วัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ

นายนาวิน โบษกรนัฏ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

บทคัดย่อและแฟ้มข้อมูลฉบับเต็มของวิทยานิพนธ์ตั้งแต่ปีการศึกษา 2554 ที่ให้บริการในคลังปัญญาจุฬาฯ (CUIR)
เป็นแฟ้มข้อมูลของนิสิตเจ้าของวิทยานิพนธ์ ที่ส่งผ่านทางบัณฑิตวิทยาลัย
The abstract and full text of theses from the academic year 2011 in Chulalongkorn University Intellectual Repository (CUIR)
are the thesis authors' files submitted through the University Graduate School.

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาภาษาบาลี-สันสกฤต และพุทธศาสน์ศึกษา ภาควิชาภาษาตะวันออก
คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ปีการศึกษา 2560
ลิขสิทธิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

THE STYLE OF BĀṆA'S POETRY

Mr. Nawin Bosakaranat

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

A Dissertation Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for the Degree of Doctor of Philosophy Program in Pali-Sanskrit and Buddhist Studies
Department of Eastern Languages
Faculty of Arts
Chulalongkorn University
Academic Year 2017

Copyright of Chulalongkorn University

หัวข้อวิทยานิพนธ์	วัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ
โดย	นายนาวิน โบษกรนัฏ
สาขาวิชา	ภาษาบาลี-สันสกฤต และพุทธศาสน์ศึกษา
อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก	ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชานป์วิชช์ ทัดแก้ว

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้นับวิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาดุษฎีบัณฑิต

.....คณบดีคณะอักษรศาสตร์

(รองศาสตราจารย์ ดร.กิ่งกาญจน์ เทพกาญจนา)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

.....ประธานกรรมการ

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.อาทิตย์ ชีรวณิชย์กุล)

.....อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชานป์วิชช์ ทัดแก้ว)

.....กรรมการ

(อาจารย์ ดร.สมพรนุช ตันศรีสุข)

.....กรรมการ

(อาจารย์ ดร.ดาวเรือง วิทยารัฐ)

.....กรรมการภายนอกมหาวิทยาลัย

(รองศาสตราจารย์ ดร.มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์)

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

นาวิน โบษกรนัฏ : วัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ (THE STYLE OF BĀṆA'S POETRY) อ.ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก: ผศ. ดร.ชานป์วิชช์ ทัดแก้ว, 629 หน้า.

พาณะเป็นกวีสันสกฤตในสมัยต้นคริสต์ศตวรรษที่ 7 ผู้มีชื่อเสียงจากการประพันธ์ร้อยแก้วเรื่อง *กาทัมพรี*และ*หรรษจริต* แต่งานร้อยกรองของพาณะยังไม่มีผู้ใดศึกษา รวมทั้งยังมีร้อยกรองอีกจำนวนหนึ่งที่เชื่อกันว่าอาจเป็นผลงานของพาณะแต่ก็มิอาจระบุผู้แต่งได้อย่างชัดเจน วิทยานิพนธ์นี้จึงมุ่งศึกษาวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะตามแนววัจนลีลาศาสตร์และทฤษฎีรีติ และนำวัจนลีลาที่ได้มาวิเคราะห์บทประพันธ์ร้อยกรองที่มีปัญหาผู้แต่งว่าเป็นไปได้หรือไม่ที่จะเป็นผลงานของพาณะ ข้อมูลที่นำมาศึกษาจึงประกอบด้วยร้อยกรองกลุ่มที่ยอมรับกันว่าเป็นของพาณะโดยไม่มีข้อขัดแย้ง และร้อยกรองที่มีปัญหาผู้แต่งอีก 68 บท

ผลการศึกษาพบว่า ร้อยกรองของพาณะมีวัจนลีลาที่โดดเด่น ได้แก่ การใช้ยมกขนาดสั้น การใช้อนุปราสะอย่างแพรวพราว เศลษะ การวางคำกริยาไว้ข้างหน้าบาท สมาสยาว ประโยคยาว การใช้ฉันท์ที่สอดคล้องกับความหมายของบทประพันธ์ และการข่มผู้อื่น สอดคล้องกับวัจนลีลาในร้อยแก้วที่เคยมีผู้ศึกษาไว้แล้ว ถึงแม้ว่าวัจนลีลาเหล่านี้บางประการอาจพบในผลงานของกวีร่วมสมัยคนอื่นด้วย แต่งานร้อยกรองของพาณะก็มีลักษณะโดดเด่นที่ไม่พบในงานของกวีร่วมสมัย ได้แก่ การใช้เศลษะที่แปลได้ 3 ความหมาย การใช้ประพันธสรรพนามตัวเดียวในบทประพันธ์ และการข่มผู้อื่นทั้งทางตรงและทางอ้อม การวิเคราะห์วัจนลีลาดังกล่าวทำให้เข้าใจลีลาภาษาของพาณะได้ชัดเจนตรงกับความเป็นจริงมากกว่าการใช้ทฤษฎีรีติซึ่งเกิดขึ้นทีหลังงานประพันธ์ของพาณะและมุ่งเน้นวิเคราะห์และจัดกลุ่มลีลาการใช้ภาษาให้เป็นแบบใดแบบหนึ่ง

เมื่อนำวัจนลีลาที่ได้มาวิเคราะห์ร้อยกรองที่มีปัญหาผู้แต่งทั้ง 68 บท ผลปรากฏว่า ร้อยกรองเหล่านี้อาจแบ่งออกได้เป็น 4 กลุ่ม เรียงตามลำดับความสอดคล้องกับวัจนลีลาดังกล่าวจากมากไปหาน้อย กล่าวคือ มีร้อยกรองจำนวน 6 บทที่มีความเป็นไปได้มากว่าจะเป็นผลงานของพาณะเนื่องจากมีลักษณะภาษาตรงกับวัจนลีลาที่วิเคราะห์ได้จากร้อยกรองของพาณะเป็นอย่างมาก ส่วนร้อยกรองอีก 34 บทมีความเป็นไปได้พอสมควรที่จะเป็นร้อยกรองของพาณะ เพราะวัจนลีลาค่อนข้างตรงกัน ขณะเดียวกันก็มีร้อยกรองจำนวน 26 บทที่เป็นไปได้น้อยว่าจะเป็นงานของพาณะ เพราะ วัจนลีลาตรงกันน้อย นอกจากนี้ยังมีร้อยกรองอีก 2 บทที่สรุปไม่ได้ว่าเป็นผลงานของพาณะ จากการศึกษาทำให้เห็นว่า ลีลาภาษาของกวีนับเป็นหลักฐานเชิงประจักษ์ที่ปฏิเสธไม่ได้ ลีลาในร้อยกรองที่ไม่มีปัญหาผู้แต่งสามารถนำมาเป็นเครื่องมือช่วยพิสูจน์ร้อยกรองที่มีปัญหาเรื่องผู้แต่งได้ และอาจแก้ข้อสงสัยในประวัติวรรณคดีสันสกฤตได้ในระดับหนึ่ง

ภาควิชา ภาษาตะวันออก ลายมือชื่อนิสิต .....

สาขาวิชา ภาษาบาลี-สันสกฤต และพุทธศาสน์ศึกษา ลายมือชื่อ อ.ที่ปรึกษาหลัก .....

ปีการศึกษา 2560

5880505922 : MAJOR PALI-SANSKRIT AND BUDDHIST STUDIES
KEYWORDS: STYLE / BĀṆA / SANSKRIT POETRY

NAWIN BOSAKARANAT: THE STYLE OF BĀṆA'S POETRY. ADVISOR: ASST. PROF. CHANWIT TUDKEAO, Ph.D., 629 pp.

Bāṇa is one of *Sanskrit* poets in early 7th century who is famous from composing two *Sanskrit* compositions, *Kādambarī* and *Harṣacarita*. However, his poetry has never been studied stylistically and resolved the composer problem. The objectives of this thesis are : (1) to study the style of *Bāṇa*'s poetry with stylistic and Rīti approaches, (2) to prove that some poems can be ascribed to him based on the style. In this research, there are two groups of data including poems that are unanimously accepted to belong to him and others that are ascribed to him.

The findings are as follows: the style of *Bāṇa*'s poetry displays some outstanding characteristics; i.e. short *Yamaka*, a great number of *Anuprāsa*, puns, Verb-initial position at the quarter of the metre, long compound nouns, long sentences, metres conforming to the meaning of the poetry and intimidating others, which conform to the analysis of his prose style. Nevertheless, these linguistic characteristics can be found in other contemporary work as well. Obviously, though there is conformity to others' style, *Bāṇa*'s one has still outstanding features; i.e. three meaning puns, uses of only one reflective pronoun in a verse and intimidating people directly and indirectly. This perhaps supports the literary fact more than *Rīti* theory, which employs stylistic analysis in a similar way but unsatisfactorily resolved.

When it comes to 68 poems ascribed to *Bāṇa*, it is found that the poems can be grouped to four categories; 6 poems with a high level of possibility to have been written by *Bāṇa*, 34 poems with a medium level of possibility, 26 poems with a low level of possibility and 2 poems without conclusion. The style in the poems unanimously accepted, thus, can be used as criteria to prove the poems ascribed to him. To sum up, linguistic style is undeniable empirical evidence which might be brought to solve some problems about author in the history of Sanskrit literature.

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

Department:	Eastern Languages	Student's Signature	.....
Field of Study:	Pali-Sanskrit and Buddhist Studies	Advisor's Signature	.....
Academic Year:	2017		

กิตติกรรมประกาศ

“ขอบคุณ” สำหรับบางคนอาจเป็นถ้อยคำที่กล่าวตามมารยาท ไม่อาจแทนความรู้สึกแท้จริงได้ทั้งหมด แต่ในพื้นที่อันจำกัด คำที่เหมาะสมไปกว่านี้คงไม่มี ผู้วิจัยตระหนักเป็นอย่างดีว่า เพียงฉันทะและวิริยะเท่านั้นไม่เพียงพอที่จะทำให้งานนี้สำเร็จลงได้ แต่ประกอบด้วยความอนุเคราะห์จากบุคคลหลายฝ่าย

ตั้งแต่ต้นทางถึงปลายทาง บุคคลที่สำคัญที่สุด คือ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชานป์วิชช์ ทัดแก้ว ผู้รับเป็นอาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลักโดยนิตินัย แต่โดยพฤตินัยอาจารย์เป็นเสมือน “โค้ช” หรือ “Mentor” เพราะอาจารย์ไม่เพียงแต่แนะนำ แก้ไข ท้วงติงข้อบกพร่องต่าง ๆ เท่านั้น แต่ยังปลุกปลอบขวัญและให้กำลังใจ อาจารย์คอยจุดไฟการทำงานของผู้วิจัยให้ลุกโชนด้วยเชื่อมั่นว่าผู้วิจัยจะทำงานนี้ให้สำเร็จลงได้ ผู้วิจัยขอขอบพระคุณสำหรับความทุ่มเทของอาจารย์เป็นอย่างสูง

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ มีผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.อาทิตย์ ชีรวณิชย์กุล กรุณารับเป็นประธานกรรมการ อาจารย์ ดร.สมพรนุช ตันศรีสุข และอาจารย์ ดร.ดาวเรือง วิทยารัฐ เป็นกรรมการ และรองศาสตราจารย์ ดร.มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์ ครูสอนภาษาและวรรณคดีสันสกฤตคนแรกผู้เป็นครูต้นแบบของผู้วิจัย ท่านกรุณารับเป็นกรรมการภายนอกด้วย ทุกท่านช่วยเสนอแนะแนวทางที่เป็นประโยชน์ ขจัดข้อผิดพลาดต่าง ๆ และให้กำลังใจในการทำงานจนกระทั่งงานนี้สำเร็จสมบูรณ์ ผู้วิจัยขอขอบพระคุณทุกท่านเป็นอย่างสูง

นอกจากนี้ ยังมีบุคคลอีกหลายท่านที่คอยอำนวยพร ให้กำลังใจ และไต่ถามความก้าวหน้าของงานวิจัยด้วยความห่วงใยมาโดยตลอด ได้แก่ ศาสตราจารย์เกียรติคุณ ดร.กุสุมา รักษมณี ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สยาม ภัทรานุประวัติ ผู้ช่วยศาสตราจารย์กิตติชัย พินโน อาจารย์วราเมษ วัฒนไชย อีกทั้งคณาจารย์สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาไทยและภาษาวัฒนธรรมตะวันออก คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ครอบครัว โดยเฉพาะคุณตาผู้ด่วนจากไปก่อนจะสำเร็จการศึกษา อีกทั้งกัลยาณมิตรรุ่นพี่และรุ่นน้อง ทุกท่านที่กล่าวมานี้ล้วนมีส่วนในความสำเร็จทั้งสิ้น ผู้วิจัยรู้สึกว่าตนเองโชคดียิ่งที่แวดล้อมไปด้วยบุคคลคุณภาพที่เอาใจใส่และมอบความรักความห่วงใยให้โดยไม่มีเงื่อนไข จึงขอขอบพระคุณและขอขอบคุณทุกท่านไว้ ณ ที่นี้ด้วย

อนึ่ง ขอขอบคุณมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ที่ให้ทุนการศึกษาต่อระดับปริญญาเอกภายในประเทศ ทำให้ผู้วิจัยมีแรงกายและแรงใจในการทำงานวิชาการได้โดยไม่ติดขัด

สุดท้ายนี้ ผู้วิจัยขอขอบคุณ “พาณะ” กวีสันสกฤตเลื่องชื่อ ผู้ประพันธ์ผลงานอมตะหลายเรื่องให้อนุชนศึกษาได้ไม่รู้จบ หลายครั้งผู้วิจัยหมกมุ่นและดื่มด่ำผลงานของพาณะจนคิดว่าตนเองเข้าใจอย่างดีแล้วว่าพาณะเป็นคนเช่นไร ข้อนี้อาจไม่มีผู้ใดล่วงรู้ได้อย่างแท้จริง แม้แต่คนที่เกิดทันก็ตาม โดยนัยนี้ความพยายามที่จะศึกษาตัวตนของพาณะจึงสำแดงอหังการดังเช่นที่พาณะพยายามแสดงไว้อยู่บ้างอย่างเลี่ยงไม่ได้ ที่สำคัญยิ่งกว่านั้นคือการได้เห็นประจักษ์ว่า ไม่ว่าเวลาจะผ่านไปนานเท่าใด มนุษยชาติก็ยังคงมีสำนึกในตัวตนและสรรหาวิธีการสำแดงตัวตนนั้นไม่ต่างไปจากพาณะเลย

สารบัญ

หน้า

บทคัดย่อภาษาไทย ..... ง

บทคัดย่อภาษาอังกฤษ ..... จ

กิตติกรรมประกาศ ..... ฉ

สารบัญ ..... ช

สารบัญตาราง ..... ฎ

บทที่ 1 บทนำ 1

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา 1

1.2 วัตถุประสงค์ในการศึกษา 7

1.3 สมมติฐานการวิจัย 8

1.4 ขอบเขตการวิจัย 8

1.5 วิธีการดำเนินการวิจัย 9

1.6 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ 9

1.7 เอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง 9

บทที่ 2 แนวคิดในการศึกษาและภูมิหลังวรรณคดี 16

2.1 แนวคิดในการศึกษา 16

2.1.1 วัจนลีลา 16

2.1.2 วัจนลีลาศาสตร์ 18

2.1.3 ทฤษฎีรีติ 22

2.2 ภูมิหลังวรรณคดี 33

2.2.1 ประวัติพาณะ 33

2.2.2 ประวัติและผลงานของกวีร่วมสมัย 61

2.2.3 ตัวบทหลัก 66

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

หน้า

บทที่ 3 วัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ 81
3.1 ศัพทาลังการ 81
3.1.1 ยมก 82
3.1.2 อนุปราสะ 91
3.2 เศลษะ 136
3.3 การใช้คำ 142
3.3.1 การเลือกคำ 142
3.3.2 การวางคำกริยาไว้ข้างหน้าบาท 147
3.3.3 การใช้สมาส 153
3.4 ประโยค 160
3.5 การใช้ฉันท์ 174
3.6 การข่มผู้อื่น 184
บทที่ 4 วิเคราะห์เปรียบเทียบวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ 198
4.1 วัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะกับร้อยแก้วของพาณะ 198
4.1.1 ยมกและอนุปราสะ 199
4.1.2 การวางคำกริยาไว้ข้างหน้าประโยค 201
4.1.3 การใช้สมาส 204
4.1.4 ประโยค 206
4.1.5 การข่มผู้อื่น 212
4.2 วัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะกับกวีร่วมสมัย 215
4.2.1 ยมก 219
4.2.2 อนุปราสะ 220
4.2.3 การวางคำกริยาไว้ข้างหน้าบาท 224

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

หน้า

4.2.4 การใช้สมาส 225
4.2.5 การเชื่อมระหว่างบาท 227
4.2.6 เศลษะ 229
4.2.7 ประโยค 231
บทที่ 5 วิเคราะห์วัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะตามแนวทฤษฎีรีติ 241
5.1 การใช้สมาส 243
5.2 การเชื่อมเสียง 246
5.3 อรรถาลังการ 249
5.3.1 อุปมา 249
5.3.2 รูปกะ 250
5.3.3 อุตเปรกษา 252
5.3.4 ทีปกะ 253
5.3.5 ยถาสังขยะ 254
5.3.6 อรรถานตรันยาสะ 255
5.3.7 ปรรยาโยกตะ 256
5.3.8 นิทรรศนะ 257
5.3.9 อปรัสตุตประศังสา 258
5.3.10 วยาชัสตุติ 259
5.3.11 สวภาโวกติ 260
5.4 อนุปราสะ 264
5.5 การใช้คำที่มีความหมายตามรูปศัพท์ 266
บทที่ 6 วินิจฉัยร้อยกรองที่มีปัญหาเรื่องผู้แต่ง 271
6.1 ร้อยกรองที่มีปัญหาเรื่องผู้แต่ง 271

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

หน้า

6.2 วิเคราะห์และวินิจฉัยร้อยกรองที่มีปัญหาเรื่องผู้แต่ง 282
6.2.1 ร้อยกรองที่ไม่มีข้อมูลแย้งว่าเป็นผู้อื่น 282
6.2.2 ร้อยกรองที่มีข้อมูลแย้งว่าเป็นผู้อื่น 329
6.3 สรุปและอภิปรายผล 343
บทที่ 7 บทสรุปและข้อเสนอแนะ 346
7.1 สรุป 346
7.2 ข้อเสนอแนะ 349
รายการอ้างอิง 350
ภาคผนวก 358
ภาคผนวก ก วัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ 359
ภาคผนวก ข ตัวบทที่ใช้ในการศึกษา 539
ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์ 629

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

สารบัญตาราง

หน้า

ตารางที่ 1 ตำแหน่งของยมก 86
ตารางที่ 2 จำนวนลาฏานุปราสะในร้อยกรองของพาณะ 93
ตารางที่ 3 ตำแหน่งลาฏานุปราสะ 94
ตารางที่ 4 อันตยนุปราสะระหว่างบท 97
ตารางที่ 5 ความถี่ของอันตยนุปราสะระหว่างบท 104
ตารางที่ 6 อันตยนุปราสะในระหว่างบทที่เชื่อมท้ายบาทกับต้นบาท 107
ตารางที่ 7 อันตยนุปราสะระหว่างบาท 109
ตารางที่ 8 ความถี่ของอันตยนุปราสะระหว่างบาทในแต่ละตำแหน่ง 110
ตารางที่ 9 เฉกานุปราสะในร้อยกรองของพาณะ 113
ตารางที่ 10 ความถี่ของเฉกานุปราสะแยกตามเสียง 117
ตารางที่ 11 ความถี่ของเฉกานุปราสะแต่ละประเภท 123
ตารางที่ 12 ความถี่ของตำแหน่งที่ปรากฏเฉกานุปราสะ 124
ตารางที่ 13 ความถี่ของวฤตตยนุปราสะ 126
ตารางที่ 14 ประเภทฉันท์ที่ปรากฏในหรรษจริต 175

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

‘Style’ หรือที่ภาษาไทยปัจจุบันทับศัพท์ว่า “สไตล์” นั้นโดยทั่วไปหมายถึงแบบหรือแนวทางที่มีลักษณะเฉพาะตัว เป็นคำที่มีความหมายค่อนข้างเป็นแง่บวก ใช้ในหลายวงการด้วยกัน เช่น ในสังคมไทย “Hair Stylist” มีสถานะดีกว่า “Barber” เป็นต้น เมื่อกล่าวถึงวงการภาษาวรรณกรรมไทย คำนี้ใช้ว่า “วัจนลีลา” หมายถึงการใช้ภาษาที่ผู้แต่งเลือกเฟ้นมาใช้ในการสร้างผลงานให้มีลีลาเฉพาะ เป็นสิ่งสำแดงตัวตนของผู้แต่งให้มีลักษณะโดดเด่นหรือลักษณะพิเศษ (Gregoriou, 2009: 1; Verdonk, 2002: 1-2) นักวิชาการบางท่านจึงนิยามวัจนลีลาว่าหมายถึง “เทคนิคการนำเสนอเรื่อง” (กอบกุล อิงคุทานนท์, ม.ป.ป.: 133-134) การใช้คำว่า “เทคนิค” ในนิยามดังกล่าวทำให้เราเข้าใจได้ว่าสิ่งที่ผู้แต่งเลือกนั้นมีลักษณะพิเศษบางอย่าง ลักษณะพิเศษนั้นทำให้รู้หรืออนุมานได้ว่าเป็นงานของกวีท่านนั้น องค์ความรู้เรื่องวัจนลีลาจึงมีบทบาทสำคัญในการวินิจฉัยวรรณคดีที่ยังมีปัญหาผู้แต่งด้วย

ศาสตร์ที่มุ่งศึกษาลักษณะพิเศษทางภาษาของกวีดังกล่าว คือ วัจนลีลาศาสตร์ (Stylistics) ซึ่งมีระเบียบวิธีอยู่บนพื้นฐานของภาษาศาสตร์ มุ่งศึกษาว่าลักษณะทางภาษาที่เลือกมาใช้ในตัวบทนั้นเป็นอย่างไร เหตุใดจึงนำมาใช้ในตัวบทนั้นได้ และการปรากฏของลักษณะนั้นส่งผลต่อผู้อ่านอย่างไรบ้าง (Verdonk, 2002: 3-4) การศึกษาทางวัจนลีลาศาสตร์ส่วนใหญ่จะปรากฏในรูปของการเก็บข้อมูลในเชิงปริมาณหรือนับความถี่ของลักษณะทางภาษาเพื่อแสดงแนวโน้มบางประการ (Murfin and Supryia, 2009: 498) ทั้งนี้ ผู้ที่จะศึกษาวรรณคดีด้วยวัจนลีลาศาสตร์สามารถกำหนดได้ว่าภาษาศาสตร์หรือคณิตศาสตร์ที่จะนำมาใช้นั้นควรมีขอบเขตอย่างไร

ในการวิเคราะห์วรรณคดีร้อยกรอง วัจนลีลาศาสตร์จะมุ่งเน้นวิเคราะห์สิ่งที่กวีเลือกมาประยุกต์ใช้ในการประพันธ์ร้อยกรอง นอกจากการวิเคราะห์หน่วยทางภาษาอย่างเช่น คำ ข้อความ หรือวากยสัมพันธ์แล้ว ผู้วิเคราะห์ก็จะต้องพิจารณาฉันทลักษณ์ด้วย ผลการศึกษาที่ได้จะเป็นลักษณะเฉพาะของกวีที่อาจสอดคล้องหรือไม่สอดคล้องกับบรรทัดฐานทางการประพันธ์บางประการ

เช่น การเลือกใช้หน่วยบางอย่างที่ไม่ถูกต้องตามหลักไวยากรณ์บ่อยครั้งจนทำให้ผู้อ่านรู้สึกว่าเป็นความตั้งใจของกวี โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ลักษณะทางภาษาที่ไม่สอดคล้องนั้นเรียกว่า “Foregrounding” ซึ่งจะเป็นจุดสนใจที่สำคัญต่อการตีความเกี่ยวแก่ตัวตนของกวีหรือวรรณคดี ด้วยเหตุนี้ ผู้จะศึกษาวัจนลีลาจึงจำเป็นต้องมีความรู้เรื่องบรรทัดฐานที่กวีใช้ในการประพันธ์ เป็นต้นว่า ไวยากรณ์ และฉันทลักษณ์ เพื่อจะนำมาเป็นเกณฑ์การวิเคราะห์ด้วยแนวคิดวัจนลีลาศาสตร์ต่อไป

เมื่อกล่าวถึงทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤต การวิเคราะห์วัจนลีลาหรือลีลาภาษานั้นไม่ใช่เรื่องใหม่แต่อย่างใด ทฤษฎีสำคัญที่อาจเทียบเคียงได้กับองค์ความรู้เรื่องวัจนลีลาและวัจนลีลาศาสตร์ก็คือทฤษฎีคุณะ-รีติ ดังจะเห็นได้จากตำรา*กาวยาทรรศะ*ของทัณฑิน นักวรรณคดีในสมัยปลายคริสต์ศตวรรษที่ 7 “คุณะ” หมายถึง ลักษณะที่ดีในบทประพันธ์ เช่น “มาธุรยะ” ความไพเราะของถ้อยคำ “สุกุมารตา” ความแผ่วเบาและความนุ่มนวลของเสียงในบทประพันธ์ เป็นต้น (กุสุมา รักษมณี, 2549: 36) ในขณะที่ “รีติ” หมายถึงลีลาในการประพันธ์ รีติที่ถือกันว่าดีและมีคุณะทุกประเภทรวมอยู่ คือ ไวทรรภี

พาณะ[1] เป็นกวีสันสกฤตผู้มีชื่อเสียงคนสำคัญในประวัติวรรณคดีสันสกฤต มีชีวิตอยู่ในสมัยตอนต้นถึงตอนกลางคริสต์ศตวรรษที่ 7 กวีที่มีชีวิตอยู่ในยุคสมัยเดียวกับพาณะ ได้แก่ พระเจ้าหรรษะ มยูระ และภูษณะ ด้วยเหตุที่พาณะเป็นกวีคนสำคัญจึงมีผู้สนใจศึกษางานของพาณะเป็นจำนวนมากมาแต่โบราณ น่าสนใจว่าหลายท่านวินิจฉัยรีติหรือลีลาภาษาของพาณะต่างกันออกไป บางท่านจัดประเภทไว้ในรีติแบบเคาฑีซึ่งเน้นความหนักแน่น บางท่านก็ว่าควรจัดว่ามีรีติแบบปาญจาลีซึ่งเป็นริติที่อยู่กึ่งกลางระหว่างไวทรรภีที่อ่อนหวานกับเคาฑีซึ่งมีลีลาหนักแน่นและคลุมเครือ นอกจากนี้บางท่านมองว่างานของพาณะอ่านยาก แต่บางท่านมองว่าไม่ได้ยากถึงเพียงนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่าในการศึกษาประวัติวรรณคดีสันสกฤต มีผู้พยายามออกความเห็นเกี่ยวกับวัจนลีลาของพาณะแตกต่างกันออกไป ความแตกต่างนั้นอาจสืบเนื่องมาจากข้อเท็จจริงที่ว่า ปราชญ์แต่ละท่านพิจารณาตัวบทงานของพาณะจากจุดยืนที่ต่างกัน อาจเป็นลักษณะการสรุปรวมจากกลุ่มข้อมูลที่

---

[1] บางคนเติมคำว่า *ภัฏฏ* (bhaṭṭa) ในชื่อพาณะ กลายเป็น พาณ*ภัฏฏ*ะ หรือ *ภัฏฏ*พาณะ ก็มี คำว่า “*ภฏฏ*” เป็นรูปภาษาปรากฤตคำเดียวกับ *ภรฺตฤ* ในภาษาสันสกฤต แปลว่า “ผู้เป็นใหญ่” เป็นคำเสริมความ ใช้ในความหมายยกย่อง (Layne, 1991: ix; Smith, 2009: xxvii)

ต่างกัน แต่ละท่านอาจมีพื้นฐานของทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤตที่ต่างกัน หรือได้ฟังคำบอกเล่าที่ต่างกันก็เป็นได้

พาณะมีชื่อเสียงจากร้อยแก้วเรื่องสำคัญ 2 เรื่อง ได้แก่ *กาทัมพรี* และ*หรรษจริต* ในการศึกษาวัจนลีลาของพาณะ นักวิชาการส่วนใหญ่มักกล่าวถึงแต่ร้อยแก้ว แต่ทว่าเมื่อพิจารณาผลงานของพาณะทั้งหมด พาณะมิได้แต่งเพียงร้อยแก้วเท่านั้น วรรณคดีร้อยกรองที่พาณะแต่งไว้ก็มีจำนวนมิใช่น้อย ได้แก่ ร้อยกรองที่เป็นบทประณามพจน์ใน*กาทัมพรี* และ*หรรษจริต* ร้อยกรองที่แทรกในร้อยแก้วทั้งสองเรื่องดังกล่าว อีกทั้งยังมีวรรณคดีสรรเสริญพระนางจัณฑีผู้เป็นปางดุร้ายปางหนึ่งของพระนางอุมาที่ชื่อว่า *จัณฑีศตกะ* ด้วย จึงน่าสนใจว่า วัจนลีลาในบทประพันธ์ร้อยกรองเหล่านี้เป็นอย่างไร เหมือนหรือต่างกับร้อยแก้วที่เป็นผลงานของพาณะนั้นหรือไม่ อย่างไร ควรจัดว่าเป็นรีติประเภทใด วัจนลีลาในร้อยกรองเหล่านั้นเป็นเฉพาะของพาณะ หรือมีลักษณะร่วมกับผลงานของกวีร่วมสมัยด้วยหรือไม่ คำถามเหล่านี้ครอบคลุมประเด็นสำคัญและทำให้การศึกษาวัจนลีลาพาณะสมบูรณ์และรอบด้าน

นอกจากนี้ ยังมีร้อยกรองเบ็ดเตล็ดที่เรียกว่า “ขัณฑกาวยะ” หมายถึง คำประพันธ์ขนาดสั้นที่กล่าวว่าเป็นผลงานของพาณะอีกด้วย ขัณฑกาวยะเหล่านี้ปรากฏในหนังสือประเภทชุมนุมสุภาษิตและเป็นตัวอย่างในตำราการประพันธ์จำนวนมาก แต่นักวิชาการส่วนใหญ่มักไม่กล่าวถึงและไม่มีผู้ใดนำมาศึกษา ทั้งนี้ อาจเป็นเพราะเห็นว่า งานประเภทชุมนุมสุภาษิตเป็นเพียงการรวบรวมผลงานที่มีผู้ทำไว้แล้วและต้นฉบับของสุภาษิตในหนังสือเหล่านั้นคลาดเคลื่อนอย่างมาก ผู้วิจัยวรรณคดีสันสกฤตส่วนใหญ่จึงไม่เห็นความสำคัญไปโดยปริยาย

ตัวอย่างสุภาษิตที่กล่าวว่าเป็นผลงานของพาณะ เช่น

puṇyāgnau pūrṇavāñchaḥ prathamamagaṇitaploṣadoṣaḥ pradoṣe
pānthastaptvā prasuptastadanu tatatṛṇe dhāmani grāmadevyāḥ /
utkampī karpaṭārghe jarati parijaḍe chidriṇi cchinnanidro
vāte vāti prakāmaṃ himakaṇini kaṇankoṇataḥ koṇameti //

ยามค่ำที่ไฟกลางจัตุรัส นักเดินทางผู้ถูกยามเย็นเผาผลาญนับไม่ถ้วนมาก่อน เมื่อรู้สึกอุ่นจึงผล็อยหลับไปบนพื้นหญ้าอันกว้างขวางในเทวาลัยของพระเทวีประจำหมู่บ้าน เมื่อผ้าขี้ริ้วอันมีค่าเสื่อมสภาพ ความหนาวเย็นได้โอกาส และลมที่มีเกล็ดหิมะพัดไปตามอำเภอใจ เขาจึงย้ายจากมุมหนึ่งไปสู่มุมหนึ่ง

prātarbāṣpāmbubinduvyatikaravigalatklinnasṛkkaḥ kathaṃcit
kiṃcit saṃkubjajaṅghājanitajaḍajavo jīrṇajānurjarārtaḥ /
muṣṭyāvaṣṭabhya yaṣṭiṃ kaṭiputavicaṭatkarpaṭaḥ pluṣṭakanthaḥ
kunthannutthāya pānthaḥ pathi paruṣamarunmūrchyamāṇaḥ prayāti //

เช้าวันรุ่งขึ้น นักเดินทางผู้ซึ่งหยาดน้ำตาเปื้อนเป็นคราบติดอยู่ที่มุมปาก มีขาโก่งที่จับตัวแข็งอย่างรวดเร็ว เข่าเสื่อม ทุกข์ทรมานจากความชรา คว้าไม้เท้าด้วยกำปั้น สวมผ้าขี้ริ้วขาดเป็นรูโหว่ตรงก้น มีคอแห้งผาก ลุกขึ้นยืนอย่างยากลำบาก ตัวแข็งที่อ่อนด้วยลมแรง ขณะที่รู้สึกเจ็บปวด ก็ออกเดินไป

ร้อยกรองทั้งสองบทนี้ปรากฏอยู่ในชุมนุมสุภาษิตหลายเล่มด้วยกัน เป็นต้นว่า *สุภาษิตรัตนโกษะ* ของ วิทยากระ *สูกติมุกตาวลี* ของ ชัลหณะ และ *สทุกติกรรณามฤตะ* (Sternbach, 1979: 126)

เนื่องจากต้นฉบับของร้อยกรองเหล่านี้คลาดเคลื่อน นักวิชาการจึงมีมติเกี่ยวกับร้อยกรองของพาณะแบ่งออกเป็น 3 ลักษณะ ดังนี้

ประการแรก ร้อยกรองบางบทไม่มีระบุชื่อผู้แต่ง แต่นักวิชาการบางคน (Tubb, 2014: 342-343)สันนิษฐานว่าเป็นผลงานของพาณะ เนื่องจากปรากฏนวลักษณ์ทางการประพันธ์คือการใช้พยางค์ลฆุแทนคุรุในบางตำแหน่งซึ่งพ้องกับร้อยกรองบทอื่นในชุมนุมสุภาษิตที่กล่าวว่าเป็นผลงานของพาณะ ได้แก่ คำประพันธ์บทหนึ่งที่ราชเศขรยกมาเป็นตัวอย่างในตำรา*กาวยมีมางสา* ดังนี้

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

viyati visarpatīva kumudeṣu bahūbhavatīva yoṣitāṃ

pratiphalatīva jaṭharaśarakāṇḍavipāṇḍuṣu gaṇḍabhittiṣu /

ambhasi vikasatīva hasatīva sudhādhavaleṣu dhāmasu

dhvajapaṭapallaveṣu lalatīva samīracaleṣu candrikā //65//

บนท้องฟ้า ดวงจันทร์ดูเหมือนกำลังเคลื่อนคล้อย
ท่ามกลางดอกบัว ดวงจันทร์ประหนึ่งเพิ่มจำนวน
บนโหนกแก้มที่ซีดดุจคันศรที่แข็งของเหล่าสตรี ดวงจันทร์เสมือนว่าสะท้อนอยู่
บนผืนน้ำ ดวงจันทร์ประดุจฉายแสง
ในบ้านที่ขัดถูจนขาวแล้ว ดวงจันทร์เสมือนหนึ่งกำลังหัวเราะ
และบนผืนธงที่พลิ้วไหวไปตามลม ดวงจันทร์ราวกับว่ากำลังเล่นสนุก

ฉันทลักษณ์ของฉันท์ศศิวทนาคือ UUUU_U_UUU_, UU_UU_U_U_ จะเห็นว่าในคำประพันธ์ข้างต้น จำนวนพยางค์ในแต่ละบาทไม่ตรงกับฉันทลักษณ์ คือ **am**bhasi **vika**satīva ในบาทที่ 3 พยางค์แรกใช้คุรุ (am) แทนลฆุ และพยางค์ที่ 5 กับ 6 ใช้พยางค์ลฆุ (vika) แทนคุรุ Tubb จึงสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นผลงานของพาณะ แม้ว่าจะไม่มีระบุชื่อผู้แต่ง และไม่มีตัวบทอื่นให้สอบทานเลยก็ตาม

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ประการที่ 2 ร้อยกรองบางบทในชุมนุมสุภาษิตมีระบุไว้ทุกเล่มตรงกันว่าเป็นผลงานของพาณะ เช่น

svecchāramyaṃ luṭhitvā pitururasi ciraṃ bhasmadhūlīcitāṅgo

gaṅgāvāriṇyagādhe jhaṭiti harajaṭājūṭato dattajhampaḥ /

sadyaḥ sītkārakārī jalajaḍimaraṇaddantapaṃktirguho vaḥ

kampī pāyādapāyājjvalitaśikhiśikhe cakṣusi nyastahastaḥ //

ขอพระการติเกยะผู้เกลือกลิ้งไปบนอุระของพระบิดาอย่างรื่นรมย์สบายพระทัยอยู่นานจนมีกายคลุกฝุ่นขี้เถ้า ทรงกระโดดจากมุ่นมวยผมอันเป็นชฎาของพระหระลงในแม่น้ำคงคาที่ลึกโดยพลัน ในวันเดียวกันนั้นก็ทรงทำเสียง “ซี้ด” เกิดเป็นเสียงผ่านแถวของฟันด้วยความไร้เดียงสาต่อน้ำ

ขอพระองค์ผู้น่าเกรงขาม ผู้วางพระหัตถ์ลงบนแววมยุราบนหางนกยูงที่เจิดจรัส จงคุ้มครองพวกท่านจากอบายด้วยเทอญ

ร้อยกรองบทนี้ปรากฏในชุมนุมสุภาษิตหลายเล่ม ได้แก่ *สทุกติกรรณามฤตะ สุภาษิตหาราวลี สูกติมุกตาวลี* และ*ประสันนสาหิตยรัตนากระ* ทุกเล่มกล่าวตรงกันว่าเป็นผลงานของพาณะ

ประการสุดท้าย ร้อยกรองบางบทมีข้อความขัดแย้งกัน กล่าวคือ อ้างชื่อผู้แต่งไว้ต่างกัน เช่น

dāridryānalasaṃtāpaḥ śāntaḥ saṃtoṣavāriṇā /

yācakāśāvighātāntardāhaḥ kenopaśamyate //

ความร้อนจากไฟแห่งความยากจนสงบลงได้ด้วยน้ำแห่งความสันโดษ

แต่ไฟภายในที่ทำลายความหวังของยาจก ใครเล่าจะดับได้

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

คำประพันธ์ดังกล่าว *โภชประพันธ์*ของพัลลาละกล่าวว่าเป็นผลงานของพาณะ แต่*ศารงคธรปัทธติ*และ*สุภาษิตาวลี*กล่าวว่าเป็นผลงานของ มาฆะ และ ภัฏฏปรัทยุมนะ ตามลำดับ จากการศึกษาเบื้องต้น ผู้วิจัยเห็นว่าเหตุที่พัลลาละนับว่าเป็นผลงานของพาณะอาจเนื่องมาจากการใช้สมาสยาวที่ปรากฏในบาทที่ 1 และ 3 คือ dāridryānalasaṃtāpa และ yācakāśāvighātāntardāha สมาสแรกประกอบด้วยคำ 3 คำ ได้แก่ dāridrya anala และ saṃtāpa ส่วนสมาสอีกคำหนึ่งประกอบด้วยคำ 5 คำ ได้แก่ yācaka āśā vighāta antar และ dāha จะเห็นว่า แม้บทประพันธ์นี้จะแต่งด้วยโศลกซึ่งเป็นฉันทลักษณ์ที่มีขนาดไม่ยาวมาก เพราะประกอบด้วยวรรคละ 8 พยางค์เท่านั้น แต่ก็มีการใช้สมาสข้ามบาทที่ 3 ไปบาทที่ 4 นอกจากนี้

ยังมีศัพทาลังการจำพวกอนุปราสะ คือ อันตยานุปราสะในบาทที่ 1 ส่งไปยังบาทที่ 2 ด้วย ลักษณะเช่นนี้พบในร้อยกรองของพาณะอีกหลายบท บทประพันธ์ดังกล่าวจึงอาจนับว่าเป็นผลงานของพาณะ

จะเห็นว่า บทร้อยกรองที่ถือว่าเป็นผลงานของพาณะในหนังสือชุมนุมสุภาษิตต่าง ๆ นั้นยังมีปัญหาสำคัญ แม้จะระบุว่าเป็นของพาณะแต่ก็มีข้อขัดแย้ง หรือหากมิได้ระบุชื่อผู้แต่ง เราจะแน่ใจได้อย่างไรว่าร้อยกรองเหล่านั้นเป็นผลงานของพาณะจริง การพิจารณาเพียงรายชื่อที่กำกับไว้ยังไม่พอที่จะสรุปได้ว่าเป็นผลงานของใคร อาจเป็นผลงานของพาณะจริงก็ได้ หรืออาจเป็นคำบอกเล่าหรือการสันนิษฐานของผู้รวบรวมสุภาษิตเองก็ได้เช่นกัน การพิจารณาวัจนลีลาจากตัวบทร้อยกรองที่ยังมีปัญหาเหล่านั้นเทียบกับวัจนลีลาในร้อยกรองที่มีหลักฐานชัดเจนว่าเป็นของพาณะน่าจะทำให้สามารถวินิจฉัยปัญหาผู้แต่งในร้อยกรองในชุมนุมสุภาษิตเหล่านั้นได้อย่างสมเหตุสมผลตามหลักวิชาการ มากกว่าการพิจารณาเพียงชื่อผู้แต่งที่กำกับไว้

การพิสูจน์ร้อยกรองที่ยังมีปัญหาด้วยแนวคิดวัจนลีลาจึงถือเป็นเรื่องจำเป็น เพราะไม่เพียงแต่เป็นการศึกษาข้อมูลที่ยังไม่มีใครศึกษาไว้เท่านั้น แต่ยังเป็นการขจัดข้อขัดแย้งในประวัติวรรณคดีสันสกฤตซึ่งอาจเป็นแนวทางนำไปศึกษากวีสันสกฤตผู้อื่นที่มีปัญหาเช่นเดียวกันได้ อีกทั้งยังจะทำให้ประจักษ์ถึงอัจฉริยลักษณ์ทางภาษาในการประพันธ์ร้อยกรองของพาณะ และสามารถสร้างบรรทัดฐานในการศึกษาวัจนลีลาได้ต่อไป

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

1.2 วัตถุประสงค์ในการศึกษา

1. ศึกษาวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะตามแนววัจนลีลาศาสตร์และทฤษฎีรีติ

2. นำวัจนลีลาที่วิเคราะห์ได้มาเป็นเกณฑ์ในการพิสูจน์บทประพันธ์ร้อยกรองที่มีปัญหาผู้แต่งว่าเป็นผลงานของพาณะหรือไม่

1.3 สมมติฐานการวิจัย

1. วัจนลีลาในบทประพันธ์ร้อยกรองของพาณะมีลักษณะโดดเด่นที่แตกต่างจากกวีในยุคสมัยเดียวกันหลายด้าน เช่น การใช้อลังการอย่างแพรวพราว และแนวโน้มการวางกริยาหลักไว้ต้นบาท เป็นต้น

2. วัจนลีลาที่ได้จากการศึกษาร้อยกรองของพาณะเป็นองค์ประกอบสำคัญที่ช่วยในการพิสูจน์บทประพันธ์ร้อยกรองที่มีปัญหาผู้แต่ง

1.4 ขอบเขตการวิจัย

งานวิจัยนี้ศึกษาข้อมูลจากบทประพันธ์ร้อยกรองต่อไปนี้

1. ร้อยกรองที่มีหลักฐานว่าเป็นผลงานของพาณะ และไม่มีปัญหาผู้แต่งว่าเป็นกวีท่านอื่น ได้แก่ ร้อยกรองที่ปรากฏอยู่ในร้อยแก้วทั้งสองเรื่องของพาณะ คือ *กาทัมพรี* และ*หรรษจริต* ประกอบด้วยบทประณามพจน์ บทเกริ่นนำ และบทประพันธ์ที่แทรกอยู่ในแต่ละอุจฉวาสะ รวมทั้งสิ้น 71 บท และ*จัณฑีศตกะ* จำนวน 102 บท รวมทั้งสิ้น 173 บท

2. ร้อยกรองที่มีหลักฐานว่าเป็นของพาณะและกวีอื่น ๆ ได้แก่ บทประพันธ์ในชุมนุมสุภาษิตและตำราการประพันธ์ต่าง ๆ จำนวน 64 บทที่ Sternbach (1979) รวบรวมไว้ รวมทั้งร้อยกรองที่ Tubb (2014) สันนิษฐานว่าเป็นผลงานของพาณะอีก 1 บท และที่ปรากฏในตำราศฤงคารประกาศของโภชะ และอรรถกถานลจัมปูอีก 3 บท รวมทั้งสิ้น 68 บท

3. ร้อยกรองที่เป็นผลงานของกวีร่วมสมัย ได้แก่ ร้อยกรองที่อยู่ในบทละครเรื่อง*รัตนาวลี ปริยทรรศิกา* และ*นาคานันทะ* ซึ่งเป็นผลงานของพระเจ้าหรรษะ *สูรยศตกะ*ซึ่งเป็นผลงานของมยูระ กวีในราชสำนักของพระเจ้าหรรษะเช่นกัน และร้อยกรองใน*กาทัมพรี อุตตรภาค* ซึ่งเป็นผลงานของภูษณะ บุตรของพาณะเอง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

1.5 วิธีการดำเนินการวิจัย

1. ศึกษาข้อมูลปฐมภูมิอันได้แก่บทประพันธ์ร้อยกรองที่ถือกันว่าเป็นของพาณะทั้งหมด และข้อมูลทุติยภูมิที่เกี่ยวข้องอันได้แก่เอกสารทางวิชาการที่นักปราชญ์ทางสันสกฤตศึกษาและภารตวิทยาได้เขียนไว้

2. วิเคราะห์ร้อยกรองของพาณะตามแนวคิดวัจนลีลาศาสตร์และทฤษฎีรีติ

3. เปรียบเทียบกับวัจนลีลาในร้อยแก้วของพาณะ และร้อยกรองที่เป็นผลงานของกวีร่วมสมัย

4. วิเคราะห์วัจนลีลาบทประพันธ์ร้อยกรองที่มีปัญหาผู้แต่ง และนำวัจนลีลาในร้อยกรองที่ไม่มีปัญหาผู้แต่งมาเปรียบเทียบ

5. อภิปรายและสรุปผลการวิจัย

1.6 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. เข้าใจวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะทั้งในแง่ตัวบทและบริบท

2. พิสูจน์ร้อยกรองที่มีปัญหาผู้แต่งในประวัติวรรณคดีสันสกฤต อันเป็นการเสนอทางเลือกในการวินิจฉัยข้อขัดแย้งในประวัติวรรณคดีสันสกฤต และเป็นต้นแบบให้แก่การศึกษาผลงานของกวีที่มีปัญหาลักษณะเดียวกันต่อไป

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

1.7 เอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ประเด็นปัญหาที่งานวิจัยเรื่องนี้มุ่งศึกษาคือวัจนลีลาและการนำวัจนลีลานั้นไปวินิจฉัยปัญหาเรื่องผู้แต่ง ในการศึกษาวรรณคดีไทยมีผู้พยายามตอบคำถามลักษณะเดียวกันอยู่บ้าง ดังจะเห็นได้จากการศึกษาของสุมาลี กียะกูล (2519) ที่มุ่งวิเคราะห์สมุทรโฆษคำฉันท์ส่วนที่แต่งในสมัยอยุธยาในเชิงประวัติ และได้ข้อสรุปว่า สมุทรโฆษคำฉันท์ส่วนที่แต่งในสมัยอยุธยานั้นมิได้แต่งในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช หากแต่เป็นผลงานในสมัยอยุธยาตอนต้น และการศึกษาของ

วิภา กงกะนันทน์ (2554) วิภาได้เสนอว่า ลิลิตพระลอเป็นผลงานการประพันธ์ของกวีสตรีท่านหนึ่ง เป็นต้น

การศึกษาสำคัญเกี่ยวกับวัจนลีลาในผลงานของพาณะ ได้แก่ วิทยานิพนธ์ปริญญาเอกของนัก วิชาการชาวอินเดียและชาวตะวันตก คือ Trikha (1986) และ Hueckstedt (1985) น่าสังเกตว่างานทั้งสองทำเสร็จและตีพิมพ์เป็นหนังสือในเวลาไล่เลี่ยกัน แม้ว่าทั้งสองจะใช้ข้อมูลในการศึกษาเป็นเรื่องเดียวกัน กล่าวคือ ร้อยแก้วของพาณะทั้งสองเรื่องอันได้แก่ *กาทัมพรี* และ *หรรษจริต* แต่เหตุผลที่เลือกมานั้นกลับต่างกัน กล่าวคือ Trikha เลือกศึกษาอลังการจากร้อยแก้วทั้งสองเรื่องนั้นเพราะนักวิชาการเห็นพ้องกันเป็นเอกฉันท์ว่าเป็นผลงานของพาณะจริง ไม่เหมือนผลงานอื่น ๆ ที่ยังมีปัญหาอยู่ (Trikha, 1986: iv,xi) ส่วน Hueckstedt เลือกข้อมูลเดียวกันด้วยมีจุดประสงค์จะศึกษาวัจนลีลาในร้อยแก้วภาษาสันสกฤต ร้อยแก้วที่และบรรดานักวิชาการอินเดียยอมรับนับถือกันว่าเป็นต้นแบบให้แก่ร้อยแก้วเรื่องอื่นและเป็นตัวแทนร้อยแก้วในภาษาสันสกฤตก็คือผลงานของพาณะ (Hueckstedt, 1985: 6)

Trikha ศึกษาเรื่องอลังการในงานของพาณะ แบ่งออกเป็น 11 บท บทที่ 1 กล่าวถึงศัพทาลังการ บทที่ 2 ถึง 9 กล่าวถึงอรรถาลังการแต่ละประเภท ได้แก่ อุปมา รูปกะ อุตเปรกษา อติศโยกติ วิโรธาภาสะ สังสฤษฏิ สังกระ และการใช้อลังการหลายประเภทเข้าด้วยกันตามลำดับ บทที่ 10 กล่าวถึงอลังการของพาณะที่ปรากฏอยู่ในตำราการประพันธ์ของนักวรรณคดีต่าง ๆ และบทที่ 11 เป็นเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างรสกับอลังการ ทั้งนี้มีบทนำและบทสรุปแยกไว้ ผลการศึกษาพบว่างานร้อยแก้วทั้งสองเรื่องแสดงให้เห็นอัจฉริยภาพในการใช้อลังการของพาณะ อลังการที่ปรากฏนั้นล้วนเหมาะสมกับเวลาและสถานที่ตามท้องเรื่อง แสดงถึงความสอดคล้องกันระหว่างธรรมชาติกับมนุษย์ กล่าวคือ ธรรมชาติกับมนุษย์ต่างเป็นตัวเปรียบเทียบที่ส่องสะท้อนกันและกัน บางครั้งพาณะอุปมาธรรมชาติกับมนุษย์ หรือบางครั้งก็อุปมามนุษย์กับธรรมชาติ นอกจากนี้ พาณะยังใช้อลังการต่าง ๆ อย่างไม่เป็นไปตามขนบวรรณคดีสันสกฤตอีกด้วย เช่น การเปรียบเทียบพระจันทร์กับคนขลาด เป็นต้น เหล่านี้ชี้ให้เห็นถึงความชำนาญในการประพันธ์และการใช้อลังการของพาณะเป็นอย่างดี

Trikha ศึกษาอลังการในงานของพาณะแบบพรรณนา (Descriptive) ตามทฤษฎีอลังการของนักวรรณคดีสันสกฤตเป็นส่วนใหญ่ ในการนิยามอลังการแต่ละประเภท ผู้เขียนยึดตามตำรา*สา*

*หิตยทรรปณะ*ของวิศวนาถซึ่งเป็นตำราที่ได้รับความนิยม การศึกษานี้ทำให้เข้าใจบทบาทและความสำคัญของอลังการที่มีต่อการศึกษาวัจนลีลาในร้อยแก้วของพาณะ

งานวิชาการอีกเรื่องหนึ่งที่ศึกษาร้อยแก้วของพาณะทั้งสองเรื่องไว้ด้วยกันเป็นผลงานของ Hueckstedt (1985) ผู้วิจัยเรื่องวัจนลีลาร้อยแก้วของพาณะไว้อย่างละเอียด คุณูปการสำคัญจากการศึกษาของ Hueckstedt ก็คือ นอกจากจะทำให้เราเข้าใจวัจนลีลาของพาณะแล้ว ยังมีส่วนทำให้ความคิดที่มีต่องานประพันธ์ของพาณะเปลี่ยนไปด้วย กล่าวคือ แต่เดิมนั้น งานของพาณะมักมีผู้กล่าวว่าอ่านเข้าใจยาก Hueckstedt มิได้ปฏิเสธข้อนี้โดยตรงว่าอ่านง่ายหรือยาก หากแต่อธิบายเพิ่มเติมว่า การตัดสินงานของพาณะเช่นนั้นสืบเนื่องมาจากความคิดเรื่องร้อยแก้วในฐานคติของตะวันตก ด้วยเหตุนี้ เพื่อให้การวินิจฉัยงานของพาณะเป็นไปอย่างยุติธรรม การอ่านร้อยแก้วสันสกฤตจะนำไปเทียบกับการกวาดตาอ่านนวนิยายไปอย่างรวดเร็วดังเช่นที่เราคุ้นเคยกันในปัจจุบันไม่ได้ (Hueckstedt, 1985: 16) ไม่ว่าเราจะตัดสินว่างานของพาณะยากหรือไม่ ประเด็นสำคัญก็คือการศึกษาของ Hueckstedt ชี้ให้เห็นความมีระบบหรือเหตุผลที่อยู่เบื้องหลังการสร้างงานของพาณะ สิ่งที่พาณะทำจึงล้วนแต่มีความหมายทั้งสิ้น

ประเด็นที่ Hueckstedt ศึกษา ได้แก่ การเปิดเรื่อง ประโยคที่ขึ้นต้นด้วยคำกริยาประโยค การพรรณนาตัวละคร การวางคำศัพท์กับอนุประโยค ยมกและอนุปราสะ จังหวะ และการเปรียบเทียบกับวัจนลีลาของภูษณะและสุพันธุ ตามลำดับ บทเหล่านี้ได้มาจากการพิจารณาลักษณะทางภาษาในร้อยแก้วของพาณะว่ามีประเด็นอะไรที่แสดงถึงวัจนลีลาของพาณะได้บ้าง สิ่งที่น่าสังเกตก็คือแม้ว่าบางบทจะมีเนื้อหาซ้ำกับงานของ Trikha อยู่บ้าง แต่ผลที่ได้ก็ไม่เหมือนกัน เนื่องจากจุดประสงค์ของการศึกษาไม่เหมือนกัน ดังจะเห็นได้จากบทที่ว่าด้วยศัพทาลังการ Trikha มุ่งศึกษายมกกับอนุปราสะตามทฤษฎีอลังการในตำราการประพันธ์สันสกฤต ผลการศึกษาจึงเป็นการตอบคำถามว่าในร้อยแก้วของพาณะทั้งสองเรื่องนั้นมีการใช้ยมกและอนุปราสะเป็นไปตามทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤตหรือไม่ อย่างไร ในขณะที่ Hueckstedt ตั้งประเด็นยมกและอนุปราสะเพื่อให้เข้าใจวัจนลีลาเป็นสำคัญ การพรรณนายมกและอนุปราสะตามทฤษฎีอลังการในวรรณคดีสันสกฤตจึงไม่จำเป็น หากแต่พยายามแสดงให้เห็นว่าการใช้อลังการทั้งสองนั้นแสดงวัจนลีลาของพาณะได้อย่างไร Hueckstedt พบว่าพาณะนิยมใช้ยมกในระดับที่ไม่ยาวมากและไม่บ่อยเท่าอนุปราสะซึ่ง

ปรากฏหลายครั้งอย่างต่อเนื่อง นอกจากนี้ยังพบว่ายมกและอนุปราสะของพาณะมิได้เป็นเพียงเครื่องแสดงฝีมือทางการประพันธ์เท่านั้น แต่ยังสะท้อนจินตภาพของพาณะอีกด้วย

อาจกล่าวได้ว่าหากเราพิจารณาในเบื้องต้นอาจเห็นว่างานทั้งสองฉายภาพของพาณะต่างกัน งานของ Trikha ให้ภาพในมุมกว้าง และใช้ระเบียบวิธีแบบขนบการประพันธ์ในทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤต เราจึงเห็นความพยายามอธิบายและพรรณนาการใช้อลังการของพาณะอย่างละเอียดลออ ในขณะที่งานของ Hueckstedt ให้ภาพในเชิงลึก คือ พยายามวิเคราะห์ลักษณะเด่นของวัจนลีลาในร้อยแก้วของพาณะอย่างเป็นเหตุเป็นผล มีการใช้สถิติเข้ามาเป็นส่วนประกอบในการพิจารณาผลงาน ภาพของพาณะของนักวิชาการทั้งสองจึงต่างกัน

แม้ว่าการศึกษาของนักวิชาการทั้งสองจะทำให้เราเข้าใจพาณะต่างกัน น่าสังเกตว่า ก็มีลักษณะร่วมกันบางประการ คือ การไม่ลงรายละเอียดเรื่อง “เศลษะ” (Pun) ซึ่งเป็นอลังการประเภทหนึ่งที่ปรากฏในผลงานของพาณะอย่างโดดเด่น (ดูรายละเอียดในบทที่ 3) ผู้เขียนมิได้บอกเหตุผลไว้แต่อย่างใดทั้ง ๆ ที่เป็นองค์ประกอบสำคัญในงานของพาณะ เป็นไปได้ว่าเหตุผลของ Hueckstedt น่าจะสืบเนื่องมาจากวัจนลีลาซึ่งเป็นประเด็นหลักที่ต้องการศึกษานั้นมักเน้นข้อมูลเชิงประจักษ์เป็นสำคัญ ในบางกรณีเศลษะอาจถือว่าเป็นข้อมูลที่ไม่ได้ปรากฏชัด หรือไม่เป็นที่ลงรอยกัน กล่าวคือ ความตอนนี้บางคนถือว่ามีเศลษะ บางคนถือว่าไม่มี การเก็บข้อมูลวัจนลีลาอาจทำได้ลำบากกว่าข้อมูลเชิงประจักษ์อย่างจำพวกศัพทาลังการที่เกี่ยวกับเรื่องเสียง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ที่น่าสนใจก็คือ แม้ Hueckstedt จะจำกัดขอบเขตของข้อมูลว่าจะศึกษาเฉพาะร้อยแก้วเท่านั้น เขาก็ยังกล่าวถึงร้อยกรองอยู่บ้าง ดังปรากฏในบทที่กล่าวเปรียบเทียบระหว่างวัจนลีลาของพาณะกับสุพันธุ Hueckstedt (1985: 156) กล่าวว่า ร้อยกรองเกริ่นนำเรื่องใน*กาทัมพรี*กับ*วาสวทัตตา*มีลำดับหัวข้อเหมือนกัน คือ ไหว้ตรีมูรติ แล้วจึงไหว้ครู และกล่าวถึงความสำคัญของวรรณคดี เขาจึงตั้งข้อสังเกตว่า พาณะอาจได้อิทธิพลการแต่งบทอารัมภกถาดังกล่าวจากสุพันธุก็เป็นได้ นอกจากนี้ยังกล่าวเพิ่มเติมด้วยว่า ร้อยกรองของพาณะปรากฏอยู่ในรูปประโยคสั้น ๆ เสมอ ส่วนร้อยกรองที่แทรกอยู่ในร้อยแก้วปรากฏมากในหรรษจริต ร้อยกรองเหล่านี้มีความสำคัญต่อการเล่าเรื่อง บางบทเป็นการบอกเป็นนัย ๆ ถึงเหตุการณ์ที่จะเกิดขึ้นต่อไป บางบทก็สัมพันธ์กับบริบทตัวละครบางตัวได้ยินโดยบังเอิญ แล้วส่งผลให้เกิดเหตุการณ์อย่างใดอย่างหนึ่งต่อไป ลักษณะนี้ไม่พบใน*กาทัมพรี* ประเด็นร้อยกรองที่มีความสำคัญต่อการเล่าเรื่องในหรรษจริตนั้น Chettiarthodi

(2015) ได้กล่าวซ้ำไว้อีกครั้ง ผลการศึกษาของ Chettiarthodi จึงเหมือนกับที่ Hueckstedt เคยศึกษาไว้

ประเด็นร้อยกรองที่ Hueckstedt กล่าวไว้นับว่าน่าสนใจเป็นอย่างยิ่ง แต่เนื่องจากข้อมูลหลักที่เขาต้องการศึกษาคือร้อยแก้ว Hueckstedt จึงกล่าวถึงร้อยกรองไว้น้อยมากและไม่ได้ลงรายละเอียด หากแต่เป็นการกล่าวถึงในลักษณะสรุปความเท่านั้น ส่วนนักวิชาการที่กล่าวถึงงานร้อยกรองของพาณะไว้ทุกเรื่อง คือ Warder (1994: 1-50) นอกจาก*กาทัมพรีกับหรรษจริต* เขายังกล่าวถึงงานร้อยกรองอื่น ๆ ของพาณะอันได้แก่ *จัณฑีศตกะ* บทร้อยกรองในชุมนุมสุภาษิตและตำราการประพันธ์ที่มีผู้กล่าวว่าเป็นผลงานของพาณะ และบทละคร*มุกุฏตาฑิตกะ*[2] ซึ่งต้นฉบับสูญหายไปแล้วซึ่ง Warder กล่าวถึงบทประพันธ์ร้อยกรองอีกสองบทในตำรา*ศฤงคารประกาศะ*ของโภชะว่าน่าจะเป็นหลักฐานที่หลงเหลืออยู่ของบทละครเรื่องดังกล่าว

แม้ Warder จะกล่าวถึงข้อมูลไว้อย่างครบถ้วน แต่นั่นก็ยังเป็นส่วนเนื้อหาและภาพรวมเท่านั้น ยังมิได้วินิจฉัยวัจนลีลาอย่างละเอียด รวมทั้งปัญหาเรื่องรีติของพาณะที่ว่าควรจัดเป็นรีติแบบใด รวมทั้งปัญหาผู้แต่งในร้อยกรองในชุมนุมสุภาษิตต่าง ๆ ด้วย จึงอาจกล่าวได้ว่าการนำร้อยกรองของพาณะและที่ถือกันว่าเป็นของพาณะมาศึกษาและวินิจฉัยประเด็นสำคัญต่าง ๆ ทั้งหมดนั้นยังไม่ปรากฏ

สาเหตุที่ Warder กล่าวถึงร้อยกรองที่ถือว่าเป็นผลงานของพาณะไว้ด้วยนั้นน่าจะสืบเนื่องมาจากผลงานของ Sternbach (1979) ผู้ตรวจชำระร้อยกรองของพาณะในหนังสือชุมนุมสุภาษิตต่าง ๆ Sternbach พบว่าบทประพันธ์ที่ถือกันว่าเป็นผลงานของพาณะที่ปรากฏในหนังสือเหล่านั้นมีจำนวนทั้งสิ้น 64 บท นอกจากนี้ยังได้วินิจฉัยบทประพันธ์ทุกบทเพิ่มเติมด้วยว่า บทใดน่าจะเป็นผลงานของพาณะ บทใดไม่ใช่ หลักที่ใช้ในการวินิจฉัยมีหลายประการ เช่น หากผู้รวบรวมขัณฑกาวยะคนหนึ่งระบุว่าไม่ทราบนามผู้แต่ง อีกคนหนึ่งระบุว่าเป็นของพาณะ Sternbach มีแนวโน้มจะเชื่อว่าเป็นผลงานของพาณะ หากขัณฑกาวยะบทใดผู้รวบรวมระบุชื่อผู้แต่งไว้ต่างกัน Sternbach เชื่อว่าไม่น่าจะใช่ผลงานของพาณะ เป็นต้น แนวการวินิจฉัยดังกล่าวอาจใช้ได้ในเบื้องต้น ปัญหาสำคัญมีอยู่ว่าการวินิจฉัยนั้นยังมิใช่มาจากการพิจารณาตัวบทเองอย่าง

[2] บางคนเรียกว่า “มุกุฏตาฑิตะ” ในงานวิจัยนี้จะใช้ “มุกุฏตาฑิตกะ” ไปตลอด

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

แท้จริง หากแต่เป็นการพิจารณาบริบทแวดล้อมงานประพันธ์ และบางครั้งดูเหมือนเป็นการวินิจฉัยเชิงอัตวิสัยที่ยากจะเชื่อถือได้ (Tubb, 2014: 323)

การวิเคราะห์ผลงานของพาณะที่เกี่ยวข้องกับงานของผู้วิจัยมากที่สุดได้แก่ผลงานของ Tubb (2014: 308-354) ศึกษาวัจนลีลาในงานร้อยกรองของพาณะในบทความเรื่อง “On the Boldness of Bāṇa” แม้ว่าจะไม่มีการอ้างถึงคำศัพท์เฉพาะว่า “Stylistics” เลยก็ตาม แต่งานของเขาก็แสดงถึงการศึกษาในเชิงวัจนลีลาอย่างเห็นได้ชัด โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อตอบคำถามว่าพาณะแสดงนวลักษณ์ทางวรรณศิลป์ไว้อย่างไร และนวลักษณ์นั้นปรากฏในลักษณะพิเศษทางภาษาอย่างไรบ้าง

Tubb แบ่งร้อยกรองของพาณะออกเป็นสองกลุ่ม ได้แก่ ร้อยกรองที่เป็นบทนมัสการเทพเจ้า และขัณฑกาวยะที่มีเนื้อหาต่อเนื่องกันซึ่งผู้เขียนยกตัวอย่างจากการพรรณนาดวงจันทร์และการพรรณนานักเดินทางผู้ยากจนในฤดูหนาว เมื่อผู้เขียนศึกษาร้อยกรองของพาณะอย่างละเอียดแล้ว ผลการศึกษาพบว่า ร้อยกรองของพาณะแสดงนวลักษณ์ทางวรรณศิลป์ที่น่าสนใจอยู่ 2 ประการ ประการแรก คือ กลวิธีการใช้คำซึ่งจะเห็นได้จากการซ้ำเสียงและการเลือกใช้ความยาวของสมาสที่ต่างกัน อีกประการหนึ่งเป็นเรื่องแนวคิดซึ่งเห็นได้จากการเลือกหัวข้อที่แปลกใหม่และการใช้แนวคิดที่ซับซ้อนมากกว่ากวียุคก่อนหน้า ทั้งสองประเภทนั้นชี้ให้เห็นความกล้าหาญทางการประพันธ์ของพาณะได้อย่างชัดเจน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

หากไม่นับ Sternbach ซึ่งมีลักษณะเป็นการเก็บรวบรวมข้อมูลร้อยกรองที่ยังไม่มีผู้ใดศึกษา งานของ Tubb ก็นับว่าน่าสนใจมากเนื่องจากเป็นครั้งแรกที่นักวิชาการนำร้อยกรองของพาณะมาศึกษาตัวบทอย่างแท้จริง อย่างไรก็ตามงานของ Tubb ก็มีข้อจำกัดอยู่บางประการ ประการสำคัญคือข้อมูลที่ผู้เขียนใช้มาจาก*สุภาษิตรัตนโกษะ*ของวิทยากระเพียงเล่มเดียวเท่านั้น Tubb เลือกศึกษาบทร้อยกรองของพาณะที่กระจัดกระจายอยู่ตามหัวข้อต่าง ๆ มีทั้งสิ้น 20 บท ร้อยกรองของพาณะที่ยังไม่มีผู้ใดศึกษาจึงถือว่าเป็นข้อมูลบางส่วนเท่านั้น มิใช่ทั้งหมด เหตุที่ผู้เขียนเลือกข้อมูลจาก*สุภาษิตรัตนโกษะ*เพียงเล่มเดียวโดยมิได้พิจารณาหนังสือชุมนุมสุภาษิตเล่มอื่นเพราะ*สุภาษิตรัตนโกษะ*เป็นหนังสือชุมนุมสุภาษิตเล่มที่เก่าที่สุด ดังจะเห็นได้จากการเน้นย้ำความเก่าของสุภาษิตเล่มนี้ไว้หลายครั้ง (Tubb, 2014: 311, 315, 318, 334) การกล่าวเน้นย้ำถึงความเก่าไว้หลายครั้งอาจเป็นเพราะผู้เขียนไม่มั่นใจในตัวข้อมูลก็เป็นได้ และด้วยเหตุที่ว่าเป็นเล่มที่ถือว่าเก่าที่สุด ผู้เขียนจึงมิได้

ตั้งคำถามกับประเด็นผู้แต่งไว้แต่อย่างใด น่าสังเกตว่า หากร้อยกรองใน*สุภาษิตรัตนโกษะ*ที่เลือกมาเป็นงานของพาณะจริงแล้ว ก็อาจถือว่าเป็นร้อยกรองของพาณะที่ผ่านการเลือกของวิทยากระผู้รวบรวมสุภาษิต อันที่จริง *สุภาษิตรัตนโกษะ*ไม่ใช่เล่มที่เก่าที่สุด หากแต่เป็นเพียงชุมนุมสุภาษิตเล่มแรกในภาษาสันสกฤต เล่มที่เก่ากว่าและน่าจะเป็นเล่มแรกที่เก่าที่สุดก็คืองานรวบรวมสุภาษิต 700 บทของกวีหาละมีนามว่า *คาหาสัตตสอี* (Sternbach, 1974: 11, 15) ซึ่งแต่งเป็นภาษาปรากฤต จากข้อจำกัดดังกล่าว งานของ Tubb จึงยังมิได้นำร้อยกรองอีกหลายบทมาศึกษา น่าสนใจว่าหากนำผลงานร้อยกรองทั้งหมดที่มีปัญหาและไม่มีปัญหาผู้แต่งมาพิจารณาวัจนลีลา ประกอบกับการเปรียบเทียบกับวัจนลีลาในร้อยแก้วของพาณะและร้อยกรองที่เป็นผลงานของกวีร่วมสมัย ผลการศึกษาเรื่องวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะจะเป็นเช่นไร

การศึกษาวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะจึงนับเป็นการต่อยอดจากผลงานที่นักวิชาการก่อนหน้าได้ศึกษาไว้ และจะช่วยเติมเต็มการศึกษาผลงานของพาณะให้ครบถ้วนสมบูรณ์ ทั้งยังจะช่วยไขปัญหาเรื่องของประวัติผู้แต่งอีกด้วย ผลของการศึกษาในบทต่อไปอาจทำให้เราตระหนักถึงบทบาทและความสำคัญของวัจนลีลาที่มีต่อการศึกษาวรรณคดีสันสกฤตได้

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

บทที่ 2

แนวคิดในการศึกษาและภูมิหลังวรรณคดี

2.1 แนวคิดในการศึกษา

ในการศึกษาวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ มีแนวคิดสำคัญที่เกี่ยวข้อง 3 ประการ ได้แก่ วัจนลีลา วัจนลีลาศาสตร์ และทฤษฎีรีติ

2.1.1 วัจนลีลา

โดยทั่วไป “วัจนลีลา” ในความหมายเชิงวรรณคดีนั้น หมายถึงรูปแบบการใช้ภาษาของผู้แต่ง การจะกล่าวว่าผู้แต่งคนใดคนหนึ่งมีวัจนลีลาเป็นอย่างไรขึ้นอยู่กับองค์ประกอบทางภาษาที่กวีเลือกมาใช้ ไม่ว่าจะเป็นองค์ประกอบด้านเสียง คำ วากยสัมพันธ์ หรืออาจรวมถึงการใช้ความเปรียบและฉันทลักษณ์ด้วยในกรณีที่เป็นร้อยกรอง วัจนลีลาจึงเป็นองค์ความรู้ที่กว้างมาก เพราะหมายรวมองค์ประกอบทางภาษาได้ทุกอย่าง ขึ้นอยู่กับว่าผู้แต่งจะเลือกมาประยุกต์ใช้อย่างไร และบางครั้งก็ขึ้นอยู่กับความเห็นของผู้ที่ศึกษาด้วย

อย่างไรก็ตาม แม้วัจนลีลาจะหมายรวมถึงองค์ประกอบทางภาษาอย่างกว้างขวาง แต่การจะเข้าใจวัจนลีลาก็มักจะมาจากการพิจารณารูปแบบการใช้ภาษาบางประเภทที่โดดเด่น ความโดดเด่นนี้อาจกล่าวได้ว่าเป็นลักษณะเฉพาะตัวของกวี ผู้ใดก็ตามเมื่ออ่านแล้วก็ย่อมรู้ว่าเป็นผลงานของกวีท่านนั้น ด้วยเหตุนี้ วัจนลีลาจึงเป็นองค์ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับประเด็นสำคัญสองประการ นั่นคือ ภาษากับตัวตน การศึกษาวัจนลีลามิใช่การพิจารณาว่ากวีใช้ภาษาอย่างไรเท่านั้น ทว่ายังมุ่งพิจารณาว่าลักษณะภาษาแบบนั้นสะท้อนให้เห็นตัวตนของกวีอย่างไรด้วย การจะกล่าวว่าลักษณะภาษาใดที่โดดเด่นจนนับเป็นวัจนลีลาของกวีคืออะไรก็มักจะมาจากการพิจารณาว่ากวีนิยมใช้องค์ประกอบใดบ่อยครั้งจนทำให้เป็น “สูตร” และนำมาใช้เป็นเกณฑ์ในการพิจารณาต่อไป ตัวอย่างองค์ประกอบทางภาษาที่โดดเด่นและยอมรับกันว่าเป็นวัจนลีลาของกวีสันสกฤต เช่น

> upamā kālidāsasya bhāraverarthagauravam /
> daṇḍinaḥ padalālityaṃ māghe santi trayo guṇāḥ //
> อุปมาของกาลิทาส ความหมายที่ลึกซึ้งของภารวิ การเลือกใช้คำอย่างงดงามของทัณฑิน คุณลักษณะทั้งสามนั้นมีอยู่ในมาฆะ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ปราชญ์สันสกฤตในอินเดียรู้จักบทประพันธ์นี้และสามารถท่องจำได้กันทั่วไป เป็นภาษิตที่ไม่ทราบนามผู้แต่ง (Kale, 2000: xxiv) จะเห็นว่า กวีแต่ละคนนั้นมีลักษณะเด่นเฉพาะตัวต่างกัน ทั้งนี้ เราอาจเข้าใจได้ว่า มิใช่ว่ากาลิทาสจะใช้อลังการประเภทอื่นไม่เป็น หรือทัณฑินจะใช้ถ้อยคำงดงามได้แต่เพียงอย่างเดียวเท่านั้น กวีย่อมต้องมีความสามารถทางการประพันธ์มากกว่าที่จะพรรณนาได้ในโศลกบทนั้นอย่างแน่นอน แต่อุปมาของกาลิทาสอาจโดดเด่นกว่าอุปมาของกวีคนอื่น คนอื่นใช้คำที่มีความหมายไม่ลึกซึ้งเท่าภารวิ โศลกบทนี้จึงสะท้อนตัวตนของกวีไว้บางประการ น่าสังเกตว่าผู้แต่งอาจจะโปรดปรานมาฆะผู้แต่ง*ศิศุปาลวธะ*เป็นพิเศษ จึงยกย่องให้คุณลักษณะทั้งสามประการนั้นรวมอยู่ในมาฆะคนเดียว จึงอาจกล่าวได้ว่า ไม่ว่ากวีทั้งสี่ท่านจะมีลักษณะอย่างที่กล่าวไว้ในโศลกบทนี้หรือไม่ก็ตามนั้นไม่สำคัญเท่ากับว่าบทประพันธ์นี้แสดงลักษณะเด่นทางภาษาบางประการอันเป็นวัจนลีลาของกวีแต่ละคน

ยิ่งกว่านั้น วัจนลีลาไม่จำเป็นว่าต้องหมายถึงรูปแบบการใช้ภาษาของกวีคนใดคนหนึ่งเท่านั้น ในบางกรณี วัจนลีลาอาจเกี่ยวข้องกับกลุ่มข้อมูลกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งก็ได้ วัจนลีลาจึงอาจเป็นผลมาจากการพิจารณากวีหลายคนหรือเป็นเรื่องของยุคสมัยใดสมัยหนึ่ง เพราะแท้จริงแล้ว กวีย่อมมีตัวตนอยู่ในประวัติศาสตร์ วัจนลีลาของกวีจึงมิได้เกิดขึ้นในบริบทของกวีเพียงลำพัง หากแต่มีความสัมพันธ์กับบริบททางสังคมวัฒนธรรมของกวีด้วย ในการจะเข้าใจวัจนลีลาบางครั้งบริบทจึงเสริมความเข้าใจให้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น เช่น เราอาจเข้าใจ*จัณฑีศตกะ*ของพาณะได้ไม่รอบด้านหากไม่นำ*สูรยศตกะ*ของมยูระมาพิจารณาประกอบ เนื่องจากทั้งสองเป็นกวีในราชสำนักของพระเจ้าหรรษะเช่นกัน วรรณคดีศตกะทั้งสองจึงอาจเกิดจากการแต่งประชันกันหรือส่องทางแก่กันก็เป็นได้ เป็นต้น ด้วยเหตุนี้ วัจนลีลาบางครั้งจึงเป็นองค์ความรู้ที่มาจากการพิจารณาในเชิงบริบทที่สัมพันธ์กับตัวบทนั้นด้วย (Verdonk, 2002: 5)

บริบทที่จะนำมาพิจารณาควบคู่กับนั้นย่อมทำให้เราพิจารณาตัวบทอย่างเป็นกลางและได้ผลการศึกษาที่ใกล้เคียงกับความเป็นจริงมากยิ่งขึ้น การศึกษาวัจนลีลาแต่เดิมซึ่งเน้นการวิเคราะห์ภาษาของตัวบทอย่างละเอียดอย่างเดียวมีแนวโน้มที่จะขยายขอบเขตมาสู่บริบทมากขึ้น ปัจจุบันเป็นที่ยอมรับกันว่าการจะวินิจฉัยวัจนลีลาให้รอบด้านควรพิจารณาบริบทประกอบด้วย ในการพิจารณาวัจนลีลานั้น บริบทที่เกี่ยวข้องแบ่งออกเป็น 2 ประเภท ได้แก่ บริบททางภาษาในตัวบทต่าง ๆ และบริบทที่ไม่เกี่ยวข้องกับภาษาที่ส่งอิทธิพลต่อตัวบทนั้น (Verdonk, 2002: 6-7)

นอกจากการพิจารณาวัจนลีลาในเชิงตัวบทและบริบทแล้ว ประเด็นสำคัญต่อความเข้าใจวัจนลีลาก็คือความสอดคล้องกับบรรทัดฐานบางประการ ลักษณะสำคัญของวัจนลีลาจึงแบ่งออกเป็น 2 แบบ คือ วัจนลีลาที่สอดคล้องกับบรรทัดฐานของบางอย่างซึ่งเป็นไปได้ทั้งบรรทัดฐานทางภาษาศาสตร์ (ไวยากรณ์ ระบบเสียง ระบบคำ ฯลฯ) และบรรทัดฐานทางการประพันธ์ (การใช้ความเปรียบ ฉันทลักษณ์ ฯลฯ) อีกแบบหนึ่งได้แก่วัจนลีลาที่เป็นไปในทางตรงกันข้าม คือ ไม่

สอดคล้อง หรือเบี่ยงเบนจากบรรทัดฐานดังกล่าว (Gregoriou, 2009: 2) โดยทั่วไป ความไม่สอดคล้องแสดงให้เห็นว่า กวีนั้นพยายามที่จะสำแดงตัวตนซึ่งอาจนำไปสู่ความเข้าใจว่ากวีผู้นั้นมีความกล้าหรือมี “อหังการแห่งกวี” ในขณะเดียวกัน หากวัจนลีลาของกวีผู้ใดก็ตามสอดคล้องกับบรรทัดฐานการประพันธ์ก็อาจแสดงว่า กวีนั้นสำนึกว่ามีสิ่งที่ยิ่งใหญ่กว่าตัวตนของตนเองอยู่ หรือกวีได้รับอิทธิพลบางอย่าง วัจนลีลาของเขาจึงไม่เบี่ยงเบนออกจากบรรทัดฐานดังกล่าว

วรรณคดีสันสกฤตส่วนใหญ่มักแสดงถึงความสอดคล้องกับบรรทัดฐานบางประการมากกว่าความไม่สอดคล้อง แม้แต่กวียานุโลมซึ่งเราอาจอนุมานได้ว่าน่าจะเป็นอุปกรณ์ที่ช่วยสำแดงตัวตนของกวี หรือน่าจะแสดงให้เห็นความเป็นกบฏทางการประพันธ์ได้บ้าง แต่ในกรณีของวรรณคดีสันสกฤต จะเห็นว่า กวีไม่มีอิสระอย่างแท้จริงที่จะกำหนดกวียานุโลมด้วยตนเอง หากจะใช้ก็ต้องใช้ตามรูปแบบที่กำหนดไว้ในตำราการประพันธ์ซึ่งน่าจะเป็นที่ยอมรับมาก่อนที่จะมีผู้เขียนไว้ เช่น เสียง v กับ b และ l กับ ḍ ใช้แทนกันได้ในกรณีของอลังการจำพวกเศลษะ ยมก และจิตรกาวยะ[3] อย่างไรก็ตาม แม้จะพบได้ยาก ความไม่สอดคล้องกับบรรทัดฐานนั้นแม้จะมีน้อยแต่ก็พบได้บ้างในวรรณคดีสันสกฤตบางเรื่อง เช่น บทละครเรื่อง*อูรุภังคะ* ผลงานของภาสะซึ่งจับตอนภีมะสังหารทุรโยธน์ ฉากสำคัญในบทละครเรื่องนี้คือทุรโยธน์ตาย ความตายทุรโยธน์บนเวทีละครนั้นถือว่าผิดหลักการแสดงละครสันสกฤตที่ว่าห้ามมีตัวละครตายบนเวที แม้จะผิดกฎการแสดงละครสันสกฤต แต่ก็เป็นการเพิ่มอารมณ์ของการชมละครให้เข้มข้นยิ่งขึ้น และเป็นการตีความเรื่องราวในมหาภารตะอีกแบบหนึ่ง ในบทละครเรื่องนี้ ทุรโยธน์ซึ่งเป็นตัวละครฝ่ายตรงข้ามกับฝ่ายปาณฑพเป็นตัวละครเอกที่มีบทบาทโดดเด่นและน่าสงสาร ต่างกับทุรโยธน์ที่พบได้ในวรรณคดีเรื่องอื่นทั่วไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งทุรโยธน์ใน*มหาภารตะ*

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

2.1.2 วัจนลีลาศาสตร์

วัจนลีลาศาสตร์ (Stylistics) เป็นแนวคิดที่พัฒนามาจากวาทศาสตร์ (Rhetorics) ซึ่งมุ่งเน้นวิเคราะห์หลักฐานทางภาษาเชิงประจักษ์ว่าจะส่งผลหรือโน้มน้าวผู้ฟังอย่างไร วัจนลีลาศาสตร์เป็นแนวคิดที่ได้รับความนิยมในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ซึ่งสืบทอดแนวทางการวิเคราะห์ที่เน้นเรื่องการแสดงหลักฐานทางภาษาโดยเฉพาะเรื่องเสียงหรือเรื่องอื่นที่ไม่เกี่ยวกับความหมายอย่างชัดเจนมาจากวาทศาสตร์ เพราะว่าเสียงเป็นสิ่งที่ถือว่าเป็นรูปธรรมอันจะเอื้อต่อการนับจำนวนเพื่อใช้เป็นสูตรในลำดับต่อไป

ด้วยเหตุที่วาทศาสตร์เน้นการวิเคราะห์หลักฐานทางภาษาที่เป็นเชิงประจักษ์มาแต่เดิม วัจนลีลาศาสตร์ซึ่งเป็นแนวคิดที่ได้รับอิทธิพลนั้นจึงเน้นการวิเคราะห์ที่ใช้ตัวบทเป็นศูนย์กลาง

---

[3] ดูรายละเอียดในตำรา*อลังการศาสตร์*ของวาคภฏะ 1.20

ด้วยเช่นกัน ประเด็นสำคัญที่นักวัจนลีลาศาสตร์สนใจและถือว่าทำให้เข้าใจวัจนลีลาของมนุษย์ได้นั้น มีอยู่ 3 ประการ ได้แก่ โครงสร้างทางไวยากรณ์ (การเลือกใช้คำ วากยสัมพันธ์ ฯลฯ) องค์ความรู้เกี่ยวกับเสียง (ทำนอง สัมผัส ฉันทลักษณ์ จังหวะ) และความเปรียบ (อลังการ) (Klarer, 1999: 80-81) ในกรณีของการวิเคราะห์วรรณคดีสันสกฤตด้วยวัจนลีลาศาสตร์ องค์ประกอบที่จะนำมาวิเคราะห์จะหมายรวมถึงอลังการทางเสียงหรือศัพทาลังการ ได้แก่ ยมก และอนุปราสะ เนื่องจากเกี่ยวกับเสียงซึ่งเป็นประเด็นที่วัจนลีลาศาสตร์สนใจ รวมทั้งฉันทลักษณ์ การเลือกใช้คำ การใช้สมาส เป็นต้น

เมื่อกล่าวถึงเรื่องการแสดงหลักฐานทางภาษา วัจนลีลาศาสตร์นับเป็นแนวคิดที่มีลักษณะใกล้เคียงวิทยาศาสตร์ เพราะต้องแสดงหลักฐานที่พิสูจน์ได้อย่างละเอียด และแม่นยำในระดับหนึ่ง เมื่อนำมาวิเคราะห์ใหม่ ต้องได้ผลลัพธ์เหมือนเดิม ดังที่ Simpson (2004: 4) กล่าวลักษณะสำคัญของวิธีวิเคราะห์ตามแนววัจนลีลาศาสตร์ไว้ว่า

> “… Stylistics is not the end-product of a disorganized sequence of *ad hoc* and impressionistic comments, but is instead underpinned by structured models of language and discourse that explain how we process and understand various pattern in language … (the stylistics) is organized through explicit terms and criteria, the meaning of which are agreed upon by other students of stylistics … the methods should be sufficiently transparent as to allow other stylisticians to verify them, either by testing them on the same text or by applying them beyond that text.”

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

จะเห็นว่า ข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นลักษณะสำคัญของวัจนลีลาศาสตร์สองประการเป็นอย่างน้อย ประการแรกคือ วัจนลีลาศาสตร์เป็นศาสตร์ที่มีความแน่นอนในระดับหนึ่ง ดังจะเห็นได้ว่าจุดเน้นของการวิเคราะห์นั้นไม่ใช่อารมณ์ความรู้สึก หากแต่เป็นรูปธรรมที่มีหลักการบางอย่างที่พิสูจน์ซ้ำได้ ทั้งจากการพิสูจน์สิ่งที่วิเคราะห์ไปแล้วและนำวิธีการวิเคราะห์ไปพิสูจน์กับกลุ่มข้อมูลอื่นด้วย งานทางวัจนลีลาศาสตร์จึงเข้าใกล้ความเป็นภววิสัยในระดับหนึ่ง การอ้างความเป็นภววิสัยดังกล่าวทำให้พบว่า นักวัจนลีลาศาสตร์มองวรรณคดีด้วยมุมมองแบบภาษาศาสตร์ และการศึกษาทางวัจนลีลาศาสตร์ส่วนใหญ่จะปรากฏในรูปของการเก็บข้อมูลในเชิงปริมาณหรือเป็นการนับความถี่ของลักษณะทางภาษาเพื่อแสดงแนวโน้มบางประการ (Murfin and Supryia, 2009: 498) แนวโน้มที่ได้นั้นจะนำมาศึกษาเกี่ยวกับความสำคัญของวัจนลีลานั้นต่อไป ทั้งนี้ ความสำคัญของวัจนลีลาอาจเป็นการพยายามจะสื่อสารอะไรบางอย่างซึ่งเป็นได้ทั้งการแสดงความเห็นด้วยหรือ

ต่อต้าน บางครั้ง วัจนลีลาที่ได้นั้นจะมีลักษณะเป็น “สูตร” หรือสิ่งที่สามารถนำไปทำนายลักษณะทางภาษาแบบเดียวกันในตัวบทอื่นได้ ในกรณีนี้ กวีที่เลือกมาศึกษาต้องมีความสำคัญต่อการสร้างงานวรรณคดีในระดับหนึ่ง

ประเด็นสำคัญอีกประการหนึ่งที่ปรากฏในข้อความของ Simpson คือ วัจนลีลาศาสตร์เป็นแนวคิดที่เปิดกว้างสำหรับผู้ที่จะนำไปใช้เป็นเครื่องมือวิเคราะห์ กล่าวคือ แม้ว่าวัจนลีลาศาสตร์จะอ้างความแน่นอนของวิธีการวิเคราะห์ที่จะต้องเป็นภาษาศาสตร์และวิทยาศาสตร์ก็ตาม แต่ก็ไม่มีนักวัจนลีลาศาสตร์ผู้ใดกำหนดขอบเขตแนวทางการวิเคราะห์อย่างชัดเจนว่าต้องใช้สถิติในระดับใด หรือใช้หลักเกณฑ์ทางภาษาศาสตร์แบบใด งานทางวัจนลีลาศาสตร์จึงมีแนวทางที่หลากหลายอย่างยิ่งอันเนื่องมาจากผู้วิเคราะห์สามารถกำหนดขอบเขตของหลักการนั้นได้ ขึ้นอยู่กับตัวบทและวัตถุประสงค์ของการศึกษา

อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยเห็นว่า หากตัวบทที่นำมาวิเคราะห์วัจนลีลาศาสตร์เป็นวรรณคดีแบบฉบับซึ่งแสดงให้เห็นความตั้งใจที่จะสร้างงานวรรณคดีในลักษณะของงานศิลปะ ผู้ที่จะวิเคราะห์ควรระวังไม่ให้เกิดอคติหรือความโน้มเอียงในการใช้หลักการทางคณิตศาสตร์มากเกินไป เพราะอคติดังกล่าวจะทำให้ละเลยตัวบทวรรณคดีและทำให้มองข้ามความงามทางภาษาและวรรณคดีซึ่งเป็นธรรมชาติของตัวบท

ตัวอย่างการศึกษาวัจนลีลาศาสตร์ที่ใช้หลักการทางคณิตศาสตร์มากเกินไปในความเห็นของผู้วิจัย เช่น Gussner (1976) ผู้วิจัยความถี่ของการใช้คำในสโตตระ 16 เรื่องซึ่งถือกันว่าเป็นผลงานของศังกราจารย์โดยเทียบกับสโตตระที่ไม่มีปัญหาผู้แต่ง คือ *อุปเทศสาหัสรี* พร้อมทั้งศึกษาความหมายของคำสำคัญบางคำประกอบด้วย อันได้แก่คำว่า ภักติ อานันทะ และหฤท ทั้งนี้ ผู้เขียนได้นำองค์ความรู้เรื่องสถิติคือ Chi-Square มาใช้เป็นสูตรคณิตศาสตร์เพื่อเทียบความถี่และถ่วงน้ำหนักค่าสถิติระหว่างการใช้คำในเอกสารทั้งสองกลุ่ม ผลการศึกษาพบว่า ในสโตตระทั้ง 16 เรื่องดังกล่าว มี 15 เรื่องที่ไม่ใช่ผลงานของศังกราจารย์ หากแต่เป็นการแต่งเลียนแบบงานของศังกราจารย์และอ้างว่าเป็นผลงานของเขา ทั้งนี้ถือว่าเป็นไปตามธรรมชาติของวัฒนธรรมประชานิยม (Popular Culture) ทางศาสนาฮินดู

งานของ Gussner มีระเบียบวิธีการศึกษาที่อ้างอิงหลักการทางคณิตศาสตร์มาก ผู้ใดได้อ่านงานของ Gussner แล้วแทบจะไม่รู้สึกเลยว่ากำลังอ่านงานวิเคราะห์วรรณคดี หากแต่กำลังอ่านงานทางคณิตศาสตร์ที่มีการใช้ตัวเลขและสัญลักษณ์ต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก ในแง่หนึ่ง การใช้ตัวเลขเพื่ออธิบายหรือหาข้อสรุปบางประการนั้นนับว่าเป็นจุดแข็งของงานเพราะเป็นการใช้หลักฐานเชิงประจักษ์ตามแนววัจนลีลาศาสตร์ แต่ในขณะเดียวกันก็มีข้อจำกัดได้เช่นกัน ที่เป็นจุดแข็งก็เพราะว่าตัวเลขเป็นประดิษฐกรรมที่สื่อถึงลักษณะภววิสัย มักใช้ในการพรรณนาข้อมูลที่เป็นกลาง ไม่เกี่ยวข้องหรือผูกติดกับบุคคล แต่ในขณะเดียวกันสิ่งที่เป็นข้อจำกัดก็คือ สูตรที่ใช้คำนวณ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

จะต้องเที่ยงตรง ไม่มีข้อกังขาเรื่องสูตรที่ใช้ ในความเป็นจริง การหาค่าบางกรณีอาจมีการปัดตัวเลข นั่นหมายความว่า ผู้ใช้ตัวเลขอาจตกแต่งตัวเลขเพื่อจุดประสงค์บางอย่างได้ เช่นนั้นแล้วก็น่าสงสัยว่าตัวเลขจะสะท้อนความจริงที่เป็นกลางอย่างแท้จริงได้หรือไม่ เพียงไร เราจึงเข้าใจได้ว่าตัวเลขนั้นสะท้อนความเป็นจริงบางอย่าง แต่ทั้งนี้อาจไม่ใช่ความเป็นจริงได้ทั้งหมด งานทางวัจนลีลาศาสตร์จึงมีความเสี่ยงและมีโอกาสที่จะเกิดความไม่เป็นกลางในการศึกษาได้ กล่าวได้ว่า เมื่อใช้วิธีทางคณิตศาสตร์เช่นนั้น ผลที่ได้ก็น่าสนใจ แต่ในขณะเดียวกัน ก็แห้งแล้งและขาดมิติทางวรรณคดี ที่กล่าวมานี้มิใช่ว่าผู้วิจัยปฏิเสธตัวเลข แต่เห็นว่าการนำมาใช้ในวัจนลีลาศาสตร์ควรระมัดระวัง

ในขณะเดียวกัน ตัวอย่างงานวิจัยทางวัจนลีลาศาสตร์ในวรรณคดีสันสกฤตที่กล่าวได้ว่าเหมาะสมเห็นได้จากการศึกษาอุปมาใน*มหาภารตะ*ของ Ranero-Antolin (1999) ผลการศึกษาพบว่า อุปมาเป็นอลังการที่มีพัฒนาการทั้งในแง่วากยสัมพันธ์และความหมายโดยพิจารณาจากวรรณคดีพระเวทสืบเนื่องมาจนถึง*มหาภารตะ* ในแง่วากยสัมพันธ์นั้น อุปมาในฤคเวทมีลักษณะเป็นคำเดี่ยว (Nominal) ในขณะที่*มหาภารตะ*มีการใช้อุปมาแบบอนุประโยค (Clausal) เพิ่มขึ้น แสดงลักษณะที่สอดคล้องกันระหว่างอุปมากับอุปไมยที่มีมิติเพิ่มขึ้น ในขณะที่ฤคเวทยังปรากฏโครงสร้างที่ไม่สอดคล้องกันอยู่ การศึกษาวัจนลีลาศาสตร์ทำให้สามารถสรุปการใช้อุปมาในลักษณะเป็น “สูตร” ได้บางประการ ดังจะเห็นได้จากความเปรียบสนามรบกับอุปมาดุจแม่น้ำ และมีรูปแบบเป็น “สร้อย” ที่แสดงลักษณะมุขปาฐะของตัวบท ส่วนในแง่ความหมายนั้นจะเห็นว่า ใน*ฤคเวท*ไม่มีอุปมาเทวดากับสัตว์ ส่วนใหญ่สัตว์จะอุปมากับพวกศัตรู แต่ข้อจำกัดนี้หายไป อุปมาในมหาภารตะมีขอบเขตกว้างขึ้น ละเอียดขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งบทพรรณนาธรรมชาติ จึงอาจกล่าวได้ว่า งานวิจัยนี้ทำให้เห็นความสำคัญของ*มหาภารตะ*ในแง่วรรณศิลป์ซึ่งนักสันสกฤตมักไม่กล่าวถึง ประเด็นสำคัญคือ งานวิจัยเล่มนี้มิได้นำตัวเลขมาใช้ให้มีบทบาทมากเท่างานของ Gussner หากแต่เป็นระเบียบวิธีเสริมในการแสดงหลักฐานทางภาษา จึงอาจกล่าวได้ว่า งานวิจัยอุปมาใน*มหาภารตะ*นั้นนำแนวทางวัจนลีลาศาสตร์มาใช้อย่างเหมาะสมแก่การศึกษาวรรณคดีตามความเห็นของผู้วิจัย

โดยส่วนใหญ่แล้ว ผู้วิเคราะห์ตัวบทด้วยวัจนลีลาศาสตร์จะไม่ใช้หลักเกณฑ์ทางภาษาศาสตร์หรือคณิตศาสตร์อย่างพร่ำเพรื่อ และไม่จำเป็นต้องวิเคราะห์องค์ประกอบของภาษาทุกองค์ประกอบอย่างละเอียดเกินไป แต่จะวิเคราะห์องค์ประกอบที่สำคัญบางประการเพื่อให้ได้ลักษณะเด่นทางภาษาเฉพาะ ลักษณะเด่นนั้นจะมีศักยภาพในการบ่งชี้ตัวบทอื่น ๆ ได้ ดังที่ได้ยกตัวอย่างในภาษิตข้างต้นที่กล่าวว่าอุปมาเป็นของกาลิทาส หากเราได้พบตัวบทอื่นที่มีการใช้อุปมาอย่างโดดเด่นในลักษณะเดียวกับงานที่มีหลักฐานชัดเจนว่าเป็นของกาลิทาส เราก็อาจสันนิษฐานว่า ตัวบทนั้นเป็นงานของกาลิทาสก็เป็นได้ สิ่งที่จะเป็นเครื่องบ่งชี้ว่าอุปมานั้นเป็นของกาลิทาสในทางวัจนลีลาศาสตร์เรียกว่า “Foregrounding” ซึ่งหมายรวมถึงองค์ประกอบทางภาษาทุกประการที่กวีเลือกใช้อย่างโดดเด่นและมีนัยสำคัญ ดังจะเห็นได้จากระบบเสียง ระบบคำ ฯลฯ ที่กวีใช้บ่อยครั้ง หรือการพลิก

แพลงให้ผิดแผกไปจากภาษาที่ถูกต้องตามไวยากรณ์หรือจากข้อกำหนดบางประการตามลักษณะที่ตัวบทนั้นควรจะเป็น (Verdonk, 2002: 6) ตัวอย่างบทละครของภาสะเรื่องอูรุภังคะที่แหวกขนบเรื่องห้ามมิให้มีตัวละครตายบนเวทีก็นับเป็น Foregrounding ได้เช่นเดียวกับการนับความถี่ของการใช้อุปมาอย่างโดดเด่นของกาลิทาสหรือการใช้อุปมาในมหาภารตะที่มีลักษณะซ้ำกันอย่างโดดเด่นจนสรุปเป็นสูตรออกมาได้นั่นเอง

ในแง่ประวัติทฤษฎีวรรณคดีวิจารณ์ วัจนลีลาศาสตร์เป็นปรากฏการณ์ทางความคิดก่อนหน้าทฤษฎีรูปแบบนิยม (Formalism) และโครงสร้างนิยม (Structuralism) ที่เกิดขึ้นและได้รับความนิยมในศตวรรษที่ 20 ต่อมา (Klarer, 1999: 81) แม้ว่าวัจนลีลาศาสตร์ดูเหมือนเป็นแนวคิดที่ล้าสมัยในการนำมาวิจารณ์วรรณคดีไปแล้ว แต่ปัจจุบันก็ยังมีผู้นำระเบียบวิธีแบบวัจนลีลาศาสตร์มาวิเคราะห์วิจารณ์วรรณคดีต่าง ๆ อยู่ ทั้งนี้ มุมมองของนักวรรณคดีที่มีต่อวัจนลีลาศาสตร์ในปัจจุบันอาจต่างจากสมัยก่อนที่แนวคิดนี้ได้รับความนิยม กล่าวคือ ในปัจจุบันนักวัจนลีลาศาสตร์มักปฏิเสธแนวทางการเก็บข้อมูลเชิงปริมาณจนครอบงำตัวบท สนใจบริบททางสังคมซึ่งเป็นบริบทจำพวกที่ไม่เกี่ยวข้องกับภาษามากขึ้น แนวคิดอื่น ๆ ที่ไม่ใช่ภาษาศาสตร์จึงเข้ามาแทนที่การเก็บข้อมูลจากตัวบท เช่น จิตวิทยา สังคมวิทยา มานุษยวิทยา เป็นต้น ถือเป็นการขยายพรมแดนความรู้ของวัจนลีลาศาสตร์ให้กว้างขึ้น การศึกษาตามแนววัจนลีลาศาสตร์ในปัจจุบันจึงขยายขอบเขตจากการพรรณนาไปสู่การตีความมากขึ้นนั่นเอง (Murfin and Supryia, 2009: 498 ; Catano, 2005: 895)

2.1.3 ทฤษฎีรีติ

แนวทางในการวิเคราะห์และวิจารณ์ตามทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤตนั้นมีหลายแนว เช่น ทฤษฎีรสที่มุ่งศึกษาปฏิกิริยาทางอารมณ์ของผู้อ่าน ทฤษฎีอลังการว่าด้วยความงามในการประพันธ์ ทฤษฎีธวนิว่าด้วยความหมายแฝงในการประพันธ์ เป็นต้น ทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤตที่ใกล้เคียงกับวัจนลีลาศาสตร์มากที่สุดคือทฤษฎีรีติ อันเป็นทฤษฎีที่ปรากฏแนวทางชัดเจนตั้งแต่ต้นคริสต์ศตวรรษที่ 7 ในเวลาเดียวกับที่เกิดความพยายามจะนิยามพื้นที่ด้วยลักษณะภาษาเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์อินเดีย (Pollock, 2006: 207)

รีติหมายถึงลีลาในการประพันธ์ซึ่งต่างกันไปตามความนิยมของกวีในการใช้จำนวนพยางค์ จำนวนถ้อยคำ ความยากง่าย และจำนวนคำที่สมาสกัน การปรับคำประพันธ์ให้มี

ลักษณะเฉพาะตามความนิยมของกวี ทำให้คำประพันธ์มีจังหวะที่เป็นลีลาเฉพาะตัว โดยทั่วไปรีติมี 3 ประเภท[4] (กุสุมา รักษมณี, 2549: 37-38) ได้แก่ ไวทรรภี เคาฑี และปาญจาลี

เนื่องจากการใช้ลีลาในการประพันธ์จะต้องเกี่ยวกับการเลือกใช้คำให้เหมาะสมด้วย เรื่องของคุณะจึงเข้ามาเกี่ยวข้อง เกิดเป็นความนิยมเข้าคู่กันเป็น “คุณะ-รีติ” อย่างไรก็ตาม ในการวิเคราะห์วัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะที่จะกล่าวในบทต่อไป ผู้วิจัยจะใช้เพียงทฤษฎีรีติเท่านั้น ไม่นำทฤษฎีคุณะมาใช้ด้วย เนื่องจากทฤษฎีคุณะมีปัญหาบางประการ

อันที่จริง ไม่ว่าทฤษฎีใดก็ย่อมมีปัญหาได้ทั้งสิ้น บางครั้งปัญหาอาจเกิดขึ้นจากนิยามของทฤษฎีเอง ปัญหาก็อยู่ที่ตัวทฤษฎี หรือบางครั้งอาจมาจากการประยุกต์ใช้ซึ่งเป็นปัญหาของผู้ศึกษา ทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤตที่มีความเก่าแก่นับพันปีก็เป็นเช่นนั้นอย่างเลี่ยงไม่ได้ ยิ่งทฤษฎีนั้นเก่ามากเพียงใด ความคิดเกี่ยวกับทฤษฎีนั้นก็ยิ่งแตกแขนงออกไปได้อย่างหลากหลายตามมุมมองหรือรสนิยมอันเป็นเรื่องเฉพาะตัวของนักวรรณคดี แต่ละคนอาจคิดวิเคราะห์และตีความผิดแผกกันไป การตัดสินใจไม่ใช้ทฤษฎีคุณะและใช้เพียงทฤษฎีรีติเท่านั้นจึงเป็นเรื่องสำคัญ เหตุผลประการแรกจะเห็นได้จากการพิจารณาพัฒนาการของทฤษฎีคุณะกับรีติ

แต่เดิมนั้น คุณะหมายถึงลักษณะที่ดีหรือพึงประสงค์ในการประพันธ์ เป็นความคิดที่มีมาก่อนรีติ แต่เราไม่ทราบว่าเป็นทฤษฎีของผู้ใด เป็นไปได้ว่า คุณะน่าจะเกิดขึ้นในระยะเวลาไล่เลี่ยกับความคิดเรื่อง “โทษ” อันเป็นลักษณะที่กวีพึงหลีกเลี่ยง ตรงกันข้ามกับคุณะอันเป็นลักษณะที่ดี แม้ทฤษฎีทั้งสองดูเหมือนเป็นความคิดที่ตรงข้ามกันแต่อิงอาศัยกันและกัน ทว่าตำราการประพันธ์หลายเล่มแม้ในสมัยหลังที่แนวคิดเรื่องรีติกลายเป็นทฤษฎีแล้วล้วนชี้ให้เห็นว่า โทษกับคุณะเป็นความคิดแยกจากกัน กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ ไม่ได้ “ล้อ” กัน หรือมุ่งอธิบายประเด็นเดียวกันมาแต่เดิม คุณะจึงเป็นความคิดที่เกิดขึ้นอย่างอิสระ ไม่ได้ขึ้นอยู่กับโทษ และโทษก็ไม่ได้ขึ้นอยู่กับคุณะ แม้ว่าบางประเด็นอาจพิจารณาว่าเกี่ยวข้องกันได้บ้างก็ตาม จึงอาจกล่าวได้ว่า การพยายามจับคู่ระหว่างโทษกับคุณะนั้นเป็นไปไม่ได้ (Lahiri, 1974: 25) ตัวอย่างเช่น ตำรา*กาวยประกาศ* ของ มัมมฏะ แสดงโทษทางการประพันธ์ไว้ถึง 55 ประการ ในขณะที่คุณะมีเพียง 11 ประการเท่านั้น เป็นต้น น่าสังเกตว่า ในตำราการประพันธ์หลายเล่ม โทษมีจำนวนมากกว่าคุณะเสมอ

ในตำรา*นาฏยศาสตร์*ซึ่งยอมรับกันว่า เป็นหลักฐานของงานประพันธศาสตร์ในยุคแรกเริ่มที่ยังเกี่ยวเนื่องกับองค์ความรู้ทางการละครนั้น คุณะมีอยู่ด้วยกัน 10 ประการ ได้แก่ เศลษะ ประสาทะ สมตา สมาธิ มาธุรยะ โอชัส เสากุมารยะ (หรือ สุกุมารตา) อรรถวยักติ อุ

---

[4] ตำราการประพันธ์บางเล่มมิได้แบ่งออกเป็น 3 ประเภทเช่นนั้น เช่น *สรัสวตีกัณฐาภรณะ*กล่าวว่า รีติแบ่งออกเป็น 6 ประเภทด้วยกัน ได้แก่ ไวทรรภี เคาฑียะ ปาญจาละ ลาฏียะ อาวันติกา และมาคธี (Śarma and Paṇśīkar, 1934: 155)

ทาระ (หรือ อุทาตตะ) และกานติ[5] คุณะเหล่านี้ล้วนแล้วแต่เกี่ยวข้องกับการเลือกใช้เสียงและคำในการประพันธ์ให้เหมาะสม *นาฏยศาสตร์*กล่าวถึงโทษทางการประพันธ์ซึ่งไม่ได้ขึ้นอยู่กับคุณะ และมิได้กล่าวถึงความคิดเรื่องรีติแต่อย่างใด

ในสมัยต่อมา เมื่อวรรณคดีมีสถานะแยกออกจากละครและมีศาสตร์เป็นของตนเองแล้ว ความคิดเรื่องคุณะยังปรากฏในตำราการประพันธ์เช่นเดิม ทว่ามีเนื้อหาต่างกับคุณะที่ปรากฏใน*นาฏยศาสตร์* ความคิดเรื่องคุณะของภรตมุนีไม่ได้ส่งอิทธิพลมายังความคิดของนักวรรณคดีในสมัยหลังแต่อย่างใด (Lahiri, 1974: 25-26) ในตำราการประพันธ์เล่มแรกเท่าที่มีหลักฐานเหลืออยู่ คือ *กาวยาลังการ* ของ ภามหะ นักวรรณคดีในคริสต์ศตวรรษที่ 7 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่เกิดแนวคิดรีติในประวัติของงานประพันธศาสตร์สันสกฤตแล้ว ภามหะแบ่งรีติออกเป็น 2 ประเภท ได้แก่ ไวทรรภี และเคาฑี ในขณะที่คุณะในตำราการประพันธ์ของภามหะมี 3 ประการเท่านั้น ได้แก่ มาธุรยะ โอชัส และประสาทะ ทั้งไวทรรภีและเคาฑีไม่เกี่ยวข้องกับรีติแต่อย่างใด

ต่อมา ทัณฑิน นักวรรณคดีในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 7 เชื่อมโยงคุณะทั้งสิบประการกับรีติ (หรือ “mārga” ตามศัพท์ที่ทัณฑินใช้) และกล่าวว่า ไวทรรภีเป็นรีติที่ประกอบด้วยคุณะทั้งสิบประการ ไวทรรภีจึงดีเลิศกว่ารีติอีกประเภทคือเคาฑี ไม่ว่าความคิดนี้เป็นของทัณฑินหรือไม่ แต่ก็เป็นครั้งแรกที่คุณะกับรีติเชื่อมโยงกันอย่างชัดเจน ต่อมา วามนะ นักวรรณคดีในคริสต์ศตวรรษที่ 8 ได้สืบทอดความคิดของทัณฑิน คือ นำความคิดเรื่องคุณะทั้งสิบประการในรีติมาเพิ่มความสำคัญ และเพิ่มรีติอีกประเภทหนึ่ง คือ ปาญจาลี โดยกำหนดว่า รีติแต่ละประเภทประกอบด้วยคุณะอะไรบ้าง รีติทั้งสามจึงมีคุณะกำกับเป็นคุณสมบัติประจำรีติด้วย กล่าวคือ ไวทรรภีประกอบด้วยคุณะทุกประการ เคาฑีประกอบด้วยโอชัสและ กานติ ส่วนปาญจาลีประกอบด้วยมาธุรยะและเสากุมารยะ ด้วยเหตุนี้ เคาฑีกับปาญจาลีจึงเป็นรีติที่ด้อยกว่าไวทรรภีตาม

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

[5] โดยทั่วไป คุณะทั้งสิบประการมีความหมายดังนี้ เศลษะ คือ ความกระชับของเสียงในคำที่ใช้ ถือกันว่าคำที่มีเสียงอักษรธนิตเป็นส่วนใหญ่มักจะมีเสียงกระชับ ประสาทะ คือ ความกระจ่างชัดเจนของถ้อยคำ ต้องเป็นคำที่ไม่มีความหมายกำกวม สมตา คือ ความกลมกลืนของเสียงในบทประพันธ์วรรคหนึ่งหรือบทหนึ่ง มาธุรยะ คือ ความไพเราะของถ้อยคำ สุกุมารตา คือ ความแผ่วเบาและความนุ่มนวลของเสียงในบทประพันธ์ อรรถยักติ คือ ความสมบูรณ์ของความหมายในบทประพันธ์ ไม่มีคำที่ละไว้หรือคำที่ต้องอธิบายความ อุทาระ คือ ความสูงส่งของเนื้อหาที่มุ่งจรรโลงใจ โอชะ คือ ความเข้มข้นของพลังความหมาย เกิดจากการใช้คำสมาสที่คลุมความหมายหลายสิ่งไว้ในคำคำเดียว กานติ คือ ความงามสง่าของถ้อยคำ ไม่ตกแต่งฟุ่มเฟือยเกินไป และสมาธิ คือ ความหมายแฝงที่กระทบใจผู้อ่านให้คิดต่อหรือตีความ ดูรายละเอียดใน กุสุมา รักษมณี (2549: 36)

ความคิดของวามนะ อาจกล่าวได้ว่า วามนะเป็นนักวรรณคดีคนสำคัญที่เชื่อมโยงคุณะกับรีติไว้ด้วยกันอย่างชัดเจน

แม้วามนะดูเหมือนเป็นเจ้าทฤษฎีคุณะ-รีติ แต่แนวคิดบางอย่างไม่ชัดเจน โดยเฉพาะอย่างยิ่งความพยายามในการจัดระบบความสัมพันธ์ระหว่างคุณะกับอลังการยังคลุมเครืออยู่ อีกทั้งความคิดเรื่องคุณะที่วามนะให้ไว้ก็ต่างกับทัณฑินมาก (Warder, 2009: 96) แนวคิดของวามนะจึงไม่ส่งอิทธิพลต่อนักวรรณคดีในยุคหลังมากนัก มีเพียงกล่าวถึงในตำราประพันธศาสตร์ แต่ก็ไม่ได้รับความนิยมแต่อย่างใด กล่าวได้ว่าแนวคิดของวามนะ “...เป็นทฤษฎีที่ถึง “ทางตัน” ในประวัติทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤต” (Gerow, 1977: 236-237) คำว่า “ทางตัน” ในที่นี้ ผู้วิจัยเห็นว่า มิได้หมายความว่าในตำราการประพันธ์หลังจากวามนะจะไม่มีเรื่องคุณะกับรีติแต่อย่างใด ตำราหลายเล่มยังกล่าวถึงความคิดเรื่องคุณะกับรีติ ทว่า ไม่มีการขยายความหรือแม้แต่โต้แย้งเพิ่มเติม คุณะกับรีติในตำราการประพันธ์สมัยหลังจึงไม่มีความสำคัญเทียบเท่าทฤษฎีอื่น หากเทียบกับทฤษฎีธวนิที่อานันทวรรธนะได้เสนอไว้ จะเห็นว่ามีสถานะแตกต่างกัน ธวนิเป็นความคิดที่ได้รับความนิยม ต่อยอดและแตกแขนง มีผู้นำไปวิเคราะห์วิจารณ์วรรณคดีสันสกฤตหลายครั้ง ดังจะเห็นได้จากตำราการประพันธ์สมัยต่อมา เป็นต้นว่า*กาวยประกาศ* ของมัมมฏะซึ่งแบ่งประเภทวิเคราะห์และประเมินค่าวรรณคดีแบบธวนิก่อนที่จะกล่าวถึงทฤษฎีอื่น เนื้อหาสำคัญใน*กาวยประกาศ*จึงเป็นการมองวรรณคดีด้วยมุมมองของนักทฤษฎีธวนิ หรือแม้แต่ตำราประวัติวรรณคดีวิจารณ์สันสกฤตที่เป็นภาษาปัจจุบัน ความคิดธวนิก็ยังปรากฏบทบาทสำคัญอยู่ เช่น ตำรา *Indian Poetics* ของ Sreekantaiyya (2001) ซึ่งเขียนเป็นภาษาฮินดีและมีผู้แปลเป็นภาษาอังกฤษต่อมานั้น ธวนิเป็นทฤษฎีที่สำคัญมาก แม้ชื่อตำราจะดูเหมือนว่าน่าจะพูดถึงทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤตในลักษณะภาพรวม แต่เมื่อพิจารณาเนื้อหาทั้งเล่มจะเห็นว่า ผู้เขียนให้พื้นที่แก่ทฤษฎีธวนิถึงสองในสามของหนังสือทั้งเล่ม

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

การกล่าวถึงคุณะกับรีติในตำราการประพันธ์สมัยหลังจากวามนะนอกจากจะแสดงลักษณะ “ทางตัน” ดังกล่าว ยังชี้ให้เห็นประเด็นสำคัญอีกประการหนึ่ง คือ คุณะกับรีติเป็นความคิดสาธารณะ เสมือนของกลางในประวัติศาสตร์ภูมิปัญญาของสังคมอินเดีย ไม่มีผู้ใดเป็นเจ้าของความคิดอย่างแท้จริง ตำราการประพันธ์หลายเล่มจึงได้บันทึกคุณะกับรีติไว้ แม้จะมิได้ต่อยอดหรือโต้แย้งเพิ่มเติมก็ตาม

สิ่งที่น่าสนใจก็คือ ตำราการประพันธ์สมัยต่อมาล้วนชี้ว่า คุณะกับรีติเป็นความคิดที่ไม่เชื่อมโยงกัน เช่น *กาวยประกาศ* (9.80-81) ของ มัมมฏะ รีติเป็นเรื่องที่เกี่ยวเนื่องกับศัพทาลังการ โดยเฉพาะวฤตตยนุปราสะอันเป็นการซ้ำเสียงพยัญชนะในบทประพันธ์ประเภทหนึ่ง การจะพิจารณาว่าวรรณคดีมีลีลาการประพันธ์แบบใด ก็จะดูจากศัพทาลังการ มิใช่ดูจากคุณะ หรือในตำรา*ศฤงคารประกาศะ* ของ โภชะ อ้างถึงรีติไว้ 3 ครั้งรวมอยู่ในตอนที่ว่าด้วยโทษ ศัพทาลังการ

และอนุภาวะ (Raghavan, 1978: 185) จะเห็นว่า รีติก็ไม่เกี่ยวข้องกับคุณะ กล่าวอีกนัยหนึ่ง คุณะมิได้เป็นเกณฑ์ในการพิจารณารีติแต่อย่างใด หรือมิฉะนั้นรีติก็เป็นบทหนึ่งแยกออกมา ไม่รวมอยู่กับคุณะ เช่น *สาหิตยทรรปณะ* ปริเฉทที่ 9 ซึ่งกล่าวถึงรีติอย่างรวบรัด ยิ่งไปกว่านั้น นักวรรณคดีในสมัยหลัง เช่น เหมจันทร์ มักกล่าวถึงคุณะเพียง 3 ประการเท่านั้น ได้แก่ ประสาทะ โอชัส และมาธุรยะ ในการพิจารณารีติทั้งสามคือไวทรรภี เคาฑี และปาญจาลีตามลำดับ คุณะที่เหลือนอกนั้นหมายถึงการไม่มีโทษ ไม่ใช่คุณสมบัติพิเศษที่เกี่ยวข้องกับรีติ (Warder, 2009: 97; Kane, 1998: 381) ทั้งนี้ มัมมฏะและเหมจันทร์น่าจะได้อิทธิพลจากตำรา*ธวันยาโลกะ*ของอานันทวรรธนะที่ลดทอนคุณะทั้งสิบให้เหลือเพียง 3 ประการดังกล่าว (Ingall, 1990: 252) แสดงให้เห็นว่า ท้ายที่สุดแล้ว คุณะที่มีอยู่หลายประการนั้นที่น่าจะเกี่ยวข้องกับรีติอย่างชัดเจนก็มีเพียง 3 ประการเท่านั้น น่าสังเกตว่า คุณะทั้งสามนี้ก็เป็นเช่นเดียวกับที่ภามหะได้กล่าวไว้ก่อนหน้านั่นเอง

ที่กล่าวมานั้นสรุปได้ว่า คุณะกับรีติจึงมีความสัมพันธ์ไม่แน่นอน ปัญหาประการแรกที่ทำให้ผู้วิจัยตัดสินใจไม่ใช้คุณะในการพิจารณากับรีติเป็นเพราะว่า เมื่อพิจารณาพัฒนาการของคุณะในตำราการประพันธ์ต่าง ๆ คุณะเป็นทฤษฎีที่ไม่ได้สัมพันธ์กับรีติมาแต่เดิม กล่าวคือ ทฤษฎีทั้งสองไม่เกี่ยวกันมาแต่ต้น จนถึงตำราการประพันธ์ของทัณฑินและวามนะ คุณะกับรีติจึงสัมพันธ์กัน หลังจากวามนะแล้ว คุณะก็กลับเป็นแนวคิดอิสระจากรีติเหมือนยุคก่อนวามนะและไม่จำเป็นต้องนำไปเป็นเครื่องชี้วัดในการศึกษารีติ ในขณะที่รีติค่อนข้างคงที่มากกว่า คือ มีจำนวน 2 หรือ 3 ประเภทซึ่งค่อนข้างชัดเจนและลงรอยกันมากกว่าคุณะ

ปัญหาประการต่อมา คือ นิยามของคุณะแต่ละประเภทไม่ตรงกัน หรือบางกรณีก็ไม่ชัดเจน การจะนำมาประยุกต์ใช้วิเคราะห์วรรณคดีจึงเป็นไปได้ยาก ปัญหานี้มีมาตั้งแต่*นาฏยศาสตร์*แล้ว คำอธิบายคุณะแต่ละประเภทในนาฏยศาสตร์คลุมเครือเข้าใจยาก (Lahiri, 1974: 25) และไม่ตรงกับความเข้าใจของนักวรรณคดีอื่น ปรากฏการณ์เช่นนี้ทำให้เกิดข้อสันนิษฐานได้ว่า นักวรรณคดีอาจได้ความคิดเรื่องคุณะมาต่างสำนักกัน หรืออาจเข้าใจต่างกัน การนิยามความหมายของคุณะในตำราการประพันธ์ต่าง ๆ จึงแตกต่างกันไปด้วย

ตัวอย่างนิยามคุณะที่ต่างกัน เช่น โอชัส โดยทั่วไปหมายถึง “... ความเข้มข้นของพลังความหมาย เกิดจากการใช้คำสมาสที่คลุมความหมายหลายสิ่งไว้ในคำคำเดียว” (กุสุมา รักษมณี, 2549: 37) ภรตมุนีให้นิยามโอชัสใน*นาฏยศาสตร์* (16.99) ว่า

> samāsavadbhir vividhair vicitraiś ca padair yutam/
> sānusvārair udāraiś ca tad ojaḥ parikīrtyate //

คุณะใดประกอบด้วยบท[6] อันวิจิตร หลากหลาย
ลุ่มลึก ประกอบด้วยคำสมาสและอนุสวาระ
คุณะนั้นคือโอชัสอันเป็นที่รู้จักกันอย่างแพร่หลาย

ส่วนทัณฑินนิยามโอชัสใน*กาวยาทรรศะ* (1.80) ว่า

ojaḥ smāsabhūyastvam etad gadyasya jīvitam /
padye 'py adākṣiṇātyānām idam ekaṃ parāyaṇam //
โอชัส คือ การใช้สมาสจำนวนมาก
คุณะประเภทนี้เป็นจิตวิญญาณแห่งร้อยแก้ว
และแม้ในร้อยกรอง เป็นจุดมุ่งหมายหนึ่งเดียวแห่งกวีพวกที่ไม่ใช่คนทางใต้ด้วย

ในขณะที่ตำรา*กาวยาลังการสูตรวฤตติ* วามนะแบ่งคุณะออกเป็นสองประเภทใหญ่ๆ คือ ศัพทคุณะ คุณลักษณะที่ดีในด้านเสียง และอรรถคุณะ คุณลักษณะที่ดีในแง่ความหมาย ด้วยเหตุนั้น โอชัสจึงมีความหมายสองแบบด้วย ในแง่ “ศัพทคุณะ” โอชัสมีความหมายว่า gāḍhabandhatvam ojaḥ (3.1.5) “โอชัส คือ การผูกกันไว้อย่างแนบแน่น” ด้วยเหตุที่อยู่ในหมวดหมู่ศัพทคุณะ เราอาจเข้าใจได้ว่า หมายถึงเสียงหรือถ้อยคำที่ผูกกัน ส่วนในแง่ “อรรถคุณะ” โอชัส คือ arthasya prauḍhir ojaḥ (3.2.2) แปลว่า “โอชัส คือ ความเข้มข้นของความหมาย”

ความหมายของ “โอชัส” ของนักวรรณคดีทั้งสามนั้นมีรายละเอียดพ้องกันเพียงประการเดียว คือ สมาส นอกนั้นต่างกัน เราจึงไม่อาจตัดสินได้ว่าโอชัสคืออะไร เพราะเมื่อเปรียบเทียบกันแล้ว จะเห็นว่า โอชัสในความหมายของภรตมุนีมีจุดเน้นสำคัญ คือ บทที่วิจิตรซึ่งอาจเกิดจากสาเหตุหลายประการ สมาสจึงเป็นเพียงเครื่องมือประการหนึ่งในบรรดาเครื่องมือทั้งหลายที่ทำให้บทวิจิตรเท่านั้น ในขณะที่ทัณฑินนิยามว่าโอชัสคือการใช้คำสมาสจำนวนมากเพียงประการเดียว เราจึงอาจเข้าใจได้ว่า สมาสเป็นองค์ประกอบสำคัญประการเดียวในการพิจารณาว่าลักษณะภาษาในวรรณคดีเรื่องใดก็ตามมีโอชัสอยู่หรือไม่ ในขณะที่ในตำรา*กาวยาลังการสูตรวฤตติ*ของวามนะ โอชัสมีความหมายเป็นนามธรรมมากขึ้น สมาสจำนวนมากหรือบทอันวิจิตรอาจไม่ใช่เกณฑ์สำหรับชี้วัดคุณะประเภทนี้เสมอไป ตัวอย่างเรื่องความหมายของโอชัสดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าการจะนำทฤษฎีคุณะมาใช้วิเคราะห์วรรณคดีสันสกฤตอาจก่อให้เกิดปัญหาได้ เพราะเราไม่อาจกล่าวได้ว่านิยามของนักวรรณคดีผู้ใดถูกต้องหรือเป็นความหมายที่แท้จริงของโอชัส บางท่านก็ดูเหมือนว่า

[6] “บท” ในไวยากรณ์สันสกฤตหมายถึงคำที่แจกวิภัตติแล้ว ตรงข้ามกับ “ศัพท์” ซึ่งหมายถึงคำที่ยังไม่ได้แจกวิภัตติ

เป็นอัตวิสัยดังที่ Warder (2009: 96) กล่าวว่า "...คุณะที่วามนะนิยามไว้ค่อนข้างเป็นอัตวิสัยอย่างมาก"

เมื่อพิจารณาพัฒนาการของทฤษฎีคุณะที่นักวรรณคดีมีความเห็นเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างคุณะกับรีตีไม่ตรงกัน รวมทั้งนิยามความหมายของคุณะในตำราการประพันธ์แต่ละเล่มก็ไม่ตรงกันด้วย จึงกล่าวได้ว่า คุณะเป็นแนวคิดที่มีปัญหา นักวรรณคดีหลายท่านพยายามเสนอแนวทางพิจารณารีติที่ชัดเจนกว่าการพิจารณาควบคู่กับคุณะ ในบรรดาตำราการประพันธ์ทั้งหลาย *ศฤงคารประกาศะ* ของ โภชะ นักวรรณคดีในคริสต์ศตวรรษที่ 11 เป็นตำราที่นิยามรีตีไว้ชัดเจนที่สุดโดยมิได้นำเรื่องคุณะมาประกอบ นักวิชาการบางท่านถือว่าเป็นนิยามรีติที่ดีที่สุดด้วย (Pollock, 2006: 210) ทั้งนี้น่าจะเป็นเพราะเกณฑ์ที่นำมาใช้ใน*ศฤงคารประกาศะ*แสดงความเป็นอัตวิสัยน้อยกว่าเกณฑ์ที่ใช้คุณะนั่นเอง เพราะคุณะมีเนื้อหาเป็นการประเมินค่าว่าสิ่งใดดีหรือไม่ดีอยู่มาก เมื่อนำมาใช้ การวิเคราะห์รีติอาจมีอัตวิสัยได้มาก *ศฤงคารประกาศะ*จึงเป็นหลักฐานที่ทำให้เห็นว่า การพิจารณารีติโดยปราศจากคุณะก็เป็นไปได้ด้วยเช่นกัน

นิยามของรีติทั้งสามในศฤงคารประกาศะ[7] มีดังนี้

yad anatidīrghasamāsam anatisphuṭabandham upacāravṛttimat
pādānuprāsaprāyam yogarūḍhimat sā pāñcālī//
รีติใดไม่มีสมาสยาวเกินไป มีการเชื่อมเสียงไม่หนักแน่นเกินไป ใช้ความเปรียบ มีอนุปราสะครั้งเดียวในหนึ่งบาท ใช้คำที่มีความหมายไม่ตรงตามรูปศัพท์ประปราย
รีตินั้น คือ ปาญจาลี

yad atidīrghasamāsam parisphuṭabandhanaṃ atyupacāravṛttimat
pādānuprāsayogi yogarūḍhiparamparāgarbhaṃ sā gauḍī//
รีติใดมีสมาสยาวมาก มีการเชื่อมเสียงหนักแน่นอยู่ทั่วไป ใช้ความเปรียบจำนวนมาก ใช้อนุปราสะในแต่ละบาทซ้ำกันหลายครั้ง เต็มไปด้วยคำที่มีความหมายไม่ตรงตามรูปศัพท์
รีตินั้น คือ เคาฑี

yad asamastam atisukumārabaddham anupacāravṛttimat
sthānānuprāsayogi yogavṛttimat vacaḥ sā vaidarbhī//

---

[7] ใน*ศฤงคารประกาศะ* โภชะให้นิยามรีติอีกประเภทหนึ่ง คือ ลาฏี ซึ่งได้ชื่อมาจากแคว้นลาฏะ แต่เนื่องจากรีติประเภทนี้ปรากฏในตำราการประพันธ์สมัยหลัง และอยู่นอกเหนือขอบเขตของการศึกษา จึงมิได้นำมาประกอบการพิจารณา

รีติใดไม่มีสมาส มีการเชื่อมเสียงอ่อนหวานอย่างยิ่ง ไม่มีความเปรียบ
ใช้อนุปราสะตามสมควร ใช้แต่คำที่มีความหมายตามรูปศัพท์
รีตินั้น คือ ไวทรรภี

จะเห็นว่า เกณฑ์ในการพิจารณารีติในความคิดของโภชะอาจแบ่งออกเป็น 2 ประการ ประการแรก คือ เรื่องเสียง อันได้แก่อนุปราสะและการผูกคำซึ่งส่งผลต่อทำนองเสียงที่เกิดขึ้นซึ่งเป็นได้ทั้งอ่อนหวานและหนักแน่น อีกประการหนึ่ง คือ เรื่องการใช้คำ ดังจะเห็นได้จากการพิจารณาเรื่องการใช้คำสมาส ความเปรียบ และการใช้คำตรงตามความหมายรูปศัพท์ เกณฑ์ดังกล่าวผู้วิจัยจะนำมาพิจารณาร้อยกรองของพาณะในลำดับต่อไป

อนึ่ง ในการศึกษาวรรณคดีด้วยทฤษฎีรีติ มีประเด็นสำคัญอีกประการหนึ่ง คือ นักวรรณคดีมักถือกันว่าไวทรรภีเป็นรีติที่ดีที่สุด สมบูรณ์ที่สุด ไวทรรภีจึงเป็นรีติที่มีสถานะสูงกว่ารีติอื่น ๆ เสมอ นักวรรณคดีที่กล่าวเรื่องนี้ไว้ชัดเจนก็คือทัณฑิน เขากล่าวว่าเนื่องจากคุณะทั้งสิบประการรวมอยู่ในไวทรรภี ดังนั้น ไวทรรภีจึงเป็นรีติที่ดีเลิศ ในขณะที่เคาฑีมิได้ประกอบด้วยคุณะทุกประการเช่นนี้ เคาฑีจึงไม่นับว่าดีเลิศเทียบเท่าไวทรรภี ดังนี้

asty aneko girāṃ mārgaḥ sūkṣmabhedaḥ parasparam /
tatra vaidarbhagauḍīyau varṇyete prasphuṭāntarau // 1.40 //
ลีลาของภาษามีอยู่จำนวนมาก
ความแตกต่างระหว่างลีลาเหล่านั้นเป็นเรื่องละเอียด
ข้าพเจ้าจะพรรณนาลีลาที่แตกต่างอย่างชัดเจน
อันได้แก่ไวทรรภะกับเคาฑียะไว้ในที่นี้

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

śleṣaḥ prasādaḥ samatā mādhuryaṃ sukumāratā /
arthavyaktirudāratvamojaḥkāntisamādhayaḥ // 1.41 //
เศลษะ ประสาทะ สมตา มาธุรยะ สุกุมารตา อรรถวยักติ
อุทารตวะ โอชัส กานติ และสมาธิ

iti vaidarbhamārgasya prāṇā daśa guṇāḥ smṛtāḥ /
eṣāṃ viparyayaḥ prāyo dṛśyate gauḍavartmani // 1.42 //
คุณะทั้งสิบประการเหล่านี้เป็นจิตวิญญาณของลีลาแบบไวทรรภะ
ดังที่ผู้คนทรงจำกันมาเช่นนี้ การปราศจากคุณะเหล่านั้น
พบในลีลาแบบเคาฑะเป็นปกติ

น่าสังเกตว่า เนื่องจากทัณฑินเป็นกวีและนักวรรณคดีที่นิยมรีติแบบไวทรรภี ดังจะเห็นได้จากงานประพันธ์ของทัณฑินเองคือนิยายเรื่อง*ทศกุมารจริต*และ*อวันติสุนทรีกถา*ซึ่งมีลีลาแบบไวทรรภีโดดเด่นทั้งเรื่อง เขาจึงยกย่องรีติไวทรรภีว่ามีลักษณะที่ดีเหนือกว่าเคาฑี ไม่ว่าข้อสังเกตนี้จะจริงหรือไม่ก็ตาม ความคิดของทัณฑินก็มีส่วนทำให้ทฤษฎีเป็นรูปธรรมชัดเจนและเป็นพื้นฐานให้วามนะ นักวรรณคดีในคริสต์ศตวรรษที่ 8 ซึ่งยังเน้นย้ำความคิดว่าไวทรรภีเป็นรีติที่ดีที่สุดเช่นเดียวกับทัณฑิน แม้จะเพิ่มรีติอีกประเภทหนึ่งคือปาญจาลีซึ่งเป็นเหมือนการประนีประนอมระหว่างรีติทั้งสอง เราอาจเข้าใจว่า รีติปาญจาลีน่าจะดีที่สุดเพราะรวมลักษณะเด่นของรีติที่แตกต่างกันอย่างยิ่งทั้งสองแบบไว้ด้วยกัน แต่วามนะก็ยังมีความเห็นเป็นไปในทางเดียวกับทัณฑิน คือ ไวทรรภีประกอบด้วยคุณะทุกประการ ไวทรรภีจึงเป็นรีติที่ดีที่สุด ดังจะเห็นได้ใน*กาวยาลังการสูตรวฤตติ* 1.2.11 ความว่า samagraguṇopetā vaidarbhī “ไวทรรภี ประกอบด้วยคุณะทุกประการ” ไวทรรภีจึงเป็นรีติที่ดีที่สุด เพราะประกอบด้วยคุณลักษณะที่ดีนั่นเอง

นอกจากหลักฐานในเชิงตำราแล้ว วรรณคดีสันสกฤตบางเรื่องก็แสดงให้เห็นว่าไวทรรภีเป็นอุดมคติที่นักวรรณคดีและกวีปรารถนาด้วย เช่นเดียวกับรีติมาคธีและปาญจาลี ดังจะเห็นได้จากบทนานทีซึ่งเทียบได้กับบทไหว้ครูในบทละคร*กรรปูรมัญชรี* ผลงานของราชเศขร กวีและนักวรรณคดีในคริสต์ศตวรรษที่ 10 ว่า

> bhaddaṃ bhodu sarassaīa kaiṇo ṇandantu vāsāiṇa
> aṇṇāṇaṃ vi paraṃ paaṭṭadu varā vāṇī chaillapiā /
> vacchomī taha māahī phuradu ṇo sā kiṃ ca paṃcāliā
> rīdīyo vilihantu kabbakusalā joṇhaṃ caorā via //1//
> ความสวัสดีแด่พระสรัสวตีจงบังเกิด
> เหล่ากวีมีวยาสะเป็นต้นจงพึงพอใจ
> ถ้อยคำที่ประเสริฐของกวีผู้อื่นอันเป็นที่รักของนักวิจารณ์
> และจงปรากฏอย่างเลอเลิศ
> รีติทั้งหลายอันได้แก่ ไวทรรภี มาคธี[8] และปาญจาลีนั้น
> จงปรากฏแจ่มแจ้งแก่ข้า
> บรรดาผู้ชาญฉลาดในกวีนิพนธ์จงได้สัมผัสความมลังเมลือง
> ประดุจนกจโกระได้ลิ้มรสแสงจันทร์

[8] มาคธี แปลตามรูปศัพท์ได้ว่า “เกิดจากแคว้นมคธ, เกี่ยวกับแคว้นมคธ” เป็นรีติที่โภชะระบุเป็นครั้งแรกไว้ในตำรา*สรัสวตีกัณฐาภรณะ* แพร่หลายทางเหนือ เป็นลีลาของภาษาปรากฤตที่ใกล้เคียงกับรีติเคาฑี ดูรายละเอียดเพิ่มเติมการใช้ชื่อภาษาเพื่อนิยามตำแหน่งทางภูมิศาสตร์ใน Pollock (2006: 221)

รีติเคาฑีไม่เคยปรากฏว่าได้รับเกียรติในวรรณคดีเช่นนี้แต่อย่างใด อย่างไรก็ตาม ผู้ที่แสดงตนว่านิยมเคาฑีมากกว่าไวทรรภีอย่างชัดเจนมีเพียงคนเดียว คือ ภามหะ ผู้แต่งตำรา*กาวยาลังการ* อาจเป็นเพราะภามหะเป็นนักวรรณคดีที่ถือว่าอลังการเป็นหัวใจสำคัญในการแต่งคำประพันธ์ รีติที่เอื้อต่ออลังการ คือ เคาฑี ภามหะจึงนิยมรีติเคาฑีมากกว่า พร้อมทั้งแสดงความเห็นในประเด็นนี้ไว้อย่างน่าสนใจ ดังนี้

vaidarbham anyad astīti manyante sudhiyo 'pare /
tadeva ca kila jyāyaḥ sadarthamapi nāparam //1.31//
นักปราชญ์คนอื่น ๆ คิดว่า
รีติอีกประเภทหนึ่ง คือ ไวทรรภะมีลีลาเหนือกว่า
แม้รีติอื่น (คือ เคาฑี) จะใช้ศัพท์รุ่มรวยอย่างไร ก็ไม่เหนือกว่าไปได้

gauḍīyam idam etat tu vaidarbham iti kiṃ pṛthak /
gatānugatikanyāyān nānākhyeyam amedhasām //1.32//
มีความแตกต่างระหว่างเคาฑียะกับไวทรรภะด้วยหรือ
คำบอกเล่านานัปการน่าจะเกิดขึ้นจากการตัดสินตามทางของคนที่ไม่ฉลาด

nanu cāśmakavaṃśādi vaidarbham iti kathyate /
kāmaṃ tathāstu prāyeṇa saṃjñecchāto vidhīyate //1.33//
กล่าวกันว่า เรื่องอัศมกวงศ์มีรีติไวทรรภะ[9]
เอาเถิด ความเข้าใจร่วมกันย่อมถูกเลือกปฏิบัติ
ตามความปรารถนาโดยคนส่วนใหญ่

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

apuṣṭārtham avakrokti prasannam ṛju komalam /
bhinnaṃ geyamivedaṃ tu kevalaṃ śrutipeśalam //1.34//
หากไวทรรภะเป็นลีลาที่มีเนื้อหาเรียบง่าย ไม่พลิกแพลง
กระจ่างชัดเจน ตรงไปตรงมา อ่อนโยน และรื่นหู
ไวทรรภะก็คงเปรียบเสมือนเพลงประเภทหนึ่งเท่านั้น

[9] ปราชญ์บางท่านมองว่า วรรณคดีเรื่องนี้ไม่มีจริง อัศมกะน่าจะเป็นชื่อของชนเผ่าหนึ่งทางแถบเดคคาน ซึ่งอาจเป็นที่มาของรีติไวทรรภีก็ได้ ในขณะที่นักวรรณคดีส่วนใหญ่มองว่าเป็นชื่อวรรณคดีเรื่องหนึ่งที่สูญหายไปแล้ว ดู Pollock (2006: 212)

alaṅkāravad agrāmyam arthyaṃ nyāyyam anākulam /
gauḍīyamapi sādhīyo vaidarbham iti nānyathā //1.35//
ส่วนเคาฑียะมีอลังการ ทันสมัย เปี่ยมความหมาย
เหมาะสม เป็นระเบียบเรียบร้อย
ย่อมเหนือกว่าไวทรรภะอย่างแน่นอน

na nitāntādimātreṇa jāyate cārutā girām /
vakrābhidheyaśabdoktir iṣṭā vācām alaṅkṛtiḥ //1.36//
ความงามของถ้อยคำย่อมไม่เกิดขึ้น
เพียงสักว่า (การใช้รีติไวทรรภะ) อย่างเป็นพิเศษเท่านั้น
การกล่าวถ้อยคำอย่างมีศิลปะ (แบบรีติเคาฑียะ) ต่างหาก
จึงจะน่าปรารถนา และเป็นความงามของภาษา

น่าสังเกตว่า ในความเห็นดังกล่าว ภามหะมิได้นำองค์ความรู้เรื่องคุณะมาประกอบการใช้เหตุผลเพื่อหักล้างความนิยมรีติไวทรรภีแต่อย่างใด อันที่จริง ข้อโต้แย้งของภามหะไม่ใช่เพียงแต่การนำเสนอรสนิยมทางวรรณคดีเท่านั้น หากแต่เป็นเหมือนการตอบคำถามด้วยว่าสำหรับภามหะแล้ว วรรณคดีที่ดีควรเป็นอย่างไร

ความนิยมรีติเคาฑีอย่างชัดเจนและเป็นตัวของตัวเองดังกล่าวหาได้ยาก เพราะนักวรรณคดีส่วนใหญ่ตั้งแต่สมัยที่ภามหะมีชีวิตอยู่ ดังที่ปรากฏในคำประพันธ์ของภามหะเอง จวบจนปัจจุบันนั้นมักนิยมรีติไวทรรภีมากกว่า ดังจะเห็นได้จากตำราการประพันธ์ในสมัยต่อมา เป็นต้นว่า *กาวยาทรรศะ*ของทัณฑิน และ*กาวยาลังการสูตรวฤตติ*ของวามนะ อีกทั้งตำราการประพันธ์สมัยหลังส่วนใหญ่ที่ได้อิทธิพลทฤษฎีธวนิแล้วก็มักจะแสดงแนวคิดว่า การใช้อลังการจำนวนมากและซับซ้อนในการประพันธ์เป็นสิ่งที่เปล่าประโยชน์หากไม่นำไปสู่ความหมายแฝงในบทประพันธ์ซึ่งสัมพันธ์กับการเกิดรสอารมณ์ในวรรณคดี วรรณคดีที่มุ่งเน้นเฉพาะอลังการและกลบทต่าง ๆ จึงไม่มีค่าในสายตาของผู้นิยมทฤษฎีรสและธวนิ ด้วยเหตุนี้ เมื่อการใช้อลังการถูกประเมินค่าเช่นนั้น รีติเคาฑีจึงไม่ได้รับความนิยมโดยปริยายอันเนื่องมาจากการใช้อลังการเป็นลักษณะสำคัญประการหนึ่งของเคาฑีด้วยนั่นเอง ยิ่งไปกว่านั้น นอกจากมุมมองที่เกี่ยวกับการสร้างงานของผู้แต่งแล้ว มุมมองของผู้รับสารวรรณคดีก็สำคัญเช่นกัน การเสื่อมความนิยมรีติเคาฑีอาจสืบเนื่องมาจากหลักฐานในตัวบทที่ว่าวรรณคดีที่มีรีติแบบไวทรรภี เช่น ผลงานของกาลิทาสและทัณฑินนั้นล้วนอ่านง่าย และงดงาม ผู้อ่านหรือผู้ฟังจึงรู้สึกเข้าถึงและประทับใจรีติแบบไวทรรภีได้ง่ายกว่า เกิดเป็นความนิยมรีติไวทรรภีในหมู่นักวรรณคดีและกวีสันสกฤต ในขณะที่รีติเคาฑีไม่เป็นที่นิยมมากเท่านั่นเอง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

อนึ่ง ในการวิเคราะห์รีติของพาณะที่จะกล่าวถึงในบทที่ 5 ของงานวิจัยฉบับนี้ ผู้วิจัยมิได้ตัดสินว่ารีติใดจะเหนือกว่าแต่อย่างใด หากแต่จะพิจารณาตามข้อมูลที่มีอยู่ ลีลาแต่ละประเภทล้วนแล้วแต่มีข้อดีและข้อเสียผิดแผกแตกต่างกันไปทั้งสิ้น ไวทรรภีอาจดีเด่นในเชิงอารมณ์ แต่ในแง่ของการประดับตกแต่งถ้อยคำก็อาจเทียบไม่ได้กับเคาฑี ในทางกลับกัน รีติเคาฑีก็อาจสื่ออารมณ์ลึกซึ้งและอ่อนหวานได้ไม่เท่าไวทรรภี ทั้งนี้ ขึ้นอยู่กับรสนิยมของกวีแต่ละคนและผู้เสพวรรณคดี

2.2 ภูมิหลังวรรณคดี

ภูมิหลังวรรณคดีที่จะกล่าวถึงต่อไปนี้ ได้แก่ ประวัติพาณะ ประวัติและผลงานกวีร่วมสมัย รวมทั้งตัวบทหลักที่จะนำมาศึกษา

2.2.1 ประวัติพาณะ

2.2.1.1 อหังการของพาณะ

ในการศึกษาประวัติวรรณคดีสันสกฤต คำถามว่าใครเป็นผู้แต่งวรรณคดีสันสกฤตเรื่องใดหรือกวีเป็นใครนั้นมิใช่ว่าจะตอบได้ชัดเจนโดยง่าย ในสังคมอินเดียที่มีเรื่องเล่าหรือตำนานต่าง ๆ เป็นจำนวนมากนั้น ประวัติชีวิตของกวีที่มีชื่อเสียงหลายคนมักเล่าเป็นตำนานมากกว่าการบันทึกเชิงประวัติศาสตร์ เพื่อทำหน้าที่อธิบายประวัติความเป็นมาของกวีหรือวรรณคดีเรื่องใดเรื่องหนึ่ง เช่น ตำนานกาลิทาสที่เล่ากันว่ากาลิทาสเดิมเป็นคนเลี้ยงวัวผู้โง่เขลา ไม่มีความสามารถใด ต่อมาได้รับพรจากพระนางกาลี จึงมีสติปัญญาเฉลียวฉลาด เป็นไปได้ว่าตำนานดังกล่าวเกิดขึ้นเพื่ออธิบายชื่อกาลิทาสเอง (“ทาสของพระนางกาลี”) เป็นต้น ตำนานเหล่านี้แม้อาจถือว่ามีคุณค่าในแง่ของการศึกษาความคิดของคน แต่ก็คงนำมาใช้เป็นหลักฐานในทางประวัติศาสตร์ไม่ได้ อันที่จริงปัญหานี้มิใช่เรื่องใหม่แต่อย่างใด ดังจะเห็นได้จากราชเศขร เขากล่าวว่า กวีชื่อกาลิทาสที่เขารู้จักนั้นมีถึง 3 คน (Kale, 2005: viii) ด้วยเหตุนี้ ธรรมเนียมอินเดียที่ยกวรรณคดี 30 เรื่องว่าเป็นผลงานของกาลิทาสนั้นจึงไม่แน่ว่าทั้งหมดนั้นเป็นผลงานของกวีเพียงคนเดียวหรือไม่[10] ประเด็น

---

[10] รายชื่อวรรณคดีที่เป็นผลงานของกาลิทาสตามที่มีผู้กล่าวอ้างในประเพณีอินเดีย ได้แก่ *อภิชญานศากุนตละ วิกรโมรวศียะ มาลวิกาคนิมิตระ รฆุวงศ์ กุมารสมภพ เมฆทูต กุนเตศวรเทาตยะ ฤตุสังหาร อัมพาสตวะ กัลป์ยาณ-สตวะ กาลีสโตตระ กาวยนาฏกาลังการ คงคาษฏกะ ฆฏกรรประ จัณฑิกาทัณฑกสโตตระ จรรจาสตวะ ชโยติรรวิทาภรณะ ทุรรฆฏกาวยะ นโลทยะ นวรัตนมาลา ปุษปพาณวิลาสะ มกรันทสตวะ มังคลาษฏกะ มหาปัทยษัฏกะ รัตนโกศะ รากษากาวยะ ลักษมีสตวะ ลฆุสตวะ วิทวทวินาทกาวยะ วฤนทาวนกาวยะ ไวทยมโนรมา ศุทธิจันทริกา ศฤงคารติลกะ ศฤงคารสารกาวยะ ศยามลาทัณฑกะ ศรุตโพธะ สัปตโศลกีรามายณะ* และ *เสตุพันธะ* (Kale, 2000: xxiii) ในบรรดาเรื่องทั้งหมดนี้ ผลงานของกาลิทาสที่นักปราชญ์ทั้งตะวันตกและตะวันออกยอมรับกันเป็นเอกฉันท์มีเพียง 6 เรื่องแรกเท่านั้น นอกนั้นยังมีปัญหาว่าเป็นผลงานของ

สำคัญยิ่งกว่านั้นก็คือ บทบาทของตำนานในการอธิบาย แม้ตำนานกาลิทาสที่เล่าขานกันมานั้นจะเชื่อได้ยาก เพราะกอปรด้วยเรื่องเหนือธรรมชาติ แต่สิ่งที่น่าสังเกตก็คือ ดูเหมือนว่า “กาลิทาส” จะไม่ใช่ชื่อจริงของกวีในตำนานดังกล่าว

ในวรรณคดีสันสกฤตบางเรื่อง กวีได้เอ่ยนามของตนไว้ ในกรณีที่มีข้อมูลในหลักฐานชั้นต้น ประเพณีอินเดียมักยอมรับกันว่าน่าจะเป็นผู้แต่งจริง เช่น บทละครเรื่อง *มาลวิกาคนิมิตร* เรารู้ว่าเป็นผลงานของกาลิทาสเพราะกาลิทาสกำหนดให้นายโรงเอ่ยชื่อผู้แต่งคือกาลิทาสเองไว้ตั้งแต่ต้นเรื่อง ทั้งนี้ มิใช่ว่ากาลิทาสจะเขียนชื่อของตนไว้ในผลงานทุกเรื่อง ดังนั้น บางเรื่องจึงมีปัญหาว่ากาลิทาสเป็นผู้แต่งหรือไม่ดังเช่นผลงานทั้งหมดกว่า 30 เรื่องที่มีผู้อ้างไว้ หรือมีปัญหาว่าเรื่องนั้นกาลิทาสแต่งไว้จำนวนเท่าใดดังเช่นมหากาพย์เรื่อง *กุมารสมภพ* ที่มีผู้กล่าวว่ากาลิทาสแต่งไว้เพียง 8 สรรคเท่านั้น สรรคอื่น ๆ ต่อจากนี้ไม่ใช่ผลงานของเขา เป็นต้น จึงอาจกล่าวได้ว่า การระบุชื่อของกวีลงในผลงานของตนเองมิใช่ข้อบังคับในการประพันธ์วรรณคดีสันสกฤต กวีมีเสรีที่จะเขียนหรือไม่เขียนก็ได้

นอกจากการระบุหรือไม่ระบุชื่อจะน่าสนใจแล้ว สิ่งที่น่าสนใจไปกว่านั้นคือ บริบท ที่ชื่อนั้นปรากฏ ผู้แต่งที่ระบุชื่อของตนไว้ในผลงานของตนเองมักแสดง “อหังการ” แห่งกวี กล่าวได้ว่า กวีที่เชื่อมั่นในตนเองหรือเห็นความสำคัญของตนเองเท่านั้นที่จะระบุชื่อซึ่งเป็นการแสดงตัวตนในผลงาน เนื่องจากพาณะระบุชื่อและเรื่องราวของตนไว้หลายครั้ง การจะกล่าวถึงประวัติของพาณะจึงต้องพิจารณาเรื่องอหังการแห่งกวีในวรรณคดีสันสกฤตด้วยเพื่อให้เข้าใจประวัติและเห็นตัวตนของพาณะได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

ความคิดที่จะแสดงอหังการของกวีสันสกฤตน่าจะปรากฏตั้งแต่สมัยอิติหาสะซึ่งเริ่มต้นประมาณ 500 ปีก่อนคริสตกาลถึงประมาณคริสต์ศตวรรษที่ 3 ดังจะเห็นได้จากหลักฐานคำประพันธ์บางบทใน*รามายณะ*และ*มหาภารตะ* ดังนี้

> yāvat sthāsyanti girayaḥ saritaśca mahītale /
> tāvad rāmāyaṇakathā lokeṣu pracariṣyati //1.2.35//
> ตราบใดที่บรรดาภูเขาและแม่น้ำบนผืนโลกดำรงอยู่
> ตราบนั้นเรื่องรามายณะจะเป็นที่กล่าวขานในหมู่ชาวโลก

กาลิทาสหรือไม่ เพราะบางเรื่องโดยเฉพาะงานจำพวกวรรณคดีสรรเสริญเทพเจ้าองค์ใดองค์หนึ่งประเภทสโตตระหรือสตวะนั้นเกิดขึ้นในยุคหลังกาลิทาส บางเรื่องก็เป็นผลงานของผู้อื่น เช่น *เสตุพันธะ* กวีนิพนธ์ภาษาปรากฤตของประวรเสน เป็นต้น แม้ว่ากาลิทาสจะมีชื่อเสียงเลื่องลือเป็นที่ยอมรับ แต่ประวัติของเขาก็ยังน่าสงสัยและน่าจะได้ศึกษาค้นคว้าต่อไป เหมือนดังเช่นในกรณีของศังกราจารย์ที่มีผู้อ้างว่ามีผลงานร่วม 30 กว่าเรื่อง หรือทางฝั่งบาลีก็เช่น พุทธโฆสาจารย์ พระอรรถกถาจารย์ผู้มีผลงานยิ่งใหญ่จำนวนมากซึ่งเชื่อได้ยากว่าทั้งหมดนั้นเป็นฝีมือของคนผู้เดียว

dharme cārthe ca kāme ca mokṣe ca Bharatarṣabha /
yadihāsti tadanyatra yannehāsti na tatkvacit //18.5.38//
ดูก่อนภรตะผู้ประเสริฐในธรรมะ อรรถะ กามะ และโมกษะ
สิ่งใดมีอยู่ในที่นี้ สิ่งนั้นย่อมปรากฏในที่อื่น
สิ่งใดไม่มีในที่นี้ สิ่งนั้นย่อมหามิได้ในที่อื่นด้วย

คำประพันธ์ทั้งสองบทนี้เป็นที่รู้จักกันทั่วไป ล้วนแล้วแต่แสดงให้เห็นความคิดของกวีที่ต้องการจะประกาศความยิ่งใหญ่ของ*รามายณะ*และ*มหาภารตะ*ได้ชัดเจน คำประพันธ์บทแรกอยู่ในพาลกัณฑ์ อันเป็นตอนก่อนที่วาลมีกิจะวางโครงเรื่องและเล่าเรื่องพระราม ส่วนอีกบทหนึ่งอยู่ในสวรรคาโรหณบรรพซึ่งเป็นตอนสุดท้ายหลังจากที่สงครามในทุ่งกุรุเกษตรจบแล้ว และเหล่าปาณฑพได้ขึ้นสวรรค์แล้ว น่าสังเกตว่า คำประพันธ์ทั้งสองบทนี้ไม่ใช่คำพูดของกวี แต่เป็นคำพูดของตัวละครในเรื่อง ได้แก่ พระพรหมในตอนจะเริ่มเรื่อง และสูตะในตอนจะปิดเรื่องตามลำดับ แม้คำประพันธ์ทั้งสองจะแสดงน้ำเสียงที่เปี่ยมด้วยความมั่นใจในตัวของกวีมากเพียงไร แต่กวีก็ยังไม่กล่าวคำพูดเหล่านั้นเอง และกำหนดให้ตัวละครบางตัวมีบทบาทกล่าวถ้อยคำเหล่านี้แทน

เหตุที่ผู้แต่ง*รามายณะ*และ*มหาภารตะ*สามารถอ้างเช่นนี้ได้น่าจะเป็นเพราะว่าบทประพันธ์ทั้งสองบทนั้นแต่งขึ้นในช่วงเวลาที่มหากาพย์ทั้งสองเรื่องเป็นที่นิยมแล้ว ตำแหน่งที่ปรากฏบทประพันธ์ดังกล่าวน่าจะแต่งขึ้นภายหลัง ในกรณีของ*รามายณะ* บทประพันธ์นั้นอยู่ในตอนก่อนจะเริ่มเรื่องพระราม ส่วนในกรณีของ*มหาภารตะ* อยู่ในตอนที่เนื้อเรื่องหลักจบแล้ว ทั้งสองกรณีจึงไม่เกี่ยวกับเรื่องหลักแต่อย่างใด หากตัดออกก็ไม่ส่งผลต่อความเข้าใจเรื่องแต่อย่างใด การกล่าวอ้างเช่นนี้เป็นที่ยอมรับอันเนื่องมาจากมหากาพย์ทั้งสองแพร่หลายและเป็นที่นิยมอย่างแท้จริง ดังจะเห็นได้จากการเป็นต้นเค้าแก่วรรณคดีอินเดียและศิลปะแขนงอื่น ๆ อีกจำนวนมาก กวีจึงกล่าวอ้างความยิ่งใหญ่ของเรื่องได้ อย่างไรก็ตาม ประเด็นสำคัญก็คือ การกล่าวอ้างนั้นยังอยู่ในบรรยากาศของความบังเอิญที่วาลมีกิไม่ได้ตั้งใจประดิษฐ์โศลก และบรรยากาศของพิธีบวงสรวงที่สูตะเล่าให้บรรดาฤษีฟัง ไม่ใช่คำพูดที่กวีกล่าวไว้ด้วยตัวเอง

จึงอาจกล่าวได้ว่า แต่เดิมนั้น อหังการแห่งกวีเป็นความคิดเกี่ยวกับตัวงาน ไม่ใช่ตัวตนของกวี แม้ในวรรณคดีสันสกฤตบางเรื่องในสมัยต่อมา กวีจะเอ่ยชื่อของตนไว้ก็ตาม แต่นั่นก็ยังไม่ใช่ถ้อยคำที่กวีกล่าวเอง ดังจะเห็นได้จากกาลิทาส กวีในสมัยคริสต์ศตวรรษที่ 4 ในบทละครเรื่อง*มาลวิกาคนิมิตร* ซึ่งเป็นวรรณคดีเรื่องเดียวที่กาลิทาสแสดงอหังการแห่งกวีไว้อย่างน่าสนใจ

sūtradhāraḥ: abhihito ˙smi parisadā Kālidāsagrathitavastu Mālavikāgnimitraṃ nāma nāṭakam asmin vasantotsave prayoktavyamiti. tad ārabhyatāṃ saṃgītakam.

pāripārśvikaḥ: mā tāvat. prathitayaśasāṃ BhāsaSaumillaKaviputrādīnāṃ prabandhān atikramya vartamānakaveḥ Kālidāsasya kriyāyāṃ kathaṃ bahumānaḥ

sūtradhāraḥ: ayi vivekaviśrāntam abhihitam. paśya: purāṇam ity eva na sādhu sarvaṃ na cāpi kāvyaṃ navam ity avadyam/ santaḥ parīkṣyānyatarad bhajante mūḍhaḥ parapratyayaneyabuddhiḥ//2//

นายโรง: ผู้ชมทั้งหลายบอกข้าให้แสดงละครนาฏกะเรื่อง *มาลวิกาคนิมิตร* ที่กาลิทาสแต่งไว้เพื่อเฉลิมฉลองเทศกาลในฤดูใบไม้ผลิ ฉะนั้น จงเตรียมวงดนตรีกันเถิด

ผู้ช่วย: ช้าก่อน เหตุใดท่านจึงละเว้นงานประพันธ์ของเหล่ากวีผู้มีชื่อเสียงเลื่องลือเป็นต้นว่า ภาสะ เสามิลละ กวิปุตระ มายกย่องผลงานของกาลิทาสกวีในสมัยปัจจุบันคนนี้เสียเล่า

นายโรง: โธ่ เจ้านี่ไม่รู้อะไรเลย พูดออกมาได้ ตรองดูเถิด
ของเก่าทั้งหมดก็ไม่ใช่ว่าจะดีเสมอไป
และกวีนิพนธ์ใหม่ ๆ ก็ไม่ใช่ว่าจะน่าติเตียนเสมอไป
คนฉลาดเมื่อพิจารณาทั้งสองอย่างนี้แล้วย่อมแยกแยะได้
ว่าความรู้ของคนโง่เขลามักถูกชักนำไปตามความเชื่อของคนอื่นก็เท่านั้น //2//

จะเห็นว่า ฝีปากของกาลิทาสก็มิใช่จะอ่อนหวานงดงามอย่างที่เราคุ้นเคยกันใน บทละคร*อภิชญานศกุนตลา*หรือมหากาพย์เรื่อง*รฆุวงศ์*เท่านั้น หากแต่ยังแสดงความมั่นใจในฝีมือของตนว่าสมควรที่มหาชนจะพิจารณาอย่างเป็นธรรมด้วยนั่นเอง ข้อน่าสังเกตประการหนึ่งก็คือในบทสนทนาที่ยกมาข้างต้น แม้จะมีชื่อผู้แต่งอย่างชัดเจน และมีการกล่าวพาดพิงถึงกวีที่มีชื่อเสียงคนอื่น ๆ เพื่อแสดงอหังการของกวีด้วยก็ตาม แต่กาลิทาสก็กำหนดให้ถ้อยคำที่แสดงอหังการนี้เป็น

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

คำพูดของนายโรง มิใช่คำพูดของผู้แต่งโดยตรง ลักษณะนี้จึงไปพ้องกับการแสดงอหังการของกวีที่ปรากฏในอิติหาสะทั้งสองเรื่อง กล่าวคือ กวีจะไม่แสดงอหังการของตนเองอย่างตรงไปตรงมา

ตามหลักฐานที่มีในขณะนี้ กวีที่แสดงอหังการของตนเองพร้อมด้วยการกล่าวถึงชื่อของตนไว้อย่างชัดเจนเป็นคนแรก คือ สุพันธุ แม้เราจะยังระบุไม่ได้ชัดเจนว่าสุพันธุมีชีวิตอยู่ในสมัยใด แต่การอ้างถึงสุพันธุในร้อยกรองเกริ่นนำเรื่อง*หรรษจริต*ของพาณะก็ทำให้อนุมานได้ว่า เขาน่าจะมีชีวิตอยู่ก่อนพาณะ หลักฐานที่เก่ากว่าสุพันธุยังไม่ปรากฏ สุพันธุแต่งร้อยแก้วเรื่องสำคัญไว้ คือ *วาสวทัตตา* ซึ่งมีร้อยกรองเกริ่นนำบทหนึ่งที่แสดงอหังการของตนไว้ ดังนี้

Sarasvatīdattavaraprasādaś cakre Subandhuḥ
Sujanaikabandhuḥ/

pratyakṣaraśleṣamayaprabandhavinyāsavaidagdhanidhir
nibandham//10//

สุพันธุ ผู้ซึ่งพระสรัสวตีประสาทพรแล้ว ผู้เป็นนิธิแห่งความชาญฉลาดในการประพันธ์ให้ทุกอักขระประกอบด้วยเศลษะ ผู้เป็นญาติคนเดียวของสุชนะ ได้แต่งวรรณคดีเรื่องนี้

คำประพันธ์ดังกล่าวแสดงอหังการของกวีอย่างมีนัยสำคัญ คือ การเอ่ยชื่อของตนว่าเป็นผู้แต่งอย่างชัดเจน และการกล่าวว่าทุกอักขระประกอบด้วยเศลษะซึ่งเป็นอลังการประเภทหนึ่งที่ทำให้อ่านตัวบทได้หลายความหมาย จะเห็นว่า ไม่ปรากฏเสียงจากตัวละครอื่น ๆ หรือองค์ประกอบอื่น ๆ เพื่อจะแสดงอหังการของกวีแต่อย่างใด แม้คำประพันธ์นี้จะไม่มีการใช้สรรพนามบุรุษที่ 1 แต่ก็เข้าใจได้ว่าเป็นถ้อยคำที่กวีเขียนเอง เพื่อจะบอกว่าตนเองเป็นผู้แต่ง และเชี่ยวชาญในอลังการประเภทนี้เป็นอย่างยิ่ง[11]

หลังจากยุคสมัยที่สุพันธุมีชีวิตอยู่ กวีสันสกฤตหลายคนก็นิยมแสดงอหังการของตนไว้ เช่น ภวภูติ กวีสมัยคริสต์ศตวรรษที่ 9 และสูรยทาส กวีในคริสต์ศตวรรษที่ 16 เป็นต้น ในบรรดากวีที่แสดงอหังการนั้น พาณะเป็นกวีที่น่าสนใจที่สุด เมื่อกล่าวถึงเรื่อง

[11] เมื่อพิจารณาตัวบทอย่างละเอียดจะเห็นว่า ถ้อยคำที่สุพันธุกล่าวอ้างไว้ในที่นี้เป็นการกล่าวเกินจริง เพราะไม่มีเศลษะปรากฏในทุกอักขระแต่อย่างใด อย่างไรก็ตาม *วาสวทัตตา*ก็เป็นร้อยแก้วเรื่องเดียวที่อุดมไปด้วยเศลษะจำนวนมากกว่าวรรณคดีเรื่องอื่นอย่างเห็นได้ชัด

อหังการแห่งกวีนั้น พาณะอาจได้แรงบันดาลใจมาจากสุพันธุก็เป็นได้ เพราะว่าในบรรดากวีทั้งหลายที่พาณะเอ่ยถึงนั้น พาณะกล่าวชื่นชมสุพันธุเป็นลำดับแรก ดังนี้

kavīnāmagaladdarpo nūnaṃ vāsavadattayā /
śaktyeva pāṇḍuputrāṇāṃ gatayā karṇagocaram // 1.11 //
ความหยิ่งทะนงของเหล่ากวีตอนนี้เสื่อมสูญไปเมื่อเรื่องวาสวทัตตามาเข้าช่องโสต เสมือนหนึ่งความหยิ่งยโสของพวกปาณฑพสิ้นไปเพราะหอกที่พระอินทร์ประทานให้นั้นมาอยู่ในเงื้อมมือของกรรณะ

วาสวทัตตาเป็นร้อยแก้วเรื่องสำคัญเรื่องเดียวที่เป็นผลงานของสุพันธุที่หลงเหลืออยู่ในปัจจุบัน น่าสังเกตว่าพาณะกล่าวถึงสุพันธุเป็นลำดับแรกก่อนกวีคนอื่น แม้กาลิทาสและภาสะ พาณะก็ยังกล่าวถึงเป็นลำดับหลัง เราจึงอาจอนุมานได้ว่า พาณะอาจมองว่าสุพันธุเป็นต้นแบบ ทั้งในเรื่องการประพันธ์ร้อยแก้ว เรื่องเศลษะ และเรื่องอหังการก็เป็นได้

พาณะอาจมีชื่อเสียงมาตั้งแต่ที่เขายังมีชีวิตอยู่ก็เป็นได้ หรือมิฉะนั้นชื่อเสียงของเขาก็แพร่ไปในเวลาไม่นานหลังจากที่เขาสิ้นชีวิต ดังจะเห็นได้จากร้อยกรองเกริ่นนำเรื่อง *กาทัมพรี*ส่วนอุตตรภาคซึ่งแต่งโดยภูษณะ บุตรของเขา เนื่องจากเรื่อง*กาทัมพรี*นั้นพาณะแต่งไว้ไม่จบ ดังนี้

āryaṃ **yam** arcati gṛhe gṛha eva lokaḥ
puṇyaiḥ kṛtaś ca **yata** eva mamātmalābhaḥ /
sṛṣṭaiva **yena** ca kath**eyam** ananyaśakyā
vāgīśvaraṃ pitaram eva **tam** ānato 'smi
//*กาทัมพรี* อุตตรภาค 3//

ชาวโลกเคารพอารยชนผู้ใดในบ้านทุกหลัง
ด้วยบุญทั้งหลาย ข้ากำเนิดมาจากผู้ใด
และใครแต่งกถาเรื่องที่ไม่มีผู้อื่นใดทำได้นี้
ข้าย่อมน้อมไหว้บิดาผู้เป็นนายแห่งภาษาผู้นั้นนั่นเทียว

yāte divaṃ pitari tadvacasaiva sārdhaṃ
vicchedamāpa bhuvi yastu kathāprabandhaḥ /
duḥkhaṃ satāṃ tadasamāptikṛtaṃ vilokya
prārabdha eva sa mayā na kavitvadarpāt
//*กาทัมพรี* อุตตรภาค 4//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

เมื่อบิดาไปสวรรค์พร้อมด้วยวาทศิลป์ของท่าน
การประพันธ์กถาเรื่องใดในโลกขาดตอน
ข้าเห็นความทุกข์ของบรรดาสัตบุรุษเพราะเรื่องนั้นแต่งไว้ไม่จบ
จึงเริ่มแต่งเรื่องนี้ขึ้น มิใช่เพราะทะนงตนในความเป็นกวีแต่อย่างใด

จะเห็นว่า พาณะน่าจะได้รับความเคารพมาตั้งแต่ยังมีชีวิตอยู่ และวรรณคดีที่เขาแต่งก็คงเป็นที่รู้จักตั้งแต่เขามีชีวิตอยู่แล้ว สัตบุรุษทั้งหลายจึงติดตามเรื่องนั้นและเกิดความทุกข์เพราะเรื่องไม่จบ เมื่อพาณะตาย ภูษณะจึงแต่งเรื่องนี้ต่อโดยอ้างความทุกข์ของผู้อ่าน มิใช่เพราะความทะนงตน

กวีรุ่นหลังพาณะล้วนแล้วแต่ชื่นชมและยกย่องพาณะทั้งสิ้น ไม่เพียงแต่บุตรของพาณะซึ่งน่าจะเป็นผู้ที่ใกล้ชิดพาณะมากกว่ากวีอื่นก็ยังชื่นชมและดำเนินรอยตามพาณะด้วยการทำสิ่งที่พาณะริเริ่มไว้นั้นให้สำเร็จลงได้ซึ่งก็คือการแต่งเรื่อง*กาทัมพรี*ให้จบ กล่าวอีกนัยหนึ่ง บุตรของพาณะเองก็ยังต้องแสวงหาการยอมรับจากสัตบุรุษด้วยชื่อเสียงที่พาณะได้ทำไว้ซึ่งสนับสนุนการมีชื่อเสียงของพาณะได้เป็นอย่างดี กวีรุ่นหลังอีกหลายคนสืบทอดลีลาการประพันธ์แบบพาณะต่อมา ซึ่งเป็นที่ประจักษ์ว่า พาณะมีความสามารถและมีฝีมือทางการประพันธ์อันเป็นที่นิยมจนกวีต่าง ๆ ยังรักษาลีลานั้นไว้ในการประพันธ์ของตน[12] แสดงว่า กวีเหล่านั้นยกย่องและเคารพพาณะอย่างมาก อาจกล่าวว่ากวีเหล่านั้นถือพาณะเป็นครูก็ย่อมได้

เราอาจอนุมานได้ว่า หากพาณะมีชื่อเสียงมากถึงเพียงนี้ ก็น่าจะปรากฏหลักฐานในกวีร่วมสมัยบ้างว่าพาณะเป็นที่ยอมรับในหมู่กวี น่าสังเกตว่า เมื่อพิจารณาข้อมูลจากกวีผู้มีหลักฐานว่าร่วมสมัยกับพาณะซึ่งไม่รวมบุตรของพาณะเองนั้นอันได้แก่ พระเจ้าหรรษะ กษัตริย์ผู้อุปถัมภ์พาณะ และมยูระ ผู้มีศักดิ์เป็นพ่อตาของพาณะเอง กลับไม่พบการอ้างถึงความสามารถของพาณะไว้แต่อย่างใดไม่ว่าจะเป็นทางตรงและทางอ้อมก็ตาม หรือการชื่นชมหรือไม่ชื่นชมก็ไม่ปรากฏด้วยเช่นกัน ดังจะเห็นว่า มยูระมิได้อ้างถึงพาณะไว้ในงานของตนทั้ง ๆ ที่มยูระเชี่ยวชาญเรื่องเศลษะซึ่งเป็นอลังการที่แฝงความหมายอื่น ๆ ในตัวบทไว้ได้อย่างแยบยลไม่น้อยไปกว่าพาณะ หรือแม้แต่พระเจ้าหรรษะซึ่งพาณะอ้างความเป็นคนโปรดไว้ในวรรณคดีเรื่อง*หรรษจริต*อย่างชัดเจน และเป็นโชคดีที่พระองค์ทรงเป็นกวีและทรงพระราชนิพนธ์บทละครไว้ถึง 3 เรื่องด้วยนั้น บทละครทั้งสามเรื่องของพระองค์โดยเฉพาะในส่วน “ปรัสตาวนา” หรือบทเบิกโรงซึ่งโดยปกติแล้วกวีจะมีโอกาสแสดงตัวตนหรือกล่าวพาดพิงกวีผู้อื่นอย่างเป็นอิสระได้บ้างนั้นก็ไม่ปรากฏหลักฐานที่แสดงว่าทรงอ้างถึงกวีในราชสำนักคนใดคนหนึ่งโดยเฉพาะ หรือมิได้มีข้อความที่แสดงว่าพระองค์โปรดใครเป็นพิเศษ

---

[12] ดูรายละเอียดในหัวข้อ 2.2.1.3 อิทธิพลของพาณะที่มีต่อตำราการประพันธ์และวรรณคดีสันสกฤต

ชื่อเสียงของพาณะจึงยังเป็นที่สงสัยอยู่ การพิจารณาจากหลักฐานที่พาณะเขียนไว้เองจึงน่าจะให้คำตอบบางประการแก่ข้อสงสัยดังกล่าวได้

เมื่อพิจารณาวรรณคดีที่พาณะเขียนไว้เอง จะเห็นว่า อหังการของพาณะที่เห็นได้ชัดเจนปรากฏอยู่ในการกล่าวถึงความยิ่งใหญ่ของตระกูลของตนในร้อยแก้วทั้งสองเรื่อง อันได้แก่เรื่อง*หรรษจริต* และ*กาทัมพรี* แม้ว่า*หรรษจริต*มีเนื้อหาอิงประวัติศาสตร์ คือ เป็นประวัติของพระเจ้าหรรษะ แต่พาณะก็แทรกประวัติของวงศ์ตระกูลและของตนไว้ในเนื้อหาทั้ง 3 อุจฉวาสะ[13] ในจำนวนทั้งหมด 8 อุจฉวาสะเพื่อจะเล่าว่าตนเองนั้นได้ไปเข้าเฝ้าพระเจ้าหรรษะและได้เป็นกวีราชสำนักของพระองค์ได้อย่างไร ส่วน*กาทัมพรี*นั้นแม้จะเป็นนิยายซึ่งมีเค้าเรื่องจากนิทาน*พฤหัตกถา*ซึ่งต้นฉบับเดิมที่เป็นภาษาไปศาจีสูญหายไปแล้ว แต่พาณะก็แทรกประวัติวงศ์ตระกูลของตนไว้ในร้อยกรองเกริ่นนำเรื่องซึ่งไม่เกี่ยวกับเนื้อหาแต่อย่างใดด้วยเช่นกัน

ใน*หรรษจริต* พาณะเล่าว่า ตนเองเกิดในวรรณะพราหมณ์ตระกูลวาตสยายนะ มีถิ่นฐานอยู่ในดินแดนปรีติกูฏะ ริมฝั่งแม่น้ำหิรัณยพาหุหรือที่รู้จักกันในชื่อแม่น้ำโศณะ แถบมัธยประเทศ ภาคเหนือตอนล่างของดินแดนภารตวรรษ ตระกูลนี้ได้ชื่อจากพราหมณ์วัตสะซึ่งเป็นลูกพี่ลูกน้องกับ สารัสวตะ บุตรพระสรัสวตีกับฤษีทธีจะ บุตรฤษีภฤคุ ด้วยเหตุนี้ พาณะจึงเริ่มเล่าประวัติตนเองด้วยการกล่าวถึงเหตุที่พระสรัสวตีถูกฤษีทุรวาสสาปให้ลงมายังโลกมนุษย์เพื่อให้กำเนิดบุตร จากนั้น พาณะก็กล่าวถึงพราหมณ์ในตระกูล ชื่อ กุเพระ ซึ่งเป็นทวดเทียดของพาณะ กุเพระมีบุตรสี่คน หนึ่งในนั้นคือปาศุปตะ ทวดของพาณะ ปาศุปตะมีบุตรชื่อ อรรถปติ ปู่ของพาณะ อรรถปติมีบุตรชื่อ จิตรภานุ เขามีบุตรคนหนึ่งกับนางพราหมณีชื่อราชยเทวีซึ่งก็คือตัวพาณะเอง พาณะจึงอยู่ในวรรณะพราหมณ์อันเป็นวรรณะสูงสุดในสังคมฮินดูมาตั้งแต่กำเนิด หลังจากคลอดพาณะได้ไม่นาน มารดาก็เสียชีวิต พาณะจึงกลายเป็นเด็กกำพร้ามาแต่เล็ก ฝ่ายบิดาเมื่อเลี้ยงดูเขาอย่างดีจนพาณะอายุได้ 14 ปี บิดาก็เสียชีวิตไป

การสูญเสียทั้งบิดาและมารดาทำให้พาณะโศกเศร้าเป็นอย่างมาก ความโศกเศร้าดังกล่าวคงทำให้พาณะรู้สึกว่าตนเองไร้ที่พึ่ง แม้จะเกิดในตระกูลพราหมณ์ที่ยิ่งใหญ่ แต่ก็ปราศจากเสาหลักสำคัญในการดำเนินชีวิตนั่นคือพ่อและแม่ นั่นอาจเป็นแรงผลักดันให้พาณะใช้ชีวิตเป็นนักเลงเสเพลในช่วงต่อมาซึ่งเป็นช่วงวัยรุ่น พาณะให้รายชื่อเพื่อนที่คบหาเที่ยวเตร่ในช่วงนี้ไว้

---

[13] “อุจฉวาสะ” ตามรูปศัพท์แปลว่า ลมหายใจออก, การถอนหายใจ ประกอบจากอุปสรรค ud กับธาตุ śvas ซึ่งแปลว่าหายใจ อุจฉวาสะเป็นชื่อตอนในร้อยแก้วประเภทอาขยายิกา อันที่จริง ชื่อตอนของร้อยแก้วภาษาสันสกฤตยังมีอีกหลายแบบ เช่น ขัณฑะ อุลลาสะ เป็นต้น คำว่าอุจฉวาสะที่ใช้เป็นชื่อตอนในร้อยแก้วครั้งแรกในเรื่อง*หรรษจริต*ของพาณะ และกลายเป็นขนบการแบ่งบทในร้อยแก้วประเภทอาขยายิกาสมัยต่อมา ดังจะเห็นว่า กวีในสมัยหลังพาณะ เช่น ทัณฑิน เมื่อแต่ง*ทศกุมารจริต* ก็แบ่งบทด้วยคำว่า “อุจฉวาสะ” เช่นกัน นับว่าสิ่งที่พาณะริเริ่มได้ส่งอิทธิพลต่อกวีสมัยหลังนั่นเอง

หลายคน พาณะใช้ชีวิตเที่ยวเล่นไปตามที่ต่าง ๆ กับคนเหล่านี้จนกระทั่งได้เข้าไปในท่ามกลางชุมนุมกวีในราชสำนักหลายแห่ง แล้วจึงกลับสู่ภูมิลำเนา หากพิจารณาจากสิ่งที่พาณะเขียนไว้นั้น เป็นไปได้ว่า การได้เข้าไปสมาคมในหมู่นักปราชญ์หลังจากเที่ยวเสเพลไปแล้วนอกจากเป็นเหตุให้ได้เพิ่มพูนแลกเปลี่ยนสรรพวิชาแล้ว ยังมีส่วนกระตุ้นตัวตนเกี่ยวกับวรรณะและตระกูลวาตสยายนะที่เขาภาคภูมิใจด้วย เพราะหลังจากนั้นไม่นาน พาณะก็กลับบ้าน และที่บ้านก็ต้อนรับเขาอย่างดีเหมือนเดิม

เมื่อกลับมาอยู่ที่บ้านแล้ว วันหนึ่งในฤดูร้อน ญาติของพระเจ้าหรรษะส่งคนมาบอกให้พาณะไปเข้าเฝ้าพระเจ้าหรรษะ พาณะลังเลเพราะรู้มาว่าพระองค์ทรงได้ยินข่าวลือในทางที่ไม่ดีเกี่ยวกับตัวพาณะเอง แต่สุดท้ายก็ตัดสินใจไปเพราะเชื่อว่าพระองค์คงมีวิจารณญาณ เมื่อไปถึงราชสำนักและได้พบพระเจ้าหรรษะแล้ว พระองค์ทอดพระเนตรพาณะก็ตรัสอย่างไม่พอพระทัยว่า

> eṣaḥ sa Bāṇaḥ ... na tāvad enam akṛtaprasādaḥ paśyāmi
> คนนี้นะหรือพาณะ ... ข้าไม่รู้สึกเลื่อมใส และไม่เคยเห็นเขามาก่อน

พาณะจึงทูลตอบว่า พระองค์ยังมิได้รู้จักเขาจริง แล้วก็เล่าภูมิหลังของตนอย่างละเอียด พระเจ้าหรรษะยังคงแสดงท่าทีไม่ต้อนรับ แต่พาณะสังเกตเห็นสายพระเนตรของพระองค์แสดงว่าทรงพอพระทัยอยู่ในที พาณะกลับบ้านและอีกสองสามวันต่อมาก็ไปเข้าเฝ้าอีก พระเจ้าหรรษะจึงโปรดให้เข้าเฝ้าและให้รับราชการในที่สุด

การเข้าเฝ้าถวายตัวในราชสำนักของพระเจ้าหรรษะถือเป็นเหตุการณ์สำคัญในชีวิตของพาณะ ดังจะเห็นว่าพาณะบรรยายและพรรณนาไว้อย่างละเอียดในอุจฉวาสะที่ 2 ทั้งตอน การที่พาณะบรรยายและพรรณนาเหตุการณ์นี้อย่างละเอียดสะท้อนให้เห็นว่า การได้เข้าไปเป็นกวีราชสำนักของพระเจ้าหรรษะเป็นการเชื่อมโยงชีวิตของพาณะเข้ากับพระเจ้าหรรษะ อันเป็นเหตุแห่งการได้สัมผัสความยิ่งใหญ่ของชีวิตในราชสำนักและได้ชื่นชมวีรบุรุษเช่นพระเจ้าหรรษะ จนนำมาสู่การแต่งวรรณคดีชีวประวัติของพระเจ้าหรรษะตามคำร้องขอของญาติคนหนึ่งของพาณะในที่สุดนั่นเอง

ส่วนในนิยายเรื่อง*กาทัมพรี*นั้น แม้ว่าเนื้อเรื่องจะไม่เอื้อต่อการเขียนประวัติเหมือนเช่น*หรรษจริต* แต่พาณะก็ยังสอดแทรกประวัติของวงศ์ตระกูลของตนไว้ในร้อยกรองเกริ่นนำเรื่องบทที่ 10-19 ดังนี้

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

babhūva vātsyāyanavaṃśasaṃbhavo
dvijo jagadgītaguṇo ·graṇīḥ satām /
anekaguptārcitapādapaṅkajaḥ
kuberanāmāṃśa iva svayaṃbhuvaḥ //10//
พราหมณ์ผู้หนึ่งเกิดในตระกูลวาตสยายนะ มีคุณความดีที่โลกซ้อง
สรรเสริญ เป็นหัวหน้าแห่งสัตบุรุษ มีบัวบาทที่กษัตริย์คุปตะหลาย
พระองค์ต่างเคารพบูชา มีนามว่า กุเพระ ผู้ประหนึ่งว่าแบ่งภาคมาจาก
พระพรหมสยมภู

uvāsa yasya śrutiśāntakalmaṣe
sadā puroḍāśapavitritādhare /
sarasvatī somakaṣāyitodare
samastaśāstrasmṛtibandhure mukhe //11//
พระสรัสวตีประทับอยู่ที่ปากของกุเพระตลอดเวลา ปากนั้นมีบาปสงบไป
แล้วด้วยคัมภีร์ศรุติ มีริมฝีปากบริสุทธิ์ด้วยบทสวดสังเวย มีช่องปากแดง
ด้วยน้ำโสม และงดงามด้วยคัมภีร์ศาสตร์และสมฤติทั้งปวง

jagurgṛhe ·bhyastasamastavāṅmayaiḥ
sasārikaiḥ pañjaravartibhiḥ śukaiḥ /
nigṛhyamāṇā baṭavaḥ pade pade
yajūṃṣi sāmāni ca yasya śaṅkitāḥ //12//
ที่บ้านของกุเพระ นกแก้วกับนกสาริกาวนเวียนอยู่ที่หน้าต่างจนมีความรู้
เรื่องถ้อยคำทุกประการจากการท่องซ้ำไปซ้ำมา พวกมันกำลังจับผิด
เด็กผู้ชายหลายคนที่ยังจำไม่แม่นซึ่งขับยชุรเวทกับสามเวทอยู่

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

hiraṇyagarbho bhuvanāṇḍakādiva
kṣapākaraḥ kṣīramahārṇavādiva /
abhūtsuparṇo vinatodarādiva
dvijanmanāmarthapatiḥ patistataḥ //13//
อรรถปติผู้เป็นใหญ่ในบรรดาทวิชาติก็ถือกำเนิดจากเขา เหมือนพระพรหม
หิรัณยครรภ์ทรงเกิดจากไข่คือโลก ดวงจันทร์เกิดจากเกษียรสมุทร
สุบรรณเกิดจากครรภ์ของนางวินตา

vivṛṇvato yasya visāri vāṅmayaṃ
dine dine śiṣyagaṇā navā navāḥ /
uṣaḥsu lagnāḥ śravaṇe ·dhikāṃ śriyaṃ
pracakrire candanapallavā iva //14//
ทุกวันยามเช้า กลุ่มลูกศิษย์คนใหม่ๆ ของเขาซึ่งมีความตั้งใจและกำลังอรรถาธิบายความรู้เกี่ยวกับถ้อยคำให้กว้างขวางนั้นก็ทำให้สิริมงคลเพิ่มพูนยิ่งขึ้นที่หู ประดุจหน่ออ่อนต้นจันทน์ที่เพิ่มพูนความงามยิ่งขึ้นในยามเช้า

vidhānasaṃpāditadānaśobhitaiḥ
sphuranmahāvīrasanāthamūrtibhiḥ /
makhairasaṃkhyairajayatsurālayaṃ
sukhena yo yūpakarairgajairiva //15//
อรรถปตินั้นพิชิตสรวงสวรรค์ได้โดยง่ายด้วยพิธีบูชาบวงสรวงหลายครั้งที่งดงามด้วยของถวายที่สำเร็จแล้วตามระเบียบแบบแผน มีรูปปรากฏด้วยไฟพิธีอันมลังเมลือง และมีเสาในพิธีเป็นมือ เสมือนว่าพิชิตสวรรค์นั้นได้ด้วยช้างนับไม่ถ้วนที่มีงวงประดุจเสาในพิธี งดงามด้วยน้ำมันจากขมับช้างที่ได้จากอาหารช้าง และมีร่างกายที่นักรบผู้ยิ่งใหญ่ป้องกันไว้

sa citrabhānuṃ tanayaṃ mahātmānāṃ
sutottamānāṃ śrutiśāstraśālinām /
avāpa madhye sphaṭikopalāmalaṃ
krameṇa kailāsamiva kṣamābhṛtām //16//
ลำดับต่อมา เขาได้จิตรภานุ บุตรผู้ไร้มลทินดุจแก้วผลึกท่ามกลางบุตรผู้เลิศทั้งหลายผู้มหาตมะ ผู้เชี่ยวชาญคัมภีร์ศาสตร์และคัมภีร์ศรุติ ประดุจภูเขาไกรลาสที่ไร้มลทินดุจแก้วผลึกท่ามกลางภูเขาทั้งหลาย

mahātmano yasya sudūranirgatāḥ
kalaṅkamuktendukalāmalatviṣaḥ /
dviṣanmanaḥ prāviviśuḥ kṛtāntarā
guṇā nṛsiṃhasya nakhāṅkurā iva //17//
คุณความดีของจิตรภานุผู้มหาตมะนั้นขจรขจายไปไกลยิ่ง เรืองรองผ่องใสดุจพระจันทร์เสี้ยวที่ปราศมลทิน แทงทะลุใจศัตรูประดุจคมเล็บของนรสิงห์

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

diśāmalīkālakabhaṅgatāṃ gatas
trayīvadhūkarṇatamālapallavaḥ /
cakāra yasyādhvaradhūmasaṃcayo
malīmasaḥ śuklataraṃ nijaṃ yasaḥ //18//
กลุ่มควันไฟจากพิธีบูชาบวงสรวงของเขากลายเป็นปอยผมขมวดบน
หน้าผากของหญิงสาวคือทิศทั้งหลาย เป็นช่อดอกหมากประดับหูของ
เจ้าสาวคือคัมภีร์ไตรเพท แม้จะสกปรก แต่ก็ทำให้เกียรติยศของตนเอง
บริสุทธิ์ยิ่งขึ้น

sarasvatīpāṇisarojasaṃputa-
pramṛṣṭahomaśramaśīkarāmbhasaḥ /
yaśo·ṃśuśuklīkṛtasaptaviṣṭapāt
tataḥ suto bāṇa iti vyajāyata //19//
บุตรนามว่า พาณะ ผู้เป็นหยดน้ำจากความเหนื่อยยากในพิธีบูชา
บวงสรวงซึ่งพระสรัสวตีใช้อุ้งพระหัตถ์ดุจดอกบัวเช็ดออกแล้ว ได้ถือกำเนิด
จากจิตรภานุผู้ทำให้โลกทั้งเจ็ดผ่องใสแล้วด้วยรัศมีแห่งเกียรติยศ

เหตุการณ์ที่พาณะได้พบพระเจ้าหรรษะนี้ทำให้นักวิชาการวินิจฉัยอายุของพาณะต่อมา กล่าวคือ การสอบทานกับหลักฐานทางประวัติศาสตร์ทำให้พบว่า พระเจ้าหรรษะครองราชย์ตั้งแต่ ค.ศ. 606-647 (Lochtefeld, 2002: 276; Werner, 2005: 51) ถ้าพาณะมีชีวิตอยู่ได้ทันพบพระเจ้าหรรษะจริง พาณะก็น่าจะมีชีวิตอยู่ในช่วงต้นจนถึงกลางคริสต์ศตวรรษที่ 7 และน่าจะยังอายุไม่มาก ช่วงเวลาที่น่าจะได้พบกันนั้นอาจเป็นครึ่งหลังของรัชสมัยที่พระเจ้าหรรษะไม่เสด็จออกรบมากเท่าช่วงแรก (Lienhard, 1984: 248-249)

การที่พาณะกล่าวเรื่องราวของตนเองไว้อย่างละเอียดในร้อยแก้วทั้งสองเรื่องดังกล่าวแสดงถึงอหังการแห่งกวีอย่างชัดเจน อันที่จริง ในร้อยแก้วทั้งสองเรื่องนั้น พาณะไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงวงศ์ตระกูลของตนแต่อย่างใด กล่าวคือ ใน*หรรษจริต* พาณะสามารถเริ่มเรื่องพระเจ้าหรรษะได้ทันทีโดยไม่ต้องกล่าวถึงประวัติของตัวเอง ใน*กาทัมพรี*ก็เช่นกัน ส่วนที่กล่าวถึงตระกูลของตนใน*กาทัมพรี*นั้นไม่เกี่ยวกับเนื้อเรื่อง และสามารถตัดออกได้ อหังการที่พาณะแสดงไว้นั้นสะท้อนให้เห็นว่า พาณะภาคภูมิใจในวงศ์ตระกูลของตนเองเป็นอย่างมาก ความภาคภูมิใจดังกล่าวน่าจะเป็นเพราะว่าตระกูลที่พาณะถือกำเนิดนี้เป็นตระกูลใหญ่และเป็นสำนักเรียนพระเวทที่สำคัญแห่งหนึ่ง ดังที่พาณะเขียนพรรณนาความรู้ของเทียดและปู่ของตนว่ามีศิษย์มาเรียนวิชาที่บ้านเป็นประจำ การเป็นสำนักเรียนที่มีลูกศิษย์จำนวนมากและมีบรรพบุรุษสืบมาช้านานส่งผลให้วาตสยายนะเป็นตระกูลที่มั่งคั่งเป็นอย่างยิ่ง พาณะจึงเติบโตมาในสภาพแวดล้อมที่เอื้อต่อการเรียนรู้ ทั้ง

ชาติตระกูลและฐานะ กล่าวได้ว่า พาณะมีต้นทุนชีวิตที่ดี ได้ใกล้ชิดนักปราชญ์ ได้ร่ำเรียนวิชาที่ดี และมีฐานะดี

นอกจากเรื่องประวัติของวงศ์ตระกูลของตนเองแล้ว การเขียนชื่อของตนเองก็เป็นวิธีการแสดงอหังการที่สำคัญอีกประการหนึ่ง การเขียนชื่อกวีมักจะอยู่ในบริบทของความภาคภูมิใจด้วยเช่นเดียวกับวงศ์ตระกูลที่พาณะได้เขียนไปแล้ว ดังจะเห็นได้จากการเขียนชื่อ “พาณะ” ใน*กาทัมพรี* บทที่ 19 และกล่าวเพิ่มเติมว่าตนเองนั้นเป็น “หยดน้ำแห่งความเหนื่อยยาก” หรือ “เหงื่อ” จากพิธีบวงสรวง พาณะอาจต้องการจะสื่อว่า ตนเองไม่ใช่บุคคลธรรมดาที่จะพบได้ทั่วไป หากแต่เป็นผลผลิตจากพิธีบวงสรวงซึ่งไม่ได้หมายความถึงความยุ่งยากเหน็ดเหนื่อยตามคติฮินดู พิธีบูชาบวงสรวงมีความสำคัญในแง่ของกำเนิดโลก ดังที่บทปุรุษสูกตะในฤคเวท 10.90.6-10 กล่าวว่ายัญพิธีเป็นต้นกำเนิดของสิ่งมีชีวิตในโลก กำเนิดพาณะจึงงดงามและสูงส่ง ยิ่งไปกว่านั้น การกล่าวถึงพระสรัสวตีในกำเนิดของตนก็เป็นการยกย่องตนเองอีกประการหนึ่งด้วย เพราะพระนางเป็นเทวีแห่งภาษา การที่พระนางมาเช็ด “เหงื่อ” จากพิธีบวงสรวงเองก็เป็นเสมือนการเสด็จมาประทานพรแบบหนึ่ง ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่าพาณะอาจรู้สึกว่าการมาประทานพรหรือการอวตารแบ่งภาคเป็นเรื่องธรรมดาเกินไปสำหรับตนเองก็เป็นได้

ส่วน*หรรษจริต* เนื่องจากพาณะวางโครงเรื่องที่จะเล่าประวัติของวงศ์ตระกูลของตนก่อนประวัติของพระเจ้าหรรษะ ชื่อพาณะจึงไม่มีในร้อยกรองเริ่มเรื่อง แต่จะปรากฏในอุจฉวาสะที่ 1 โดยเฉพาะอย่างยิ่งในอุจฉวาสะที่ 2 พาณะเป็นตัวละครหลัก เพราะเป็นตอนที่กล่าวถึงการเข้าเฝ้าพระเจ้าหรรษะและได้เป็นกวีราชสำนักในที่สุด

ในขณะที่*จัณฑีศตกะ*ซึ่งเป็นบทประพันธ์ร้อยกรองของพาณะเรื่องสำคัญนั้น ไม่ปรากฏการเอ่ยถึงคำว่า “พาณะ” ที่เป็นชื่อของผู้แต่งแต่อย่างใด ทั้งนี้ เป็นไปได้ว่า พาณะอาจคิดว่า *จัณฑีศตกะ*เป็นวรรณคดีประเภทสโตตระซึ่งมีเนื้อหาเป็นการสรรเสริญเทพเจ้าซึ่งก็คือพระนางจัณฑีซึ่งเป็นปางหนึ่งของพระนางอุมา การแสดงตัวตนอย่างชัดเจนอาจไม่สมควร กระนั้นก็ตามร้อยกรองบางบทก็ทำให้ผู้อ่านหวนคิดถึงพาณะได้เช่นกัน ดังที่จะเห็นว่า มีการใช้อรรถาลังการประเภทเศลษะในคำว่า “พาณะ” ดังนี้

śārṅgin **bāṇaṃ** vimuñca bhramasi balirasau saṃyataḥ kena **bāṇo**
gotrāre hanmyahaṃ te ripumamararipustveṣa gotrasya śatruḥ /
daityā vyāpādyatāṃ drāgaja iva mahiṣo hanyate manmahe ·dye-
tyutprāsyomā purastād anu danujatanuṃ mṛdnatī trāyatāṃ vaḥ

//24//

พระนางอุมาทรงเยาะเย้ยอยู่ก่อนว่า “ดูก่อนพระวิษณุ นั่นคืออสูรพลิใครผูกอสูรพาณะ (/ลูกศร) ไว้เล่า จงปลดปล่อยพาณะ (/จงแผลงศร) ไปเสียเถิด ดูก่อนพระอินทร์ ข้าจะฆ่าศัตรูของท่าน อสูรตนนั้นเป็นอริของวงศ์ตระกูล ดูก่อนแทตย์ทั้งหลาย มหิษาสูรย่อมถูกสังหารเหมือนแพะในพิธีบูชาบวงสรวงข้าในวันนี้” แล้วทรงบดขยี้ร่างทานพมหิษะนั้นภายหลัง ขอพระองค์จงคุ้มครองพวกท่าน

kṣipto bāṇaḥ kṛtaste trikavinatitato nirvalirmadhyadeśaḥ
prahrādoḥḥ nūpurasya kṣataripuśirasaḥ pādapātairdiśo ·gāt /
saṅgrāme saṃnatāṅgi vyathayasi mahiṣaṃ naikamanyānapi tvaṃ
ye yudhyante ·tra naivetyavatu patiparīhāsahṛṣṭā śivā vaḥ //30//

“เจ้าแผลงศร (bāṇa) ไปแล้ว ช่วงกลางลำตัวของเจ้าไม่มีรอยขีดสามปล้องเพราะยืดออกจากสะโพกที่กลมกลึง เสียงของกำไลข้อเท้าที่มีหัวศัตรูถูกสังหารแล้วนั้นดังไปในชั้นบรรยากาศด้วยการกระทืบเท้าหลายครั้ง (/อสูรพาณะถูกกำจัดไปแล้ว ดินแดนมัธยประเทศที่ไม่มีอสูรพลิแผ่ขยายไปด้วยการน้อมนมัสการในอักขระศักดิ์สิทธิ์ทั้งสามของเจ้า อสูรประหราทะกระเด็นไปบนชั้นบรรยากาศด้วยการกระทืบและย่ำเท้าที่มีกำไลลงไปบนหัวศัตรู) ดูก่อนนางผู้มีกายค้อมลง (เพราะหนักทรวงอก) เจ้ามิได้สังหารเพียงมหิษาสูรตนเดียวในสงครามเท่านั้น แม้ตนอื่น ๆ ที่เจ้ามิได้สัประยุทธ์ก็ถูกเจ้าสังหารด้วยเช่นกัน”

ขอพระนางศิวาผู้ยินดีในการหยอกล้อของพระสวามีจงคุ้มครองพวกท่าน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

เช่นเดียวกับร้อยกรองบทที่ 2 ใน*กาทัมพรี* อรรถกถาจารย์บางคนกล่าวว่าคำว่า **bāṇa** อาจเป็นการใช้อรรถาลังการแบบเศลษะให้หมายถึงตัวพาณะเองก็เป็นได้ ดังนี้

jayanti **bāṇā**suramaulilālitā
daśāsyacūḍāmaṇicakracumbinaḥ /
surāsurādhīśaśikhāntaśāyino
bhavacchidastryambakapādapāṃśavaḥ //2//

ละอองธุลี ณ พระบาทแห่งพระตรีเนตรซึ่งงดงามอยู่บนเศียรของอสูรพาณะ สัมผัสวงรอบของจุฬามณีของราวณะอย่างใกล้ชิด ค้างอยู่บนยอดมวยเกศาของจอมเทพและอสูร และตัดทำลายภพชาติ ย่อมมีชัยชนะ

bāṇāsura โดยทั่วไปแปลว่า “อสูรพาณะ” ซึ่งเป็นอสูรตนหนึ่งที่รบกับพระกฤษณะในเรื่อง*หริวงศ์* อสูรตนนี้บูชาพระศิวะ อรรถกถา*กาทัมพรี*บางฉบับมองว่าคำนี้แปลได้อีกอย่างว่า “ผู้ให้ชีวิตแก่พาณะ” หมายถึงบรรพบุรุษของพาณะ เป็นสมาสจากคำว่า bāṇa เป็นชื่อของตัวกวี + asu แปลว่าปราณ หรือชีวิต + ra จากธาตุ rai แปลว่าให้ เนื่องจากคำประพันธ์บทนี้มุ่งนมัสการพระศิวะ อรรถกถาจารย์จึงมองว่าพาณะอาจใช้คำว่า “พาณะ” เพื่อสื่อถึงตัวของพาณะเอง เพราะทั้งพาณะที่เป็นกวีและพาณะที่เป็นอสูรต่างก็นับถือพระศิวะเช่นกัน (Kale, 1968: [2]) อย่างไรก็ตามสำนวนแปล*กาทัมพรี*ของผู้แปลชาวตะวันตกส่วนใหญ่ไม่เก็บความหมายนี้ไว้ (Ridding, 1896: 1; Smith, 2009: 3) บางท่านก็ยังประนีประนอมโดยการตั้งเป็นข้อสังเกตว่าพาณะอาจคิดว่าตนเองเชื่อมโยงกับอสูรตนนี้ก็เป็นได้ เนื่องจากอสูรพาณะเองก็นับถือพระศิวะเช่นเดียวกับพาณะที่เป็นกวี (ดู Smith, 2009: 513)

ผู้วิจัยเห็นว่า bāṇāsura น่าจะนับเป็นเศลษะได้ เพราะใน*จัณฑีศตกะ*ก็มีการใช้เศลษะในคำว่า bāṇa เช่นกัน หากเป็นเช่นนั้นก็นับว่า ทั้ง*กาทัมพรี*และ*จัณฑีศตกะ*มีลักษณะร่วมกันบางประการ คือ เนื้อเรื่องหลักไม่เอื้อต่อการใส่ชื่อของพาณะได้เหมือน*หรรษจริต* พาณะจึงเขียนชื่อของตนไว้ในลักษณะของเศลษะเพื่อให้คำว่า bāṇa ปรากฏอยู่และโดดเด่นกว่าคำอื่นในบทประพันธ์เดียวกันอันเนื่องมาจากความหมายพิเศษที่แปลได้มากกว่าหนึ่งครั้ง พาณะจึงนับเป็นกวีผู้ให้ความสำคัญแก่ชื่อของตนอย่างมาก

นอกจากการกล่าวถึงประวัติชีวิตและการใส่ชื่อของตนเองไว้ในผลงานจะแสดงถึงอหังการของพาณะ จะเห็นได้ว่า พาณะยังแสดงอหังการแห่งกวีด้วยการถ่อมตัวอย่างไม่จริงใจอีกด้วย ดังนี้

> dvijena tenākṣatakaṇṭhakauṇṭhyayā
> mahāmanomohamalīmasāndhayā /
> alabdhavaidagdhyavilāsamugdhyā
> dhiyā nibaddheyamatidvayī kathā //20//
> กถาอันโดดเด่นเรื่องนี้พราหมณ์ผู้นี้ [=พาณะ] ร้อยกรองขึ้นด้วยปัญญาที่ไม่ชาญฉลาดในเสียงที่ต่อเนื่อง มืดบอดและมีมลทินด้วยโมหะอันยิ่งใหญ่ในใจ และโง่เขลาเนื่องจากยังไม่บรรลุความงามและความชำนาญ

จะเห็นว่า ร้อยกรองบทนี้อาจดูเหมือนว่าเป็นการถ่อมตัว แต่ผู้อ่านย่อมเข้าใจได้ว่า นี่ไม่ใช่การถ่อมตัวอย่างจริงใจ เนื่องจากขัดแย้งกับเนื้อความของร้อยกรองบทก่อนหน้าที่พาณะยกย่องบรรพบุรุษวงศ์ตระกูลของตนรวมถึงตนเองไว้อย่างสูงส่ง นอกจากนี้ ลักษณะภาษาในคำประพันธ์บทนี้ย่อมแสดงฝีมือของพาณะได้อย่างชัดเจนว่าไม่ได้ “มืดบอด” หรือ “โง่เขลา” อย่างที่พาณะกล่าวไว้แต่อย่างใด หากแต่ถึงพร้อมด้วยอลังการต่าง ๆ โดยเฉพาะศัพทาลังการอันได้แก่ อันตยนุปราสะซึ่งหมายถึงการซ้ำพยางค์ท้ายบาทเป็นเสียงเดียวกัน คือ yā ในบาทที่ 1 กับ 2 อีกทั้งยังมีวฤตตยนุปราสะซึ่งเป็นสัมผัสพยัญชนะตัวเดียวกันดังที่ปรากฏในการใช้เสียง m หลายครั้งในบาทที่ 2 และใช้สมาสที่ยาวคลุมทั้งบาทดังจะเห็นได้จากบาทที่ 2 และ 3 ดังนั้น จึงเชื่อได้ยากว่ากวีผู้แต่งคำประพันธ์บทนี้จะด้อยปัญญาดังที่กล่าวไว้ คำประพันธ์บทนี้แม้จะมองได้ว่าเป็นการแสดงอารมณ์ขันของพาณะ แต่ดูเหมือนเป็นการเสียดสีผู้อ่านโดยปริยายมากกว่า กล่าวคือ พาณะอาจต้องการสื่อว่า ที่ตนเองเขียนมาทั้งหมดนั้นก็น่าจะทำให้ผู้อ่านเข้าใจได้แล้วว่ากวีเป็นคนเก่ง ถ้าไม่เข้าใจก็ต้องขออภัย มิใช่การถ่อมตัวแต่อย่างใด

ในร้อยกรองเกริ่นนำเรื่อง*หรรษจริต* มีข้อความที่เสมือนเป็นการถ่อมตัวของพาณะในบทประพันธ์บทหนึ่ง หลังจากที่กล่าวถึงกวีและผลงานที่มีชื่อเสียงไปแล้วหลายท่าน ได้แก่ สุพันธุ หริศจันทร์ สาตวาหนะ ประวรเสน ภาสะ กาลิทาส เรื่องพฤหัตกถา และอาฒยราช พาณะก็กล่าวว่า

> tathāpi nṛpaterbhaktyā bhīto nirvahaṇākulaḥ /
> karomyākhyāyikāmbhodhau jihvāplavanacāpalam // 1.19 //
> แม้เช่นนั้น ด้วยความภักดีต่อพระราชา ข้าผู้เกรงกลัว ผู้สับสนในตอนจบสมบูรณ์ ก็ยังกระทำการเคลื่อนไหวคือแหวกว่ายไปในมหาสมุทรแห่งอาขยายิกาด้วยลิ้น

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ความหมายของคำประพันธ์บทนี้ดูเหมือนถ่อมตน เช่นเดียวกับร้อยกรองบทที่ 20 ใน*กาทัมพรี*ที่ได้กล่าวไปแล้ว แต่ความถ่อมตนของพาณะนั้นก็ยังน่าสงสัย เพราะพาณะเองก็วิพากษ์วิจารณ์กวีคนอื่น ๆ ไว้อย่างรุนแรงในวรรณคดีเรื่องเดียวกันด้วย ดังนี้

> prāyaḥ kukavayo loke rāgādhiṣṭhitadṛṣṭayaḥ /
> kokilā iva jāyante vācālāḥ kāmakāriṇaḥ //1.4//
> กวีที่ไม่ดีส่วนใหญ่ในโลกนี้มักมีปัญญาถูกครอบงำด้วยราคะ คุยโวโอ้อวดและชอบทำอะไรตามอำเภอใจ เหมือนนกโกกิลาที่มีสายตาเต็มไปด้วยสีแดง ช่างเจรจา และทำอะไรตามความปรารถนา

santi śvāna ivāsaṃkhyā jātibhājo gṛhe gṛhe /
utpādakā na bahavaḥ kavayaḥ śarabhā iva //1.5//
กวีจำนวนมากที่หมกมุ่นในสวภาโวกติ[14] นั้นประดุจเหล่าสุนัขนับไม่ถ้วนที่อาศัยอยู่ในบ้านแต่ละหลังๆ ต่างกับ (กวีจำนวนน้อย)[15] ที่มีพลังสร้างสรรค์เช่นตัวศรภะ[16]

anyavarṇaparāvṛttyā bandhacihnanigūhanaiḥ /
anākhyātaḥ satāṃ madhye kaviścauro vibhāvyate //1.6//
กวีที่ไม่ถูกนับรวมไว้ในบรรดาสัตบุรุษย่อมแสร้งแสดงตนเป็นโจรด้วยการเปลี่ยนเป็นวรรณะ[17] อื่น และด้วยการใช้เครื่องหมายคือเครื่องผูก[18] ต่าง ๆ มาอำพรางไว้

หากพาณะมีอุปนิสัยถ่อมตนอย่างแท้จริง ก็ไม่น่าจะตำหนิกวีผู้อื่นอย่างรุนแรงเพียงนี้ คือ กล่าวว่ากวีคนอื่นเป็นนกโกกิลา เป็นสุนัข และเป็นโจร จะเห็นว่า การตำหนิผู้อื่นนี้ขัดแย้งกับการถ่อมตัวที่ได้กล่าวไปแล้วอย่างมาก การถ่อมตนกับการตำหนิผู้อื่นอย่างรุนแรงไม่น่าจะไปด้วยกันได้ เพราะผู้ที่ถ่อมตนอย่างจริงใจย่อมจะไม่รู้สึกว่าตนเองเหนือกว่าผู้อื่น มีเพียงผู้ที่สำนึกว่าตนเองเหนือกว่าผู้อื่นเท่านั้นที่จะกล่าวบริภาษผู้อื่นเช่นนี้ได้

นอกจากนี้ ความรู้สึกว่าตนเองเหนือกว่าผู้อื่นอาจเห็นได้ใน*กาทัมพรี*บทที่ 6-7 ที่พาณะกล่าวถึงผู้ที่วิจารณ์งานของตนดังนี้

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

[14] สวภาโวกติเป็นอรรถาลังการประเภทหนึ่ง หมายถึง “... การกล่าวถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งตามสภาพที่เป็นอยู่โดยธรรมชาติโดยไม่นำความรู้สึกของกวีเข้าไปแทรกมากนัก” (กุสุมา รักษมณี, 2549: 36) มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “ชาติ” (Monier-Williams, 2008: 418)

[15] เนื่องด้วยภาษาสันสกฤตมีวิภัตติปัจจัยซึ่งทำให้สามารถละภาคประธานหรือภาคแสดงได้ในบางกรณี การละเว้นภาคประธานในร้อยกรองบทนี้ทำให้ความหมายกำกวมได้ กล่าวคือ หากจะแปลให้สอดคล้องกับความตอนแรก ข้อความที่ละไว้ก็ควรเป็นกวีจำนวนน้อยหรือมีกวีไม่กี่คนที่จะมีพลังสร้างสรรค์ หรือผู้อ่านอาจใส่ชื่อพาณะในคำที่ละไว้ก็ย่อมได้เช่นกัน

[16] ศรภะ เป็นชื่อของสัตว์มหัศจรรย์ในจินตนาการของคนอินเดียโบราณ มีแปดขา ทรงพลังเหนือช้างและสิงโต มักอยู่ในภูเขาที่มีหิมะ (Monier-Williams, 2008: 1,057)

[17] varṇa เป็นเศลษะ หมายถึงวรรณะที่เป็นลำดับชั้นในสังคมอินเดีย หรือแปลว่าถ้อยคำก็ได้

[18] bandha เป็นเศลษะ นอกจากแปลว่าเครื่องผูกแล้ว ยังหมายถึงกลบท หรือแปลว่าการประพันธ์ก็ได้เช่นกัน

kaṭu kvaṇanto maladāyakāḥ khalās
tudantyalaṃ bandhanaśṛṅkhalā iva /
manastu sādhudhvanibhiḥ pade pade
haranti santo maṇinūpurā iva //6//
คนชั่วที่ชอบตำหนิผู้อื่น กล่าววาจารุนแรง สามารถทำอันตรายได้เหมือนโซ่ตรวนที่ส่งเสียงไม่ไพเราะและทำให้เปื้อนสนิม ส่วนสัตบุรุษย่อมโน้มน้าวใจเราได้ด้วยเสียงอันไพเราะในทุกถ้อยคำ เหมือนกำไลข้อเท้าแก้วที่โน้มน้าวใจเราได้ด้วยเสียงไพเราะในทุกย่างก้าว

subhāṣitaṃ hāri viśatyadho galān
na durjanasyārkariporivāmṛtam /
tadeva dhatte hṛdayena sajjano
harirmahāratnamivātinirmalam //7//
ถ้อยคำงดงามที่กล่าวไว้ดีแล้วย่อมไม่ลงไปต่ำกว่าคอของคนชั่ว ประดุจน้ำอมฤตย่อมไม่ลงไปถึงคอของราหู ส่วนคนดีย่อมยึดถือคำที่ดีนั้นไว้ด้วยหัวใจ ดุจพระหริสวมมหารัตนะไร้มลทินไว้แนบพระหทัย

“คนชั่ว” ในที่นี้น่าจะหมายถึงคนที่วิจารณ์งานของพาณะนั่นเอง ดังจะเห็นจากการนิยามว่าคนชั่วคือคนที่พูดไม่ดี ส่วนคนดีก็คือคนที่พูดไพเราะ อาจเป็นไปได้ว่า ในขณะที่พาณะยังมีชีวิตอยู่ ผู้อ่านบางคนอาจไม่นิยมวัจนลีลาของพาณะและวิจารณ์พาณะ การที่พาณะเล่าถึงประวัติวงศ์ตระกูลจนมาถึงตนเองนั้นจึงอาจมองว่าเป็นการนำเรื่องราวของวงศ์ตระกูลมาเป็นเกราะกำบังเสียงวิพากษ์วิจารณ์ของคนอื่นซึ่งพาณะมองว่าเป็น “คนชั่ว” การแสดงอหังการของพาณะจึงเป็นไปเพื่อข่มคนอื่นนั่นเอง เพราะพาณะอาจคิดว่า ผู้อ่านบางคนเมื่อได้รับรู้ประวัติวงศ์ตระกูลของพาณะแล้วอาจตระหนักว่าพาณะมิใช่บุคคลธรรมดา แต่เป็นผู้สืบเชื้อสายตระกูลพราหมณ์ที่ยิ่งใหญ่ ผู้ใดไม่ชอบ ก็อาจไม่กล้าวิจารณ์มากด้วยเกรงใจวงศ์ตระกูลและสถานภาพของพาณะที่เป็นกวีในราชสำนัก

จากที่กล่าวมาทั้งหมดนั้น จะเห็นว่า พาณะเป็นกวีที่มีอหังการมาก มิใช่เพียงการยกย่องชื่นชมตนเองเท่านั้น หากแต่ยังถ่อมตัวอย่างไม่จริงใจและกล่าวบริภาษผู้อื่นอย่างรุนแรงด้วย จึงอาจกล่าวได้ว่า อหังการของพาณะนั้นนอกจากโดดเด่นแล้ว ยังแฝงความรุนแรงไว้อีกด้วยไม่ว่าจะเป็นทางตรงหรือทางอ้อมก็ตาม แม้ว่าหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่จะนำมาวินิจฉัยว่าพาณะมีนิสัยอย่างไรนั้นจะหาได้ยาก แต่การแสดงอหังการของพาณะที่กล่าวไปทั้งหมดนี้ก็แสดงว่าในขณะที่พาณะมีชีวิตอยู่นั้น เขาน่าจะเป็นคนที่มั่นใจในตนเองสูงมาก ในขณะเดียวกันก็สะท้อนว่าพาณะอาจกำลังเรียกร้องความสนใจ และกำลังซ่อนความเปราะบางและไม่มั่นใจในตนเองไว้ภายใต้เรื่องราวของตนเองและวงศ์ตระกูลของตน ดังจะเห็นได้ว่าพาณะอ่อนไหวต่อเสียงวิพากษ์วิจารณ์

จนถึงแต่งคำประพันธ์เพื่อนิยามความแตกต่างระหว่าง “คนชั่ว” กับ “คนดี” กล่าวคือ “คนชั่ว” ก็คือคนที่พูดจาไม่ดี ไม่ใช่คนที่มีนิสัยหรือความประพฤติไม่ดีซึ่งน่าจะเป็นความหมายของคนชั่วที่รับรู้และยอมรับกันโดยทั่วไป การนิยาม “คนชั่ว” ดังกล่าวจึงสะท้อนถึงความไม่มั่นใจในตนเองของพาณะได้ประการหนึ่งนั่นเอง

กล่าวได้ว่า อหังการแห่งกวีที่ปรากฏในงานของพาณะมีลักษณะพิเศษและไม่เคยปรากฏมาก่อนในวรรณคดีสันสกฤตเรื่องอื่น ๆ แต่เดิมนั้น ประเด็นสำคัญที่กวีต้องการจะเน้นย้ำคือความสำคัญของตัวงาน ไม่ใช่ตัวกวี ดังจะเห็นได้จาก*รามายณะ*และ*มหาภารตะ*ข้างต้น อาจเป็นเพราะว่าอิติหาสะทั้งสองเรื่องนั้นสืบทอดผ่านวิธีมุขปาฐะด้วยนักขับลำนำหลายคน และส่วนหนึ่งมีลักษณะเป็นการเก็บรวบรวมนิทานแทรกเรื่องต่าง ๆ ไว้ด้วย จึงเป็นเรื่องยากที่จะกล่าวว่าใครเป็นผู้แต่งแต่เพียงผู้เดียว กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ ไม่มีกวีผู้ใดอ้างสิทธิในการประพันธ์อิติหาสะทั้งสองได้โดยตรง ต่างกับพาณะที่อ้างสิทธิความเป็นผู้ประพันธ์ไว้ได้อย่างชัดเจน หรือหากบริบทไม่เอื้ออำนวยให้แสดงตน พาณะก็จะหันไปใช้เศลษะอันเป็นการเล่นทางภาษาเพื่อพรางตนเองไว้ในบริบทของการยกย่องเทพเจ้า

การแสดงอหังการของพาณะจึงสะท้อนว่าพาณะเป็นกวีที่เห็นความสำคัญของตนเองเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่อง*หรรษจริต* เราอาจพิจารณาได้ว่า การแต่งเรื่อง*หรรษจริต*ในแง่หนึ่งเป็นการยกย่องกษัตริย์ผู้อุปถัมภ์ตน แต่ในแง่หนึ่งก็อาจมองว่าเป็นความตั้งใจของพาณะเองที่จะแต่งเรื่องที่มีตนเองเป็นตัวละครและเล่าเรื่องราวของวงศ์ตระกูลอันเป็นสิ่งที่พาณะภาคภูมิใจ เราอาจไม่สงสัยความจงรักภักดีของพาณะที่มีต่อพระเจ้าหรรษะ เพียงแต่ไม่มีกวีคนใดทำอย่างพาณะมาก่อน คือ เทียบตนเองกับผู้อื่น วิพากษ์วิจารณ์ผู้อื่น และเล่าเรื่องราวของตนเองไว้ก่อนที่จะเล่าเรื่องราวของกษัตริย์ ผู้ที่จะอ่านเรื่องราวของพระเจ้าหรรษะจึงต้องผ่านเรื่องราวของพาณะไปก่อน แน่นอนว่า ด้วยสัดส่วนของเรื่องราวนั้นไม่อาจทำให้พาณะกลายเป็นตัวละครหลักไปได้ แต่เนื่องจากพาณะมีอหังการในตนเองสูง ความจงรักภักดีดังกล่าวจึงมีลักษณะแปลกประหลาดเพราะมาพร้อมกับการแสดงตัวตนของผู้จงรักภักดีนั้นด้วย เมื่อย้อนกลับมาพิจารณาโลกยุคปัจจุบัน*หรรษจริต*กลายเป็นหลักฐานเกี่ยวกับพระเจ้าหรรษะที่สำคัญมากอันเนื่องมาจากพระองค์ทรงเป็นจักรพรรดิฮินดูองค์สุดท้ายแห่งดินแดนทางเหนือของภารตวรรษ แต่ในขณะเดียวกันก็ปฏิเสธไม่ได้ว่าเมื่อเรื่องราวของพระเจ้าหรรษะได้รับการเล่าขานไม่รู้จบ ก็จะมีเรื่องราวของพาณะปรากฏอยู่ด้วยนั่นเอง

นอกจากสะท้อนถึงการให้ความสำคัญแก่ตนเองแล้ว พาณะอาจแสดงอหังการเพื่อแสวงหาพื้นที่ให้ตนเองหรือเพื่อแสดงตัวตนในราชสำนักของพระเจ้าหรรษะอีกด้วย เพราะดังที่ได้กล่าวไปแล้วว่าพาณะน่าจะได้เข้าไปเป็นกวีในราชสำนักของพระเจ้าหรรษะตั้งแต่ตนเองอายุไม่มาก ในขณะที่ช่วงเวลานั้นเป็นครึ่งหลังของรัชสมัยแล้ว เราจึงอนุมานได้ว่า พระเจ้าหรรษะ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

น่าจะมีกวีคนอื่น ๆ อยู่ก่อน การที่พาณะอายุไม่มากและได้เข้าไปทำงานในราชสำนักอาจเป็นแรงผลักดันให้พาณะต้องแสดงอหังการเพื่อข่มคนอื่น ดังจะเห็นว่ามีการกล่าวถึง “คนอื่น” ที่พาณะชื่นชมและไม่ชื่นชมอยู่ตลอด การแสดงอหังการของพาณะจึงอาจเป็นผลมาจากความรู้สึกของพาณะเอง ในขณะที่คนอื่นอาจไม่ได้รู้สึกว่าต้องแข่งขันกับพาณะแต่อย่างใด เพราะกวีเหล่านั้นมาก่อนพาณะ จึงไม่ปรากฏข้อความถึงพาณะในผลงานของกวีร่วมสมัย ในขณะเดียวกัน หากพิจารณาการถ่อมตัวของกวีคนอื่น เช่น กาลิทาส จะเห็นว่า ไม่มีการกล่าวถึงกวีคนอื่น ไม่ว่าจะเป็นการเปรียบเทียบหรือการข่มผู้อื่นแต่อย่างใด ตัวอย่างเช่น *รฆุวงศ์* วรรณคดีมหากาวยะเลื่องชื่อของกาลิทาส ดังนี้

kva sūryaprabhavo vaṃśaḥ kva cālpaviṣayā matiḥ /
titīrṣur dustaram mohād uḍupenāsmi sāgaram // 1.2 //
เป็นไปไม่ได้เลยที่จะเทียบกันระหว่างวงศ์ที่มีกำเนิดจากพระอาทิตย์
กับสติปัญญาของข้าที่มีขอบเขตเพียงเล็กน้อย
กระนั้นก็ตาม เพราะความหลงลืมตัว
ข้าก็ยังปรารถนาจะข้ามมหาสมุทรที่ข้ามได้ยากด้วยแพ

mandaḥ kaviyaśaḥ prārthī gamiṣyāmy upahāsyatām /
prāṃśulabhye phale lobhād udbāhur iva vāmanaḥ // 1.3 //
ข้าโง่เขลาแต่ต้องการจะมีชื่อเสียงอย่างกวีคงจะถูกหัวเราะเยาะ
เหมือนคนแคระที่ชูแขนขึ้นเพราะอยากได้ผลไม้ที่คนสูงเท่านั้นจะถือเอาได้

เราอาจไม่รู้ได้ว่ากวีจริงใจเพียงไร อาจเป็นความไร้เดียงสาเกินไปหากจะเชื่อว่ากวีพูดอย่างตรงไปตรงมาทุกครั้ง อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาตัวอย่างที่ยกมาจาก *รฆุวงศ์*แล้วจะเห็นว่า มีลักษณะถ่อมตัวที่แนบเนียนกว่าของพาณะ เพราะกาลิทาสก็ยอมรับว่าต้องการจะมีชื่อเสียงจึงแต่งเรื่องนี้ขึ้น และไม่วิพากษ์วิจารณ์ผู้อื่น เมื่อเทียบกับพาณะ ภาพที่ปรากฏนั้นต่างออกไป คือ พาณะถ่อมตัว แต่ก็ทำสิ่งตรงกันข้ามหลายอย่าง ดังจะเห็นได้จาก*กาทัมพรี*บทที่ 20 ที่ยกมาข้างต้นที่พาณะอ้างว่าตนเองโง่เขลา แต่ก็แสดงฝีมือไว้เต็มที่แม้ในบทประพันธ์นั้นเอง

ไม่มีหลักฐานบ่งบอกว่าพาณะเสียชีวิตเมื่อใด ผลงานสำคัญที่เหลือเป็นหลักฐานแสดงฝีมือทางการประพันธ์ของพาณะก็คือ*จัณฑีศตกะ หรรษจริต* และ*กาทัมพรี* ทั้งสามเรื่องนี้ไม่มีปัญหาเรื่องผู้แต่ง *กาทัมพรี*น่าจะเป็นเรื่องสุดท้ายที่พาณะแต่งค้างไว้ นอกจากนี้ยังมีผลงานร้อยกรองเบ็ดเตล็ดรวมในชุมนุมสุภาษิตอีกจำนวนมากซึ่งยังมีปัญหาว่าเป็นผลงานของพาณะจริงหรือไม่ เขามีบุตรคนหนึ่งชื่อว่า ภูษณภัฏฏะ ซึ่งเป็นกวีเช่นเดียวกับเขา

2.2.1.2 ความเห็นเกี่ยวกับรีติและวัจนลีลาของพาณะ

รีติเป็นความคิดเรื่องลีลาภาษาในวรรณคดีสันสกฤตซึ่งมีบางส่วนเทียบได้กับแนวคิดวัจนลีลาในตะวันตก คำถามว่าพาณะมีรีติอย่างไรหรือผู้อ่านมองวัจนลีลาของพาณะเป็นอย่างไรนั้นนับเป็นประเด็นสำคัญที่ยังไม่มีมติเป็นเอกฉันท์ ทั้งจากนักปราชญ์อินเดียและปราชญ์ชาวตะวันตก ภูมิหลังเรื่องรีติของพาณะเป็นเรื่องสำคัญไม่น้อยไปกว่าตัวตนของพาณะ ถือเป็นเรื่องที่มีประวัติศาสตร์ความคิดมาอย่างยาวนาน การพิจารณาประเด็นนี้จึงเป็นเสมือนการพยายามตอบคำถามว่า ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ผู้อ่านทั้งอินเดียและตะวันตกมองพาณะว่ามีวัจนลีลาเป็นอย่างไร

นักวิชาการบางท่านเห็นว่าพาณะมีรีติแบบ “เคาฑี” การวินิจฉัยนี้ไม่ใช่เรื่องใหม่ สามารถย้อนกลับไปได้ถึงคริสต์ศตวรรษที่ 11 ดังที่มีปรากฏหลักฐานใน*วโกรกติชีวิตะ* ตำราการประพันธ์ของกุนตกะ[19] (De, 1961: 71) ดังนี้

> tathaiva ca vicitravakratvavijṛmbhitaṃ harṣacarite prācuryeṇa bhaṭṭabāṇasya vibhāvyate, bhavabhūtirājaśekharaviraciteṣu bandhasaundaryasubhageṣu muktakeṣu paridṛśyate / tasmāt sahṛdayaiḥ sarvatra sarvam anusartavyam /
> การพูดอ้อมอย่างวิจิตรย่อมปรากฏใน*หรรษจริต*ของภัฏฏพาณะเป็นส่วนใหญ่ ลักษณะนี้พบได้ในกวีนิพนธ์มุกตกะ[20] ที่ร้อยเรียงไว้อย่างงดงามได้สัดส่วนโดยมีภวภูติและราชเศขรเป็นผู้รจนา เพราะเหตุนั้นผู้อ่านที่มีสหฤทัย[21] พึงจดจำทั้งหมดในที่นี้ไว้

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

[19] กุนตกะเป็นนักวรรณคดีสันสกฤตในคริสต์ศตวรรษที่ 11 เขาได้แต่งตำราสำคัญไว้คือวโกรกติชีวิตะ บทบาทสำคัญของกุนตกะคือความพยายามที่จะนำทฤษฎีอลังการให้กลับมาโดดเด่นอีกครั้งหลังจากที่เกิดความนิยมทฤษฎีธวนิขึ้นในหมู่นักวรรณคดีสันสกฤต เขาได้นำแนวคิดเรื่องวโกรกติอันเป็นแนวคิดเรื่องการใช้ภาษาให้พิเศษกว่าธรรมดาซึ่งปรากฏมาตั้งแต่กาวยาลังการของภามหะนั้นมาเป็นแนวคิดสำคัญในการประเมินคุณค่าของวรรณคดีสันสกฤต ดูรายละเอียดเพิ่มเติมได้ใน กุสุมา รักษมณี (2549: 59-61) Warder (2009: 105-117) และ Gerow (1977: 262-264) เป็นต้น

[20] มุกตกะ เป็นชื่อขัณฑกาวยะประเภทหนึ่ง มีเนื้อความจบในบท ดู Monier-Williams (2008: 821) และ Lienhard (1984: 66)

[21] สหฤทัย (sahṛdaya) เป็นศัพท์เฉพาะของนักทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤตประเภทธวนิ หมายถึงผู้รับสารที่มีอารมณ์ร่วม

ข้อความดังกล่าวเป็นการอธิบายลักษณะสำคัญของรีติ “ไวจิตระ” ซึ่งเป็นชื่อที่กุนตกะใช้แทนคำว่า “เคาฑี”[22] และกล่าวว่าปรากฏในงานของพาณะ

นักวิชาการสันสกฤตทั้งอินเดียและตะวันตกที่วินิจฉัยว่ารีติของพาณะมีลักษณะแบบเคาฑีมีอีกหลายท่านด้วยกัน เช่น Karandikar (1987: 59) กล่าวถึงพาณะร่วมกับภวภูติในฐานะที่เป็นกวีผู้ชื่นชอบรีติแบบเคาฑีเป็นพิเศษ Lienhard (1984: 138) อธิบายลักษณะการใช้ภาษาในวรรณคดีเรื่อง*จัณฑีศตกะ*ซึ่งเป็นบทประพันธ์ร้อยกรองเรื่องหนึ่งของพาณะไว้ว่า “...It is written in *Gauḍa* style that is typical of Bāṇa.” แม้ในงานวิชาการที่ตีพิมพ์เมื่อปี 2014 ซึ่งถือเป็นงานวิจัยประวัติวรรณคดีสันสกฤตที่ทันสมัยที่สุดนั้นก็ยังกล่าวว่าพาณะมีลีลาภาษาแบบ “Gauḍa style” ด้วยเช่นกัน (Tubb, 2014: 309)

ในขณะเดียวกัน นักวิชาการบางท่านกลับมีความเห็นว่ารีติของพาณะเป็นแบบปาญจาลี ดังจะเห็นได้จากสุภาษิตบทหนึ่ง[23] ที่ศารงคธระ บัณฑิตในคริสต์ศตวรรษที่ 14 ได้รวบรวมไว้ในหนังสือรวมสุภาษิต ที่มีชื่อว่า *ศารงคธรปัทธติ* ดังนี้

> śabdārthayoḥ samo gumphaḥ pāñcālī rītir iṣyate /
> śīlābhaṭṭārikāvāci Bāṇoktiṣu ca sā yadi //
> รีติปาญจาลีจำเป็นต้องมีคำกับความหมายที่รวมกันไว้เสมอกัน
> ดังที่ปรากฏอยู่ในคำประพันธ์ของแม่นางศีลา[24] และพาณะ

นักวิชาการที่เห็นว่ารีติของพาณะมีลักษณะปาญจาลี เช่น กุสุมา รักษมณี (2549: 38) ที่ยกตัวอย่างพาณะและมาตฤคุปตะไว้ด้วยกันในการอธิบายรีติปาญจาลี Keith (1947: 78) ซึ่งกล่าวว่า “... he is made out to be a master of the *Pāñcāla* style.” และ Kane (1921: xxiv) ซึ่งได้กล่าวว่า “... By Sanskrit critics his works were regarded as the finest specimens of the *Pāñcālī* style of composition.”

---

[22] กุนตกะตั้งชื่อใหม่ให้รีติทั้งสามอันได้แก่ ไวทรรภี เคาฑี และปาญจาลี ว่า สุกุมาระ ไวจิตระ และมัธยมะ ตามลำดับ เนื่องมาจากเขาคิดว่าลีลาการประพันธ์ของกวีไม่อาจเรียกตามชื่อสถานที่หรือภูมิศาสตร์ได้ จึงคิดชื่อเรียกใหม่เพื่อให้สอดคล้องกับลักษณะของลีลานั้น ดู Warder (2009: 105-117)

[23] Kane (1921: xxiv) กล่าวว่าโศลกบทนี้ชัลหณะผู้รวบรวมสุภาษิตที่มีชื่อว่า *สูกติมุกตาวลี* สันนิษฐานว่าอาจเป็นผลงานของราชเศขร

[24] ชื่อกวีสตรีร่วมสมัยกับพาณะ ไม่มีประวัติชีวิต มีผลงานบางส่วนอยู่ในหนังสือชุมนุมสุภาษิตซึ่งไม่แน่ว่าเป็นผลงานของนางจริงหรือไม่

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

สิ่งที่น่าสังเกตก็คือไม่มีผู้ใดมองว่ารีติของพาณะเป็นแบบไวทรรภีแต่อย่างใด นั่นอาจถือว่าเป็นความคิดร่วมกันได้ประการหนึ่ง การมองว่าพาณะจะมีรีติแบบใดถือว่าเป็นการมองในมุมของผู้สร้างวรรณคดี น่าสังเกตว่า ในมุมของผู้อ่าน ความคิดร่วมกันประการสำคัญของผู้ที่ได้อ่านงานของพาณะ คือ ความยาก เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปทั้งในหมู่นักวิชาการสันสกฤตในอินเดียและตะวันตกว่า รีติหรือวัจนลีลาของพาณะนั้นอ่านยากมาก ข้อความสำคัญที่มีผลต่อความรับรู้เรื่องพาณะในบรรดาปราชญ์ชาวตะวันตกได้แก่คำวิจารณ์ของ Weber (1853: 582; cited in Hueckstedt, 1985: 12) หลังจากที่ได้อ่าน*กาทัมพรี*ของพาณะ ความว่า

> kurz diese Prose ist ein wahrer indischer Wald, wo man vor lauter Schlinggewächsen nicht fortkommt, sich den Weg erst mit aller Anstrengung durchhauen muss und überdem noch häufig von heimtückischen wilden Thieren, in gestalt von Worten, die man nicht versteht, in Schrecken gestezt wird ... (briefly, this prose is a real Indian Jungle where one makes no progress before blatant trapplants, where one first has to hack out a path with all his might, and then, quite often, he is frightened by malicious, savage beasts in the form of words he doesn't understand)[25]

จะเห็นได้ว่า ข้อความข้างต้นมีลักษณะเป็นแง่ลบอย่างเห็นได้ชัด เราอาจเข้าใจได้ว่า ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะบรรยากาศวิชาการที่แวดล้อม Weber ในขณะนั้นมุ่งสนใจศึกษาวรรณคดีพระเวทมากกว่าวรรณคดีกาวยะ ผลงานของพาณะจึงถูกมองในแง่ลบไปโดยปริยาย (Hueckstedt, 1985: 12) ไม่ว่าเราจะเข้าใจบริบทที่มีอิทธิพลต่อความเห็นนั้นอย่างไรก็ตาม สิ่งที่ Weber กล่าวไว้นั้นกลับมีอิทธิพลมาก ปราชญ์ทางสันสกฤตหลายท่านเมื่อจะกล่าวถึงวัจนลีลาของพาณะก็จะยกความเห็นนี้มาอ้างหรือจะแสดงเหตุผลไปตามความเห็นนี้ทั้งสิ้น เช่น Keith (1947: 78-79) ที่ยกคำของ Weber มากล่าวไว้พร้อมยกตัวอย่างคำแปลจาก*กาทัมพรี*มาประกอบและเสริมว่า "The whole thing rapidly becomes wearisome." และ Macdonell (1997: 280) ได้กล่าวถึง*หรรษจริต*ของพาณะว่า "...There is, however, but little narrative. Thus in twenty-five pages of the eighth chapter there are to be found five long descriptions, extending on the average to two pages to say nothing of shorter ones." แล้วก็ยกตัวอย่างประกอบ คำกล่าว

[25] สำนวนแปลภาษาอังกฤษเป็นของ Hueckstedt (1985:12)

เหล่านี้มีนัยเชิงเสียดสี ส่งผลให้เกิดความรู้สึกว่างานของพาณะไม่น่าอ่านไปโดยปริยาย แม้ปราชญ์ของอินเดียบางท่านพยายามโต้แย้งว่าการกล่าวเช่นนั้นดูไม่เป็นธรรม เพราะหากพิจารณาในบริบทของโลกตะวันออกแล้ว ความยากบางครั้งก็นับว่าเป็นเรื่องดี หรือเป็นอุดมคติที่กวีหลายคนต้องการจะไปถึง ดังจะเห็นได้จากสุพันธุที่กล่าวไว้ในต้นเรื่อง*วาสวทัตตา*ว่างานของตนนั้นประกอบด้วยเศลษะในทุกอักขระ และยังมีคำกล่าวสุภาษิตอีกหลายบทที่ยกย่องพาณะว่าเป็นกวีผู้เยี่ยมยอดแม้จะอ่านยากก็ตาม ความยากในงานของพาณะแม้แต่นักวิชาการสันสกฤตในอินเดียมิได้ปฏิเสธแต่อย่างใด (เช่น Kale, 1968: 34-35; Kane, 1921: xxvii)

ความคิดว่างานของพาณะอ่านยากเป็นเรื่องที่ยอมรับกันโดยทั่วไปจนกระทั่งเมื่อปี ค.ศ. 1985 Hueckstedt ได้ทำวิทยานิพนธ์ปริญญาดุษฎีบัณฑิตที่มหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ดซึ่งต่อมาได้ตีพิมพ์เป็นหนังสือชื่อ “The Style of Bāṇa” หนังสือเล่มนี้ทำให้เราเข้าใจว่าความคิดที่ว่างานของพาณะอ่านยากนั้นแท้จริงแล้วมีระบบหรือเหตุผลบางประการอยู่เบื้องหลังซึ่งอาจเข้าใจได้ด้วยการศึกษาวัจนลีลาอย่างละเอียด เหตุผลเหล่านั้นทำให้เราเข้าใจและชื่นชมพาณะได้อย่างเป็นธรรมและปราศจากอคติ นอกจากนี้ เมื่อ Smith (2009: xvi) แปล*กาทัมพรี* เขาได้เขียนบทนำโดยอ้างความเห็นของปราชญ์ต่าง ๆ เพื่อจะแย้งว่างานของพาณะมิได้อ่านยากขนาดนั้น ความยากของพาณะเป็นเรื่องกล่าวเกินจริง การศึกษาของ Hueckstedt และบทนำ*กาทัมพรี*ของ Smith จึงแสดงให้เห็นความพยายามที่จะปฏิเสธภาพเหมารวมเกี่ยวกับความยากของบทประพันธ์ของพาณะที่เข้าใจกันโดยทั่วไป และถือเป็นการเน้นย้ำว่า พาณะเป็นกรณีศึกษาที่สำคัญมาก งานของพาณะถือเป็นแบบฉบับในการศึกษาร้อยแก้วในภาษาสันสกฤต และมีลักษณะเฉพาะทางภาษาต่าง ๆ ที่น่าสนใจ เช่น การวางคำกริยาไว้หน้าประโยค การใช้ยมกสั้น ๆ ผนวกกับความแพรวพราวไปด้วยอนุปราสะ เป็นต้น เราจึงเข้าใจได้ว่า ผลการศึกษาดังกล่าวนอกจากจะทำให้ประจักษ์ถึงพลังทางปัญญาของพาณะแล้ว ยังทำให้เข้าใจได้ว่าเหตุใดวัจนลีลาของพาณะจึงโดดเด่นและเป็นที่นิยมมากในบรรดากวีสันสกฤตยุคต่อมานั่นเอง

อย่างไรก็ตาม แม้ว่า Hueckstedt จะศึกษาวัจนลีลาในงานร้อยแก้วของพาณะอย่างละเอียด แต่เขาก็มิได้วินิจฉัยเรื่องรีติของพาณะไว้แต่อย่างใด อาจเป็นเพราะว่าผู้เขียนมิได้มีวัตถุประสงค์เพื่อวินิจฉัยรีติของพาณะมาตั้งแต่ต้น หรือผู้เขียนอาจเห็นว่ารีติเป็นความคิดที่ยังมีปัญหาคือไม่เป็นเอกฉันท์ก็เป็นได้ เนื่องด้วยความคิดเกี่ยวกับรีติของพาณะเป็นคำถามสำคัญต่อความเข้าใจวัจนลีลาของพาณะที่มีประวัติการศึกษามาอย่างยาวนานทั้งในอินเดียและตะวันตก การวิเคราะห์ร้อยกรองของพาณะตามแนวทฤษฎีรีติจึงจำเป็น เพื่อให้สามารถวินิจฉัยรีติของพาณะได้หลังจากที่ได้ศึกษาวัจนลีลาจากตัวบทอย่างละเอียด ทั้งนี้ ไม่ว่าคำตอบจะเป็นแบบใด เราก็จะสามารถอภิปรายรีติของพาณะได้อย่างมีเหตุผลมากกว่าการอ้างถ้อยคำที่เป็นภาพเหมารวมที่แพร่หลายมาแต่อดีต

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

2.2.1.3 อิทธิพลของพาณะที่มีต่อตำราการประพันธ์และวรรณคดีสันสกฤต

แม้ว่าผู้อ่านทั้งในอินเดียและตะวันตกจะมีมุมมองต่อวัจนลีลาและรีติของพาณะไม่เป็นเอกฉันท์ แต่ก็ปฏิเสธไม่ได้ว่า งานเขียนของพาณะมีอิทธิพลต่อตำราการประพันธ์และวรรณคดีสันสกฤตเป็นอย่างยิ่ง ดังจะเห็นได้จากบทประพันธ์ร้อยกรองที่ยกย่องพาณะไว้หลายบท เช่น

> subandhurbāṇabhaṭṭaśca kavirāja iti trayaḥ/
> vakroktimārganipuṇāś caturtho vidyate na vā//ราฆวปาณฑวียะ 1.41//
> สุพันธุ พาณภัฏฏะ และกวิราช ทั้งสามเป็นผู้เชี่ยวชาญในลีลาแบบวโกรกติ[26] เป็นที่รู้กันว่าไม่มีกวีคนที่สี่

> jātā śikhaṇḍinī prāgyathā śikhaṇḍī tathāvagacchāmi /
> prāgalbhyamadhikamāptuṃ vāṇī bāṇo babhūveti //โควรรธนะ//
> ศิขัณฑินีถือกำเนิดแล้วฉันใด นกยูงย่อมเข้าไปใกล้ฉันนั้น
> พระสรัสวตีทรงกลายมาเป็นพาณะเพื่อบรรลุถึงการแบ่งภาคอันยิ่งใหญ่

เนื่องจากงานร้อยแก้วทั้งสองเรื่องของพาณะเป็นงานที่มีชื่อเสียง เป็นเสมือนประจักษ์พยานความสามารถทางการประพันธ์ของพาณะ งานของพาณะคือ*กาทัมพรี*และ*หรรษจริต*จึงได้รับยกย่องว่าเป็นต้นแบบของการประพันธ์วรรณคดีร้อยแก้วสันสกฤต ดังที่ Kale (1979: viii) กล่าวว่า ร้อยแก้วทั้งสองเรื่องนี้เป็น “... the two standard models of prose romances available to later writers” *กาทัมพรี*เป็นต้นแบบให้ “กถา” ร้อยแก้วที่มีที่มาจากเรื่องแต่ง และ*หรรษจริต*ก็เป็นต้นแบบให้ “อาขยายิกา” ร้อยแก้วที่มีที่มาจากบุคคลที่มีตัวตนอยู่จริงในประวัติศาสตร์

ความเป็นต้นแบบที่*กาทัมพรี*และ*หรรษจริต*ส่งอิทธิพลในการประพันธ์ร้อยแก้วเห็นได้จากหลักฐานสำคัญอันได้แก่ตำราการประพันธ์ต่าง ๆ ตัวอย่างเช่น นิยามร้อยแก้วทั้งสองประเภทในตำรา*สาหิตยทรรปณะ* ผลงานของวิศวนาถ ตำราการประพันธ์ที่ได้รับความนิยมมากในตะวันตก ดังนี้

> kathāyāṃ sarasaṃ vastu gadyair eva vinirmitam /
> kvacid atra bhaved āryā kvacid vaktrāpavaktrake //6.567//

[26] เป็นศัพท์เฉพาะทางการประพันธ์วรรณคดีสันสกฤต หมายถึงการใช้ภาษาอย่างคลุมเครือ ไม่เรียบง่าย

ในกถา เรื่องราวที่งดงามประพันธ์ด้วยร้อยแก้ว ควรแทรกฉันท์อารยา ฉันท์วักตระ หรืออปวักตระไว้ตามที่ต่าง ๆ

ādau padyair namaskāraḥ khalāder vṛttakīrtanam /
ākhyāyikā kathāvat syāt kaver vaṃśānukīrtanam //6.568//
ส่วนอาขยายิกานั้น (ประพันธ์ด้วยร้อยแก้ว) เหมือนกถา มีบทประณามพจน์ด้วยร้อยกรองในตอนต้น การกล่าวถึงนักวิจารณ์ที่นิสัยไม่ดี ตามมาด้วยวงศ์ตระกูลของกวี

asyām anyakavīnāṃ ca vṛttaṃ padyaṃ kvacit kvacit /
kathāṃśānāṃ vyavaccheda āśvāsa iti badhyate //6.569//
และของกวีอื่น ๆ นอกจากนี้ ในอาขยายิกานั้น แบ่งเรื่องเป็นตอนด้วยคำว่า “อาศวาสะ”[27] และมีร้อยกรองแทรกตามที่ต่าง ๆ

āryāvaktrāpavaktrāṇāṃ chandasā yena kenacit /
anyāpadeśenāśvāsamukhe bhāvyarthasūcanam //6.570//
ได้แก่ฉันท์อารยา วักตระ และอปวักตระ
มีการสื่อความถึงเหตุการณ์อนาคตอย่างมีชั้นเชิงในช่วงต้นอาศวาสะ

จะเห็นว่า นิยามกถาและอาขยายิกาใน*สาหิตยทรรปณะ*คือการอธิบายรูปแบบการประพันธ์ของเรื่อง*กาทัมพรี*และ*หรรษจริต*นั่นเอง *กาทัมพรี*และ*หรรษจริต*จึงเป็นประหนึ่งมาตรฐานของการประพันธ์ร้อยกรองให้กวีอื่น ๆ นำไปปรับใช้ในบทประพันธ์ร้อยแก้วของตนเอง

วิศวนาถผู้แต่ง*ตำราสาหิตยทรรปณะ*เป็นนักวรรณคดีในคริสต์ศตวรรษที่ 14 แสดงว่าผลงานของพาณะย่อมเป็นที่รู้จักกันอย่างดีในช่วงเวลานั้น อันที่จริง อิทธิพลของพาณะที่มีต่อการแต่งร้อยแก้วอาจมีมาก่อนหน้านั้นก็เป็นได้ สังเกตได้จากร้อยแก้วเรื่อง *อวันติสุนทรีกถา* ของทัณฑิน กล่าวคือ ทัณฑินเล่าประวัติและวงศ์ตระกูลของตนไว้ก่อนเริ่มเรื่อง ลักษณะนี้คล้ายกับ*หรรษจริต* ไม่ว่า*อวันติสุนทรีกถา*จะเป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นอิทธิพลของพาณะที่มีต่อการสร้างงานวรรณคดีร้อยแก้วหรือไม่ก็ตาม แต่ความพ้องกันนั้นก็น่าสนใจเป็นอย่างยิ่ง และน่าจะได้มีการศึกษาต่อไปในอนาคต

มิใช่เพียงแต่ร้อยแก้วที่กลายเป็นมาตรฐานในวรรณคดีสันสกฤตเท่านั้น งานร้อยกรองก็มีชื่อเสียงด้วยเช่นกัน ดังปรากฏหลักฐานการยกย่องวรรณคดีร้อยกรองของพาณะใน

[27] ต้นฉบับ*หรรษจริต*ในปัจจุบันใช้คำว่า “อุจฉวาสะ”

ตำรา *สรัสวตีกัณฐาภรณะ* ของ โภชะ กษัตริย์ผู้อุปถัมภ์กวีและทรงเป็นนักวรรณคดี ผู้มีชีวิตอยู่ราวคริสต์ศตวรรษที่ 11 พระองค์ได้ตรัสยกย่องร้อยกรองของพาณะว่าเป็นกวีผู้เชี่ยวชาญทั้งร้อยแก้วและร้อยกรอง ดังนี้

yādṛggadyavidhau bāṇaḥ padyabandhe 'pi tādṛśaḥ /
gatyāṃ gatyāmiyaṃ devī vicitrā hi sarasvatī //2.20//
ในระเบียบวิธีของร้อยแก้ว พาณะเป็นเช่นไร
แม้ในระเบียบวิธีของร้อยกรอง พาณะก็เป็นเช่นนั้น
เพราะเทวีสรัสวตีองค์นี้ทรงงามพรายเพริศ
ในรูปแบบคำประพันธ์ทุกประเภทนั่นแล

น่าสังเกตว่า ร้อยกรองที่ยกมาข้างต้นนอกจากจะแสดงว่าพาณะเป็นกวีที่มีชื่อเสียงทั้งร้อยแก้วและร้อยกรองแล้วนั้น ยังสะท้อนว่า ร้อยกรองของพาณะอาจเป็นงานที่เป็นที่รู้จักอยู่ก่อนแล้ว โภชะจึงกล่าวในทำนองว่ามิใช่เพียงร้อยแก้วเท่านั้น ร้อยกรองของพาณะก็มีชื่อเสียงด้วยเช่นกัน

ความดีเด่นของบทประพันธ์ร้อยกรองของพาณะนั้นจะเห็นได้จากหลักฐานอีกประการหนึ่ง คือ ตำราการประพันธ์ จะเห็นว่า ร้อยกรองของพาณะปรากฏในตำราการประพันธ์หลายเล่ม เช่น โภชะยก*จัณฑีศตกะ* บทที่ 40 และ 66 เป็นตัวอย่างศัพทาลังการประเภทอนุปราสะที่มีชื่อว่า “จิตระ” และ “เวณิกา” ซึ่งทั้งสองเป็นประเภทย่อยของวฤตตยนุปราสะ[28] ตามมติของโภชะ (Quackenbos, 1917: 262-263) นอกจากนี้ เกษเมนทระได้กล่าวในสุวฤตตดิลก ตำราการแต่งฉันท์วรรณพฤตของตนอีกด้วยว่า ฉันท์วังศัสถะของพาณะมีความงามอย่างยิ่งเมื่อจบด้วยวิสรรคและไม่มีสนธิ (ปราณี ฬาพานิช, 2542: 103) ฉันท์ประเภทนี้พาณะแสดงฝีมือไว้ในร้อยกรองเกริ่นนำเรื่อง*กาทัมพรี*ทั้งสิ้น 19 บท เป็นต้น จึงอาจกล่าวได้ว่า ร้อยกรองของพาณะแม้จะไม่มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักในวงวรรณคดีมากเท่าร้อยแก้วสองเรื่องดังกล่าว แต่ก็มีความสำคัญและมีความเป็นมาตรฐานในระดับหนึ่ง นักวรรณคดีหลายคนจึงนำมาใช้เป็นตัวอย่างในตำราการประพันธ์นั่นเอง

ด้วยเหตุที่พาณะมีอิทธิพลต่อการประพันธ์วรรณคดีสันสกฤตทั้งร้อยแก้วและร้อยกรองเช่นนี้ จึงปรากฏหลักฐานการสืบทอดลีลาการแต่งคำประพันธ์แบบพาณะในสุภาษิต

---

[28] วฤตตยนุปราสะเป็นศัพทาลังการที่มีลักษณะคล้ายสัมผัสพยัญชนะ ดูรายละเอียดในบทที่ 3 โภชะแบ่งประเภทวฤตตยนุปราสะว่ามี 10 ประเภท จิตระและเวณิกาเป็นประเภทย่อยของวฤตตยนุปราสะซึ่งรวมอยู่ในสิบประเภทนั้น การแบ่งประเภทวฤตตยนุปราสะเป็น 10 ประเภทนี้ไม่พบในตำราการประพันธ์เล่มอื่น ๆ

บทหนึ่งซึ่งไม่ทราบผู้แต่งในชุมนุมสุภาษิต *สุภาษิตรัตนโกษะ* ที่วิทยากระรวบรวมไว้ เนื้อหาในสุภาษิตบทนี้สะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญของพาณะที่มีต่อกวีในสมัยต่อมาได้เป็นอย่างดี ดังนี้

> unnīto bhavabhūtinā pratidinaṃ bāṇe gate yaḥ purā
> yaś cīrṇaḥ kamalāyudhena suciraṃ yenāgamat keśataḥ /
> yaḥ śrīvākpatirājapādarajasāṃ samparkapūtaś ciraṃ
> diṣṭyā ślāghyaguṇasya kasyacid asau mārgaḥ samunmīlati //1733//
>
> ลีลาใดที่ภวภูติ[29] นำมาใช้หลังจากที่พาณะใช้อยู่ทุกวันในกาลก่อน ลีลาใดที่กมลายุธะ[30] ฝึกปฏิบัติอยู่เป็นเวลานาน เกศตะ[31] ดำเนินไปด้วยลีลาใด ลีลาใดกระจ่างชัดอยู่นานแล้วด้วยการได้สัมผัสละอองฝุ่นจากเท้าของศรีวากปติราชะ[32] โชคดีอะไรเช่นนี้ ลีลาของกวีผู้มีคุณสมบัติน่ายกย่องนั้นได้แพร่หลายไปกว้างขวางยิ่ง

บทประพันธ์ข้างต้นชี้ให้เห็นว่า พาณะเปรียบเสมือนบรรพบุรุษทางการประพันธ์ กวีผู้มีชื่อเสียงหลายคนเปรียบเหมือนลูกหลานผู้สืบทอดลีลาการประพันธ์ที่พาณะได้ริเริ่มไว้ คำว่า “mārga” ในบทประพันธ์ข้างต้นนั้นน่าจะเป็นความหมายเดียวกับที่ทัณฑินใช้ซึ่งหมายถึงลีลาการประพันธ์และในสมัยต่อมาใช้คำว่า “rīti” นั่นเอง แม้เราจะไม่ทราบว่าใครเป็นผู้แต่งสุภาษิตบทนี้ แต่ประเด็นสำคัญก็คือ พาณะเป็นกวีที่มีลีลาเฉพาะตัวบางประการซึ่งมีผู้สืบทอด ข้อนี้แสดงถึงวัฒนธรรมทางวรรณศิลป์ของอินเดียได้ว่า ปราชญ์อินเดียเมื่อเอ่ยชื่อพาณะแล้ว ก็ไม่ได้หมายถึงเฉพาะกวีที่มีชื่อเสียงอย่างเดียวเท่านั้น หากแต่หมายรวมถึงลีลาเฉพาะตัวบางประการด้วย แม้จะมิได้กล่าวอย่างชัดเจนว่าเป็นเคาฑีหรือปาญจาลีก็ตาม ที่น่าสนใจ คือ สุภาษิตบทนี้รวมอยู่ในสุภาษิตรัตนโกษซึ่งเป็นผลงานที่มีมาตั้งแต่ต้นคริสต์ศตวรรษที่ 12 (Sternbach, 1974: 15) อาจ

---

[29] กวีในราชสำนักพระเจ้ายโศวรรมันแห่งแคว้นกาเนาช มีชีวิตอยู่ในช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 8 ผลงานสำคัญคือบทละครเรื่องมหาวีรจริต อุตตรรามจริต และมาลตีมาธวะ

[30] กวีในราชสำนักพระเจ้ายโศวรรมันแห่งแคว้นกาเนาช มีชีวิตอยู่ในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 7 เป็นครูของวากปติราชะ (Tubb, 2014: 361)

[31] ไม่ปรากฏหลักฐานว่าเป็นใคร น่าจะเป็นกวีในแวดวงเดียวกับกวีในราชสำนักพระเจ้ายโศวรรมัน (Tubb, 2014: 362)

[32] หรือที่รู้จักกันในนาม “วากปติราชะ” กวีผู้อยู่ร่วมสมัยกับภวภูติในราชสำนักพระเจ้ายโศวรรมันแห่งแคว้นกาเนาช มีชีวิตอยู่ราวต้นคริสต์ศตวรรษที่ 8 เช่นกัน วากปติราชะเชี่ยวชาญภาษาปรากฤต ผลงานที่มีชื่อเสียงที่มีหลักฐานเหลืออยู่ในปัจจุบันคือกวีนิพนธ์เรื่อง *เคาฑวหะ* และ*มธุมถนวิชยะ*

กล่าวได้ว่า บทประพันธ์นี้เป็นหลักฐานเก่าที่สุดที่กล่าวถึงความสำคัญของพาณะที่มีอิทธิพลต่อกวีอื่น ๆ

ด้วยเหตุนี้ พาณะจึงเป็นกวีสำคัญที่มีอิทธิพลต่อศาสตร์และศิลป์ในวรรณคดีสันสกฤตเป็นอย่างยิ่ง ไม่ว่าจะเป็นการประพันธ์ร้อยแก้วหรือร้อยกรองก็ตาม สิ่งที่พาณะได้ทำและริเริ่มไว้นั้นส่งผลกระทบต่อวงวรรณคดีสันสกฤตอย่างกว้างขวาง พาณะจึงถือเป็นกรณีศึกษาที่สำคัญและเหมาะสมนั่นเอง

2.2.2 ประวัติและผลงานของกวีร่วมสมัย

กวีที่มีชีวิตอยู่ร่วมสมัยกับพาณะเท่าที่มีหลักฐานเหลืออยู่ในปัจจุบัน ได้แก่ พระเจ้าหรรษะ มยูระ และภูษณะ

2.2.2.1 พระเจ้าหรรษะ

พระเจ้าหรรษะ[33] ทรงเป็นจักรพรรดิครองอินเดียทางตอนเหนือครองราชย์ในระหว่าง ค.ศ. 606-647 ทรงเป็นโอรสของพระเจ้าประภากรวรรธนะในราชวงศ์ปุษยภูติ มีพระเชษฐา นามว่า ราชยวรรธนะ ผู้สิ้นพระชนม์ไปก่อน พระองค์จึงได้เถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นกษัตริย์ตั้งแต่ทรงพระเยาว์[34]

ราชวงศ์ปุษยภูติครองแผ่นดินอยู่แถบทางทิศตะวันออกของอุตตรประเทศในเมืองหลวงคือ “กานยกุพชะ” ซึ่งมีชื่อในปัจจุบันว่า “กเนาช” (Kanauj/Kannauj) อยู่ระหว่างแม่น้ำคงคากับแม่น้ำยมุนา ดินแดนระหว่างแม่น้ำทั้งสองถือว่าอุดมสมบูรณ์มาก ปัจจุบันได้แก่ ดินแดนในแคว้นเบงกอล พิหาร และมัลวะ ภายหลังเมื่อพระเจ้าหรรษะขึ้นครองราชย์แล้ว ทรง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

---

[33] พระเจ้าหรรษะมีพระนามปรากฏอยู่หลายอย่างด้วยกัน อันได้แก่ หรรษวรรธนะ ศรีหรรษะ หรรษเทวะ และ ศีลาทิตย์ ในงานวิจัยนี้จะใช้ “พระเจ้าหรรษะ” ไปโดยตลอด เนื่องจากเป็นพระนามจริงของพระองค์ เหตุที่ผู้วิจัยไม่ใช้คำว่า “วรรธนะ” ต่อท้ายเพราะคำนี้เป็นเหมือนสร้อยพระนาม ดังจะเห็นว่า พระนามของพระบิดา “ประภากรวรรธนะ” และพระเชษฐา “ราชยวรรธนะ” ทั้งสองก็มีคำว่า “วรรธนะ” ต่อท้ายด้วยเช่นกัน “เทวะ” ก็เป็นคำที่มาต่อท้ายพระนาม ไม่ใช่พระนามของพระองค์ ส่วน “ศีลาทิตย์” เป็นนามฉายาที่ปรากฏในเอกสารทางพุทธศาสนาเนื่องจากพระองค์ทรงเป็นองค์อุปถัมภ์สำคัญในศาสนาพุทธ นอกจากนี้ การเรียกพระองค์ว่า “ศรีหรรษะ” นั้นอาจก่อให้เกิดความสับสนกับชื่อกวีผู้แต่งมหากาพย์เรื่อง *ไนษธียจริต* ซึ่งเป็นกวีในสมัยหลัง ผู้วิจัยจึงเห็นว่าการใช้พระนามเดิมของพระองค์น่าจะเหมาะสมกว่า

[34] นักประวัติศาสตร์บางคนเชื่อว่า การเล่าประวัติของพระเจ้าหรรษะใน*หรรษจริต*อาจเป็นการสร้างความชอบธรรมให้แก่การที่พระเจ้าหรรษะซึ่งมีพระชนมายุน้อยกว่ากลับได้ขึ้นครองราชย์ เป็นไปได้ว่า พระเจ้าหรรษะอาจมีปัญหาไม่ลงรอยกับเชษฐาหรืออาจปราบดาภิเษกพระเชษฐาก็เป็นได้ ดูรายละเอียดใน Thapar (2003: 288)

รวบรวมแคว้นต่าง ๆ ที่อยู่ทางตอนเหนือของอินเดีย คือ ที่ราบลุ่มแม่น้ำคงคาทั้งหมดซึ่งรวมเนปาลและอัสสัม และดินแดนตั้งแต่ภูเขาหิมาลัยลงมาจนถึงแม่น้ำนรรมทา ทรงสถาปนาเป็นจักรพรรดิเหนือดินแดนต่าง ๆ เหล่านี้ พระเจ้าหรรษะถือเป็นจักรพรรดิองค์สุดท้ายแห่งดินแดนทางตอนเหนือของอินเดีย

นักประวัติศาสตร์ส่วนใหญ่ถือกันว่า พระเจ้าหรรษะเป็นกษัตริย์ที่มีบทบาทสำคัญคือ ทรงทำให้ความเป็นเมืองขยายตัวจากตะวันตกไปทางตะวันออกและทางเหนือของอินเดียมากขึ้น (Doniger, 2006: 16) กล่าวคือ แต่เดิมนั้นความเจริญรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมอยู่ทางตะวันตกอันได้แก่เมืองอุชชยินี เมื่อพระองค์ขึ้นครองราชย์ ความเจริญรุ่งเรืองต่าง ๆ ได้กลับฟื้นตัวขึ้นในเมืองกเนาชซึ่งเป็นเมืองทางตะวันออกของอุชชยินี หลังจากที่ได้ซบเซาไปหลังจากราชวงศ์คุปตะสูญสลาย นอกจากนี้ บทบาทสำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ ทรงฟื้นฟูความรุ่งเรืองที่เคยปรากฏอยู่ก่อนในสมัยราชวงศ์คุปตะ (ประมาณ ค.ศ. 350-550) ให้กลับมีชีวิตขึ้นมาอีกครั้ง พระองค์ทรงสนับสนุนการศึกษาศิลปวัฒนธรรม ศาสนา และปรัชญา โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อทรงเปลี่ยนมานับถือศาสนาพุทธมหายาน จึงทรงเป็นองค์อุปถัมภ์ให้แก่มหาวิทยาลัยนาลันทาด้วย อีกทั้งทรงตั้งโรงทานและรับสั่งให้สร้างศาสนสถานรวมถึงเทวาลัยต่าง ๆ จำนวนมาก เป็นเหตุให้ศาสนาพุทธในอินเดียเหนือรุ่งเรืองมาก สังคมอินเดียในสมัยของพระเจ้าหรรษะจึงมีชีวิตชีวาอย่างยิ่ง มีผู้คนหลากหลายเชื้อชาติและวัฒนธรรมความเชื่ออยู่ร่วมกัน หลักฐานทางประวัติศาสตร์สำคัญคือบันทึกการเดินทางของหลวงจีนเสวี้ยนจัง (Hsuan Tsang/Xuan Zhuang) ผู้เดินทางมาสู่อินเดียในสมัยของพระเจ้าหรรษะและ*หรรษจริต*ของพาณะนั่นเอง

หลักฐานสำคัญที่สะท้อนให้เห็นความใส่ใจในศิลปวัฒนธรรมของพระเจ้าหรรษะที่ชัดเจนที่สุดก็คือผลงานการประพันธ์ของพระองค์เอง พระเจ้าหรรษะทรงพระราชนิพนธ์บทละครสันสกฤตไว้ 3 เรื่องด้วยกัน ได้แก่ บทละครเรื่อง*รัตนาวลี ปริยทรรศิกา* และ*นาคานันทะ* แม้มัมมฏจะกล่าวไว้ในกาวยประกาศว่าเรื่องรัตนาวลีเป็นผลงานที่พระเจ้าหรรษะทรงจ่ายเงินให้พาณะเขียนในนามของพระองค์ พาณะจึงมีสถานะเป็น “Ghostwriter” โดยปริยาย อย่างไรก็ตาม ปัจจุบันนักวิชาการส่วนใหญ่ถือว่าคำกล่าวนี้ไม่น่าเชื่อถืออันเนื่องมาจากตัวบททั้งสามเรื่องนั้นสะท้อนให้เห็นวัจนลีลาร่วมกันซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะตัวบางประการ (Doniger, 2006: 18-23; Warder, 1994: 51) พระเจ้าหรรษะจึงน่าจะทรงพระราชนิพนธ์บทละครเหล่านั้นด้วยพระองค์เองทั้งหมด

บทละครทั้งสามเรื่องนั้นสะท้อนให้เห็นว่า พระเจ้าหรรษะสนพระทัยและทรงนับถือทั้งศาสนาฮินดูและศาสนาพุทธ ดังจะเห็นว่าบทละครเรื่องรัตนาวลีและปริยทรรศิกาเริ่มเรื่องด้วยการไหว้พระศิวะและเทพเจ้าในไศวนิกาย ในขณะที่*นาคานันทะ*เริ่มเรื่องด้วยการไหว้พระพุทธเจ้า ใน*หรรษจริต* พาณะเล่าไว้ในอุจฉวาสะที่ 8 อันเป็นตอนสุดท้ายว่า พระเจ้าหรรษะท

รงได้พบพระภิกษุพุทธศาสนาในป่ารูปหนึ่งระหว่างการค้นหากนิษฐภคินีของพระองค์ที่ถูกลักพาตัวไป ภิกษุนั้นได้ถวายแก้วมณีดวงหนึ่ง พระองค์ทรงรู้สึกเลื่อมใสและปวารณาตนเป็นพุทธมามกะ การได้พบพระภิกษุนั้นนำไปสู่การได้พบพระภคินีในที่สุด ความโน้มเอียงทางศาสนาทั้งสองของพระเจ้าหรรษะแสดงให้เห็นว่าพระองค์มีพระทัยกว้าง เมื่อผู้ปกครองมีใจกว้าง สังคมในสมัยนั้นจึงเปิดกว้างหลากหลาย ปราศจากความรุนแรงทางศาสนาไปด้วย ทั้งนี้ เป็นไปได้ว่า พระองค์อาจคุ้นเคยกับการอยู่ร่วมกันของคนต่างความเชื่อต่างศาสนาในครอบครัวของพระองค์เองที่นับถือศาสนาต่างกันมาแต่เดิม ดังที่ปรากฏใน*หรรษจริต*ว่า พระบิดาทรงนับถือพระอาทิตย์ ส่วนพระเชษฐาทรงนับถือพระศิวะ การที่พระองค์จะทรงนับถือทั้งสองศาสนาไปพร้อมกันจึงพิจารณาได้จากพื้นฐานครอบครัวของพระองค์นั่นเอง

พระเจ้าหรรษะทรงเป็นที่รู้จักกันว่าทรงอุปถัมภ์กวีในราชสำนักไว้ 3 คน ได้แก่ พาณะ มยูระ และทิวากร ด้วยเหตุที่ทรงพระราชนิพนธ์วรรณคดีด้วยพระองค์เอง พระเจ้าหรรษะจึงถือว่าเป็นกวีในยุคสมัยเดียวกับพาณะ กล่าวกันว่ามยูระเป็นพ่อตาของพาณะเอง ส่วนทิวากรนั้นเป็นคนวรรณะจัณฑาล (มาตังคะ) บ้างก็ว่าเป็นสาวกของศาสนาเชน การอุปถัมภ์กวีเป็นหลักฐานที่แสดงถึงความใจกว้างในเรื่องการนับถือศาสนาได้เป็นอย่างดีด้วยเช่นกัน กล่าวคือ พาณะนับถือไศวนิกาย มยูระบูชาพระอาทิตย์ ส่วนมาตังคะ ทิวากรนับถือศาสนาเชน

พระเจ้าหรรษะไม่มีรัชทายาท เมื่อพระองค์สวรรคตแล้ว มนตรีคนหนึ่งในราชสำนักได้ปราบดาภิเษกและขึ้นสู่ราชบัลลังก์ต่อไปโดยทันที ไม่มีหลักฐานว่าพระองค์มีปัญหาในการบริหารราชการแผ่นดินหรือไม่ แต่หลักฐานทางประวัติศาสตร์กล่าวว่า แผ่นดินของพระองค์เสื่อมสลายไปในเวลาอันสั้นหลังจากที่พระองค์เสด็จสวรรคตไปไม่นานอันเนื่องมาจากแคว้นทางตอนเหนือส่วนใหญ่รวมตัวกันอย่างไม่เป็นปึกแผ่นมากนัก แม้ว่าราชบัลลังก์ของพระเจ้าหรรษะอาจมีระยะสั้นคือคงอยู่เท่ากับพระชนมายุของพระองค์เอง แต่ก็ปฏิเสธไม่ได้ว่า พระองค์ทรงเป็นจักรพรรดิที่ยิ่งใหญ่ สิ่งที่พระองค์ทำมาตลอดรัชกาลยังคงเป็นมรดกตกทอดให้ชนรุ่นหลังได้ศึกษากันต่อไป ทั้งในแง่ประวัติศาสตร์ การศึกษา และวรรณคดี

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

2.2.2.2 มยูระ

มยูระเป็นกวีในราชสำนักของพระเจ้าหรรษะเช่นเดียวกับพาณะ ตำนานของเชนเล่าว่าเขาเป็นพ่อตาของพาณะเอง มยูระแต่งวรรณคดีเรื่องสำคัญที่ยังมีหลักฐานเหลือมาจนถึงปัจจุบันคือ *สูรยศตกะ* บทร้อยกรองสรรเสริญพระอาทิตย์ร้อยบท ตำนานดังกล่าวเล่าว่าสาเหตุที่ทำให้มยูระประพันธ์สูรยศตกะเป็นเพราะว่าเขาถูกลูกสาวของตนเองสาปให้เป็นโรคเรื้อน เมื่อเขาแต่งร้อยกรองร้อยบทนี้และขับร้องในราชสำนัก จึงหายจากโรคนี้ในที่สุด

สูรยศตกะเป็นวรรณคดีที่คล้ายกับ*จัณฑีศตกะ*มาก ทั้งลีลาภาษา และฉันทลักษณ์ที่กวีเลือกใช้ กล่าวกันว่า วรรณคดีทั้งสองเรื่องเกิดขึ้นในเวลาไล่เลี่ยกันเนื่องด้วยความไม่ลงรอยกันในครอบครัวระหว่างพาณะ ภรรยาของพาณะ กับมยูระ เรื่องดังกล่าวนี้เล่ากันมาแบบมุขปาฐะและมีบันทึกไว้ในตำนานของศาสนาเชนหลายฉบับ เช่น *ประภาวกจริต* ของประภาจันทระ เป็นต้น เรื่องมีอยู่ว่าพาณะมีปัญหาระหองระแหงและมีปากเสียงกับภรรยาของตนอยู่บ่อยครั้ง เพราะนางดุมาก และพาณะกลัวภรรยา วันหนึ่งขณะที่พาณะกำลังทุ่มเถียงกับภรรยา มยูระเดินผ่านมาได้ยินเสียงกำไลเท้า จึงนึกว่าลูกสาวของตนกำลังเตะพาณะ แต่ความเป็นจริงนางยกเท้าให้พาณะก้มลงไหว้ ต่อมาพาณะได้แต่งลำนำบทหนึ่งซึ่งกล่าวถึงหญิงคนหนึ่งที่งดงามในยามหลับ แต่เมื่อตื่นก็อาละวาดและเกรี้ยวกราด พาณะเรียกผู้หญิงคนนั้นด้วยคำว่า “สุภฺรู” ซึ่งแปลว่านางผู้มีคิ้วงาม มยูระได้ยินพาณะท่องลำนำบทนั้นอยู่ ด้วยความเข้าใจผิดจึงตะโกนไปทางหน้าต่างว่า บทกลอนนี้ไพเราะแล้ว แต่น่าจะเปลี่ยน “สุภฺรู” เป็น “จณฺฑี” แทน นางได้ยินเข้าจึงโกรธมาก และสาปพ่อของตนเองให้เป็นโรคเรื้อนซึ่งต่อมาหายได้ด้วยมยูระแต่ง สูรยศตกะและขับร้องในราชสำนัก การแต่งสูรยศตกะจึงเป็นการใช้ความสามารถทางการประพันธ์เพื่อถอนคำสาปนั่นเอง เมื่อพาณะทราบเรื่องก็อิจฉา จึงแต่ง*จัณฑีศตกะ*ขึ้นบ้าง น่าสังเกตว่า ตำนานนี้แสดงว่า สูรยศตกะแต่งขึ้นก่อน*จัณฑีศตกะ*

เหตุที่เรื่องนี้ไปปรากฏในตำนานของเชนน่าจะเป็นเพราะกวีและนักบวชของเชนหลายคนนิยมศึกษาและแต่งวรรณคดีสันสกฤตโดยเฉพาะอย่างยิ่งวรรณคดีสโตตระ ซึ่งเป็นลำนำสรรเสริญเทพเจ้าในศาสนา (Lienhard, 1984: 135) เช่น นักวรรณคดีผู้แต่งตำราชื่ออลังการศาสตร์ที่พราหมณ์ ป.ส. ศาสตรีแปลเป็นภาษาไทยนั้นก็เป็นผลงานของนักบวชเชน เป็นต้น ด้วยเหตุนี้เรื่องเล่าอธิบายที่มาของการแต่งสูรยศตกะและ*จัณฑีศตกะ*จึงปรากฏในตำนานของเชน แม้ว่าเรื่องดังกล่าวจะเล่าสืบต่อกันมาแบบมุขปาฐะ แต่ปัจจุบันก็เป็นที่ยอมรับกันว่า มยูระเป็นกวีที่มีตัวตนจริงและอยู่ร่วมสมัยกับพาณะในราชสำนักของพระเจ้าหรรษะ

นอกจากมยูระจะมีบุตรีคนหนึ่งซึ่งเป็นภรรยาของพาณะแล้ว มยูระอาจมีบุตรชายอีกคนหนึ่งซึ่งเป็นกวีเหมือนตนเอง ชื่อ “ศังกุ” ก็เป็นได้ ดังจะเห็นจากบทร้อยกรองที่รวบรวมอยู่ในชุมนุมสุภาษิตชื่อ *ศารงคธรปัทธติ* และ *สูกติมุกตาวลี* อ้างว่า บทประพันธ์ร้อยกรองบางบทที่เป็นผลงานของศังกุ ผู้เป็นบุตรของมยูระ (“śaṅkukaḥ mayūrasūnuḥ”) (Quackenbos, 1917: 50)

แม้ข้อมูลเกี่ยวกับประวัติของมยูระจะไม่มีเหลืออยู่มากเท่าพาณะ แต่ก็อาจกล่าวได้ว่า มยูระน่าจะมีฝีมือการประพันธ์และเป็นที่เลื่องลือมิใช่น้อย ดังจะเห็นได้จากสูรยศตกะซึ่งเป็นผลงานของเขาเอง และบทประพันธ์ร้อยกรองหลายบทที่ยกย่องฝีมือการประพันธ์ของมยูระ เช่น

bhaktamayūravaktrābjapadavinyāsaśālinī/
nartakīva narī nartti sabhāmadhye sarasvatī//ชยมังคละ//
เมื่อสถิตอยู่ในถ้อยคำที่เรียงร้อยเข้าด้วยกัน
จากดอกบัวคือฝีปากของมยูระผู้ภักดี
เทวีสรัสวตีก็ประดุจนักฟ้อนรำ
ผู้เริงระบำอยู่กลางท้องพระโรง

darpaṃ kavibhujaṅgānāṃ gatā śravaṇagocaram/
viṣavidyeva māyūrī māyūrī vāṅ nikṛntati//ราชเศขร//
ถ้อยคำของมยูระ (/เสียงของนกยูง) เมื่อเข้าไปถึงช่องโสต
ย่อมตัดทำลายความหยิ่งทะนงตนของเหล่ากวี
เสมือนความรู้เรื่องพิษย่อมทำลายความหยิ่งทะนงของเหล่างู

2.2.2.3 ภูษณะ[35]

ภูษณะ เป็นบุตรของพาณะ แม้จะเป็นกวีเช่นเดียวกับบิดา แต่ก็ไม่ปรากฏว่าได้เป็นกวีในราชสำนักของพระราชาองค์ใด ไม่ปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับประวัติของภูษณะแต่อย่างใด ผลงานที่มีชื่อเสียงของภูษณะคือ การแต่ง*กาทัมพรี*ต่อจากที่พาณะแต่งไว้ไม่จบเพราะเสียชีวิตไปก่อน *กาทัมพรี*จึงแบ่งออกเป็น 2 ภาค ส่วนที่พาณะแต่งไว้ก่อนเรียกว่า ปูรวภาค และส่วนที่ภูษณะแต่งต่อจนจบนั้นเรียกว่า อุตตรภาค ด้วยเหตุที่ภูษณะเป็นบุตรและเป็นกวีด้วยนั้น ภูษณะจึงนับว่าเป็นกวีที่อยู่ในยุคสมัยเดียวกันพาณะด้วย

ภูษณะน่าจะมีความโน้มเอียงมาทางพุทธศาสนามากกว่าพาณะ ดังจะเห็นได้ว่า คำบางคำภูษณะใช้ในความหมายของพุทธศาสนา มิได้ใช้ในความหมายเดิม เช่น คำว่า กุศล และอกุศล ภูษณะใช้ในความหมายว่า ดี และชั่ว ที่ทำให้เวียนว่ายอยู่ในสังสารวัฏ (Warder, 1994: 89) เหมือนที่คนไทยคุ้นเคยในคำว่า กุศลกรรม และอกุศลกรรม ความหมายดังกล่าวปรากฏทั่วไปในงานทางพุทธศาสนา ในขณะที่ความหมายเดิมในภาษาสันสกฤตนั้น คำทั้งสองจะแปลว่า ถูกต้อง เหมาะสม และไม่ถูกต้อง ไม่เหมาะสม ไม่มีนัยถึงสังสารวัฏแต่อย่างใด เป็นไปได้ว่า ในสมัยที่ภูษณะมีชีวิตอยู่ซึ่งพาณะอาจเสียชีวิตไปแล้วนั้น พุทธศาสนาแผ่ขยายอิทธิพลและหยั่งรากลงในอินเดียตอนเหนือแล้วก็เป็นได้

---

[35] ภูษณะมีชื่อปรากฏอีกว่า ภูษณภัฏฏะ ปุลันธระ ปุลันทะ หรือปุลินทะ ในงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยจะใช้ชื่อว่า ภูษณะ ซึ่งเป็นชื่อเดิมไปโดยตลอด

ประเด็นสำคัญที่เกี่ยวกับภูษณะก็คือ ฝีมือในการประพันธ์ เราอาจอนุมานได้ว่า ด้วยเหตุที่มีสถานะเป็นบุตรซึ่งถือว่าได้เปรียบกว่ากวีร่วมสมัยคนอื่นที่ไม่ได้อยู่กับพาณะโดยตรง ภูษณะน่าจะเป็นผู้ที่ใกล้ชิดพาณะยิ่งกว่าพระเจ้าหรรษะ มยูระ หรือกวีคนอื่น ๆ เพราะภูษณะเป็นบุตรของพาณะเอง บุตรน่าจะรู้ใจบิดามากที่สุด รวมทั้งน่าจะมีฝีมือใกล้เคียงพาณะด้วย แต่เมื่อได้พิจารณาหลักฐานผลงานประพันธ์ของภูษณะที่มีอยู่ซึ่งก็คือ*กาทัมพรี อุตตรภาค*นั้น ผู้อ่านหลายคนรู้สึกว่า ภูษณะมีฝีมือไม่เท่าบิดา ดังจะเห็นได้จากตำราประวัติวรรณคดีสันสกฤตทุกเล่มที่กล่าวสอดคล้องกันว่า *กาทัมพรี*ส่วนที่ภูษณะแต่งต่อจากพาณะนั้นขาดเสน่ห์และความงดงามด้วยอลังการของภาษาแบบพาณะไปเป็นอันมาก ไม่ว่าเรื่อง*กาทัมพรี*ตอนที่ภูษณะแต่งต่อนั้นจะเป็นโครงเรื่องที่อยู่ในใจของพาณะหรือไม่ แต่ผู้อ่านทั่วไปก็มักเห็นพ้องกันว่า ด้วยฝีมือของภูษณะ ลีลาของเรื่องต่างจากพาณะอย่างมาก

ภูษณะนับเป็นกวีที่น่าสงสาร เพราะนักวรรณคดีส่วนใหญ่มักยกพาณะเป็นตัวตั้ง และอดเปรียบเทียบบิดากับบุตรไม่ได้ หากพิจารณาด้วยใจเป็นกลาง วัจนลีลาของภูษณะก็เป็นลีลาแบบหนึ่ง ไม่จำเป็นที่บุตรจะต้องเหมือนบิดาเสมอไป เป็นไปได้ว่า การที่วัจนลีลาของภูษณะไม่เหมือนพาณะทุกประการอาจเป็นการแสดงความถ่อมตนไม่แข่งกับบิดาซึ่งเห็นชัดในงานของภูษณะเองก็เป็นได้ หมายความว่า วัจนลีลาของภูษณะที่มักกล่าวกันว่าไม่ดีนั้นอาจเป็นรสนิยมทางการประพันธ์ของภูษณะ การไร้ความสามารถจึงมิได้เกิดจากตัวของภูษณะ แต่เกิดจากความคิดของนักวรรณคดีสมัยหลัง

ที่กล่าวมาทั้งหมดข้างต้นคือกวีที่ยังมีหลักฐานว่ามีชีวิตอยู่ยุคสมัยเดียวกับพาณะ นอกจากบุคคลดังกล่าว ยังมีกวีอีกหลายคน ได้แก่ ศีลา ธาวกะ ภรรวุ และทิวากร ทั้งสี่คนนี้มีหลักฐานเหลืออยู่ในชุมนุมสุภาษิตต่าง ๆ ซึ่งยังมีปัญหาอยู่ว่า บทประพันธ์เหล่านั้นเป็นผลงานของกวีทั้งสี่คนนี้จริงหรือไม่ ผู้วิจัยจึงมิได้นำผลงานเหล่านั้นมาพิจารณาร่วมกับวัจนลีลาของพาณะเนื่องจากอยู่นอกเหนือขอบเขตของการวิจัย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

2.2.3 ตัวบทหลัก

ตัวบทหลักที่จะนำมาศึกษาต่อไปนี้ได้แก่ร้อยกรองของพาณะ ส่วนตัวบทอื่น ๆ คือร้อยกรองของกวีร่วมสมัยนั้น ผู้วิจัยได้กล่าวไปแล้วในหัวข้อประวัติและผลงานของกวีร่วมสมัย เนื่องจากผลงานของกวีร่วมสมัยไม่ใช่ตัวบทหลักในการศึกษา เป็นเพียงตัวบทที่นำมาเปรียบเทียบกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ ผู้วิจัยจึงจะกล่าวถึงตัวบทหลักเท่านั้น ร้อยกรองของพาณะมีดังต่อไปนี้

2.2.3.1 ร้อยกรองในกาทัมพรีและหรรษจริต

*กาทัมพรี*และ*หรรษจริต*เป็นร้อยแก้วเรื่องสำคัญของพาณะ มีร้อยกรองปรากฏอยู่ในตอนต้นเรื่องและแทรกอยู่ในเรื่อง ดังนี้

ใน*กาทัมพรี* มีร้อยกรองนำเรื่องอยู่ 20 บท ร้อยกรองบทที่ 1-3 เป็นการไหว้ตรีมูรติ บทที่ 4 ไหว้ภรรวุ อรรถกถาบางฉบับกล่าวว่าเป็นครูของพาณะ หรืออาจเป็นพราหมณ์ผู้อาวุโสที่พาณะนับถือก็เป็นได้ บทที่ 5-7 กล่าวถึง “คนชั่ว” กับ “คนดี” ซึ่งในที่นี้หมายถึงคนที่ชอบวิจารณ์วรรณคดี บทที่ 8-9 กล่าวถึงลักษณะและคุณค่าของ “กถา” ที่ดี บทที่ 10-19 กล่าวถึงวงศ์ตระกูลของตนว่าสืบเชื้อสายจากผู้ใด และบทที่ 20 กล่าวถึงตนเองว่าแต่งกถาเรื่องนี้เอง

ต่อจากนี้จนจบปูรวภาคที่พาณะแต่งค้างไว้เป็นร้อยแก้วทั้งหมด ที่มาของเรื่อง*กาทัมพรี*อยู่ในพฤหัตกถาซึ่งต้นฉบับเดิมที่แต่งด้วยภาษาไปศาจีสูญหายไปแล้ว แม้จะมีผู้กล่าวว่าพาณะแต่งเรื่อง*กาทัมพรี*ไว้ค่อนข้างซับซ้อนมาก และพาณะดูเหมือนใส่ใจที่จะพรรณนารายละเอียดทุกประการมากเกินไป แต่ก็อาจสรุปอย่างสั้นได้ว่า *กาทัมพรี*เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับความรักของผู้หญิงสองคน คือ นางมหาเศวตา กับนาง*กาทัมพรี* เจ้าหญิงของคนธรรพ์ซึ่งเป็นตัวละครเอก ความรักของนางทั้งสองมีเรื่องอดีตชาติและคำสาปของตัวเองและตัวละครอื่น ๆ ในเรื่องมาพัวพัน เรื่องราวจึงซับซ้อน ด้วยเหตุที่พาณะแต่งไว้ไม่จบ จึงไม่อาจสรุปได้ว่า เรื่องความรักของนางทั้งสองจะจบลงอย่างไร แม้ภูษณะบุตรของพาณะจะแต่งเพิ่มจนจบ แต่นักวิชาการหลายท่านก็มีความเห็นต่างกัน บ้างก็ว่าส่วนที่ภูษณะแต่งเพิ่มนั้นก็มีความซับซ้อนและเป็นไปได้ว่าเป็นโครงเรื่องที่พาณะวางไว้ (เช่น Lienhard, 1984: 259) ส่วนบางคนก็มีความเห็นในทางตรงกันข้าม คือ ไม่เชื่อว่าตอนจบจะเป็นเหมือนที่ภูษณะแต่งไว้ เพราะแม้แต่ต้นเรื่องซึ่งสืบสร้างจาก*พฤหัตกถา*ซึ่งฉบับเดิมหายไปแล้วและมีผู้ย่อไว้อันได้แก่ *พฤหัตกถาโศลกสังครหะ* ของพุทธสวามิน และ*กถาสริตสาคร* ของโสมเทวะ ตอนจบของนาง*กาทัมพรี*ก็ไม่เหมือนที่ภูษณะแต่งไว้ (เช่น Warder, 1994: 85; Shulman, 2014: 279)

นอกจากร้อยกรองนำเรื่อง 20 บทแล้ว *กาทัมพรี*มีร้อยกรองที่แทรกอยู่ในร้อยแก้วอีก 2 บทด้วย บทแรกเป็นบทคำกล่าวของนกแก้วที่นางมหาเศวตานำเข้าไปในพระราชวังของพระราชาศูทรกะ นกตัวนี้ได้กล่าวถวายพระพรแล้วทูลพระราชาเป็นฉันท์อารยา ดังนี้

stanayugamaśrusnātaṃ samīpataravarti hṛdayaśokāgneḥ /
carati vimuktāhāraṃ vratamiva bhavato ripustrīnām //

ปทุมถันทั้งคู่ของบรรดาสตรีของศัตรูท่านซึ่งอาบน้ำตา ปราศจากสร้อยไข่มุก และอยู่ใกล้ไฟโศกในหัวใจอย่างยิ่งนั้นก็ประหนึ่งกำลังบำเพ็ญพรตอดอาหารอยู่

ความหมายของบทประพันธ์นี้เป็นการยกย่องพระราชา กล่าวคือเนื่องจากทรงปราบอริราชศัตรูได้หมด บรรดาสตรีของศัตรูพระราชาจึงโศกตรมจนทรวงอกแห้งเสมือนว่าอดอาหาร

ส่วนร้อยกรองอีกบทนั้นเป็นบทพูดของปุณฑรีกะหลังจากที่นางมหาเศวตามอบสร้อยไข่มุกให้ ปุณฑรีกะระลึกว่าสร้อยนี้สื่อนัยแห่งรักของนาง

dūraṃ muktālatayā bisasitayā vipralobhyamāno me /
haṃsa iva darśitāśo mānasajanmā tvayā nītaḥ //
ความรักที่มองเห็นความหวังของข้าถูกนางชักจูงพาไปไกลด้วยสร้อยไข่มุกที่ขาวดั่งใยบัว เสมือนหงส์ที่เกิดในทะเลสาบมานสะมองเห็นทิศทางแล้วถูกชักนำไปด้วยเถาลดาดูราวกับไข่มุกที่ขาวดั่งใยบัวฉะนั้น

หงส์ในที่นี้สื่อถึงตัวปุณฑรีกะเอง เถาลดาก็คือนางมหาเศวตา

ส่วน*หรรษจริต*ก็มีร้อยกรองนำเรื่องและแทรกอยู่ในเรื่องด้วยเช่นกัน ร้อยกรองนำเรื่องมีจำนวน 21 บท บทที่ 1 ไหว้พระศิวะ บทที่ 2 ไหว้พระอุมา บทที่ 3 ไหว้ฤษีวยาส ผู้รจนามหาภารตะ บทที่ 4-6 กล่าวถึงลักษณะของกวีที่ไม่ดี บทที่ 7 ภาพรวมของลักษณะเด่นของวรรณศิลป์ของแต่ละภูมิภาค บทที่ 8-9 คุณลักษณะของวรรณคดีที่พึงประสงค์ บทที่ 10 ความโดดเด่นของร้อยแก้วประเภทอาขยายิกาซึ่งเป็นรูปแบบที่พาณะเลือกใช้ในการประพันธ์*หรรษจริต* บทที่ 11-18 สรรเสริญกวีต่าง ๆ บทที่ 19-20 สรรเสริญอาขยายิกา บทที่ 21 สรรเสริญพระเจ้าหรรษะ

พาณะแบ่งเนื้อเรื่อง*หรรษจริต*เป็น 8 ตอนดังนี้

ตอนที่ 1 ประวัติวงศ์ตระกูลของพาณะ กำเนิดพาณะ

ตอนที่ 2 เหตุการณ์ที่พาณะได้เข้าเฝ้าพระเจ้าหรรษะ

ตอนที่ 3 ที่มาของการแต่ง*หรรษจริต* ญาติคนหนึ่งของพาณะบอกให้เขียน

ตอนที่ 4 กำเนิดพระเจ้าหรรษะ

ตอนที่ 5 พระบิดาสวรรคต

ตอนที่ 6 เชษฐาของพระเจ้าหรรษะทรงผนวช พระกนิษฐภคินีถูกจับตัว
ตอนที่ 7 พระเจ้าหรรษะยาตราทัพไปค้นหาพระกนิษฐภคินี
ตอนที่ 8 พระเจ้าหรรษะทรงได้พบภิกษุในศาสนาพุทธ และได้พบพระภคินี

แต่ละตอนจะมีร้อยกรองเกริ่นนำ 2 บทซึ่งเป็นลักษณะของการเกริ่นการณ์ (Foreshadow) ถึงเหตุการณ์ที่จะเกิดในตอนนั้น เช่น ตอนที่ 2 เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับการได้เข้าเฝ้าพระเจ้าหรรษะ ร้อยกรองเกริ่นนำ 2 บทเป็นดังนี้

atigambhīre bhūpe kūpa iva janasya niravatārasya /
dadhati samīhitasiddhiṃ guṇavantaḥ pārthivā ghaṭakāḥ //2.1//
เมื่อพระราชาเข้าถึงได้ยากยิ่งสำหรับคนที่ยังเข้าไม่ถึง บรรดากษัตริย์ผู้ทรงคุณและชาญฉลาดย่อมปรารถนาจะสมหวัง เหมือนคนที่เอื้อมลงไปไม่ถึงเพราะบ่อน้ำลึกเกินไปนั้น หม้อดินที่มีคุณย่อมทำให้เขาสมหวังได้

rāgiṇi naline lakṣmīṃ divaso nidadhāti dinakaraprabhavām /
anapekṣitaguṇadoṣaḥ paropakāraḥ satāṃ vyasanam //2.2//
ยามกลางวันย่อมนำความงามที่ได้จากดวงอาทิตย์ใส่ลงไปในดอกบัวที่มีสีแดง
การอุปการะผู้อื่นโดยมิได้พิจารณาคุณและโทษย่อมเป็นหายนะของคนดีทั้งหลาย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

ความหมายของบทประพันธ์ 2 บทนี้สื่อถึงเหตุการณ์สำคัญในตอนที่ 2 คือ การเข้าเฝ้าพระเจ้าหรรษะนั้นมิได้เป็นไปโดยราบรื่น หากแต่มีอุปสรรคบางประการ คือ พระเจ้าหรรษะ ทรงได้ยินคำร่ำลือว่าพาณะเป็นคนไม่ดี บทแรกหมายถึงการตั้งความหวังที่จะเข้าถึงพระราชา ส่วนอีกบทนั้นสื่อว่า พระเจ้าหรรษะทรงมีวิจารณญาณ ทรงเป็น “คนดี” ที่สามารถเล็งเห็นได้ว่าสิ่งใดเหมาะสมแก่เวลา

การที่พาณะใช้ร้อยกรองสองบทควบคู่กันไปนั้นอาจพิจารณาได้ว่า เป็นรูปแบบการประพันธ์ขัณฑกาวยะแบบหนึ่งที่กำหนดให้คำประพันธ์ 2 บทเป็นหนึ่งชุด เรียกว่า ยุคมกะ (หรือ ยุคลกะ) ที่น่าสนใจก็คือ ยุคมกะที่มีหลักฐานส่วนใหญ่ในปัจจุบันมักเป็นคำประพันธ์ประเภทเดียวกันทั้งสองบท และแทรกอยู่ในมหากาพย์ต่าง ๆ เช่น *ศิศุปาลวธะ* สรรคที่ 19 บทที่ 43-44 ซึ่งเป็นโศลกเหมือนกัน ในขณะที่ร้อยกรองเกริ่นนำแต่ละตอนใน*หรรษจริต*นั้นเป็นคำประพันธ์ประเภทเดียวกันก็มี กล่าวคือ ร้อยกรองเกริ่นนำในตอนที่ 2, 5, 7 และ 8 มีฉันท์

อารยาทั้งสองบท ส่วนตอนที่ 3 และ 4 เป็นโศลกกับฉันท์อารยา ตอนที่ 6 เป็นฉันท์อารยากับอุปคีติ ด้วยเหตุนี้จึงกล่าวได้ว่า ยุคมกะใน*หรรษจริต*อาจนับว่าเป็นนวลักษณ์ก็ได้ หรืออาจมองว่าในสมัยของพาณะยังไม่มีกฎตายตัวเรื่องการใช้ยุคมกะก็เป็นได้ เพราะไม่พบการใช้ยุคมกะในลักษณะเดียวกับ*หรรษจริต*ในผลงานเรื่องอื่นของกวีท่านใดเลย

นอกจากพาณะจะแต่งร้อยกรองเกริ่นนำแต่ละตอนแล้ว ระหว่างการเล่าเรื่องเป็นร้อยแก้ว พาณะก็สลับด้วยร้อยกรองที่มีตัวละครบังเอิญได้ยินจากบุคคลที่ 3 ร้อยกรองที่แทรกในแต่ละตอนนั้น บางบทก็มีส่วนช่วยการดำเนินเรื่อง เช่น ในตอนที่ 1 หลังจากพระสรัสวตีถูกฤษีทุรวาสสาปแล้ว พระนางทรงทุกข์ใจที่จะต้องจุติลงไปยังโลกมนุษย์ ครั้นเมื่อได้ยินฉันท์บทหนึ่งที่บังเอิญสารถีผู้ขับหงส์ขับผ่านมา พระนางจึงตัดสินพระทัยลงไปยังโลกมนุษย์ หรือในบางกรณีร้อยกรองที่แทรกนั้นก็เป็นประหนึ่งการสลับฉากไม่ให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังรู้สึกเบื่อหรือเหนื่อยกับร้อยแก้วมากเกินไป เช่น ในตอนที่ 3 มีร้อยกรอง 2 บทที่พรรณนาลักษณะของม้าที่เพิ่งตื่นนอนตอนเช้าด้วยอาการงัวเงีย ทั้งสองบทนี้ไม่มีผลต่อตัวละครในตอนนั้นแต่อย่างใด เป็นต้น

ร้อยกรองนำเรื่อง*หรรษจริต*มีจำนวน 21 บท รวมกับร้อยกรองที่แทรกในเรื่องซึ่งหมายถึงร้อยกรองเกริ่นนำแต่ละตอน ตอนละ 2 บท ตั้งแต่ตอนที่ 2 จนถึงตอนที่ 8 รวมทั้งสิ้น 14 บท และที่แทรกในเรื่องอีก 14 บท รวม 28 บท ร้อยกรองใน*หรรษจริต*จึงมีจำนวนทั้งสิ้น 49 บท รวมกับร้อยกรองใน*กาทัมพรี* 22 บท ได้เป็นจำนวน 71 บท

2.2.3.2 จัณฑีศตกะ

ในขณะที่ร้อยกรองนำเรื่องและที่แทรกอยู่ในเรื่องอาจพิจารณาได้ว่าเป็นส่วนเสริมของ*กาทัมพรี*และ*หรรษจริต*เท่านั้น เพราะสิ่งที่พาณะต้องการจะประพันธ์อย่างแท้จริงก็คือร้อยแก้วทั้งสองแบบได้แก่กถาและอาขยายิกา *จัณฑีศตกะ*จึงเป็นผลงานเรื่องเดียวที่เป็นร้อยกรองทั้งหมดของพาณะโดยปริยาย ก่อนที่จะกล่าวถึงรูปแบบและเนื้อหาของ*จัณฑีศตกะ* คำสำคัญที่เกี่ยวข้องและควรกล่าวถึงเป็นอันดับแรกก็คือ “ขัณฑกาวยะ”

“ขณฺฑ” ตามรูปศัพท์แปลว่าชิ้นส่วนเล็ก ๆ (Monier-Williams, 2008: 336) ขัณฑกาวยะจึงหมายถึงบทประพันธ์ที่มีเนื้อความจบในบทเดียว หรือเป็นชุดก็ได้ซึ่งมีตั้งแต่จำนวน 2-5 บท แต่ที่นิยมก็คือประเภทที่มีเนื้อความจบในบทเดียว ขัณฑกาวยะที่มีชื่อเสียง เช่น *เมฆทูต* ของ กาลิทาส *อมรุศตกะ* ของ อมรุ และ*ศตกตรยัม* ของ ภรรตฤหริ แม้บางครั้งขัณฑกาวยะจะดูมีเรื่องราว เป็นต้นว่าเรื่องเมฆทูตที่กล่าวถึงยักษ์ตนหนึ่งฝากรักไปถึงนางผู้เป็นที่รัก ทว่าแต่ละบทก็สามารถแยกออกมาพิจารณาทีละบทได้โดยไม่เสียความ

ขัณฑกาวยะแบ่งออกเป็น 2 ประเภทตามเกณฑ์ของเนื้อหา ได้แก่ ขัณฑกาวยะที่มีเนื้อหาพรรณนาธรรมชาติกับความรัก และที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับศาสนาซึ่งต่อมาพัฒนามา

เป็นวรรณคดีอีกประเภทหนึ่งชื่อว่า “สฺโตตร” ขัณฑกาวยะมีความสำคัญในวรรณคดีสันสกฤตเป็นอย่างมาก อาจกล่าวได้ว่า วรรณคดีสันสกฤตทุกประเภทมักมีขัณฑกาวยะเป็นองค์ประกอบสำคัญ เนื่องจากการพรรณนาเป็นหัวใจของการเสพและสร้างวรรณคดีสันสกฤตนับตั้งแต่มี “อาทิกาวยะ” คือรามายณะเป็นต้นแบบซึ่งเน้นการพรรณนามากกว่าการเล่าเรื่อง ขัณฑกาวยะจะปรากฏในการสรรเสริญเทพเจ้าด้วยการพรรณนาวีรกรรม ความยิ่งใหญ่ หรือความงามของเทพเจ้า หรือในกรณีของบทพรรณนาธรรมชาติต่าง ๆ กวีก็จะแต่งขัณฑกาวยะหลายบทเพื่อพรรณนาธรรมชาติกับอารมณ์ความรู้สึกของตัวละคร ตัวอย่างขัณฑกาวยะที่แทรกอยู่ในวรรณคดีสันสกฤตเรื่องต่าง ๆ เช่น บทละครเรื่อง*อภิชญานศากุนตละ* ของกาลิทาส มีขัณฑกาวยะที่งดงามหลายบท เช่น บทสรรเสริญพระศิวะในบท “นานที” ซึ่งเป็นการไหว้เทพที่กวีเคารพก่อนจะเริ่มเล่นละคร และบทพรรณนาความงามของท่วงท่าของกวางขณะกำลังวิ่งหนีรถของท้าวทุษยันต์ เป็นต้น บทประพันธ์เหล่านี้สามารถคัดแยกออกมาได้โดยที่ผู้อ่านไม่จำเป็นต้องรู้เรื่องบทละครนั้นมาก่อนก็สามารถเข้าใจได้

*จัณฑีศตกะ*จัดเป็นขัณฑกาวยะประเภทที่ 2 ส่วน “ศตกะ” แปลว่าจำนวนร้อยบท เป็นรูปแบบสโตตระที่นิยม กวีนิพนธ์เรื่องนี้จึงประกอบด้วยร้อยกรองกว่าร้อยบท สรรเสริญพระนางจัณฑี อวตารของพระนางอุมาเมื่อคราวปราบมหิษาสูรหรืออสูรที่มีร่างเป็นควายแต่งด้วยฉันท์สรัคธราและศารทูลวิกรีฑิตะ ร้อยกรองแต่ละบทมีโครงสร้างเหมือนกัน คือ เป็นการกล่าวพรรณนาสิ่งใดสิ่งหนึ่งซึ่งอาจเป็นได้ทั้งพระเทวี บุคคลหรือสิ่งใดสิ่งหนึ่งเกี่ยวกับพระเทวี แล้วจึงขอพรหรือสรรเสริญชัยชนะของพระนาง บางบทมีเนื้อหาเป็นการดูถูกเสียดสีบุคคลอื่นเพื่อยกย่องพระนาง

นักวิชาการบางท่านตีความว่าสื่อถึงตัวพาณะเองที่งอนง้อต่อภรรยาของตน “จัณฑี” หรือนางผู้ดุร้ายจึงน่าจะสื่อถึงภรรยาของพาณะนั่นเอง (Hardy, 2005: 282) เช่น

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

śaśvadviśvopakāraprakṛtiravikṛtiḥ sāstu śāntyai śivā vo
yasyāḥ pādopaśalye tridaśapatiripurdūraduṣṭāśayo ’pi /
nāke prāpatpratiṣṭhāmasakṛdabhimukho vādayañśṛṅgakotyā
hatvā koṇena vīṇāmiva raṇitamaṇiṃ maṇḍalīṃ nūpurasya //6//
พระนางศิวาผู้อุปการะสรรพสัตว์เป็นนิตย์ ผู้มั่นคง ผู้ซึ่งศัตรูของจอมตรีทศเทพแม้จะมีใจประทุษร้ายมานาน เพียงดีดรัตนวีณาบริเวณกำไลข้อพระบาทและเป่าเขาสัตว์ที่ปลายพระบาทเฉพาะพระพักตร์หลายครั้งยังได้ที่สถิตในสรวงสวรรค์ ขอพระองค์จงสถิตอยู่เพื่อความผาสุกของพวกท่าน

grastāśvaḥ śalpalobhādiva haritahareraprasoḍhānaloṣmā
sthāṇau kaṇḍūṃ vinīya pratimahiṣaruṣevāntakopāntavartī /
kṛṣṇaṃ paṅkaṃ yathecchanvaruṇamupagato majjanāyeva
yasyāḥ

svastho ˈbhūtpādamāptvā hradamiva mahiṣaḥ sāstu durgā śriye vaḥ //8//

มหิษาสูรเขมือบม้าของพระอาทิตย์ประหนึ่งด้วยความอยากจะกินหญ้าจึงร้อนด้วยไฟที่ทนได้ยาก ด้วยพิโรธอสูรนั้นโดยเฉพาะ พระเทวีทรงหยุดความปรารถนาทางเพศในพระศิวะมหาเทพไว้แล้วเสด็จไปดุจดั่งพระยมมันอยากได้โคลนตมสีดำฉันใด จึงดำน้ำไปฉันนั้น (/ปรารถนาพระกฤษณะผู้ประดุจเปือกตม ก็เข้าไปหาพระวรุณประหนึ่งว่าเพื่อดำน้ำ) ครั้นไปถึงพระบาทที่ประดุจหนองน้ำของพระเทวีมันจึงได้ความสุข ขอพระนางทุรคาองค์นั้นจงสถิตอยู่เพื่อความมีโชคของพวกท่าน

ด้วยเหตุที่พาณะนับถือศาสนาฮินดูไศวนิกายโดยเฉพาะ พาณะจึงแสดงฝีมือการประพันธ์*จัณฑีศตกะ*ไว้อย่างเต็มที่ ดังจะเห็นจากการใช้อลังการต่าง ๆ จำนวนมาก ทั้งการเล่นคำเล่นเสียงต่าง ๆ ใช้ฉันท์ที่มีจำนวนหลายพยางค์ซึ่งช่วยเพิ่มพื้นที่ให้พาณะได้แสดงฝีมือมากยิ่งขึ้น *จัณฑีศตกะ*จึงเป็นวรรณคดีที่แต่งดีอย่างยิ่งเล่มหนึ่ง

ผู้อ่านหลายคนย่อมสังเกตได้ว่า *จัณฑีศตกะ*เป็นงานที่คล้ายกับสูรยศตกะที่เป็นผลงานของมยูระหลายประการ เช่น ทั้งสองเรื่องใช้ฉันท์สรัคธราเป็นหลักเหมือนกัน อีกทั้งเป็น “ศตกะ” ซึ่งเป็นประเภทย่อยของวรรณคดีสโตตระเช่นเดียวกัน และมีลีลาภาษาคล้ายกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการกำหนดให้บทประพันธ์แต่ละบทมีการขอพรซึ่งกวีก็จะใช้กลวิธีการหลากคำให้แต่ละบทสื่อความหมายเดียวกันในสำนวนภาษาที่ต่างกัน ไม่ว่าเรื่องเล่าในตำนานศาสนาเชนเรื่องความขัดแย้งระหว่างพาณะกับมยูระจะเป็นจริงหรือไม่ เราไม่อาจทราบได้ แต่ความคล้ายกันของ “ศตกะ” ทั้งสองเรื่องนั้นก็น่าสนใจมาก นักวรรณคดีส่วนใหญ่จึงมักพิจารณาทั้งสองเรื่องนี้ควบคู่กันไป (เช่น Lienhard, 1984: 134-135)

แม้ว่า*จัณฑีศตกะ*จะเป็นวรรณคดีที่ไม่เป็นที่รู้จักกันมากเท่าร้อยแก้วทั้งสองเรื่องของพาณะ แต่ก็มีความสำคัญต่อประวัติวรรณคดีสันสกฤต กล่าวคือ วรรณคดีสโตตระที่มีเนื้อหาสรรเสริญเทพเจ้าองค์ใดองค์หนึ่งถือกำเนิดในพุทธศาสนาก่อน (ราวคริสต์ศตวรรษที่ 1) ในวรรณคดีสันสกฤต สโตตระยุคแรกปรากฏเป็นส่วนหนึ่งในวรรณคดีอิติหาสะทั้งสองเรื่องที่สำคัญได้แก่*มหาภารตะ*และ*รามายณะ* ตัวอย่างสโตตระในวรรณคดีอิติหาสะที่เป็นที่รู้จักกันดี เช่น *เทวีมาหาตมยะ* (หรือ*จัณฑีมาหาตมยะ*) ในมหาภารตะ ด้วยเหตุที่สโตตระในลักษณะเดียวกับ*จัณฑีศตกะ*ก่อนสมัยของพาณะนั้นไม่ปรากฏ ดังนั้น นักวิชาการบางคนจึงกล่าวว่า *จัณฑีศตกะ*เป็นวรรณคดีสโตตระเรื่องแรกที่แยกตัวออกมาจากวรรณคดีอิติหาสะ กลายเป็นวรรณคดีประเภทหนึ่งอย่างชัดเจน ไม่ใช่บทประพันธ์ที่กระจัดกระจาย หากแต่เป็นการรวมบทประพันธ์ที่มีรูปแบบและเนื้อหาอย่างเดียวกันเข้าชุดเป็นครั้งแรก (Lienhard, 1984: 137) หากข้อสันนิษฐานของ Lienhard เป็นจริง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

แสดงว่า ตำนานของศาสนาเชนอาจเป็นเรื่องเล่าที่ทรงจำกันมาเท่านั้น ด้วยเหตุนี้จึงกล่าวได้ว่าประวัติความเป็นมาของ*จัณฑีศตกะ*มีข้อสันนิษฐาน 2 ประการ คือ ตำนานของศาสนาเชนอันเป็นความเชื่อในประเพณีอินเดีย ส่วน Lienhard มองว่าเป็นงานบุกเบิก สโตตระเรื่องแรกโดยพิจารณาจากบริบททางวรรณคดีสันสกฤต ผู้วิจัยพิจารณาแล้วเห็นว่าก็เป็นไปได้ด้วยเช่นกัน เพราะ Lienhard มีข้อสนับสนุนสำคัญคือหลักฐานทางวรรณคดี อย่างไรก็ตาม ตำนานของศาสนาเชนก็มิใช่ว่าจะปราศจากข้อเท็จจริง เพราะเป็นเรื่องเล่าที่สอดคล้องกับอหังการแห่งกวีที่ได้วิเคราะห์ไปในบทที่ 2 ตำนานของศาสนาเชนจึงมีมูลเหตุบางประการที่เป็นไปได้ด้วยเช่นกัน ประเด็นนี้จึงยังต้องศึกษาต่อไป

นอกจาก*จัณฑีศตกะ*ของพาณะ ยังมีกวีผู้อื่นที่แสดงความสามารถทางการประพันธ์คล้ายกับพาณะด้วย หากเราเชื่อว่าพาณะมีชื่อเสียงและเป็นที่ยอมรับในหมู่กวี กวีอื่นก็อาจได้อิทธิพลจากพาณะก็เป็นได้ไม่มากก็น้อย เช่น *เทวีศตกะ* ของ อานันทวรรธนะ เรื่องนี้เป็นกลบทหรือจิตรกาวยะทั้งเรื่อง และ*ภักตจามรสโตตระ* ของ มานตุงคะ เป็นสโตตระสรรเสริญพระปารศวนาถ มีการวางโครงเรื่องเหมือน*จัณฑีศตกะ* เป็นต้น

2.2.3.3 ร้อยกรองในชุมนุมสุภาษิตและตำราการประพันธ์ต่าง ๆ

นอกจากพาณะจะฝากฝีมือการประพันธ์ร้อยกรองไว้ในผลงานทั้งสามเรื่องข้างต้น ยังมีขัณฑกาวยะอีกหลายบทในหนังสือชุมนุมสุภาษิตและตำราการประพันธ์ต่าง ๆ อีกเป็นจำนวนมากซึ่งไม่ได้รวมเป็นชุดเหมือน*จัณฑีศตกะ*

ด้วยธรรมชาติของขัณฑกาวยะประเภทแรกที่มีเนื้อหาว่าด้วยธรรมชาติกับความรัก และรูปแบบของแต่ละบทก็สมบูรณ์ในตัวเอง แยกออกมาได้โดยที่แม้ไม่รู้เรื่องก็อ่านได้อรรถรส จึงเกิดมีผู้รวบรวมบทประพันธ์จำพวกขัณฑกาวยะดังกล่าวขึ้นเป็น “ชุมนุมสุภาษิต” จำนวนมาก ขัณฑกาวยะที่รวมอยู่ในหนังสือชุมนุมสุภาษิตนั้นมีที่มาหลากหลาย ทั้งจากวรรณคดีต่างๆ หรืออาจเป็นผลงานของผู้รวบรวมเองก็ได้ ชุมนุมสุภาษิตที่มีชื่อเสียง เช่น *ศตกตรยัม* ของ ภรรตฤหริ และ*สุภาษิตรัตนโกษะ* ของ วิทยากระ *สุภาษิตาวลี* ของ วัลลภเทวะ เป็นต้น นอกจากขัณฑกาวยะที่รวมอยู่ในวรรณคดีต่าง ๆ ในบางกรณีก็อาจรวบรวมมาจากขัณฑกาวยะที่กวีต่าง ๆ แต่งด้วยปฏิภาณในสถานที่ชุมนุมกวีหรือที่เรียกว่า “กาวยโคษฐี” สถานที่ซึ่งเหล่ากวีไปพบปะสังสรรค์และอ่านบทกวีพร้อมทั้งวิพากษ์วิจารณ์งาน กาวยโคษฐีได้รับความนิยมตามเมืองต่าง ๆ ที่สำคัญ

น่าสังเกตว่า ชื่อของหนังสือรวมขัณฑกาวยะนั้นมักมีคำว่า “สุภาษิต” อยู่ด้วย คำว่า “สุภาษิต” ในที่นี้มิได้มีความหมายในเชิงการสั่งสอนเหมือนดังที่เราคุ้นเคยในวัฒนธรรมไทย หากแต่มีความหมายกว้าง คือ หมายถึงคำคม คำพูดที่ดีงาม เป็นการสั่งสอนก็ได้ หรือกอปร

ด้วยวรรณศิลป์งดงามน่าจดจำก็ได้เช่นกัน ดังนั้น การจะกล่าวว่าบทประพันธ์บทใดเป็น “สุภาษิต” จึงค่อนข้างเป็นอัตวิสัย กล่าวคือ ขึ้นอยู่กับรสนิยมของผู้รวบรวมเป็นสำคัญ ส่วนใหญ่ชุมนุมสุภาษิตเหล่านี้จะรวบรวมบทประพันธ์ร้อยกรองต่าง ๆ เป็นหมวดหมู่ เช่น บทกวีสรรเสริญพระศิวะ บทกวีสรรเสริญบรรพกวี บทกวีเกี่ยวกับฤดูร้อน ฤดูหนาว เป็นอาทิ

คุณค่าของหนังสือชุมนุมสุภาษิตประการสำคัญ คือ แสดงความรุ่มรวยของวัฒนธรรมทางวรรณศิลป์ในสังคมอินเดีย เพราะชุมนุมสุภาษิตหลายเล่มมิใช่เพียงประกอบด้วยกวีนิพนธ์ของกวีที่มีชื่อเสียงเท่านั้น หากแต่ยังเก็บรวบรวมบทประพันธ์ของกวีเบ็ดเตล็ดบางคนที่ไม่มีชื่อเสียงและไม่มีงานสำคัญอันเป็นที่รู้จักหลงเหลืออยู่ในปัจจุบันแล้วอีกด้วย รวมทั้งงานที่ไม่เป็นที่แพร่หลายของกวีที่มีชื่อเสียง ตัวบทที่นำมาสอบทานกับผลงานของกวีเหล่านั้นสามารถหาได้จากหนังสือกลุ่มนี้ ชุมนุมสุภาษิตจึงมีความสำคัญต่อการสืบสร้างและตรวจชำระกวีนิพนธ์อย่างมาก ผู้มีบทบาทสำคัญในการศึกษาและตรวจชำระสุภาษิตคือ Sternbach งานสำคัญคือการจัดพิมพ์หนังสือ *มหาสุภาษิตสังครหะ* (Sternbach, 1978) ซึ่งเป็นการตรวจชำระและรวบรวมทำดัชนีกวีและผลงานที่อยู่ในชุมนุมสุภาษิตต่าง ๆ ผลงานนี้ทำให้เราได้ทราบว่า ยังมีกวีที่เราไม่รู้จักชื่อฝากผลงานไว้อีกมาก หรือบางท่านแม้จะเป็นกวีที่เรารู้จักกันดีในปัจจุบัน แต่ก็จะยังมีผลงานอีกมากที่เราไม่เคยได้เห็นมาก่อน เพราะคนทั่วไปอาจรู้จักกันเพียงงานที่มีชื่อเสียงเท่านั้น

กล่าวได้ว่า ความนิยมขัณฑกาวยะจนเกิดเป็นชุมนุมสุภาษิตหลายเล่มเทียบได้กับการรวบรวมหนังสือประเภท “วรรคทองในวรรณคดีไทย” ผู้รวบรวมจะคัดลอกบทประพันธ์ที่ชื่นชอบ แล้วจัดระบบเป็นหมวดหมู่ ในหมวดหนึ่งจะประกอบไปด้วยบทประพันธ์ของกวีหลายคนที่มีเนื้อหาร่วมกัน บางครั้งผู้รวบรวมก็จะใส่ชื่อของผู้แต่งไว้ด้วยในกรณีที่รู้ที่มาของบทประพันธ์นั้น

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

อย่างไรก็ตาม แม้ความหลากหลายในแง่ของตัวบทและการค้นคว้าทางวรรณคดีจะนับว่าเป็นข้อดี แต่ข้อจำกัดก็อาจเกิดขึ้นได้เช่นกัน ชุมนุมสุภาษิตหลายเล่มมีปัญหาสำคัญ 2 ประการเกี่ยวกับต้นฉบับเป็นอย่างน้อย คือ การคัดลอกต้นฉบับที่มาจากแหล่งข้อมูลต่างกัน และการลงความเห็นเรื่องผู้แต่งของบทประพันธ์แต่ละบทต่างกัน ปัญหาทั้งสองประการอาจเป็นสาเหตุที่ทำให้เมื่อนักวิชาการจะศึกษาวรรณคดีสันสกฤตที่มีต้นฉบับอยู่แล้วก็มักจะไม่อ้างอิงตัวบทจากชุมนุมสุภาษิต เพราะต้นฉบับมีปัญหาไม่ลงรอยกัน หรืออาจเป็นเพราะผู้รวบรวมชุมนุมสุภาษิตเลือกยกบทประพันธ์บางบทที่คิดว่าไพเราะออกมาโดยปราศจากบริบทในเรื่องเดิม ทำให้นักวิชาการจำนวนมากมองข้ามขัณฑกาวยะอื่น ๆ ที่ไม่มีชื่อเสียงและกระจัดกระจายอยู่ในชุมนุมสุภาษิตต่าง ๆ ไปด้วยโดยปริยาย บทประพันธ์ร้อยกรองบทเดียวกัน หากอยู่ในชุมนุมสุภาษิตคนละเล่ม ก็อาจมีตัวบทต่างกัน ดังนั้น ผู้ที่จะอ้างอิงหรือนำบทประพันธ์ร้อยกรองในชุมนุมสุภาษิตต่าง ๆ

มาศึกษาจึงต้องระมัดระวังต้นฉบับเป็นอย่างยิ่ง มิใช่เพียงเพื่อให้แปลได้ความหรือให้ลงฉันทลักษณ์เท่านั้น แต่เพื่อให้ได้ต้นฉบับที่ใกล้เคียงต้นฉบับดั้งเดิมที่สุด และผลการศึกษาก็จะถูกต้องมากยิ่งขึ้น

ขัณฑกาวยะในยุคแรกเริ่มน่าจะเป็นวรรณคดีที่แพร่หลายในหมู่ผู้ใช้ภาษาปรากฤตมาก่อน ดังจะเห็นได้จากวรรณคดีพุทธศาสนาภาษาบาลีหลายเรื่องซึ่งเป็นที่รวมของขัณฑกาวยะ เช่น *ธรรมบท เถรคาถา เถรีคาถา* เหล่านี้เป็นขัณฑกาวยะว่าด้วยธรรมะซึ่งปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกภาษาบาลีซึ่งอาจมีมาก่อนคริสตกาล ต่อมาในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 2-9 กล่าวได้ว่าเป็นยุคทองของชุมนุมสุภาษิตภาษาปรากฤต (Sternbach, 1974: 11) ดังจะเห็นได้จากเกิดการรวบรวมชุมนุมสุภาษิตภาษาปรากฤตที่สำคัญหลายเล่มในช่วงนี้ เช่น *คาหาสัตตสอี*ของหาละ ชุมนุมบทประพันธ์ร้อยกรอง 700 บทซึ่งแต่งด้วยภาษามาหาราษฏรี *วัชชาลัคคะ* ของ ชยวัลลภะ และ *ฉปณณยคาหาโอ* เป็นต้น เมื่อถึงคริสต์ศตวรรษที่ 11-12 เกิดชุมนุมสุภาษิตภาษาสันสกฤตเล่มแรกซึ่งมีชื่อว่า *สุภาษิตรัตนโกษะ* ของ วิทยากระ หลังจากนั้นก็มีชุมนุมสุภาษิตภาษาสันสกฤตอีกหลายเล่ม เล่มที่มีชื่อเสียงได้แก่ *สูกติมุกตาวลี* ของ ชัลหณะ *ศารงคธรปัทธติ* ของ ศารงคะ และ *สุภาษิตาวลี* ของ วัลลภเทวะ เป็นต้น

ไม่เพียงแต่ชุมนุมสุภาษิตต่าง ๆ เท่านั้น ตำราการประพันธ์อีกหลายเล่มก็เป็นแหล่งข้อมูลสำคัญในการค้นคว้าบทประพันธ์ร้อยกรองที่ไม่เป็นที่รู้จักของกวีต่าง ๆ ด้วยเช่นกัน บทประพันธ์เหล่านั้นจะปรากฏในลักษณะของตัวอย่าง บางคนแต่งตัวอย่างเอง เช่น *กาวยาทรรศะ* ของ ทัณฑิน ซึ่งล้วนประกอบไปด้วยตัวอย่างที่ทัณฑินแต่งเองทั้งสิ้น นักวรรณคดีบางคนจะยกตัวอย่างจากวรรณคดีที่ตนมีข้อมูลอยู่ ดังจะเห็นได้จากเกษเมนทระ นักวรรณคดีและนักวิจารณ์ผู้แต่งตำราการประพันธ์เล่มสำคัญอันได้แก่ *เอาจิตยวิจารจรรจา สุวฤตตติลกะ* และ*กวิกัณฐาภรณะ* จะเห็นว่า บางตัวอย่างเกษเมนทระแต่งเอง บางตัวอย่างก็ยกมาจากวรรณคดีเรื่องอื่น เช่น *สุวฤตตติลกะ* 2.35 เมื่อผู้เขียนจะยกตัวอย่างฉันท์ศารทูลวิกรีฑิตะที่ดีเพราะพยางค์แรกเป็นเสียงอาและที่สุดของบาทเป็นวิสรรค เกษเมนทระได้ยกตัวอย่างจากบทประพันธ์ของภัฏฏศยามละ ในขณะที่ตัวอย่างฉันท์ศารทูลวิกรีฑิตะที่ไม่ดีตามความเห็นของเกษเมนทระเป็นของลาฏฑิณฑีระ กวีทั้งสองที่เกษเมนทระอ้างชื่อไว้นั้นเราไม่เคยได้ยินชื่อจากที่ใด เป็นต้น ด้วยเหตุนี้ ตำราการประพันธ์จึงเป็นหลักฐานให้แก่ร้อยกรองต่าง ๆ ที่เป็นผลงานของกวีที่ไม่เป็นที่รู้จักเช่นเดียวกับชุมนุมสุภาษิตได้นั่นเอง

ในปี ค.ศ. 1974 Sternbach รวบรวมขัณฑกาวยะที่กล่าวว่าเป็นผลงานของพาณะที่กระจัดกระจายอยู่ในผลงานทั้งสองกลุ่มอันได้แก่ชุมนุมสุภาษิตและตำราการประพันธ์จำนวนทั้งสิ้น 64 บท ในบทความสำคัญเรื่อง “On the Unknown Poetry of Bāṇa” ร้อยกรองทั้ง 64 บทมาจากการรวบรวมและตรวจชำระเอกสารต่อไปนี้

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

หนังสือชุมนุมสุภาษิต ได้แก่

1. สุภาษิตรัตนโกษะ ของ วิทยากระ (คริสต์ศตวรรษที่ 11-12)
2. สทุกติกรรณามฤตะ ของ ศรีธรทาสะ (ค.ศ. 1205)
3. สูกติมุกตาวลี ของ ภคทัตตะ (ค.ศ. 1258)
4. ศารงคธรปัทธติ ของ ศารงคธระ (ค.ศ. 1363)
5. สูกติรัตนหาระ ของ กลิงคราช (ต้นคริสต์ศตวรรษที่ 14)
6. สุภาษิตสุธานิธิ ของ สายณะ (ต้นคริสต์ศตวรรษที่ 14)
7. สุภาษิตาวลี ของ วัลลภเทวะ (ก่อนคริสต์ศตวรรษที่ 15)
8. ประสันนสาหิตยรัตนากระ ของ นันทนะ (ประมาณคริสต์ศตวรรษที่ 15)
9. วิทัคธชนวัลลภา (ก่อนคริสต์ศตวรรษที่ 15)
10. ปัทยาวลี ของ รูปสวามิน (ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 15 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 16)
11. วยาสสุภาษิตสังครหะ (ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 13 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 14)
12. สุภาษิตหาราวลี ของ หริกวี (กลางคริสต์ศตวรรษที่ 17)
13. สภยาลังกรณะ ของ โควินทชิต (ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 17)
14. รสิกชีวนะ ของ คทาธรภัฏฏะ (ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 17)
15. ปัทยรจนา ของ ลักษมณภัฏฏะ อางโกลกระ (แต่งประมาณ ค.ศ. 1625-1650)
16. ปัทยตรังคิณี ของ วรัชนาถะ (กลางคริสต์ศตวรรษที่ 18)
17. สุภาษิตรัตนสมุจจยะ (ไม่ทราบปีที่รวบรวม)
18. อันโยกติมุกตาวลี ของ หังสวิชยคณีศะ (ค.ศ. 1679)
19. สมโยจิตปัทยรัตนมาลิกา (ค.ศ. 1957)
20. สุภาษิตรัตนโกษะ ของ ภัฏฏศรีกฤษณะ (ค.ศ. 1883-1884)
21. ศฤงคารลาปะ (กลางคริสต์ศตวรรษที่ 16)
22. สันสกฤตสูกติรัตนากระ (ไม่ทราบปีที่รวบรวม)
23. สุภาษิตสัปตศตี (ค.ศ. 1960)
24. สูกติศตกะ (ค.ศ. 1962)
25. สารสูกตาวลี (ไม่ทราบปีที่รวบรวม)
26. สุภาษิตรัตนมาลา (ค.ศ. 1905)
27. กวีนทรวัจนสมุจจัย (ค.ศ. 1309)

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ตำราการประพันธ์ ได้แก่

1. อลังการสังครหะ ของ อมฤตานันทโยคิน (กลางคริสต์ศตวรรษที่ 13)
2. อลังการเกาสตุภะ ของ วิศเวศวระ (ต้นคริสต์ศตวรรษที่ 18)
3. อลังการเศขระ ของ เกศวมิศระ (ไม่ทราบปีที่แต่ง)
4. อลังการมุกตาวลี ของ วิศเวศวระ (ต้นคริสต์ศตวรรษที่ 18)
5. อลังการสูตระ (ไม่ทราบปีที่แต่ง)
6. อลังการมโหทธิ ของ นเรนทรประภาสูริ (ต้นคริสต์ศตวรรษที่ 13)
7. อลังการสรรวัสวะ ของ รุยยกะ (ต้นคริสต์ศตวรรษที่ 12)
8. จิตรมีมางสา ของ อัปปยะ ทีกษิตะ (ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 16)
9. ทศรูปะ ของ ธนัญชยะ (ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 10)
10. ธวันยาโลกะ ของ อานันทวรรธนะ (คริสต์ศตวรรษที่ 9)
11. กาวยประทีปะ ของ โควินทะ (ไม่ทราบปีที่แต่ง)
12. กาวยาลังการสูตรวฤตติ ของ วามนะ (ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 8 ถึง ต้นคริสต์ศตวรรษที่ 9)
13. กาวยมีมางสา ของ ราชเศขร (คริสต์ศตวรรษที่ 10)
14. กาวยานุศาสนะ ของ วาคภฏะ (ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 13)
15. กาวยานุศาสนะ ของ เหมจันทร์ (ต้นคริสต์ศตวรรษที่ 12)
16. กาวยประกาศ ของ มัมมฏะ (ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 11)
17. สาหิตยทรรปณะ ของ วิศวนาถ (ต้นคริสต์ศตวรรษที่ 14)
18. สรัสวตีกัณฐาภรณะ ของ โภชะ (ค.ศ. 1018-1063)
19. วโกรกติชีวิตะ ของ กุนตกะ (คริสต์ศตวรรษที่ 11)
20. วยักติวิเวกะ ของ มหิมภัฏฏะ (คริสต์ศตวรรษที่ 11)
21. โภชประพันธ์ ของ พัลลาละ (ต้นคริสต์ศตวรรษที่ 11)
22. โภชประพันธโศลกะ (ไม่ทราบปีที่แต่ง)
23. ประภาวกจริตะ ของ ประภาจันทราจารยะ (ค.ศ. 1534)
24. ประพันธจินตามณิ ของ เมรุตุงคะ (ค.ศ. 1306)
25. ปุราตนประพันธสังครหะ (ไม่ทราบปีที่แต่ง)
26. เอาจิตยวิจารจรรจะ ของ เกษเมนทระ (คริสต์ศตวรรษที่ 11)
27. กวิกัณฐาภรณะ ของ เกษเมนทระ (คริสต์ศตวรรษที่ 11)

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

จะเห็นว่า ข้อมูลที่ Sternbach ใช้ในการเก็บรวบรวมและตรวจชำระร้อยกรองที่กล่าวว่าเป็นของพาณะนั้นกว้างและละเอียดมาก โดยเฉพาะชุมนุมสุภาษิตตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 11 ถึง 20 ซึ่งเป็นยุคของการพิมพ์แล้ว ไม่ว่าจะเป็นยุคใด ก็จะมีการสืบทอดและคัดลอกบทประพันธ์ร้อยกรองที่กล่าวว่าเป็นผลงานของพาณะอยู่ด้วย ชี้ให้เห็นว่า บรรดาปราชญ์ในอินเดียยอมรับและเชื่อว่า พาณะน่าจะได้แต่งร้อยกรองอื่น ๆ นอกเหนือจากร้อยกรองที่ได้กล่าวไปแล้ว

นอกจากร้อยกรองจำนวน 64 บท ยังมีบทประพันธ์อีก 3 บทที่เชื่อว่าเป็นผลงานของพาณะ แต่ Sternbach เพียงอ้างไว้ มิได้รวบรวมแต่อย่างใด เนื่องจากตัวบททั้งสามนั้นตีพิมพ์ในการศึกษาตำราศฤงคารประกาศะของ Raghavan (1978) แล้ว Raghavan ได้คัดลอกร้อยกรองเหล่านั้นจากตำรา*ศฤงคารประกาศะ* 2 บท และจากอรรถกถา*นลจัมปู*อีกบทหนึ่ง โดยกล่าวว่าทั้งสามบทมาจากบทละครเรื่อง *มุกุฏตาฑิตกะ* บทละครของพาณะที่ต้นฉบับสูญหายไปแล้ว

ต่อมาในปี ค.ศ. 2014 Tubb นำขัณฑกาวยะของพาณะที่อยู่ใน*สุภาษิตรัตนโกษะ* ของวิทยากระมาศึกษาลักษณะภาษาและนวลักษณ์ทางการประพันธ์ร้อยกรองของพาณะเป็นครั้งแรก เขาได้สันนิษฐานบทร้อยกรองอีกบทหนึ่งเพิ่มเติมจากตำรา*กาวยมีมางสา*ของราชเศขรว่าน่าจะเป็นผลงานของพาณะ แม้ในต้นฉบับนั้นจะไม่มีการระบุว่าเป็นผลงานของผู้ใดก็ตาม แต่เมื่อพิจารณาตัวบทแล้ว พบว่ามีลักษณะร่วมกับขัณฑกาวยะที่ Sternbach ได้รวบรวมไว้ ทั้งเนื้อหาคือ มีเนื้อความต่อเนื่องกัน และแต่งด้วยฉันท์ประเภทเดียวกันที่มีชื่อว่า “ศศิวทนา” อีกด้วย Tubb (2014: 335) กล่าวว่าบทประพันธ์ดังกล่าวน่าจะรวมอยู่ในบทละครนาฏกะเรื่อง *ศารทจันทริกา* ผลงานของพาณะอีกเรื่องหนึ่งที่ต้นฉบับสูญหายไป การสันนิษฐานของ Tubb จึงถือเป็นการต่อยอดองค์ความรู้ที่ Sternbach ได้ทำไว้

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ร้อยกรองขัณฑกาวยะในบทความของ Sternbach มีดังนี้

> rajanipurandhrirodhratilakastimiradvipayūthakesarī
> rajatamayo ’bhiṣekakalaśaḥ kusumāyudhamedinīpateḥ /
> ayamudayācalaikacūḍāmaṇirabhinavadarpaṇo diśām
> udayati gaganasarasi haṃsasya hasanniva vibhramaṃ śaśī //
> ดวงจันทร์กำลังขึ้นไป ประหนึ่งว่ากำลังยิ้มเยาะความไม่แน่นอนของหงส์ในสระน้ำคือพระอาทิตย์บนท้องฟ้า ดวงจันทร์นี้มีต้นกฤษณาและต้นนางแย้มเป็นคู่รักในยามกลางคืน เป็นประหนึ่งราชสีห์ในท่ามกลางโขลงช้างสีดำ เป็นหม้อกลศเงินสำหรับพิธีอภิเษกของพระกามเทพผู้เป็นราชา เป็นจุฑามณีดวงเดียวที่ภูเขาทางทิศตะวันออก และเป็นกระจกบานใหม่ของทิศทั้งหลาย

malayajapaṅkaliptatanavo navahāralatāvibhūṣitāḥ
sitataradantapatrakṛtavaktraruco rucirāmalāṃśukāḥ /
śaśabhṛti vitatadhāmni dhavalayati dharāmatibhāvyatāṃ gatāḥ
priyavasatiṃ vrajanti sukhameva nirastabhiyo 'bhisārikāḥ //
บรรดาหญิงใจกล้าผู้ไร้ความกลัวลูบไล้เรือนร่างด้วยเครื่องประทิ่นจาก
ภูเขามัลยะ ประดับเถาลดาคือสร้อยไข่มุกเส้นใหม่ มีใบหน้าสว่างด้วยซี่
ฟันที่ขาวยิ่ง สวมผ้าขาวผ่องไร้มลทิน ได้รับความงามยิ่งภายใต้ดวงจันทร์
ที่ขาวกระจ่างและเรืองรอง ไปสู่ที่อยู่อันน่าพึงใจอย่างง่ายดายนั่นเทียว

ส่วนร้อยกรองที่ Tubb สันนิษฐานเพิ่มเติมว่าน่าจะเป็นผลงานของพาณะ มีดังนี้

viyati visarpatīva kumudeṣu bahūbhavatīva yoṣitāṃ
pratiphalatīva jaṭharaśarakāṇḍavipāṇḍuṣu gaṇḍabhittiṣu /
ambhasi vikasatīva hasatīva sudhādhavaleṣu dhāmasu
dhvajapaṭapallaveṣu lalatīva samīracaleṣu candrikā //65//
บนท้องฟ้า ดวงจันทร์ดูเหมือนกำลังเคลื่อนคล้อย
ท่ามกลางดอกบัว ดวงจันทร์ประหนึ่งเพิ่มจำนวน
บนโหนกแก้มที่ซีดดุจคันศรที่แข็งของเหล่าสตรี ดวงจันทร์เสมือนว่า
สะท้อนอยู่
ส่วนบนผืนน้ำ ดวงจันทร์ประดุจฉายแสง
ในบ้านที่ขัดถูจนขาวแล้ว ดวงจันทร์เสมือนหนึ่งกำลังหัวเราะ
และบนผืนธงที่พลิ้วไหวไปตามลม ดวงจันทร์ราวกับว่ากำลังเล่นสนุก

ทั้งสามบทแต่งด้วยฉันท์ประเภทเดียวกัน คือ ฉันท์ศศิวทนา 21 พยางค์ จัดอยู่ในจำพวกฉันท์วรรณพฤต มีจำนวนพยางค์เท่ากันทุกบาท ฉันท์ลักษณ์ของศศิวทนาเป็นดังนี้

UUUU_U_UUU_, UU_UU_U_U_

น่าสังเกตว่า ในขัณฑกาวยะเหล่านั้น บางครั้ง ผู้แต่งใช้ลฆุแทนครุและใช้ครุแทนลฆุ ดังจะเห็นได้จาก udayati **gaga**na**sara**si **haṃ**sasya hasanniva vibhramaṃ śaśī ในคำประพันธ์บทแรก และ śaśabhṛti vitatadhāmni dhavalayati dharāmatibhāvyatāṃ gatāḥ ในคำประพันธ์บทต่อมา ลักษณะการใช้พยางค์สลับกันไม่เป็นไปตามข้อบังคับเช่นนี้พบใน

บทประพันธ์ที่ Tubb สันนิษฐานด้วย คือ pratiphalatīva jaṭharaśarakāṇḍavipāṇḍuṣu gaṇḍabhittiṣu และ ambhasi vikasatīva hasatīva sudhādhavaleṣu dhāmasu เนื่องจากความสอดคล้องกันของเนื้อความและกลวิธีการประพันธ์ดังกล่าว Tubb จึงสันนิษฐานเช่นนั้น

อาจกล่าวได้ว่า ร้อยกรองที่กล่าวว่าเป็นผลงานของพาณะที่ปรากฏในชุมนุมสุภาษิตและตำราการประพันธ์ต่าง ๆ ที่มีผู้รวบรวมและสันนิษฐานไว้นั้นมีจำนวนทั้งสิ้น 68 บท ร้อยกรองเหล่านี้เมื่อผู้วิจัยตรวจสอบต้นฉบับแล้ว จะได้วินิจฉัยว่าเป็นผลงานของพาณะจริงหรือไม่ โดยนำองค์ความรู้เรื่องวัจนลีลาของพาณะที่วิเคราะห์จากวรรณคดีที่ไม่มีปัญหาผู้แต่งนั้นมาเป็นเกณฑ์ในการวินิจฉัยต่อไป

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

บทที่ 3

วัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ

ในบทนี้ ผู้วิจัยจะวิเคราะห์วัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ ร้อยกรองที่จะนำมาวิเคราะห์ต่อไปนี้เป็นผลงานที่ไม่มีปัญหาเรื่องผู้แต่ง นักวิชาการมีมติว่าเป็นผลงานของพาณะ ได้แก่ ร้อยกรองที่ปรากฏในวรรณคดีร้อยแก้วสองเรื่อง คือ *กาทัมพรี* และ*หรรษจริต* จำนวน 71 บท และสโตตระเรื่อง*จัณฑีศตกะ* อีกจำนวน 102 บท รวมทั้งสิ้น 173 บท ผลที่ได้จะทำให้เข้าใจได้ว่างานร้อยกรองของพาณะนั้นมีลีลาการประพันธ์เป็นอย่างไร มีลักษณะเฉพาะทางภาษาอย่างไร

ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า วัจนลีลาศาสตร์เป็นการวิเคราะห์ภาษาในวรรณคดีโดยมีสถิติขั้นพื้นฐานที่เหมาะสมเป็นองค์ประกอบเสริม เช่น ร้อยละ ความถี่ เป็นต้น ดังนั้น การวิเคราะห์ที่จะตามมาต่อไปนี้จะแสดงให้เห็นมุมมองสองอย่างประกอบเข้าด้วยกันอันได้แก่ องค์ประกอบทางวรรณคดีตามขนบวรรณคดีสันสกฤต และวัจนลีลาศาสตร์ซึ่งจะช่วยแสดงหลักฐานทางภาษาให้ชัดเจนยิ่งขึ้น บางหัวข้อจะแสดงการนับจำนวนเพื่อให้เห็นความถี่ของสิ่งที่ปรากฏ ดังจะเห็นได้จากหัวข้อศัพทาลังการ ในขณะที่บางหัวข้อที่ไม่ใช่เรื่องเสียง เป็นต้นว่าเศลษะ หรือหัวข้ออื่น ๆ ผู้วิจัยจะไม่แสดงการนับไว้โดยไม่จำเป็น

หัวข้อที่จะศึกษาวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะมีดังนี้

1. ศัพทาลังการ
2. เศลษะ
3. การใช้คำ
4. ประโยค
5. การใช้ฉันท์
6. การข่มผู้อื่น

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

3.1 ศัพทาลังการ

“อลังการ” ตามรูปศัพท์แปลว่า การทำให้พอดี การทำให้เหมาะสม การประดับตกแต่ง (Monier-Williams, 2008: 94) ทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤตใช้เป็นศัพท์เฉพาะ หมายถึง ศิลปะในการตกแต่งภาษาให้ไพเราะงดงาม มีชั้นเชิง และประณีตแยบคาย ทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤตแบ่งออกเป็น 2 ประเภท ได้แก่ ศัพทาลังการ คือ อลังการทางเสียง และอรรถาลังการ คือ อลังการ

ทางความหมาย[36] ศัพทาลังการที่สำคัญในทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤตมีอยู่ 2 ประการ คือ ยมก และอนุปราสะ

เหตุที่กล่าวเรื่องศัพทาลังการก็เพราะว่าเป็นหัวข้อที่เกี่ยวกับเรื่องเสียงในคำประพันธ์ในทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤต จึงน่าสนใจว่า ร้อยกรองของพาณะมีศัพทาลังการปรากฏอยู่อย่างไร

3.1.1 ยมก

ยมก คือ การซ้ำพยางค์เป็นคู่ ๆ ไม่จำกัดความยาวของพยางค์ที่ซ้ำ กล่าวคือ มียมกที่ซ้ำกันบาทใดบาทหนึ่งทั้งบาท ทั้งบท หรือที่ตำแหน่งใดก็ได้ พยางค์ที่ซ้ำกันนั้นจะมีความหมายต่างกัน[37] หรืออาจไม่มีความหมายก็ได้ ตำราการประพันธ์ต่าง ๆ ล้วนแบ่งประเภทของยมกตามตำแหน่งที่เกิดยมกและจำนวนพยางค์ที่ซ้ำเป็นคู่ ส่งผลให้รายละเอียดเกี่ยวกับประเภทของยมกในตำราแต่ละเล่มไม่เหมือนกัน[38] ยมกเป็นศัพทาลังการที่ปรากฏมาแต่ในสมัยพระเวท และเป็น

---

[36] เนื่องจากทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤตมีความเป็นมายาวนาน ดังนั้น ในการวิเคราะห์อลังการที่จะตามมาต่อไปนี้ ผู้วิจัยมิได้ยึดตำราเล่มใดเล่มหนึ่งเป็นพิเศษ แต่จะกล่าวถึงนิยามอลังการแต่ละประเภทและวิเคราะห์ไปตามความเหมาะสม เพราะผู้วิจัยตระหนักว่าไม่มีตำราเล่มใดที่มีสถานะสำคัญกว่าตำราเล่มใดเล่มหนึ่งอย่างแท้จริง ความคิดหรือทฤษฎีที่อยู่ในตำราแต่ละเล่มล้วนแล้วแต่เป็นผลมาจากการสังเคราะห์ความคิดที่สั่งสมผ่านมาจากรุ่นสู่รุ่น ผู้ที่เป็นเจ้าทฤษฎีอย่างแท้จริงอาจไม่มีก็เป็นได้ หรือหากมี ก็เหลือวิสัยที่จะสืบค้นได้ แม้แต่ตำรา*นาฏยศาสตร์*เองก็น่าจะเป็นลักษณะ “สูตร” ที่บรรดาผู้แสดงละครได้ท่องจำกันมาแต่โบราณ ภรตมุนีจึงเป็นผู้ท่องจำสูตรการละครนี้ได้ มิใช่ผู้แต่ง*นาฏยศาสตร์*ตั้งแต่แรกเริ่ม ดูรายละเอียดการสืบทอดตัวบท*นาฏยศาสตร์*เพิ่มเติมได้ใน Warder (2009: 19-20)

[37] น่าสังเกตว่า ข้อกำหนดว่าพยางค์ที่ซ้ำกันต้องได้ความหมายต่างกันนั้นอาจเกิดในสมัยหลัง เพราะเมื่อตรวจสอบยมกใน*นาฏยศาสตร์*แล้วพบยมกประเภทหนึ่งชื่อ “สันทัษฏยมก” ซึ่งภรตมุนีให้ตัวอย่างดังนี้

paśya paśya ramaṇasya me guṇān
yena yena vaśagāṃ karoti mām/
yena yena hi mamaiti darśanaṃ
tena tena vaśagāṃ karoti mām //17.72//

จะเห็นว่า พยางค์ที่ซ้ำกันนั้นแปลได้ความหมายเหมือนกัน

[38] เช่น *นาฏยศาสตร์* (17.62-82) แบ่งยมกออกเป็น 10 ประเภท *กาวยาลังการ*ของภามหะ (2.8) แบ่งเป็น 5 ประเภท ในขณะที่*กาวยประกาศ* (9.352-360) แบ่งยมกออกเป็น 7 ประเภท เป็นต้น การที่ยมกแบ่งออกเป็นหลายประเภทอาจขึ้นอยู่กับการแบ่งบาท ดังที่มัมมฏะกล่าวไว้ใน*กาวยประกาศ*ว่า หากแบ่งบาทหนึ่งออกเป็น 2 ส่วน ยมกที่เกิดขึ้นก็จะมี 20 ชนิด หากแบ่งบาทหนึ่งออกเป็น 3 ส่วน ยมกจะมีได้ 30 ชนิด

อลังการเก่าแก่ประเภทหนึ่งในจำนวนอลังการทั้งสี่ประเภทที่ปรากฏในตำรา*นาฏยศาสตร์*ของภรตมุนี การใช้ยมกย่อมทำให้เสียงที่ซ้ำกันเป็นคู่ ๆ ที่ได้ความหมายต่างกันไป นอกจากจะเป็นการแสดงความสามารถทางการประพันธ์ของกวีแล้ว ยังก่อให้เกิดความอัศจรรย์ใจแก่ผู้อ่านวรรณคดีอีกด้วย

ตัวอย่างยมกในวรรณคดีสันสกฤต

1) *ภัฏฏิกาวยะ*

na **vānaraiḥ** parākrāntāṃ mahadbhir bhīmavikramaiḥ/
na **vā naraiḥ** parākrāntāṃ dadāha nagarīṃ kapiḥ //10.10//
ขุนกระบี่ได้เผาเมืองไปแล้ว แม้แต่เหล่าวานรผู้ยิ่งใหญ่ ผู้แกล้วกล้าน่าเกรงขาม หรือมนุษย์ทั้งหลายก็ยังไม่เคยโจมตีเมืองนั้นมาก่อน

ตัวอย่างดังกล่าวนี้เป็นตอนที่หนุมานเผาเมืองลงกา ยมกในคำประพันธ์นี้ปรากฏในส่วนต้นของคำประพันธ์ คือ คำว่า vānaraiḥ ในบาทที่ 1 มีเสียงเหมือนกับ vā naraiḥ ในบาทที่ 3 ทั้งสองมีความหมายต่างกัน คำแรกแปลว่า “ด้วยวานรทั้งหลาย” ส่วนพยางค์ที่ซ้ำกันนั้น กวีแยกเป็นสองคำซึ่งแปลได้ว่า “หรือด้วยมนุษย์ทั้งหลาย”

2) *พุทธจริต*

athājñayā bhartṛsu**tasya tasya**
nivartayāmāsa rathaṃ niyantā/
tataḥ kumāro bhavanaṃ tadeva
cintāveśaḥ śūnyamiva prapede //3.38//
ลำดับนั้น สารถีชักรถไปรอบ ๆ ตามพระบัญชาของโอรส จากนั้น พระกุมารทรงครุ่นคิด ประหนึ่งว่าเสด็จถึงพระราชวังที่ว่างเปล่านั่นเทียว

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

ตัวอย่างดังกล่าวมียมกปรากฏในบาทแรก คือ ซ้ำพยางค์ tasya สองรอบ tasya แรกเป็นของคำว่า sutasya แปลว่า “ลูกชาย” ในขณะที่ tasya คำหลังนั้นเป็นนิยมสรรพนาม ตัวอย่างนี้ชี้ให้เห็นว่า ยมกคือการซ้ำพยางค์ที่เป็นบางส่วนของคำก็ได้ ต่างกับตัวอย่างแรกที่มีความหมายซึ่งแปลได้ทั้งหมด

ในร้อยกรองของพาณะจำนวนทั้งสิ้น 173 บท มียมกปรากฏในร้อยกรอง 25 บท คิดเป็นร้อยละ 14.45 ร้อยกรองที่มียมก ได้แก่ *กาทัมพรี* บทที่ 2, 6, 13 *หรรษจริต* บทที่ 4.4, 7.2, 8.2 และ*จัณฑีศตกะ* บทที่ 1, 6, 16, 23, 24, 27, 28, 31, 34, 40, 41, 42,

---

หากแบ่งออกเป็น 4 ส่วน ก็จะมียมกเกิดขึ้นได้ถึง 40 ชนิด และเนื่องจากแต่ละส่วนของบาทก็ซ้ำกันได้อีก ยมกจึงอาจเกิดขึ้นได้นับพันชนิด ดูรายละเอียดยมกในมติของมัมมฏะได้ใน วชิราภรณ์ วรรณดี (2522: 69-70)

50, 57, 59, 62, 67, 83, 97 และ 101 ใน 26 บทเหล่านี้ มียมกทั้งหมดนับรวมได้ทั้งสิ้น 30 ครั้ง เหตุที่จำนวนยมกไม่เท่ากับจำนวนร้อยกรอง เพราะร้อยกรองบางบทมียมกมากกว่า 1 ครั้ง ทั้งนี้ ไม่ปรากฏยมกที่ซ้ำทั้งบาทหรือทั้งบทแต่อย่างใด

เมื่อพิจารณายมกในร้อยกรองของพาณะทั้งหมด จะเห็นได้ว่า พยางค์ที่มาซ้ำกันนั้นมักอยู่ใกล้กัน ส่วนพยางค์ที่อยู่ห่างกันมีจำนวนน้อยกว่าอย่างมาก กล่าวคือ มียมกที่อยู่ห่างกัน 4 ครั้งในจำนวนยมก 30 ครั้ง คิดค่าความถี่ได้ร้อยละ 13.34 ยมกที่อยู่ห่างกันในร้อยกรองของพาณะมีดังนี้

kaṭu kvaṇanto maladāyakāḥ **khalā**s
tudantyalaṃ bandhanaśṛṅ**khalā** iva /
manastu sādhudhvanibhiḥ pade pade
haranti santo maṇinūpurā iva //6//

khala คำแรกแปลว่า “คนชั่ว” ส่วนอีกคำเป็นส่วนหนึ่งในคำว่า śṛṅkhala ซึ่งแปลว่า “โซ่ตรวน”

bhūṣāṃ bhūyastavādya dviguṇataramahaṃ dātumevaiṣa lagno
bhagne daityena darpānmahiṣitavapuṣā kiṃ **viṣāṇe** viṣaṇṇam /
ityuktvā pātu māturmahiṣavadhamahe kuñjarendrānanasya
nyasyannāsye guho vaḥ smitasitarucinī dveṣiṇo dve **viṣāṇe** //67//

viṣāṇa คำแรกหมายถึง “งาของพระพิฆเนศวร์” ส่วนอีกคำหนึ่งแปลว่า “เขาของมหิษาสูร”

mūrdhnaḥ **śūlaṃ** mamaitadviphalamabhimukhaṃ śaṃkarotkhāta**śūlaṃ**
saṅgrāmāddūrametaddhṛtamari hariṇā manmanaḥ karṣatīva /
garvādevaṃ kṣipantaṃ vibudhajanavibhūndaityasenādhināthaṃ
śarvāṇī pātu yuṣmānpadabharadalanātprāṇato dūrayantī //83//

śūla คำแรกแปลว่า “ความเจ็บปวด” ส่วนคำหลังแปลว่า “ตรีศูล” อาวุธของพระศิวะ

srastāṅgaḥ sannaceṣṭo bhayahatavacanaḥ sannadordaṇḍaśākhaḥ
sthāṇurdṛṣṭvā yamājau kṣaṇamiha saruṣaṃ **sthāṇu**revopajātaḥ /
tasya dhvaṃsātsurārermahiṣitavapuṣo labdhamānāvakāśaḥ
pārvatyā vāmapādaḥ śamayatu duritaṃ dāruṇaṃ vaḥ sadaiva //101//

sthāṇu คำแรกแปลว่า “พระศิวะ” ส่วนอีกคำหนึ่งแปลว่า “เสา”

ในบทประพันธ์ 4 บทที่แสดงให้เห็นถึงยมกที่อยู่ห่างกันนั้น บทแรกมาจาก *กาทัมพรี* นอกนั้นมาจาก*จัณฑีศตกะ* จะเห็นว่า ยมกที่อยู่ห่างกันนั้นมีทั้งที่อยู่ในบาทเดียวกัน คือ บทประพันธ์ที่ 3 และ 4 โดยพยางค์ที่ซ้ำกันนั้นปรากฏในหน้าบาทและท้ายบาทอย่างชัดเจน ส่วนยมกที่แยกกันอยู่คนละบาทจะเห็นได้จากบทแรกซึ่งปรากฏยมกในตอนท้ายบาทที่ 1 และ 2 และบทประพันธ์ที่ 2 ซึ่งปรากฏยมกในตอนท้ายบาทที่ 2 และ 4 ตามลำดับ

ส่วนยมกซึ่งพยางค์ที่ซ้ำกันอยู่ใกล้กันนั้นมีทั้งสิ้น 24 ครั้ง ในจำนวนยมกทั้งสิ้น 30 ครั้ง คิดค่าความถี่ได้ร้อยละ 80 ถือเป็นยมกที่มีปรากฏอยู่มากที่สุด ในยมกจำพวกนี้ มียมกที่มีพยางค์อื่นมาคั่น 9 บท ได้แก่ พยางค์ที่มาคั่น 1 พยางค์ จำนวน 6 บท 2 พยางค์ 2 บท และ 3 พยางค์ 1 บท เนื่องจากพยางค์ที่มาคั่นนั้นไม่เกิน 3 พยางค์ จึงถือว่า เป็นยมกที่มีพยางค์ที่ซ้ำกันอยู่ใกล้กันมาก ผู้วิจัยจึงนับรวมอยู่กับยมกที่มีพยางค์ที่ซ้ำกันอยู่ติดกันด้วย ตัวอย่างยมกลักษณะนี้ เช่น

jayanti bāṇāsuramaulilālitā
daśāsyacūḍāmaṇicakracumbinaḥ /
surāsurādhīśaśikhāntaśāyino
bhavacchidastryambakapādapāṃśavaḥ //2//

surāsurā มาจากคำว่า sura สมาสกับ asura จึงได้เสียงซ้ำกันเป็นยมกว่า surāsurā แปลว่า “ของเทพและอสูร”

śūlaprotādupāntapluta**mahi mahi**ṣādutpatantyā sravantyā
vartmanyārajyamāne sapadi makhabhujāṃ jātasaṃdhyāpramohaḥ /
nṛtyanhāsena matvā vijaya**mahamahaṃ** mānayāmītivādī
yāmāśliṣya pranṛttaḥ punarapi purabhitpārvatī pātu sā vaḥ //16//

บทประพันธ์นี้มียมก 2 แห่ง ได้แก่ mahi mahi จะเห็นว่า mahi ชุดแรกมาจากคำว่า mahī แปลว่า “พื้นดิน” ส่วนอีกชุดหนึ่งเป็นส่วนหนึ่งของคำว่า mahiṣa หมายถึง “มหิษาสูร” นอกจากนี้ ยมกอีกแห่ง ได้แก่ mahamaha maha ชุดแรกแปลว่า “พิธีเฉลิมฉลอง” ส่วนอีกชุดหนึ่งเกิดขึ้นเพราะสนธิกับคำว่า aham ซึ่งแปลว่า “ข้าพเจ้า”

vaktrāṇāṃ viklavaḥ kiṃ vahasi bata rucaṃ skanda **ṣaṇṇāṃ** viṣaṇṇām
anyāḥ ṣaṇmātaraste **bhava bhava** sakalastvaṃ śarīrārdhalabdhyā /
jihmāṃ hanmyadya kālīmiti samamasubhiḥ kaṇṭhato nirgatā **gīr**
gīrvāṇāreryayecchāmṛdupadamṛditasyādrijā sāvatādvaḥ //28//

บทประพันธ์นี้มียมก 3 แห่ง ล้วนแล้วแต่อยู่ติดกันหรือใกล้กันทั้งสิ้น ยมกแรกคือ ṣaṇṇāṃ viṣaṇṇām ṣaṇṇām คำแรกแปลว่า “ของ (ใบหน้า) ทั้งหก” ส่วนอีกคำเป็นส่วนหนึ่งของคำว่า viṣaṇṇa แปลว่า “หม่นหมอง” ยมกลำดับที่ 2 คือ bhava bhava คำแรกเป็นนามฉายาของพระศิวะ ส่วนอีกคำหนึ่งแปลว่า “จงเป็น” ยมกลำดับสุดท้าย คือ gīrgīr gīr คำแรกแปลว่า “เสียง” หรือ “ถ้อยคำ” ส่วนอีกคำเป็นส่วนหนึ่งของคำว่า gīrvāṇa ซึ่งแปลว่า “เทวดา”

ตัวอย่างที่ยกมานั้นแสดงให้เห็นยมกส่วนใหญ่ที่ปรากฏอยู่ชิดกันหรือใกล้กัน นอกจากเรื่องลักษณะของยมกที่ปรากฏ จำนวนพยางค์ที่ซ้ำกันก็แสดงลักษณะเฉพาะบางประการด้วย ดังจะเห็นได้ว่า ในยมกทั้งหมดในร้อยกรองของพาณะ 29 ครั้ง มีจำนวนพยางค์ที่ซ้ำกัน 1 พยางค์ 1 ครั้ง คิดเป็นร้อยละ 3.44 ส่วน 2 พยางค์ ซ้ำกัน 24 ครั้ง คิดเป็นร้อยละ 82.7 ในขณะที่ยมกซ้ำกัน 3 พยางค์ปรากฏ 4 ครั้ง คิดค่าความถี่ได้ร้อยละ 13.7 จึงอาจกล่าวได้ว่า จำนวนพยางค์ที่ซ้ำกัน 2 พยางค์นับเป็นลักษณะเฉพาะของยมกซึ่งปรากฏมากที่สุดในร้อยกรองของพาณะ

อนึ่ง ตำแหน่งของยมกในแต่ละบาทก็แสดงลักษณะที่น่าสนใจด้วยเช่นกัน ดังจะเห็นได้จากตารางที่แสดงตำแหน่งของยมกในแต่ละบาทดังต่อไปนี้

ตารางที่ 1 ตำแหน่งของยมก

ตำแหน่งยมก	จำนวน	ร้อยละ
ต้นบาท[39]	3	10
ท้ายบาท[40]	8	26.67
กลางบาท[41]	14	46.67
ต้นและท้ายบาท[42]	2	6.66
ท้ายบาทที่เชื่อมกับต้นบาทถัดไป[43]	3	10

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

[39] ได้แก่ *กาทัมพรี* บทที่ 2 *หรรษจริต* บทที่ 4.4 และ*จัณฑีศตกะ* บทที่ 31

[40] ได้แก่ *กาทัมพรี* บทที่ 6 และ 13 และ*จัณฑีศตกะ* บทที่ 27, 28, 34, 50 และ 67

[41] ได้แก่ *จัณฑีศตกะ* บทที่ 1, 6, 16 (2 แห่ง), 23 (2 แห่ง), 24, 28, 40, 42, 57, 59, 62 และ 97

[42] ได้แก่ *จัณฑีศตกะ* บทที่ 83 และ 101

[43] ได้แก่ *หรรษจริต* บทที่ 8.2 และ*จัณฑีศตกะ* บทที่ 28 และ 41

จากตารางนี้ เรียงลำดับตำแหน่งที่ปรากฏยมกจากมากไปหาน้อยได้ว่า กลางบาท ท้ายบาท ในขณะที่ยมกที่ปรากฏต้นบาทกับท้ายบาทที่เชื่อมกับต้นบาทถัดไปปรากฏเท่ากัน และยมกที่ปรากฏต้นและท้ายบาทปรากฏน้อยที่สุด แสดงให้เห็นว่า พาณะนิยมใช้ยมกที่อยู่กลางบาทมากกว่าตำแหน่งอื่นอย่างเห็นได้ชัด ส่วนยมกที่ปรากฏในตำแหน่งต้นและท้ายบาทนั้นได้พิจารณาแล้วในยมกที่ปรากฏแยกกัน พาณะอาจเห็นว่าตำแหน่งที่อยู่ตรงกลางบาทอาจเป็นจุดที่เหมาะสมที่จะมียมกปรากฏอยู่ก็เป็นได้ แม้ว่าพาณะจะมิได้ใช้ยมกที่มีขนาดยาว แต่ตำแหน่งที่ยมกปรากฏอยู่นั้นก็ทำให้ยมกของพาณะมีความโดดเด่น และงดงามเหมาะสม ไม่ยาวจนเกินไป

ตัวอย่างยมกที่ปรากฏต้นบาท

jayanti bāṇāsuramaulilālitā
daśāsyacūḍāmaṇicakracumbinaḥ /
surāsurādhīśaśikhāntaśāyino
bhavacchidastryambakapādapāṃśavaḥ //2//

surāsurā เป็นยมกที่ปรากฏต้นบาทที่ 3 มาจากคำว่า sura สมาสกับ asura จึงได้เสียงซ้ำกันเป็นยมกว่า surāsurā แปลว่า “ของเทพและอสูร”

aruṇa iva puraḥsaro raviṃ pavana ivātijavo jalāgamam /
śubhamaśubhamathāpi vā nṛṇāṃ kathayati pūrvanidarśanodayaḥ //4.4//

śubhamaśubhama เป็นยมกต้นบาทที่ 3 เกิดจากสนธิของคำว่า śubham แปลว่า “สิ่งที่ดี, โชคดี” กับ aśubham ซึ่งแปลว่า “สิ่งที่ไม่ดี, โชคร้าย” และคำว่า atha จึงได้เสียง śubhama ซ้ำกัน 2 ชุด

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

merau me raudraśṛṅgakṣatavapuṣi ruṣo naiva nītā nadīnāṃ
bhartāro riktatāṃ yattadapi hitamabhūnniḥsapatno 'tra ko 'pi /
etanno mṛṣyate yanmahiṣa kaluṣitā svardhunī mūrdhni mānyā
śaṃbhorbhindyāddhasantī patimiti śamītārātirītirumā vaḥ //31//

merau me rau เป็นยมกต้นบาทที่ 1 merau คำแรกเป็นวิภัตติที่ 7 ของคำว่า meru “ภูเขาเมรุ” ส่วน me rau ที่มีเสียงซ้ำกันนั้น me แปลว่า “ของข้า” ส่วน rau ในพยางค์หลังนั้นเป็นส่วนหนึ่งของคำว่า raudra ซึ่งแปลว่า “ความโกรธ”

ตัวอย่างยมกที่ปรากฏท้ายบาท

kaṭu kvaṇanto maladāyakāḥ **khalā**s
tudantyalaṃ bandhanaśṛṅ**khalā** iva /
manastu sādhudhvanibhiḥ pade pade
haranti santo maṇinūpurā iva //6//

ตัวอย่างนี้มียมกท้ายบาทที่ 1 และบาทที่ 2 คือ khalā จากคำว่า khala คำแรกแปลว่า “คนชั่ว” ส่วนอีกคำเป็นส่วนหนึ่งของคำว่า śṛṅkhala แปลว่า “โซ่ตรวน”

vaktrāṇāṃ viklavaḥ kiṃ vahasi bata rucaṃ skanda **ṣaṇṇāṃ** vi**ṣaṇṇām**
anyāḥ ṣaṇmātaraste bhava bhava sakalastvaṃ śarīrārdhalabdhyā /
jihmāṃ hanmyadya kālīmiti samamasubhiḥ kaṇṭhato nirgatā gīr
gīrvāṇāreryayecchāmṛdupadamṛditasyādrijā sāvatādvaḥ //28//

ยมกที่ปรากฏอยู่ท้ายบาทในตัวอย่างนี้ คือ ṣaṇṇāṃ viṣaṇṇām ṣaṇṇām คำแรกแปลว่า “ของ (ใบหน้า) ทั้งหก” ส่วนอีกคำเป็นส่วนหนึ่งของคำว่า viṣaṇṇa แปลว่า “หม่นหมอง”

nirvāṇaḥ kiṃ tvameko raṇaśirasi śikhiñśārṅgadhanvāpi vidhyaṃs
tatte dhairyaṃ kva yātaṃ jahihi jalapate **dīna**tāṃ tvaṃ na **dīna**ḥ /
śakto no śatrubhaṅge bhayapiśuna sunāsīra nāsīradhūlir
dhigyāsi kveti jalpanripuravadhi yayā pārvatī pātu sā vaḥ //34//

ตัวอย่างนี้มียมกท้ายบาทที่ 2 คือ **dīna**tāṃ tvaṃ na **dīna**ḥ dīna คำแรกเป็นส่วนหนึ่งของคำว่า dīnatā แปลว่า “ความเศร้าหมอง” ส่วน dīna คำหลังแปลว่า “ผู้เศร้าหมอง”

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ตัวอย่างยมกที่ปรากฏอยู่กลางบาท

vaktrāṇāṃ viklavaḥ kiṃ vahasi bata rucaṃ skanda ṣaṇṇāṃ viṣaṇṇām
anyāḥ ṣaṇmātaraste **bhava bhava** sakalastvaṃ śarīrārdhalabdhyā /
jihmāṃ hanmyadya kālīmiti samamasubhiḥ kaṇṭhato nirgatā gīr
gīrvāṇāreryayecchāmṛdupadamṛditasyādrijā sāvatādvaḥ //28//

บทประพันธ์นี้มียมกที่อยู่กลางบาท คือ **bhava bhava** bhava คำแรกเป็นนามฉายาของพระศิวะ ส่วนอีกคำหนึ่งแปลว่า “จงเป็น”

gamyaṃ nāgnerna cendoḥ sapadi dinakṛtāṃ dvādaśānāmasahyaṃ
śakrasyākṣṇāṃ **saha**sraṃ **saha** surasadasā sādayantaṃ prasahya /
utpātogrāndhakārāgamamiva mahiṣaṃ nighnatī śarma diśyād
devī vo vāmapādāmburuhanakhamayaiḥ pañcabhiścandramobhiḥ //42//

sahasraṃ **saha** เป็นยมกที่ปรากฏอยู่กลางบาทที่ 2 saha ชุดแรกเป็นส่วนหนึ่งของคำว่า sahasra แปลว่า “หนึ่งพัน” ส่วนอีกชุดเป็นนิบาตแปลว่า “กับ, พร้อมด้วย”

naṣṭānaṣṭau gajendrā**nava**ta **na va**savaḥ kiṃ diśo drāggṛhītāḥ
śārṅginsaṅgrāmayuktyā laghurasi gamitaḥ sādhu tārkṣyeṇa taikṣṇyam /
utkhātā netrapaṅktirna tava samarataḥ paśya naśyadbalaṃ svaṃ
svarnāthetyāttadarpaṃ vyasumasuramumā kurvatī trāyatāṃ vaḥ //57//

ตัวอย่างนี้มียมกอยู่กลางบาทที่ 1 คือ nava ชุดแรกเป็นสนธิของคำว่า gajendrān กับ avata ส่วนอีกชุดหนึ่งมาจากคำว่า na นิบาตแสดงความหมายปฏิเสธ และ va ในคำว่า vasavaḥ ซึ่งแปลว่า “เทพวสุทั้งหลาย”

ตัวอย่างยมกที่ปรากฏอยู่ต้นและท้ายบาท

mūrdhnaḥ **śūlaṃ** mamaitadviphalamabhimukhaṃ śaṃkarotkhāta**śūlaṃ**
saṅgrāmāddūrametaddhṛtamari hariṇā manmanaḥ karṣatīva /
garvādevaṃ kṣipantaṃ vibudhajanavibhūndaityasenādhināthaṃ
śarvāṇī pātu yuṣmānpadabharadalanātprāṇato dūrayantī //83//

śūlam เป็นยมกที่ปรากฏอยู่ต้นบาทและท้ายบาทที่ 1 โดย śūla คำแรกแปลว่า “ความเจ็บปวด” ส่วนคำหลังแปลว่า “ตรีศูล” อาวุธของพระศิวะ

srastāṅgaḥ sannaceṣṭo bhayahatavacanaḥ sannadordaṇḍaśākhaḥ
sthāṇurdṛṣṭvā yamājau kṣaṇamiha saruṣaṃ **sthāṇu**revopajātaḥ /
tasya dhvaṃsātsurārermahiṣitavapuṣo labdhamānāvakāśaḥ
pārvatyā vāmapādaḥ śamayatu duritaṃ dāruṇaṃ vaḥ sadaiva //101//

ตัวอย่างนี้มียมกอยู่ต้นบาทและท้ายบาทที่ 2 คือคำว่า sthāṇu โดยคำแรกแปลว่า “พระศิวะ” ส่วนอีกคำหนึ่งแปลว่า “เสา”

ตัวอย่างยมกที่ปรากฏอยู่ท้ายบาทเชื่อมกับต้นบาทถัดไป

vidvajjanasaṃparko naṣṭeṣṭajñātidarśanābhyudayaḥ /
kasya na sukhāya **bhava**ne **bhava**ti mahāratnalābhaśca //8.2//

ตัวอย่างนี้มียมกที่เชื่อมระหว่างบาทที่ 3 กับ 4 คือ bhava โดย bhava ใน bhavana แปลว่า “โลก” ส่วน bhava ใน bhavati แปลว่า “ย่อมเป็น”

vaktrāṇāṃ viklavaḥ kiṃ vahasi bata rucaṃ skanda ṣaṇṇāṃ viṣaṇṇām
anyāḥ ṣaṇmātaraste bhava bhava sakalastvaṃ śarīrārdhalabdhyā /
jihmāṃ hanmyadya kālīmiti samamasubhiḥ kaṇṭhato nirgatā **gīr**
gīrvāṇāreryayecchāmṛdupadamṛditasyādrijā sāvatādvaḥ //28//

ตัวอย่างนี้มียมกที่เชื่อมระหว่างบาทที่ 3 กับ 4 ได้แก่ gīrgīr gīr คำแรกแปลว่า “เสียง, ถ้อยคำ” ส่วนอีกคำเป็นส่วนหนึ่งของคำว่า gīrvāṇa แปลว่า “เทวดา”

จึงอาจกล่าวได้ว่า ยมกที่ปรากฏในร้อยกรองของพาณะมีความโดดเด่น และชี้ให้เห็นถึงลักษณะเฉพาะของวัจนลีลาของพาณะ นอกจากนี้ ยมกในร้อยกรองของพาณะยังแสดงลักษณะน่าสนใจอีกประการหนึ่ง คือ หากเป็นยมกแบบเดิมเหมือนที่ปรากฏในตำรานาฏยศาสตร์นั้น[44] พาณะจะกำหนดให้ยมกนั้นมีเศลษะประกอบด้วย ดังจะเห็นได้จากยมกในร้อยกรองบทที่ 6 ในกาทัมพรี

kaṭu kvaṇanto maladāyakāḥ khalās
tudantyalaṃ bandhanaśṛṅkhalā iva /
manastu sādhudhvanibhiḥ **pade pade**
haranti santo maṇinūpurā iva //6//
คนชั่วที่ชอบตำหนิผู้อื่น กล่าววาจารุนแรง สามารถทำอันตรายได้ เหมือนโซ่ตรวนที่ส่งเสียงไม่ไพเราะและทำให้เปื้อนสนิม ส่วนสัตบุรุษย่อมโน้มน้าวใจเราได้ด้วยเสียงอันไพเราะในทุกถ้อยคำ เหมือนกำไลข้อเท้าแก้วที่โน้มน้าวใจเราได้ด้วยเสียงไพเราะในทุกย่างก้าว

จะเห็นว่า คำว่า pade pade สามารถแปลได้ 2 อย่าง คือ แปลว่าถ้อยคำก็ได้ และแปลว่าย่างก้าวก็ได้เช่นกัน แม้คำนี้อาจพิจารณาได้ว่าเป็นยมกแบบเก่าที่เป็นการซ้ำคำที่ได้ความหมายเหมือนกันซึ่งปรากฏในตำรา*นาฏยศาสตร์* ต่างกับในตำราการประพันธ์สมัยหลังที่กำหนดให้ยมกต้องมีความหมายต่างกัน แต่จะเห็นได้ว่า พาณะก็เพิ่มความหมายของยมกให้แปลได้มากกว่าความหมายเดียว ทำให้การใช้ยมกของพาณะซ้อนอยู่กับเศลษะ ศัพทาลังการซึ่งเป็นการตกแต่งเสียงในบทประพันธ์จึงปรากฏพร้อมกันกับอรรถาลังการซึ่งเป็นความงดงามทางความหมาย ยมกในลักษณะนี้แม้จะมีตัวอย่างเดียว แต่ก็โดดเด่น และกอปรด้วยลักษณะที่ควรแก่การพิจารณาด้วยเช่นกัน

สรุปได้ว่า ยมกในร้อยกรองของพาณะนั้นปรากฏอยู่ 29 ครั้ง ในร้อยกรอง 25 บท เป็นยมกสั้น ๆ คือ มิได้เป็นการซ้ำพยางค์ของทั้งบาทหรือทั้งบทเป็นคู่แต่อย่างใด กระนั้นก็

[44] ดูรายละเอียดในเชิงอรรถที่ 2

แสดงถึงลักษณะเฉพาะบางประการ กล่าวคือ ยมกส่วนใหญ่ปรากฏอยู่ติดกันหรือใกล้กัน จำนวนพยางค์ที่มาซ้ำกันคือ 2 พยางค์ พาณะอาจชอบยมกที่มีขนาดสั้น และตำแหน่งที่ปรากฏมักอยู่กลางบาท นอกจากนี้ ยมกยังปรากฏเชื่อมระหว่างบาทซึ่งมีลักษณะพ้องกับอนุปราสะซึ่งเป็นศัพทาลังการอีกประเภทหนึ่ง อีกทั้งพาณะยังเพิ่มให้ยมกมีความพิเศษด้วยการใช้เศลษะในกรณีที่เป็นยมกรูปแบบเดิมที่ปรากฏมาตั้งแต่*นาฏยศาสตร์* แม้จะเป็นตัวอย่างเดียว แต่ก็โดดเด่น และทำให้ยมกของพาณะมีรูปแบบเฉพาะ อันจะนำไปใช้เป็นเกณฑ์พิจารณาร้อยกรองของพาณะที่มีปัญหาผู้แต่งต่อไป

3.1.2 อนุปราสะ

อนุปราสะเป็นศัพทาลังการประเภทหนึ่ง มีลักษณะสำคัญคือเป็นการสัมผัสเสียงพยัญชนะหรือการซ้ำเสียงในตำแหน่งต่าง ๆ ของบทประพันธ์ พยัญชนะที่ซ้ำกันนั้นมีทั้งพยัญชนะเดี่ยว และพยัญชนะสังโยค อนุปราสะทำให้เกิดเสียงซ้ำกัน บทประพันธ์นั้นย่อมมีความไพเราะและงดงาม โดยทั่วไป อนุปราสะแบ่งออกเป็น 5 ประเภทดังต่อไปนี้

1) ลาฏานุปราสะ
2) อันตยนุปราสะ
3) เฉกานุปราสะ
4) วฤตตยนุปราสะ
5) ศรุตยนุปราสะ

ผู้วิจัยจะให้นิยามและวิเคราะห์อนุปราสะในร้อยกรองของพาณะทีละประเภทดังต่อไปนี้[45]

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

3.1.2.1 ลาฏานุปราสะ

ลาฏานุปราสะ “อนุปราสะของชาวลาฏะ” เป็นการซ้ำคำที่มีความหมายเดียวกัน แต่นำไปใช้ในที่ต่างกัน (ทัศนีย์ สินสกุล, 2542: 7) อาจเป็นการซ้ำบางคำหรือซ้ำทั้งบทก็ได้ ไม่จำกัดจำนวนการซ้ำ ลาฏานุปราสะทำให้เกิดคู่เสียงเช่นเดียวกับยมก ต่างกันตรงที่ยมกจะนับพยางค์หรือความหมายที่ต่างกันหรืออาจไม่มีความหมายก็ได้เป็นสำคัญ ในขณะที่ลาฏานุปราสะเป็นการซ้ำความหมายด้วย ตัวอย่างลาฏานุปราสะในวรรณคดีสันสกฤต เช่น

---

[45] เนื่องจากอนุปราสะเป็นเรื่องการซ้ำเสียงพยัญชนะ ไม่เกี่ยวกับความหมาย บทประพันธ์ที่จะยกมาประกอบเป็นตัวอย่างต่อไปนี้จึงไม่จำเป็นต้องแปลความแต่อย่างใด

1) *เจารปัญจาศิกา* บทที่ 28

adyāpi tāṃ gamanamityuditaṃ madīyaṃ
śrutvaiva bhīruhariṇīmiva cañcal**ākṣīm** /
vācaskhaladvigaladaśrujalākul**ākṣīṃ**
saṃcintayāmi guruśokavinamravaktrām //28//

จากตัวอย่างบทประพันธ์ข้างต้น ลาฏานุปราสะปรากฏในการซ้ำคำว่า akṣī ในท้ายบาทที่ 2 และ 3 ที่แปลว่า “ดวงตา” ถือเป็นการซ้ำกันระหว่างคำนามในสมาสกับคำนามในสมาสเช่นกัน[46]

2) *มหาภารตะ* 3.54.38

evaṃ sa yajamānaśca viharaṃśca narādhipaḥ /
rarakṣa vasusampūrṇāṃ **vasudhā**ṃ **vasudhā**dhipaḥ //

ตัวอย่างจากมหาภารตะปรากฏลาฏานุปราสะในการซ้ำคำว่า vasudhā ในบาทที่ 4 ที่แปลว่า “แผ่นดิน” เช่นเดียวกัน เป็นการซ้ำคำเดียวกันระหว่างคำนามในสมาสกับคำนามนอกสมาส

ลาฏานุปราสะในร้อยกรองของพาณะมีจำนวน 26 ครั้ง คิดเป็นร้อยละ 15 ต่อจำนวนร้อยกรองทั้งหมด 173 บท ใน*กาทัมพรี*มีปรากฏ 1 ครั้ง *หรรษจริต*มี 4 ครั้ง นอกนั้นปรากฏใน*จัณฑีศตกะ* 21 ครั้ง คือ ใน*กาทัมพรี*อยู่ในคำประพันธ์ที่ 2 *หรรษจริต*มีลาฏานุปราสะในบทที่ 1.12, 1.14, 3.3 และ 5.3 ส่วน*จัณฑีศตกะ*ปรากฏในบทที่ 4, 8, 15, 24, 32, 34, ,45, 48, 49, 61, 62, 66, 72, 77, 82, 86, 94, 97 และ 100 บทที่ 24 และ 32 มีลาฏานุปราสะบทละ 2 ครั้ง

ใน*กาวยประกาศ* 9.82 (อ้างถึงใน วชิราภรณ์ วรรณดี, 2522: 61) มัมมฏะพิจารณาลาฏานุปราสะที่ความสัมพันธ์ระหว่างคำที่ซ้ำกับคำสมาสด้วย ลาฏานุปราสะจึงแบ่งออกเป็น 5 ประเภทดังนี้

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

[46] เนื่องจากตำแหน่งที่ปรากฏลาฏานุปราสะอยู่ท้ายบาท อนุปราสะอีกประเภทหนึ่งจึงปรากฏด้วย นั่นคือ อันตยนุปราสะซึ่งเป็นการซ้ำเสียงพยัญชนะที่ตำแหน่งท้ายบาท ดูรายละเอียดต่อไปใน 3.1.2.2 อันตยนุปราสะ

1) ลาฏานุปราสะชนิดซ้ำหลายบท[47]

2) ลาฏานุปราสะชนิดซ้ำบทเดียว

3) ลาฏานุปราสะชนิดซ้ำคำนามในสมาสเดียวกัน

4) ลาฏานุปราสะชนิดซ้ำคำนามในต่างคำสมาส

5) ลาฏานุปราสะชนิดซ้ำคำนามนอกสมาสกับคำนามในสมาส

การแบ่งประเภทลาฏานุปราสะของมัมมฏะนับว่าละเอียดกว่าตำราเล่มอื่น ทำให้เราเข้าใจลาฏานุปราสะได้อย่างละเอียด โดยเฉพาะการปรากฏของคำในบทประพันธ์ จึงน่าสนใจว่าหากนำมาวิเคราะห์ลาฏานุปราสะในร้อยกรองของพาณะแล้วผลที่ได้จะเป็นอย่างไร

เมื่อพิจารณาลาฏานุปราสะในร้อยกรองของพาณะแล้ว นำมาจัดเป็นตารางตามลาฏานุปราสะแต่ละประเภทได้ดังนี้

ตารางที่ 2 จำนวนลาฏานุปราสะในร้อยกรองของพาณะ[48]

ลาฏานุปราสะ / ร้อยกรองของพาณะ	ซ้ำหลายบท	ซ้ำบทเดียว	ซ้ำคำนามในสมาสเดียวกัน	ซ้ำคำนามในต่างคำสมาส	ซ้ำคำนามนอกสมาสกับคำนามในสมาส
กาทัมพรี	-	-	-	1	-
หรรษจริต	1	1	-	2	-
จัณฑีศตกะ	3	3	-	11	5
รวม	4	4	-	14	5
ร้อยละ	14.8	14.8	-	51.8	18.5

เมื่อเรียงลำดับลาฏานุปราสะในร้อยกรองของพาณะจากมากไปน้อยแล้ว พบว่า ชนิดที่ปรากฏมากที่สุดคือ ลาฏานุปราสะชนิดซ้ำคำนามในต่างคำสมาสซึ่งหมายความว่าอยู่คนละคำสมาสกัน ปรากฏ 14 ครั้ง คิดเป็นร้อยละ 51.8 รองลงมาคือชนิดซ้ำคำนามนอกสมาส

[47] บทในทางไวยากรณ์หมายถึงคำที่แจกวิภัตติแล้ว ทั้งวิภัตตินามและวิภัตติกริยาอาขยาต หรืออัพยยศัพท์ที่แจกปัจจัยแล้ว (วชิราภรณ์ วรรณดี, 2522: 61)

[48] ดูรายละเอียดลาฏานุปราสะในร้อยกรองแต่ละบทได้ในภาคผนวกที่ 1

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

กับคำนามในสมาส ส่วนชนิดซ้ำบทเดียวกับชนิดซ้ำหลายบทมีจำนวนเท่ากัน คือ อย่างละ 4 ครั้ง คิดเป็นร้อยละ 14.8 เช่นกัน

จะเห็นว่า ลาฏานุปราสะในร้อยกรองของพาณะทั้งสามเรื่องนั้นมีความสอดคล้องกัน คือ ทั้งสามเรื่องไม่ปรากฏชนิดที่ซ้ำคำนามในสมาสเดียวกัน ลาฏานุปราสะที่ปรากฏมากที่สุด คือ ชนิดที่ซ้ำคำนามในต่างคำสมาสนั้น ก็พบได้ในร้อยกรองทั้งสามเรื่องเช่นกัน

นอกจากนี้ เมื่อกล่าวถึงตำแหน่งที่ปรากฏลาฏานุปราสะ พบว่า ส่วนใหญ่ปรากฏอยู่คนละบาท ดังนี้

ตารางที่ 3 ตำแหน่งลาฏานุปราสะ

ตำแหน่งลาฏานุปราสะ / ร้อยกรองของพาณะ	อยู่ในบาทเดียวกัน	อยู่คนละบาท
กาทัมพรี	-	1
หรรษจริต	2	2
จัณฑีศตกะ	6	16
รวม	8	19
ร้อยละ	29.6	70.3

น่าสังเกตว่า ตำแหน่งที่ปรากฏลาฏานุปราสะมีลักษณะพิเศษอีกประการหนึ่ง คือ มักเป็นตำแหน่งเดิมหรือใกล้เคียงกับตำแหน่งเดิม มีทั้งตำแหน่งเดิมในคำประพันธ์บทเดียวกัน ดังจะเห็นได้จากลาฏานุปราสะใน*จัณฑีศตกะ* บทที่ 4, 77, 82 และ 100 ส่วนการซ้ำตำแหน่งเดิมหรือใกล้เคียงตำแหน่งเดิมในคนละบทประพันธ์มีอยู่ใน*จัณฑีศตกะ* บทที่ 94 กับบทที่ 97 ลักษณะนี้พบใน*จัณฑีศตกะ*เท่านั้น

ลาฏานุปราสะที่ซ้ำตำแหน่งเดิมในคำประพันธ์บทเดียวกัน มีดังนี้

mṛtyostulyaṃ **tri**lokīṃ grasitumatirasānniḥsṛtāḥ kiṃ nu jihvāḥ
kiṃ vā kṛṣṇāṅghripadmadyutibhiraruṇitā viṣṇupadyāḥ padavyaḥ /
prāptāḥ saṃdhyāḥ smarāreḥ svayamuta nutibhistisra ityūhyamānā
devairdevī**tri**śūlāhatamahiṣajuṣo raktādhārā jayanti //**4**//

anyonyāsaṅgagāḍhavyatikara**dalita**bhraṣṭakāpālamālāṃ
svāṃ bhoḥ saṃtyajya śaṃbhau
khuraputa**dalita**prollasaddhūlipāṇḍuḥ /
bhadre krīḍābhimardī tava savidhamahaṃ kāmataḥ prāpta īśo
'traivaṃ sotprāsamavyānmahiṣasuraripuṃ nighnatī pārvatī vaḥ //77//

bālo ऽdyāpīśajanmā samaramuḍupabhṛtpāṃsulīlāvilāsī
nāgāsyaḥ śātadantaḥ sva**tanu**karamadādvihvalaḥ so ऽpi śāntaḥ /
dhigyāsi kveti duṣṭaṃ mudita**tanu**mudaṃ dānavaṃ sasphuroktaṃ
pāyādvaḥ śailaputrī mahiṣatanubhṛtaṃ nighnatī vāmapārṣṇyā //82//

yuktaṃ tāvad**gajā**nāṃ pratidiśamayanaṃ yuddhabhūmer digīśāṃ
hīyetāśā**gaja**tvaṃ subhaṭaraṇakṛtāṃ karmaṇā dāruṇena /
yadyeṣa sthāṇusaṃjño bhayacakitadṛśā naśyatītyadbhutaṃ tad
darpādevaṃ hasantaṃ suraripumavatānnighnatī pārvatī vaḥ //100//

จะเห็นว่า คำว่า tri ในบทที่ 4 ปรากฏในพยางค์ที่ 5 เช่นเดียวกันทั้งสองบาท ส่วน dalita ในบทที่ 77 ปรากฏในพยางค์ที่ 12-14 เหมือนกัน tanu ในบทที่ 82 ก็ปรากฏในพยางค์ 11-12 เช่นเดียวกัน และ gaja ในบทที่ 100 ก็ปรากฏในพยางค์ที่ 5-6 เหมือนกันทั้งสองบาท

ส่วนลาฏานุปราสะที่ซ้ำตำแหน่งเดิมหรือใกล้เคียงตำแหน่งเดิมที่อยู่ในคนละบทประพันธ์จะเห็นได้จากจัณฑีศตกะ บทที่ 94 กับบทที่ 97 ดังนี้

mārgaṃ śītāṃśubhājāṃ sarabhasam alaghuṃ hantum udyan **surāriṃ**
netrair udvṛttatāraiḥ sacakitamamarairunmukhairvīkṣyamānaḥ/
yasyā vāmo mahīyān mudita**sura**manā prāṇahṛtpādapadmaḥ
prāptastanmūrdhasīmāṃ sukhayatu bhavataḥ sā bhavānī hatāriḥ //94//

kvāyaṃ tīkṣṇogradhārāśataniśitavapurvajrarūpaḥ **surāriḥ**
pādaścāyaṃ sarojadyutir anatigururyoṣitaḥ kveti devyāḥ /
dhyāyaṃ dhyāyaṃ stuto yaḥ **sura**ripumathane vismayābaddhacittaiḥ
pārvatyāḥ so ऽvatād vas tribhuvanagurubhiḥ sādaraṃ vandyamānaḥ //97//

จะเห็นว่า คำว่า sura คำแรกในบทประพันธ์ทั้งสองอยู่ในพยางค์ที่ 19-20 บาทที่ 1 เช่นกัน แม้ตำแหน่งคำที่ซ้ำจะไม่ตรงกัน คือ บทที่ 94 ปรากฏในพยางค์ที่ 11-12 ส่วนบทที่ 97 ปรากฏในพยางค์ที่ 8-9 ห่างออกมา 3 พยางค์ อย่างไรก็ตาม คำที่ซ้ำก็อยู่ในบาทที่ 3 อยู่ในสมาส และตรงกลางบาทเช่นกัน ถือว่าเป็นตำแหน่งที่ใกล้เคียงกันได้

ลักษณะพิเศษเช่นนี้แม้จะปรากฏเพียง 5 ครั้งในจำนวนลาฏานุปราสะทั้งหมด 26 ครั้ง คิดเป็นร้อยละ 19.3 หรือประมาณ 1 ส่วน 5 คือ ในลาฏานุปราสะ 5 ครั้งจะปรากฏลักษณะพิเศษเช่นนี้ 1 ครั้ง แต่ก็โดดเด่นกว่าลาฏานุปราสะที่พบได้ทั่วไป กล่าวได้ว่า

พาณะอาจตั้งใจทดลองให้ลาฏานุปราสะปรากฏในตำแหน่งเดียวกันก็เป็นได้ ตำแหน่งที่ลาฏานุปราสะปรากฏเหมือนกันนั้นอาจเป็นตำแหน่งที่เลือกไว้แล้ว ไม่ใช่ความบังเอิญแต่อย่างใด

ที่กล่าวมาจึงสรุปได้ว่า ลาฏานุปราสะส่วนใหญ่ในร้อยกรองของพาณะเป็นชนิดที่ซ้ำคำนามในต่างคำสมาส คือ อยู่ในคำสมาสคนละคำ และมักปรากฏอยู่ในตำแหน่งคนละบาท นอกจากนี้ พาณะอาจตั้งใจให้ลาฏานุปราสะปรากฏอยู่ในตำแหน่งเดียวกันในบางครั้งด้วยซึ่งถือเป็นลักษณะพิเศษก็เป็นได้

3.1.2.2 อันตยนุปราสะ

อันตยนุปราสะ คือ การซ้ำพยางค์สุดท้ายในร้อยกรอง อาจเป็นพยางค์สุดท้ายในระหว่างบท[49] หรือพยางค์สุดท้ายในระหว่างบาทก็ได้ ในการวิเคราะห์อันตยนุปราสะจะมีการตัดสนธิในบางครั้ง เพื่อให้นับบทได้ทุกบท แม้ว่าบทนั้นจะมีหน้าที่ทางไวยากรณ์ในประโยคไม่เหมือนกัน แต่หากลงเสียงท้ายด้วยสระตัวเดียวกันก็นับเป็นอันตยนุปราสะได้ เช่น **evaṃ** dev**aṃ** คำแรกเป็นอัพยยศัพท์ ศัพท์ที่ไม่ต้องแจกวิภัตติ ในขณะที่อีกคำหนึ่งแจกวิภัตติที่ 2 เอกพจน์ ในคำนามปุลลิงค์ เป็นต้น[50]

อนึ่ง มีข้อสังเกตว่า ในการวิเคราะห์อันตยนุปราสะในระหว่างบทนั้น แม้บทต่าง ๆ จะแจกวิภัตติเหมือนกันก็ตาม หากรูปไม่เหมือนกัน ก็จะไม่นับเป็นอันตยนุปราสะ เช่น วิภัตติที่ 3 ปุลลิงค์ อ การันต์ คือ -ais ในกรณีที่ตัดสนธิแล้วได้ -aiḥ นับเป็นอันตยนุปราสะได้ แต่จะไม่นับในกรณีที่อีกบทหนึ่งแจกรูปเป็น -bhiḥ แม้จะเป็นบทเดียวกัน หรือแจกวิภัตติเหมือนกันก็ตาม ก็ไม่นับว่าเป็นการซ้ำพยางค์แบบอันตยนุปราสะในระหว่างบท เป็นต้น นอกจากนี้ ในการวิเคราะห์อันตยนุปราสะในระหว่างบท การตัดสนธิที่อาจเกิดขึ้นนั้นมิได้หมายความว่าเป็นการทำให้เหลือเพียงรูปเดิมทางไวยากรณ์ แต่เป็นไปเพื่อตัดบทหรือคำในประโยคโดยที่ยังคงเสียงเดิมในคำประพันธ์นั้นไว้นั่นเอง[51]

---

[49] ดูรายละเอียดความหมายของ “บท” ในไวยากรณ์สันสกฤตในเชิงอรรถที่ 5

[50] น่าสังเกตว่า อันตยนุปราสะคล้ายกับการส่งสัมผัสในฉันทลักษณ์ไทยเป็นอย่างมาก น่าจะได้ศึกษาต่อไปว่าอนุปราสะประเภทนี้ส่งอิทธิพลต่อฉันทลักษณ์ไทยหรือไม่

[51] เนื่องจากตำราการประพันธ์บางเล่ม (เช่น *สาหิตยทรรปณะ* 10.6) ให้คำจำกัดความและยกตัวอย่างอันตยานุ-ปราสะไว้อย่างจำกัด ปัญหาบางประการจึงเกิดขึ้นอย่างเลี่ยงไม่ได้ ทั้งนี้ หากเป็นอันตยนุปราสะในระหว่างบาทย่อมไม่เกิดปัญหา เพราะเป็นการวิเคราะห์พยางค์สุดท้ายพยางค์เดียวของทั้งบาท ผู้ที่จะวิเคราะห์ไม่ต้องสนใจคำหรือบทที่อยู่ในบาทนั้นแต่อย่างใด ในขณะที่อันตยนุปราสะในระหว่างคำอาจเกิดปัญหาได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องขอบเขตของบาทและการตัดสนธิ กล่าวคือ ขอบเขตหรือความยาวของคำประพันธ์ที่จะนับว่ามีการซ้ำกันแบบอันตยนุปราสะนั้นควรเป็นเท่าไร บาทเดียว สองบาท หรือทั้งบทประพันธ์ อีกประการหนึ่ง การตัดสนธิ

ตัวอย่างอันตยนุปราสะมีดังนี้

1) *มหาภารตะ* 6.27.8cd-9ab

paśy**añ** śṛṇv**an** spṛś**añ** jighr**ann** aśn**an** gacch**an** svap**añ** śvas**an** //
pralap**an** visṛj**an** gṛhṇ**ann** unmiṣ**an** nimiṣ**ann** api /

จะเห็นว่า พยางค์สุดท้ายของคำในตัวอย่างข้างต้นสัมผัสกัน ได้แก่ an ซ้ำกัน 4 ครั้ง añ ซ้ำกัน 3 ครั้ง และ ann ซ้ำกัน 2 ครั้ง ตัวอย่างนี้ชี้ให้เห็นอันตยนุปราสะในระหว่างบทหรือคำต่าง ๆ ที่แจกวิภัตติแล้วในบทประพันธ์

2) *กุมารสมภพ* 1.1

asty uttarasyāṃ diśi devatātmā himālayo nāma nagādhirāj**aḥ** /
pūrvāparau toyanidhī vigāhya sthit**aḥ** pṛthivyā iva mānadaṇḍ**aḥ**//

จะเห็นว่า นอกจาก aḥ จะซ้ำกันระหว่างบทแล้ว พยางค์สุดท้ายในบาทที่ 2 และ 4 คือ aḥ นั้น ก็ซ้ำเสียงกัน เป็นตัวอย่างของอันตยนุปราสะระหว่างบาทด้วย

ในร้อยกรองของพาณะ อันตยนุปราสะทั้งสองประเภทปรากฏอยู่เป็นจำนวนมาก ดังที่ผู้วิจัยจะได้แสดงให้เห็นต่อไปนี้

ก) อันตยนุปราสะระหว่างบท

ในร้อยกรองของพาณะทั้งหมดจำนวน 173 บท ร้อยกรองที่มีอันตยนุปราสะระหว่างบทมีจำนวนทั้งสิ้น 149 บท คิดค่าความถี่ได้ร้อยละ 86.2 แสดงว่าจำนวนที่อันตยนุปราสะประเภทนี้จะปรากฏในร้อยกรองของพาณะมีอยู่สูง อันตยนุปราสะระหว่างบทที่ปรากฏในร้อยกรองของพาณะทั้งหมดอาจเขียนเป็นตารางได้ดังนี้

ตารางที่ 4 อันตยนุปราสะระหว่างบท[52]

ในอนุปราสะชนิดนี้ทำได้หรือไม่ และควรเป็นอย่างไร ผู้วิจัยได้พิจารณาตัวอย่างการวิเคราะห์อันตยนุปราสะที่เคยมีผู้ทำไว้ คือ Sharma (1988: 161-162) ซึ่งนักวิชาการตะวันตกบางท่านนำไปอ้างอิง (Morgan, 2011: 237-238) การวิเคราะห์ในตัวอย่างดังกล่าวจึงนับเป็นที่ยอมรับในระดับหนึ่ง อนึ่ง ในการวิเคราะห์ต่อไปนี้ อันตยนุปราสะในระหว่างบทจะยาวไม่เกินสองบาท โดยเฉพาะจัณฑีศตกะซึ่งประพันธ์ด้วยฉันท์ศารทูลวิกรีฑิตะและสรัคธรานั้นมีจำนวนพยางค์ค่อนข้างมาก ผู้วิจัยจึงนับอันตยนุปราสะในความยาวหนึ่งบาท ส่วนการตัดสนธินั้นย่อมทำได้โดยปกติเพื่อให้สามารถแจกแจงบทของทุกคำอย่างละเอียดนั่นเอง

[52] ดูรายละเอียดของอันตยนุปราสะในร้อยกรองแต่ละบทได้ในภาคผนวกที่ 1

วรรณคดีเรื่อง	ร้อยกรองบทที่	อันตยนุปราสะ ในระหว่างบท
กาทัมพรี	1	e:3, āya:1[53]
	3	a:1, am:2, ayā:1, aḥ:1
	5	aṃ:2, āt:1, a:2
	6	ā:1, e:1
	7	am:2
	8	ā:2, am:2
	9	āḥ:1, aiḥ:1
	10	o:2
	11	e:1
	12	e:1, aiḥ:2, i:1
	14	ā:1, e:1
	15	aiḥ:2
	16	am:1, ām:2
	17	ā:2
	18	am:1, ām:1, aḥ:1
	20	ā:2
	1.1	aṃ:2
	1.2	ayā:1
หรรษจริต	1.3	e:1, am:2
	1.5	e:1, aḥ:1, ā:1
	1.8	o:2, am:1, aḥ:1
	1.11	ayā:1, ām:1

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

[53] ตัวเลขในที่นี้หมายถึงจำนวนครั้งที่สระแต่ละตัวปรากฏ อาทิ e:3 หมายความว่า สระ e ปรากฏซ้ำกัน 3 ครั้งในบทประพันธ์ที่ 1 ในกาทัมพรี

วรรณคดีเรื่อง	ร้อยกรองบทที่	อันตยนุปราสะ ในระหว่างบท
	1.13	am:1, aiḥ:1
	1.14	ā:1, am:1
	1.15	o:1, aiḥ:3
	1.16	su:2, sya:1
	1.17	ā:1
	1.18	aiḥ:2
	1.20	aiḥ:1
	1.22	i:2
	2.1	e:1, sya:1
	2.2	aḥ:1
	2.3	ti:3
	2.4	ām:3, ān:1
	3.2	um:3
	3.3	i:4, am:3, at:2
	3.4	am:3
	3.5	ām:1
	3.6	am:1, ā:1
	4.2	e:1, a:3
	4.4	am:2
	4.5	am:2, ā:1
	5.1	am:4
	5.2	aḥ:2
	5.3	e:2, ni:2, sya:1
	6.2	aḥ:1
	6.3	am:3

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

วรรณคดีเรื่อง	ร้อยกรองบทที่	อันตยนุปราสะ ในระหว่างบท
	7.1	ā:1, sya:1
	7.2	su:2, i:2
	8.1	ni:1, ā:1
จัณฑีศตกะ	1	am:2, a:1, o:1
	2	a:1, ā:1, i:3, e:1
	3	ā:4, āṃ:2
	4	āḥ:2
	5	e:1, ām:1
	8	am:3, aḥ:1
	9	su:1, am:1, i:1
	10	ām:1, aḥ:1
	12	e:1, o:2
	13	am:3
	15	īḥ:1, am:2, o:1
	16	āt:1, am:1, tyā:1
	17	ā:1, aḥ:1
	18	aḥ:2
	19	ā:1, am:2, ān:1, tyā:1
	20	ī:1, um:1
	21	am:1, ā:1
	22	aḥ:2
	23	ā:1, i:1, a:2, am:2
	24	a:1, uḥ:1
	25	ām:2
	26	ī:1, e:1, su:1

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

วรรณคดีเรื่อง	ร้อยกรองบทที่	อันตยนุปราสะ ในระหว่างบท
	27	am:3, ena:1
	28	a:1, ām:2
	29	aiḥ:1, am:1
	30	ā:1, o:2, am:2, aḥ:1
	31	ā:1, o:1, an:1
	32	ā:1, i:1, am:1, aḥ:1
	33	ā:1, i:1, am:2
	34	a:1, ā:1, o:1, am:2
	35	an:1, e:1, a:2
	36	ā:1, am:1, aḥ:1
	38	o:3
	39	ām:2, aḥ:1, ā:1
	41	ā:1, ī:1, am:3
	42	am:3, ām:1
	43	am:2
	44	o:1
	45	am:1
	46	o:1, aḥ:2, eḥ:1
	47	a:2, ā:2, am:2
	48	i: 1, o: 1, am: 1, aḥ: 2, bhiḥ:1
	49	ā:1, am:2, ena:1
	50	ām:1, e:1, aḥ:1, su:1
	51	aḥ:1, a:1,ā:1
	52	am:6

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

วรรณคดีเรื่อง	ร้อยกรองบทที่	อันตยนุปราสะ ในระหว่างบท
	53	ā:1, am:1, sya:1
	54	ā:1, i:1, am:1
	56	am:1, aḥ
	57	am:2, ān:1
	58	o:1, am:1
	59	aiḥ:1
	60	ī:1, e:1, o:1, am:1, ām:1
	61	am:2
	62	am:5
	63	ā:2, e:1
	64	ā:1, am:3
	65	am:3
	66	i:2, ī:1, e:7, am:1
	67	e:2, o:1, am:1
	68	i:1, ām:1, aḥ:1, āḥ:1
	69	aḥ:1, eḥ:1
	70	ī:1, am:5
	71	am:1
	72	am:1
	73	ī:1, am:1, nā:1
	74	ī:1, am:5
	75	am:2
	76	ī:1, am:4
	77	ī:1, am:2, ām:1
	78	am:5

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

วรรณคดีเรื่อง	ร้อยกรองบทที่	อันตยนุปราสะ ในระหว่างบท
	79	am:6
	80	ī:1, am:3
	81	ī:1, e:1, am:3
	82	ī:1, am:3, aḥ:3
	83	am:5
	84	am:3
	85	o:1, am:2,ām:2
	86	am:5
	87	ā:2, ī:1, am:1, āt:1, su:1
	88	a:1, ā:1, iḥ:1, o:3
	89	ā:1, aḥ:2
	90	am:3, um:1
	91	ā:1, am:7
	92	am:6, aḥ:1, o:1
	93	o:1, am:2
	94	am:1, aiḥ:2, um:1
	95	ā:1, e:1
	96	aḥ:1, aiḥ:2, bhiḥ:1
	97	am:1
	98	am:3, ām:1
	99	aḥ:2
	100	ī:1, am:2, ām:1
	101	am:3, aḥ:3, uḥ:1
	102	e:4

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

จากตารางที่ 4 จะเห็นว่า ร้อยกรองของพาณะที่ไม่ปรากฏอันตยนุปราสะในระหว่างบทมีน้อยมาก กล่าวคือ ในจำนวนร้อยกรองทั้งหมด 173 บท มี 20 บท หรือคิดเป็นร้อยละ 11.5 เท่านั้นที่ไม่ปรากฏอันตยนุปราสะประเภทนี้

เมื่อพิจารณาจำนวนเสียง จะเห็นว่า อันตยนุปราสะที่ปรากฏในร้อยกรองแต่ละบทนั้นมีตั้งแต่ 1 เสียงไปจนถึงมากที่สุด คือ 5 เสียง จำนวน 1 เสียงปรากฏมากที่สุด คือ 58 บท ในขณะที่จำนวน 2-5 เสียงปรากฏ 55, 26, 7 และ 3 บทตามลำดับ จำนวนร้อยกรองที่ปรากฏอันตยนุปราสะในระหว่างบทนั้นจึงแปรผกผันกับจำนวนเสียง กล่าวคือ หากเสียงที่ซ้ำกันมีจำนวนน้อย จำนวนบทก็จะมาก แต่หากเสียงที่ซ้ำกันมีอยู่มาก จำนวนบทก็จะน้อย

จากตารางที่ 4 จะเห็นว่า อันตยนุปราสะในระหว่างบทมีจำนวนรวมกันทั้งสิ้น 478 ครั้ง ในจำนวนร้อยกรองของพาณะที่มีอันตยนุปราสะในระหว่างบททั้งหมด 153 บท เขียนแยกทีละเสียงพร้อมคิดค่าความถี่ได้ดังนี้

ตารางที่ 5 ความถี่ของอันตยนุปราสะระหว่างบท

ลำดับที่	อันตยนุปราสะ ระหว่างบท	จำนวนครั้งที่ปรากฏ	ร้อยละ
1	a	19	3.97
2	ā	45	9.41
3	i	19	3.97
4	ī	15	3.13
5	e	33	6.9
6	o	28	5.83
7	aḥ	39	8.16
8	āḥ	5	1.02
9	iḥ	2	0.41
10	īḥ	1	0.2
11	uḥ	2	0.41
12	eḥ	2	0.41
13	aiḥ	16	3.34
14	at	2	0.41

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ลำดับที่	อันตยนุปราสะระหว่างบท	จำนวนครั้งที่ปรากฏ	ร้อยละ
15	an	1	0.2
16	am	182	38
17	ayā	3	0.62
18	āya	1	0.2
19	ān	2	0.41
20	āt	3	0.62
21	ām	25	5.23
22	āya	1	0.2
23	im	1	0.2
24	um	6	1.25
25	ena	2	0.41
26	ṇā	1	0.2
27	ti	3	0.62
28	tyā	2	0.41
29	ni	3	0.62
30	bhiḥ	2	0.41
31	su	7	1.46
32	sya	5	1.04
	รวม	480	99.67

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

จากตารางที่ 5 อาจเรียงลำดับจำนวนอันตยนุปราสะในระหว่างบทจากมากไปหาน้อยได้ดังนี้ คือ am, ā, aḥ, e, o, ām, a, i, aiḥ, ī, su, um, sya, āḥ, ti, ni, ayā, ān, iḥ, tyā, uḥ, ena, an, at, eḥ, bhiḥ, āya, īḥ, im และ ṇā

ที่กล่าวไปแล้วนั้นเป็นการพิจารณาเสียงที่นับเป็นอันตยนุปราสะระหว่างบทแยกทีละเสียงเพื่อให้เห็นว่าแต่ละเสียงนั้นปรากฏเท่าไร มีข้อน่าสังเกตว่า อันตยนุปราสะในระหว่างบททั้ง 294 ครั้งนั้น เมื่อพิจารณาในขอบเขตที่เป็นไปได้ คือ ไม่เกิน 2 บาท ในกรณี

ของกาทัมพรีและหรรษจริต หรืออาจข้ามบาทได้ในกรณีที่เห็นว่ากวีตั้งใจใช้เป็นชุดคำ[54] หรือบาทเดียวในกรณีของจัณฑีศตกะนั้น ผู้วิจัยพบว่าบางครั้งในร้อยกรองบทหนึ่ง มีบางเสียงที่ปรากฏหลายครั้งในหลายบาทด้วยกัน ที่น่าสนใจก็คือมักปรากฏชุดละ 2 เสียง เป็นส่วนใหญ่ เช่น

mithyaivālikhit**āṃ** manorathaśatair niḥśeṣanaṣṭ**āṃ** śriy**āṃ**
cintāsādhanakalpanākuladhiy**āṃ** bhūyo vane vidviṣ**ām** /
āyātaḥ katham apy ayaṃ smṛtipathaṃ śūnyībhavaccetasāṃ
nāgendraḥ sahate na mānasagat**ān** āśāgajendr**ān** api //2.4//

prāleyotpīḍapīvan**āṃ** nakharajanikṛt**ām** ātapenātipaṇḍuḥ
pārvatyāḥ pātu yuṣmān pitur iva tulitādrīndrasār**aḥ** sa pād**aḥ** /
yo dhairyānmuktalīlāsamucitapatanāpātapītāsurāsīn
no devyā eva vāmaśchalamahiṣatanornākalokadviṣo 'pi //10//

ตัวอย่างแรกนั้นมาจาก*หรรษจริต* จะเห็นว่าบาทแรกและบาทที่ 2 มีเสียงสุดท้ายที่ซ้ำกันคือเสียง **ām** เหมือนกัน เมื่อนับทีละบาท บาทแรกซ้ำกัน 3 เสียง และบาทที่ 2 ซ้ำกัน 2 เสียง จะเห็นว่า แม้เสียงเดียวกันแต่ก็ซ้ำมากกว่า 1 เสียง ส่วนบาทที่ 4 มีเสียง **an** ซ้ำกัน 2 เสียง อีกตัวอย่างหนึ่งมาจาก*จัณฑีศตกะ* จะเห็นว่า บาทแรกและบาทที่ 2 มีเสียงสุดท้ายของบท คือ **ām** และ **aḥ** ซ้ำกันอย่างละ 2 เสียงเช่นกัน

ด้วยเหตุนี้ เมื่อนับจำนวนครั้งของอันตยนุปราสะในระหว่างบททั้งหมดนั้น จะเห็นว่า ที่ซ้ำกัน 2 เสียงมีทั้งหมด 299 ชุด ส่วนที่ซ้ำกัน 3 เสียงมี 78 ชุด 4 เสียงมี 15 ชุด คิดเป็นร้อยละได้ 76.3, 19.8 และ 3.8 ตามลำดับ แสดงว่าอันตยนุปราสะในระหว่างบทในร้อยกรองของพาณะนั้นไม่ปรากฏเป็นชุดหลายบาทเหมือนกับตัวอย่างที่ยกมาจาก*มหาภารตะ* 6.27.8cd-9ab ข้างต้น หากแต่ส่วนใหญ่มีลักษณะเป็นชุดละ 2 เสียง หรือเป็นคู่กันไปตลอด

ที่น่าสังเกตก็คือ อันตยนุปราสะในระหว่างบทในร้อยกรองของพาณะนั้นแสดงลักษณะพิเศษอีกประการหนึ่ง คือ มีการส่งสัมผัสระหว่างท้ายบาทกับต้นบาทด้วย ลักษณะนี้คล้ายคลึงกับสัมผัสนอกในฉันทลักษณ์ของไทย เช่น

---

[54] เช่น กาทัมพรีบทที่ 6 ดังนี้

kaṭu kvaṇanto maladāyakāḥ khalās
tudanty alaṃ bandhanaśṛṅkhal**ā** iva /
manastu sādhudhvanibhiḥ pad**e** pad**e**
haranti santo maṇinūpur**ā** iva //6//

จะเห็นว่า เสียง **ā** ในบาทที่ 2 กับบาทที่ 4 ถือว่าเป็นอันตยนุปราสะในระหว่างบทได้ แม้จะข้ามบาทกันก็ตาม เพราะกวีตั้งใจใช้ให้สองประโยคนั้นเข้าชุดเป็นอุปมา ลักษณะการนับข้ามบาทเช่นนี้มีเพียงครั้งเดียวเท่านั้นในร้อยกรองของพาณะทั้งหมด

daityo dordarpaśālī na hi mahiṣavapuḥ kalpanīyābhyupāy**o**
vāy**o** vārīśa viṣṇo vṛṣagamana vṛṣankiṃ viṣādo vṛthaiva /
badhnīta bradhnamiśrāḥ kavacam acakitāścitrabhāno dahārīn
evaṃ devāñjayokte jayati hataripor hrepitaṃ haimavatyāḥ //38//

sūtradhārakṛtārambh**air** nāṭak**air** bahurbhūmik**aiḥ** /
sapatāk**air** yaśo lebhe bhāso devakulair iva // 1.15 //

sphuratkalālāpavilāsakomalā
karoti rāgaṃ hṛdi kautukādikam /
rasena śayyāṃ svayamabhyupāgat**ā**
kath**ā** janasyābhinav**ā** vadhūr iva //8//

ตัวอย่างแรกมาจาก*จัณฑีศตกะ* บทที่ 38 แสดงให้เห็นการซ้ำเสียง o ท้ายบาทที่ 1 กับต้นบาทที่ 2 ตัวอย่างที่ 2 มาจาก*หรรษจริต* แสดงถึงการซ้ำเสียง aiḥ ท้ายบาทที่ 1 กับต้นบาทที่ 2 และท้ายบาทที่ 2 กับต้นบาทที่ 3 และตัวอย่างสุดท้ายมาจาก*กาทัมพรี* จะเห็นว่าเสียง ā ซ้ำกันระหว่างท้ายบาทที่ 3 กับต้นบาทที่ 4

อันตยนุปราสะลักษณะดังกล่าวหากปรากฏในร้อยกรองบทใด จะปรากฏครั้งเดียวเท่านั้น เมื่อนับอันตยนุปราสะลักษณะนี้ทั้งหมดและคิดเป็นร้อยละ โดยเทียบอัตราส่วนกับอันตยนุปราสะในระหว่างบททั้งหมด เขียนเป็นตารางได้ดังนี้

ตารางที่ 6 อันตยนุปราสะในระหว่างบทที่เชื่อมท้ายบาทกับต้นบาท

อันตยนุปราสะ ระหว่างบท	**ท้ายบาทกับต้นบาท**	**จำนวนครั้ง**	**ร้อยละ**
a	บาทที่ 1 กับบาทที่ 2	1	0.67
ā	บาทที่ 3 กับบาทที่ 4	3	2.01
e	บาทที่ 2 กับบาทที่ 3	1	0.67
o	บาทที่ 1 กับบาทที่ 2	2	1.34
aḥ	บาทที่ 2 กับบาทที่ 3	3	2.01
aiḥ	บาทที่ 1 กับบาทที่ 2	2	1.34
aiḥ	บาทที่ 2 กับบาทที่ 3	1	0.67
am	บาทที่ 1 กับบาทที่ 2	7	4.19
am	บาทที่ 2 กับบาทที่ 3	1	0.67

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

อันตยนุปราสะระหว่างบท	ท้ายบาทกับต้นบาท	จำนวนครั้ง	ร้อยละ
am	บาทที่ 3 กับบาทที่ 4	2	1.34
ām	บาทที่ 1 กับบาทที่ 2	4	2.68
ām	บาทที่ 2 กับบาทที่ 3	1	0.67
ayā	บาทที่ 1 กับบาทที่ 2	1	0.67
āt	บาทที่ 1 กับบาทที่ 2	1	0.67
sya	บาทที่ 1 กับบาทที่ 2	1	0.67
	รวม	31	20.27

จะเห็นว่า เสียงที่เชื่อมระหว่างท้ายบาทกับต้นบาทมากที่สุดคือ am ปรากฏ 10 ครั้ง รองลงมาคือ ām ปรากฏ 5 ครั้ง ā, aḥ และ aiḥ ปรากฏอย่างละ 3 ครั้ง ส่วน o ปรากฏ 2 ครั้ง นอกนั้นปรากฏอย่างละ 1 ครั้ง ตำแหน่งที่ปรากฏมากที่สุดคือ ท้ายบาทที่ 1 กับต้นบาทที่ 2 คือ มีจำนวน 18 บท ส่วนท้ายบาทที่ 2 กับต้นบาทที่ 3 มีจำนวน 7 ครั้ง และท้ายบาทที่ 3 กับต้นบาทที่ 4 มีจำนวน 5 ครั้ง ในจำนวน 30 บทที่ปรากฏอันตยนุปราสะที่มีลักษณะเช่นนี้ คิดเป็นร้อยละ 20 ในจำนวนร้อยกรองที่มีอันตยนุปราสะในระหว่างบททั้งหมด 150 บทเท่านั้น แม้จะมีค่าเฉลี่ยน้อย แต่ก็เป็นลักษณะพิเศษที่น่าสนใจ และสอดคล้องกับอลังการอื่น ๆ ที่เชื่อมระหว่างบาทเข้าไว้ด้วยกัน ดังจะได้กล่าวต่อไป น่าสังเกตว่า เสียงที่ปรากฏมากที่สุดยังเป็นเสียงเดิมดังที่ได้วิเคราะห์ไว้ในตารางที่ 5 ก็คือเสียง am

สรุปได้ว่า อันตยนุปราสะระหว่างบทในร้อยกรองของพาณะนั้นส่วนใหญ่ปรากฏบทละ 1 เสียงในร้อยกรอง 1 บท เสียงที่ปรากฏมากที่สุดในอันตยนุปราสะประเภทนี้คือ am ลักษณะพิเศษคือ มักปรากฏเป็นคู่เสียง มิได้เป็นชุดหลายเสียงติดกัน นอกจากนี้ อันตยนุปราสะในระหว่างบทในร้อยกรองบทหนึ่งอาจเชื่อมระหว่างท้ายบาทกับต้นบาทถัดไปซึ่งพ้องกับอลังการประเภทอื่นที่มีลักษณะเช่นนี้ด้วย

ข) อันตยนุปราสะระหว่างบาท

อันตยนุปราสะประเภทนี้มีจำนวนน้อยกว่าอันตยนุปราสะระหว่างบทที่กล่าวไปแล้ว ทั้งนี้ก็เป็นเพราะว่าร้อยกรองบทหนึ่งประกอบด้วย 4 บาท อันตยนุปราสะระหว่างบาทส่วนใหญ่เป็นการซ้ำเสียงใดเสียงหนึ่ง อาจเป็น 2 บาท หรือ 3 บาท หรือทั้ง 4 บาทก็ได้ บางครั้งอาจจับคู่เสียงเป็น 2 คู่จากการซ้ำเสียง 2 เสียงในร้อยกรองบทเดียวก็ปรากฏเช่นกัน

ดังนั้นโอกาสที่อันตยนุปราสะระหว่างบาทจะเกิดขึ้นได้จึงมีไม่เกินกว่า 2 ครั้งในร้อยกรองบทหนึ่ง ต่างกับอีกประเภทหนึ่งที่กวีมีอิสระจะใช้มากเท่าไรก็ย่อมได้

อันตยนุปราสะระหว่างบาทปรากฏใน*กาทัมพรี* บทที่ 1, 2, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 18, 19, 20, 1.1 *หรรษจริต* บทที่ 1.1, 1.4, 1.6, 1.7, 1.20, 1.21, 2.5, 3.1, 3.2, 3.6, 4.2, 4.3, 6.2, 6.3 และ*จัณฑีศตกะ* บทที่ 1, 3, 13, 16, 17, 18, 20, 29, 30, 34, 35, 36, 37, 39, 43, 44, 51, 56, 60, 64, 65, 66, 72, 73, 76, 79, 81, 83, 84, 85, 88, 89, 92, 93, 94, 96 และ 101[55] จะเห็นว่าร้อยกรองของพาณะที่ปรากฏอันตยนุปราสะระหว่างบาทมีจำนวนทั้งสิ้น 67 บทในร้อยกรองทั้งหมด 173 คิดเป็นร้อยละได้ 38.7

ตารางที่ 7 อันตยนุปราสะระหว่างบาท

อันตยนุปราสะระหว่างบาท	จำนวน	ร้อยละ
a	5	7.14
ā	5	7.14
i	2	2.85
ī	1	1.42
e	7	10
o	1	1.42
aḥ	25	35.7
ih	1	1.42
aiḥ	3	4.28
um	1	1.42
ena	2	2.85
am	15	21.4
ām	2	2.85
รวม	70	99.89

[55] ดูรายละเอียดอันตยนุปราสะระหว่างบาทในร้อยกรองแต่ละบทได้ในภาคผนวก ก

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

จะเห็นว่า เสียงในตำแหน่งท้ายบาทที่ซ้ำกันระหว่างบาทที่มากที่สุด คือ aḥ รองลงมา คือ am 15 เสียง e 7 เสียง a กับ ā อย่างละ 5 เสียง ส่วน i, ena และ ām อย่างละ 2 เสียง นอกนั้นอย่างละ 1 เสียง

ตารางที่ 8 ความถี่ของอันตยนุปราสะระหว่างบาทในแต่ละตำแหน่ง

บาท	**จำนวนอันตยนุปราสะระหว่างบาท**	**ร้อยละ**
บาทที่ 1 กับบาทที่ 2	6	8.95
บาทที่ 1 กับบาทที่ 3	8	11.9
บาทที่ 1 กับบาทที่ 4	2	2.98
บาทที่ 2 กับบาทที่ 3	5	7.46
บาทที่ 2 กับบาทที่ 4	25	37.3
บาทที่ 3 กับบาทที่ 4	5	7.46
บาทที่ 1 กับบาทที่ 2 และบาทที่ 3	4	5.97
บาทที่ 1 กับบาทที่ 2 และบาทที่ 4	4	5.97
บาทที่ 1 กับบาทที่ 3 และบาทที่ 4	2	2.98
บาทที่ 2 กับบาทที่ 3 และบาทที่ 4	1	1.49
ทุกบาทซ้ำกันเสียงเดียว	2	2.98
บาทที่ 1 กับบาทที่ 3 และบาทที่ 2 กับบาทที่ 4	3	4.5
รวม	67	99.94

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ตารางนี้ชี้ว่า อันตยนุปราสะระหว่างบาทปรากฏมากที่สุดในบาทที่ 2 กับบาทที่ 4 คือ 25 ครั้ง รองลงมาคือ บาทที่ 1 กับบาทที่ 3 ปรากฏ 8 ครั้ง ส่วนบาทที่ 1 ที่ซ้ำกับบาทที่ 2 ปรากฏ 6 ครั้ง บาทที่ 2 ที่ซ้ำกับบาทที่ 3 และบาทที่ 3 ที่ซ้ำกับบาทที่ 4 ปรากฏซ้ำกันอย่างละ 5 ครั้งเช่นกัน บาทที่ 1 กับบาทที่ 2 และ 3 ปรากฏ 4 ครั้ง เช่นเดียวกับบาทที่ 1 กับบาทที่ 2 และ 4 ในขณะที่อันตยนุปราสะที่ซ้ำเป็น 2 คู่ คือ บาทที่ 1 กับบาทที่ 3 และบาทที่ 2 กับบาทที่ 4 นั้น ปรากฏ 3 ครั้ง อันตยนุปราสะซ้ำกันทุกบาทนั้น ปรากฏ 2 ครั้ง และที่ซ้ำกันในบาทที่ 2, 3 และ 4 มีเพียงครั้งเดียว จะเห็นได้ว่า การซ้ำเสียงเป็นคู่ ไม่ว่าคู่เดียวหรือสองคู่ก็ตามนั้นปรากฏมากกว่าการซ้ำเสียง 3 เสียง

สรุปอันตยนุปราสะระหว่างบาทได้ว่า เสียงที่ปรากฏเป็นอันตยนุปราสะระหว่างบาทส่วนใหญ่คือ aḥ และมักปรากฏในตำแหน่งท้ายบาทที่ 2 กับบาทที่ 4 การซ้ำเสียงเป็นคู่เกิดขึ้นมากกว่าการซ้ำเสียง 3 เสียงในร้อยกรองบทเดียวกัน เหล่านี้นับเป็นลักษณะเด่นของอันตยนุปราสะระหว่างบาทในร้อยกรองของพาณะ

3.1.2.3 เฉกานุปราสะ

เฉกานุปราสะ แปลตามรูปศัพท์ได้ว่า “อนุปราสะของคนฉลาด” หมายถึงการซ้ำเสียงพยัญชนะเป็นคู่[56] พยัญชนะที่ซ้ำกันนั้นต้องเรียงลำดับเหมือนกัน[57] อาจเป็นพยัญชนะเดี่ยวประสมกับสระ หรือพยัญชนะสังโยคกี่ตัวก็ได้ ตัวอย่าง เฉกานุปราสะในวรรณคดีสันสกฤตมีดังนี้

---

[56] นักวรรณคดีหลายท่านตีความคำว่า “ซ้ำเสียงเป็นคู่” ต่างกัน บางท่านกล่าวว่าคู่เสียงนั้นคือคู่เสียงพยัญชนะสังโยค เช่น วชิราภรณ์ วรรณดี (2522: 45) อ้างคำนิยามของมัมมฏะในตำรา*กาวยประกาศ* 9.79 ว่าเฉกานุปราสะหมายถึงการซ้ำเสียงพยัญชนะหลายตัวเพียงหนึ่งครั้ง การศึกษาของทัศนีย์ สินสกุล (2542: 7) ก็มีลักษณะเดียวกัน ในขณะที่นักวรรณคดีบางท่านมิได้นิยามในลักษณะดังกล่าว เช่น Chaudhary (1987: 17) อ้างคำนิยามของวิศวนาถในตำรา*สาหิตยทรรปณะ*ว่า เฉกานุปราสะหมายถึงการซ้ำพยัญชนะหลายตัวที่เรียงลำดับเหมือนกัน และยกตัวอย่างประกอบ น่าสนใจว่า คำว่า “หลายตัว” ในตำราทั้งสองนั้นหมายถึงอะไร พยัญชนะสังโยคหรือไม่ ผู้วิจัยเห็นว่าเฉกานุปราสะไม่น่าจะจำกัดลักษณะพยัญชนะ กล่าวคือ ไม่ว่าจะเป็นพยัญชนะเดี่ยวหรือพยัญชนะสังโยคกี่ตัวก็ตาม หากซ้ำเป็นคู่ (หรือกล่าวอีกอย่างได้ว่า “ซ้ำเพียงครั้งเดียว”) และเรียงลำดับเหมือนกัน ก็นับว่าเป็นเฉกานุปราสะได้ ในร้อยกรองของพาณะปรากฏทั้งคู่ของพยัญชนะเดี่ยว พยัญชนะสังโยค และลักษณะอื่นด้วย ดังจะกล่าวรายละเอียดต่อไป

[57] ในการพิจารณาขอบเขตของเฉกานุปราสะ ผู้วิจัยประสบปัญหาเดียวกับอันตยนุปราสะชนิดระหว่างบท กล่าวคือ ขอบเขตที่จะนับว่าพยัญชนะคู่นั้นซ้ำกันควรเป็นอย่างไร ผู้วิจัยเห็นว่าขอบเขตที่เหมาะสมคือไม่เกินหนึ่งบาท หากเกินกว่านี้ อาจพิจารณาได้ว่ายาวเกินไป และไม่รู้สึกว่าเป็นการซ้ำกัน ดูรายละเอียดใน วชิราภรณ์ วรรณดี (2522: 45-47)

1) *อุตตรรามจริต* ของ ภวภูติ

putrasaṅkrāntalakṣmīkair
yad vṛddhaikṣvākubhir **dhṛt**am /
dhṛtaṃ bālye tad āryeṇa
pu**ṇy**amāra**ṇy**akaṃ vratam //1.22//

2) สาหิตยทรรปณะ ของ วิศวนาถะ

ādāya vakulaga**ndh**āna**ndh**īkurvan pade pade bhramarān /
ayameti **m**a**nd**a**m**a**nd**aṃ kā**v**e**r**īvā**r**i**p**ā**v**a**n**aḥ **p**a**v**a**n**aḥ //10.634//

จะเห็นได้ว่า ตัวอย่างแรก เฉกานุปราสะปรากฏ 2 ครั้ง ได้แก่ การซ้ำพยัญชนะ dh t ท้ายบาทที่ 2 กับต้นบาทที่ 3 และ ṇy ในบาทที่ 4 ส่วนตัวอย่างที่สอง เฉกานุปราสะปรากฏหลายครั้งด้วยกัน ได้แก่ 1) ndh 2) คู่เสียง m กับ nd ใน **m**a**nd**a**m**a**nd**aṃ 3) คู่เสียง v กับ r ใน **ve**r**īvā**r**i** และ 4) คู่เสียง p, v และ n ใน **pāva**n**a**ḥ **p**a**v**a**n**aḥ

ในร้อยกรองของพาณะทั้งสิ้น 173 บท มีเฉกานุปราสะปรากฏในร้อยกรองจำนวน 108 บท ได้แก่ *กาทัมพรี* บทที่ 1, 3, 4, 6, 7, 12, 13, 14, 17, 18 และ 20 *หรรษจริต* บทที่ 1.7, 1.14, 1.21, 2.1, 2.2, 2.4, 3.6, 4.1, 5.4, 6.1, 6.3, 7.1, 7.2 และ 8.2 และ*จัณฑีศตกะ* บทที่ 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 81, 82, 84, 85, 86, 87, 89, 90, 92, 93, 94, 97, 98, 99 และ 102 คิดเป็นค่าเฉลี่ยได้ร้อยละ 62.4 ในร้อยกรองที่มีเฉกานุปราสะ 108 บท ปรากฏเฉกานุปราสะ 229 ครั้ง เนื่องจากบางบทมีเฉกานุปราสะมากกว่าหนึ่งครั้งนั่นเอง[58]

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

[58] ดูรายละเอียดเฉกานุปราสะในร้อยกรองของพาณะแต่ละบทได้ในภาคผนวก ก

ตารางที่ 9 เฉกานุปราสะในร้อยกรองของพาณะ

วรรณคดีเรื่อง	ร้อยกรองบทที่	เฉกานุปราสะ
กาทัมพรี	1	pr, tr
	3	kṣ, p r
	4	kh r, s m
	5	s d
	6	nt
	7	rm
	12	st
	13	kṣ
	14	śr
	17	k l
	18	l k
	20	m h, gdhy
หรรษจริต	1.7	kṣ, ṣv
	1.14	p r
	1.21	jv
	1.22	k m
	2.1	sy
	2.2	n l
	2.4	ndr
	3.6	k ṭ, k ṣ, k ṇ, ṅg
	4.1	bh v
	5.4	śr y
	6.1	cc ty
	6.3	m p
	7.1	sy

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

วรรณคดีเรื่อง	ร้อยกรองบทที่	เฉกานุปราสะ
	7.2	ś l n
	8.2	ṣṭ, bh v
จัณฑีศตกะ	1	sy, bhr, dh r, k t ,d s
	2	kṣ, ś v
	3	ry
	4	s t, ṣṇ dy
	5	p d, ṣṭ, tp
	6	śv, k t
	7	k t, rbh
	8	h r, nt
	9	v ś, ndr, dr v
	10	t p
	12	j y, h s, mb k
	13	l t y, kr
	14	v l, dr
	15	h r, ṣṭ
	16	nty
	18	p r ṣ
	19	h r, hr, ty
	20	h t, rv t
	21	kr
	23	kr, ṣṭr, nd
	24	dy
	25	rdh, k ty, ṃs, ndh
	26	tr, p ty
	27	s r

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

วรรณคดีเรื่อง	ร้อยกรองบทที่	เฉกานุปราสะ
	28	m d
	29	g rv
	31	r t, m t
	33	dr, khy, l kṣm, j y
	35	h r, ghn nn, ny, n nd, m h
	36	ṇḍ
	37	d ṣṭ, nn, rv, rv
	38	dhn
	39	vy, g h, jj
	41	k l, d t
	43	ty
	44	d dh, ṇ t, pr, ty, ṣṭ
	45	ṃs, h r, kṣ, sy, dg
	46	mn, sy
	47	rt, kr, s vy, p t
	48	kṣ
	49	p t, k t
	50	ṅg, ts, ñj
	51	ṅg, tr, kr ḍ
	52	ś l, m ṣ, ś ṅk, kr , k p ṇ
	53	sy, c kr, dv, s j
	54	ry, g ṇ, st rj, ny
	55	ṣṭ
	56	p rv, ty
	57	n ṣṭ, śy, sv

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

วรรณคดีเรื่อง	ร้อยกรองบทที่	เฉกานุปราสะ
	58	tr
	59	ty
	60	ṣṭr
	61	tr, pr, k l
	63	st, g t, rm, m h
	64	ś tr
	65	pr t, rv
	66	ś ṅk, dr, t r, v jr, k ṇṭh, r ṣ, ghn, ghn, bh v
	67	gn, v ṣ, sy, sy, ṣ ṇ,dv
	68	śr, s pt, dh r ṇ
	69	m h, dm, tr, sm, sm
	70	dr
	71	s vy, nt
	72	vy, b ndh
	73	c kr, sy, rm ṇ, rv t
	74	sph r, kṣ, kṣ, p r
	75	ṃ
	76	nn
	77	ny
	78	sy, p t
	81	d v
	82	nt, m d
	84	nt
	85	kṣ m y, kṣ t
	86	ty, p t

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

วรรณคดีเรื่อง	ร้อยกรองบทที่	เฉกานุปราสะ
	87	pr
	89	d v, n t
	90	pr, kṣ
	92	n d, n n
	93	g rv
	94	bh v
	97	ś t
	98	śc kr, v jr, ś l, sy
	99	h r, p t
	102	nt

เมื่อนำเฉกานุปราสะทั้ง 230 ครั้งมาจัดกลุ่ม จะเห็นว่าเฉกานุปราสะนั้นปรากฏในร้อยกรองของพาณะเป็นจำนวนทั้งสิ้น 129 คู่เสียง อาจเขียนแยกเป็นตารางพร้อมแสดงความถี่ของแต่ละเสียงโดยเรียงลำดับจากมากไปหาน้อยได้ดังนี้

ตารางที่ 10 ความถี่ของเฉกานุปราสะแยกตามเสียง

ลำดับที่	เฉกานุปราสะ	จำนวนครั้ง	ร้อยละ
1	sy	11	4.78
2	kṣ	9	3.91
3	ṣṭ	7	3.04
4	tr	6	3.04
5	nt	6	2.6
6	ty	6	2.6
7	pr	5	2.2
8	h r	5	2.2
9	kr	5	2.2
10	rv	5	2.2

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ลำดับที่	เฉกานุปราสะ	จำนวนครั้ง	ร้อยละ
11	p t	5	2.2
12	k l	4	1.8
13	m h	4	1.8
14	bh v	4	1.8
15	k t	4	1.8
16	dr	4	1.8
17	p r	3	1.3
18	ṅg	3	1.3
19	ny	3	1.3
20	rm	2	0.9
21	st	2	0.9
22	śr	2	0.9
23	ndr	2	0.9
24	ry	2	0.9
25	d v	2	0.9
26	j y	2	0.9
27	rv t	2	0.9
28	ṣṭr	2	0.9
29	ṃs	2	0.9
30	m d	2	0.9
31	g rv	2	0.9
32	nn	2	0.9
33	vy	2	0.9
34	s vy	2	0.9
35	ś l	2	0.9
36	ś ṅk	2	0.9

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ลำดับที่	เฉกานุปราสะ	จำนวนครั้ง	ร้อยละ
37	c kr	2	0.9
38	dv	2	0.9
39	v jr	2	0.9
40	ghn	2	0.9
41	dy	1	0.4
42	kh r	1	0.4
43	s m	1	0.4
44	l k	1	0.4
45	gdhy	1	0.4
46	jv	1	0.4
47	k m	1	0.4
48	n l	1	0.4
49	k ṭ	1	0.4
50	k ṣ	1	0.4
51	k ṇ	1	0.4
52	śr y	1	0.4
53	cc ty	1	0.4
54	m p	1	0.4
55	ś l n	1	0.4
56	bhr	1	0.4
57	dh r	1	0.4
58	d s	1	0.4
59	ś v	1	0.4
60	s t	1	0.4
61	ṣṇ dy	1	0.4
62	p d	1	0.4

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ลำดับที่	เฉกานุปราสะ	จำนวนครั้ง	ร้อยละ
63	tp	1	0.4
64	śv	1	0.4
65	rbh	1	0.4
66	v ś	1	0.4
67	dr v	1	0.4
68	ṭ p	1	0.4
69	h s	1	0.4
70	mb k	1	0.4
71	l t y	1	0.4
72	nty	1	0.4
73	p r ṣ	1	0.4
74	hr	1	0.4
75	h t	1	0.4
76	nd	1	0.4
77	rdh	1	0.4
78	k ty	1	0.4
79	ndh	1	0.4
80	p ty	1	0.4
81	s r	1	0.4
82	r t	1	0.4
83	m t	1	0.4
84	khy	1	0.4
85	l kṣm	1	0.4
86	pr h r	1	0.4
87	ghn nn	1	0.4
88	n nd	1	0.4

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ลำดับที่	เฉกานุปราสะ	จำนวนครั้ง	ร้อยละ
89	ṇḍ	1	0.4
90	d ṣṭ	1	0.4
91	dhn	1	0.4
92	g h	1	0.4
93	jj	1	0.4
94	d t	1	0.4
95	d dh	1	0.4
96	ṇ t	1	0.4
97	dg	1	0.4
98	mn	1	0.4
99	rt	1	0.4
100	ts	1	0.4
101	ñj	1	0.4
102	kr ḍ	1	0.4
103	m ṣ	1	0.4
104	k p ṇ	1	0.4
105	s j	1	0.4
106	g n	1	0.4
107	st rj	1	0.4
108	p rv	1	0.4
109	sv	1	0.4
110	śy	1	0.4
111	n ṣṭ	1	0.4
112	g t	1	0.4
113	pr t	1	0.4
114	t r	1	0.4

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ลำดับที่	เฉกานุปราสะ	จำนวนครั้ง	ร้อยละ
115	k ṇṭh	1	0.4
116	r ṣ	1	0.4
117	rm ṇ	1	0.4
118	sph r	1	0.4
119	rṇ	1	0.4
120	kṣ t	1	0.4
121	kṣ m y	1	0.4
122	n n	1	0.4
123	n d	1	0.4
124	ś t	1	0.4
125	śc kr	1	0.4
126	v l	1	0.4
127	ś tr	1	0.4
128	dm	1	0.4
129	s d	1	0.4

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

จะเห็นได้ว่า เฉกานุปราสะในร้อยกรองของพาณะมีจำนวนทั้งสิ้น 129 กลุ่มเสียง กลุ่มเสียงที่ปรากฏมากที่สุดคือ sy ซึ่งปรากฏ 11 ครั้ง รองลงมาคือเสียง kṣ ปรากฏ 9 ครั้ง เสียง ṣṭ ปรากฏ 7 ครั้ง nt ปรากฏ 6 ครั้ง pr, h r, kr, ty, rv และ p t ปรากฏอย่างละ 5 ครั้ง m h, bh v, k t, k l และ dr ปรากฏอย่างละ 4 ครั้ง p r และ ṅg ปรากฏอย่างละ 3 ครั้ง rm ถึง d v ปรากฏอย่างละ 2 ครั้ง และ kh r ถึง s d ปรากฏกลุ่มละ 1 ครั้ง

อย่างไรก็ตาม มีข้อน่าสังเกตว่า แม้ว่ากลุ่มเสียง sy เป็นเฉกานุปราสะที่ปรากฏมากที่สุด แต่ก็อาจสรุปว่าเป็นลักษณะเฉพาะของการใช้เฉกานุปราสะในร้อยกรองของพาณะก็คงไม่ได้ เพราะเมื่อเทียบกับเสียงที่ปรากฏเป็นเฉกานุปราสะ 1 ครั้งซึ่งนำมารวมกันแล้ว กลุ่มเสียงที่ปรากฏครั้งเดียวกลับมีจำนวนมากกว่า กล่าวคือ มีจำนวน 87 กลุ่มเสียง ซึ่งหมายความว่ามีเฉกานุปราสะปรากฏ 87 ครั้ง ในขณะที่ sy เสียงเดียวมีจำนวน 11 ครั้งเท่านั้น ดังนั้นหากพิจารณาจากจำนวนครั้งที่ปรากฏจึงอาจกล่าวได้ว่า เฉกานุปราสะในร้อยกรองของพาณะสะท้อนให้เห็นความพยายามจะใช้อย่างหลากหลายหรือไม่ให้ซ้ำกัน มากกว่าที่จะสรุปว่ามีเสียงใดเสียงหนึ่งปรากฏมาก

เป็นพิเศษเหมือนในกรณีของอันตยนุปราสะระหว่างบท เพราะสำหรับอันตยนุปราสะระหว่างบท เสียงที่ปรากฏมากที่สุดนั้นมีมากกว่าเสียงที่ปรากฏครั้งเดียวรวมกันด้วย เราจึงนำเกณฑ์เรื่องเสียงที่ปรากฏมากที่สุดเหมือนอันตยนุปราสะระหว่างบทมาใช้พิจารณาเฉกานุปราสะในลักษณะเดียวกันไม่ได้ นอกจากนี้ คู่เสียง sy บางครั้งก็มิได้สะท้อนว่าเป็นเฉกานุปราสะอย่างเต็มที่ด้วย เช่น *จัณฑีศตกะ* บทที่ 73 บาทที่ 3 ว่า “ya**sy**eti krodhagarbhaṃ hasitahariharā ta**sy**a gīrvāṇaśatroḥ” จะเห็นว่า คู่เสียงที่ซ้ำกันในตัวอย่างนี้เป็นการแจกรูปตามไวยากรณ์ คือ วิภัตติที่ 6 เอกพจน์ ปุลลิงค์เหมือนกัน แม้ว่าด้วยการวางตำแหน่ง เสียงนี้จะถือว่าเป็นเฉกานุปราสะตามทฤษฎี เพราะเป็นการซ้ำพยัญชนะครั้งเดียวในบาทเดียวกัน แต่ความเป็น “เฉกา” ก็น้อยกว่าการซ้ำเสียงอื่น ๆ ที่มิได้มีกฎทางไวยากรณ์อยู่เบื้องหลัง

เมื่อพิจารณาเรื่องการแบ่งประเภทจากเฉกานุปราสะทั้ง 129 กลุ่มเสียงดังกล่าว เฉกานุปราสะจึงแบ่งออกเป็น 4 ประเภทตามลักษณะของการซ้ำกลุ่มเสียง คือ ซ้ำพยัญชนะสังโยค ซ้ำพยัญชนะเดี่ยว ซ้ำพยัญชนะสังโยคกับพยัญชนะเดี่ยว และซ้ำพยัญชนะสังโยคกับพยัญชนะสังโยค ซึ่งเขียนเป็นตารางได้ดังนี้

ตารางที่ 11 ความถี่ของเฉกานุปราสะแต่ละประเภท

ประเภทเฉกานุปราสะ	**กาทัมพรี**	**หรรษจริต**	**จัณฑีศตกะ**	**รวม**	**ร้อยละ**
ซ้ำพยัญชนะสังโยค	9	8	100	117	50.6
ซ้ำพยัญชนะเดี่ยว	7	10	61	78	33.7
ซ้ำพยัญชนะสังโยคกับพยัญชนะเดี่ยว	-	1	31	32	13.9
ซ้ำพยัญชนะสังโยคกับพยัญชนะสังโยค	-	1	3	4	1.73
รวม	16	20	194	231	99.93

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

จะเห็นว่า เฉกานุปราสะที่ปรากฏในร้อยกรองของพาณะจัดกลุ่มได้ 4 ประเภท เรียงลำดับจากมากไปหาน้อย ได้แก่ ซ้ำพยัญชนะสังโยค ซ้ำพยัญชนะเดี่ยว ซ้ำพยัญชนะสังโยคกับพยัญชนะเดี่ยว และซ้ำพยัญชนะสังโยคกับพยัญชนะสังโยค

ตารางที่ 12 ความถี่ของตำแหน่งที่ปรากฏเฉกานุปราสะ

บาท	กาทัมพรี	หรรษจริต	จัณฑีศตกะ	รวม	ร้อยละ
1	2	4	60	66	28.6
2	6	2	42	50	21.7
3	4	3	44	51	22.1
4	4	4	35	43	18.6
1 เชื่อมกับ 2	-	2	6	8	3.47
1 เชื่อมกับ 3	-	1	-	1	0.43
2 เชื่อมกับ 3	-	-	1	1	0.43
2 เชื่อมกับ 4	-	1	-	1	0.43
3 เชื่อมกับ 4	-	3	7	10	4.34
รวม	16	20	194	230	100

ตารางที่ 10 ชี้ว่า ในร้อยกรองของพาณะ เฉกานุปราสะปรากฏมากที่สุดในบาทที่ 1 หากเรียงลำดับจากมากไปน้อยจะได้ว่า บาทที่ 1 บาทที่ 2 บาทที่ 3 บาทที่ 4 ทั้งนี้ สังเกตได้ว่า จำนวนของเฉกานุปราสะในบาทที่ 1 ถึงบาทที่ 4 นั้นไม่แตกต่างกันมาก นอกจากนี้ ตารางดังกล่าวยังแสดงให้เห็นว่า นอกจากเฉกานุปราสะจะปรากฏในบาทเดียวกันแล้ว พาณะยังกำหนดให้เฉกานุปราสะอยู่ในตำแหน่งที่เชื่อมกันระหว่างบาทด้วย ดังจะเห็นได้ว่า ตำแหน่งที่มีเฉกานุปราสะเชื่อมกันมากที่สุดคือ บาทที่ 3 เชื่อมกับบาทที่ 4 รองลงมาคือบาทที่ 1 เชื่อมกับบาทที่ 2 ส่วนบาทที่ 2 เชื่อมกับบาทที่ 3 และบาทที่ 2 เชื่อมกับบาทที่ 4 นั้นมีจำนวนเท่ากันและเป็นจำนวนน้อยที่สุด ตัวอย่างเช่น

kurvannābhugnapṛṣṭho mukhani**kaṭakaṭiḥ** kandharāmātiraścīṃ
lolenāhanyamāṇaṃ tuhinakaṇamucā cañcatā kesareṇa /
nidrākaṇḍū**kaṣā**yaṃ **kaṣa**ti nibiḍitaśrotraśuktistura**ṅg**as
tva**ṅg**atpakṣmāgralagnapratanuvusakaṇaṃ koṇamakṣṇaḥ khureṇa
//3.6//

trailokyātaṅkaśāntyai pra**viśa**ti vi**vaśe** dhātari dhyānata**ndr**īm
i**ndr**ādayeṣu **drava**tsu **dravi**ṇapatipayaḥpālakālānaleṣu /
ye sparśenaiva piṣṭvā mahiṣamatiruṣaṃ trātavantastrilokīṃ
pāntu tvāṃ pañca caṇḍyāścaraṇanakhanibhenāpare lokapālāḥ
//9//

ตัวอย่างแรกมาจาก*หรรษจริต* จะเห็นได้ว่า ในท้ายบาทที่ 3 มีพยัญชนะสังโยค ṅg เป็นเฉกานุปราสะเชื่อมกับต้นบาทที่ 4 เช่นเดียวกับอีกตัวอย่างหนึ่งซึ่งมาจาก*จัณฑีศตกะ* นอกจากจะมีเฉกานุปราสะในบาทเดียวกันในการซ้ำคู่เสียง v ś กับ dr v แล้ว ยังมีพยัญชนะสังโยค ndr เชื่อมระหว่างบาทที่ 1 กับบาทที่ 2 ด้วย เป็นต้น การใช้ศัพทาลังการเชื่อมกันระหว่างบาทนี้แม้จะเป็นส่วนน้อยเมื่อเทียบกับเฉกานุปราสะในตำแหน่งอื่น แต่ก็มีส่วนพ้องกันกับศัพทาลังการประเภทอื่นที่เชื่อมระหว่างบาทเช่นเดียวกัน ดังจะได้อภิปรายต่อไป

สรุปได้ว่า เฉกานุปราสะในร้อยกรองของพาณะนั้นส่วนใหญ่ปรากฏอย่างหลากหลาย แบ่งออกเป็น 4 ประเภทโดยเรียงลำดับจากมากไปหาน้อย ได้แก่ ซ้ำพยัญชนะสังโยคซ้ำพยัญชนะเดี่ยว ซ้ำพยัญชนะสังโยคกับพยัญชนะเดี่ยว และซ้ำพยัญชนะสังโยคกับพยัญชนะสังโยค ตำแหน่งที่ปรากฏเฉกานุปราสะมากที่สุดก็คือบาทที่ 1 และยังมีการวางเฉกานุปราสะให้เชื่อมกันระหว่างท้ายบาทกับต้นบาทถัดไปด้วย

3.1.2.4 วฤตตยนุปราสะ

วฤตตยนุปราสะ คือ การซ้ำเสียงพยัญชนะเดี่ยวในบทประพันธ์[59] เสียงที่ซ้ำกันแสดงถึงความชำนาญในการแต่งคำประพันธ์ในจำนวนคำที่จำกัด อนุปราสะประเภทนี้มีลักษณะพิเศษอีกประการหนึ่ง คือ พยัญชนะที่มาซ้ำกันนั้นเป็นพยัญชนะตัวเดียวหรือพยัญชนะ

Chulalongkorn University

[59] ในการวิเคราะห์วฤตตยนุปราสะ ผู้วิจัยประสบปัญหาเช่นเดียวกับการวิเคราะห์อันตยานุปราะและเฉกานุปราสะ นั่นก็คือขอบเขตที่เหมาะสมในการนับจำนวน แม้นักวรรณคดีหลายท่านจะให้นิยามวฤตตยนุปราสะไว้เหมือนกันก็ตาม นักวิจัยบางท่านนับทีละสองบาท (เช่น วชิราภรณ์ วรรณดี, 2522: 56-57) บางท่านนับร้อยกรองทั้งบทซึ่งเป็นการขยายขอบเขตของการวิเคราะห์ให้ครอบคลุมทั้ง 4 บาทในคราวเดียว (เช่น ทัศนีย์ สินสกุล, 2542: 6) เหตุที่บางท่านนับทีละ 2 บาทอาจเป็นเพราะว่าหากยาวเกินไป อาจไม่รู้สึกหรือไม่แน่ว่าเป็นความตั้งใจของกวีที่จะซ้ำเสียง ผู้วิจัยจึงเห็นว่าควรนับวฤตตยนุปราสะทั้งบทประพันธ์ ต่างกับอันตยนุปราสะระหว่างบทซึ่งนับไม่เกิน 2 บาทหรือบาทเดียวในฉันท์ที่มีหลายพยางค์ และเฉกานุปราสะซึ่งนับทีละบาท ในขณะที่วฤตตยนุปราสะควรพิจารณาต่างออกไป เพราะการนับทั้งบทประพันธ์ย่อมทำให้เข้าใจลักษณะเฉพาะในการใช้อนุปราสะของพาณะบางประการได้ ลักษณะเฉพาะนั้นอาจพิจารณาได้ว่าเป็นความตั้งใจกวี การแบ่งบทประพันธ์เป็น 2 ชุดแล้วนับทีละชุดอาจทำให้ไม่ครอบคลุมและไม่เห็น “ความตั้งใจ” นั้นก็เป็นได้ ประเด็นนี้จะได้กล่าวต่อไปโดยละเอียด

สังโยคซ้อนกันกี่ตัวก็ได้ ทั้งนี้ ไม่มีข้อกำหนดเรื่องลำดับของพยัญชนะเหมือนในกรณีของเฉกานุปราสะแต่อย่างใด ตัวอย่างวฤตตยนุปราสะมีดังนี้

1) *เจารปัญจาศิกา* บทที่ 9

adyāpi **t**āṃ **n**i**dh**uva**n**e **m**a**dh**udi**gdh**a**m**u**gdh**a-
līḍhā**dh**a**r**āṃ **k**ṛṣa**t**a**n**uṃ ca**p**a**l**āya**t**ākṣīm /
kāśmī**r**a**p**aṅka**mṛ**ga**n**ābhi**kṛ**tāṅga**r**āṃ
karpū**r**a**p**ū**g**a**p**a**r**i**p**ūrṇa**m**ukhīṃ sma**r**ā**m**i //

2) *คีตโควินทะ* 1.2

vāgde**v**a**t**ā**c**a**r**i**t**a**c**itri**t**a**c**itta**s**a**dm**ā
pa**dm**ā**v**a**t**ī**c**a**r**a**ṇ**a**c**ā**r**a**ṇ**a**c**akra**v**artī
śrī**v**ā**s**u**dev**a**r**a**t**i**k**eli**k**athā**s**a**m**e**t**a**m**
eta**ṃ** **k**a**r**o**t**i jaya**dev**a**k**a**v**iḥ prabandham //

ตัวอย่างแรกมีวฤตตยนุปราสะปรากฏในการใช้เสียง p 7 ครั้ง r 6 ครั้ง m 5 ครั้ง t k และ n อย่างละ 4 ครั้ง dh 3 ครั้ง l และ g อย่างละ 2 ครั้ง ส่วนตัวอย่างที่ 2 วฤตตยนุปราสะปรากฏในการใช้เสียง t 9 ครั้ง v 8 ครั้ง c 6 ครั้ง r 5 ครั้ง k 4 ครั้ง s 3 ครั้ง ส่วน m ṇ d k และ dm อย่างละ 2 ครั้ง เป็นต้น

ในร้อยกรองของพาณะ มีวฤตตยนุปราสะปรากฏในการซ้ำพยัญชนะต่อไปนี้

ตารางที่ 13 ความถี่ของวฤตตยนุปราสะ

ลำดับที่	พยัญชนะ	ความถี่	ร้อยละ
1	k	441	5.57
2	kh	19	0.24
3	g	107	1.35
4	gh	4	0.05
5	c	52	0.65
6	j	108	1.37
7	ṭ	7	0.08
8	ḍ	2	0.02
9	ḍh	2	0.03

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ลำดับที่	พยัญชนะ	ความถี่	ร้อยละ
10	ṇ	141	1.78
11	t	932	11.78
12	th	7	0.08
13	d	379	4.79
14	dh	67	0.84
15	n	633	8
16	p	509	6.43
17	b	11	0.13
18	bh	205	2.56
19	m	638	8.06
20	y	419	5.29
21	r	665	8.4
22	l	326	4.12
23	v	761	9.62
24	ś	224	2.83
25	ṣ	147	1.83
26	s	443	5.6
27	h	285	3.6
28	kt	7	0.08
29	kr	10	0.12
30	kṣ	40	0.5
31	kv	2	0.03
32	gdh	2	0.03
33	ṅk	2	0.03
34	ṅg	6	0.07
35	ṇḍ	2	0.03

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ลำดับที่	พยัญชนะ	ความถี่	ร้อยละ
36	tk	5	0.06
37	tt	2	0.03
38	tp	2	0.03
39	ty	22	0.28
40	tr	19	0.24
41	ddh	2	0.03
42	dbh	2	0.03
43	dm	3	0.03
44	dy	4	0.05
45	dr	2	0.03
46	dv	11	0.13
47	dhy	2	0.03
48	dhv	2	0.03
49	nt	21	0.26
50	nd	2	0.03
51	nty	5	0.06
52	ndh	3	0.03
53	nn	9	0.11
54	nm	3	0.03
55	ny	5	0.06
56	nv	2	0.03
57	pt	4	0.05
58	pr	38	0.48
59	mb	5	0.06
60	mby	2	0.03
61	mbh	6	0.07

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ลำดับที่	พยัญชนะ	ความถี่	ร้อยละ
62	rd	2	0.03
63	rṇ	2	0.03
64	rn	4	0.05
65	ry	2	0.03
66	rv	21	0.26
67	ly	3	0.03
68	vy	6	0.07
69	śc	3	0.03
70	śr	2	0.03
71	śv	3	0.03
72	ṣṭ	8	0.10
73	st	18	0.22
74	str	8	0.10
75	sth	6	0.07
76	sm	8	0.10
77	sy	23	0.29
78	sv	2	0.03
79	ṃs	4	0.05
	รวม	7,911	99.87

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

จากตารางที่ 13 จะเห็นว่า ในร้อยกรองของพาณะจำนวน 173 บทนั้น เสียงที่ปรากฏวฤตตยนุปราสะมากที่สุดก็คือ t ซึ่งซ้ำ 932 ครั้ง หากเรียงลำดับของเสียงที่เกิดวฤตตยนุปราสะในตารางดังกล่าวจากมากไปหาน้อยก็จะเป็นดังนี้ t, v, r, m, n, p, s, k, y, d, l, h, ś, bh, ṣ, ṇ, j, g, dh, c, kṣ, pr, sy และ ty ส่วน nt กับ rv ซ้ำ 21 ครั้ง kh กับ tr ซ้ำ 19 ครั้ง st ซ้ำ 18 ครั้ง b กับ dv ซ้ำ 11 ครั้ง nn ซ้ำ 9 ครั้ง ṣṭ, str และ sm ซ้ำ 8 ครั้ง ṭ, th และ kt ซ้ำ 7 ครั้ง ṅg, mbh, vy และ sth ซ้ำ 6 ครั้ง tk, ny, nty และ mb ซ้ำ 5 ครั้ง dy, ṃs, pt และ rn ซ้ำ 4 ครั้ง ndh, śv, ly, dm, nm และ śc ซ้ำ 3 ครั้ง

นอกนั้น ซ้ำเสียงละ 2 ครั้งทั้งหมดซึ่งถือเป็นวฤตตยนุปราสะที่มีการซ้ำเสียงน้อยที่สุด เสียงที่ไม่ปรากฏวฤตตยนุปราสะเลยได้แก่ ṅ, ch, jh, ñ, th และ ph ทั้งนี้ ในภาษาสันสกฤต เสียงเหล่านี้มีศัพท์น้อยอยู่แล้วเป็นธรรมดา การไม่ปรากฏการซ้ำเสียงเหล่านี้จึงเป็นเรื่องเข้าใจได้

จะเห็นได้ว่า นอกจากพยัญชนะเดี่ยวทั้ง 27 เสียงแล้ว พยัญชนะสังโยคก็เป็นเสียงที่พาณะนิยมใช้ซ้ำกันเป็นอย่างมาก ดังจะเห็นได้ว่ามีพยัญชนะสังโยคจำนวนทั้งสิ้น 52 ชุดด้วยกัน แม้จำนวนเสียงที่ซ้ำกันจะมีเพียง 379 ครั้ง คิดเป็นร้อยละ 4.79 ในขณะที่พยัญชนะเดี่ยวซ้ำกัน 7,530 ครั้ง คิดเป็นร้อยละ 95.2 แต่จำนวน 379 ครั้งนั้นก็มาจากพยัญชนะสังโยคถึง 52 ชุด แสดงว่า พาณะอาจตั้งใจใช้พยัญชนะสังโยคอย่างหลากหลาย หากพิจารณาเทียบกับกวีท่านอื่นอาจไม่พบลักษณะเช่นนี้[60] วฤตตยนุปราสะจึงเป็นอนุปราสะที่พาณะนิยมใช้มาก เพราะนอกจากจะปรากฏในร้อยกรองทุกบทแล้ว ยังมีพยัญชนะสังโยคที่หลากหลายอีกด้วย

น่าสังเกตว่า ในการวิเคราะห์วฤตตยนุปราสะ ผู้วิจัยพบลักษณะพิเศษบางประการ คือ ในร้อยกรองบทหนึ่ง พยัญชนะที่ปรากฏซ้ำกันมากมักเป็นพยัญชนะที่อยู่ในคำที่สำคัญที่สุดอันได้แก่คำนามที่พาณะต้องการจะเน้นความสำคัญในบทประพันธ์ อาจเป็นคำที่สื่อถึงเทพเจ้าหรือบุคคลสำคัญ เช่น

> u**v**ā**s**a **y**asya ś**r**u**t**iś**ā**n**t**a**k**almaṣe
> **s**a**d**ā **p**u**r**oḍāś**a**p**a**vitri**t**ā**dh**a**r**e /
> **sar**asvat**ī** **s**o**m**a**k**aṣ**ā**yito**d**a**r**e
> **s**a**m**astaś**ā**strasmṛ**t**ibandhu**r**e **m**ukhe //11//
> พระสรัสวตีประทับอยู่ที่ปากของเขาตลอดเวลา ปากนั้นมีบาปสงบไปแล้วด้วยคัมภีร์ศรุติ มีริมฝีปากบริสุทธิ์ด้วยบทสวดสังเวย มีช่องปากแดงด้วยน้ำโสม และงดงามด้วยคัมภีร์ศาสตร์และสมฤติทั้งปวง

ตัวอย่างดังนี้มาจากเรื่อง*กาทัมพรี* ร้อยกรองบทนี้มีวฤตตยนุปราสะในการใช้เสียง s, r และ t 5 ครั้ง m, ś 3 ครั้ง และ k, p, v, d, y และ ṣ อย่างละ 2 ครั้ง พยัญชนะที่ซ้ำกันมากที่สุดคือ s, r และ t นั้นสัมพันธ์กับคำว่า sarasvatī “พระสรัสวตี” ซึ่งเป็นคำสำคัญที่สุดในร้อยกรอง

---

[60] เช่น ในเรื่อง*พุทธจริต*ของอัศวโฆษนั้น มีวฤตตยนุปราสะเป็นจำนวนมากเช่นกัน (ดูรายละเอียดในวชิราภรณ์ วรรณดี, 2522: 57-58) พยัญชนะเดี่ยวที่ซ้ำกันปรากฏทั้งสิ้น 13,260 ครั้ง คิดเป็นร้อยละ 99.2 ในขณะที่พยัญชนะสังโยคที่ซ้ำกันปรากฏเพียง 98 ครั้งจากพยัญชนะสังโยค 12 ชุด คิดเป็นร้อยละ 0.73 เท่านั้น หากเทียบกับร้อยกรองของพาณะแล้ว จะเห็นว่า พยัญชนะสังโยคที่ปรากฏในร้อยกรองของพาณะมีสัดส่วนมากกว่าอย่างเห็นได้ชัด

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

aṅganavedī vasudhā kulyā jaladhiḥ sthalī ca pātālam /
valmīkaśca sumeruḥ kṛtapratiyajñasya vīrasya //7.1//
สำหรับผู้กล้าที่กระทำปฏิญญาไว้แล้ว พื้นพสุธาคือแท่นพิธีที่ปูหญ้าไว้ มหาสมุทรคือคลอง บาดาลคือพื้นดิน และภูเขาสุเมรุคือจอมปลวก

ตัวอย่างนี้มาจาก*หรรษจริต* อุจฉวาสะที่ 7 จะเห็นว่า ร้อยกรองบทนี้มีวฤตตยนุปราสะในการใช้เสียง v 4 ครั้ง k และ l 3 ครั้ง และ t, dh, r และ s อย่างละ 2 ครั้ง พยัญชนะที่ซ้ำมากที่สุดคือ v นั้นก็เนื่องมาจากคำว่า vīrasya “สำหรับผู้กล้า” ซึ่งเป็นคำที่สำคัญที่สุดในร้อยกรองบทนี้ ผู้กล้าในบทนี้สื่อถึงพระเจ้าหรรษะที่จะกล่าวต่อไปในตอนนั้นนั่นเอง

nīte nirvyājadīrghāmaghavati maghavadvajralajjānidāne
nidrāṃ drāgeva devadviṣi muṣitaruṣaḥ saṃsmarantyāḥ svabhāvam /
devyā dṛgbhyastisṛbhyastraya iva galitā rāśayo raktatāyās
trāyantāṃ vastriśūlakṣatakuharabhuvo lohitāmbhaḥ-samudrāḥ //40//
เมื่ออสูรที่เป็นเหตุแห่งความอับอายแก่สายฟ้าของพระอินทร์ผู้ทรงพลังสิ้นชีพลงในทันใดซึ่งไม่มีใครรบกวนได้ ขอทะเลโลหิตที่ไหลออกจากรูที่เป็นแผลด้วยตรีศูล ประดุจกองสีแดงออกมาจากดวงตาทั้งสามของพระเทวีผู้ไม่มีความพิโรธและกำลังระลึกถึงสภาวะเดิมของพระองค์นั้นจงคุ้มครองพวกท่าน

ตัวอย่างดังกล่าวมาจาก*จัณฑีศตกะ* วฤตตยนุปราสะปรากฏในการใช้เสียง v 8 ครั้ง t 7 ครั้ง d n และ r 5 ครั้ง m, y, l, dr และ str 3 ครั้ง g, gh, ś, s, h และ dv 2 ครั้ง จะเห็นว่า ทั้งสองเสียงที่ปรากฏมากที่สุด คือ v และ d ที่ปรากฏเป็นอันดับที่ 3 นั้นสัมพันธ์กับคำว่า devī ซึ่งเป็นคำที่สำคัญที่สุดในร้อยกรองบทนี้

ร้อยกรองที่มีลักษณะพิเศษดังกล่าวใน*กาทัมพรี* ได้แก่ ร้อยกรองบทที่ 1 3 8 9 11 13 15 16 17 และ 19 ใน*หรรษจริต* ได้แก่ ร้อยกรองบทที่ 1.2, 1.3, 1.4, 1.5, 1.6, 1.9, 1.10, 1.11, 1.13, 1.14, 1.15, 1.16, 1.17, 1.22, 2.3, 2.4, 3.1, 3.2, 3.3, 4.2, 4.5, 5.1, 5.4, 6.1, 6.3 และ 7.1 ใน*จัณฑีศตกะ* ได้แก่ ร้อยกรองบทที่ 1, 3, 5, 6, 7, 9, 10, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 27, 29, 31, 32, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 43, 45, 46, 47, 49, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65,

66, 68, 70, 72, 73, 74, 77, 79, 80, 81, 82, 85, 87, 88, 89, 90, 93, 94, 97, 98, 100 และ 101[61]

การซ้ำพยัญชนะในคำที่สำคัญที่สุดในร้อยกรองแต่ละบทนั้น แม้จะมิได้ปรากฏในร้อยกรองทุกบท แต่ก็จะพบได้ในร้อยกรองของพาณะจำนวน 104 บทซึ่งถือว่าเป็นจำนวนมาก กล่าวคือ คิดเป็นร้อยละได้ 60.11 หรือเกินกว่าครึ่งหนึ่งของร้อยกรองทั้งหมดของพาณะ ข้อสังเกตนี้ยังไม่มีผู้ใดอภิปรายมาก่อน ถือเป็นลักษณะเฉพาะของวฤตตยนุปราสะที่น่าสนใจและจะเป็นส่วนสำคัญต่อการอภิปรายและวินิจฉัยวัจนลีลาของพาณะในบทต่อไป

นอกจากนี้ ลักษณะเด่นของวฤตตยนุปราสะในร้อยกรองของพาณะอีกประการก็คือ มีการซ้ำพยัญชนะให้เชื่อมกันระหว่างบาท ลักษณะนี้พ้องกับศัพทาลังการประเภทอื่นที่กล่าวไปแล้ว ตัวอย่างเช่น

> sūtradhārakṛtārambhairnāṭakairbahurbhūmikaiḥ /
> sapatākairyaśo le**bhe bhā**so devakulairiva // 1.15 //
>
> pātayati mahāpuruṣānsamameva bahūnanādareṇaiva /
> parivartamāna e**kaḥ kā**laḥ śailānivānantaḥ //5.2//
>
> nīte nirvyājadīrghāmaghavati maghavadvajralajjānidā**ne**
> **ni**drāṃ drāgeva devadviṣi muṣitaruṣaḥ saṃsmarantyāḥ svabhāvam /
> devyā dṛgbhyastisṛbhyastraya iva galitā rāśayo raktatā**yā**-
> strā**ya**ntāṃ vastriśūlakṣatakuharabhuvo lohitāmbhaḥ samudrāḥ //40//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

สองตัวอย่างแรกมาจาก*หรรษจริต* ส่วนอีกตัวอย่างหนึ่งมาจาก*จัณฑีศตกะ* จะเห็นได้ว่า ในตัวอย่างที่ 1 และ 2 นั้น พยัญชนะในพยางค์สุดท้ายของบาทที่ 3 เป็นตัวเดียวกับพยัญชนะตัวแรกในบาทที่ 4 ส่วนตัวอย่างที่ 3 นั้น จะเห็นว่าพยัญชนะสุดท้ายของบาทที่ 1 เป็นตัวเดียวกับพยัญชนะแรกของบาทที่ 2 และพยัญชนะสุดท้ายของบาทที่ 3 กับพยัญชนะในคำแรกของบาทที่ 4 นั้นเป็นตัวเดียวกัน แม้จะมิใช่พยัญชนะตัวแรกก็ตาม แต่ก็ถือว่าเป็นการซ้ำพยัญชนะที่ใกล้กันมาก

การซ้ำพยัญชนะตัวเดียวกันให้เชื่อมกันระหว่างบาทนั้นปรากฏในร้อยกรองต่อไปนี้ คือ *หรรษจริต*บทที่ 1.5, 1.15, 1.22, 2.5, 3.1, 3.4 และ 5.2 ส่วน*จัณฑีศตกะ*ปรากฏ

---

[61] ดูรายละเอียดได้ในภาคผนวกที่ 1

ในร้อยกรองบทที่ 14, 38, 40, 51, 52, 60, 72, 85, 98 และ 102 ร้อยกรองที่มีวฤตตยนุปราสะลักษณะนี้รวมเป็นจำนวนทั้งสิ้น 17 บท ใน 17 บทนี้ ปรากฏวฤตตยนุปราสะที่เชื่อมระหว่างบาท 19 ครั้ง ใน 19 ครั้ง มีการเชื่อมระหว่างบาทที่ 1 กับบาทที่ 2 จำนวน 8 ครั้ง ในขณะที่ การเชื่อมระหว่างบาทที่ 3 กับบาทที่ 4 จำนวนทั้งสิ้น 11 ครั้ง วฤตตยนุปราสะที่เชื่อมระหว่างบาทที่ 3 กับบาทที่ 4 จึงถือเป็นวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะประการหนึ่ง เพราะถือเป็นส่วนใหญ่

สรุปได้ว่า วฤตตยนุปราสะเป็นศัพทาลังการที่ปรากฏอย่างโดดเด่นในร้อยกรองของพาณะ นอกจากนี้ยังมีลักษณะพิเศษบางประการด้วย อันได้แก่การใช้วฤตตยนุปราสะให้ปรากฏในคำที่สำคัญที่สุดในร้อยกรองบทเดียวกัน และวฤตตยนุปราสะที่เชื่อมระหว่างบาท ถือเป็นวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ

3.1.2.5 ศรุตยนุปราสะ

ศรุตยนุปราสะ คือ การซ้ำเสียงพยัญชนะที่อยู่ในฐานกรณ์เดียวกัน อาจเป็นพยัญชนะตัวเดียวกัน หรือแม้จะเป็นเศษวรรค หากมีฐานกรณ์เหมือนกันก็นับเป็นศรุตยนุปราสะได้ทั้งสิ้น[62] ไม่ว่าจะเป็นในคำเดียวกัน หรือไม่ใช่คำเดียวกันก็ตาม ตัวอย่างศรุตยนุปราสะมีดังนี้

1) *กาวยาทรรศะ* ของทัณฑิน

eṣa rājā yadā lakṣmīṃ prāptavānbrāhmaṇapriyaḥ /
tadā pra**bh**ṛ**ti dh**a**r**m**a**sya **l**oke ˈs**mi**n**n**u**ts**a**v**o ˈ**bh**a**v**at //1.53//

จะเห็นว่า ในบาทที่ 1 ศรุตยนุปราสะปรากฏในทุกคำ กล่าวคือ ṣ กับ r จัดอยู่ในวรรคมูรธันยะเช่นกัน j กับ y จัดอยู่ในวรรคตาลวยะเช่นกัน และ d กับ l จัดอยู่ในวรรคทันตยะเช่นเดียวกัน ส่วนบาทที่ 2 จะเห็นว่า r กับ ṇ อยู่ในวรรคมูรธันยะเช่นกัน p, b, m และ v อยู่ในวรรคโอษฐยะเช่นกัน บาทที่ 3 นอกจาก p, ph และ m อยู่ในวรรคโอษฐยะเช่นเดียวกันแล้ว t, d, dh และ s อยู่ในวรรคทันตยะเช่นกัน ส่วนบาทที่ 4 t, n, l และ s อยู่ในวรรคทันตยะ ในขณะที่ bh กับ v อยู่ในวรรคโอษฐยะเช่นกัน

2) *สาหิตยทรรปณะ* ของวิศวนาถ

---

[62] ในการวิเคราะห์ศรุตยนุปราสะ มีข้อสังเกตเช่นเดียวกับการวิเคราะห์อนุปราสะอื่น ๆ กล่าวคือ ขอบเขตที่เหมาะสมในการพิจารณาศรุตยนุปราสะควรเป็นเช่นไร ผู้วิจัยจะใช้เกณฑ์เดียวกับที่เคยพิจารณาแล้วในการวิเคราะห์อันตยนุปราสะ นั่นคือ ภายในหนึ่งบาท หรือไม่เกินสองบาท หากมากกว่านี้อาจพิจารณาได้ว่าไกลเกินไป และไม่เห็นว่าเป็นการซ้ำพยัญชนะกัน ดูรายละเอียดเพิ่มเติมในเชิงอรรถที่ 13

dṛśā **d**ag**dh**aṃ ma**n**a**s**i**j**aṃ **j**īva**y**a**nt**i **d**ṛ**ś**aiva **y**āḥ /
vi**r**ū**p**ākṣa**s**ya **j**a**y**i**n**ī**st**āḥ **st**u**m**o **v**ā**m**alocanāḥ //

จะเห็นว่า ในบาทที่ 1 d, dh, n และ s อยู่ในวรรคทันตยะเช่นเดียวกัน บาทที่ 2 นอกจาก nt กับ d อยู่ในวรรคทันตยะเช่นเดียวกันแล้ว ś, j และ y ก็อยู่ในวรรคเดียวกัน คือตาลวยะด้วย บาทที่ 3 y กับ j อยู่ในวรรคตาลวยะเหมือนกัน v กับ p อยู่วรรคทันตยะเช่นกัน r กับ ṣ อยู่ในวรรคมูรธันยะเหมือนกัน และ n กับ st อยู่ในวรรคทันตยะเช่นกัน ส่วนบาทที่ 4 m กับ v อยู่ในวรรคโอษฐยะเช่นกัน

ความไพเราะอันเนื่องมาจากศรุตยนุปราสะเกิดจากการที่เสียงพยัญชนะที่ออกเสียงด้วยฐานกรณ์เดียวกันมาอยู่ใกล้กัน

เมื่อวิเคราะห์ร้อยกรองของพาณะทั้งสามเรื่อง พบว่า ศรุตยนุปราสะปรากฏในร้อยกรองของพาณะทุกบท ตัวอย่างร้อยกรองจาก*กาทัมพรี หรรษจริต* และ*จัณฑีศตกะ* ตามลำดับมีดังนี้

hara**nt**i kaṃ **n**ojjva**l**a**d**īpakopamair
na**v**aiḥ **p**a**d**ār**th**airupapādi**t**āḥ ka**th**āḥ /
nira**nt**araśleṣagha**n**āḥ **s**u**j**ā**t**a**y**o
mahāsra**j**a**ś**ca**mp**akakuḍmalairi**v**a //9//

จะเห็นว่า บาทที่ 1 มีการซ้ำพยัญชนะที่จัดอยู่ในวรรคทันตยะ ได้แก่ d, nt, n และ l บาทที่ 2 มีการซ้ำพยัญชนะที่จัดอยู่ในวรรคโอษฐยะ ได้แก่ v และ p และวรรคทันตยะ ได้แก่ t, th และ d บาทที่ 3 มีการซ้ำพยัญชนะในวรรคทันตยะ ได้แก่ n, s และ nt กับวรรคตาลวยะ คือ j, y และ ś ส่วนบาทที่ 4 มีการซ้ำพยัญชนะที่จัดอยู่ในวรรคโอษฐยะ คือ m, v และ mp และวรรคตาลวยะ คือ j และ śc

sa**nt**i śvā**n**a ivā**s**aṃkh**y**ā **j**ātibhā**j**o gṛhe gṛhe /
ut**p**ā**d**akā **n**a **b**aha**v**aḥ ka**v**a**y**aḥ **ś**ara**bh**ā i**v**a //1.5//

จะเห็นว่า บาทที่ 1 มีการซ้ำพยัญชนะที่จัดอยู่ในวรรคทันตยะ ได้แก่ nt, n และ s บาทที่ 3 มีการซ้ำพยัญชนะในวรรคทันตยะ ได้แก่ d และ n กับวรรคโอษฐยะ คือ p, b และ v ส่วนบาทที่ 4 มีการซ้ำพยัญชนะที่จัดอยู่ในวรรคโอษฐยะ คือ bh และ v และพยัญชนะในวรรคตาลวยะ คือ y และ ś

jāh**n**a**v**yā **y**ā **n**a **j**ātā**n**u**n**a**y**apa**r**aha**r**a**kṣ**i**p**ta**y**ā k**ṣ**ā**l**a**y**a**nt**y**ā
nū**n**aṃ **n**o **n**ūpu**r**e**ṇ**a glapi**t**a**ś**a**ś**i**r**u**c**ā **j**y**o**ts**n**a**y**ā vā **n**akhā**n**ām /
tāṃ **ś**o**bh**ā**m**ā**d**a**dh**ā**n**ā **j**a**y**a**t**i **n**a**v**a**m**i**v**ā**l**ak**t**akaṃ **p**ī**ḍ**a**y**i**t**v**ā

pā**den**ai**v**a k**ṣ**i**p**a**ntī **m**ahi**ṣ**a**m**a**s**u**r**a**s**ā**d**ā**n**a**n**iṣkārya**m**āryā //3//

ตัวอย่างนี้ชี้ว่า บาทที่ 1 มีการซ้ำพยัญชนะที่จัดอยู่ในวรรคตาลวยะ ได้แก่ j และ y วรรคทันตยะ ได้แก่ t, n และ l วรรคมูรธันยะ คือ r และ ṣ บาทที่ 2 มีการซ้ำพยัญชนะที่จัดอยู่ในวรรคทันตยะ ได้แก่ t และ n วรรคตาลวยะ คือ c, y, ś และ jy วรรคมูรธันยะ คือ r และ ṇ บาทที่ 3 มีการซ้ำพยัญชนะที่จัดอยู่ในวรรคทันตยะ ได้แก่ t, d, dh, n และ l วรรคตาลวยะ คือ j, y และ ś วรรคโอษฐยะ ได้แก่ p, bh, m และ v และบาทที่ 4 มีการซ้ำพยัญชนะวรรคทันตยะ คือ d, n, s และ nt วรรคตาลวยะ ได้แก่ r กับ ṣ วรรคโอษฐยะ ได้แก่ p, m และ v

เหตุที่ถือว่ามีศรุตยนุปราสะปรากฏในทุกบทถือเป็นความชำนาญทางการประพันธ์ของพาณะโดยแท้ เนื่องจากสามารถเลือกคำที่ออกเสียงด้วยฐานกรณ์เดียวกันมาอยู่ใกล้กันได้ นอกจากศรุตยนุปราสะจะปรากฏในร้อยกรองทุกบทแล้ว น่าสังเกตว่ายังมีลักษณะพิเศษบางประการที่พ้องกับศัพทาลังการประเภทอื่นด้วย นั่นคือ การวางศรุตยนุปราสะให้เชื่อมเสียงกันระหว่างบาท เสียงที่เชื่อมกันนั้นเป็นเสียงสุดท้ายกับเสียงแรกของบาทถัดไป ตัวอย่างเช่น

jayanti bāṇāsuramaulilāli**t**ā
daśāsyacūḍāmaṇicakracumbinaḥ /
surāsurādhīśaśikhāntaśāyino
bhavacchidastryambakapādapāṃśavaḥ //2//

mithyaivālikhitāṃ manorathaśatairniḥśeṣanaṣṭāṃ śri**y**āṃ
cintāsādhanakalpanākuladhiyāṃ bhūyo vane vidviṣām /
āyātaḥ kathamapyayaṃ smṛtipathaṃ śūnyībhavaccetas**ā**ṃ
nāgendraḥ sahate na mānasagatānāśāgajendrānapi //2.4//

sadyaḥ sādhitasādhyamuddhṛtavatī śūlaṃ śivā pātu **v**aḥ
pādaprāntaviṣakta eva mahiṣākāre suradveṣiṇi /
diṣṭyā deva vṛṣadhvajo yadi bhavāneṣāpi naḥ svāmi**n**ī
saṃjātā mahiṣadhvajeti jayayā kelau kṛte ʻrdhasmitā //32//

จะเห็นว่า ตัวอย่างแรกแสดงถึงศรุตยนุปราสะที่มีเสียงเชื่อมกันระหว่างบาทที่ 1 กับบาทที่ 2 (t กับ d ในวรรคทันตยะ) ตัวอย่างที่ 2 คือศรุตยนุปราสะที่มีเสียงเชื่อมกันระหว่างบาทที่ 1 กับบาทที่ 2 และบาทที่ 3 กับบาทที่ 4 (y กับ c ในวรรคตาลวยะ และ s กับ n ในวรรคทันตยะ) ส่วนตัวอย่างสุดท้ายก็คือคือศรุตยนุปราสะที่มีเสียงเชื่อมกันระหว่างบาทที่ 1 กับบาทที่ 2 และบาทที่ 3 กับบาทที่ 4 (v กับ p ในวรรคโอษฐยะ และ n กับ s ในวรรคทันตยะ) เช่นเดียวกับตัวอย่างที่สอง

ร้อยกรองที่มีลักษณะดังกล่าวมีจำนวนทั้งสิ้น 36 บท ได้แก่ กาทัมพรี บทที่ 2, 6, 7, 16, 19 และ 1.1 หรรษจริต บทที่ 1.1, 1.2, 1.5, 1.8, 1.9, 1.20, 2.4, 3.3 และ 4.4 จัณฑีศตกะ บทที่ 4, 10, 32, 36, 44, 49, 52, 55, 64, 68, 72, 81, 82, 83, 89, 92, 98 และ 100 ในบรรดาร้อยกรองเหล่านี้ มีเสียงที่เชื่อมบาทที่ 1 กับบาทที่ 2 จำนวน 20 บท ส่วนที่เชื่อมบาทที่ 3 กับบาทที่ 4 นั้นมีจำนวน 16 บท การเชื่อมเสียงด้วยศรุตยนุปราสะจึงปรากฏในระหว่างบาทที่ 1 กับบาทที่ 2 เป็นส่วนใหญ่

สรุปได้ว่า ศรุตยนุปราสะปรากฏในร้อยกรองของพาณะเป็นจำนวนมาก แสดงให้เห็นความใส่ใจในการเลือกใช้คำที่มีเสียงในวรรคเดียวกันนั้นมาเรียงร้อยให้ต่อเนื่องกันไป ทำให้ร้อยกรองมีเสียงไพเราะมากขึ้น นอกจากนี้ ยังปรากฏการใช้ศรุตยนุปราสะให้มีเสียงเชื่อมกันระหว่างบาทซึ่งไปพ้องกับศัพทาลังการประเภทอื่นด้วย

3.2 เศลษะ

นอกจากศัพทาลังการที่ได้กล่าวไปแล้วข้างต้น ร้อยกรองของพาณะหลายบทแสดงให้เห็นการใช้อรรถาลังการอีกจำนวนมาก แต่เนื่องจากวัจนลีลาศาสตร์มุ่งเน้นวิเคราะห์เสียงเป็นหลัก ผู้วิจัยจะกล่าวถึงอรรถาลังการซึ่งเป็นประเด็นสำคัญในการวิเคราะห์รีติในบทต่อไป อย่างไรก็ตาม อรรถาลังการที่โดดเด่นและปรากฏอยู่บ่อยครั้งในร้อยกรองของพาณะ ก็คือเศลษะ ในขณะที่ตำราการประพันธ์บางเล่ม เช่น *กาวยประกาศ* ของมัมมฏะ จัดให้เศลษะอยู่ในหมวดศัพทาลังการ เนื่องจากเป็นการเล่นคำพ้องเสียง (วชิราภรณ์ วรรณดี, 2522: 76) เศลษะจึงมีสถานะอยู่กึ่งกลางระหว่างศัพทาลังการกับอรรถาลังการนั่นเอง

เศลษะหมายถึงการใช้ภาษาเพื่อให้มีหลายความหมาย บางครั้งส่งผลต่อความหมายเดิม บางครั้งไม่ส่งผล ความหมายที่หลากหลายนี้อาจเกิดจากการที่คำในภาษาสันสกฤตแปลได้หลายความหมาย หรืออาจเกิดจากการแบ่งพยางค์ในคำนั้นได้หลายแบบ ความหมายจึงเพิ่มขึ้น เศลษะมีส่วนสำคัญที่ทำให้ภาษาสันสกฤตซับซ้อนและกำกวมมากขึ้น กวีสันสกฤตไม่นิยมบอกว่ามีเศลษะอย่างตรงไปตรงมา ผู้อ่านจึงต้องวัดใจกวีด้วยตนเองว่าเป็นไปได้หรือไม่ที่บทประพันธ์นี้จะมีเศลษะ ตัวอย่างเศลษะในวรรณคดีสันสกฤตมีดังนี้

> yuktaṃ kādambarīṃ śrutvā kavayo maunamāśritāḥ /
> **bāṇadhvanau anadhyāyo** bhavatīti **smṛtir**yataḥ //
> กวีทั้งหลายควรนิ่งเงียบหลังจากที่ได้ยินเรื่อง*กาทัมพรี* เพราะเป็นที่จดจำกันมาว่า
> การไม่มีอัธยายะย่อมมีในถ้อยคำของพาณะ
> (/คัมภีร์สมฤติกล่าวว่า ช่วงคั่นเวลาเรียนย่อมมีเนื่องจากเสียงของลูกศร)

ตัวอย่างนี้มาจาก*กีรติเกามุที* 1.15 ของโสเมศวรเทวะ คำที่มีเศลษะคือ anadhyāya ซึ่งแปลว่า “ช่วงคั่นเวลาในการเรียน” ก็ได้ หรือแปลว่า “การไม่มีอัธยายะ (บท, ตอน)” ก็ได้ smṛti แปลว่า “ความจำ, การท่องจำ” ก็ได้ หรืออาจแปลว่า “คัมภีร์สมฤติ” ซึ่งเป็นชื่อคัมภีร์หมวดหนึ่งก็ได้เช่นกัน และคำว่า bāṇadhvani ซึ่งอาจแปลได้ว่า “เสียงของลูกศร” หรือ “ถ้อยคำของพาณะ” ก็ได้

āsvādito ’si mohād bata viditā **vadana**mādhurī bhavataḥ /
madhuliptakṣura **rasanā**cchedāya paraṃ vijānāsi //
ดูก่อนเจ้าผู้เป็นมีดอาบน้ำผึ้ง ด้วยความหลง ข้าจึงลิ้มรสเจ้า อนิจจา เมื่อข้าสัมผัสความหวานของใบหน้า (/ปาก) ของเจ้าแล้ว ข้าพบว่า การจะตัดการรับรู้ (/ลิ้น) ของผู้ใดนั้น เจ้าช่างรู้ดียิ่งนัก

ตัวอย่างนี้มาจาก*อารยสัปตศตี* ของโควรรธนะ บทที่ 97 คำที่มีเศลษะคือ vadana ซึ่งแปลได้ทั้ง “หน้า” และ “ปาก” และในคำว่า “rasanā” ซึ่งแปลว่า “การรับรู้” หรือแปลว่า “ลิ้น” ก็ได้

ด้วยเหตุที่เศลษะมีบทบาทสำคัญในการประพันธ์ให้ได้ความหมายซ้อนกันหลายประการ กวีสมัยหลังบางคนนำลักษณะเด่นนี้ไปใช้เป็นกลวิธีการแต่งคำประพันธ์ เกิดเป็นวรรณคดีกลบทที่เล่าเรื่องหลายเรื่องซ้อนกันไปในคราวเดียว เช่น วรรณคดีทวิสันธาน หรือที่มีชื่อว่า “ราฆวปาณฑวียะ” ซึ่งแต่งเมื่อ ค.ศ. 1175 กวีใช้เศลษะเล่าเรื่อง*รามายณะ*กับ*มหาภารตะ*ไว้ในคราวเดียวกันเป็นต้น

เศลษะเป็นวัจนลีลาที่สำคัญประการหนึ่งของพาณะ ดังจะเห็นว่า มีเศลษะปรากฏอยู่ในบทประพันธ์ต่าง ๆ หลายบท ชี้ให้เห็นว่า พาณะเป็นกวีที่นิยมพลิกแพลงภาษาให้แปลได้หลายความหมายในคราวเดียวกัน บทประพันธ์จึงมีมิติ หรือมีความหมายกำกวมมากขึ้น ดังที่กล่าวแล้วว่ากวีสันสกฤตไม่นิยมบอกว่าบทประพันธ์ใดบ้างที่มีเศลษะ ในกรณีของพาณะ น่าสังเกตว่า พาณะจะใช้อุปมาเพื่อบอกเป็นนัยๆ ว่าในบทประพันธ์นั้นมีเศลษะ การเปรียบเทียบในอุปมาทำให้ผู้อ่านสงสัยได้ว่า อะไรคือลักษณะร่วมกันระหว่างสิ่งที่นำไปเปรียบกับสิ่งที่เป็นตัวตั้งในความเปรียบนั้น เศลษะหลายครั้งในร้อยกรองของพาณะจึงปรากฏอยู่ในอุปมานั่นเอง ตัวอย่างเช่น

haranti kaṃ n**ojjvaladīpakopamair**
navaiḥ **padārthair**upapāditāḥ kathāḥ /
nirantara**śleṣa**ghanāḥ **sujātayo**
mahāsrajaścampakakuḍmalair iva //กาทัมพรี 9//

กถาที่อุดมไปด้วยเศลษะอย่างต่อเนื่อง มีการพรรณนาธรรมชาติอย่างงดงาม และประพันธ์ขึ้นด้วยความหมายของคำที่แปลกใหม่ซึ่งมีอุปมา ทีปกะ และศฤงคารรส ประดุจมาลัยพวงใหญ่ที่มีดอกมะลิงดงาม มีดอกไม้เรียงร้อยกันอย่างต่อเนื่อง ประดับด้วยสิ่งใหม่ๆ คือ ช่อดอกจำปาอุปมาเหมือนเปลวเทียนที่ส่องสว่างนั้น จะไม่ดึงดูดใจผู้ใดเล่า

ร้อยกรองบทนี้เปรียบเทียบกถากับพวงมาลัย ผู้อ่านย่อมสังเกตได้ว่า ร้อยกรองบทนี้มีเศลษะ อยู่ในอุปมาโดยใช้คำที่แปลได้หลายความหมายในที่เดียวกัน ได้แก่ คำว่า **ujjvaladīpakopama** แปลว่า “ประกอบด้วยอุปมา ทีปกะ และศฤงคารรส” และแปลได้ความหมายอีกอย่างหนึ่งว่า “เหมือนเทียนที่ส่องสว่าง” **padārtha** ซึ่งแปลว่า “ความหมายของคำ” และแปลได้อีกความหมายหนึ่ง “สิ่งของ” **sujāti** แปลว่า “การพรรณนาธรรมชาติที่งดงาม” หรือแปลว่า “ดอกมะลิที่งดงาม” ก็ได้เช่นกัน **śleṣa** เป็นชื่อของอรรถาลังการประเภทหนึ่งก็ได้ หรือแปลว่า “เรียงร้อยเข้าด้วยกัน” ก็ได้เช่นกัน

namaḥ sarvavide tasmai vyāsāya kavivedhase /
cakre **puṇyaṃ sarasvatyā** yo varṣamiva bhāratam //หรรษจริต1.3//
ข้าขอน้อมไหว้ฤษีวยาสผู้เปรื่องปราดในหมู่กวี ผู้รอบรู้ ผู้รจนามหาภารตะให้ศักดิ์สิทธิ์ด้วยวรรณศิลป์ ประดุจกระทำดินแดนภารตวรรษให้เป็นโพรงด้วยแม่น้ำสรัสวตี

มีเศลษะในคำว่า **puṇya** ซึ่งแปลว่า “ศักดิ์สิทธิ์” และ “โพรง” และคำว่า **sarasvatī** แปลว่า “แม่น้ำสรัสวตี” และ “วรรณศิลป์” เป็นเศลษะแบบแรก โดยพาณะใช้อุปมาเพื่อสื่อว่ามีเศลษะ ผู้อ่านจึงต้องแปลคำบางคำในบทประพันธ์นี้สองครั้ง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

prāyaḥ kukavayo loke **rāgā**dhiṣṭhita**dṛṣṭayaḥ** /
kokilā iva jāyante vācālāḥ kāmakāriṇaḥ //หรรษจริต 1.4//
กวีที่ไม่ดีส่วนใหญ่ในโลกนี้มักมีปัญญาถูกครอบงำด้วยราคะ คุยโวโอ้อวด และชอบทำอะไรตามอำเภอใจ เหมือนนกโกกิลาที่มีสายตาเต็มไปด้วยสีแดง ช่างเจรจา และทำอะไรตามความปรารถนา

เศลษะในร้อยกรองบทนี้ คือ **rāga** ซึ่งแปลว่า “สีแดง, ราคะ” และ **dṛṣṭi** ซึ่งแปลว่า “สายตา, ปัญญา” จะเห็นว่า มีอุปมาบอกเป็นนัย ๆ ให้ผู้อ่านสงสัยว่าอาจมีคำที่แปลสองครั้งในบทประพันธ์

เหตุใดเศลษะในร้อยกรองของพาณะจึงปรากฏในอุปมาหลายครั้ง เป็นไปได้ว่า พาณะอาจต้องการเน้นลักษณะร่วมของการเปรียบเทียบให้ชัดเจนมากขึ้นก็เป็นได้ กล่าวคือ ในการ

เปรียบเทียบ สิ่งที่สำคัญที่สุดก็คือลักษณะร่วมหรือที่เรียกว่า “สาธารณธรรม” ระหว่างอุปมากับอุปไมย หรือระหว่างสิ่งที่นำไปเปรียบเทียบกับสิ่งที่รับความเปรียบนั้น โดยปกติ ลักษณะร่วมจะเห็นได้จากความหมายของคำที่กวีใช้ในประโยค ในขณะที่พาณะอาจต้องการจะแสดงลักษณะร่วมให้เห็นเป็นรูปธรรม จึงใช้เศลษะเพื่อให้ผู้อ่านต้องแปลความหมายของคำเดียวกันมากกว่าหนึ่งครั้ง ตัวอย่างเช่น *หรรษจริต* 1.4 ที่ยกมาข้างต้น พาณะอุปมากวีที่ไม่ดีกับนกโกกิลาด้วยคำขยายเดียวกัน คือ rāga กับ dṛṣṭi การแปลคำขยายเดียวกันสองครั้งย่อมเน้นลักษณะร่วมให้เห็นเป็นรูปธรรมมากยิ่งขึ้นนั่นเอง เป็นต้น

ในร้อยกรองของพาณะ 173 บท มีเศลษะจำนวนทั้งสิ้น 40 บท บางบทมีเศลษะมากกว่าหนึ่งแห่ง เช่น ร้อยกรองเกริ่นนำเรื่อง*กาทัมพรี* บทที่ 9 มีเศลษะถึง 6 คำด้วยกัน หรือ*หรรษจริต* 1.4 ก็มีเศลษะถึงสองครั้ง เป็นต้น อาจกล่าวได้ว่าพาณะชอบใช้เศลษะมาก มีทั้งคำเดียวหรือหลายคำเป็นชุดในบทประพันธ์เดียวกัน เศลษะที่ปรากฏจำนวนมากจึงแสดงถึงความนิยมใช้เศลษะในร้อยกรองและฝีมือการประพันธ์ของพาณะได้เป็นอย่างดี กวีผู้ที่จะทำเช่นนี้ได้ไม่เพียงแต่ต้องมีคลังคำมากเป็นพิเศษเท่านั้น หากแต่ต้องคำนึงถึงความเป็นไปได้ของความหมายหลายความหมายที่จะเกิดขึ้นด้วย นอกจากนี้ยังสะท้อนว่า พาณะเป็นกวีที่ชอบความกำกวม หรือชอบที่จะวัดใจผู้อ่านด้วยการซ่อนความหมายไว้ในบทประพันธ์ของตนนั่นเอง

การใช้เศลษะในกรณีที่ไม่ใช่ในบริบทของอุปมาก็มีในร้อยกรองของพาณะด้วยเช่นกัน เศลษะจำพวกนี้เกิดจากการใช้คำที่มีหลายความหมาย บางครั้งทำให้ประโยคมีความหมายใหม่ที่ไม่เกี่ยวกับตัวบทเดิม ดังเช่นตัวอย่างแรกที่ยกมาจาก*กีรติเกามุที*ข้างต้น บางกรณีถือเป็นเรื่องความเห็นของผู้อ่านแต่ละคนที่เห็นไม่ตรงกันว่ามีเศลษะหรือไม่ ลักษณะนี้เป็นความกำกวมที่เกิดจากเศลษะซึ่งอาจเป็นความตั้งใจของกวีหรือไม่ใช่ก็ได้เช่นกัน พาณะดูเหมือนว่าจะเข้าใจข้อได้เปรียบของอลังการประเภทนี้เป็นอย่างดี จึงใช้เศลษะในบทประพันธ์หลายครั้ง แม้จะไม่ใช่บริบทของการเปรียบเทียบแบบอุปมาก็ตาม ตัวอย่างเช่น

> śārṅgin**bāṇaṃ** vimuñca bhramasi balirasau saṃyataḥ kena bāṇo
> gotrāre hanmyahaṃ te ripumamararipustveṣa gotrasya śatruḥ /
> daityā vyāpādyatāṃ drāgaja iva mahiṣo hanyate manmahe ·dye-
> tyutprāsyomā purastādanu danujatanuṃ mṛdnatī trāyatāṃ vaḥ //24//
> พระนางอุมาทรงเยาะเย้ยอยู่ก่อนว่า “ดูก่อนพระวิษณุ นั่นคืออสูรพลิ ใครผูกพาณะไว้เล่า จงปลดปล่อยอสูรพาณะ (/จงแผลงศร) เถิด ดูก่อนพระอินทร์ ข้าจะฆ่าศัตรูของท่าน อสูรตนนั้นเป็นอริของวงศ์ตระกูล ดูก่อนแทตย์ทั้งหลาย มหิษาสูรย่อมถูกสังหารเหมือนแพะในพิธีบูชาบวงสรวงข้าในวันนี้” แล้วทรงบดขยี้ร่างทานพมหิษะนั้นภายหลัง ขอพระองค์จงคุ้มครองพวกท่าน

ตัวอย่างนี้มาจาก*จัณฑีศตกะ* คำที่มีเศลษะคือ **bāṇa** ซึ่งแปลได้ว่า “อสูรพาณะ” และ “ลูกศร” หรืออาจสื่อถึงตัวพาณะเองก็ได้ซึ่งมีหลักฐานเกี่ยวกับความคิดเรื่องอหังการแห่งกวีที่พาณะชอบแสดงตนในบทประพันธ์[63] หากเรายอมรับว่าอาจสื่อถึงตัวพาณะได้ ร้อยกรองบทนี้ก็จะถือว่ามีเศลษะที่แปลได้ถึง 3 ความหมายด้วยกันซึ่งไม่พบในกวีทั่วไป

> grastāśvaḥ śalpalobhādiva haritaharerāprasoḍhānaloṣmā
> sthāṇau kaṇḍūṃ vinīya pratimahiṣaruṣevāntakopāntavartī /
> **kṛṣṇaṃ** paṅkaṃ yathecchan**varuṇam**upagato majjanāyeva yasyāḥ
> svastho ·bhūtpādamāptvā hradamiva mahiṣaḥ sāstu durgā śriye vaḥ //8//
> มหิษาสูรเขมือบม้าของพระอาทิตย์ประหนึ่งด้วยความอยากจะกินหญ้าจึงร้อนด้วยไฟที่ทนได้ยาก ด้วยพิโรธอสูรนั้นโดยเฉพาะ พระเทวีทรงหยุดความกระสันในพระศิวะมหาเทพไว้แล้ว เสด็จไปดุจดั่งพระยม มันอยากได้โคลนตมสีดำฉันใด จึงดำน้ำไปฉันนั้น ครั้นไปถึงพระบาทที่ประดุจหนองน้ำของพระเทวีมันจึงได้ความสุข ขอพระนางทุรคาองค์นั้นจงสถิตอยู่เพื่อความมีโชคของพวกท่าน

อรรถกถาของเรื่อง*จัณฑีศตกะ*กล่าวว่า kṛṣṇaṃ paṅkaṃ yathecchanvaruṇamupagato majjanāyeva เป็นเศลษะซึ่งแปลได้อีกความหมายหนึ่งว่า “ปรารถนาพระกฤษณะผู้ประดุจเปือกตม จึงเข้าไปหาพระวรุณประหนึ่งว่าจะดำน้ำ” อย่างไรก็ตาม ข้อความนี้อาจไม่ใช่เศลษะก็ได้ เพราะตามตำนาน มหิษาสูรไม่มีเรื่องราวเกี่ยวข้องกับพระกฤษณะและพระวรุณแต่อย่างใด ความเห็นว่ามีเศลษะในข้อความดังกล่าวอาจเป็นการลากเข้าความหรือแปลเกินตัวบทของอรรถกถาจารย์ก็เป็นได้ อย่างไรก็ตาม ประเด็นสำคัญไม่ได้อยู่ที่ว่าข้อความนี้มีเศลษะจริงหรือไม่ หากแต่ควรเข้าใจว่า ที่เป็นเช่นนั้นก็เพราะเป็นที่ยอมรับกันทั่วไปว่า เศลษะเป็นวัจนลีลาที่โดดเด่นในร้อยกรองของพาณะ อรรถกถาจารย์จึงเข้าใจและมีความเห็นเป็นเช่นนั้น ไม่ว่าร้อยกรองบทนี้จะมีเศลษะหรือไม่ก็ตาม

ในบางกรณีเศลษะแบบนี้ก็เกิดจากการตัดคำได้หลายแบบ ดังจะเห็นได้จาก*จัณฑีศตกะ* บทที่ 70

> nistriṃśenocitaṃ te viśasanamurasaścaṇḍi karmāsya ghoraṃ
> vrīḍāmasyopari tvaṃ kuru dṛḍhahṛdaye muñca śastrāṇyamūni /
> itthaṃ daityaiḥ sadainyaṃ samadamapi suraistulyamevocyamānā
> rudrāṇī dāruṇaṃ vo dravayatu duritaṃ dānavaṃ dārayantī //70//
> พระนางรุทราณีเมื่อจะสังหารทานพ พวกแทตย์ก็กล่าวด้วยความโศกเศร้าว่า “ดูก่อนพระนางจัณฑีผู้โหดร้าย การฉีกอกควายอันเป็นการกระทำที่โหดร้ายไม่เหมาะสมแก่พระองค์

[63] ดูรายละเอียดใน 2.2.1.1 อหังการของพาณะ บทที่ 2 แนวคิดในการศึกษาและภูมิหลังวรรณคดี

ดูก่อนพระผู้ใจแข็ง จงทำความอับอายบนควายตัวนั้นเถิด จงทิ้งอาวุธเหล่านั้นเสียเถิด” เช่นเดียวกับที่พวกเทวดากล่าวด้วยความหรรษาเช่นนี้ว่า “ข้าแต่พระนางจัณฑี การฉีกอกควายด้วยดาบอันเป็นการกระทำโหดร้ายนั้นเหมาะสมแก่พระองค์แล้ว ข้าแต่พระผู้ใจเด็ดเดี่ยว จงกระทำให้มันอับอาย จงซัดอาวุธเหล่านั้นเถิด” ขอพระองค์จงขจัดความทุกข์อันโหดร้ายทารุณแก่พวกท่าน

จะเห็นว่า มีเศลษะปรากฏในคำว่า nistriṃśenocitaṃ ซึ่งอาจตัดคำได้เป็น nistriṃśena ucitaṃ ก็ได้ หรืออาจตัดว่า nistriṃśe na ucitaṃ ก็ได้ การตัดคำอย่างแรกจะได้คำว่า ucitaṃ ซึ่งแปลว่าเหมาะสม ส่วนอย่างหลังทำให้ได้คำว่า na ucitaṃ แปลได้ว่า ไม่เหมาะสม ความหมายที่ตรงข้ามกันนี้พาณะทำให้เกิดได้ด้วยเศลษะ สิ่งที่น่าอัศจรรย์ก็คือ คำพูดของแทตย์และเทวดามีเสียงอย่างเดียวกัน แต่ให้ความหมายต่างกัน เศลษะทำให้ผู้อ่านต้องแปลประโยคเดิมสองรอบเพื่อให้ได้ความหมายที่สอดคล้องกับบริบทในร้อยกรอง

นอกจากนี้ บางครั้งเศลษะในร้อยกรองของพาณะแปลได้มากกว่าสองความหมายในคราวเดียวกันอีกด้วย เศลษะของพาณะจึงถือว่ามีลักษณะพิเศษยิ่งกว่าเศลษะโดยทั่วไปที่แปลได้สองความหมายในคราวเดียวเท่านั้น การใช้เศลษะที่แปลได้มากกว่าสองความหมายจึงน่าอัศจรรย์ยิ่งกว่าและไม่อาจพบได้ทั่วไป ตัวอย่างเช่น

mṛtyostulyaṃ trilokīṃ grasitumatirasānniḥsṛtāḥ kiṃ nu jihvāḥ
kiṃ vā kṛṣṇāṅghripadmadyutibhiraruṇitā viṣṇupadyāḥ padavyaḥ /
prāptāḥ saṃdhyāḥ smarāreḥ svayamuta nutibhistisra ityūhyamānā
devairdevītriśūlāhatamahiṣajuṣo raktādhārā jayanti //4//
ลิ้นที่แลบออกมาจากมฤตยูเสมือนว่าจะกลืนกินสามโลกด้วยความหื่นกระหาย หรือกระแสน้ำคงคา (/แนวบนท้องฟ้า/รอยพระบาทของพระวิษณุ) ที่แดงด้วยความมลังเมลืองจากบัวบาทของพระกฤษณะ หรือพิธีสนธยาทั้งสามที่ได้รับจากการเคารพบูชาของพระผู้เป็นอริกับพระกามเทพที่ทวยเทพนำมาเปรียบเทียบ จะเอาชนะธาราโลหิตที่ออกมาจากมหิษาสูรผู้ถูกพิฆาตด้วยตรีศูลของพระเทวีได้หรือ

เศลษะในร้อยกรองบทนี้ คือ คำว่า viṣṇupadī ซึ่งแปลได้เข้าความทั้งสามความหมาย คือ แม่น้ำคงคา ท้องฟ้า และพระบาทของพระวิษณุ

āstāṃ mugdhe ·rdhacandraḥ kṣipa surasaritaṃ yā sapatnī bhavatyāḥ
krīḍā dvābhyāṃ vimuñcāparamalamamunaikena me pāśakena /
śūlaṃ prāgeva lagnaṃ śirasi yadabalā yudhyase ·vyādvidagdhaṃ

sotprāsālāpapātairiti danujamumā nirdahantī dṛśā vaḥ //27//

“แน่ะหญิงงาม จงหยุดศรพระจันทร์ครึ่งซีกเสียเถิด แล้วจงทุ่มนางคงคาผู้ร่วมสามี (/ผู้เป็นคู่แข่ง) กับเจ้ามาแทน บ่วงบาศเล็กๆ อันเดียวของข้ามันน่าเบื่อ จงเอาออกมาอีกสักอันเถิด กีฬานี้เล่นด้วยบ่วงบาศสองอันมิใช่หรือ เนื่องจากข้าจะสู้รบกับผู้หญิง (/ผู้ไม่มีกองทัพ/ผู้ไม่มีกำลัง) หอกจึงติดอยู่บนหัวข้าชัดเจน” ด้วยการใช้คำพูดเยาะเย้ยมาโจมตีเช่นนี้ พระนางอุมาผู้ทรงเผาผลาญทานพผู้ถูกเผา (/ผู้มีเล่ห์เหลี่ยม) ไปแล้วด้วยสายพระเนตร จงคุ้มครองพวกท่าน

จะเห็นว่า เศลษะในร้อยกรองบทนี้มีหลายแห่ง เศลษะที่แปลได้สองความหมาย ได้แก่ **sapatnī** ซึ่งแปลว่า “ร่วมสามี, เป็นคู่แข่ง” และ **vidagdha** ซึ่งแปลได้ว่า “ถูกเผาผลาญ, มีเล่ห์เหลี่ยม” ส่วนเศลษะที่แปลได้มากกว่าสองความหมาย คือ **abalā** มีความหมายว่า “ผู้หญิง, ผู้ไม่มีกองทัพ, ผู้ไม่มีกำลัง” ซึ่งแปลเข้าความได้ทั้งสามความหมาย

ด้วยเหตุนี้ จึงอาจกล่าวได้ว่า เศลษะเป็นวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะอีกประการหนึ่งที่สำคัญ พาณะนิยมใช้เศลษะในร้อยกรองเป็นอย่างมาก อาจแบ่งออกเป็น 2 ประเภท ได้แก่ เศลษะที่อยู่ในบริบทของอุปมา และที่ไม่ได้อยู่ในบริบทของอุปมา น่าสังเกตว่า เศลษะในร้อยกรองของพาณะบางคำแปลได้มากกว่าสองความหมายอีกด้วย เหล่านี้ถือเป็นวัจนลีลาของพาณะที่น่าสนใจ ผู้วิจัยจะได้นำไปเป็นเกณฑ์ในการวิเคราะห์เปรียบเทียบและวินิจฉัยร้อยกรองที่มีปัญหาผู้แต่งต่อไป

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

3.3 การใช้คำ

ในการพิจารณาเรื่องการใช้คำในร้อยกรองของพาณะตามแนวทางวัจนลีลาศาสตร์นั้น ผู้วิจัยแบ่งหัวข้อเป็น 3 ประเด็น ได้แก่ การเลือกคำ การวางคำกริยาไว้ข้างหน้าบาท และการใช้คำสมาส

3.3.1 การเลือกคำ

แม้ว่าวรรณคดีสันสกฤตจะเป็นประหนึ่งเวทีที่ใช้ประกอบพิธีบูชาบวงสรวงของกวีทั้งหลาย กล่าวคือ เต็มไปด้วยขนบธรรมเนียมต่าง ๆ ในการสร้างผลงาน ราวกับว่ากวีไม่มีอิสระในการประพันธ์หรือมีโอกาสน้อยมากที่จะได้แสดงตัวตน เช่น กฎเกณฑ์เรื่องการแต่งบทละครนาฏกะที่จะต้องขึ้นต้นด้วยบทนานทีและจบเรื่องด้วยบทภรตวากยะ หรือขนบนิยมในการใช้ความเปรียบ เช่น เมฆฝนเปรียบกับช้างที่กำลังพ่นน้ำ ดวงหน้าของนางเปรียบกับดวงจันทร์ ฯลฯ อย่างไรก็ตาม

กวีผู้สามารถหรือบางคนที่มีอหังการย่อมแสวงหาแนวทางที่จะสำแดงตัวตนหรือรสนิยมเฉพาะบางประการผ่านงานเขียนของตนเอง การเลือกคำมาใช้นับเป็นแนวทางประการหนึ่งของกวีต่าง ๆ ด้วยเช่นกัน

กวีแต่ละคนมีเหตุผลในการเลือกสรรถ้อยคำในการประพันธ์ต่างกันหรืออาจเหมือนกันก็เป็นได้ เมื่อพิจารณาร้อยกรองของพาณะ จะเห็นว่า เหตุผลประการสำคัญในการเลือกคำของพาณะก็คือเสียงไพเราะที่สอดคล้องกัน ดังจะเห็นได้จากบทประพันธ์ของพาณะทุกบทที่ผู้วิจัยได้วิเคราะห์ศัพทาลังการไปแล้วข้างต้น การเลือกใช้คำของพาณะเชื่อมโยงกับเสียงอย่างมีนัยสำคัญ

ความใส่ใจเลือกคำให้มีศัพทาลังการจำนวนมากในร้อยกรองของพาณะสะท้อนให้เห็นว่า พาณะอาจตั้งใจแต่งร้อยกรองเหล่านี้ไว้สำหรับอ่านออกเสียงด้วย ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากการอ่านออกเสียงบทกวีเป็นกิจกรรมของปราชญ์อินเดียมาแต่โบราณ ไม่ว่าจะเป็นการอ่านในที่ชุมนุมกวีอย่างเช่น “กาวยโคษฐี”[64] หรืออ่านถวายพระราชาในพระราชวังก็ตาม น่าสนใจว่า แม้งานของพาณะจะถูกมองว่าอ่านยาก แต่ก็มิได้หมายความว่างานนั้นต้องปราศจากความไพเราะของเสียงอันเกิดจากการใช้คำสอดคล้องกันในบทประพันธ์แต่อย่างใด

น่าสังเกตว่า แม้เราอาจกล่าวได้ว่าความไพเราะของเสียงเป็นความตั้งใจที่พาณะนึกถึงเมื่อเลือกใช้คำในการประพันธ์ แต่ความตั้งใจนั้นก็มิได้ทำให้งานของพาณะกลายเป็นงานประเภทกลบทหรืองานจำพวกจิตรกาวยะที่มีระเบียบการใช้คำอย่างพิเศษต่าง ๆ เป็นต้นว่า การแต่งคำประพันธ์ให้มีเสียงที่อ่านได้ซ้ายไปขวาและขวาไปซ้าย การแต่งคำประพันธ์ด้วยพยัญชนะตัวเดียวหรือพยัญชนะเพียงวรรคเดียว หรือการแต่งคำประพันธ์ให้สามารถจัดเรียงเป็นรูปต่าง ๆ ที่นักวรรณคดีบางท่านเรียกว่า “วรรณรูป” เช่น คันไถ ดอกบัว เป็นต้น การเลือกใช้คำโดยคำนึงถึงเสียงนั้นจึงถือเป็นลักษณะเฉพาะทางภาษาของพาณะที่น่าสนใจ ผู้วิจัยมั่นใจว่าการแต่งกลบทหรือจิตรกาวยะไม่น่าจะเป็นของยากสำหรับพาณะ หากพาณะจะแต่งกลบทหรือจำพวกจิตรกาวยะก็ย่อมได้ แต่เหตุที่ไม่ปรากฏเลยน่าจะเป็นเพราะว่า หากพาณะแต่งกลบท ร้อยกรองเหล่านั้นก็จะกลายเป็นส่วนหนึ่งของกลบทต่าง ๆ ที่เคยมีผู้ทำไว้ก่อนแล้ว[65] ไม่มีลักษณะเด่นเฉพาะที่แสดงตัวตน

---

[64] กาวยโคษฐี หมายถึง ชุมนุมกวีในเมือง กวีแต่ละคนจะเตรียมบทกวีของตนมาอ่าน และกวีคนอื่น ๆ ก็จะวิจารณ์งาน ผลัดกันเป็นผู้อ่านและผู้วิจารณ์ เป็นกิจกรรมของเหล่านักปราชญ์ที่ได้รับความนิยมมาแต่โบราณ ลักษณะการชุมนุมในกาวยโคษฐีมีพรรณนาไว้อย่างละเอียดในตำรา*กาวยมีมางสา*ของราชเศขร ความนิยมและการแพร่หลายของกาวยโคษฐีสัมพันธ์ล้วนสัมพันธ์กับหลักปุรุษารถะเรื่อง “กามะ” และการเติบโตของความเป็นเมืองในสังคมอินเดีย ดูรายละเอียดเรื่องกาวยโคษฐีได้ใน Warder (2009: 12-13) และ Lienhard (1984: 15-17)

[65] การประพันธ์กลบทหรือจิตรกาวยะอย่างเต็มรูปแบบซึ่งหมายความว่ามีธรรมเนียมหรือแบบแผนการประพันธ์ที่สมบูรณ์ลงตัวนั้นปรากฏเป็นครั้งแรกในมหากาพย์เรื่อง*กิราตารชุนียะ* ประพันธ์โดยภารวิ กวีในต้นคริสต์ศตวรรษที่ 6 ดังที่ปรากฏในสรรคที่ 15 ซึ่งเป็นการพรรณนาฉากรบกันระหว่างอรชุนกับชาวป่าซึ่งเป็นพระ

ของตนเอง เพราะพาณะมีอหังการอยู่อย่างยิ่งใหญ่ดังที่กล่าวไปแล้ว[66] นอกจากนี้ กลบทหรือจิตรกาวยะมีลักษณะสำคัญคือความตั้งใจใช้ภาษาให้มีลักษณะพิเศษอย่างชัดเจน พาณะอาจรู้สึกว่าไม่ต้องการให้งานของตนแสดงถึงความตั้งใจให้เห็นอย่างโจ่งแจ้งเช่นนั้นก็เป็นได้ เราจึงพบว่า ร้อยกรองของพาณะเป็นงานที่นับว่าเข้าใกล้ความเป็นกลบท คือ แม้ว่าบางคนอาจรู้สึกว่าอ่านยากด้วยเหตุผลใดๆ ก็ตาม แต่ความอ่านยากนั้นก็ไม่ทำให้ร้อยกรองของพาณะเป็นกลบทไปได้ หากจะถือว่างานของพาณะอ่านยาก ก็นับเป็นความยากที่มีความหมาย กล่าวได้ว่า หากยากที่สุด แต่ไม่โดดเด่น พาณะจะก็ไม่ทำ ตัวอย่างเช่น

uvāsa yasya śrutiśāntakalmaṣe
sadā puroḍāśapavitritādhare /
sarasvatī somakaṣāyitodare
samastaśāstrasmṛtibandhure mukhe //11//

ตัวอย่างนี้มาจาก*กาทัมพรี* จะเห็นว่า มีคำที่มีเสียงเสียดแทรกซึ่งไวยากรณ์สันสกฤตเรียกว่า “อูษมัน” ประสมอยู่ด้วยเป็นอันมาก ได้แก่ **uvāsa yasya śruti śānta kalmaṣe sadā puroḍāśa sarasvatī soma kaṣāyita samasta śāstra** และ **smṛti** ลักษณะนี้หากวิเคราะห์ด้วยวิธีแบบศัพทาลังการก็จะไม่เข้ากับอนุปราสะประเภทใด เพราะเสียงเสียดแทรกแต่ละตัวนั้นอยู่คนละวรรค ś เกิดจากฐานและกรณ์เดียวกับพยัญชนะวรรคตาลวยะ ṣ คือ วรรคมูรธันยะ และ s อยู่ในวรรคทันตยะ แต่หากวิเคราะห์ตามเสียงพยัญชนะที่ปรากฏก็ถือได้ว่าเป็นความตั้งใจของกวีที่จะเลือกคำที่มีเสียงในหมวดหมู่เดียวกันมาอยู่ด้วยกันเพื่อให้คำสำคัญที่สุดในบทประพันธ์ คือ **sarasvatī** “พระสรัสวตี” ซึ่งประกอบด้วยเสียงเสียดแทรกสองแห่ง คือ **sarasvatī** เป็นคำที่โดดเด่นที่สุดในบทประพันธ์นี้

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

namastuṅgaśiraścumbicandracāmaracārave /
trailokyanagarārambhamūlastambhāya śambhave //1.1//

ศิวะอวตาร การใช้กลบทพรรณนาฉากสงครามเป็นต้นแบบให้วรรณคดีสมัยต่อมาอีกหลายเรื่อง เช่น *ศิศุปาลวธะ* ของมาฆะ *เทวีศตกะ*ของอานันทวรรธนะ เป็นต้น แม้ว่าเราอาจอนุมานได้ว่าน่าจะมีการใช้ภาษาแบบกลบทอย่างไม่เต็มรูปแบบปรากฏอยู่ก่อน แต่หลักฐานสนับสนุนประเด็นนี้ยังไม่มี เมื่อพิจารณาในกรณีของพาณะซึ่งเป็นกวีที่มีชีวิตในช่วงกลางคริสต์ศตวรรษที่ 7 จะเห็นได้ว่า จิตรกาวยะในรูปแบบที่สมบูรณ์ลงตัวนั้นปรากฏก่อนที่พาณะจะถือกำเนิดราวร้อยปี

[66] ดูรายละเอียดในบทที่ 2 หัวข้อ อหังการของพาณะ 2.2.1.1

ตัวอย่างนี้มาจาก*หรรษจริต* เป็นร้อยกรองบทแรก เป็นบทไหว้พระศิวะ จะเห็นว่าคำหลักที่สำคัญที่สุดก็คือ śambhu ซึ่งเป็นนามฉายาของพระศิวะซึ่งน่าสังเกตว่าเป็นคำที่ออกเสียงหนักกว่า śiva ที่เราคุ้นเคยกันทั่วไปด้วย พาณะเลือกใช้คำที่มีพยัญชนะสังโยคตัวเดียวกันกับ śambhu นั่นคือ āra**mbh**a และ sta**mbh**a ในขณะที่สองบาทแรก พาณะเลือกใช้คำที่ขึ้นต้นด้วยพยัญชนะ c ให้มีเสียงซ้ำกันหลายคำ ได้แก่ **c**umbi **c**andra **c**āmara และ **c**āru หากพิจารณาด้วยมุมมองของศัพทาลังการ จะเห็นว่า ś กับ c จัดอยู่ในวรรคตาลวยะเช่นกัน ถือเป็นศรุตยนุปราสะนั่นเอง

jāhnavyā yā na jātānunayaparaharakṣiptayā kṣālayantyā
nūnaṃ no nūpureṇa glapitaśaśirucā jyotsnayā vā nakhānām /
tāṃ śobhāmādadhānā jayati navamivālaktakaṃ pīḍayitvā
pādenaiva kṣipantī mahiṣamasurasādānaniṣkāryamāryā //3//

ตัวอย่างนี้อยู่ใน*จัณฑีศตกะ* จะเห็นว่า ในแต่ละบาท พาณะเลือกคำมาใช้ให้มีเสียงคล้องจองกันไปตลอด เช่น บาทแรก jāhnav**yā** กับ **yā** **n**a กับ jātā**nu**n**a**ya **kṣ**ipta**yā** กับ **kṣ**āla**y**an**ty**ā และ **j**āhnavyā กับ **j**ātā และจะเห็นว่า y กับ j จัดอยู่ในวรรคเดียวกันคือวรรคตาลวยะด้วย น่าสังเกตว่า ตอนต้นบาทที่ 2 พาณะใช้พยัญชนะตัวเดียวติดกัน 4 พยางค์ คือ **nūn**aṃ **n**o **n**ūpureṇa คล้ายกับกลบทที่ใช้พยัญชนะตัวเดียวติดกันไปตลอดด้วย การใช้พยัญชนะ n ติดกันดังกล่าวนั้นเมื่อพิจารณาวฤตตยนุปราสะในบทนี้ก็พบว่า เป็นพยัญชนะที่ปรากฏมากที่สุดคือ 14 ครั้ง แม้จะมากที่สุด แต่ก็มิใช่ทุกคำ บทประพันธ์นี้จึงแสดงให้เห็นลักษณะที่เข้าใกล้ความเป็นกลบทซึ่งหมายความว่ายังไม่ใช่กลบทนั่นเอง

ที่กล่าวมานั้นจะเห็นว่า การพิจารณาการเลือกคำมาใช้ในร้อยกรองของพาณะนั้นไม่อาจแยกจากการพิจารณาเรื่องเสียงได้ การจะเข้าใจประเด็นนี้จึงต้องพิจารณาศัพทาลังการประกอบด้วย อาจกล่าวได้ว่า การเลือกใช้คำโดยคำนึงถึงเสียงถือเป็นลักษณะเฉพาะในการเลือกใช้คำในร้อยกรองของพาณะ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะการเสพงานวรรณศิลป์สมัยโบราณมีลักษณะสำคัญคือการฟัง หรือการอ่านออกเสียง เสียงที่สอดคล้องย่อมทำให้เกิดความไพเราะและจดจำได้นั่นเอง

เหตุผลอีกประการหนึ่งที่สนับสนุนประเด็นดังกล่าวจะเห็นได้จากการซ้ำพยัญชนะอีกรูปแบบหนึ่งในร้อยกรองของพาณะ การซ้ำพยัญชนะประเภทนี้ไม่ปรากฏในตำราการประพันธ์หรือทฤษฎีอลังการเล่มใด ผู้วิจัยจึงมิได้นำมารวมอยู่ในหัวข้อศัพทาลังการข้างต้น ผู้วิจัยจะเรียกการซ้ำพยัญชนะที่จะกล่าวถึงต่อไปนี้ว่า “การซ้ำพยัญชนะบางส่วน”

หากจะพิจารณาในกรองของทฤษฎีอลังการแล้ว จะเห็นว่า การซ้ำพยัญชนะบางส่วนอาจเทียบเคียงได้กับอนุปราสะ น่าสังเกตว่า ไม่ปรากฏการซ้ำพยัญชนะดังกล่าวในอนุปราสะประเภทใดเลย กล่าวคือ อนุปราสะแต่ละประเภทจะมีลักษณะบังคับเกี่ยวกับการซ้ำพยัญชนะ

ต่างกัน วฤตตยนุปราสะต้องเป็นพยัญชนะตัวเดียวกัน เฉกานุปราสะต้องเป็นคู่และเป็นตัวเดียวกัน ศรุตยนุปราสะต้องเป็นวรรคเดียวกัน ลาฏานุปราสะต้องมีความหมายเหมือนกัน ส่วนอันตยนุปราสะเป็นเรื่องของเสียงสุดท้ายที่เหมือนกันของแต่ละคำ ในขณะที่การซ้ำพยัญชนะบางส่วนนั้นเกิดขึ้นจากการใช้พยัญชนะเดี่ยวกับพยัญชนะสังโยคบางตัวหรือระหว่างพยัญชนะสังโยคบางตัวกับพยัญชนะสังโยคบางตัวเป็นตัวเดียวกัน ตัวอย่างการซ้ำพยัญชนะบางส่วนในร้อยกรองของพาณะ เช่น

uvāsa yasya **ś**r**u**ti**ś**āntakalmaṣe
sadā puroḍāśapavitritādhare /
sarasvatī somakaṣāyitodare
samas**t**aśās**tr**asmṛtibandhure mukhe //กาทัมพรี 11//

diśāmalīkālakabha**ṅg**atāṃ **g**atas
trayīvadhūkarṇatamā**l**apa**ll**avaḥ /
cakāra yasyā**dhv**ara**dh**ūmasaṃcayo
malīmasaḥ śuklataraṃ nijaṃ yasaḥ //กาทัมพรี 18//

karikalabha vimuñca lolatāṃ cara vinayavratamānatānanaḥ /
mṛgapatinakhakoṭibha**ṅg**uro **g**ururupari kṣamate na te ˙ṅkuśaḥ //หรรษจริต 2.5//

huṃkāre nyakkṛtodanvati mahati **j**ite si**ñj**itairnūpurasya
śliṣyacchṛiṅgakṣate ˙pi kṣaradasṛji nijālaktakabhrāntibhāji /
ska**ndh**e vi**ndhy**ādribu**ddhy**ā nikaṣati mahiṣasyāhito ˙sūnahārṣīd
ajñānādeva yasyāścaraṇa iti śivaṃ sā śivā vaḥ karotu //จัณฑีศตกะ 2//

śrutvā śatruṃ duhitrā nihatamatijaḍo ˙pyāgato ˙hnāya harṣād
āśliṣyañchailakalpaṃ mahiṣamavanibhṛdba**ndh**avo vi**ndhy**abu**ddhy**ā /
yasyāḥ śvetīkṛte ˙**sm**i**nsm**itadaśanarucā tulyarūpo himā**dri**r
drā**gdr**āghīyānivāsīdavatamasanirāsāya sā stādumā vaḥ //จัณฑีศตกะ 58//

ตัวอย่างเหล่านี้จัดอยู่ในพวกอนุปราสะทั้งหมดที่กล่าวมาก่อนหน้าไม่ได้ เพราะไม่ตรงตามทฤษฎีอลังการ น่าสังเกตว่าในบางกรณีการซ้ำพยัญชนะบางส่วนนั้นมีลักษณะคล้ายศรุตยนุปราสะ เช่น bha**ṅg**uro **g**urur ในหรรษจริต 2.5 ที่ยกมาเป็นตัวอย่าง ṅg กับ g อยู่ในวรรคก เช่นกัน จัดเป็นศรุตยนุปราสะได้ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม เราจะนับว่าการซ้ำพยัญชนะบางส่วนที่เกิดขึ้นทุกครั้งว่าเป็นศรุตยนุปราสะก็คงไม่ได้ เพราะในบางกรณีไม่มีเรื่องพยัญชนะวรรคมาเกี่ยวข้อง

หากแต่เป็นบางส่วนของพยัญชนะในคำที่อยู่ใกล้กัน เช่น **himādrirdrāgdrāghīyān** จะเห็นว่า **dr rdr gdr** จนถึง **gh** นั้น ไม่ปรากฏว่าพยัญชนะในคำเหล่านี้อยู่ในวรรคเดียวกันทุกตัวแต่อย่างใด เป็นต้น ด้วยเหตุนี้ การซ้ำพยัญชนะบางส่วนจึงเป็นรูปแบบที่น่าสนใจของการเลือกใช้คำให้มีเสียงสอดคล้องกัน และลักษณะดังกล่าวปรากฏอยู่ในร้อยกรองทั้งสามเรื่องของพาณะเช่นเดียวกัน

น่าสังเกตว่า การซ้ำพยัญชนะบางส่วนนั้นปรากฏอย่างกระจัดกระจาย ไม่มีรูปแบบตายตัวว่าต้องปรากฏในตำแหน่งใดตำแหน่งหนึ่งอย่างเป็นพิเศษเหมือนเช่นจิตรกาวยะหรือกลบทต่าง ๆ ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า การซ้ำพยัญชนะบางส่วนในร้อยกรองของพาณะถือเป็นลักษณะพิเศษของการเลือกใช้คำที่เกิดขึ้นอย่างเป็นธรรมชาติ มิใช่เกิดด้วยความพยายามจะให้เกิดขึ้นอย่างจงใจ

สรุปได้ว่า พาณะเป็นกวีผู้ใฝ่ใจเลือกคำมาใช้โดยคำนึงถึงความสอดคล้องของเสียงอย่างต่อเนื่องอันเนื่องมาจากพันธกิจของวรรณคดีสมัยโบราณมุ่งอ่านออกเสียงหรือขับลำนำเพื่อการฟังเป็นหลัก ในกรณีของพาณะจะเห็นได้จากศัพทาลังการที่ปรากฏในคำที่ใช้อยู่จำนวนมากและในการซ้ำพยัญชนะบางส่วนอันเนื่องมาจากการเลือกใช้คำให้มีเสียงต่อเนื่องกันแม้จะเป็นบางส่วนของคำก็ตาม น่าสังเกตว่า แม้ร้อยกรองของพาณะจะมีศัพทาลังการแพรวพราวอันรวมถึงการซ้ำพยัญชนะบางส่วนนั้น แต่งานของพาณะก็มิได้อยู่ในรูปแบบที่ตายตัวเหมือนเช่นจิตรกาวยะหรือกลบทต่าง ๆ การเลือกใช้คำในร้อยกรองของพาณะจึงถือว่าเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นอย่างเป็นธรรมชาติเฉพาะตัวของพาณะนั่นเอง

3.3.2 การวางคำกริยาไว้ข้างหน้าบาท

เนื่องจากภาษาสันสกฤตอยู่ในตระกูลอินโดอารยันซึ่งมีการแจกวิภัตติเป็นเครื่องหมายบอกหน้าที่ของแต่ละคำในประโยค ลำดับคำของภาษาสันสกฤตจึงไม่ส่งผลต่อความหมายของคำในประโยค แม้ว่าในการแต่งประโยคภาษาสันสกฤต อาจมีกฎเกณฑ์ทางภาษาบางประการซึ่งทำให้คำบางคำปรากฏในบางตำแหน่งไม่ได้[67] แต่ขนบเหล่านั้นก็ไม่มีผลต่อความหมายของคำแต่อย่างใด ภาษาสันสกฤตจึงนับว่าเป็นภาษาที่เอื้อต่อการแต่งคำประพันธ์ทั้งร้อยแก้วและร้อยกรองเป็นอย่างมาก เนื่องจากกวีจะมีอิสระในการวางคำให้อยู่ในตำแหน่งใดก็ได้ในประโยค ไม่ต้องพะวงเรื่องลำดับคำที่จะทำให้ความหมายของประโยคเปลี่ยนแปลงไปแต่อย่างใด

น่าสังเกตว่า แม้กวีจะมีอิสระในการวางคำ แต่ร้อยกรองของพาณะก็ชี้ให้เห็นว่าพาณะเลือกที่จะวางคำกริยาไว้ข้างหน้าบาทอยู่บ่อยครั้ง คำกริยาในที่นี้แบ่งออกเป็น 2 ประเภท

---

[67] เช่น คำว่า **te me** ซึ่งเป็นรูปย่อของบุรุษสรรพนามในภาษาสันสกฤต (ภาษาบาลีก็ใช้รูปเช่นเดียวกัน) วางข้างหน้าประโยคไม่ได้

ได้แก่ คำกริยาหลักของประโยคซึ่งไวยากรณ์อินเดียเรียกว่า “อาขยาต” (Finite Verb) รวมทั้งกริยากฤต (Participle) บางตัวซึ่งแม้ว่าจะมิได้สร้างคำแบบกริยาหลักแต่ก็ทำหน้าที่ในประโยคหรืออนุประโยคเสมือนเป็นคำกริยาหลักตัวหนึ่งเช่นกัน นอกจากนี้ยังมีกริยาระหว่างประโยคที่ปรากฏอยู่ข้างหน้าบาทอีกหลายคำด้วย

ตัวอย่างคำกริยาอาขยาตที่วางอยู่ข้างหน้าบาท เช่น

jayanti bāṇāsuramaulilālitā
daśāsyacūḍāmaṇicakracumbinaḥ /
surāsurādhīśaśikhāntaśāyino
bhavacchidastryambakapādapāṃśavaḥ //กาทัมพรี 2//

diśāmalīkālakabhaṅgatāṃ gatas
trayīvadhūkarṇatamālapallavaḥ /
cakāra yasyādhvaradhūmasaṃcayo
malīmasaḥ śuklataraṃ nijaṃ yasaḥ //กาทัมพรี 18//

santi śvāna ivāsaṃkhyā jātibhājo gṛhe gṛhe /
utpādakā na bahavaḥ kavayaḥ śarabhā iva //หรรษจริต 1.5//

pātayati mahāpuruṣānsamameva bahūnanādareṇaiva /
parivartamāna ekaḥ kālaḥ śailānivānantaḥ //หรรษจริต 5.2//

bālo ·dyāpīśajanmā samaramuḍupabhṛtpāṃsulīlāvilāsī
nāgāsyaḥ śātadantaḥ svatanukaramadādvihvalaḥ so ·pi śāntaḥ /
dhigyāsi kveti duṣṭaṃ muditatanumudaṃ dānavaṃ sasphuroktaṃ
pāyād vaḥ śailaputrī mahiṣatanubhṛtaṃ nighnatī vāmapārṣṇyā //จัณฑีศตกะ 82//

yuktaṃ tāvadgajānāṃ pratidiśamayanaṃ yuddhabhūmerdigīśāṃ
hīyetāśāgajatvaṃ subhaṭaraṇakṛtāṃ karmaṇā dāruṇena /
yadyeṣa sthāṇusaṃjño bhayacakitadṛśā naśyatītyadbhutaṃ tad
darpādevaṃ hasantaṃ suraripumavatānnighnatī pārvatī vaḥ //จัณฑีศตกะ 100//

ตัวอย่างคำกริยากฤตซึ่งทำหน้าที่เสมือนกริยาหลักของประโยคที่ปรากฏข้างหน้าบาท เช่น

mithyaivālikhitāṃ manorathaśatairniḥśeṣanaṣṭāṃ śriyāṃ
cintāsādhanakalpanākuladhiyāṃ bhūyo vane vidviṣām /
āyātaḥ kathamapyayaṃ smṛtipathaṃ śūnyībhavaccetasāṃ
nāgendraḥ sahate na mānasagatānāśāgajendrānapi //หรรษจริต 2.4//

mārgaṃ śītāṃśubhājāṃ sarabhasamalaghuṃ hantumudyansurāriṃ
netrairudvṛttatāraiḥ sacakitamamarairunmukhairvīkṣyamānaḥ /
yasyā vāmo mahīyānmuditasuramanā prāṇahṛtpādapadmaḥ
prāptastanmūrdhasīmāṃ sukhayatu bhavataḥ sā bhavānī hatāriḥ //จัณฑีศตกะ 94//

yuktaṃ tāvadgajānāṃ pratidiśamayanaṃ yuddhabhūmerdigīśāṃ
hīyetāśāgajatvaṃ subhaṭaraṇakṛtāṃ karmaṇā dāruṇena /
yadyeṣa sthāṇusaṃjño bhayacakitadṛśā naśyatītyadbhutaṃ tad
darpādevaṃ hasantaṃ suraripumavatānnighnatī pārvatī vaḥ //จัณฑีศตกะ 100//

คำกริยาอาขยาตที่อยู่หน้าบาทในร้อยกรองของพาณะมีดังนี้ *กาทัมพรี* บทที่ 2, 3, 4, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 18 และ 1.1 *หรรษจริต* บทที่ 1.3, 1.5, 1.19, 1.21, 1.22, 2.1, 2.5, 3.3, 4.1, 4.2, 4.4, 4.5, 5.2 และ 5.4 *จัณฑีศตกะ* บทที่ 5, 9, 17, 22, 27, 29, 36, 38, 40, 50, 53, 59, 62, 68, 73, 82 และ 100 ส่วนคำกริยากฤตที่อยู่ข้างหน้าบาท ได้แก่ *หรรษจริต* บทที่ 2.4 *จัณฑีศตกะ* บทที่ 7, 15, 21, 22, 30, 32, 34, 48, 57, 75, 78, 79, 91 และ 94 รวมทั้งสิ้น 60 บท ถือได้ว่าเป็นจำนวนที่มากพอสมควรซึ่งอาจแสดงถึงความตั้งใจของพาณะก็เป็นได้

โดยทั่วไปแล้ว การวางคำกริยาโดยเฉพาะกริยาอาขยาตไว้หน้าประโยคจะปรากฏในประโยคคำถามหรือประโยคคำสั่ง ถือว่าเป็นการเน้นความหมายประการหนึ่ง เพราะโดยปกติประโยคในภาษาสันสกฤตจะวางกริยาไว้ตำแหน่งสุดท้ายหรือข้างหลังคำนามวิภัตติต่าง ๆ การวางคำกริยาไว้หน้าบาทที่ปรากฏในร้อยกรองของพาณะเกือบถึงร้อยละ 50 นั้นจึงนับว่าเป็นกรณีพิเศษที่ไม่พบในการใช้ภาษาทั่วไป อาจกล่าวได้ว่าเป็นลักษณะเฉพาะได้

น่าสังเกตว่า เมื่อพิจารณาบทร้อยกรองของพาณะที่มีการวางคำกริยาไว้ข้างหน้าบาทแล้ว เราไม่อาจระบุได้ว่าเป็นการเน้นความหมายเป็นพิเศษในทุกกรณี กล่าวคือ ร้อยกรองบางบทที่เน้นความหมายด้วยการวางคำกริยาไว้หน้าบาทอย่างชัดเจนก็มี แต่มิได้หมายความว่า ร้อยกรองทุกบทที่มีคำกริยาเป็นคำแรกนั้นจะแสดงถึงการเน้นความหมายเสมอไป หากแต่เป็นรูปแบบพิเศษที่น่าจะทำให้ผู้อ่านจำได้ว่าเป็นลีลาเฉพาะทางภาษาของพาณะมากกว่า เพราะคำกริยาเหล่านั้นไม่ปรากฏว่าเป็นกริยาอาขยาตที่ใช้ในประโยคคำถามหรือประโยคคำสั่งเสมอไป

ตัวอย่างร้อยกรองที่เน้นความหมายด้วยการวางคำกริยาไว้เป็นคำแรก เช่น

jayati jvalatpratāpajvalanaprākārakṛtajagadrakṣaḥ /
sakalapraṇayimanorathasiddhiśrīparvato harṣaḥ // 1.21 //
ขอพระเจ้าหรรษะผู้ครองโลกที่ทรงสร้างปราการคือความเรืองรองด้วยอำนาจที่ส่องสว่างอยู่ ทรงเป็นศรีบรรพตที่บันดาลความสำเร็จสมมโนรถแก่ผู้ร้องขอทั้งปวงนั้นย่อมมีชัยชนะ

namāmi bharvoścaraṇāmbujadvayaṃ
saśekharairmaukharibhiḥ kṛtārcanam /
samastasāmantakirīṭavedikā-
viṭaṅkapīṭholluṭitāruṇāṅguli //4//
ข้าน้อมไหว้บัวบาททั้งคู่ของภรรวุ[68] ซึ่งพวกกษัตริย์เมาขริ[69] ผู้สวมมงกุฎกระทำการบูชา และมีนิ้วเท้าสีแดงเรืองรองอยู่บนที่นั่งสูงสุดบนแท่นบูชาบวงสรวงอันมีเทริดของบรรดาสามนตราชมารวมกัน

deyād vo vāñchitāni cchalamayamahiṣotpeṣaroṣānuṣaṅgan
nītaḥ pātālakukṣiṃ hṛtabhuvanabhayo bhadrakālyāḥ sa pādaḥ /
yaḥ prādakṣiṇyakāṅkṣāvalayitavapuṣā vandyamāno muhūrtaṃ
śeṣeṇevendukāntopalaracitamahānūpurābhogalakṣmīḥ //22//
พระบาทใดขจัดความกลัวในโลก อันพระนางทรงพาไปสู่หุบเหวในบาดาลด้วยหมกมุ่นในความพิโรธที่จะบดขยี้มหิษาสูรผู้ฉ้อฉล งดงามด้วยโภคทรัพย์คือกำไลข้อพระบาทอันยิ่งใหญ่ที่ทำจากหินที่งดงามดุจพระจันทร์ ประหนึ่งพญาเศษนาคกำลังน้อมอภิวันท์อยู่เพียงครู่ด้วยร่างที่ขนดเป็นวงกลมแล้วด้วยความปรารถนาจะประทักษิณ ขอพระบาทของพระนางกาลีผู้เจริญนั้นจงประทานสิ่งที่ปรารถนาแก่พวกท่าน

ร้อยกรองของพาณะส่วนใหญ่ที่นำมาวิเคราะห์ในบทนี้เป็นร้อยกรองสำหรับสรรเสริญเทพ หรือร้อยกรองที่แต่งไว้เพื่อขึ้นต้นแต่ละอุจฉวาสะในร้อยแก้วดังที่ปรากฏใน*หรรษจริต*

---

[68] ชื่อนี้สะกดต่างกันออกไปในแต่ละฉบับว่า **bharścu bhartsu bhatsu bhaścu bharcu** และ **bharvu** คำนี้ไม่ทราบว่าหมายถึงใคร อรรถกถากาทัมพรีของภานุจันทร์และสิทธจันทร์กล่าวว่าหมายถึงครูของพาณะคนหนึ่ง (Tubb, 2014: 347) น่าสังเกตว่าไม่ปรากฏชื่อภรรวุในบทนำเรื่อง*หรรษจริต*แต่อย่างใด (Ridding, 1896: 1; Smith, 2009: 513) ไม่ว่าภรรวุจะเป็นครูคนหนึ่งของพาณะหรือไม่ก็ตาม จะเห็นได้ว่า ภรรวุคงเป็นพราหมณ์ผู้ใหญ่คนหนึ่งที่พาณะเคารพ หรืออาจมีตำแหน่งเป็นหัวหน้าพราหมณ์หรือเป็นพราหมณ์ผู้ประกอบพิธีในวังของพระเจ้าหรรษะก็ได้

[69] ชื่อวงศ์กษัตริย์ เป็นญาติของพระเจ้าหรรษะ

เราอาจเข้าใจได้ว่า ร้อยกรองเหล่านี้มีความสำคัญอันเนื่องมาจากความหมายของร้อยกรองบทนั้นเป็นการสรรเสริญหรือขอพรบุคคลที่พาณะนับถือ ร้อยกรองเหล่านี้มีแนวโน้มที่จะใช้วิภัตติที่แสดงการขอร้องหรือคำสั่งโดยปริยาย แม้จะเป็นวิภัตติวรรตมานาแต่ก็อาจพิจารณาได้ว่ามีเนื้อหาเช่นนั้น (ดังที่ยกมาเป็นตัวอย่าง) และตำแหน่งที่ปรากฏ คือ อยู่ก่อนร้อยแก้วซึ่งเป็นส่วนเนื้อเรื่อง ทว่าร้อยกรองเหล่านี้ก็มิได้ขึ้นต้นด้วยคำกริยาทุกบท โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในกรณีของ *จัณฑีศตกะ*ซึ่งมีเนื้อหาเป็นการสรรเสริญวีรกรรมและขอพรพระนางทุรคา อย่างชัดเจน จะเห็นว่า แม้ว่าจะมีคำที่แสดงการไหว้หรือนอบน้อมอยู่ทุกบท แต่ตำแหน่งที่แสดงคำนั้นส่วนใหญ่คือบาทสุดท้ายหรือช่วงสุดท้ายของบทประพันธ์ซึ่งเป็นช่วงใกล้จะจบร้อยกรองบทนั้น เช่น

ekenaivodgamena pravilayamasuraṃ prāpayāmīti pādo
yasyāḥ kāntyā nakhānāṃ hasati suraripuṃ hantumudyansagarvam /
viṣṇostriḥ pādapadmaṃ baliniyamavidhāvuddhṛtaṃ kaitavena
kṣipraṃ sā vo ripūṇāṃ vitaratu vipadaṃ pārvatī kṣuṇṇaśatruḥ //90//
พระบาทที่มีนขาทั้งหลายของพระนางผู้งามน่ารักองค์ใดที่ทรงยกขึ้นด้วยความองอาจเพื่อสังหารศัตรูของเทวดา เยาะเย้ยบัวบาททั้งสามของพระวิษณุที่ทรงยกขึ้นด้วยอุบายเพื่อสกัดกั้นอสูรพลิว่า “ข้าจะยังอสูรนี้ให้ถึงความบรรลัยด้วยการยกเพียงครั้งเดียว” ขอพระนางปารวตีผู้บดขยี้ศัตรูองค์นั้นจงสร้างความวิบัติแก่เหล่าศัตรูของพวกท่านโดยพลัน

bhadre sthāṇustavāṅghriḥ kṣatamahiṣaraṇavyājakaṇḍūtireṣa
trailokyakṣemadātā bhuvanabhayaharaḥ śaṃkaro ʻto haro ʻpi /
devānāṃ nāyike tvadguṇakṛtavacano ʻto mahādeva eṣa
kelāvevaṃ smarārirhasati ripuvadhe yāṃ **śivā pātu sā vaḥ** //88//
“ยอดรัก เท้าของเจ้าคือเสาที่ทำลายการก่อกวนที่ปรากฏชัดในสงครามของมหิษาสูร ด้วยเหตุนี้เท้านั้นจึงสร้างความสุข (/เป็นพระศิวะศังกร) ซึ่งประทานความเกษมแก่สามโลก เป็นผู้ทำลาย (/เป็นพระหระ) ซึ่งขจัดความกลัวของชาวโลก ดูก่อนนายิกาแห่งทวยเทพ เนื่องจากมีถ้อยคำที่สำเร็จแล้วจากคุณความดีของเจ้าเท้านั้นจึงเป็นเทพผู้ยิ่งใหญ่ (/มหาเทพ)” พระผู้เป็นศัตรูของพระกามเทพทรงหยอกล้อพระนางองค์ใดในการเริงรักเนื่องด้วยการสังหารศัตรู ขอพระนางศิวาองค์นั้นจงคุ้มครองพวกท่าน

yuktaṃ tāvadgajānāṃ pratidiśamayanaṃ yuddhabhūmerdigīśāṃ
hīyetāśāgajatvaṃ subhaṭaraṇakṛtāṃ karmaṇā dāruṇena /
yadyeṣa sthāṇusaṃjño bhayacakitadṛśā naśyatītyadbhutaṃ tad
darpādevaṃ hasantaṃ **suraripum avatān nighnatī pārvatī vaḥ** //100//

“การไปสู่แต่ละทิศจากสมรภูมิเหมาะสมแล้วสำหรับช้างผู้เป็นใหญ่แห่งทิศทั้งหลาย ถ้าความเป็นช้างประจำทิศถูกละทิ้งไปด้วยวีรกรรมอันโหดร้ายของการสัประยุทธ์ของทหาร และพระผู้มีสมญาว่า “สถาณุ” (“เสาหลัก”) พินาศไปด้วยดวงเนตรที่หวาดกลัว” ขอพระนางปารวตีผู้บดขยี้อสูรที่อัศจรรย์ใจและเยาะเย้ยด้วยความหยิ่งผยองไปเช่นนี้จงคุ้มครองพวกท่าน

น่าสังเกตว่า มีร้อยกรองอีกหลายบทซึ่งแม้จะมิได้มีเนื้อหาเป็นการไหว้หรือสรรเสริญเทพองค์ใดองค์หนึ่งโดยเฉพาะ ก็ยังปรากฏการใช้คำกริยาอยู่หน้าบาทเช่นกัน ตัวอย่างเช่น

santi śvāna ivāsaṃkhyā jātibhājo gṛhe gṛhe /
utpādakā na bahavaḥ kavayaḥ śarabhā iva //หรรษจริต 1.5//
กวีจำนวนมากที่หมกมุ่นในสวภาโวกตินั้นประดุจเหล่าสุนัขนับไม่ถ้วนที่อาศัยอยู่ในบ้านแต่ละหลังๆ ต่างกับตัวศรภะที่มีพลังสร้างสรรค์

tathāpi nṛpaterbhaktyā bhīto nirvahaṇākulaḥ /
karomy ākhyāyikāmbhodhau jihvāplavanacāpalam //หรรษจริต 1.19 //
แม้เช่นนั้น ด้วยความภักดี ข้าผู้เกรงกลัว ผู้สับสนในตอนจบสมบูรณ์ ก็ยังกระทำการเคลื่อนไหวคือใช้ลิ้นว่ายไปในมหาสมุทรแห่งอาขยายิกา

babhūva vātsyāyanavaṃśasaṃbhavo
dvijo jagadgītaguṇo ·graṇīḥ satām /
anekaguptārcitapādapaṅkajaḥ
kuberanāmāṃśa iva svayaṃbhuvaḥ //กาทัมพรี 10//
พราหมณ์ผู้หนึ่งเกิดในตระกูลวาตสยายนะ มีคุณความดีที่โลกซ้องสรรเสริญ เป็นหัวหน้าแห่งสัตบุรุษ มีบัวบาทที่กษัตริย์คุปตะหลายพระองค์ต่างเคารพบูชา มีนามว่า กุเพระ ผู้ประหนึ่งว่าแบ่งภาคมาจากพระพรหมสยมภู

jagurgṛhe ·bhyastasamastavāṅmayaiḥ
sasārikaiḥ pañjaravartibhiḥ śukaiḥ /
nigṛhyamāṇā baṭavaḥ pade pade
yajūṃṣi sāmāni ca yasya śaṅkitāḥ //กาทัมพรี 12//

ที่บ้านของกุเพระ นกแก้วกับนกสาริกาวนเวียนอยู่ที่หน้าต่างจนมีความรู้เรื่อง
ถ้อยคำทุกประการจากการท่องซ้ำไปซ้ำมา พวกมันกำลังจับผิดเด็กผู้ชายหลายคนที่
ยังจำไม่แม่นซึ่งขับยชุรเวทกับสามเวทอยู่

จึงอาจกล่าวได้ว่า การวางคำกริยาไว้หน้าบาทนั้นเป็นรูปแบบประโยคที่พาณะนิยมใช้ ดังที่จะพบได้ประมาณครึ่งหนึ่งของร้อยกรองของพาณะทั้งหมด บางกรณีอาจพิจารณาได้ว่าเป็นการเน้นความหมายของร้อยกรองบทนั้น แต่บางกรณีก็ไม่ใช่การเน้นแต่อย่างใด การวางคำกริยาอยู่ข้างหน้าบาทจึงเป็นรูปแบบการวางคำที่ปรากฏอยู่บ่อยครั้งและทำให้ผู้อ่านจดจำได้ ถือได้ว่าเป็นลักษณะเฉพาะทางภาษาในร้อยกรองของพาณะได้ประการหนึ่ง

3.3.3 การใช้สมาส

สมาสเป็นการสร้างคำประเภทหนึ่งในภาษาบาลีและสันสกฤต ไม่มีข้อกำหนดจำนวนคำที่มาสมาสกันแต่อย่างใด ข้อดีคือลดการแจกวิภัตติคำ แต่บางครั้งก็ทำให้เกิดข้อความที่คลุมเครือได้ เพราะผู้อ่านไม่เห็นความสัมพันธ์ของคำอันเนื่องมาจากการไม่แจกวิภัตตินั่นเอง

ในวรรณคดีสันสกฤต กวีทั่วไปก็มีอิสระที่จะสร้างคำสมาสได้ไม่รู้จบ โดยเฉพาะอย่างยิ่งวรรณคดีจำพวกร้อยแก้ว เป็นต้นว่า กถา และอาขยายิกาเรื่องต่าง ๆ ผู้อ่านจะพบสมาสที่มีขนาดยาวได้ทั่วไป หรือแม้แต่นิทานบางเรื่องก็ปรากฏการใช้สมาสที่มีคำจำนวนมากด้วยเช่นกัน เช่น นิทาน*มัณฑุกปกรณัมในตันโตรปาขยานัม*พบการใช้สมาสยาวในบทพรรณนาธรรมชาติอันงดงาม เป็นต้น[70]

แม้ว่าสมาสยาวอาจพบได้ในร้อยแก้ว แต่ในกรณีของร้อยกรองนั้นพบได้ยากกว่า เพราะกวีจะต้องคำนึงถึงข้อบังคับของฉันทลักษณ์ ไม่มีอิสระในการสมาสคำมากเท่าร้อยแก้ว น่าสังเกตว่า เมื่อพิจารณาร้อยกรองของพาณะแล้วพบว่า พาณะเป็นกวีที่นิยมใช้สมาสในการแต่งคำประพันธ์เป็นอย่างมาก อย่างไรก็ตาม กวีทั่วไปก็ใช้คำสมาสในการแต่งคำประพันธ์เป็นปกติอยู่แล้ว ดังที่จะพบได้ในวรรณคดีสันสกฤตทั่วไป สิ่งที่ทำให้พาณะโดดเด่นยิ่งกว่ากวีทั่วไปประการสำคัญได้แก่ จำนวนคำที่มาสมาส ผู้วิจัยพบว่า ในร้อยกรองของพาณะ จำนวนคำที่มาสมาสกันนั้นมีตั้งแต่ 2 คำจนถึง 10 คำ สมาสที่พบมากที่สุดคือสมาสที่มีคำสมาสกัน 2 คำ ยิ่งมีคำมาสมาสกันมากจำนวนครั้งที่สมาสกันยิ่งน้อย อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยเห็นว่า เกณฑ์เรื่องจำนวนครั้งไม่อาจนำมาใช้ในกรณีนี้ได้ เพราะอาจทำให้เข้าใจว่าพาณะเป็นกวีที่นิยมใช้สมาสไม่ยาวซึ่งหมายความว่าพาณะใช้

---

[70] ปัญหาที่อาจเกิดขึ้นในการวิเคราะห์ความยาวของสมาสก็คือ สมาสจำนวนคำเท่าไรจึงจะนับว่ายาว การจะบอกว่ายาวหรือไม่อาจถือเป็นเรื่องอัตวิสัยได้ ผู้วิจัยเห็นว่า ความยาวของสมาสที่นักเรียนสันสกฤตทั่วไปยอมรับน่าจะแบ่งเป็น 3 ระดับ ได้แก่ สมาสที่ไม่ยาว สมาสยาว และสมาสที่ยาวมาก ซึ่งประกอบด้วยจำนวนคำมาสมาสต่างกัน คือ 2 คำ 3-5 คำ และ 6 คำเป็นต้นไป ตามลำดับ

สมาสไม่ต่างกับกวีคนอื่น แต่ข้อเท็จจริงที่ปรากฏคือ พาณะใช้สมาสที่มีขนาดยาวมากหรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือใช้สมาสที่มีจำนวนคำมาสมาสกันหลายคำ ด้วยเหตุนี้ การพิจารณาจำนวนคำที่มาสมาสกันหรือความยาวของสมาสน่าจะเหมาะสมกว่า ดังจะเห็นได้ว่า พาณะใช้สมาสยาวมากโดยเฉพาะอย่างยิ่งจำนวน 9-10 คำนั้นหาได้ยากในร้อยกรองทั่วไป เช่น ในร้อยกรองของกาลิทาส ไม่ปรากฏการใช้สมาสที่ยาว 9-10 คำเลย เป็นต้น การที่พาณะใช้สมาสที่ยาวมากจึงนับว่าเป็นการแสดงความกล้าในการแต่งคำประพันธ์เป็นอย่างยิ่ง

ตัวอย่างสมาสที่ยาวที่สุดในแต่ละเรื่องมีดังนี้

สมาสที่ยาวที่สุดในร้อยกรองในเรื่อง*กาทัมพรี* คือ 9 คำ ปรากฏในร้อยกรองบทที่ 4 และ 19 ดังนี้

namāmi bharvoścaraṇāmbujadvayaṃ
saśekharairmaukharibhiḥ kṛtārcanam /
samastasāmantakirīṭavedikā-
viṭaṅkapīṭholluṭitāruṇāṅguli //4//

จะเห็นว่า สมาสที่ยาวที่สุดคือ samastasāmantakirīṭavedikāviṭaṅkapīṭhollu-ṭitāruṇāṅguli แปลว่า “มีนิ้วเท้าสีแดงเรืองรองอยู่บนที่นั่งสูงสุดบนแท่นบูชาบวงสรวงอันมีเทริดของบรรดาสามนตราชมารวมกัน” ประกอบด้วยคำต่าง ๆ มาสมาสกัน 9 คำ ได้แก่ samasta “รวมกัน” sāmanta “สามนตราช” kirīṭa “มงกุฎ, เทริด” vedikā “แท่นบูชาบวงสรวง” viṭaṅka “สูงสุด” pīṭha “ที่นั่ง, เก้าอี้” ulluṭita “เรืองรอง” aruṇa “สีแดง” และ aṅguli “นิ้ว”

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

sarasvatīpāṇisarojasaṃpuṭa-
pramṛṣṭahomaśramaśīkarāmbhasaḥ /
yaśo·ṃśuśuklīkṛtasaptaviṣṭapāt
tataḥ suto bāṇa iti vyajāyata //19//

สมาสที่ยาวที่สุด คือ sarasvatīpāṇisarojasaṃpuṭapramṛṣṭahomaśrama śīkarāmbhasa แปลว่า “ผู้เป็นหยดน้ำจากความเหนื่อยยากในพิธีบูชาบวงสรวงซึ่งพระสรัสวตีใช้อุ้งพระหัตถ์ดุจดอกบัวเช็ดออกแล้ว” คำที่มาสมาสกันได้แก่ sarasvatī “พระสรัสวตี” pāṇi “พระหัตถ์” saroja “ดอกบัว” saṃpuṭa “อุ้งมือ” pramṛṣṭa “เช็ดออกแล้ว” homa “พิธีบูชาบวงสรวง” śrama “ความเหนื่อยยาก” śīkara “หยดน้ำ” และ ambhasaḥ “น้ำ”

ในเรื่อง*หรรษจริต* ส่วนที่เป็นร้อยกรอง สมาสที่ยาวที่สุด คือ 7 คำ ปรากฏในร้อยกรองบทที่ 1.21 และ 3.6 ดังนี้

jayati **jvalatpratāpajvalanaprākārakṛtajagadrakṣaḥ** /
sakalapraṇayimanorathasiddhiśrīparvato harṣaḥ // 1.21 //

จะเห็นว่า ร้อยกรองบทนี้ประกอบด้วยสมาสที่มีขนาดยาวเท่ากัน 2 ชุด ชุดละ 7 คำ คือ jvalatpratāpajvalanaprākārakṛtajagadrakṣa แปลว่า “ผู้ครองโลกที่ทรงสร้างปราการคือความเรืองรองด้วยอำนาจที่ส่องสว่างอยู่” ประกอบด้วยคำว่า jvalat “ส่องสว่าง” pratāpa “อำนาจ” jvalana “ความเรืองรอง” prākāra “ปราการ” kṛta “ทำ, สร้าง” jagad “โลก” และ rakṣa “รักษา, ครอบครอง” สมาสอีกชุดหนึ่งคือ sakalapraṇayimanorathasiddhiśrīparvata แปลว่า “เป็นศรีบรรพตที่บันดาลความสำเร็จสมมโนรถแก่ผู้ร้องขอทั้งปวง” ประกอบด้วยคำที่มาสมาสกัน ได้แก่ sakala “ทั้งปวง” praṇayi “ผู้ร้องขอ” manoratha (ซึ่งมาจากคำว่า manas กับ ratha จึงนับเป็น 2 คำ) “ความปรารถนา” siddhi “ความสำเร็จ” śrī “ประเสริฐ” และ parvata “ภูเขา”

kurvannābhugnapṛṣṭho mukhanikaṭakaṭiḥ kandharāmātiraścīṃ
lolenāhanyamāṇaṃ tuhinakaṇamucā cañcatā kesareṇa /
nidrākaṇḍūkaṣāyaṃ kaṣati nibiḍitaśrotraśuktisturaṅgas
tvaṅgatpakṣmāgralagnapratanuvusakaṇaṃ koṇamakṣṇaḥ
khureṇa//3.6//

จะเห็นว่า สมาสที่ยาวในร้อยกรองดังกล่าว คือ tvaṅgatpakṣmāgralagnapratanuvusakaṇa แปลว่า “มีเศษฟางเส้นบาง ๆ ติดอยู่ที่ปลายขนตาที่กำลังสั่นไหว” ประกอบด้วยคำดังนี้ tvaṅgat “สั่นไหว” pakṣma “ขนตา” agra “ปลาย” lagna “ติดอยู่” pratanu “บาง” vusa “ฟาง” และ kaṇa “เศษ” รวมทั้งสิ้น 7 คำด้วยกัน

ส่วน*จัณฑีศตกะ* เนื่องจากแต่งด้วยฉันท์ที่มีขนาดยาวอยู่แล้วอันได้แก่ ฉันท์สรัคธรา และศารทูลวิกรีฑิตะ สมาสใน*จัณฑีศตกะ*จึงยาวที่สุดเมื่อเทียบกับอีกสองเรื่อง กล่าวคือ ประกอบด้วย 10 คำ กินเนื้อที่เต็มทั้งบาท ดังที่ปรากฏในร้อยกรองบทที่ 44 ความว่า

kopenevāruṇatvaṃ dadhadadhikatarālakṣyalākṣārasaśrīḥ
śliṣyacchṛṅgāgrakoṇakvaṇitamaṇitulākoṭihuṃkāragarbhaḥ /
pratyāsannātmamṛtyupratibhayamasurairīkṣito hantvarīnvaḥ
pādo devyāḥ kṛtānto ’para iva mahiṣasyopariṣṭānniviṣṭaḥ //44//

จะเห็นว่า ร้อยกรองบทนี้ประกอบด้วยสมาสที่ยาวที่สุด คือ ślişyacchṛṅgāgrakoṇa- kvaṇitamaṇitulākoṭihuṃkāragarbha แปลว่า “ประกอบด้วยเสียงดัง “ฮึ” และกำไลข้อพระบาทแก้วที่ส่งเสียงขณะบรรเลงด้วยไม้ดีดวีณาคือปลายเขา” คำที่มาสมาสกันจำนวน 10 คำ ได้แก่ śliṣyat “ประกอบกัน” śṛṅga “เขาสัตว์” agra “ปลาย” koṇa “ไม้ดีด” kvaṇita “ส่งเสียง” maṇitulā “สิ่งที่เทียบเท่าแก้วมณี” ในที่นี้ หมายถึงกำไลข้อพระบาท (ซึ่งมาจากคำว่า maṇi “แก้วมณี” กับ tulā “น้ำหนัก, ความเหมือน, สิ่งที่เหมือน” จึงนับเป็น 2 คำ) koṭi “ปลาย, จุดสูงสุด” huṃkāra “เสียงดัง “ฮึ”” และ garbha “ประกอบด้วย”

สมาสที่ยาวที่สุดซึ่งประกอบด้วยคำ 10 คำปรากฏอีกครั้งในร้อยกรองบทที่ 79 ดังนี้

> **gāḍhāvaṣṭambhapādaprabalabharanamatpūrvakāyordhvabhāgaṃ**
> daityaṃ saṃjātaśikṣaṃ janamahiṣamiva nyakkṛtāgryāṅgabhāgam /
> ārūḍhā śūlapāṇiḥ kṛtavibudhabhayaṃ hantukāmaṃ sagarvaṃ
> deyādvaścintitāni drutamahiṣavadhāvāptatuṣṭirbhavānī //79//
> พระนางภวานีทรงถือหอกขึ้นไปอยู่บนแทตย์ที่หยิ่งผยองผู้ทำให้ทวยเทพหวาดกลัว และอยากจะสังหารพระองค์ ทำให้ส่วนที่เชิดขึ้นของกายส่วนหน้าของมันโน้มลงด้วยน้ำหนักของกำลังพระบาทที่ตั้งอยู่อย่างมั่นคง เมื่อกายส่วนหน้าถูกกดข่มแล้ว มันจึงประดุจควายทั่วไปที่ถูกฝึก ทรงดีพระทัยที่ได้สังหารมหิษาสูรที่วิ่งหนีไป ขอพระองค์จงประทานสิ่งที่คิดไว้แก่พวกท่าน

จะเห็นว่า สมาสที่ยาวที่สุดคือ gāḍhāvaṣṭambhapādaprabalabharanamat-pūrvakāyordhvabhāga “ส่วนที่เชิดขึ้นของกายส่วนหน้าโน้มลงด้วยน้ำหนักของกำลังพระบาทที่ตั้งอยู่อย่างมั่นคง” ครอบคลุมบาทที่ 1 ทั้งบาท ประกอบด้วยคำจำนวน 10 คำ คือ gāḍha “มั่นคง” avaṣṭambha “ตั้งอยู่” pāda “พระบาท” prabala “กำลัง” bhara “น้ำหนัก” namat “ที่โน้มลง” pūrva “ส่วนหน้า” kāya “กาย” ūrdhva “เชิดขึ้น” bhāga “ส่วน”

ด้วยเหตุที่พาณะใฝ่ใจที่จะใช้สมาสยาว อันนับได้ว่าเป็นลักษณะเด่นประการสำคัญ จึงปรากฏว่า บางครั้งพาณะกำหนดให้สมาสมีขนาดยาวจนข้ามระหว่างบาทด้วย มีทั้งข้ามบาทที่ 1 ไปยังบาทที่ 2 และ บาทที่ 3 ไปยังบาทที่ 4 ดังจะเห็นได้จากร้อยกรองบางบทใน*กาทัมพรี*และ*หรรษจริต* เช่น

namāmi bharvoścaraṇāmbujadvayaṃ
saśekharairmaukharibhiḥ kṛtārcanam /
samastasāmantakirīṭavedikā-
viṭaṅkapīṭholluṭitāruṇāṅguli //กาทัมพรี 4//

sarasvatīpāṇisarojasaṃputa-
pramṛṣṭahomaśramaśīkarāmbhasaḥ /
yaśo'ṃśuśuklīkṛtasaptaviṣṭapāt
tataḥ suto bāṇa iti vyajāyata //กาทัมพรี 19//

namas **tuṅgaśiraścumbi- candracāmaracārave** /
trailokyanagarārambha- mūlastambhāya śambhave //หรรษจริต 1.1//

harakaṇṭhagrahānanda- mīlitākṣī namāmyumām /
kālakūṭaviṣasparśa- jātamūrchāgamām iva //หรรษจริต 1.2//

jayati **jvalatpratāpa- jvalanaprākārakṛtajagadrakṣaḥ** /
sakalapraṇayimanoratha- siddhiśrīparvato harṣaḥ //หรรษจริต 1.21 //

น่าสังเกตว่า การใช้สมาสที่ยาวจนข้ามระหว่างบาทเช่นนี้ไม่ปรากฏในจัณฑีศตกะแต่อย่างใด เป็นไปได้ว่าเนื่องจากฉันท์ที่พาณะใช้ในการแต่ง*จัณฑีศตกะ*มีขนาดยาวอยู่แล้วทั้งเรื่อง กล่าวคือ ฉันท์ศารทูลวิกรีฑิตะมี 19 พยางค์ และฉันท์สรัคธรามี 21 พยางค์ ฉันท์ทั้งสองประเภทนั้นยาวกว่าฉันท์ในเรื่องกาทัมพรี คือ ฉันท์วังศัสถะ 12 พยางค์ และโศลกใน*หรรษจริต*ซึ่งแต่ละบาทประกอบด้วย 8 พยางค์ ด้วยเหตุนี้ พาณะจึงสามารถใช้สมาสให้ยาวและซับซ้อนได้โดยไม่ต้องข้ามระหว่างบาทเหมือน*กาทัมพรี*และ*หรรษจริต*นั่นเอง เมื่อเทียบจำนวนคำที่มาสมาสกันในร้อยกรองของพาณะทั้งสามเรื่องจะเห็นว่า *จัณฑีศตกะ*มีสมาสยาวที่สุด ดังจะเห็นได้จากจำนวนคำที่มาสมาสกันมากที่สุด คือ 10 คำ และใช้ฉันท์ที่มีหลายพยางค์ จึงไม่ต้องใช้สมาสให้ข้ามระหว่างบาทนั่นเอง

ในเรื่อง*หรรษจริต*ก็มีการใช้ฉันท์สรัคธราเช่นเดียวกับ*จัณฑีศตกะ*เช่นกัน ดังที่ปรากฏในร้อยกรองบทที่ 3.5 และ 3.6 ซึ่งเป็นบทพรรณนาลักษณะท่าทางของม้าที่เพิ่งตื่นนอนในตอนเช้า แต่สมาสที่ปรากฏในฉันท์สรัคธราทั้งสองบทนี้ก็ยังยาวไม่เท่าสมาสในฉันท์สรัคธราใน*จัณฑีศตกะ* ผู้วิจัยเห็นว่า สาเหตุสำคัญที่ทำให้สมาสใน*จัณฑีศตกะ*ยาวกว่าอีกสองเรื่องก็คือ เนื้อหาใน*จัณฑีศตกะ*เป็นการสรรเสริญเทพเจ้าทุกบท คือ พระนางจัณฑีและเทพองค์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง สมาสที่มีขนาดยาวจึงปรากฏในร้อยกรองทุกบทนั่นเอง

ความยาวของสมาสจึงสัมพันธ์กับความสำคัญของสิ่งที่กวีกล่าวอ้างถึงในร้อยกรอง ไม่เพียงแต่*จัณฑีศตกะ*เท่านั้น *กาทัมพรี*และ*หรรษจริต*ก็เช่นกัน ดังจะเห็นได้ว่า หากสิ่งที่ถูกอ้างถึงสำคัญมาก พาณะก็มีแนวโน้มจะใช้สมาสยาวเพื่อเพิ่มเนื้อที่ในบทประพันธ์ที่มีอย่างจำกัดนั้นให้มากขึ้น ร้อยกรองที่มีเนื้อหาเป็นการสรรเสริญหรือน้อมไหว้เทพเจ้าจึงปรากฏสมาสยาวหลายบทด้วยกัน เช่น ร้อยกรองสรรเสริญพระศิวะในเรื่อง*กาทัมพรี*และ*หรรษจริต* ตามลำดับมีดังนี้

jayanti **bāṇāsuramaulilālitā**
daśāsyacūḍāmaṇicakracumbinaḥ /
surāsurādhīśaśikhāntaśāyino
bhavacchidas **tryambakapādapāṃśavaḥ** //2//
ละอองธุลี ณ พระบาทแห่งพระตรีเนตรซึ่งงดงามอยู่บนเศียรของอสูรพาณะ สัมผัสวงรอบของจุฬามณี ของราวณะอย่างใกล้ชิด ค้างอยู่บนยอดมวยเกศาของจอมเทพและอสูร และตัดทำลายภพชาติ ย่อมมีชัยชนะ

namas**tuṅgaśiraścumbicandracāmaracārave** /
trailokyanagarārambhamūlastambhāya śambhave //1.1//
ข้าขอน้อมอภิวันท์แด่พระศิวะศัมภุ ผู้งดงามด้วยดวงจันทร์เปรียบดั่งมีแส้จามรีมาสัมผัสพระเศียรที่มุ่นมวยสูงอย่างแผ่วเบา ผู้ทรงเป็นเสาเอกเมื่อคราวแรกตั้งพระนครในสามโลก

จะเห็นว่า พาณะใช้สมาสยาวเต็มทั้งบาทที่ 2 และ 3 ในตัวอย่างแรก และใช้สมาสข้ามระหว่างบาทด้วยในตัวอย่างถัดมา ความยาวของสมาสจึงเน้นย้ำความสำคัญของพระศิวะให้ชัดเจนขึ้นนั่นเอง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ด้วยเหตุที่พาณะรับใช้อยู่ในราชสำนักของพระเจ้าหรรษะ และพระองค์ทรงเป็นศูนย์กลางของเรื่อง*หรรษจริต* ร้อยกรองที่สรรเสริญพระเจ้าหรรษะซึ่งเป็นร้อยกรองปิดท้ายอารัมภบทใน*หรรษจริต*จึงมีสมาสยาว

jayati **jvalatpratāpajvalanaprākārakṛtajagadrakṣaḥ** /
sakalapraṇayimanorathasiddhiśrīparvato harṣaḥ // 1.21 //
พระเจ้าหรรษะผู้ครองโลกที่ทรงสร้างปราการคือความเรืองรองด้วยอำนาจที่ส่องสว่างอยู่ ทรงเป็นศรีบรรพตที่บันดาลความสำเร็จสมมโนรถแก่ผู้ร้องขอทั้งปวงนั้น ย่อมมีชัยชนะ

น่าสังเกตว่า ในร้อยกรองต้นเรื่อง*กาทัมพรี* เมื่อพาณะพรรณนาวงศ์ตระกูลของตนมาจนถึงตนเอง พาณะก็ใช้สมาสยาวอีกครั้งเพื่อพรรณนากำเนิดของตน

sarasvatīpāṇisarojasaṃpuṭa-
pramṛṣṭahomaśramaśīkarāmbhasaḥ /
yaśo'ṃśuśuklīkṛtasaptaviṣṭapāt
tataḥ suto bāṇa iti vyajāyata //19//
บุตรนามว่า พาณะ ผู้เป็นหยดน้ำจากความเหนื่อยยากในพิธีบูชาบวงสรวงซึ่งพระสรัสวตีใช้อุ้งพระหัตถ์ดุจดอกบัวเช็ดออกแล้ว ได้ถือกำเนิดจากจิตรภานุผู้ทำให้โลกทั้งเจ็ดผ่องใสด้วยรัศมีแห่งเกียรติยศนั่นแล

จะเห็นว่า ร้อยกรองบทนี้มีเนื้อหาเป็นการยกย่องพาณะเอง ดังจะเห็นได้จากการใช้คำสมาสที่มีขนาดยาวกินเนื้อที่ทั้งบาทในบาทที่ 3 และการใช้สมาสข้ามระหว่างบาทที่ 1 และบาทที่ 2 การยกย่องตนเองก็เป็นบริบทที่พาณะจะใช้สมาสยาวมากได้เช่นกัน อันเนื่องมาจากพาณะเป็นกวีผู้มีอหังการอย่างยิ่งใหญ่ดังที่ได้กล่าวไปแล้วในบทที่ 2 นั่นเอง

ข้อสังเกตประการหนึ่งเกี่ยวกับการใช้สมาสในร้อยกรองของพาณะ คือ แม้ว่าสมาสที่มีขนาดยาวมากจะพบในร้อยกรองของพาณะ อย่างไรก็ตาม สมาสที่พบเป็นจำนวนมากในร้อยกรองของพาณะกลับมิใช่สมาสที่มีขนาดยาวมากจนถึง 10 คำดังกล่าว หากแต่เป็นสมาสที่มีจำนวน 3-5 คำ แม้จะกล่าวได้เช่นกันว่ายาว เพราะสมาส 3 คำเป็นต้นไปก็ถือว่าเป็นสมาส “ซ้อน” แล้ว แต่ก็ถือว่าไม่ยาวมากจนเกินไป ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่าสมาสที่มีขนาดยาวมากเป็นพิเศษ พาณะอาจสงวนไว้ใช้สำหรับเนื้อความที่พิเศษเท่านั้น โดยเฉพาะการยกย่องสรรเสริญ ดังจะเห็นได้ว่า สมาสที่ยาวมากถึง 10 คำนั้นปรากฏอยู่ในเรื่อง*จัณฑีศตกะ*ซึ่งมีเนื้อหามุ่งสรรเสริญวีรกรรมของพระนางทุรคา หรือในการยกย่องวงศ์ตระกูลของตนและการชื่นชมตัวเองในร้อยกรองเกริ่นนำเรื่อง*กาทัมพรี* เป็นต้น การใช้สมาสขนาดยาวมากจึงมิใช่สิ่งอันเป็นสาธารณะ หากแต่เป็นสิ่งที่มีจุดประสงค์บางอย่างกำกับอยู่ด้วย

สรุปได้ว่า พาณะชอบใช้สมาสในร้อยกรองของตนเป็นอย่างมาก สมาสในร้อยกรองของพาณะแสดงถึงลักษณะพิเศษบางประการ คือ ประกอบด้วยคำจำนวนมาก สมาสในร้อยกรองของพาณะจึงมีขนาดยาวมาก มีทั้งยาวกินเนื้อที่ทั้งบาท และยาวข้ามระหว่างบาทด้วย การใช้สมาสขนาดยาวในเนื้อที่ที่มีฉันทลักษณ์กำกับบ่งบอกถึงความสามารถทางการประพันธ์ของพาณะ นอกจากนี้ ความยาวของสมาสยังสัมพันธ์กับความสำคัญของสิ่งที่ถูกอ้างถึงด้วย หากเป็นสิ่งที่สำคัญมาก สมาสก็จะยาวมาก ดังจะเห็นได้จากการให้ความสำคัญแก่การสรรเสริญเทพเจ้า พระเจ้าหรรษะ รวมทั้งตนเอง เป็นไปได้ว่าพาณะมองว่าบริบทเหล่านี้เหมาะสมที่สมาสยาวมากจะปรากฏ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

ในขณะที่สมาสในร้อยกรองส่วนใหญ่ของพาณะคือสมาสที่มีขนาดยาวไม่มาก หรือมีจำนวนคำมาสมาสกัน 3-5 คำ จึงอาจกล่าวได้ว่า สมาสที่เป็นวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะมีอยู่ 2 กลุ่ม ได้แก่ สมาสที่ยาวไม่มากซึ่งปรากฏเป็นส่วนใหญ่ ส่วนในบริบทพิเศษที่พาณะต้องการเน้นความสำคัญ สมาสก็จะมีโอกาสเกิดขึ้นได้ยาวมากจนถึง 10 คำนั่นเอง

3.4 ประโยค

Hueckstedt (1985: 156-157) กล่าวถึงร้อยกรองของพาณะไว้เล็กน้อยในบทที่ว่าด้วยการเปรียบเทียบวัจนลีลาระหว่างพาณะกับสุพันธุ กวีผู้มีชีวิตอยู่ก่อนหน้าพาณะ Hueckstedt ได้กล่าวถึงรูปประโยคในร้อยกรองของพาณะว่า ประโยคในร้อยกรองของพาณะทุกประโยคเป็นคำพูดสั้น ๆ และเป็นไปเพื่อให้เกิดผลทางการละครหรือมีผลต่ออารมณ์ของเรื่อง ลักษณะเช่นนี้ทำให้พาณะแตกต่างจากสุพันธุ ความว่า "... These verses aside, which are outside of both narration and speech, Bāṇa's verses are always in short speech and are often merely overheard by the character who is primary at the time. There latter verses especially have a dramatic effect which the verses of Subandhu lack." และยกตัวอย่างร้อยกรองบทที่ 1.1 ในกาทัมพรี และบทที่ 2.5 ในหรรษจริต มาประกอบ

เราอาจเข้าใจได้ว่า "คำพูดสั้น ๆ ที่เป็นไปเพื่อให้เกิดผลทางการละคร" นั้นหมายถึงร้อยกรองที่แทรกอยู่ในเนื้อเรื่อง ส่วนใหญ่เป็นฉันท์อปรวักตระที่ตัวละครบางตัวร้องขึ้นมาโดยมิได้ตั้งใจแล้วตัวละครหลักในตอนนั้นไปได้ยินโดยบังเอิญ เช่น ในอุจฉวาสะที่ 1 *หรรษจริต* เมื่อพระสรัสวตีถูกฤษีทุรวาสสาปให้ลงมาเกิดในโลกมนุษย์ ขณะที่กำลังทุกข์ใจอยู่นั้น ก็ได้ยินสารถีของพระพรหมขับหงส์ผ่านมาและร้องเพลงเพลงหนึ่ง เมื่อสดับแล้วก็ทำให้ตัดสินพระทัยลงไปยังโลกมนุษย์ เพลงนั้นปรากฏเป็นร้อยกรองดังนี้

> taralayasi dṛśaṃ kimutsukām akaluṣamānasavāsalālite /
> avatara kalahaṃsi vāpikāṃ punarapi yāsyasi paṅkajālayam //1.22//
> หงส์เอย เจ้าถูกเลี้ยงอยู่ในทะเลสาบมานสะอันใสสะอาด เจ้าจะกลอกตาที่กังวลอยู่ทำไม
> จงลงสู่บ่อน้ำ ประเดี๋ยวก็จะกลับไปสู่ที่อยู่คือดอกบัวนั่นแล

จะเห็นว่า ในร้อยกรองบทนี้มีประโยคอยู่ 3 ประโยค มีทั้งประโยคคำถาม ประโยคคำสั่ง และประโยคอนาคตกาล เรียงร้อยเข้าด้วยกันอย่างต่อเนื่อง มีการพรรณนาขนาดยาวเพียงครั้งเดียวเท่านั้น คือ การพรรณนาว่าหงส์นั้นถูกเลี้ยงมาในทะเลสาบมานสะอันใสสะอาด ทำให้เราระลึกได้ว่าหมายถึงพระสรัสวตีผู้เคยประทับอยู่แต่ในสรวงสวรรค์อันงดงาม ไม่เคยต้องจุติลงไปเกิดในโลกมนุษย์

นั่นเอง ผลทางการละครในที่นี้ คือ ตัวละครได้ยินฉันท์บทนี้แล้วจึงตัดสินใจจุติลงไปยังโลกมนุษย์ในที่สุด การใช้ประโยคขนาดสั้นเพื่อพรรณนาความจึงอาจไม่เหมาะสมในกรณีนี้

อย่างไรก็ตาม การวินิจฉัยว่าประโยคในร้อยกรองของพาณะว่ามีขนาดสั้นย่อมก่อให้เกิดปัญหาในตัวเอง เพราะเกณฑ์ที่จะตัดสินว่าประโยคใดสั้นหรือยาวอาจไม่เป็นสากลได้ ความสั้นหรือยาวนำเรากลับไปสู่ปัญหาเรื่องขอบเขตที่เหมาะสมในการพิจารณาร้อยกรองอีกครั้ง[71] ผู้วิจัยเห็นว่าประโยคที่ถือได้ว่ายาวนั้นควรมีความยาวตั้งแต่สองบาทขึ้นไป เพราะการข้ามบาททำให้ประโยคยาวหรือซับซ้อนพอสมควรแล้ว

น่าสังเกตว่า แม้เราจะเห็นความตั้งใจที่จะใช้คำพูดขนาดสั้นของพาณะเพื่อให้เห็นภาพของการกระทำที่ต่อเนื่องทางการละคร แต่ประโยคดังกล่าวก็ปรากฏเฉพาะใน*หรรษจริต*เท่านั้น ร้อยกรองที่มีการใช้ประโยคสั้นมีทั้งสิ้น 6 บท ได้แก่ *หรรษจริต* 1.7, 1.22, 2.5, 4.1, 5.4 และ 7.1 ในขณะที่*จัณฑีศตกะ*เป็นร้อยกรองล้วน มิได้มีร้อยแก้วประกอบเหมือน*หรรษจริต*นั้น ไม่ปรากฏว่ามีร้อยกรองที่มีประโยคขนาดสั้นแต่อย่างใด จึงน่าสงสัยว่า พาณะอาจใช้ประโยคสั้นในร้อยกรองใน*หรรษจริต*ก็เพราะมีร้อยแก้วที่ใช้ประโยคยาวอยู่แล้วก็เป็นได้ ร้อยกรองใน*หรรษจริต*จึงเป็นเสมือนบทสลับฉาก บางบทมีลักษณะเป็นการเกริ่นการณ์ (Foreshadowing) เพื่อบอกถึงเหตุการณ์สำคัญในตอนนั้น ส่วนใน*กาทัมพรี* ไม่มีการแบ่งเนื้อหาเป็นตอน ๆ หรืออุจฉวาสะ จึงไม่มีร้อยกรองที่ทำหน้าที่สลับฉากเช่นเดียวกับ*หรรษจริต* ส่งผลให้ไม่มีการใช้ประโยคสั้นในร้อยกรองมาสลับกับประโยคยาวในร้อยแก้วแต่อย่างใด อาจกล่าวได้ว่า การวินิจฉัยเรื่องคำพูดที่มีขนาดสั้นในร้อยกรองของพาณะที่ Hueckstedt ได้กล่าวไว้นั้นแม้จะเป็นไปได้ แต่ก็ไม่ครอบคลุมร้อยกรองใน*กาทัมพรี*และ*จัณฑีศตกะ*อีกหลายบท

ประโยคที่ถือว่ามีขนาดสั้นในร้อยกรองของพาณะจึงมีน้อยมาก เพราะมีจำนวน 6 บทในจำนวนร้อยกรองทั้งสิ้น 173 บทเท่านั้น ข้อสรุปของ Hueckstedt เรื่องประโยคขนาดสั้นจึงไม่อาจนำมาเป็นวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะได้ เมื่อเทียบกับร้อยกรองที่เหลืออีก 167 บท คิดเป็นร้อยละ 96.53 ล้วนแล้วแต่ประกอบด้วยประโยคขนาดยาวครอบคลุมทั้งบท หรือยาวมากกว่าหนึ่งบท (ดังจะได้กล่าวต่อไป) น่าสังเกตว่า ในทางตรงกันข้าม เมื่อศึกษาประโยคในร้อยกรองของพาณะทั้งหมดแล้วพบว่า แม้ฉันทลักษณ์จะเป็นกรอบที่กำหนดไม่ให้กวีมีอิสระที่จะแต่งประโยคได้ยาวอย่างเป็นธรรมชาติเหมือนเช่นร้อยแก้วโดยปริยาย แต่พาณะก็ยังสามารถใช้ประโยคในร้อยกรองให้มีขนาดยาวได้อย่างตั้งใจ ดังจะเห็นว่า ไม่ว่าฉันทลักษณ์จะเป็นอะไรก็ตาม แต่พาณะก็สามารถกำหนดให้มีประโยค 1 ประโยคอยู่ในฉันท์ 1 บทได้ ตัวอย่างเช่น

---

[71] ดูเชิงอรรถที่ 9, 14 และ 16

stanayugamaśrusnātaṃ samīpataravarti hṛdayaśokāgneḥ /
carati vimuktāhāraṃ vratamiva bhavato ripustrīnām //
ปทุมถันทั้งคู่ของบรรดาสตรีของศัตรูท่านซึ่งอาบน้ำตา ปราศจากสร้อยไข่มุก และอยู่ใกล้ไฟโศกในหัวใจอย่างยิ่งนั้นประหนึ่งกำลังบำเพ็ญพรตอดอาหารอยู่

sādhūnāmupakartuṃ lakṣmīṃ draṣṭuṃ vihāyasā gantum /
na kutūhali kasya manaścaritaṃ ca mahātmanāṃ śrotum //3.2//
ใจที่กระตือรือร้นของผู้ใดเล่าจะไม่ถูกฝึกให้อุปการะคนดี เห็นโชค ไปทางสวรรค์ และฟังผู้ยิ่งใหญ่

namastuṅgaśiraścumbicandracāmaracārave /
trailokyanagarārambhamūlastambhāya śambhave //1.1//
ข้าขอน้อมอภิวันท์แด่พระศัมภุผู้งดงามด้วยดวงจันทร์เปรียบดั่งมีแส้จามรีมาสัมผัสพระเศียรที่มุ่นมวยสูงอย่างแผ่วเบา ผู้ทรงเป็นเสาเอกเมื่อคราวแรกตั้งพระนครในสามโลก

kurvannābhugnapṛṣṭho mukhanikaṭakaṭiḥ kandharāmātiraścīṃ
lolenāhanyamāṇaṃ tuhinakaṇamucā cañcatā kesareṇa /
nidrākaṇḍūkaṣāyaṃ kaṣati nibiḍitaśrotraśuktisturaṅgas
tvaṅgatpakṣmāgralagnapratanuvusakaṇaṃ koṇamakṣṇaḥ khureṇa //3.6//
ม้าที่งอหลังเล็กน้อย มีสะโพกอยู่ใกล้ปาก ยืดคอไปทางขวาง มีขนกระจุกอยู่ที่หู เอากีบเท้าขยี้หางตาที่ถูกแยงด้วยขนแผงคอที่เรืองรองดุจเกล็ดหิมะที่กำลังสั่นไหวด้วยความกระสับกระส่าย หางตาที่มีรอยเปื้อนจากการเกายามนอนหลับ และที่มีเศษฟางเส้นบางๆ ติดอยู่ที่ปลายขนตาที่กำลังสั่นไหว

huṃkāre nyakkṛtodanvati mahati jite siñjitairnūpurasya
śliṣyacchṛṅgakṣate ऽpi kṣaradasṛji nijālaktakabhrāntibhāji /
skandhe vindhyādribuddhyā nikaṣati mahiṣasyāhito ऽsūnahārṣīd
ajñānādeva yasyāścaraṇa iti śivaṃ sā śivā vaḥ karotu //2//
เมื่อเสียงดัง “ฮึ” ที่ข่มมหาสมุทร ถูกพิชิตโดยเสียงดังกรุ๋งกริ๋งของกำไลข้อพระบาท พระนางศิวาผู้วางพระบาทบนไหล่ของมหิษาสูรที่มีแผลจากเขาสัตว์ติดอยู่ มีเลือดไหล และสั่นระริกด้วยเลือดของตน แล้วบดขยี้อย่างไม่แยแสด้วยพุทธิปัญญาประหนึ่งภูเขาวินธัยฉะนี้ ขอพระองค์โปรดอำนวยพรแก่พวกท่านด้วยเถิด

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ตัวอย่างที่ 1 และ 2 เป็นฉันท์อารยา ตัวอย่างที่ 3 เป็นโศลก ส่วนตัวอย่างที่ 4 และ 5 นั้นแต่งด้วยฉันท์สรัคธรา ตัวอย่างทั้งหมดแสดงให้เห็นว่า ในร้อยกรอง 1 บท มีประโยคนับได้ 1 ประโยค ไม่ว่าจำนวนพยางค์ในฉันท์นั้นจะมีเท่าไรหรือจะเป็นฉันท์ประเภทใดก็ตาม ประโยคที่มีขนาดยาวในตัวอย่างดังกล่าวนั้นมาจากความสามารถของพาณะในการใช้ภาษาเพื่อพรรณนาหรือขยายความนั่นเอง ดังจะเห็นได้จากการพรรณนาปทุมถันของสตรี ใจของผู้ที่กระตือรือร้น ภาพความยิ่งใหญ่ของพระศิวะ อาการของม้ายามตื่นนอนตอนเช้า และภาพของมหิษาสูรที่กำลังจะถูกพระนางจัณฑีสังหารอย่างราบคาบ จึงอาจกล่าวได้ว่า การใช้ประโยคให้มีขนาดยาวเป็นการเปิดโอกาสให้พาณะได้แสดงความสามารถในการพรรณนาได้อย่างวิจิตรบรรจงมากยิ่งขึ้น การพรรณนาอย่างละเอียดลออจึงอาจนับเป็นลักษณะเด่นในการใช้ภาษาของพาณะ

นอกจากนี้ พาณะยังใช้ประโยคความซ้อนเพื่อขยายประโยคให้มีขนาดยาวด้วย รูปแบบประโยคความซ้อนที่ปรากฏมากก็คือการใช้ประพันธสรรพนาม

ในเรื่อง*กาทัมพรี* มีการใช้ประพันธสรรพนามในร้อยกรองดังนี้

babhūva vātsyāyanavaṃśasaṃbhavo
dvijo jagadgītaguṇo ऽgraṇīḥ satām /
anekaguptārcitapādapaṅkajaḥ
kuberanāmāṃśa iva svayaṃbhuvaḥ //10//
พราหมณ์ผู้หนึ่งเกิดในตระกูลวาตสยายนะ มีคุณความดีที่โลกซ้องสรรเสริญ เป็นหัวหน้าแห่งสัตบุรุษ มีบัวบาทที่กษัตริย์คุปตะหลายพระองค์ต่างเคารพบูชา มีนามว่า กุเพระ ผู้ประหนึ่งว่าแบ่งภาคมาจากพระพรหมสยมภู

uvāsa **yasya** śrutiśāntakalmaṣe
sadā puroḍāśapavitritādhare /
sarasvatī somakaṣāyitodare
samastaśāstrasmṛtibandhure mukhe //11//
พระสรัสวตีประทับอยู่ที่ปากของกุเพระตลอดเวลา ปากนั้นมีบาปสงบไปแล้วด้วยคัมภีร์ศรุติ มีริมฝีปากบริสุทธิ์ด้วยบทสวดสังเวย มีช่องปากแดงด้วยน้ำโสม และงดงามด้วยคัมภีร์ศาสตร์และสมฤติทั้งปวง

jagurgṛhe ऽbhyastasamastavāṅmayaiḥ
sasārikaiḥ pañjaravartibhiḥ śukaiḥ /
nigṛhyamāṇā baṭavaḥ pade pade
yajūṃṣi sāmāni ca **yasya** śaṅkitāḥ //12//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ที่บ้านของกุเพระ นกแก้วกับนกสาริกาวนเวียนอยู่ที่หน้าต่างจนมีความรู้เรื่องถ้อยคำทุกประการจากการท่องซ้ำไปซ้ำมา พวกมันกำลังจับผิดเด็กผู้ชายหลายคนที่ยังจำไม่แม่นซึ่งขับยชุรเวทกับสามเวทอยู่

hiraṇyagarbho bhuvanāṇḍakādiva
kṣapākaraḥ kṣīramahārṇavādiva /
abhūtsuparṇo vinatodarādiva
dvijanmanāmarthapatiḥ patistataḥ //13//
อรรถปติผู้เป็นใหญ่ในบรรดาทวิชาติก็ถือกำเนิดจากเขา เหมือนพระพรหมหิรัณยครรภ์ทรงเกิดจากไข่คือโลก ดวงจันทร์เกิดจากเกษียรสมุทร สุบรรณเกิดจากครรภ์ของนางวินตา

vivṛṇvato **yasya** visāri vāṅmayaṃ
dine dine śiṣyagaṇā navā navāḥ /
uṣaḥsu lagnāḥ śravaṇe ·dhikāṃ śriyaṃ
pracakrire candanapallavā iva //14//
ทุกวันยามเช้า กลุ่มลูกศิษย์คนใหม่ๆ ของอรรถปติซึ่งมีความตั้งใจและกำลังอรรถาธิบายความรู้เกี่ยวกับถ้อยคำให้กว้างขวางนั้นก็ทำให้สิริมงคลเพิ่มพูนยิ่งขึ้นที่หู ประดุจหน่ออ่อนต้นจันทน์ที่เพิ่มพูนความงามยิ่งขึ้นในยามเช้า

vidhānasaṃpāditadānaśobhitaiḥ
sphuranmahāvīrasanāthamūrtibhiḥ /
makhairasaṃkhyairajayatsurālayaṃ
sukhena **yo** yūpakarairgajairiva //15//
อรรถปตินั้นพิชิตสรวงสวรรค์ได้โดยง่ายด้วยพิธีบูชาบวงสรวงหลายครั้งที่งดงามด้วยของถวายที่สำเร็จแล้วตามระเบียบแบบแผน มีรูปปรากฏด้วยไฟพิธีอันมลังเมลือง และมีเสาในพิธีเป็นมือ เสมือนว่าพิชิตสวรรค์นั้นได้ด้วยช้างนับไม่ถ้วนที่มีงวงประดุจเสาในพิธี งดงามด้วยน้ำมันจากขมับช้างที่ได้จากอาหารช้าง และมีร่างกายที่นักรบผู้ยิ่งใหญ่ป้องกันไว้

sa citrabhānuṃ tanayaṃ mahātmānāṃ
sutottamānāṃ śrutiśāstraśālinām /
avāpa madhye sphaṭikopalāmalaṃ
krameṇa kailāsamiva kṣamābhṛtām //16//
ลำดับต่อมา เขาได้จิตรภานุ บุตรผู้ไร้มลทินดุจแก้วผลึกท่ามกลางบุตรผู้เลิศทั้งหลายผู้มหาตมะ ผู้เชี่ยวชาญคัมภีร์ศาสตร์และคัมภีร์ศรุติ ประดุจภูเขาไกรลาสที่ไร้มลทินดุจแก้วผลึกท่ามกลางภูเขาทั้งหลาย

mahātmano **yasya** sudūranirgatāḥ
kalaṅkamuktendukalāmalatviṣaḥ /
dviṣanmanaḥ prāviviśuḥ kṛtāntarā
guṇā nṛsiṃhasya nakhāṅkurā iva //17//
คุณความดีของจิตรภานุผู้มหาตมะนั้นขจรขจายไปไกลยิ่ง เรืองรองผ่องใสดุจพระจันทร์เสี้ยวที่ปราศมลทิน แทงทะลุใจศัตรูประดุจคมเล็บของนรสิงห์

diśāmalīkālakabhaṅgatāṃ gatas
trayīvadhūkarṇatamālapallavaḥ /
cakāra **yasyā**dhvaradhūmasaṃcayo
malīmasaḥ śuklataraṃ nijaṃ yasaḥ //18//
กลุ่มควันไฟจากพิธีบูชาบวงสรวงของเขากลายเป็นปอยผมขมวดบนหน้าผากของหญิงสาวคือทิศทั้งหลาย เป็นช่อดอกหมากประดับหูของเจ้าสาวคือคัมภีร์ไตรเพท แม้จะสกปรก แต่ก็ทำให้เกียรติยศของตนเองบริสุทธิ์ยิ่งขึ้น

จะเห็นว่า ในร้อยกรองบทที่ 10 ถึง 18 ใน*กาทัมพรี*นั้น มีโครงสร้างเหมือนกัน คือ บทที่ 11 และ 12 ขยายบทที่ 10 คือ กุเพระ บทที่ 14 และ 15 ขยายบทที่ 13 คือ อรรถปติ และบทที่ 17 และ 18 ขยายบทที่ 16 คือ จิตรภานุ ผู้ซึ่งต่อมาเป็นบิดาของพาณะนั่นเอง ประพันธสรรพนามในตัวอย่างเหล่านี้ทำให้เกิดประโยคความซ้อนซึ่งทำให้ประโยคยาวขึ้น ถือเป็นการขยายร้อยกรองด้วยร้อยกรอง น่าสังเกตว่า โครงสร้างที่เหมือนกันทั้งสามครั้งอาจเป็นความตั้งใจของพาณะก็เป็นได้ เพราะเป็นจำนวนที่ลงตัวเหมือนกัน เกิดเป็นชุดของร้อยกรองที่มีตัวตั้ง 1 บท กับร้อยกรองสำหรับขยายอีก 2 บท รวมเป็น 3 บทเหมือนกัน และบรรพบุรุษที่พาณะยกมาก็มีจำนวน 3 คนเช่นกัน

โครงสร้างแบบนี้ไม่ปรากฏใน*หรรษจริต* แต่นั่นก็มิได้หมายความว่าร้อยกรองของพาณะจะกลายเป็นประโยคขนาดสั้นแต่อย่างใด แม้จะเป็นร้อยกรองที่จบในบทเดียว แต่พาณะก็ใช้ประพันธสรรพนามเพื่อขยายคำสำคัญในร้อยกรองหลายครั้ง เช่น

namaḥ sarvavide tasmai vyāsāya kavivedhase /
cakre puṇyaṃ sarasvatyā **yo** varṣamiva bhāratam //1.3//
ข้าขอน้อมไหว้ฤษีวยาสผู้เปรื่องปราดในหมู่กวี ผู้รอบรู้ ผู้รจนามหาภารตะให้ศักดิ์สิทธิ์ด้วยวรรณศิลป์ ประดุจกระทำดินแดนภารตวรรษให้เป็นโพรงด้วยแม่น้ำสรัสวตี

ucchvāsānte 'pyakhinnāste **yeṣāṃ** vaktre sarasvatī /
kathamākhyāyikākārā na te vandyaḥ kavīśvarāḥ // 1.10 //
มหากวีทั้งหลายผู้ประพันธ์อาขยายิกา ไม่เหน็ดเหนื่อยแม้ในที่สุดของลมหายใจ[72] และในคำประพันธ์ประเภทวักตระ มีพระสรัสวตีประทับอยู่ที่ริมฝีปากจะไม่น่าเคารพได้อย่างไร

ประพันธสรรพนามในตัวอย่างแรกขยายฤษีวยาส ส่วนอีกตัวอย่างหนึ่งเป็นส่วนขยายมหากวีเหล่านั้น

ส่วนในกรณีของ*จัณฑีศตกะ*นั้น จะเห็นว่า ประพันธสรรพนามมีส่วนสำคัญในการขยายความและทำให้ร้อยกรองแต่ละบทใน*จัณฑีศตกะ*นั้นมีเพียงประโยคเดียว แม้ประโยคความซ้อนจะยาวเพียงใด แต่ก็ไม่ทำให้ผู้อ่านสับสนโดยสังเกตได้จากประพันธสรรพนามที่แทนคำนามตัวหลัก ตัวอย่างเช่น

ā vyomavyāpisīmnāṃ vanamatigahanaṃ gāhamāno bhujanām
arcirmokṣeṇa mūrcchandavadahanarucāṃ locanānāṃ trayasya /
yasyā nirmajjamajjaccaraṇabharanato gāṃ vibhidya praviṣṭaḥ
pātālaṃ paṅkapātonmukha iva mahiṣaḥ stādumā sā śriye vaḥ //39//
มหิษาสูรดำดิ่งไปสู่ป่าที่ลึกยิ่งของแขนทั้งหลายของพระนางองค์ใดที่แผ่ขยายขอบเขตไปถึงฟ้า ตัวมันชะงักงันด้วยการปล่อยแสงจากดวงตาทั้งสามที่เรืองรองดุจไฟป่า ด้วยน้ำหนักพระบาทที่จมลงสู่ร่างที่อ่อนแรง มันจึงชำแรกพื้นดิน แล้วเข้าสู่บาดาลไปประดุจควายที่รอคอยจะได้จมลงสู่โคลนตม ขอพระนาง อุมาองค์นั้นจงสถิตอยู่เพื่อโชคลาภของพวกท่าน

gaṅgāsaṃparkaduṣyatkamalavanasamuddhūtadhūlīvicitro
vāñchāsaṃpūrṇabhāvādadhikatararasaṃ tūrṇamāyānsamīpam /
kṣiptaḥ pādena dūraṃ vṛṣaga iva **yayā** vāmapādābhilāṣī
devāriḥ kaitavāviṣkṛtamahiṣavapuḥ sāvatādambikā vaḥ //75//
อสูรร่างควายที่ถูกเปิดเผยกลโกง ผู้ปรารถนาพระบาทข้างซ้าย ผู้ประดุจพระศิวะคือมีลายพร้อยด้วยฝุ่นธุลีที่ฟุ้งขึ้นมาจากกอบัวที่ย่ำไปจนพันกันอยู่ในแม่น้ำคงคา (/ที่มีมลทินจากการร่วมรักกับนางคงคา) รีบเข้ามาใกล้ด้วยปรารถนาอย่างเต็มเปี่ยมและแรงกล้า กลับถูกพระนางเตะกระเด็นไปไกล ขอพระนางอัมพิกาองค์นั้นจงคุ้มครองพวกท่าน

[72] **ucchvāsa** เป็นเศลษะ เพราะนอกจากแปลว่าลมหายใจแล้ว ยังเป็นชื่อของบทในวรรณคดีประเภทอาขยายิกาอีกด้วย

jvālādhārākarālaṃ dhvanitakṛtabhayaṃ **yaṃ** prabhettuṃ na śaktaṃ
cakraṃ viṣṇordṛdhāsri prativihatarayaṃ daityamālāvināśi /
kṣuṇṇastasyāsthisāro vibudharipupateḥ pādapātena **yasyā**
rudrāṇī pātu sā vaḥ praśamitasakalopaplavā nirvighātam //78//
จักรของพระวิษณุที่มีเลือดเกรอะกรัง ทำลายเหล่าแทตย์เป็นแถว น่าเกรงขามดุจธาราแห่งเปลวเพลิง มีเสียงน่าสะพรึงกลัว ยังไม่อาจทำลายจอมอสูรได้ กลับถูกทำลายกลับมาอย่างแรง ไขกระดูกของจอมอสูรนี้ถูกบดขยี้ด้วยการกระทืบบาทของพระนางองค์ใด ขอพระนางรุทราณีผู้ทำให้ภัยพิบัติทั้งปวงสงบลงแล้วจงคุ้มครองพวกท่านให้ปราศจากอุปสรรค

น่าสังเกตว่า ในร้อยกรองของพาณะที่กล่าวมาทั้งหมด พาณะใช้ประพันธสรรพนามเพียงครั้งเดียวต่อคำนามหลักตัวเดียวเท่านั้น แม้คำนามจะมีมากกว่าหนึ่งตัวดังเช่นในจัณฑีศตกะ บทที่ 78 ข้างต้น แต่ผู้อ่านก็ย่อมรู้ได้ว่า ตัวแรก (yam) แทนมหิษาสูร ตัวหลัง (yasyās) แทนพระนางรุทราณี (ฉายาหนึ่งของพระนาง) ไม่ปรากฏว่าพาณะใช้ประพันธสรรพนามหลายครั้งในร้อยกรองบทเดียวกันเพื่อหมายถึงสิ่งเดียวกันเหมือนเช่นกวีบางท่าน เช่น ร้อยกรองบทที่ 89 ในองก์ที่ 4 บทละครเรื่องอภิชญานศากุนตละของกาลิทาส[73] เป็นต้น การใช้ประพันธสรรพนามในลักษณะดังกล่าวอาจนับว่าเป็นลักษณะเฉพาะทางภาษาในร้อยกรองของพาณะได้ประการหนึ่ง กวีคนอื่นอาจใช้ประพันธสรรพนามตัวเดียวก็เป็นได้ แต่อาจไม่เป็นวัจนลีลาเหมือนในกรณีของพาณะที่ใช้เพียงตัวเดียวอย่างโดดเด่นนั่นเอง

ประพันธสรรพนามทำให้เกิดอนุประโยคซ้อนอยู่ในประโยคหลัก น่าสังเกตว่า ในร้อยกรองที่มีการใช้ประพันธสรรพนามนั้น ประโยคหลักมักปรากฏอยู่ตอนท้ายของบทประพันธ์ กริยาหลักของประโยคจึงปรากฏอยู่ตอนท้ายด้วยเช่นกัน ตัวอย่างเช่น

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

---

[73] pātuṃ na prathamaṃ vyavasyati jalaṃ yuṣmāṣvapāteṣu **yā**
nādatte priyamaṇḍanāpi bhavatāṃ snehena **yā** pallavam /
ādye vaḥ kusumaprasūtisamaye **yasyā** bhavatyutsavaḥ
seyaṃ yāti śakuntalā pratigṛhaṃ sarvairanujñāyatām //89//
หญิงใดไม่คิดดื่มน้ำก่อน หากท่านยังไม่ได้ดื่มน้ำ
หญิงใดแม้จะชอบประดับตกแต่ง แต่เพราะรักท่าน จึงไม่เด็ดใบของพวกท่าน
หญิงใดเบิกบานใจ ยามท่านผลิดอกออกใหม่ ๆ
หญิงคนนั้นคือศกุนตลา ผู้กำลังจะจากบ้านไปแล้วในวันนี้
ขอท่านทั้งปวงจงอนุญาตด้วยเถิด //89//

จะเห็นว่า มีการใช้ประพันธสรรพนามหลายครั้งเพื่อย้ำความหมายในทุก ๆ บาทให้หมายถึงสิ่งเดียวกัน คือ นางศกุนตลา ลักษณะการใช้ประพันธสรรพนามเช่นนี้ไม่พบในร้อยกรองของพาณะแต่อย่างใด

bhaṅgo na bhrūlatāyāstulitabalatayānāsthamasthnāṃ tu cakre
na krodhātpādapadmaṃ mahadamṛtabhujāmuddhṛtaṃ śalyamantaḥ /
vācālaṃ nūpuraṃ no jagadajani jayaṃ śaṃsadaṃśena pārṣṇer
muṣṇantyāsūnsurāreḥ samarabhuvi **yayā pārvatī pātu sā vaḥ** //13//
พระนางทรงทำลายปราณของอสูรในสมรภูมิโดยมิได้ขมวดพระขนง ทรงบดขยี้กระดูกของมันอย่างไม่แยแสด้วยความที่พระองค์ประมาณกำลังไว้แล้ว บัวบาทยิ่งใหญ่อันเป็นหอกในท่ามกลางทวยเทพนั้นพระนางมิได้ทรงยกขึ้นด้วยความพิโรธ กำไลข้อพระบาทที่ส่งเสียงดังคือโลกของเราที่แซ่ซ้องสดุดีชัยชนะอยู่ที่ส้นพระบาท ขอพระนางปารวตีองค์นั้นจงคุ้มครองพวกท่าน

niryannānāstraśastrāvali valati balaṃ kevalaṃ dānavānāṃ
drāṅ nīte dīrghanidrāṃ dviṣati na mahiṣītyucyase prāyaśo 'dya /
astrīsaṃbhāvyavīryā tvamasi khalu mayā naivamākāraṇīyā
kātyāyanyāttakelāviti hasati hare **hrīmatī hantv arīn vaḥ** //14//
เมื่อพระหระกำลังเล่นสนุกหยอกเย้าว่า “มหิษาสูรเพิ่มพูนกองทัพทานพที่กำลังจะซัดอาวุธต่าง ๆ เป็นทิวแถว แต่เมื่อศัตรูถูกเจ้านำไปสู่ความตายโดยพลัน บัดนี้ข้าจะไม่เรียกเจ้าอย่างทั่วไปว่า “มหิษี” เพราะเจ้ามีความเพียรที่ไม่ปรากฏในสตรี เจ้าไม่ควรถูกเรียกเช่นนั้นอีกแล้ว” ขอพระนางกาตยายนีผู้เขินอายจงสังหารศัตรูทั้งหลายของพวกท่านด้วยเถิด

śrutvā śatruṃ duhitrā nihatamatijaḍo 'pyāgato 'hnāya harṣād
āśliṣyañchailakalpaṃ mahiṣamavanibhṛdbandhavo vindhyabuddhyā /
yasyāḥ śvetīkṛte 'sminsmitadaśanarucā tulyarūpo himādrir
drāgdrāghīyānivāsīdavatamasanirāsāya **sā stād umā vaḥ** //58//
ภูเขาหิมาลัยผู้เป็นญาติพี่น้องของภูเขาทั้งหลาย และมีรูปเท่ากับมหิษาสูรผู้ถูกทำให้มีสีขาวด้วยความเรืองรองในพระทนต์จากการแย้มสรวลของพระนางองค์ใด แม้จะไม่ขยับเขยื้อนเลย แต่เมื่อได้ยินว่าธิดาสังหารศัตรูได้แล้วก็มาด้วยความดีใจ ก็พลันสวมกอดมหิษาสูรผู้มีกายใหญ่โตดุจภูเขาด้วยคิดว่าเป็นภูเขาวินธัย ภูเขาหิมาลัยนั้นจึงประหนึ่งว่ามีกายยาวขึ้นทันที ขอพระนางอุมาองค์นั้นจงสถิตอยู่เพื่อกำจัดอวิชชาของพวกท่าน

ตัวอย่างดังกล่าวชี้ให้เห็นว่าพาณะนิยมใช้ประโยคหลักที่มีประพันธสรรพนามอยู่ตอนท้ายบทประพันธ์ กริยาหลักของประโยคจึงปรากฏอยู่ตอนท้ายของบทประพันธ์ด้วยเช่นกัน น่าสังเกตว่าฉันทลักษณ์ใน*จัณฑีศตกะ*ที่ยกมาเป็นตัวอย่างนั้นเป็นฉันท์สรัคธราซึ่งประกอบด้วยพยางค์จำนวนทั้งสิ้น 21 พยางค์ด้วยกัน เราจึงอาจอนุมานได้ว่า หากเป็นฉันทลักษณ์ขนาดยาว พาณะมีแนวโน้มที่จะกำหนดให้กริยาหลักของประโยคอยู่ในส่วนท้ายของบทประพันธ์ เช่นเดียวกับฉันท์สรัคธราที่

ปรากฏใน*หรรษจริต* 2 บท แม้จะมิได้ใช้ประพันธสรรพนาม แต่ด้วยเหตุที่เป็นฉันท์ที่มีหลายพยางค์ กริยาหลักของประโยคจึงอยู่ส่วนท้ายของบทประพันธ์ ทั้งบาทที่ 3 และ 4 ดังนี้

paścādaṅghriṃ prasārya trikanativitataṃ drāghayitvāṅgamuccair
āsajyābhugnakaṇṭho mukhamurasi saṭāṃ dhūlidhūmrāṃ vidhūya /
ghāsagrāsābhilāṣādanavaratacalatprothatuṇḍasturaṅgo
mandaṃ śabdāyamāno **vilikhati** śayanādutthitaḥ kṣmāṃ khureṇa //3.5//
ม้ายืดเท้าหลัง ยืดตัวที่ได้ขยายส่วนที่งอของสะโพกให้สูงขึ้น ก้มคอเล็กน้อย เอาปากไปใกล้หน้าอก สะบัดแผงขนที่เป็นสีเทาด้วยฝุ่น ส่ายรูจมูกไปมาเรื่อยๆ ด้วยอยากจะเคี้ยวกินฟ่อนหญ้า ส่งเสียงออกมาช้า ๆ ลุกจากที่นอน คุ้ยเขี่ยพื้นดินด้วยกีบเท้า

kurvannābhugnapṛṣṭho mukhanikaṭakaṭiḥ kandharāmātiraścīṃ
lolenāhanyamāṇaṃ tuhinakaṇamucā cañcatā kesareṇa /
nidrākaṇḍūkaṣāyaṃ **kaṣati** nibiḍitaśrotraśuktisturaṅgas
tvaṅgatpakṣmāgralagnapratanuvusakaṇaṃ koṇamakṣṇaḥ khureṇa //3.6//
ม้าที่งอหลังเล็กน้อย มีสะโพกอยู่ใกล้ปาก ยืดคอไปทางขวาง มีขนกระจุกอยู่ที่หู เอากีบเท้าขยี้หางตาที่ถูกแยงด้วยขนแผงคอที่เรืองรองดุจเกล็ดหิมะที่กำลังสั่นไหวด้วยความกระสับกระส่าย หางตาที่มีรอยเปื้อนจากการเกายามนอนหลับ และที่มีเศษฟางเส้นบางๆ ติดอยู่ที่ปลายขนตาที่กำลังสั่นไหว

เนื่องจาก*จัณฑีศตกะ*ประพันธ์ด้วยฉันท์ที่มีขนาดยาว อันได้แก่ฉันท์ศารทูลวิกรีฑิตะและฉันท์สรัคธรา เราจึงเห็นได้ว่า พาณะใช้กลวิธีที่จะขยายประโยคให้มีความยาวพอดีกับฉันทลักษณ์อีกหลายแบบ นอกจากการใช้ประพันธสรรพนาม ยังปรากฏการใช้คำนิบาตแทรกความคิดหรือคำพูดและการใช้ประโยคแทรกจำพวกลักขณวันตะ (Locative Absolute) อีกด้วย

การใช้นิบาตแทรกความคิดหรือคำพูดมีส่วนขยายประโยคให้ยาวขึ้น นิบาตที่ทำหน้าที่นั้นได้แก่ iti และ evam นิบาตทั้งสองจะใช้ในประโยคคำพูดหรือความคิด ข้อความที่อยู่ในนิบาตนี้จะกลายเป็นอนุประโยคของประโยคความซ้อน ไม่ว่าพาณะจะกำหนดให้ข้อความในนิบาตนี้มีกี่ประโยคก็ตาม แต่ประโยคเหล่านั้นถือเป็นอนุประโยคซึ่งขึ้นอยู่กับประโยคหลักเพียงประโยคเดียวทั้งสิ้น เมื่อรวมกับประโยคหลักแล้ว ทำให้เกิดประโยค 1 ประโยคที่มีขนาดยาวขึ้น ตัวอย่างเช่น

mā bhāṅkṣīrvibhramaṃ bhrūradhara vidhuratā keyamāsyāsya rāgaṃ
pāṇe prāṇyeva nāyaṃ kalayasi kalahaśraddhayā kiṃ triśūlam /
ity udyatkopaketūnprakṛtimavayavānprāpayantyeva devyā
nyasto vo mūrdhni muṣyānmarudasuhṛdasūnsaṃharannaṅghrirahaḥ //1//
“คิ้วเอย อย่าทำลายความงาม ริมฝีปากเอย จะเศร้าสร้อยไปไย ใบหน้าเอย จงละทิ้งความโกรธ (/สีแดง) เสียเถิด มือเอ๋ย (อสูร) ตนนี้ไม่มีชีวิตแล้ว เจ้าจะถือตรีศูลด้วยเชื่อมั่นในการสงครามไปทำไมเล่า” พระเทวีผู้ประหนึ่งว่ากระทำอวัยวะเครื่องหมายแห่งความโกรธที่พลุ่งพล่านให้กลับสู่ภาวะปกติ (ด้วยความคิด) เช่นนั้น ขอพระบาทของพระองค์ที่วางเหนือศีรษะของอสูรแล้วสังหารชีวิตของมันจงขจัดบาปของพวกท่านในวันนี้

bhadre bhrūcāpametannamayasi nu vṛthā visphurannetrabāṇaṃ
nāhaṃ kelau rahasye pratiyuvatikṛtakhyātidoṣaḥ pinākī /
devī sotprāsam**evam** dhṛtamahiṣatanuṃ dṛptamantaḥsakopaṃ
devāriṃ pātu yuṣmānatiparuṣapadā nighnatī bhadrakālī //76//
“แน่ะนางผู้น่ารัก เจ้ากำลังดัดคันธนูคือคิ้วที่มีดวงตาเป็นลูกศรที่สั่นไหวนั้นให้โค้งงอโดยเปล่าประโยชน์ ข้ามิใช่พระผู้ทรงศรปินากะ ผู้เรียกชื่อนางสนมอย่างผิดๆ ในการร่วมรักอย่างลับๆ หรอกนะ” ขอพระเทวีกาลีผู้เจริญทรงยกพระบาทสังหารอสูรร่างควายที่เกรี้ยวกราดบ้าคลั่งและกล่าวดูหมิ่นเช่นนี้จงคุ้มครองพวกท่าน

นอกจากนี้ พาณะยังใช้ประโยคแทรกจำพวกลักขณวันตะเพื่อขยายประโยคให้ยาวด้วยตัวอย่างเช่น

trailokyātaṅkaśāntyai praviśati vivaśe dhātari dhyānatandrīm
indrādayeṣu dravatsu draviṇapatipayaḥpālakālānaleṣu /
ye sparśenaiva piṣṭvā mahiṣamatiruṣaṃ trātavantastrilokīṃ
pāntu tvāṃ pañca caṇḍyāścaraṇanakhanibhenāpare lokapālāḥ //9//
เมื่อพระพรหมธาดาผู้ไร้พลังกำลังเข้าสู่ความเหน็ดเหนื่อยในฌานเพื่อความสงบสุขและความวิบัติของสามโลก และเมื่อทวยเทพซึ่งมีพระอินทร์เป็นหัวหน้าอันได้แก่ท้าวกุเวร พระวรุณ พระยม พระอัคนีกำลังโจมตีอยู่เช่นนั้น ขอเทพโลกบาลทั้งห้าองค์ผู้บดขยี้มหิษาสูรที่เกรี้ยวกราดยิ่งด้วยลักษณะเหมือนนขาของพระบาทพระนางจัณฑีแล้วจึงคุ้มครองสามโลกนั้นโปรดอภิบาลท่านด้วยเถิด

śūlaprotādupāntaplutamahi mahiṣādutpatantyā sravantyā
vartmanyārajyamāne sapadi makhabhujāṃ jātasaṃdhyāpramohaḥ /
nṛtyanhāsena matvā vijayamahamahaṃ mānayāmītivādī
yāmāśliṣya pranṛttaḥ punarapi purabhitpārvatī pātu sā vaḥ //16//
เมื่อชั้นบรรยากาศที่ปกคลุมพื้นดินใกล้เคียงถูกย้อมเป็นสีแดงด้วยสายน้ำที่พุ่งขึ้นจากมหิษาสูรทันทีที่ถูกหอกแทงไปนั้น พระศิวะผู้หลงว่าเวลาสนธยามาถึงจึงทรงฟ้อนรำอย่างสนุกสนาน พอระลึกได้ จึงตรัสว่า “ข้ากำลังบูชาพิธีเฉลิมฉลองชัยชนะอยู่” ทรงสวมกอดพระเทวีแล้วทรงฟ้อนรำอีกครั้ง ขอพระเทวีองค์นั้นจงคุ้มครองพวกท่านด้วยเทอญ

การใช้ประโยคแทรกใน*จัณฑีศตกะ*มีลักษณะน่าสนใจ ดังจะเห็นได้ว่าบางครั้งพาณะใช้ประโยคแทรกเชื่อมกับความคิดหรือคำพูดของตัวละครบางตัว ใช้ประโยคแทรกแทรกในประโยคแทรก และใช้ประโยคแทรกเป็นชุดหลายครั้งติดกัน เช่น

vidrāṇendrāṇi kiṃ tvaṃ draviṇadadayite paśya saṃkhyaṃ svasakhyāḥ
svāhe svasthā svabhartaryamṛtabhuji mudhā rohiṇī roditīva /
lakṣmi śrīvatsalakṣmorasi vasasi puretyārtam **āśvāsayantyāṃ**
svargastraiṇaṃ jayāyāṃ jayati hatariporhrepitaṃ haimavatyā //33//
“ดูก่อนอินทราณี พระองค์เพิ่งตื่นบรรทมหรือ ดูก่อนชายาของท้าวกุเวร จงดูการยุทธ์ของสหายของพระองค์เถิด ดูก่อนนางสวาหา ความสวัสดีจงมีในสวามีของพระองค์ผู้เสวยส่วนที่เหลือจากพิธีบูชาบวงสรวง นางโรหิณีเสมือนหนึ่งกำลังกันแสงอย่างไร้ประโยชน์ ดูก่อนพระลักษมี พระองค์ประทับอยู่บนอุระที่มีเครื่องหมายของพระวิษณุมาแต่โบราณกาล” เมื่อนางชยาปลอบบรรดาสตรีในสรวงสวรรค์ผู้โศกตรมฉะนี้ การพิชิตศัตรูที่พระนางไหมวดีสังหารแล้วย่อมมีชัยชนะ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

daityo dordarpaśālī na hi mahiṣavapuḥ kalpanīyābhyupāyo
vāyo vārīśa viṣṇo vṛṣagamana vṛṣankiṃ viṣādo vṛthaiva /
badhnīta bradhnamiśrāḥ kavacamacakitāścitrabhāno dahārīn
evaṃ devāñjayokte jayati hatariporhrepitaṃ haimavatyāḥ //38//
“ไม่มีวิธีใดที่จะเอาชนะแทตย์ร่างควายผู้กอปรด้วยความทะนงตนในท่อนแขน ดูก่อนพระพาย พระวรุณ พระวิษณุ พระศิวะ พระอินทร์ จะเศร้าหมองให้ป่วยการไปทำไมเล่า ทวยเทพผู้ไม่หวาดกลัวที่มากับสูรยเทพจงสวมเสื้อเกราะเข้าเถิด ดูก่อนพระอัคนี จงเผาผลาญศัตรูทั้งหลายเถิด” เมื่อนางชยากล่าวเช่นนี้แก่ทวยเทพแล้ว การพิชิตศัตรูที่พระนางไหมวดีสังหารแล้วย่อมมีชัยชนะ

niryannānāstraśastrāvali valati balaṃ kevalaṃ dānavānāṃ
drāṅ nīte dīrghanidrāṃ dviṣati na mahiṣītyucyase prāyaśo 'dya /
astrīsaṃbhāvyavīryā tvamasi khalu mayā naivamākāraṇīyā
kātyāyanyāttakelāv**iti hasati hare** hrīmatī hantvarīnvaḥ //14//
เมื่อพระหระกำลังเล่นสนุกหยอกเย้าว่า “มหิษาสูรเพิ่มพูนกองทัพทานพที่กำลังจะซัดอาวุธต่าง ๆ เป็นทิวแถว แต่เมื่อศัตรูถูกเจ้านำไปสู่ความตายโดยพลัน บัดนี้ข้าจะไม่เรียกเจ้าอย่างทั่วไปว่า “มหิษี” เพราะเจ้ามีความเพียรที่ไม่ปรากฏในสตรี เจ้าไม่ควรถูกเรียกเช่นนั้นอีกแล้ว” ขอพระนางกาตยายนีผู้เขินอายจงสังหารศัตรูทั้งหลายของพวกท่านด้วยเถิด

kunte dantairniruddhe dhanuṣi vimukhitajye viṣāṇena mūlāt
laṅgūlena prakoṣṭhe valayini patite tatkṛpāne svapāṇeḥ /
śūle lolāṅghripātairlalitakaratalātpracyute dūramurvyāṃ
sarvāṅgīṇāṃ lulāyaṃ jayati caraṇataścaṇḍikā cūrṇayantī //102//
เมื่อหอกถูกสกัดด้วยฟัน ธนูที่มีสายหย่อนถูกขวางไว้หมดสิ้นด้วยเขา ต้นแขนที่มีกำไลถูกปัดป้องด้วยหาง ดาบร่วงหล่นจากหัตถ์ของพระองค์เอง ตรีศูลตกลงบนพื้นดินไกลจากฝ่าพระหัตถ์ที่งดงามด้วยการกระทืบหน้าไปมา พระนางจัณฑิกาผู้เอาพระบาทสังหารควายที่กำลังครอบงำทั่วร่างนั้นจงมีชัยชนะ

การใช้ประโยคแทรกดังที่ได้แสดงตัวอย่างมานี้ทำให้พาณะสามารถรักษารูปประโยคเพียงประโยคเดียวต่อฉันท์ 1 บทได้

น่าสังเกตว่า นอกจากพาณะจะใช้กลวิธีต่าง ๆ เพื่อขยายประโยคให้ยาวครอบคลุมทั้งบทแล้ว การเชื่อมระหว่างบาทด้วยการวางคำในประโยคก็พบได้เช่นกัน ลักษณะนี้ทำให้ประโยคในร้อยกรองของพาณะโดดเด่น และไปพ้องกับองค์ประกอบอื่น ๆ ที่ได้กล่าวไปแล้ว ตัวอย่างการวางคำให้เชื่อมกันระหว่างบาท เช่น

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

rajojuṣe janmani **sattvavṛttaye**
sthitau prajānāṃ pralaye tamaḥspṛśe /
ajāya sargasthitināśahetave
trayīmayāya triguṇātmane namaḥ //1//
ขอน้อมนมัสการแด่พระพรหมซึ่งไม่มีผู้ใดให้กำเนิด ทรงเป็นเหตุแห่งการสร้าง การดำรงอยู่ และการทำลาย ทรงประกอบด้วยคัมภีร์ไตรเพท และทรงมีคุณะทั้งสามในอาตมัน คือ มีรชัสในการสร้างสิ่งมีชีวิต มีสัตตวะเป็นธรรมชาติในการดำรงอยู่ และเกี่ยวข้องกับตมัสในการทำลายล้าง

จะเห็นว่า sattvavṛttaye sthitau “มีสัตตวะเป็นธรรมชาติในการดำรงอยู่” อยู่คร่อมระหว่างบาทที่ 1 กับบาทที่ 2 เหมือนเป็นการวางคำให้เชื่อมกันระหว่างบาท เมื่อจะแปล ต้องแปลไปด้วยกัน

svecchopajātaviṣayo ’pi **na yāti vaktuṃ**
dehīti mārgaṇaśataiśca dadāti duḥkham /
mohātsamākṣipati jīvanamapyakāṇḍe
kaṣṭaṃ manobhava iveśvaradurvidagdhaḥ //2.3//

อนิจจา ผู้ที่ไม่ฉลาดต่อเจ้านายก็เหมือนพระกามเทพที่ถูกพระศิวะเผาทำลาย คือ แม้จะมีความสุขทางประสาทสัมผัสอันเกิดขึ้นตามความปรารถนาของตนแต่ก็มิอาจกล่าวได้ว่า “ข้ามีตัวตน” เขาย่อมเป็นทุกข์ด้วยการร้องขอนับร้อยอย่าง (/ด้วยลูกศรนับร้อยดอก) และทอดทิ้งแม้การมีชีวิตด้วยความหลงโดยปราศจากสาเหตุ

จะเห็นว่า na yāti vaktuṃ dehīti “มิอาจกล่าวได้ว่า “ข้ามีตัวตน” ” อยู่คร่อมระหว่างบาทที่ 1 กับบาทที่ 2 ทั้งสองบาทจึงเชื่อมกัน

kopenevāruṇatvaṃ dadhadadhikatarālakṣyalākṣārasaśrīḥ
śliṣyacchṛṅgāgrakoṇakvaṇitamaṇitulākoṭihuṃkāragarbhaḥ /
pratyāsannātmamṛtyupratibhayamasurairīkṣito **hantvarīnvaḥ**
pādo devyāḥ kṛtānto ’para iva mahiṣasyopariṣṭānniviṣṭaḥ //44//

ขอพระบาทของพระเทวีจงฆ่าศัตรูของพวกท่าน พระบาทที่เรืองรองด้วยน้ำครั่งที่เห็นได้ชัดเจนยิ่ง เสมือนหนึ่งทรงไว้ซึ่งสีแดงจากความพิโรธ ประกอบด้วยเสียงดัง “ฮึ่ม” และกำไลข้อพระบาทแก้วที่ส่งเสียงขณะบรรเลงด้วยไม้ดีดวีณาคือปลายเขา เสมือนหนึ่งพระยมอีกองค์หนึ่งมาสถิตอยู่เหนือมหิษาสูร เหล่าอสูรจึงเฝ้ามองด้วยความกลัวว่าความตายของตนเข้ามาใกล้

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

จะเห็นว่า hantvarīnvaḥ pādo devyāḥ “ขอพระบาทของพระเทวีจงสังหารศัตรูทั้งหลาย” อยู่คร่อมระหว่างบาทที่ 3 กับบาทที่ 4 ทั้งสองบาทจึงเชื่อมกัน

สรุปได้ว่า พาณะนิยมใช้ประโยคยาวเพื่อให้เอื้อต่อการพรรณนาขยายความอย่างวิจิตร ความยาวของประโยคมักลงตัวเป็นประโยคเดียวต่อฉันท์ 1 บท อุปกรณ์สำคัญที่พาณะใช้ในการขยายประโยคคือประพันธสรรพนาม ในร้อยกรองของพาณะแต่ละบท พาณะใช้ประพันธสรรพนามเพียงครั้งเดียวต่อคำนามหลักตัวเดียวเท่านั้น หากร้อยกรองบทใดมีประพันธสรรพนามปรากฏประโยคหลักมักอยู่ตอนท้ายของบทประพันธ์ ทำให้เราอนุมานได้ว่า หากเป็นฉันท์ขนาดยาว พาณะมักกำหนดให้กริยาของประโยคหลักอยู่ในส่วนท้ายของบทประพันธ์ ในกรณีของ*จัณฑีศตกะ* ด้วย

เหตุที่ฉันท์ลักษณ์ที่ใช้เป็นฉันท์ขนาดยาว พาณะจึงมิได้ใช้เพียงประพันธสรรพนามเท่านั้น แต่ยังใช้นิบาตแทรกความคิดหรือคำพูดให้เกิดอนุประโยคในประโยคความซ้อน และประโยคแทรกจำพวกลักขณวันตะด้วย ทั้งนี้ เพื่อให้ประโยคในร้อยกรองของพาณะยาวและลงฉันทลักษณ์ได้ 1 ประโยคพอดีนั่นเอง นอกจากความยาวของประโยค น่าสังเกตว่า พาณะวางคำในประโยคให้เชื่อมระหว่างบาทซึ่งพ้องกับวัจนลีลาอื่นที่กล่าวไปแล้วด้วย

3.5 การใช้ฉันท์

ดังที่ได้กล่าวแล้วในบทที่ 2 ว่าด้วยภูมิหลังวรรณคดีว่า ฉันท์ที่พาณะใช้ในร้อยกรอง ได้แก่ ฉันท์วรรณพฤต คือ โศลก วังศัสถะ อปรวักตระ วสันตดิลก ศารทูลวิกรีฑิตะ และสรัคธรา และฉันท์มาตราพฤต คือ อารยา และอุปคีติ ต่อไปนี้ จะอภิปรายต่อไปเพื่อให้เข้าใจว่าฉันทลักษณ์ที่พาณะนำมาใช้นั้นมีลักษณะเฉพาะที่นับเป็นวัจนลีลาอย่างไร

ร้อยกรองแต่ละเรื่องประกอบด้วยฉันท์ต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

*กาทัมพรี*ประกอบด้วยฉันท์วังศัสถะจำนวน 20 บทในร้อยกรองเกริ่นนำเรื่อง ส่วนร้อยกรองที่แทรกในเนื้อเรื่องจำนวน 2 บทนั้นแต่งด้วยฉันท์อารยา

ใน*หรรษจริต* พาณะแบ่งเรื่องออกเป็น 8 อุจฉวาสะ แต่ละอุจฉวาสะมีฉันท์ปรากฏดังนี้

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ตารางที่ 14 ประเภทฉันท์ที่ปรากฏใน*หรรษจริต*

อุจฉวาสะที่	ร้อยกรองนำเรื่อง		ร้อยกรองที่แทรกในเรื่อง	
	ประเภท	จำนวน	ประเภท	จำนวน
1	โศลก	20	อปรวักตระ	1
	อารยา	1	-	-
2	อารยา	2	วสันตดิลก	1
			ศารทูล วิกรีฑิตะ	1
			อปรวักตระ	1
3	โศลก	1	อารยา	2
	อารยา	1	สรัคธรา	2
4	โศลก	1	โศลก	1
	อารยา	1	อปรวักตระ	1
			อารยา	1
5	อารยา	2	โศลก	1
			อปรวักตระ	1
6	อารยา	1	อารยา	1
	อุปคีติ	1	-	-
7	อารยา	2	-	-
8	อารยา	2	-	-

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ส่วนจัณฑีศตกะ ประกอบด้วยฉันท์สรัคธรา 96 บท และฉันท์ศารทูลวิกรีฑิตะ 6 บท รวมเป็น 102 บท

จะเห็นว่า ฉันท์ที่พาณะเลือกใช้นั้นเป็นฉันท์พื้นฐานซึ่งพบได้ในวรรณคดีสันสกฤตอื่นทั่วไป มิใช่ฉันท์ที่พบได้ยากแต่อย่างใด กล่าวคือ โศลกก็เป็นฉันท์พื้นฐานของฉันท์ในหมวดวรรณพฤต ส่วนอารยาก็เป็นฉันท์พื้นฐานของฉันท์ในหมวดมาตราพฤต สรัคธราหรือศารทูลวิกรีฑิตะก็พบได้ทั่วไป ฉันท์ที่พบได้ยาก เช่น ฉันท์ตนุมัธยา ฉันท์นรรกุฏฺฏะ เป็นต้น

แม้ว่าฉันท์ที่พาณะเลือกมาใช้จะเป็นฉันท์พื้นฐานที่คุ้นเคยกันทั่วไป แต่ด้วยลักษณะภาษาในองค์ประกอบต่าง ๆ ดังที่กล่าวไปแล้วนั้นย่อมทำให้ฉันท์เหล่านั้นมีลีลาโดดเด่น ไม่ว่าจะเป็นเรื่องเสียงอันคล้องจองไพเราะในการซ้ำเสียงพยัญชนะซึ่งจะเห็นได้จากศัพทาลังการ เรื่องการใช้คำโดยเฉพาะอย่างยิ่งการผูกคำสมาสที่ค่อนข้างยาว หรือรูปประโยคบางอย่างที่พาณะนิยมใช้ จึงอาจกล่าวได้ว่า

ลีลาภาษาแบบพาณะในฉันท์ประเภทต่าง ๆ นั้นทำให้ผู้อ่านมองเห็น (หรือได้ฟัง) สิ่งที่ไม่ทั่วไปอยู่ในสิ่งทั่วไป เป็นการผสมผสานที่น่าสนใจ กล่าวคือ หากสิ่งที่ปรากฏในวัจนลีลาอันรวมถึงฉันทลักษณ์เป็นของแปลกใหม่หรือพบได้ยากทุกประการแล้ว ความแปลกใหม่ที่มากเกินไปก็อาจส่งผลให้เกิดความแปลกแยกจนผู้อ่านหรือผู้ฟังไม่นิยมก็เป็นได้ ดังนั้น การใช้ฉันท์ที่พบได้ทั่วไปในกรณีของพาณะจึงไม่นับว่าเป็นข้อบกพร่องหรือเป็นความอ่อนประสบการณ์ หากแต่ควรพิจารณาว่า เป็นความสามารถของพาณะซึ่งทำให้ฉันท์ที่พบได้ทั่วไปโดดเด่นได้ด้วยลีลาเฉพาะแบบที่หาได้ยากในผลงานของกวีคนอื่น

อย่างไรก็ตาม วัจนลีลาที่สำคัญซึ่งจะเห็นได้จากฉันท์ที่พาณะแต่งก็คือ ความพยายามที่จะเชื่อมบาทแต่ละบาทของฉันท์ประเภทต่าง ๆ ไว้ด้วยองค์ประกอบต่าง ๆ ประเด็นนี้ผู้วิจัยได้กล่าวไปแล้วในการวิเคราะห์ยมก อนุปราสะ สมาส หรือแม้แต่ประโยค ดังจะเห็นว่า ในแต่ละองค์ประกอบที่กล่าวมานั้น จะปรากฏการเชื่อมระหว่างบาทแทบทั้งสิ้นไม่ว่าจะเป็นฉันท์ใดหรือเป็นองค์ประกอบใดก็ตาม ด้วยเหตุที่ลักษณะนี้ปรากฏบ่อยครั้งจึงอาจกล่าวว่าเป็นความตั้งใจของพาณะก็เป็นได้ ฉันท์ของพาณะจึงมีความโดดเด่นในจุดที่เชื่อมกันระหว่างบาทซึ่งเป็นเรื่องของตำแหน่งที่ปรากฏ แม้ว่าการเชื่อมกันจะมิใช่สิ่งที่พบมากที่สุดในแต่ละองค์ประกอบ เป็นต้นว่า ยมกที่พบมากที่สุดคือยมกที่อยู่ตรงกลางบาท มิใช่ยมกที่เชื่อมกันระหว่างบาทแต่อย่างใด แต่ว่าการที่องค์ประกอบต่าง ๆ มีประเด็นเรื่องการเชื่อมกันระหว่างบาทปรากฏอยู่ตลอด เป็นไปได้ว่า การเชื่อมระหว่างบาทด้วยองค์ประกอบต่าง ๆ อาจสะท้อนให้เห็นมุมมองเรื่องฉันทลักษณ์ของพาณะได้บางประการ คือ หากเป็นฉันท์ขนาดสั้น กวีอาจเพิ่มพื้นที่ของฉันทลักษณ์ได้ด้วยการใช้องค์ประกอบต่าง ๆ เชื่อมระหว่างรอยต่อของแต่ละบาท การเชื่อมกันระหว่างบาทจึงนับว่าเป็นวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะได้ประการหนึ่ง และอาจนำไปใช้เกณฑ์ในการวินิจฉัยร้อยกรองที่มีปัญหาผู้แต่งได้

ตัวอย่างฉันทลักษณ์ที่แบ่งสัดส่วนออกเป็น 4 ส่วนตามสัดส่วนของบาท จะเห็นได้จากร้อยกรองของกาลิทาสซึ่งถือกันว่าไพเราะและงดงามตามขนบนิยมในวรรณคดีสันสกฤต

yad āloke sūkṣmaṃ vrajati sahasā tadvipulatām
yad ardhe vicchinnaṃ bhavati kṛtasaṃdhānam iva tat /
prakṛṣṭyā yad vakraṃ tad api samarekhaṃ nayanayor
na me dūre kiṃcit kṣaṇam api na pārśve rathajavāt // 1.9 //
สิ่งใดที่มองเห็นว่าเล็กกระจิริด บัดเดี๋ยวสิ่งนั้นก็ใหญ่ขึ้นมาโดยพลัน
สิ่งใดแยกออกครึ่งหนึ่ง สิ่งนั้นก็เสมือนว่าเชื่อมต่อกัน
สิ่งใดคดงอโดยปกติ แม้สิ่งนั้นก็มีเส้นเสมอกันแก่นัยน์ตา
สำหรับข้าแล้ว ไม่มีสิ่งใดใกล้หรือไกลแม้สักชั่วขณะเลย เนื่องด้วยความเร็วของรถ

nīvārāḥ śukagarbhakoṭaramukhabhraṣṭās tarūṇām adhaḥ
prasnigdhāḥ kvacid iṅgudīphālabhidaḥ sūcyanta evopalāḥ /
viśvāsopagamād abhinnagatayaḥ śabdaṃ sahante mṛgās
toyādhārapathāś ca valkalaśikhāniṣyandarekhāṅkitāḥ // 1.14 //
ข้าวป่าที่ร่วงหล่นมาจากปากโพรงของรังนกแก้วปรากฏอยู่ที่โคนต้นไม้
ก้อนหินมันวาวไว้สำหรับบดเมล็ดต้นหูกวางฉายแสงอยู่บางแห่ง
บรรดากวางได้ยินเสียงอะไรก็ไม่ไปไหนเพราะไว้วางใจ
ทางไปที่เก็บน้ำก็มีหยดน้ำจากชายผ้าเปลือกไม้เป็นแนว

ตัวอย่างร้อยกรองทั้งสองบทนี้มาจากบทละครเรื่อง*อภิชญานศากุนตละ* จะเห็นว่า กาลิทาสวางประโยคไว้พอดีกับบาทในฉันทลักษณ์ ประโยคในร้อยกรองจึงเสมือนว่าถูกกำกับด้วยสัดส่วนของฉันทลักษณ์ที่แบ่งออกเป็น 4 ส่วนนั่นเอง ในขณะที่ร้อยกรองของพาณะนั้นมีเพียงบทเดียวเท่านั้นที่ปรากฏการวางสัดส่วนของประโยคให้สอดคล้องกับสัดส่วนของบาทในฉันทลักษณ์ คือ ร้อยกรองนำเรื่องหรรษจริต 1.7 ดังนี้

śleṣaprāyamudīcyeṣu
pratīcyeṣvarthamātrakam /
utprekṣā dākṣiṇātyeṣu
gauḍeṣvakṣaraḍembaram // 1.7 //
การใช้เศลษะหลายครั้งปรากฏในภาคเหนือ
ความหมายปรากฏในภาคตะวันตกเท่านั้น
อุตเปรกษาปรากฏในภาคใต้
การใช้อักขระจำนวนมากปรากฏในแคว้นเคาฑะ

ด้วยเหตุที่พาณะนิยมใช้สมาสยาวและประโยคยาว ร้อยกรองของพาณะจึงมักกินเนื้อที่มากกว่าบาทเดียวเสมอ ทำให้การขยายพื้นที่ของบาทปรากฏบ่อยครั้ง ตัวอย่างร้อยกรองของพาณะที่มีการเชื่อมระหว่างบาท เช่น

namastuṅgaśirascumbicandracāmaracārave /
trailokyanagarāra**mbha****m**ūlastambhāya śambhave //1.1//
ข้าขอน้อมอภิวันท์แด่พระศัมภุผู้งดงามด้วยดวงจันทร์เปรียบดั่งมีแส้จามรีมาสัมผัสพระเศียรที่มุ่นมวยสูงอย่างแผ่วเบา ผู้ทรงเป็นเสาเอกเมื่อคราวแรกตั้งพระนครในสามโลก

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ตัวอย่างนี้เป็นร้อยกรองบทแรกของ*หรรษจริต* จะเห็นว่า บาทที่ 1 กับบาทที่ 2 กวีเชื่อมไว้ด้วยสมาส ส่วนบาทที่ 3 กับบาทที่ 4 นอกจากจะปรากฏสมาสที่เชื่อมระหว่างบาทแล้ว ยังมีการใช้ศรุตยนุปราสะ อีกด้วย ดังจะเห็นจาก **mbh** กับ **m** ในบาทที่ 3 และบาทที่ 4 ตามลำดับ การใช้สมาสยาวถึงเพียงนี้ทำให้สัดส่วนของคำประพันธ์ไม่เป็น 4 ส่วนเหมือนกวีทั่วไป กล่าวคือ บทประพันธ์ข้างต้นแบ่งออกเป็น 2 ส่วนที่ไม่เท่ากัน คือ **namas** “ความนอบน้อม” กับสมาสอีก 2 ชุดที่ขยายคำสำคัญในร้อยกรองบทนี้ คือ **śambhave** “แด่พระศัมภุ” การให้พื้นที่แก่นามฉายาของพระศิวะอย่างเห็นได้ชัดในวัจนลีลานั้น นอกจากเป็นเพราะพาณะนับถือพระศิวะเป็นสำคัญแล้ว ยังสะท้อนให้เห็นลักษณะเฉพาะของการใช้ฉันท์ที่ไม่จำกัดด้วยสัดส่วนของบาทซึ่งแบ่งออกเป็น 4 ส่วนมาแต่เดิมอีกด้วย ข้อกำหนดบางประการอันได้แก่การหยุดระหว่างบาท (ยติ หรือ Caesura) จึงไม่สำคัญเท่ากับการเพิ่มความยาวของสมาส

> namāmi bharvoścaraṇāmbujadvayaṃ
> saśekharairmaukharibhiḥ kṛtārcanam /
> **samastasāmantakirīṭavedikā-**
> **viṭaṅkapīṭholluṭitāruṇāṅguli** //4//
> ข้าน้อมไหว้บัวบาททั้งคู่ของภรรวุซึ่งพวกกษัตริย์เมาขริผู้สวมมงกุฎต่างบูชา ภรรวุนั้นมีนิ้วเท้าสีแดงเรืองรองอยู่บนที่นั่งสูงสุดบนแท่นบูชาบวงสรวงอันมีเทริดของบรรดาสามนตราชมารวมกัน

ตัวอย่างนี้อยู่ใน*กาทัมพรี* จะเห็นว่า บาทที่ 3 กับบาทที่ 4 เชื่อมกันเพราะกวีใช้สมาสยาวติดกัน 2 บาท คือ **samastasāmantakirīṭavedikāviṭaṅkapīṭholluṭitāruṇāṅguli** แปลว่า “มีนิ้วเท้าสีแดงเรืองรองอยู่บนที่นั่งสูงสุดบนแท่นบูชาบวงสรวงอันมีเทริดของบรรดาสามนตราชมารวมกัน” สมาสจึงถือเป็นกลวิธีที่พาณะนำมาใช้เพื่อเชื่อมระหว่างบาทเข้าด้วยกัน ส่งผลให้พื้นที่ในฉันทลักษณ์กว้างขึ้นอย่างเห็นได้ชัด แม้จะมีจำนวนพยางค์เช่นเดิม แต่สัดส่วนของฉันทลักษณ์ที่มีมาแต่เดิมก็ไม่ปรากฏอีกต่อไป

จะเห็นว่า ในการจะเข้าใจฉันท์ของพาณะ สิ่งที่เป็นขอบเขตในฉันทลักษณ์มาแต่เดิม ไม่ว่าจะเป็นบาท บท หรือแม้แต่ยัติ (Pause, Caesura) ซึ่งหมายถึงจังหวะหยุดในคำประพันธ์แต่ละบาทจึงไม่สำคัญมากเท่าความยาวของสมาสหรือประโยคที่พาณะตั้งใจจะใช้ ความยาวเหล่านั้นจึงทำให้พาณะไม่สามารถจบข้อความในบาทหรือแม้แต่ในบทประพันธ์ได้ กล่าวได้ว่า วัจนลีลาของพาณะเองทำให้ฉันท์มีลักษณะแบบนี้ แต่อย่างไรก็ตาม พาณะก็ไม่เคยผิดฉันทลักษณ์แต่อย่างใด นับว่าเป็นความเชี่ยวชาญทางการประพันธ์ของพาณะเองที่สามารถประสานลักษณะเฉพาะทางภาษาของตนเข้ากับกรอบฉันทลักษณ์ที่มีมาแต่เดิมได้

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

นอกจากการเชื่อมระหว่างบาทจะเป็นวัจนลีลาที่ปรากฏในการใช้ฉันท์ในร้อยกรองของพาณะ เราอาจตีความได้ว่า พาณะเลือกใช้ฉันท์โดยคำนึงถึงความหมายของฉันท์ด้วย ชื่อของฉันท์จึงมีความสำคัญในแง่การตีความเพื่อให้เข้าใจความหมายของฉันท์บทนั้นๆ ด้วย น่าสังเกตว่ากลวิธีการเลือกใช้ประเภทของฉันท์ตามความหมายของฉันท์เป็นสิ่งที่ปรากฏมาแล้วในวรรณคดีสันสกฤต เช่น ฉันท์มันทากรานตาตามรูปศัพท์แล้วแปลว่า “เคลื่อนไปอย่างช้า ๆ” กาลิทาสใช้ฉันท์ประเภทนี้อย่างสอดคล้องกับเนื้อความเพื่อแสดงอาการเคลื่อนไปอย่างช้า ๆ ของก้อนเมฆในขัณฑกาวยะเรื่อง*เมฆทูต* หรือในร้อยกรองที่มีคำที่แสดงอาการการเคลื่อนไปอย่างช้า ๆ เช่น ร้อยกรองบทที่ 14 องก์ที่ 1 ใน*อภิชญานศากุนตละ* ดังนี้

kulyāmbhobhiḥ pavanacapalaiḥ śākhino dhautamūlā
bhinno rāgaḥ kisalayarucām ājyadhūmodgamena /
ete cārvāgupavanabhuvi chinnadarbhāṅkurāyām
naṣṭāśaṅkā hariṇaśiśavo **mandamandaṃ** caranti //
บรรดาต้นไม้มีรากที่ถูกชะล้างด้วยน้ำในลำธารที่เป็นริ้วระลอกด้วยลมพัด
สีแดงของช่อใบไม้อ่อนเปลี่ยนสีด้วยควันเนยใสที่พวยพุ่งขึ้น
กวางน้อยไร้ความกลัวเหล่านั้นเยื้องย่างอย่างช้าๆ เข้ามา
บนพื้นสวนที่มียอดหญ้าคาถูกตัดไปแล้ว

ตัวอย่างนี้อยู่ในตอนที่ท้าวทุษยันต์พรรณนาสภาพอาศรมของพระฤษีกัณวะก่อนจะได้พบนางศกุนตลา ร้อยกรองบทนี้แต่งด้วยฉันท์มันทากรานตา น่าสังเกตว่า มีการใช้คำว่า “mandamandaṃ” เพื่อแสดงกิริยาอาการของลูกกวางที่ก้าวไปอย่างช้าๆ เนื่องจากไม่ต้องกลัวผู้ใดมาทำร้าย การใช้ฉันท์มันทากรานตาจึงสอดคล้องกับคำที่ปรากฏ

หรือในกรณีของการใช้ฉันท์สรัคธรา “ทรงไว้ซึ่งพวงมาลัย” และศารทูลวิกรีฑิตะ “การเล่นสนุกของเสือโคร่ง” เพื่อสรรเสริญเทพเจ้าที่กวีนับถือ กาลิทาสก็ใช้มาก่อนแล้วดังปรากฏในฉันท์บทแรกของบทละครเรื่อง*อภิชญานศากุนตละ*และ*วิกรโมรวศี* ดังนี้

yā sṛṣṭiḥ sraṣṭur ādyā vahati vidhihutaṃ yā havir yā ca hotrī
ye dve kālaṃ vidhattaḥ śrutiviṣayaguṇā yā sthitā vyāpya viśvam /
yām āhuḥ sarvabījaprakṛtir iti yayā prāṇinaḥ prāṇavantaḥ
pratyakṣābhiḥ prapannas tanubhir avatu vas tābhir aṣṭābhir īśaḥ //
รูปใดเป็นการสร้างครั้งแรกของพระผู้สร้าง รูปใดนำไปซึ่งสิ่งที่สังเวยแล้วในพิธี รูปใดคือเครื่องสังเวย รูปใดคือพราหมณ์โหดา รูปใดกำกับกาลเวลา รูปใดแผ่ไปทั่วสารทิศแล้วตั้งอยู่ในช่องโสต บุคคลกล่าวถึงรูปใดว่าเป็นต้นกำเนิดพืชพันธุ์ทั้งปวง และสิ่งมีชีวิตทั้งหลายมี

ชีวิตได้ด้วยรูปใด ขอพระเป็นเจ้าผู้ถึงพร้อมด้วยรูปทั้งแปดที่เห็นประจักษ์แก่ตาเหล่านั้นจงคุ้มครองพวกท่านด้วยเทอญ

vedānteṣu yam āhur ekapuruṣaṃ vyāpya sthitaṃ rodasī
yasminn īśvara ity ananyaviṣayaḥ śabdo yathārthākṣaraḥ /
antar yaś ca mumukṣubhiḥ niyamitaprāṇādibhir mṛgyate
sa Sthānuḥ sthirabhaktiyogasulabho niḥśreyasāyāstu vaḥ //

ในเวทานตะทั้งหลาย คนทั้งหลายกล่าวถึงผู้ใดว่าเป็นบุรุษผู้เดียวที่สถิตอยู่หลังจากเติมเต็มโลกและสวรรค์แล้ว คำว่า “พระเป็นเจ้า” มีความหมายตามตัวอักษรเท่านั้นในผู้ใด เหล่านักบวชผู้ปรารถนาจะหลุดพ้นมีการควบคุมลมปราณเป็นอาทิค้นหาผู้ใดอยู่ในใจ ผู้นั้นคือพระศิวะผู้เข้าถึงได้ง่ายด้วยภักติโยคะที่มั่นคง ขอพระองค์จงโปรดดำรงอยู่เพื่อบรมสุขแห่งท่านทั้งหลาย

จากตัวอย่างนี้ ร้อยกรองบทแรกอยู่ใน*อภิชญานศากุนตละ* แต่งด้วยฉันท์สรัคธรา ส่วนอีกบทนั้นอยู่ใน*วิกรโมรวศี* แต่งด้วยฉันท์ศารทูลวิกรีฑิตะ ฉันท์ทั้งสองประเภทนี้ปรากฏใน*จัณฑีศตกะ* ซึ่งมีเนื้อหาเป็นการสรรเสริญพระนางทุรคา ฉันท์สรัคธราสื่อความหมายถึงการร้อยกรองพวงมาลัยถวายเทพเจ้าที่กวีนับถือ ส่วนฉันท์ศารทูลวิกรีฑิตะนั้น ในบริบทของพระนางทุรคาอาจสื่อถึงพาหนะของพระนางทุรคาที่เป็นสิงโต เพราะคำว่า “ศารทูล” แปลว่าเสือหรือสิงโตก็ได้นั่นเอง

ใน*หรรษจริต* แม้พาณะจะแต่งบทสรรเสริญพระศิวะและพระนางปารวตีด้วยโศลกซึ่งถือว่าเป็นฉันทลักษณ์พื้นฐานในวรรณคดีสันสกฤต แต่โศลกก็มีชื่อเรียกที่ปรากฏมาแต่โบราณสมัยพระเวทอีกอย่างหนึ่งว่า “อนุษฏุภ” ซึ่งประกอบศัพท์มาจาก อนุ “ตาม” กับธาตุ ส฻ตุภ “สรรเสริญ” ซึ่งเกี่ยวข้องกับธาตุ ส฻ตุ และ ส฻ตุม฻ภ฻ ในความหมายเดียวกัน อนุษฏุภจึงมีความหมายว่า “การตามสรรเสริญ” การเลือกใช้โศลกเพื่อสรรเสริญพระศิวะและพระนางอุมาซึ่งเป็นเทพที่พาณะนับถือนั้นจึงเหมาะสมและสอดคล้องกับเนื้อหาที่เป็นการสรรเสริญในสองบทแรกนั่นเอง

ใน*กาทัมพรี* เราจะพบการใช้ฉันท์ที่มีลักษณะเช่นนี้ด้วย จะเห็นว่า ร้อยกรองนำเรื่องกาทัมพรีทั้ง 20 บทนั้นแต่งด้วยฉันท์วังศัสถะทั้งสิ้น แม้คำว่า “วังศัสถะ” ตามรูปศัพท์จะทำให้นักวรรณคดีบางคนแปลความหมายของฉันท์บทนี้ว่า “ฉันท์เป็นที่ตั้งแห่งคณะมีเสียงไม่สม่ำเสมอกันเหมือนดนตรีสุสิระ คือ ปี่ขลุ่ย” (ปราณี ฬาพานิช, 2542: 82) อันเนื่องมาจากคำว่า “วังศะ” นั้นแปลว่าไม้ไผ่ หรือเครื่องดนตรีที่ทำจากไม้ไผ่อันได้แก่ปี่และขลุ่ย อย่างไรก็ตาม พาณะอาจเลือกใช้ฉันท์บทนี้เพราะเห็นว่า คำว่า “วังศะ” นั้นแปลว่าวงศ์ตระกูลก็ได้เช่นกัน เพราะ “วังศัสถะ” แปลได้อีกอย่างหนึ่งว่า “เป็นที่ตั้งแห่งวงศ์ตระกูล” การใช้ฉันท์นี้ในตอนเริ่มเรื่องจึงสอดคล้องกับการพรรณนาวงศ์ตระกูลของพาณะในร้อยกรอง 10 บทซึ่งกินเนื้อที่กว่าครึ่งหนึ่งของร้อยกรองนำ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

เรื่องดังกล่าว ด้วยเหตุนี้ การใช้ฉันท์โดยคำนึงถึงความหมายของฉันท์ให้สอดคล้องกับเนื้อความในร้อยกรองนั้นจึงนับเป็นวัจนลีลาประการหนึ่งที่จะเห็นได้จากร้อยกรองของพาณะ

นอกจากเราจะเห็นความพยายามที่จะเชื่อมระหว่างบาทในฉันทลักษณ์ต่าง ๆ และการเลือกใช้ประเภทฉันท์ให้สอดคล้องกับความหมายของร้อยกรองบทนั้นๆ แล้ว พาณะอาจพยายามสร้างนวลักษณ์บางประการในการใช้ฉันท์อีกด้วย ดังจะเห็นได้จากหรรษจริตซึ่งพาณะแบ่งเนื้อหาเป็น 8 อุจฉวาสะแล้วกำหนดให้มีร้อยกรอง 2 บทเพื่อขึ้นต้นแต่ละอุจฉวาสะตั้งแต่อุจฉวาสะที่ 2 จนถึงอุจฉวาสะที่ 8

เป็นที่รู้กันทั่วไปว่า ร้อยกรองนำเรื่อง 2 บทดังกล่าวสื่อถึงเหตุการณ์ในแต่ละอุจฉวาสะนั้นเอง ดังที่มีผู้เคยตีความไว้ (Hueckstedt, 1985: 156; Chettiarthodi, 2015) เช่น

> yogaṃ svapne ·pi necchanti kurvate na karagraham /
> mahānto nāmamātreṇa bhavanti patayo bhuvaḥ //4.1//
> พระราชาทั้งหลายไม่ปรารถนาการจัดกระบวนทัพ (/โอกาส) แม้ในความฝัน ไม่ทำเพียงการแต่งงาน (/การเก็บภาษี) ผู้ยิ่งใหญ่ (ที่แท้) ย่อมกลายเป็นเจ้าพิภพได้ด้วยเพียงชื่อเท่านั้น

> sakalamahībhṛtkampakṛdutpadyata eka eva nṛpavaṃśe /
> vipule ·pi pṛthupratimo danta iva gaṇādhipasya mukhe //4.2//
> พระราชาองค์เดียวเท่านั้นที่ครองโลกทั้งปวงและทำให้แผ่นดินไหวประดุจท้าวปฐพีจะอุบัติขึ้นในวงศ์ของกษัตริย์ เสมือนงาในช่องปากอันกว้างจะอุบัติขึ้นในปากอันกว้างใหญ่ของพระคเณศเพียงข้างเดียวเท่านั้น

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ด้วยเหตุที่อุจฉวาสะที่ 4 เป็นตอนที่ว่าด้วยกำเนิดพระเจ้าหรรษะ บทแรกในร้อยกรองดังกล่าวสื่อถึงความยิ่งใหญ่ของพระเจ้าประภากรวรรธนะซึ่งเป็นพระบิดาของพระเจ้าหรรษะ ส่วนอีกบทสื่อถึงกำเนิดพระเจ้าหรรษะ ทั้งพระบิดาของพระเจ้าหรรษะและกำเนิดพระเจ้าหรรษะเป็นเหตุการณ์สำคัญที่พาณะจะพรรณนาและกล่าวถึงต่อไปในตอนนี้ เป็นต้น

> sahasā sampādayatā manorathaprārthitāni vastūni /
> daivenāpi kriyate bhavyānāṃ pūrvaseveva //8.1//
> เรื่องทั้งหลายสมมาดปรารถนาโดยพลัน ประหนึ่งโชคชะตาได้ผูกพันกับโชคดีมาแต่กาลก่อน

vidvajjanasaṃparko naṣṭeṣṭajñātidarśanābhyudayaḥ /
kasya na sukhāya bhavane bhavati mahāratnalābhaśca //8.2//
การได้สมาคมกับคนฉลาด การได้พบญาติที่รักที่หายไป และการได้มหารัตนะ เหล่านี้จะไม่เป็นไปเพื่อความสุขของผู้ใดในโลกหรือ

ตัวอย่างร้อยกรองอีก 2 บทที่ยกมานั้นอยู่ในอุจฉวาสะที่ 8 ซึ่งกล่าวถึงเหตุการณ์สำคัญในตอนนั้น คือ การได้พบพระภคินีที่ถูกลักพาตัวไป จะเห็นว่าเนื้อความของร้อยกรองทั้งสองบทดังกล่าวสื่อถึงความโชคดีที่พระเจ้าหรรษะได้พบญาติ

ผู้วิจัยสันนิษฐานว่า การใช้ร้อยกรองเพื่อสื่อถึงเหตุการณ์ในเรื่องนั้น พาณะน่าจะได้แนวทางมาจากละครสันสกฤตที่มีการใช้ร้อยกรองเกริ่นนำเพื่อสื่อถึงเหตุการณ์ที่จะเกิดในเรื่อง เป็นประหนึ่งการเตรียมอารมณ์ให้ผู้ชมก่อนจะถึงเหตุการณ์นั้น เสมือนบอกเป็นนัยๆ ว่าผู้อ่านหรือผู้ฟังจะได้พบเหตุการณ์อะไรบ้างที่จะตามมา การที่พาณะกำหนดให้ฉันท์มีบทบาทดังกล่าวนับเป็นกลวิธีการวางโครงเรื่องประเภทหนึ่ง เทียบได้กับวรรณคดีไทยที่มีการทำนายตัวละครสำคัญในตอนต้นเรื่อง ดังจะเห็นได้จากบทละครเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เป็นต้น ส่วนในละครสันสกฤต ตัวอย่างการใช้ร้อยกรองเกริ่นนำเพื่อสื่อถึงเหตุการณ์ที่จะเกิดขึ้นตามมาในเรื่อง เช่น ร้อยกรองตอนต้นขององก์ที่ 5 ในบทละครนาฏกะเรื่อง*อภิชญานศากุนตละ*ซึ่งเป็นตอนที่นางศกุนตลาเข้ามาในพระราชวังและได้พบท้าวทุษยันต์แล้ว แต่ด้วยอำนาจของคำสาปฤษีทุรวาสพระองค์กลับจำนางไม่ได้ กาลิทาสเปิดเรื่องในองก์นี้โดยให้วิทูษกะกับพระเอกคุยกันว่าได้ยินเสียงเพลงที่พระนางหังสปทิกาขับร้องอยู่ เพลงนั้นเป็นร้อยกรองมีใจความดังนี้

abhinavamadhulolupas tvaṃ tathā paricumbya cūtamañjarīm /
kamalavasatimātranirvṛto madhukara vismṛto 'syenāṃ katham //103//
ผึ้งเอ๋ย เจ้าปรารถนาน้ำผึ้งสดใหม่ จุมพิตช่อมะม่วงแล้ว เจ้าพอใจเพียงแค่อยู่ในดอกบัวลืมช่อมะม่วงนั้นแล้วหรือไร

จะเห็นว่า ร้อยกรองนี้สื่อถึงเหตุการณ์ที่กำลังจะเกิดต่อไป คือ ท้าวทุษยันต์ลืมนางศกุนตลาที่ตนเองเคยได้ร่วมอภิรมย์เมื่อคราวเสด็จประพาสป่า ผึ้งนั้นหมายถึงตัวท้าวทุษยันต์ ดอกบัวคือพระราชวัง ส่วนช่อมะม่วงก็เทียบได้กับนางศกุนตลานั่นเอง

บทละครเรื่อง*ปริยทรรศิกา*ของพระเจ้าหรรษะก็มีการใช้กลวิธีเช่นนี้ด้วยเช่นกัน ดังจะเห็นได้จากบทนานทีซึ่งตามธรรมเนียมการละครสันสกฤตนั้น นานทีเป็นเสมือนบทขอพรจากเทพเจ้าให้แก่ละครที่กำลังจะเล่นต่อไป เนื่องจากพระเจ้าหรรษะทรงนับถือศาสนาฮินดูไศวนิกาย บทนานทีในเรื่องจึงมีเนื้อหาสรรเสริญพระศิวะกับพระนางปารวตี ดังนี้

dhūmavyākuladṛṣṭir indukiraṇair āhlāditākṣī punaḥ
paśyantī varam utsukānatamukhī bhūyo hriyā Brahmanaḥ /
serṣyā pādanakhendudarpaṇagate Gaṅgāṃ dadhāne Hare
sparśād utpulakā karagrahavidhau Gaurī śivāyāstu vaḥ //1//

แม้การมองเห็นของนางจะพร่ามัวเพราะมีควัน แต่รัศมีของพระจันทร์ก็ยังสะท้อนดวงเนตร ขณะที่นางมองภัสดาด้วยความปรารถนา กลับก้มหน้าลงอีกครั้งด้วยความละอายแก่พระพรหม จึงได้เห็นพระหระทูนนางคงคาไว้เพราะมีเงาสะท้อนจากนขาคือดวงจันทร์ที่บาทของนาง แม้จะรู้สึกริษยา แต่เนื่องจากการสัมผัส (พระหัตถ์) ในพิธีวิวาห์ นางจึงมีโลมชาติชูชันด้วยความยินดี ขอพระนางเคารีจงสถิตอยู่เพื่อความสุข (/พระศิวะ) ของพวกท่านด้วยเทอญ

ตัวอย่างดังกล่าวมีโครงสร้างแบบบทนานทีทั่วไป ดังจะเห็นว่าเป็นการพรรณนาเทพที่กวีนับถือแล้วลงจบด้วยการขอพรเทพองค์นั้นเพื่อเป็นสิริมงคลแก่ผู้ชมละคร เหตุใดผู้แต่งจึงเลือกเหตุการณ์ตอนพิธีวิวาห์ของพระศิวะกับพระนางปารวตีมากล่าวไว้ ทั้ง ๆ ที่การจะกล่าวถึงคุณสมบัติอื่น ๆ ของพระนางที่ยิ่งใหญ่ งดงาม หรือเป็นปรัชญาให้มากกว่านี้ก็ย่อมได้ อาจกล่าวได้ว่าเหตุที่ผู้แต่งเลือกตอนนี้มาเป็นบทนานทีอาจสื่อถึงเหตุการณ์ที่จะเกิดขึ้นในละครเรื่องนี้ ดังที่ Doniger (2006: 493) ได้ตีความว่า นานทีบทนี้กล่าวถึงอารมณ์ความรู้สึกของพระนางปารวตีที่ขวยเขิน ริษยา แล้วจึงกลับยินดี เทียบได้กับอารมณ์ความรู้สึกของนางปริยทรรศิกาในบทละคร กล่าวคือ ความเสียใจและยินดีของพระนางปารวตีสื่อถึงอารมณ์ความรู้สึกของนางปริยทรรศิกาที่เสียใจเพราะพระบิดาของตนแพ้สงครามและยินดีที่พระบิดานั้นกอบกู้พระเกียรติยศกลับคืนมาได้ ความอายของพระนางก็สื่อถึงความอายที่นางปริยทรรศิกามีต่อนางวาสวทัตตาผู้ประทับอยู่เบื้องหน้าและฉวยมือของนางปริยทรรศิกาให้มาจับพระหัตถ์ของพระเจ้าอุทยนะซึ่งสื่อว่านางปริยทรรศิกากับพระเจ้าหรรษะน่าจะได้วิวาห์กันต่อไป

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

กลวิธีการใช้บทร้อยกรองเพื่อสื่อถึงเหตุการณ์ที่จะเกิดขึ้นต่อไปในเรื่องจึงเป็นสิ่งที่มีมาอยู่แล้วในวรรณคดีสันสกฤตประเภทละคร น่าสังเกตว่า กลวิธีนี้ไม่จำกัดประเภทของละครด้วย เพราะ*อภิชญานศากุนตละ*เป็นละครประเภทนาฏกะ ส่วน*ปริยทรรศิกา*เป็นละครประเภทนาฏิกาซึ่งมีจำนวนองก์น้อยกว่านาฏกะซึ่งเป็นละครที่ถือกันว่ายิ่งใหญ่ที่สุดในบรรดาละครสันสกฤตทุกประเภท การใช้บทร้อยกรองสื่อถึงเหตุการณ์ในละครนั้นคล้ายกับที่พาณะใช้สื่อถึงเหตุการณ์ในเรื่องเป็นอย่างมาก กล่าวได้ว่าเป็นกลวิธีที่มีพื้นฐานความคิดเดียวกัน เมื่อเป็นเช่นนี้ เป็นไปได้ว่า พาณะอาจนำกลวิธีดังกล่าวที่ปรากฏในละครมาปรับใช้ในร้อยแก้วของตนเป็นครั้งแรกก็เป็นได้ ทำให้ร้อยกรองซึ่งแต่เดิมใช้แทรกอยู่ในร้อยแก้วนั้นมีบทบาทเพิ่มขึ้น สิ่งที่พาณะทำถือได้ว่าก่อให้เกิดนวลักษณ์ในการ

ประพันธ์ร้อยแก้วในยุคต่อมา ดังจะเห็นหลักฐานได้ในตำรา*สาหิตยทรรปณะ* 6.570 ที่กำหนดให้มีร้อยกรองนำเรื่องแต่ละตอนของร้อยแก้วซึ่งสื่อความถึงเหตุการณ์ที่จะเกิดในอนาคตด้วยนั่นเอง[74]

การใช้ร้อยกรอง 2 บทนำเรื่องเพื่อสื่อถึงเหตุการณ์ที่จะเกิดขึ้นต่อไปนั้นนอกจากจะเป็นนวลักษณ์ของร้อยกรองในการประพันธ์ร้อยแก้วแล้ว ยังถือเป็นนวลักษณ์ในการแต่งร้อยกรองประเภท “ยุคมกะ” หรือ “ยุคลกะ” ซึ่งเป็นชื่อเรียกชุดขัณฑกาวยะประเภท 2 บทด้วย[75] เพราะว่าโดยทั่วไป ยุคมกะจะแทรกอยู่ในวรรณคดีมหากาวยะต่าง ๆ และใช้ในการพรรณนาเนื้อความที่ไม่จบภายในฉันท์บทเดียว ถือเป็นการเพิ่มพื้นที่ของการพรรณนาให้มีมากขึ้น แต่ในกรณีของพาณะ จะเห็นว่า ยุคมกะกลายเป็นส่วนสำคัญ ทั้งในแง่ความหมายที่เป็นการสื่อความในเรื่อง และในแง่ของตำแหน่งที่ปรากฏ คือ ปรากฏต้นเรื่อง ทั้งนี้ การใช้ยุคมกะแทรกในเรื่องแบบเดิมยังปรากฏอยู่ ดังจะเห็นได้จากตอนที่พรรณนาม้ายามตื่นนอนใน*หรรษจริต* อุจฉวาสะที่ 3 ด้วยฉันท์สรัคธรา 2 บท แทรกในเรื่องตอนที่พาณะพูดคุยกับญาติ แต่การใช้ยุคมกะเริ่มเรื่องในหรรษจริตทั้งแปดอุจฉวาสะก็ถือว่าเป็นนวลักษณ์ที่ไม่เคยพบมาก่อนด้วยเช่นกัน

สรุปได้ว่า การใช้ฉันท์ของพาณะที่เป็นวัจนลีลาของพาณะจะเห็นได้จากการใช้องค์ประกอบทางภาษาต่าง ๆ เชื่อมระหว่างบาท ส่งผลให้ฉันท์ของพาณะบางครั้งไม่มีขอบเขตเป็น 4 ส่วน คืออาจแบ่งได้น้อยกว่านั้น การใช้ฉันท์เช่นนี้ย่อมทำให้ผู้อ่านรู้สึกได้ว่า พื้นที่ในฉันท์กว้างขึ้น แม้พาณะจะเลือกใช้ประเภทของฉันท์ที่พบได้ทั่วไป ไม่แสดงฝีมือด้วยการใช้ฉันท์หายาก แต่ภาพที่ปรากฏย่อมต่างกับฉันท์ที่ปรากฏทั่วไป นอกจากพาณะจะใช้ฉันท์โดยคำนึงถึงความหมายของฉันท์แล้ว การใช้ฉันท์ของพาณะยังแสดงถึงนวลักษณ์บางประการ อันเป็นความสามารถเชิงกวีที่สามารถผสมผสานของเก่ากับของใหม่ได้อย่างเหมาะสม ดังจะเห็นว่าพาณะไม่ทิ้งการใช้ยุคมกะแบบเดิม และเพิ่มบทบาทให้ยุคมกะกลายเป็นองค์ประกอบสำคัญในการเล่าเรื่องอีกด้วย ทั้งนี้ พาณะอาจปรับมาจากกลวิธีการสื่อความถึงเหตุการณ์ในละครที่มีมาแต่เดิมก็เป็นได้

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

3.6 การข่มผู้อื่น

ดังที่ได้กล่าวในบทที่ 2 แล้วว่า พาณะเป็นกวีที่เชื่อมั่นในตนเองสูงมาก การที่พาณะเล่าเรื่องตนเองและเอ่ยชื่อตนเองไว้จนสะท้อนให้เห็นอหังการแห่งกวีที่ซับซ้อนนับเป็นปรากฏการณ์ที่

---

[74] ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน 2.2.1.3 อิทธิพลของพาณะที่มีต่อตำราการประพันธ์และวรรณคดีสันสกฤต

[75] ขัณฑกาวยะคือกวีนิพนธ์เบ็ดเตล็ดที่จบในตัวเอง หากเนื้อความจบในบทเดียว เรียกว่า “มุกตกะ” ถ้าเนื้อความจบในกวีนิพนธ์ 2 บท เรียกว่า “ยุคมกะ” หรือ “ยุคลกะ” หากเป็น 3 บท เรียกว่า “สันทานิตกะ” 4 บท เรียกว่า “กปาลกะ” 5 บท เรียกว่า “กุลกะ” ส่วนใหญ่กวีสันสกฤตนิยมแต่งขัณฑกาวยะแบบที่มีเนื้อความจบในบทเดียว ขัณฑกาวยะบทเดียวที่มีชื่อเสียงและรวมเป็นเล่ม เช่น *อมรุศตกะ* รวมกวีนิพนธ์ 100 บทของอมรุ และ*ศตกตรยัม* ชุมนุมกวีนิพนธ์ 300 บทของภรรตฤหริ เป็นต้น หากมากกว่า 1 บท มักแทรกอยู่ในมหากาวยะต่าง ๆ เช่น *กิราตารชุนียะ* และ*ศิศุปาลวธะ* เป็นต้น

น่าสนใจ และส่งผลให้พาณะใช้ภาษาเพื่อข่มผู้อื่นซึ่งปรากฏให้เห็นหลายครั้งในร้อยกรองของพาณะ ความมั่นใจในตนเองทำให้พาณะอดเทียบความสามารถของตนเองกับผู้อื่นไม่ได้ การข่มผู้อื่นจึงเป็นวัจนลีลาประการหนึ่งที่จะเห็นได้ในร้อยกรองของพาณะ ดังจะเห็นจากร้อยกรองของพาณะหลายบท

เนื้อความที่เป็นการข่มผู้อื่นในร้อยกรองของพาณะอาจแบ่งออกเป็น 2 แบบด้วยกัน คือ การข่มผู้อื่นโดยตรง กับการข่มโดยอ้อม การข่มโดยตรงจะเห็นได้จากการตำหนิผู้อื่นอย่างตรงไปตรงมา แม้ว่าพาณะจะมิได้ออกนามผู้ใดก็ตาม จะเห็นได้จากร้อยกรองใน*หรรษจริต*และ*กาทัมพรี* ดังนี้

prāyaḥ kukavayo loke rāgādhiṣṭhitadṛṣṭayaḥ /
kokilā iva jāyante vācālāḥ kāmakāriṇaḥ //1.4//
กวีที่ไม่ดีส่วนใหญ่ในโลกนี้มักมีปัญญาถูกครอบงำด้วยราคะ คุยโวโอ้อวด และชอบทำอะไรตามอำเภอใจ เหมือนนกโกกิลาที่มีสายตาเต็มไปด้วยสีแดง ช่างเจรจา และทำอะไรตามความปรารถนา

santi śvāna ivāsaṃkhyā jātibhājo gṛhe gṛhe /
utpādakā na bahavaḥ kavayaḥ śarabhā iva //1.5//
กวีจำนวนมากที่หมกมุ่นในสวภาโวกติ[76] นั้นประดุจเหล่าสุนัขนับไม่ถ้วนที่อาศัยอยู่ในบ้านแต่ละหลังๆ ต่างกับ (กวีจำนวนน้อย)[77] ที่มีพลังสร้างสรรค์เช่นตัวศรภะ[78]

anyavarṇaparāvṛttyā bandhacihnanigūhanaiḥ /
anākhyātaḥ satāṃ madhye kaviścauro vibhāvyate //1.6//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

[76] สวภาโวกติเป็นอรรถาลังการประเภทหนึ่ง หมายถึง “... การกล่าวถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งตามสภาพที่เป็นอยู่โดยธรรมชาติโดยไม่นำความรู้สึกของกวีเข้าไปแทรกมากนัก” (กุสุมา รักษมณี, 2549: 36) มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “ชาติ” (Monier-Williams, 2008: 418) ดูรายละเอียดใน 5.3.11 ซึ่งเป็นการวิเคราะห์สวภาโวกติในร้อยกรองของพาณะ

[77] เนื่องด้วยภาษาสันสกฤตมีวิภัตติปัจจัยซึ่งทำให้สามารถละภาคประธานหรือภาคแสดงได้ในบางกรณี การละเว้นภาคประธานในร้อยกรองบทนี้ทำให้ความหมายกำกวมได้ กล่าวคือ หากจะแปลให้สอดคล้องกับความตอนแรก ข้อความที่ละไว้ก็ควรเป็นกวีจำนวนน้อยหรือมีกวีไม่กี่คนที่จะมีพลังสร้างสรรค์ หรือผู้อ่านอาจใส่ชื่อพาณะในคำที่ละไว้ก็ไม่ผิดไวยากรณ์เช่นกัน ด้วยเหตุที่พาณะมีอหังการในตนเองอย่างยิ่งใหญ่ เขาอาจต้องการให้ผู้อ่านใส่ชื่อของตนในคำที่ละไว้ก็เป็นได้

[78] ศรภะ เป็นชื่อของสัตว์มหัศจรรย์ในจินตนาการของคนอินเดียโบราณ มีแปดขา ทรงพลังเหนือช้างและสิงโต มักอยู่ในภูเขาที่มีหิมะ (Monier-Williams, 2008: 1,057)

กวีที่ไม่ถูกนับรวมไว้ในบรรดาสัตบุรุษย่อมแสร้งแสดงตนเป็นโจรด้วยการเปลี่ยนเป็นวรรณะ[79] อื่น และด้วยการใช้เครื่องหมายคือเครื่องผูก[80] ต่าง ๆ มาอำพรางไว้

kaṭu kvaṇanto maladāyakāḥ khalās
tudantyalaṃ bandhanaśṛṅkhalā iva /
manastu sādhudhvanibhiḥ pade pade
haranti santo maṇinūpurā iva //6//
คนชั่วที่ชอบตำหนิผู้อื่น กล่าววาจารุนแรง สามารถทำอันตรายได้
เหมือนโซ่ตรวนที่ส่งเสียงไม่ไพเราะและทำให้เปื้อนสนิม
ส่วนสัตบุรุษย่อมโน้มน้าวใจเราได้ด้วยเสียงอันไพเราะในทุกถ้อยคำ
เหมือนกำไลข้อเท้าแก้วที่โน้มน้าวใจเราได้ด้วยเสียงไพเราะในทุกย่างก้าว

subhāṣitaṃ hāri viśatyadho galān
na durjanasyārkariporivāmṛtam /
tadeva dhatte hṛdayena sajjano
harirmahāratnamivātinirmalam //7//
ถ้อยคำงดงามที่กล่าวไว้ดีแล้วย่อมไม่ลงไปต่ำกว่าคอของคนชั่ว
ประดุจน้ำอมฤตย่อมไม่ลงไปถึงคอของราหู
ส่วนคนดีย่อมยึดถือคำที่ดีนั้นไว้ด้วยหัวใจ
ดุจพระหริสวมมหารัตนะไร้มลทินไว้แนบพระหทัย

ทั้ง “กวีที่ไม่ดี” และ “คนชั่ว” แม้เราจะไม่รู้ว่าหมายถึงผู้ใด เพราะพาณะไม่เอ่ยนามอย่างตรงไปตรงมา ประเด็นสำคัญก็คือ พาณะกล่าวตำหนิคนทั้งสองกลุ่มเหล่านี้อย่างตรงไปตรงมาในแง่ของกวี เราอาจเข้าใจได้ว่า บทประพันธ์ที่ยกมาข้างต้นเป็นหลักฐานแสดงให้เห็นว่า ความไม่พอใจของกวีในเรื่องการลอกเลียนผลงานหรือขโมยผลงานไปใช้เป็นของตนนั้นเกิดขึ้นมาแต่สมัยโบราณแล้ว อันเนื่องมาจากพาณะมีชีวิตอยู่ในช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 7 มิใช่ว่าเกิดขึ้นในยุคสมัยที่มีความคิดเรื่องลิขสิทธิ์เช่นในปัจจุบันเท่านั้น กวีที่เห็นตนเองยิ่งใหญ่กว่าผู้อื่นเช่นพาณะย่อมไม่พอใจเป็นธรรมดาอันเนื่องมาจากพาณะอาจยึดติดในผลงานของตน น่าสังเกตว่า แท้จริงแล้ว แนวคิดเรื่องการปรับผลงานของผู้อื่นไปใช้ด้วยความเคารพแพร่หลายอยู่ในตะวันออกมาแต่เดิม ดังที่ปรากฏในวรรณคดีสันสกฤตและวรรณคดีไทยหลายเรื่อง เราไม่อาจทราบได้ว่า กวีผู้อื่นนั้นหยิบยืมความคิด

---

[79] varṇa เป็นเศลษะ หมายถึงวรรณะที่เป็นลำดับชั้นในสังคมอินเดีย หรือแปลว่าถ้อยคำก็ได้

[80] bandha เป็นเศลษะ นอกจากแปลว่าเครื่องผูกแล้ว ยังหมายถึงกลบท หรือแปลว่าการประพันธ์ก็ได้เช่นกัน

หรือวัจนลีลาบางส่วนของพาณะไปใช้ในลักษณะเคารพเหมือนเช่นกวีในวัฒนธรรมตะวันออกทั่วไปหรือไม่ หรือเป็นเพราะพาณะยึดติดในผลงานของตนมาก เขาจึงไม่พอใจ กล่าวได้ว่า แม้ว่าจะไม่มีหลักฐานข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์เบื้องหลังร้อยกรองใน*หรรษจริต*ทั้งสามบทนั้น แต่น้ำเสียงในร้อยกรองที่พาณะเขียนไว้อย่างเถรตรงเช่นนี้ก็ปฏิเสธไม่ได้ว่า พาณะข่มผู้อื่นได้อย่างไม่เกรงใจนั่นเอง

หากจะเข้าใจการแต่งกวีนิพนธ์ในแง่ของการสื่อสาร การกล่าวถึง “กวีที่ไม่ดี” ข้างต้นสะท้อนให้เห็นความขัดแย้งระหว่างพาณะกับกวีอื่น ๆ ซึ่งเปรียบได้กับผู้ส่งสาร ส่วน “คนชั่ว” สะท้อนให้เห็นความขัดแย้งระหว่างพาณะกับผู้รับสาร จะเห็นว่า คนชั่วในบทประพันธ์ข้างต้นนั้นคือคนที่พูดไม่ดี ส่วนคนดีก็คือคนที่พูดดี ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะพาณะอาจรู้สึกมั่นใจในผลงานของตนเองและอ่อนไหวกับคำพูดของผู้คนได้ง่าย พาณะจึงแต่งร้อยกรองทั้งสองบทข้างต้นเป็นการตำหนิคนที่วิจารณ์งานของตนนั้นอย่างตรงไปตรงมา อันที่จริง เกณฑ์การตัดสินว่าคนนั้นดีหรือไม่ดีสำหรับพาณะจะเห็นว่าไม่อาจประยุกต์ใช้ได้ทั่วไป เพราะคนไม่ดีที่พูดดีก็มี และคนดีที่พูดไม่ดีก็มีเช่นกัน แต่หากจะกล่าวว่าพาณะเขียนผิดไปจากความเป็นจริงก็คงไม่ได้ คนดีและคนไม่ดีในที่นี้อาจมาจากประสบการณ์ของพาณะเอง หรืออาจเป็นความรู้สึกหรือความคาดหวังของพาณะเองที่มีต่อผู้คนที่ได้อ่านงานของตน

บทประพันธ์ร้อยกรองที่ยกมาข้างต้นถือเป็นการข่มผู้อื่นโดยตรง การข่มผู้อื่นโดยอ้อมปรากฏให้เห็นมากกว่าการข่มผู้อื่นโดยตรงอย่างเห็นได้ชัด ในเบื้องต้นจะเห็นจากการถ่อมตัวอย่างไม่จริงใจซึ่งผู้วิจัยได้กล่าวไปแล้วในหัวข้อประวัติของพาณะคืออหังการของพาณะโดยเฉพาะ นอกจากการถ่อมตัวอย่างไม่จริงใจแล้ว การข่มผู้อื่นโดยอ้อมจะเห็นได้จากการโอ้อวดตนเอง ดังที่ปรากฏในร้อยกรองที่พาณะอ้างถึงกวีที่น่ายกย่อง หลังจากที่กล่าวถึงกวีที่ไม่ดีไปแล้ว กวีและผลงานกวีที่น่ายกย่องในความคิดของพาณะมีลักษณะดังนี้

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

> ucchvāsānte 'pyakhinnāste yeṣāṃ vaktre sarasvatī /
> kathamākhyāyikākārā na te vandyaḥ kavīśvarāḥ // 1.10 //
> มหากวีทั้งหลายผู้ประพันธ์อาขยายิกา ไม่เหน็ดเหนื่อยแม้ในที่สุดของอุจฉวาสะ (/ลมหายใจ[81]) และในคำประพันธ์ประเภทวักตระ มีพระสรัสวตีประทับอยู่ที่ริมฝีปาก จะไม่น่าเคารพได้อย่างไร

[81] ucchvāsa เป็นเศลษะ เพราะนอกจากแปลว่าลมหายใจแล้ว ยังเป็นชื่อของบทในวรรณคดีประเภทอาขยายิกาอีกด้วย

sukhaprabodhalalitā suvarṇaghaṭanojjvalaiḥ /
śabdairākyāyikā bhāti śayyeva pratipādakaiḥ // 1.20 //
อาขยายิกาก็เหมือนงานวรรณศิลป์ที่อ่านสนุกและกระตุ้นให้เกิดความสุขด้วยคำศัพท์ที่ให้ไว้ ซึ่งพรายเพริศด้วยความสอดคล้องกันของตัวอักษรอันงดงาม (/เสมือนหญิงช่างฉอเลาะ[82] ที่งามน่ารักและทำให้เกิดความสุขด้วยถ้อยคำสำเนียงที่งามพริ้งพรายคล้องจองดุจทองคำ[83])

sphuratkalālāpavilāsakomalā
karoti rāgaṃ hṛdi kautukādikam /
rasena śayyāṃ svayamabhyupāgatā
kathā janasyābhinavā vadhūriva //8//
กถาอันแปลกใหม่ อ่อนหวานงดงามด้วยถ้อยคำไพเราะ มลังเมลือง และที่บรรลุถึงความเป็นวรรณคดีด้วยรสได้เองนั้นย่อมสร้างความรู้สึกเป็นต้นว่าความอยากรู้อยากเห็นในใจของผู้คน ดุจคนที่เป็นเจ้าสาวมาหมาดๆ ผู้อ่อนหวานงดงามด้วยถ้อยคำไพเราะอย่างเห็นได้ชัดมาถึงเตียงเองด้วยความรัก แล้วกระทำความรู้สึกเป็นต้นว่าความอยากรู้อยากเห็นในใจของสามี

haranti kaṃ nojjvaladīpakopamair
navaiḥ padārthairupapāditāḥ kathāḥ /
nirantaraśleṣaghanāḥ sujātayo
mahāsrajaścampakakuḍmalairiva //9//
กถาที่อุดมไปด้วยเศลษะอย่างต่อเนื่อง มีการพรรณนาธรรมชาติอย่างงดงาม และประพันธ์ขึ้นด้วยความหมายของคำที่แปลกใหม่ซึ่งมีอุปมา ทีปกะ และศฤงคารรส ประดุจมาลัยพวงใหญ่ที่มีดอกมะลิงดงาม มีดอกไม้เรียงร้อยกันอย่างต่อเนื่อง ประดับด้วยสิ่งใหม่ๆ คือ ช่อดอกจำปาอุปมาเหมือนเปลวเทียนที่ส่องสว่างนั้น จะไม่ดึงดูดใจผู้ใดเล่า

ทั้งกถาและอาขยายิกาเป็นสิ่งที่พาณะจะแสดงฝีมือต่อไป การยกย่องอาขยายิกาปรากฏในหรรษจริต ส่วนการยกย่องกถานั้นปรากฏในกาทัมพรี ดังนั้น การชื่นชมกถาและอาขยายิกาก็ดี หรือการยกย่องมหากวีทั้งหลายผู้แต่งอาขยายิกาก็ดี แท้จริงแล้วก็เป็นการยกย่องตัวเองโดยปริยาย การใช้ถ้อยคำน้ำเสียงดังกล่าวจึงส่งผลให้เกิดความหมายที่ข่มผู้อื่นอย่างปฏิเสธไม่ได้ น่าสังเกตว่าการยกย่องร้อยแก้วทั้งสองประเภทนั้นเป็นไปในทางเดียวกัน คือ บทหนึ่งจะพรรณนาคุณค่าของ

---

[82] คำว่า ākyāyikā เป็นเศลษะ คือ นอกจากจะเป็นชื่อของร้อยแก้วประเภทหนึ่งแล้ว ยังแปลว่าช่างเจรจาได้ด้วย

[83] คำว่า suvarṇa เป็นเศลษะ คือ แปลว่า ตัวอักษรที่งดงามก็ได้ หรือแปลว่า ทองคำ ก็ได้เช่นกัน

ร้อยแก้วประเภทนั้น ส่วนอีกบทหนึ่งจะทิ้งท้ายการยกย่องไว้ด้วยคำถามเชิงวรรณศิลป์ ดังจะเห็นได้จากการตั้งคำถามว่ามหากวีที่แต่งอาขยายิกาขึ้นมาจะไม่น่าเคารพได้อย่างไร และกถาที่มีคุณลักษณะดีพร้อมจะไม่ดึงดูดใจผู้ใด เราจึงอนุมานได้ว่า ในช่วงเวลาที่พาณะมีชีวิตอยู่นั้น ร้อยแก้วทั้งสองประเภทอาจยังไม่ได้รับความนิยมแพร่หลาย เพราะอาจมีผู้ที่ไม่เคารพกวีผู้แต่งร้อยแก้วสันสกฤตหรือมิฉะนั้นผู้อ่านบางคนในสมัยที่พาณะยังมีชีวิตอยู่นั้นอาจยังไม่รู้สึกสนใจก็เป็นได้ พาณะจึงต้องอ้างถึงผู้อื่นเป็นนัยๆ เหมือนเป็นการ “ดัก” ผู้อ่านด้วยการตั้งคำถามว่าของที่ดีเช่นนี้กลายเป็นของที่ไม่ได้รับความนิยมได้อย่างไร ทั้งนี้ ก็เป็นการกล่าวโดยอ้อมว่า มหาชนควรเคารพและยอมรับผลงานของตนด้วยนั่นเอง

นอกจากการถ่อมตัวหรือการยกย่องที่พิจารณาได้ว่าเป็นการข่มผู้อื่นแล้ว การสรรเสริญเทพเจ้าบางครั้งก็แฝงลักษณะของการข่มผู้อื่นโดยอ้อมไว้อีกด้วยเช่นกัน ดังที่ปรากฏในบทร้อยกรองไหว้ตรีมูรติในเรื่อง*กาทัมพรี* ดังนี้

rajojuṣe janmani sattvavṛttaye
sthitau prajānāṃ pralaye tamaḥspṛśe /
ajāya sargasthitināśahetave
trayīmayāya triguṇātmane namaḥ //1//
ขอน้อมนมัสการแด่พระพรหมซึ่งไม่มีผู้ใดให้กำเนิด ทรงเป็นเหตุแห่งการสร้าง การดำรงอยู่และการทำลาย ทรงประกอบด้วยคัมภีร์ไตรเพท และทรงมีคุณะทั้งสามในอาตมัน คือ มีรชัสในการสร้างสิ่งมีชีวิต มีสัตตวะเป็นธรรมชาติในการดำรงอยู่ และเกี่ยวข้องกับตมัสในการทำลายล้าง

jayanti bāṇāsuramaulilālitā
daśāsyacūḍāmaṇicakracumbinaḥ /
surāsurādhīśaśikhāntaśāyino
bhavacchidastryambakapādapāṃśavaḥ //2//
ละอองธุลี ณ พระบาทแห่งพระตรีเนตรซึ่งงดงามอยู่บนเศียรของอสูรพาณะ สัมผัสวงรอบของจุฬามณีของราวณะอย่างใกล้ชิด ค้างอยู่บนยอดมวยเกศาของจอมเทพและอสูร และตัดทำลายภพชาติ ย่อมมีชัยชนะ

jayatyupendraḥ sa cakāra dūrato
bibhitsayā yaḥ kṣaṇalabdhalakṣayā /
dṛśaiva kopāruṇayā riporuraḥ
svayaṃ bhayādbhinnamivāsrapāṭalam //3//
อนุชาของพระอินทร์ [พระวิษณุ/นรสิงห์] ผู้ทำให้อกของศัตรูมีสีแดงระเรื่อดั่งเลือดด้วยดวงเนตรที่แดงก่ำเพราะความพิโรธมาแต่ไกลนั้นย่อมมีชัยชนะ เนตรที่ปรารถนาจะทำลาย(ศัตรู)

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

จึงเล็งเหยื่ออยู่ชั่วขณะ ประหนึ่งว่าจะทำให้อกนั้นแตกทำลายไปแล้วเนื่องจากความหวาดกลัวของศัตรูนั้นเอง

จะเห็นว่า แม้ร้อยกรองสรรเสริญพระศิวะจะมาเป็นลำดับที่ 2 แต่ภาพของพระศิวะที่ปรากฏก็เหนือกว่าพระพรหมและพระวิษณุ แม้กวีจะไม่ได้แสดงอย่างชัดเจนก็ตาม กล่าวคือ จะเห็นว่า พระพรหมในบทสรรเสริญดังกล่าวมีลักษณะผสมกันระหว่างพระพรหมที่เป็นรูปธรรมกับพรหมันที่เป็นนามธรรม ดังจะเห็นได้จากการกล่าวถึงลักษณะของพรหมันหรือปรมาตมันในทางปรัชญาที่ประกอบด้วยคุณะทั้งสาม ดังที่นักวรรณคดีบางท่านตีความบทประพันธ์นี้ในเชิงปรัชญา (เช่น Kale, 1968: [1]) แต่ในขณะเดียวกัน พระพรหมก็มาพร้อมกับคัมภีร์ไตรเพทและมีหน้าที่สร้างสรรพสิ่งอันเป็นหน้าที่สำคัญของพระองค์ แม้จะประกอบด้วยคุณะทั้งสามประการในอาตมันมาแต่แรกเริ่มในรูปของพรหมัน แต่ในทางรูปธรรมแล้ว ด้วยเหตุที่ทรงมีหน้าที่สำคัญก็คือการสร้าง คุณะประการสำคัญสำหรับพระพรหมจึงเป็นรชัสนั่นเอง

“รชัส” ในทางปรัชญาเป็นสภาวะที่อยู่กึ่งกลางระหว่างสัตตวะ “ความสงบ” กับตมัส “ความมืด” หมายถึงพลังงานในการกระทำสิ่งใดสิ่งหนึ่ง (Monier-Williams, 2008: 863) รชัสส่งผลให้เกิดความต้องการที่จะสร้างสรรพสิ่ง ด้วยเหตุที่พระพรหมมีรชัสเป็นคุณสมบัติประจำพระองค์ จึงทรงสร้างสิ่งมีชีวิตต่าง ๆ

อย่างไรก็ตาม รชัสก็มีความหมายอีกอย่างหนึ่งว่า ฝุ่น หรือสภาพที่ขมุกขมัวไม่ชัดเจนด้วยเช่นกัน เมื่อพิจารณาร้อยกรองสรรเสริญพระศิวะบทถัดไปที่กล่าวว่า แม้เพียงละอองฝุ่นจากพระบาทของพระศิวะก็ยิ่งใหญ่แล้วเนื่องด้วยสามารถตัดทำลายภพชาติได้ สรรพสัตว์ไม่ต้องกลับมาเกิดอีก เนื้อความดังกล่าวจึงเหมือนจะแสดงให้เห็นโดยปริยายว่า พระศิวะทรงมีสถานภาพเหนือกว่าพระพรหมผู้ซึ่งเป็นสาเหตุของการเวียนว่ายตายเกิดไม่รู้จบสิ้น การจะดับความทุกข์และไม่ต้องมาเกิดอีกจึงต้องพึ่งพระศิวะเท่านั้น

เนื่องจากพาณะวางลำดับบทสรรเสริญเทพไว้เช่นนั้น การเปรียบเทียบบทพรรณนาของพระศิวะกับพระพรหม และพระศิวะกับพระวิษณุจึงเกิดขึ้น ส่งผลให้ผู้อ่านรู้สึกได้ว่าบทพรรณนาพระศิวะข่มบทพรรณนาพระพรหมและพระวิษณุไปโดยปริยาย จะเห็นว่า บทพรรณนาพระพรหมที่ยกมานั้นเน้นสภาพนามธรรมที่มองไม่เห็นเป็นส่วนสำคัญ ในขณะที่การพรรณนาพระศิวะแม้จะแสดงลักษณะนามธรรมอยู่บ้าง แต่ก็มีเพียงเรื่องเดียวคือการตัดทำลายภพชาติ นอกนั้นเป็นสิ่งที่จับต้องได้ทั้งสิ้น ดังจะเห็นได้จากการพรรณนาละอองธุลีจากพระบาทของพระศิวะว่าสัมผัสจุฬามณีซึ่งเป็นศิราภรณ์อย่างหนึ่ง และละอองนั้นก็ไปค้างบนมวยผม คำว่า “rajas” ในบทพรรณนาพระพรหมนั้นสื่อถึงฝุ่นในทางนามธรรม ในขณะที่บทพรรณนาพระศิวะ พาณะใช้คำว่า “pāṃśu” ซึ่งหมายถึงฝุ่นที่เห็นได้เป็นรูปธรรม นอกจากนี้ การใช้นามฉายาของพระศิวะว่า “tryambaka” ซึ่งแปลว่า

พระผู้มีสามตา, พระตรีเนตร ก็ทำให้ผู้อ่านเทียบกับจำนวนสามที่ปรากฏในบทสรรเสริญพระพรหมด้วย ในขณะที่เลขสามของพระศิวะซึ่งแสดงให้เห็นด้วยดวงตาทั้งสามนั้น แม้จะนามธรรมอยู่บ้าง แต่ก็ดูจับต้องได้มากกว่าพระพรหม ซึ่งมีจำนวนสามที่เป็นนามธรรมหรือจับต้องไม่ได้ สิ่งที่จับต้องได้ทำให้เราเห็นภาพ ย่อมมีน้ำหนักและจูงใจได้มากกว่าสิ่งที่จับต้องไม่ได้ เหมือนดังในกรณีที่เรายกตัวอย่าง ตัวอย่างมีหน้าที่สำคัญก็คือทำสิ่งที่เป็นนามธรรมให้เข้าใจได้ด้วยรูปธรรม สิ่งที่จับต้องได้จึงสำคัญ และจูงใจให้เข้าใจได้ยิ่งกว่าสิ่งที่จับต้องไม่ได้นั่นเอง

อย่างไรก็ตาม ประเด็นสำคัญที่จะเห็นได้ชัดเจนในบทสรรเสริญตรีมูรตินั้นก็คือ พาณะพรรณนาพระพรหมกับพระวิษณุที่เทพทั้งสององค์โดยตรงว่าสำคัญอย่างไร มีบทบาทหน้าที่อย่างไร พระพรหมเกี่ยวข้องกับการสร้าง ส่วนพระวิษณุ พาณะยกนรสิงห์ที่กำลังจะฆ่าศัตรูซึ่งเป็นบทบาทในการรักษาโลกให้รอดพ้นภัยพิบัติ น่าสังเกตว่า เมื่อพิจารณาบทสรรเสริญพระศิวะ จะเห็นว่า พาณะไม่ได้กล่าวถึงตัวตนของพระศิวะโดยตรงเหมือนกล่าวถึงพระพรหมและพระวิษณุ หากแต่กล่าวถึงเพียงละอองฝุ่นจากพระบาทของพระศิวะเท่านั้นว่าละอองนั้นไปสัมผัสอะไร และค้างอยู่ที่ใด ภาพที่ปรากฏคือจอมอสูรต่าง ๆ ทั้งราวณะและพาณะ อสูรที่เรารู้จักกันดีซึ่งเคยได้พรจากพระศิวะแล้วทั้งสิ้น มาเคารพนบนอบโดยเอาละอองฝุ่นจากพระบาทพระศิวะมาสัมผัสศีรษะของตนตามธรรมเนียมของการเคารพผู้มีสถานะเหนือกว่าตนเองในวัฒนธรรมอินเดีย การพรรณนาภาพดังกล่าวอาจสืบเนื่องมาจากพาณะต้องการสื่อว่า สำหรับพระศิวะ เพียงฝุ่นละอองก็ยิ่งใหญ่กว่าเทพอีกสององค์ในตรีมูรติได้โดยไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงตัวตนของพระศิวะโดยตรงแต่อย่างใด ด้วยเหตุนี้ พระศิวะจึงเป็นเทพที่สำคัญเหนือกว่าพระพรหมและพระวิษณุ การสรรเสริญพระศิวะจึงแฝงไปด้วยการข่มพระพรหมและพระวิษณุโดยอ้อมนั่นเอง

ในกรณีของพระวิษณุมีข้อน่าสังเกตบางประการ จะเห็นว่า พาณะเลือกสรรเสริญพระวิษณุเป็นลำดับสุดท้าย พระวิษณุที่พาณะเลือกสรรเสริญคือนรสิงห์ซึ่งเป็นอวตารปางที่ 4 ในตำนานนารายณ์สิบปาง เป็นที่รู้กันว่านรสิงห์เป็นครึ่งคนครึ่งสิงห์ ดุร้าย สังหารศัตรูโดยใช้กงเล็บฉีกอกอสูรหิรัณยกศิปุ เมื่อเทียบกับบทสรรเสริญพระศิวะแล้ว พระวิษณุจึงมีภาพที่ต่างกันอย่างเห็นได้ชัดกล่าวคือ ในขณะที่พระศิวะมีอสูรมาเคารพ เป็นภาพของความสงบนิ่ง ส่วนพระวิษณุกลับมีภาพที่ดุร้าย ไม่เป็นมิตร และน่าสะพรึงกลัว

การพรรณนาภาพของนรสิงห์ในการสรรเสริญพระวิษณุในบริบทของการเริ่มเรื่อง*กาทัมพรี* ดังกล่าวถือเป็นเรื่องแปลกอย่างยิ่ง และไม่มีกวีสันสกฤตคนใดทำมาก่อน กล่าวคือ ตามธรรมเนียมของการเริ่มเรื่องในวรรณคดีสันสกฤตซึ่งกวีจะขอพรจากเทพที่ตนนับถือให้มาคุ้มครองหรืออำนวยพรแก่ผู้ฟังหรือผู้อ่านนั้น กวีคนอื่นที่นับถือพระวิษณุก็จะพรรณนาพระวิษณุในลักษณะภาพสงบนิ่งยิ่งใหญ่ แลดูมั่นคง เช่น บทสรรเสริญพระวิษณุในตอนต้นของนิยายเรื่องทศกุมารจริตว่าทรงเป็น “ทัณฑิน” หรือผู้มีไม้เท้าอันเป็นแกนหลักแห่งจักรวาล หรือมิฉะนั้นก็จะเป็นการสรรเสริญโดย

กล่าวถึงพระอุระของพระวิษณุที่มีพระลักษมีและแก้วมณีเกาสตุภะอันเป็นเครื่องประดับคล้ายทับทรวงนั้นสถิตอยู่ เช่น ในชุมนุมบทประพันธ์ 700 บท คือ *คาถาสัปตศตี*ของโควรรธนะ และวรรณคดีสันสกฤตแนวเสียดสีเรื่อง*กลาวิลาสะ*ของเกษเมนทระ เป็นต้น เหตุที่ภาพของนรสิงห์ไม่เคยได้อยู่ในบทร้อยกรองสรรเสริญพระวิษณุตอนเริ่มเรื่องในวรรณคดีสันสกฤตเรื่องใดนั้นอาจเป็นเพราะว่า นรสิงห์เป็นอวตารปางที่แสดงความโหดเหี้ยมดุร้ายอย่างชัดเจน ไม่ก่อให้เกิดความน่าเลื่อมใสเหมือนอวตารที่เป็นพระราชาอย่างเช่นพระรามและพระกฤษณะ แม้วรรณคดีสันสกฤตที่มีอารมณ์โกรธเป็นรสเด่นในเรื่องอย่าง*เวณีสังหาร* บทประพันธ์ของวิศาขทัตตะ อันมีเนื้อหาว่าด้วยเหตุการณ์ที่ภีมะทำตามสัญญาที่ให้ไว้แก่นางเทราปที คือ ฆ่าทุรโยธน์แล้วเอามือที่เปื้อนเลือดนั้นมารวบผมของนางอีกครั้ง เนื้อหาของบทสรรเสริญพระวิษณุในบทนานทีนั้นก็เป็นการพรรณนาดอกไม้ที่เกลื่อนกล่นอยู่ที่พระบาทของพระวิษณุ มิใช่เป็นภาพความดุร้ายของนรสิงหาวตารแต่อย่างใด

การเลือกสรรเสริญพระวิษณุด้วยนรสิงหาวตารจึงอาจสะท้อนให้เห็นความตั้งใจของพาณะที่จะนำเสนอภาพความดุร้ายของพระวิษณุ ซึ่งถือเป็นอีกด้านหนึ่งของพระวิษณุที่ไม่มีกวีสันสกฤตผู้ใดกล้าทำมาก่อน เราอาจมองว่าเป็นนวลักษณ์ในการสรรเสริญพระวิษณุในตอนเริ่มเรื่องก็ได้ แต่ประเด็นที่สำคัญยิ่งกว่านั้นก็คือ นวลักษณ์ที่เกิดขึ้นเป็นผลมาจากความตั้งใจข่มพระวิษณุโดยอ้อม หลังจากการเปรียบเทียบกับบทไหว้พระศิวะที่อยู่ใกล้กัน ภาพของนรสิงห์กล่าวถึงบทบาทการทำลายศัตรู แม้เราจะแน่ใจได้ว่า โดยเนื้อหาแล้ว บทประพันธ์ที่กล่าวถึงพระวิษณุบทนั้นเป็นบทสรรเสริญด้วยอย่างแน่นอน แต่อย่างไรก็ตาม ก็ปฏิเสธไม่ได้ด้วยเช่นกันว่า ความรุนแรงที่เกิดขึ้นจากภาพของพระวิษณุก็ถูกข่มด้วยความงดงามของละอองฝุ่นจากพระบาทของพระศิวะอย่างเลี่ยงไม่ได้ นั่นแสดงให้เห็นว่า ภาพของเทพเจ้าที่ปรากฏจะเป็นอย่างไรก็ขึ้นอยู่กับการเลือกนำเสนอของกวี และการเลือกนำเสนอนั้นบางครั้งก็เต็มไปด้วยอคติของกวีนั่นเอง ในประเด็นการสรรเสริญพระวิษณุด้วยภาพของนรสิงห์นั้น กวีรุ่นหลังพาณะอาจทำบ้าง แต่ก็ไม่มีใครนำเสนอภาพดุร้ายเหมือนพาณะ[84]

---

[84] จะเห็นได้จากภูษณะ บุตรของพาณะเอง ในการประพันธ์เรื่องกาทัมพรี อุตตรภาค ซึ่งภูษณะแต่งต่อจากที่พาณะแต่งไว้ไม่จบ จะเห็นว่า ภูษณะไหว้พระศิวะกับพระนางปารวตีก่อนพระวิษณุ จึงอาจอนุมานได้ว่า เขาน่าจะนับถือไศวนิกายเช่นเดียวกับบิดาของเขา และได้แบบอย่างการพรรณนาภาพนรสิงห์ในบริบทของการไหว้พระวิษณุมาจากพาณะก็เป็นได้ น่าสังเกตว่า ภาพของนรสิงห์ที่ภูษณะพรรณนาไว้ก็มิได้ดุร้ายมากเท่าบทไหว้พระวิษณุของพาณะ บทไหว้พระวิษณุของภูษณะในตอนเริ่มเรื่องกาทัมพรี อุตตรภาคมีดังนี้

vyādhūtakesarasaṭāvikarālavaktraṃ
hastāgravisphuritaśaṅkhagadāsicakram /
āviṣkṛtaṃ sapadi yena nṛsiṃharūpaṃ
nārāyaṇaṃ tamapi viśvasṛjaṃ namāni //กาทัมพรี อุตตรภาค 2//

ข้าย่อมน้อมไหว้พระนารายณ์ผู้สร้างจักรวาล
ผู้พลันสำแดงตนเป็นรูปนรสิงห์ที่มีใบหน้าน่าสะพรึงกลัว
ด้วยขนแผงคอคือชฎาที่สั่นไหว มีจักร ดาบ คทา และสังข์

เหตุใดพาณะจึงเลือกพรรณนาภาพของอสูรที่มาเคารพพระศิวะ ผู้วิจัยเห็นว่า นอกจากจะเป็นโอกาสให้พาณะใส่ชื่อของตนไปในการพรรณนาแล้ว[85] อาจเป็นไปได้ว่า การที่เทพเจ้าเป็นที่พึ่งของคนดีนั้น เป็นเรื่องปกติ เพราะคนดีก็ควรได้ที่พึ่งที่ดีอยู่แล้ว ในขณะที่อสูรเหล่านี้มีภาพลักษณ์ไม่ดี พาณะอาจต้องการสื่อว่า อันที่จริง คนที่ไม่ดีแล้วก็มีความดีอยู่ เมื่อได้อ่านประวัติของตัวพาณะเองในเรื่องหรรษจริต อุจฉวาสะที่ 1 จะพบว่า คนไม่ดีที่กลายมาเป็นคนดีจะเป็นผู้อื่นไปไม่ได้นอกจากพาณะเอง การที่อสูรมาเคารพพระศิวะจึงช่วยเน้นความกรุณาของพระองค์มากยิ่งขึ้น ทั้งนี้ อาจเนื่องมาจากการตีความนามของพระองค์ คือ “ศิวะ” ซึ่งแปลว่า มีจิตเมตตากรุณา เป็นมิตร หรือมีความสุข (Monier-Williams, 2008: 1,074) ด้วย การนับถือพระศิวะของอสูรเหล่านั้นถือเป็นความดีที่อสูรเหล่านั้นได้ทำไว้ แม้เป็นเรื่องเล็กน้อย และจุดจบของอสูรเหล่านั้นจะต้องพินาศไปก็ตาม การเป็นที่พึ่งแก่คนไม่ดีของพระศิวะจึงควรได้รับการสรรเสริญยิ่งกว่าการเป็นที่พึ่งของคนดีที่พบเห็นได้ทั่วไป

ด้วยเหตุที่นรสิงห์เป็นอวตารของพระวิษณุ ในขณะที่พาณะนับถือเทพฝ่ายไศวนิกาย พาณะจึงอ้างถึงนรสิงห์อีกหลายครั้งในการเปรียบเทียบกับเทพที่ตนนับถือในแง่ความดุร้ายเพื่อข่ม ใน *จัณฑีศตกะ* จึงปรากฏว่ามีข้อความอีกหลายตอนที่ความดุร้ายของนรสิงห์ถูกข่ม เช่น

> vakṣo vyājainarājaḥ sa daśabhirabhinatpāṇijaiḥ prāksurāreḥ
> pañcaivāstaṃ nayāmo yuvaticaraṇajāḥ śatrumete vayaṃ tu /
> ityutpannābhimānairnakhaśaśimaṇibhirjyotsnayā svāṃśumayyā
> yasyāḥ pāde hatārau hasita iva hariḥ sāstu kālī śriye vaḥ //11//
> เมื่อพระบาทของพระเทวีองค์ใดสังหารศัตรูไปแล้วด้วยนขาคือรัตนจันทราซึ่งหยิ่งผยองด้วยความมลังเมลืองในรัศมีของตนโดยกล่าวว่า “ราชสีห์ (นรสิงห์) ผู้คดโกงตนนั้นฉีกอกของ (หิรัณยกศิปุ) อสูรในปุราณกาลไปด้วยเล็บทั้งสิบ ส่วนเราทั้งห้าผู้เกิดจากพระบาทของพระเทวีจะนำศัตรูไปสู่จุดจบ” ดังนี้ พระหริจึงประหนึ่งถูกเยาะเย้ย ขอพระนางกาลีองค์นั้นจงสถิตอยู่เพื่อความรุ่งเรืองของพวกท่าน
>
> eṣa ploṣṭā purāṇāṃ trayamasuhṛduraḥpāṭano ·yaṃ nṛsiṃho
> hantā tvāṣṭraṃ dyurāṣṭrādhipa iti vividhānyutsavecchāhṛtānām /
> vidrāṇānāṃ vimarde dititanayamaye nākalokeśvarāṇām
> aśraddheyāni karmāṇyavatu vidadhatī pārvatī vo hatāriḥ //60//

เรืองรองอยู่ที่ปลายพระหัตถ์นั้น

จะเห็นว่า ภาพนรสิงห์ในบทนี้แม้จะน่าสะพรึงกลัว แต่ก็มิได้กล่าวถึงความพิโรธ หรือความน่ากลัวของการทำลายศัตรูเหมือนบทไหว้พระวิษณุของพาณะ

[85] ดูรายละเอียดใน 2.2.1.1 อหังการของพาณะ

เมื่อทวยเทพวิ่งหนีไปในการทำลายแทตย์แล้วหวนกลับมาด้วยปรารถนาการเฉลิมฉลองพระนางปารวตีผู้สังหารศัตรู ผู้ทรงประกอบวีรกรรมเหลือเชื่อหลายประการ จึงตรัสว่า “นี่คือพระศิวะผู้เผาผลาญเมืองทั้งสามหรือ? นี่คือนรสิงห์ผู้ฉีกอกของศัตรูหรือ? นี่คือเทวราชาผู้สังหารตวัษฏฤหรือ?” จงคุ้มครองพวกท่าน

จะเห็นว่า พาณะไม่อาจตำหนินรสิงห์ได้โดยตรงเหมือนเช่นที่ข่ม “กวีที่ไม่ดี” หรือ “คนชั่ว” ในหรรษจริตและกาทัมพรีข้างต้น เพราะอย่างไรก็ตาม นรสิงห์ก็ได้ชื่อว่าเป็นเทพเช่นกัน สิ่งที่พาณะเลือกทำจึงออกมาในรูปของการเสียดสีด้วยคำถามเชิงวรรณศิลป์ดังที่ปรากฏในร้อยกรองบทที่ 60 ส่วนบทที่ 11 พาณะเลือกใช้อรรถาลังการประเภท “อุตเปรกษา” ซึ่งมีลักษณะเด่นคือแสดงจินตนาการของกวี ดังจะเห็นว่า ในร้อยกรองบทที่ 11 นั้น มีเนื้อความเป็นการสมมติให้เล็บทั้งห้าของพระนางทำกริยาเยาะเย้ย พระหริจึงประหนึ่งว่าถูกข่ม แสดงว่า การเยาะเย้ยไม่ได้เกิดขึ้นจริง แต่เกิดขึ้นในจินตนาการของกวีอันเนื่องมาจากพาณะเห็นว่าพระบาทเพียงข้างเดียวก็สามารถสังหารศัตรูได้แล้ว พระเทวีจึงเหนือกว่านรสิงห์นั่นเอง

การข่มที่มีลักษณะเป็นการเสียดสีเทพองค์อื่น ๆ นั้นปรากฏอีกหลายครั้งใน*จัณฑีศตกะ*เพื่อแสดงว่าพระนางทุรคามีความสามารถเหนือกว่าเทพองค์อื่น แม้แต่พระสวามีของพระองค์เองก็ยังสู้ไม่ได้ จะเห็นว่า แม้ทุกบทจะเป็นการสรรเสริญพระนางและขอพรให้พระองค์คุ้มครองหรืออำนวยพรก็ตาม พาณะก็ยังแทรกการข่มเทพองค์อื่น ๆ ไว้ในคำประพันธ์หลายบทด้วยกัน การข่มเทพต่าง ๆ นี้อยู่ในลักษณะเดียวกับที่นรสิงห์ถูกข่ม เช่น

jātā kiṃ te hare bhīrbhavati mahiṣato bhīravaśyaṃ harīṇām
adyendordvau kalaṅkau tyajati patirapāṃ dhairyamālokya candram /
vāyo kampyastvayānyo naya yama mahiṣādātmayugyaṃ yayārau
piṣṭe naṣṭaṃ jahāsa dyujanamiti jayā sāstu devī śriye vaḥ //15//

ครั้นเมื่อศัตรูถูกพระเทวีทำลายแล้ว นางชยา[86] ก็ยั่วเย้าเทวดาผู้พินาศแล้วด้วยคำว่า “แน่ะพระหริ พระองค์กลัวมหิษาสูรหรือ เพราะว่าพวกลิงย่อมกลัวควายเป็นแน่แท้ บัดนี้พระจันทร์มีรอยสองแห่งแล้วหรือ เพราะจ้าวสมุทรเห็นพระจันทร์แล้วจึงแบ่งความกลัวให้ไปหรือ แน่ะพระพาย พระองค์ควรไปพัดคนอื่นให้สั่นไหว นี่แน่ะพระยม จงนำพาหนะที่คู่ควรกับตนไปจากควายตัวนี้ด้วย” ขอพระเทวีองค์นั้นจงสถิตอยู่พื่อความเจริญของพวกท่าน

[86] ชื่อนางกำนัลของพระอุมา

vajraṃ vinyasya hāre harikaragalitaṃ kaṇṭhasūtre ca cakraṃ
keśānbaddhvābdhipāśairdhṛtadhanadagadā prākpralīnānvihasya /
devānutsāraṇotkā kila mahiṣahatau mīlato hrepayantī
hrīmatyā haimavatyā vimativihataye tarjitā stājjayā vaḥ //19//
ได้สดับมาว่าเมื่อพระเทวีทรงปรารถนาจะกำจัดศัตรู ทรงวางวัชระที่หลุดจากหัตถ์ของพระอินทร์ไว้ที่สร้อยไข่มุก และทรงวางจักรที่หลุดจากหัตถ์ของพระหริไว้ที่สร้อยพระศอ ทรงผูกเกศาด้วยบ่วงบาศของพระวรุณ ทรงถือคทาของท้าวกุเวร แย้มสรวลเยาะเย้ยเทวดาผู้หนีไปก่อน แล้วทรงข่มขวัญทวยเทพผู้หลับเนตรสังหารมหิษาสูร ขอนางชยาผู้กลัวเกรงพระอุมาไหมวดีผู้มีความละอายนั้นจงสถิตอยู่เพื่อทำลายอวิชชาของพวกท่าน

śūlaṃ tūlaṃ nu gāḍhaṃ prahara hara hṛśīkeśa keśo 'pi vakraś
cakreṇākāri kiṃ me paviravati na hi tvāṣṭraśatro dyurāṣṭram /
pāśāḥ keśābjanālānyanala na labhase bhātumityāttadarpaṃ
jalpandevāndivaukoripuravadhi yayā sāstu śāntyai śivā vaḥ //23//
มหิษาสูรกล่าวแก่เทพทั้งหลายด้วยความทะนงตนว่า “ดูก่อนพระหระ ตรีศูลกลายเป็นต้นฝ้ายแล้วหรือ จงฟาดมาอย่างแรงเถิด ดูก่อนพระวิษณุผู้มีเกศาตรง ผมข้าถูกจักรทำให้หยิกแล้วหรือ ดูก่อนพระอินทร์ สายฟ้าท่านไม่ช่วยป้องกันทวยเทพหรอกหรือ ดูก่อนพระวรุณ บ่วงบาศกลายเป็นก้านดอกบัวแล้วหรือ ดูก่อนพระอัคนี ท่านมิได้เรืองรองหรอกหรือ” แล้วก็ถูกพระนางองค์ใดสังหาร ขอพระนางศิวาองค์นั้นจงสถิตอยู่เพื่อความสงบของพวกท่าน

ตัวอย่างร้อยกรองใน*จัณฑีศตกะ*ที่ยกมานั้นแสดงการข่มเทพองค์อื่น ๆ อย่างชัดเจน เทพองค์อื่นที่มีอาวุธยิ่งใหญ่แต่ก็เอาชนะอสูรไม่ได้น่าอับอาย น่าหัวเราะเยาะ ในขณะที่พระนางจัณฑีทรงเอาชนะอสูรนั้นได้ด้วยการกระทืบพระบาทเท่านั้น พระนางจึงทรงยิ่งใหญ่กว่าเทพองค์อื่น ๆ จะเห็นว่าวรรณคดีสโตตระส่วนใหญ่มีเนื้อหาพรรณนาคุณวิเศษหรือชัยชนะของเทพองค์นั้น ในขณะที่การสรรเสริญพระนางทุรคาของพาณะเจือไปด้วยน้ำเสียงข่มเทพองค์อื่น ๆ เช่นนี้หลายบท *จัณฑีศตกะ*ของพาณะจึงเป็นวรรณคดีสโตตระที่โดดเด่นกว่าสโตตระของกวีคนอื่นที่มีเนื้อหามุ่งสรรเสริญพระนางทุรคาเช่นกัน วรรณคดีเหล่านั้นไม่ปรากฏการข่มเทพองค์อื่นแต่อย่างใด เช่น *เทวีศตกะ*ของอานันทวรรธนะ และ*เทวีมาหาตมยะ* บทสวดสรรเสริญทุรคาเทวีที่ผู้นับถือพระองค์รู้จักกันมากที่สุดเป็นต้น วรรณคดีเหล่านี้มุ่งพรรณนาความงาม ความเกรียงไกรของพระเทวียามออกรบ และคุณวิเศษต่าง ๆ ของพระองค์เท่านั้น ไม่มีเนื้อหาข่มเทพองค์อื่นเหมือนเช่นจัณฑีศตกะของพาณะแต่อย่างใด

กล่าวโดยสรุป ร้อยกรองของพาณะแสดงวัจนลีลาที่โดดเด่นประการหนึ่งคือการข่มผู้อื่นซึ่งถือเป็นการลดทอนคุณค่าของผู้อื่น การข่มนั้นแบ่งออกเป็น 2 ประเภท ได้แก่ การข่มโดยตรง ดัง

จะเห็นจากการตำหนิผู้อื่นอย่างตรงไปตรงมา มีการเปรียบเทียบผู้อื่นกับสัตว์เดรัจฉานและโจร ส่วนการข่มโดยอ้อมนั้นปรากฏมากกว่าการข่มโดยตรง ดังจะเห็นได้จากบริบทคือตำแหน่งที่พาณะวางคำประพันธ์ ทำให้ผู้อ่านอดเปรียบเทียบไม่ได้ ประเด็นสำคัญที่จะเห็นจากการเปรียบเทียบคือการใช้ชุดคำที่ต่างกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งนรสิงหาวตาร อวตารปางที่ 4 ของพระวิษณุ นรสิงห์กับเทพองค์อื่น ๆ ถูกเสียดสีอีกหลายครั้งใน*จัณฑีศตกะ* การข่มผู้อื่นไม่ว่าจะเป็นโดยตรงหรือโดยอ้อมถือเป็นลักษณะเด่นที่จะพบได้ในร้อยกรองของพาณะ ซึ่งจะนำไปใช้เป็นเกณฑ์การวินิจฉัยร้อยกรองของพาณะที่มีปัญหาผู้แต่งในลำดับต่อไป

ที่กล่าวไปแล้วนั้นจะเห็นว่า การพิจารณาร้อยกรองของพาณะทั้งหมดทำให้เราพบวัจนลีลาที่น่าสนใจ ไม่ว่าจะเป็นลักษณะภาษาที่โดดเด่น เช่น ศัพทาลังการประเภทต่าง ๆ เศลษะ การใช้คำประโยค การใช้ฉันท์ และน้ำเสียงของร้อยกรองเหล่านั้นที่แฝงการข่มผู้อื่นไว้ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม แม้ว่าส่วนใหญ่วัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะจะสอดคล้องกับบรรทัดฐานการประพันธ์วรรณคดีสันสกฤตทั่วไป เช่น การมีบทสรรเสริญเทพก่อนเริ่มเรื่อง หรือการเลือกใช้ฉันท์ตามความหมายของฉันท์ซึ่งสอดคล้องกับเนื้อหาที่กวีต้องการจะสื่อ เป็นต้น สิ่งเหล่านี้ปรากฏมาก่อนหน้าพาณะแล้วเป็นเสมือนแนวปฏิบัติในการประพันธ์วรรณคดีสันสกฤต อย่างไรก็ตาม นั่นมิได้หมายความว่าร้อยกรองของพาณะจะไม่มีการนำเสนอนวลักษณ์ทางการประพันธ์แต่อย่างใด ดังจะเห็นได้จากการนำชุดคำประพันธ์ 2 บทที่เรียกว่า “ยุคมกะ” ซึ่งแต่เดิมเป็นส่วนประกอบในมหากาวยะนั้นมาใช้เป็นร้อยกรองเริ่มเรื่องแต่ละตอนให้สื่อถึงเหตุการณ์ในตอนนั้น ถือเป็นการเพิ่มบทบาทของร้อยกรองให้ต่างไปจากเดิม หรือการพยายามเชื่อมระหว่างบาทด้วยลักษณะทางภาษาต่าง ๆ เป็นต้น สิ่งเหล่านี้ทำให้เกิด “Foregrounding” แก่ผู้อ่านได้ทั้งสิ้น ในขณะเดียวกันก็แสดงลักษณะเฉพาะบางประการอันเป็นตัวตนของพาณะผ่านการใช้ภาษา เราอาจกล่าวไม่ได้อย่างชัดเจนว่า เป็นความไม่สอดคล้องกับบรรทัดฐานทางการประพันธ์อย่างชัดเจน ดังนั้น หากพิจารณาสิ่งที่พาณะทำว่าเป็นนวลักษณ์ที่มหาชนยอมรับได้หรือเป็นการพลิกแพลงในกรอบความคิดบางประการก็น่าจะใกล้เคียงกับวัจนลีลาของพาณะมากกว่า

นอกจากนี้ การวิเคราะห์วัจนลีลาของพาณะแสดงให้เห็นว่า เหตุที่ผู้อ่านบางคนกล่าวว่างานของพาณะอ่านยากอาจเป็นเพราะลักษณะภาษาอย่างน้อย 2 ประการที่นับเป็นวัจนลีลาของพาณะได้แก่ สมาสและเศลษะ ในกรณีของสมาส เกิดความหมายกำกวมเพราะไม่เห็นวิภัตติ ส่วนในกรณีของเศลษะ โดยเฉพาะเศลษะแบบเสริมความ เกิดความหมายกำกวมเพราะไม่แน่ว่าเป็นความตั้งใจของกวีที่จะสื่อความหมายเช่นนั้นหรือไม่ ความกำกวมเหล่านี้อาจมองเป็นข้อเสียก็ได้ เพราะความหมายที่ไม่ชัดเจนย่อมส่งผลต่อความเข้าใจตัวบท ผู้รับสารอาจเข้าใจผิดไปจากความหมายที่พาณะต้องการจะสื่อก็เป็นได้ แต่ในขณะเดียวกัน ความกำกวมก็มองว่าเป็นข้อดีได้เช่นกัน เพราะ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ความหมายของตัวบทไม่จำเป็นต้องขึ้นอยู่กับกวีเสมอไป หากแต่ขึ้นอยู่กับประสบการณ์การอ่านและการตีความของผู้รับสารนั่นเอง แม้ว่าจะเสี่ยงต่อการลากเข้าความได้บ้างก็ตาม

วัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะที่วิเคราะห์ไปแล้วในบทนี้เป็นการวิเคราะห์องค์ประกอบทางภาษาในร้อยกรองโดยพิจารณาความเหมาะสมของแต่ละหัวข้อ กล่าวคือ มิได้นำแนวคิดวัจนลีลาศาสตร์แบบตะวันตกหรือใช้ความรู้เรื่องสถิติมาครอบงำองค์ประกอบทุกประการจนทำให้งานแห้งแล้ง หากแต่นำมาประกอบการพิจารณาในบางหัวข้อ จนได้เกณฑ์ที่ถือเป็นลักษณะร่วมที่มีความเฉพาะตัวบางประการ การวิเคราะห์วัจนลีลาในบทนี้ถือเป็นการพิจารณาตัวบทเป็นสำคัญ ในบทต่อไป ผู้วิจัยจะนำวัจนลีลาที่ได้วิเคราะห์จากร้อยกรองของพาณะในบทนี้ไปวิเคราะห์เปรียบเทียบกับวัจนลีลาในร้อยแก้วของพาณะและวรรณคดีร้อยกรองที่เป็นผลงานของกวีร่วมสมัยด้วย อันจะทำให้เข้าใจวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะในเชิงบริบททางการประพันธ์ต่อไป

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

บทที่ 4

วิเคราะห์เปรียบเทียบวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ

การเปรียบเทียบต่อไปนี้มีจุดประสงค์เพื่อให้เข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างวัจนลีลาในร้อยกรองกับร้อยแก้วของพาณะ และบริบทที่แวดล้อมอันได้แก่ผลงานของกวีร่วมสมัยที่ควรนำมาพิจารณาประกอบ ในบทนี้ ผู้วิจัยจะได้นำวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะที่ได้วิเคราะห์ไปในบทที่แล้วมาวิเคราะห์เปรียบเทียบกับประเด็นต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องซึ่งอาจทำให้ตอบคำถามได้ว่า เราควรเข้าใจวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะอย่างไร ประเด็นสำคัญที่จะเปรียบเทียบกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะได้แก่ร้อยแก้วของพาณะที่เคยมีผู้วิจัยตามแนวทางวัจนลีลาศาสตร์ไว้แล้ว และวัจนลีลาในร้อยกรองของกวีร่วมสมัยกับพาณะ

4.1 วัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะกับร้อยแก้วของพาณะ

ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า พาณะมีชื่อเสียงเป็นที่เลื่องลือจากร้อยแก้วทั้งสองเรื่องอันได้แก่ *กาทัมพรี* และ*หรรษจริต* จึงมีผู้สนใจศึกษางานร้อยแก้วของพาณะมาเป็นเวลานาน ในโลกวิชาการตะวันตก มีผู้วิจัยวัจนลีลาในร้อยแก้วของพาณะ คือ Hueckstedt (1985) ซึ่งได้มุ่งศึกษาเรื่องวัจนลีลาในร้อยแก้วของพาณะในฐานะที่เป็นกรณีศึกษาร้อยแก้วในภาษาสันสกฤต รายละเอียดของการศึกษาเรื่องนี้ผู้วิจัยได้กล่าวไปแล้วในหัวข้อเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องซึ่งอยู่ในบทที่ 1

อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยมิได้นำผลการศึกษาของ Hueckstedt เป็นกรอบในการศึกษาวิจัยไว้ตั้งแต่เริ่มต้น เพราะตระหนักว่า ร้อยกรองกับร้อยแก้วนั้นมีลักษณะแตกต่างกัน ประเด็นสำคัญที่ชี้ให้เห็นความต่างนั้นก็คือ ร้อยกรองจะมีฉันทลักษณ์เป็นกรอบที่กำกับภาษา ในขณะที่ร้อยแก้วไม่มี กวีจึงมีอิสระที่จะแสดงความสามารถทางภาษาในร้อยแก้วได้เต็มที่หรืออาจมากกว่าร้อยกรอง ส่งผลให้กวีใช้กลวิธีต่างกัน หรือแสดงความสามารถทางภาษาได้ต่างกัน ดังนั้น ผู้วิจัยจะเปรียบเทียบเฉพาะหัวข้อที่นำมาเปรียบเทียบได้เท่านั้น บางหัวข้อที่ไม่ปรากฏในร้อยกรองก็จะไม่นำมาเปรียบเทียบ เช่น หัวข้อการเปิดเรื่องในร้อยแก้วทั้งสองเรื่องซึ่ง Hueckstedt (1985: 23-32) ได้ศึกษาไว้และพบว่า ความยาวของการเปิดเรื่องส่งผลต่อความยาวของเรื่อง *กาทัมพรี*จึงมีเนื้อเรื่องยาวกว่า*หรรษจริต*เพราะมีส่วนเปิดเรื่องที่ยาวกว่า ประเด็นนี้ไม่สามารถนำมาเปรียบเทียบกับร้อยกรองได้ เพราะร้อยกรองของพาณะที่นำมาศึกษานั้นเป็นส่วนเสริมของร้อยแก้ว อันได้แก่ร้อยกรองเกริ่นนำเรื่อง และเป็นส่วนที่แทรกอยู่ในเรื่อง หรือมิฉะนั้นก็มีเนื้อความจบในคำประพันธ์บทเดียวมิได้ต่อกันเป็นเรื่องยาวแต่อย่างใด ดังจะเห็นได้จาก*จัณฑีศตกะ* การจะเปรียบเทียบประเด็นนี้จึงเป็นไปไม่ได้ นอกจากนี้ เนื่องจากมีผู้วิจัยวัจนลีลาร้อยแก้วไว้แล้ว จะเห็นได้ว่า บางครั้ง ขอบเขต

ของการเปรียบเทียบของแต่ละหัวข้อว่าจะกว้างหรือแคบเพียงไรต่อไปนี้ก็ขึ้นอยู่กับผลการศึกษาของ Hueckstedt ด้วย เช่น เศลษะแม้จะเป็นที่เข้าใจกันโดยทั่วไปว่าเป็นลักษณะทางภาษาที่สำคัญที่พาณะนิยมใช้ในงานของตนนั้น ก็ไม่สามารถนำมาเปรียบเทียบได้เพราะ Hueckstedt มิได้ศึกษาไว้เป็นต้น อย่างไรก็ตาม แม้สิ่งเหล่านี้จะดูเหมือนเป็นข้อจำกัดในการศึกษาอยู่บ้าง แต่ก็มิใช่ว่าการเปรียบเทียบวัจนลีลาในร้อยกรองกับร้อยแก้วซึ่งเป็นผลงานของกวีคนเดียวกันจะเป็นไปไม่ได้แต่อย่างใด เพราะงานทั้งสองกลุ่มได้ชื่อว่าเป็นผลงานของพาณะเช่นกัน การเปรียบเทียบต่อไปนี้จึงสำคัญและควรพิจารณาเพื่อให้เข้าใจวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะอย่างรอบด้าน

4.1.1 ยมกและอนุปราสะ

Hueckstedt (1985: 131-138) ได้ศึกษายมกและอนุปราสะรวมกันไว้ในบทเดียวโดยมิได้แบ่งประเภทอนุปราสะตามแบบนักวรรณคดีอินเดียแต่อย่างใด แม้ว่าจะไม่มีรายละเอียดเรื่องนี้มาก แต่ก็ได้ข้อสรุปที่คล้ายกับผู้วิจัยในบทที่แล้ว คือ ยมกของพาณะมักมีขนาดสั้น ส่วนอนุปราสะปรากฏมากกว่ายมกอย่างเห็นได้ชัด ดังที่ Hueckstedt (1985: 132) กล่าวว่า “... Bāṇa occasionally employs yamaka, but he never uses it to such length ... Elsewhere in Bāṇa’s works, when a yamaka does occur, it appears singly. Bāṇa uses some sort of anuprasa, unlike yamaka, almost continually.”

ตัวอย่างยมกในร้อยแก้วของพาณะ

padma**viṣṭa**re samupa**viṣṭa**ḥ (หรรษจริต อุจฉวาสะที่ 1)
(พระพรหม) ประทับอยู่บนบัลลังก์ดอกบัว

ยมกในตัวอย่างนี้ คือ การซ้ำ viṣṭa สองครั้งในความหมายต่างกัน คือ เป็นส่วนหนึ่งของคำว่า viṣṭara “บัลลังก์” และที่อยู่ในคำว่า samupaviṣṭa “นั่ง”

makara**ketuketu**daṇḍadvayaṃ (หรรษจริต อุจฉวาสะที่ 1)
(พาหาทั้งสอง) ประดุจเสาธงทั้งคู่ของพระกามเทพ

ยมกในตัวอย่างนี้ คือ การซ้ำ ketu ในความหมายที่ต่างกัน ketu คำแรกอยู่ในคำว่า makaraketu “ผู้มีธงรูปมกร” ซึ่งหมายถึงพระกามเทพ ส่วนคำหลังแปลว่าธง

aśeṣanarapatiśiraḥsamabhyarcita**śāsana**ḥ pāka**śāsana** iva (กาทัมพรี)
พระองค์ทรงมีบัญชาที่กษัตริย์ทั้งปวงต่างน้อมเศียรเคารพประดุจพระอินทร์

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ยมกในตัวอย่างนี้คือคำว่า śāsana คำแรกแปลว่าคำสั่ง, บัญชา ส่วนอีกคำหนึ่งอยู่ในสมาสของคำว่า pākaśāsana “ผู้สังหารแทตย์ปากะ” หมายถึงพระอินทร์

tā**rāga**ṇeneva saṃdhyā**rāga**m aruṇenāśvālaṃkāreṇālaṃkṛtam (กาทัมพรี)

(ม้าอินทรายุธ) ประดับเครื่องทรงม้าสีแดง ดุจมีสีแดงในยามสนธยาที่งดงามด้วยหมู่ดาว

ยมกในตัวอย่างนี้คือ rāga ในคำว่า tārāgaṇa “หมู่ดาว” ซึ่งซ้ำกับคำว่า rāga ซึ่งแปลว่าสีแดง

จะเห็นว่า ยมกในร้อยแก้วก็มีขนาดสั้น ไม่เกินสามพยางค์ ตรงกับที่ปรากฏในร้อยกรอง

ส่วนอนุปราสะนั้นปรากฏมากกว่ายมกอย่างเห็นได้ชัด ร้อยแก้วของพาณะจึงมีเสียงสัมผัสพยัญชนะคล้องจองกันไปโดยตลอด ด้วยเหตุที่อนุปราสะปรากฏอยู่เป็นจำนวนมาก จึงอาจกล่าวได้ว่า ไม่มีประโยคใดที่ว่างเว้นจากอนุปราสะ ตัวอย่างอนุปราสะในร้อยแก้วของพาณะมีดังนี้

salīlam utkakalahaṃsakulakalālāpapralāpini (หรรษจริต อุจฉวาสะที่ 1)

ตัวอย่างนี้แสดงให้เห็นวฤตตยนุปราสะ ดังจะเห็นจากการเลือกคำที่มีเสียง l มีเฉกานุปราสะในคู่เสียง k กับ l คือ kulakalā และ lāpa กับ lāpi

dahati dārayati tanūkaroti kavalayati ca mām (หรรษจริต อุจฉวาสะที่ 6)

ตัวอย่างนี้แสดงถึงการใช้อันตยนุปราสะในพยางค์ ti หลายครั้งติดกัน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

sadāsannavasudhādharā (กาทัมพรี)

ตัวอย่างนี้มีอนุปราสะที่โดดเด่นคือ ศรุตยนุปราสะ เพราะ s, d, n และ dh อยู่ในวรรคเดียวกันคือวรรคทันตชะ

paribhūtakalikālavilasitena (กาทัมพรี)

อนุปราสะที่ปรากฏในตัวอย่างนี้คือ เฉกานุปราสะ ดังจะเห็นจากการซ้ำเสียง k กับ l ใน kalikāla

อนุปราสะที่ยกมาเป็นตัวอย่างนี้ปรากฏในร้อยกรองทั้งสิ้น แม้ว่า Hueckstedt จะมิได้แบ่งประเภทย่อยตามแบบอย่างนักวรรณคดีอินเดียทั่วไปก็ตาม นอกจากนี้ ยังมีการใช้อนุปรา

สะอีกแบบหนึ่งที่ไม่ปรากฏในร้อยกรองด้วย คือ การใช้อนุปราสะตอนจบประโยคเพื่อเน้นเสียง ตัวอย่างใน*กาทัมพรี* เช่น **asthānabhavanam abhavat, kṣapāṃ kṣapitavatī** และ **rarāja rājā** ส่วนใน*หรรษจริต* เช่น **paṭahe paṭīyāṃsaḥ** และ **daśa diśaḥ** เป็นต้น (Hueckstedt, 1985: 135-136) ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่า ร้อยแก้วไม่มีกรอบฉันทลักษณ์ พาณะจึงใช้อนุปราสะลักษณะดังกล่าวเหมือนเป็นการทิ้งท้ายเพื่อให้ผู้อ่านรู้ว่าประโยคสิ้นสุดที่ใด ในขณะที่ร้อยกรองมีฉันทลักษณ์เป็นกรอบที่แสดงให้เห็นจุดเริ่มต้นและจุดสิ้นสุดอย่างชัดเจนอยู่แล้ว อนุปราสะในตอนจบฉันท์แต่ละบทจึงไม่จำเป็น การใช้อนุปราสะแบบนี้จึงไม่ปรากฏในร้อยกรอง หากแต่ไปปรากฏในร้อยแก้วนั่นเอง ประเด็นที่สำคัญยิ่งกว่าอนุปราสะแบบใดมีหรือไม่มีในร้อยกรองก็คือ จะเห็นว่า พาณะเป็นกวีที่ให้ความสำคัญแก่อนุปราสะเป็นอย่างมาก ไม่ว่าจะเป็นร้อยกรองหรือร้อยแก้วก็ตาม

การใช้ยมกและอนุปราสะที่มีลักษณะเหมือนกันทั้งในร้อยกรองและร้อยแก้วจึงทำให้สรุปได้ว่า ยมกที่มีขนาดสั้นและการใช้อนุปราสะจำนวนมากนั้นเป็นวัจนลีลาของพาณะที่มีร่วมกันทั้งร้อยกรองและร้อยแก้ว วัจนลีลาในร้อยแก้วจึงสอดคล้องและสนับสนุนผลการศึกษาวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ

4.1.2 การวางคำกริยาไว้ข้างหน้าประโยค

ประเด็นนี้ Hueckstedt ตั้งเป็นบทหนึ่งอย่างชัดเจนอันว่าด้วยการวางคำกริยาไว้เป็นคำแรกของประโยค นั่นแสดงว่า การวางคำกริยาไว้ข้างหน้าประโยคเป็นวัจนลีลาที่สำคัญประการหนึ่งของพาณะนั่นเอง ในประเด็นนี้ Hueckstedt พิจารณาเฉพาะคำกริยาหลักของประโยคเท่านั้น มิได้รวมถึงกริยากฤตและกริยาระหว่างประโยค ในกรณีของร้อยกรอง “ข้างหน้า” อาจหมายถึงตำแหน่งที่อยู่หน้าบาทหรืออาจเป็นหน้าบทประพันธ์ก็ได้หากอยู่หน้าบาทที่ 1 ดังที่ได้กล่าวไปแล้วในบทที่ 3 ในขณะที่ร้อยแก้วนั้น ส่วนหน้าจะหมายถึงหน้าประโยค คือ เป็นคำแรกของประโยค ด้วยเหตุนี้ การวางคำกริยาไว้ข้างหน้าประโยคในร้อยแก้วจึงชัดเจนกว่าร้อยกรอง เพราะส่วนหน้าสัมพันธ์กับประโยค และเกิดได้น้อยกว่าร้อยกรองนั่นเอง

Hueckstedt (1985: 39-49) กล่าวว่า พาณะวางคำกริยาไว้หน้าประโยคเพื่อเน้นอารมณ์ต่าง ๆ เป็นต้นว่า อารมณ์เศร้า กลัว หรือตื่นเต้น เช่น

> **pacyanta** iva me ṅgāni. **utkvathyata** iva hṛdayam. **pluṣyata** iva dṛṣṭiḥ. **jvalatī**va śarīram / (กาทัมพรี)
> ร่างกายของข้าประหนึ่งถูกเผาไหม้ ใจข้าประหนึ่งถูกกลืนกิน สายตาข้าประหนึ่งถูกแผดเผา สรีระข้าประหนึ่งถูกจุดไฟ
>
> **grathnanti** hi muktāphalajālakam iva bāṣpabindunikaram etās tava

pakṣmapaṅktyaḥ / (กาทัมพรี)
ขนตาที่ยาวเป็นแนวของเจ้านั้นได้ผูกหยาดน้ำตาไว้ประหนึ่งเป็นตาข่ายร้อยไข่มุกไว้ด้วยกัน

utkrāntam iva tasmin kṣaṇe tadālokanabhītānāṃ śukakulānām asubhiḥ/ (กาทัมพรี)
หมู่นกแก้วกลัวการมอง ประหนึ่งว่าจะตายในขณะนั้น

yuyudhate ca nirdayāsphoṭanasphuṭitabhujarudhiraśīkarasicyamānau śilāstambhair iva patadbhir bāhudaṇḍaiḥ śabdamayam iva kurvāṇau bhuvanam tau / na cirāc ca pātayāmāsa bhūtale bhujaṅgamaṃ bhūpatiḥ / **jagrāha** ca keśeṣu uccakhāna ca śiraś chettum aṭṭahāsam / **apaśyac** ca vaikakṣakamālāntareṇāsya yajñopavītam / (หรรษจริต)
ทั้งสองสู้รบกัน กระทำให้แผ่นดินมีเสียงดังสนั่นด้วยท่อนแขนที่เหวี่ยงลงมาประหนึ่งเสาศิลา มีละอองเลือดจากแขนที่เรืองรองจากการทำลายอย่างไร้ความปรานีโปรยปรายอยู่ ทันใดนั้น พระราชาก็เขวี้ยงงูไปบนพื้นดิน ฉวยเกศา และเงื้อดาบอัฏฏหาสะเพื่อจะตัดหัวมัน ทว่า พระราชาเห็นสายยัชโญปวีตที่อยู่ใกล้พวงมาลัยของงูตัวนั้น

จากตัวอย่างที่กล่าวมา Hueckstedt (1985: 49) จึงสรุปว่า การวางคำกริยาไว้หน้าประโยคในร้อยแก้วนั้นเป็นการเน้นอารมณ์ของเนื้อความในตอนนั้นให้โดดเด่นมากขึ้น

อย่างไรก็ตาม คำกริยาที่พาณะวางอยู่ส่วนหน้าของประโยคมิใช่เป็นไปเพื่อเน้นอารมณ์เพียงอย่างเดียวเท่านั้น แม้แต่คำกริยาที่มีความหมายทั่วไปหรือที่เป็นการเล่าเรื่องก็อยู่ตำแหน่งหน้าประโยคด้วยเช่นกัน ดังจะเห็นได้จากตัวอย่างในร้อยแก้วของพาณะเอง เช่น

akathayac ca dadhīcasandiṣṭaṃ śirasi nihitenāñjalinā namaskāram / **agṛhṇāc** cākārataḥ prabhṛty agrāmyatayā tair atipeśalair ālāpaiḥ sāvitrīsarasvatyor manasī / (หรรษจริต)
นางกล่าวทักทายทธีจโดยเฉพาะด้วยอัญชลีที่วางไว้เหนือศีรษะ เขาก็ได้คว้าเอาหัวใจของสาวิตรีและสรัสวตีไปด้วยการสนทนาที่ชาญฉลาดและด้วยอากัปกิริยาแบบชาวเมืองตั้งแต่แรกเริ่ม

dadāmi te varam abhilaṣitam (หรรษจริต)
ข้าจะให้พรที่น่าปรารถนาแก่เจ้า

apaharati ca vātyeva śuṣkapatraṃ samudbhūtarajobhrāntir atidūram
ātmecchayā yauvanasamaye puruṣaṃ prakṛtiḥ / (กาทัมพรี)
ในช่วงเวลาแห่งความเยาว์วัย ธรรมชาติย่อมทำลายบุรุษด้วยความปรารถนาของตน ประหนึ่งลมพายุที่หมุนเอาฝุ่นฟุ้งขึ้นมานั้นพัดเอาใบไม้แห้งไปไกลยิ่ง

ตัวอย่างจากร้อยแก้วที่ยกมานี้อาจเทียบได้กับการวางคำกริยาไว้ส่วนหน้าในร้อยกรองที่มิได้มีจุดประสงค์เพื่อเน้นอารมณ์ เช่น

taralayasi dṛśaṃ kimutsukāmakaluṣamānasavāsalālite /
avatara kalahaṃsi vāpikāṃ punarapi yāsyasi paṅkajālayam //1.22//
หงส์เอ๋ย เจ้าถูกเลี้ยงอยู่ในทะเลสาบมานสะอันใสสะอาด เจ้าจะกลอกตาที่กังวลอยู่ทำไม จงลงสู่บ่อน้ำ ประเดี๋ยวก็จะกลับไปสู่ที่อยู่คือดอกบัวนั่นแล

haranti kaṃ nojjvaladīpakopamair
navaiḥ padārthairupapāditāḥ kathāḥ /
nirantaraśleṣaghanāḥ sujātayo
mahāsrajaścampakakuḍmalairiva //9//
กถาที่อุดมไปด้วยเศลษะอย่างต่อเนื่อง มีการพรรณนาธรรมชาติอย่างงดงาม และประพันธ์ขึ้นด้วยความหมายของคำที่แปลกใหม่ซึ่งมีอุปมา ทีปกะ และศฤงคารรส ประดุจมาลัยพวงใหญ่ที่มีดอกมะลิงดงาม มีดอกไม้เรียงร้อยกันอย่างต่อเนื่อง ประดับด้วยสิ่งใหม่ ๆ คือ ช่อดอกจำปาอุปมาเหมือนเปลวเทียนที่ส่องสว่างนั้น จะไม่ดึงดูดใจผู้ใดเล่า

deyād vo vāñchitāni cchalamayamahiṣotpeṣaroṣānuṣaṅgan
nītaḥ pātālakukṣiṃ hṛtabhuvanabhayo bhadrakālyāḥ sa pādaḥ /
yaḥ prādakṣiṇyakāṅkṣāvalayitavapuṣā vandyamāno muhūrtaṃ
śeṣeṇevendukāntopalaracitamahānūpurābhogalakṣmīḥ //22//
พระบาทใดขจัดความกลัวในโลก อันพระนางทรงพาไปสู่หุบเหวในบาดาลด้วยหมกมุ่นในความพิโรธที่จะบดขยี้มหิษาสูรผู้ฉ้อฉล งดงามด้วยโภคทรัพย์คือกำไลข้อพระบาทอันยิ่งใหญ่ที่ทำจากหินที่งดงามดุจพระจันทร์ ประหนึ่งพญาเศษนาคกำลังน้อมอภิวันท์อยู่เพียงครู่ด้วยร่างที่ขนดเป็นวงกลมแล้วด้วยความปรารถนาจะประทักษิณ ขอพระบาทของพระนางกาลีผู้เจริญนั้นจงประทานสิ่งที่ปรารถนาแก่พวกท่าน

จึงอาจกล่าวได้ว่า พาณะมิได้วางคำกริยาอยู่หน้าประโยคเพื่อเน้นอารมณ์เศร้าหรือตื่นเต้นเท่านั้น เพราะในบริบทอื่น ๆ ไม่ว่าจะเป็นการบอกเล่า พรรณนา หรือขอร้อง พาณะก็วางคำกริยาไว้หน้าประโยคด้วยเช่นกัน

การวางคำกริยาไว้ส่วนหน้าประโยคจึงถือเป็นวัจนลีลาของพาณะที่ปรากฏให้เห็นทั้งในร้อยแก้วและร้อยกรอง โดยมิได้จำกัดบริบทของการใช้เพียงเน้นอารมณ์เท่านั้น หากแต่หมายรวมถึงคำกริยาในความหมายอื่น ๆ ด้วย แม้ข้อสรุปของ Hueckstedt อาจไม่ครอบคลุมอยู่บ้าง แต่สิ่งที่สำคัญมากกว่านั้นก็คือความสอดคล้องกันเรื่องการวางคำกริยาไว้หน้าประโยคในร้อยแก้วซึ่งอาจนำมาเทียบกับการวางคำกริยาในร้อยกรอง ความสอดคล้องนั้นจึงยืนยันวัจนลีลาของพาณะที่พบในร้อยกรองได้

4.1.3 การใช้สมาส

Hueckstedt มิได้ตั้งประเด็นศึกษาเรื่องการใช้คำสมาสในร้อยแก้วของพาณะเป็นบทหนึ่งอย่างชัดเจนเหมือนหัวข้อการวางคำกริยาไว้หน้าประโยค และไม่ได้เก็บตัวอย่างการใช้สมาสของพาณะ ทั้ง ๆ ที่พาณะใช้สมาสยาวอย่างโดดเด่นไว้หลายครั้ง น่าสนใจว่า เรื่องการใช้สมาสซึ่งน่าจะปรากฏในหัวข้อการใช้คำ แต่ Hueckstedt กลับกล่าวถึงสมาสในหัวข้อประโยคโดยมิได้ลงรายละเอียดไว้แต่อย่างใด เขากล่าวว่า สมาสยาวไม่เกี่ยวกับประโยคยาว แม้บางครั้งพาณะจะใช้สมาสที่ยาวมาก แต่ก็มิได้หมายความว่าประโยคจะยาวไปตามด้วย (Hueckstedt, 1985: 52) เหตุที่ Hueckstedt มิได้กล่าวถึงเรื่องสมาสเป็นพิเศษอาจเป็นเพราะว่า ในกรณีของร้อยแก้วภาษาสันสกฤต สมาสปรากฏได้ง่ายกว่าร้อยกรอง เนื่องจากไม่มีฉันทลักษณ์บังคับ สมาสจึงเป็นวิธีสร้างคำที่ปรากฏได้ทั่วไปตามแต่รสนิยมของกวี ในขณะที่ร้อยกรองมีฉันทลักษณ์บังคับ การใช้สมาสจึงไม่อาจทำได้โดยง่าย เพราะต้องคำนึงถึงฉันทลักษณ์ที่บังคับในฉันท์แต่ละประเภทด้วย สมาสจึงกลายเป็นของที่โดดเด่นในร้อยกรองมากกว่าร้อยแก้ว

พาณะใช้สมาสที่มีขนาดยาวมากหลายครั้งโดยเฉพาะอย่างยิ่งในการพรรณนาสิ่งต่าง ๆ สอดคล้องกับการใช้สมาสในร้อยกรองของพาณะที่มีขนาดยาวเช่นกัน การใช้คำสมาสในร้อยแก้วของพาณะจึงละเว้นไม่กล่าวถึงไม่ได้ ตัวอย่างเช่น

> abhinavayauvanārambhāvaṣṭambhapragalbhadṛṣṭipātatṛṇīkṛta-
> tribhuvanasya cakṣuṣaḥ prathimnā vikacakumudakuvalayakamala-
> saraḥsahasrasañchāditadaśadiśaṃ śaradamiva pravartayantam
>
> (หรรษจริต อุจฉวาสะที่ 1)
>
> เขาผู้ประดุจฤดูใบไม้ร่วงซึ่งปกคลุมสระบัวนับพันแห่งที่มีบัวสีน้ำเงินและบัวสีแดงบานอยู่ทั่วทั้งสิบทิศ ด้วยความยิ่งใหญ่ของดวงตาที่ทำให้สามโลกกลายเป็นเศษ

หญ้าด้วยสายตาที่แข็งกร้าวและเชื่อมั่นเพราะการเริ่มต้นแห่งความเยาว์วัยนั้นกำลังดำเนินไป

ตัวอย่างนี้แสดงให้เห็นการใช้สมาสขนาดยาว ดังนี้

abhinavayauvanārambhāvaṣṭambhapragalbhadṛṣṭipātatṛṇīkṛtatribhuvana ประกอบด้วยคำ 10 คำ คือ abhinava “สดใหม่” yauvana “ความเยาว์วัย” ārambha “การเริ่มต้น” avaṣṭambha “ความเชื่อมั่น” pragalbha “แข็งกร้าว, กล้าหาญ” dṛṣṭi “สายตา” pāta “การตกไป” tṛṇīkṛta “ถูกทำให้กลายเป็นเศษหญ้า” tri “สาม” bhuvana “โลก”

vikacakumudakuvalayakamalasaraḥsahasrasañchāditadaśadiśaṃ ประกอบด้วยคำ 9 คำด้วยกัน คือ vikaca “บาน, เปิด” kumuda “บัวแดง” kuvalaya “บัวสีน้ำเงิน” kamala “บัว” saraḥ “สระ” sahasra “หนึ่งพัน” sañchādita “ถูกปกคลุมแล้ว” daśa “สิบ” diśa “ทิศ”

nalanahuṣayayātidhundhumārabharatabhagīrathadaśarathapratimo bhujabalopārjitabhūmaṇḍalaḥ (กาทัมพรี)

พระองค์ทรงเป็นประหนึ่งท้าวทศรถ ภคีรถะ ภรตะ ธุนธุมาระ ยยาติ นหุษะ และพระนล ทรงมีมณฑลแห่งพื้นดินที่ทรงได้มาด้วยกำลังพาหา

ตัวอย่างดังกล่าวมีสมาสขนาดยาว 2 คำต่อไปนี้

nalanahuṣayayātidhundhumārabharatabhagīrathadaśarathapratima ประกอบด้วยคำมาสมาสกัน 8 คำ ได้แก่ nala “พระนล” nahuṣa “นหุษะ” yayāti “ยยาติ” dhundhumāra “ธุนธุมาระ” bharata “ภรตะ” bhagīratha “ภคีรถะ” daśaratha “ทศรถ” pratima “เสมือน, ประหนึ่ง”

bhujabalopārjitabhūmaṇḍala ประกอบด้วยคำ 5 คำ ได้แก่ bhuja “แขน” bala “กำลัง” upārjita “ได้รับ” bhū “แผ่นดิน” maṇḍala “มณฑล”

น่าสังเกตว่า ในประเด็นความยาวของสมาสนั้น มีข้อแตกต่างจากร้อยกรองอยู่บ้าง คือ ในร้อยกรอง จะเห็นว่าการใช้สมาสยาวนั้นสัมพันธ์กับความสำคัญของสิ่งที่จะกล่าวถึง หากสิ่งใดสำคัญมาก สมาสก็จะยาวอย่างเห็นได้ชัด ดังจะเห็นได้ในบริบทของการสรรเสริญเทพที่พาณะเคารพรวมทั้งการกล่าวถึงตัวพาณะเอง ลักษณะนี้ไม่ปรากฏในร้อยแก้วแต่อย่างใด ไม่ว่าจะเป็นสิ่งที่สำคัญมากหรือน้อย สมาสที่ยาวก็อาจเกิดได้เช่นกัน ทั้งนี้ อาจเป็นเพราะว่าร้อยแก้วเปิดโอกาสให้พาณะมีพื้นที่ใช้สมาสได้อย่างมีอิสระ สมาสจึงกลายเป็นของทั่วไปที่เกิดได้ง่าย ในขณะที่ร้อยกรองมี

ฉันทลักษณ์เป็นกรอบไม่ให้ใช้สมาสได้ตามที่ปรารถนา สมาสในร้อยกรองจึงต้องลงฉันทลักษณ์ และเกิดขึ้นได้ยากกว่าร้อยกรอง

ตัวอย่างสมาสที่มีขนาดยาวจากร้อยแก้วของพาณะทั้งสองเรื่องนั้นยังมีอีกมาก สะท้อนให้เห็นความนิยมใช้สมาสที่มีขนาดยาวของพาณะได้อย่างชัดเจน แม้ว่าในร้อยแก้ว สมาสจะไม่มีบทบาทเป็นตัวกำหนดว่าสิ่งใดสำคัญหรือไม่สำคัญเหมือนในร้อยกรองก็ตาม แต่การใช้สมาสขนาดยาวก็ปรากฏให้เห็นหลายครั้ง ความยาวของสมาสจึงเป็นวัจนลีลาสำคัญในร้อยแก้วของพาณะ ซึ่งจะพบได้ในร้อยกรองด้วยเช่นกัน ด้วยเหตุนี้ การใช้คำสมาสขนาดยาวจึงถือว่าเป็นวัจนลีลาที่โดดเด่นของพาณะที่มีหลักฐานสนับสนุนทั้งร้อยแก้วและร้อยกรองนั่นเอง

4.1.4 ประโยค

ดังที่ได้กล่าวในบทที่ 3 แล้วว่า แม้ว่าฉันทลักษณ์จะเป็นตัวกำหนดขอบเขตของประโยคโดยปริยาย แต่พาณะก็มีแนวโน้มที่จะใช้ประโยคขนาดยาวอยู่หลายครั้ง ดังจะเห็นได้จากการขยายประโยคให้ยาวพอดีกับคำประพันธ์หนึ่งบทด้วยการใช้ประโยคลักขณวันตะแทรกก่อนจบประโยค หรือการใช้ประโยคความซ้อนและการเติมประโยคคำพูด สิ่งเหล่านี้เป็นเครื่องมือสำคัญที่ทำให้ประโยคในร้อยกรองของพาณะยาวกว่ากรอบฉันทลักษณ์ได้กำหนดไว้

เมื่อพิจารณาร้อยแก้วของพาณะ จะเห็นว่า ด้วยเหตุที่ร้อยแก้วไม่มีกรอบฉันทลักษณ์มากำหนด เราจึงพบการใช้เครื่องมือเหล่านั้นในร้อยแก้วอย่างเต็มที่ ประกอบกับการแสดงฝีมือพรรณนาโวหารอีกหลายแห่ง ประโยคในร้อยแก้วของพาณะจึงยาวมาก เนื่องจากพาณะมีอิสระที่จะสร้างประโยคให้ยาวได้ตามที่ตนเองต้องการนั่นเอง

Hueckstedt (1985: 68-70) ตั้งข้อสังเกตว่า เหตุที่ประโยคของพาณะมีขนาดยาวเพราะพาณะเล่นกับความรู้สึกของผู้อ่าน ประโยคยาวจึงก่อให้เกิดอารมณ์ที่เข้มข้นมากยิ่งขึ้น เช่น ในหรรษจริต ในตอนที่พระเจ้าหรรษะกำลังจะได้พบพระภคินีราชยศรีที่ถูกลักพาตัวไปนั้น พาณะยังประวิงเวลาไม่กล่าวถึงเหตุการณ์ที่ได้พบทันที กลับกล่าวถึงการได้พบภิกษุรูปหนึ่งก่อนซึ่งพาณะได้แสดงฝีมือพรรณนาตัวภิกษุและบรรยากาศแวดล้อมในตอนนั้นไว้ด้วยประโยคขนาดยาว การแทรกประโยคยาวเข้ามาในตอนนี้จึงถือเป็นการ “เล่น” กับความรู้สึกตื่นเต้นของผู้อ่านที่สงสัยว่า พระเจ้าหรรษะจะได้พบพระนางหรือไม่ เป็นต้น ไม่ว่าข้อสังเกตของ Hueckstedt จะจริงหรือไม่ก็ตาม แต่ข้อเท็จจริงที่ปฏิเสธไม่ได้ก็คือ รูปประโยคที่พาณะใช้ในร้อยกรองนั้นก็พบได้ในร้อยแก้วเช่นกัน นอกจากความยาวของประโยคซึ่ง Hueckstedt ได้กล่าวไปแล้ว เราจะเห็นได้จากการใช้ประโยคความซ้อนและการใช้ประโยคลักขณวันตะแทรกหลายชุดที่พบได้ในร้อยแก้วของพาณะด้วย

เมื่อกล่าวถึงการใช้อนุประโยคในประโยคความซ้อนของพาณะ ดังที่กล่าวในบทที่ 3 แล้วว่า นอกจากพาณะจะใช้ประพันธสรรพนามเพียงตัวเดียวต่อคำประพันธ์หนึ่งบทเพื่อขยายประโยคแล้ว พาณะยังใช้ประพันธสรรพนามในคำประพันธ์อีกหลายบทเพื่อขยายคำนามหลักที่กล่าวไว้ในคำประพันธ์ก่อนหน้าด้วย ลักษณะนี้พบได้ในร้อยแก้วเช่นกัน กล่าวคือ พาณะยังรักษาลำดับของการใช้อนุประโยคหลายชุดหลังจากที่ได้กล่าวถึงคำนามหลักไปแล้วในประโยคแรก ทำให้เกิดอนุประโยคขยายคำนามหลักตามมาอีกหลายอนุประโยค เมื่อรวมกับประโยคที่มีคำนามหลักด้วยแล้วส่งผลให้เกิดประโยคที่ยาวมาก เช่น *กาทัมพรี*ในบทพรรณนาพระราชาศูทรกะ และ*หรรษจริต* อุจฉวาสะที่ 1 ในบทพรรณนาแคว้นสถาณวีศวระซึ่งเป็นดินแดนที่ตกทอดมาแต่บรรพบุรุษของพระเจ้าหรรษะ ดังนี้

āsīd aśeṣanarapatiśiraḥsamabhyarcitaśāsanaḥ pākaśāsana ivāparaś,
caturudadhimālāmekhalāyā bhuvo bhartā,
pratāpānurāgāvanatasamastasāmantacakraś,
cakravartilakṣaṇopetaś, cakradhara iva karakamalopalakṣyamāṇa-
śaṅkhacakralāñchano, hara iva jitamanmatho,
guha ivāpratihataśaktiḥ, kamalayonir iva vimānīkṛtarājahaṃsamaṇḍalo,
jaladhir iva lakṣmīprasūtir, gaṅgāpravāha iva bhagīrathapathapravṛtto,
ravir iva pratidivasopajāyamāno dayo, merur iva sakalabhuvanopa-
jīvyamānapādacchāyo, diggaja ivānavaratapravṛttadānārdrīkṛtakaraḥ,
kartā mahāścaryāṇām, āhartā kratūnām, ādarśaḥ sarvaśāstrāṇām,
utpattiḥ kalānāṃ, kulabhuvanaṃ guṇānāṃ, āgamaḥ kāvyāmṛta-
rasānām, udayaśailo mitramaṇḍalasyotpātaketur ahitajanasya,
pravartayitā goṣṭhībandhānām, āśrayo rasikānāṃ, pratyādeśo
dhanuṣmatāṃ, dhaureyaḥ sāhasikānām, agranīr vidagdhānāṃ,
vainateya iva vinatānandajanano, vainya iva cāpakoṭisamutsārita-
sakalārātikulācalo rājā śūdrako nāma /

มีพระราชาองค์หนึ่งนามว่า ศูทรกะ ทรงประดุจพระอินทร์ผู้มีบัญชาที่กษัตริย์ทั้งปวงต่างน้อมเศียรเคารพ พระองค์ทรงเป็นจ้าวแห่งแผ่นดินที่มหาสมุทรทั้งสี่เป็นเข็มขัดล้อมรอบ มณฑลแห่งสามนตราชทั้งปวงต่างนอบน้อมยอมจำนนต่อเดชานุภาพ ทรงถึงพร้อมด้วยลักษณะจักรพรรดิ ทรงประดุจพระวิษณุด้วยมีสัญลักษณ์คือ สังข์ และจักร เป็นเครื่องหมายในพระหัตถ์ดุจดอกบัว ทรงประดุจพระหระผู้พิชิตพระกามเทพ (/ผู้พิชิตความรัก) ทรงประหนึ่งพระสกันทกุมารผู้มีอำนาจที่ไม่มีผู้ใดต้านทานได้ (/ผู้มีหอกอันไม่มีผู้ใดต้านทานได้) ทรงเป็นประหนึ่งพระพรหมผู้มีมณฑลแห่งราชหงส์เป็นวิมาน (/ผู้ข่มมณฑลแห่งราชาผู้ประเสริฐทั้งหลาย) ทรงพ่างเพี้ยงมหาสมุทร ที่กำเนิดแห่งพระลักษมี (/ต้นตอแห่งความมั่งคั่ง) ทรงประดุจกระแสน้ำคงคาที่ไหลตามทางราชาภคีรถ ทรงประดุจพระอาทิตย์ที่มีการขึ้นไป

เกิดขึ้นทุกวัน ทรงประดุจภูเขาเมรุที่ทำให้โลกทั้งปวงยังดำรงชีวิตอยู่ได้ด้วยเงาที่เชิงเขา ทรงประดุจช้างประจำทิศที่มีงวงเปียกชื้นด้วยน้ำมันจากขมับที่ไหลออกมาอย่างไม่หยุดหย่อน (/พระหัตถ์เปียกจากการให้ทานที่ต่อเนื่อง) ทรงกระทำความมหัศจรรย์ ทรงสังเวยเครื่องพลีในพิธีบูชาบวงสรวง ทรงเป็นคันฉ่องสะท้อนสรรพศาสตร์ ทรงเป็นต้นกำเนิดแห่งศิลปศาสตร์ทั้งหลาย ทรงเป็นแหล่งรวมคุณความดีของวงศ์ตระกูล ทรงเป็นต้นเค้าแห่งรสที่เป็นอมตะในกวีนิพนธ์ ทรงเป็นภูเขาแห่งความสำเร็จของผองเพื่อน (/ภูเขายามพระอาทิตย์ขึ้นสำหรับดวงอาทิตย์ที่เป็นมิตรแก่ชาวโลก) ทรงเป็นธงแห่งความพินาศสำหรับศัตรู ทรงเป็นผู้จัดแจงชุมนุมวรรณศิลป์ ทรงเป็นผู้อุปถัมภ์ชนผู้มีรสนิยม ทรงพิชิตนักแม่นธนูทั้งหลาย ทรงแกล้วกล้าที่สุดในบรรดาผู้กล้า ทรงเป็นหัวหน้านักปราชญ์ ทรงประดุจพญาครุฑไวนเตยะผู้ทำให้นางวินตายินดี (/ผู้สร้างความยินดีแก่ผู้เคารพ) ทรงประดุจราชาปฤถุผู้โค่นล้มศัตรูเป็นกองภูเขาได้ด้วยปลายคันธนู

nāmnaiva **yo** nirbhinnārātihṛdayo viracitanārasiṃharūpāḍambaram
ekavikramākrāntasakalabhuvanatalo vikramatrayāyāsitaṃ ca
jahāseva vāsudevam.
พระองค์ทรงทำลายหัวใจศัตรูได้เพียงเอ่ยพระนามเท่านั้น ทรงครอบครองพื้นโลกทั้งหมดด้วยความกล้าเพียงอย่างเดียว พระองค์จึงทรงแย้มสรวลเยาะเย้ยพระกฤษณะวาสุเทพที่ต้องสำแดงตนเป็นนรสิงห์และต้องทำตนเองให้เหนื่อยด้วยการย่างพระบาทสามครั้ง

aticirakālalagnam atikrāntakunṛpatisahasrasaṃparkakalaṅkam iva
kṣālayantī **yasya** vimale kṛpāṇadhārājale ciram uvāsa rājalakṣmīḥ.
ประหนึ่งว่า สิริของพระราชา เมื่อชำระล้างมลทินที่แปดเปื้อนจากพระราชาชั่วร้ายนับพันองค์แล้วมาสถิตอยู่เป็นเวลานานในน้ำคือคมดาบ (/สายธารแห่งดาบ) อันไร้มลทินของพระองค์

yaś ca manasi dharmeṇa, kope yamena, prasāde dhanadena, pratāpe
vahninā, bhuje bhuvā, dṛśi śriyā, vāci sarasvatyā, mukhe śaśinā, bale
marutā, prajÑāyāṃ suraguruṇā, rūpe manasijena, tejasi savitrā vasatā,
sarvadevamayasya prakaṭitaviśvarūpākṛter anukaroti bhagavato
nārāyaṇasya.
พระองค์ทรงเป็นประหนึ่งพระนารายณ์ผู้ภควันต์ เพราะทรงมีอาการแห่งวิศวรูปที่เกิดจากทวยเทพทั้งปวง คือ มีพระธรรมสถิตอยู่ในหทัย มีพระยมสถิตอยู่ในความพิโรธ มีท้าวกุเวรสถิตอยู่ในความกรุณา มีพระอัคนีสถิตอยู่ในความมลังเมลือง มี

พระนางธรณีสถิตอยู่ที่พาหา มีพระลักษมีสถิตอยู่ในสายพระเนตร มีพระสรัสวตีสถิตอยู่ที่วาจา มีพระจันทร์สถิตอยู่ที่พระพักตร์ มีเทพมรุตสถิตอยู่ที่พละกำลัง มีพระพฤหัสบดีสถิตอยู่ในปัญญา มีพระกามเทพสถิตอยู่ในความงาม และมีพระอาทิตย์สถิตอยู่ในเดชานุภาพ

yasya ca madakalakarikumbhapīṭhapāṭanam
ācarato lagnasthūlamuktāphalena
dṛḍhamuṣṭinipīḍanān niṣṭhyūtadhārājalabindudantureṇeva
kṛpāṇenākṛṣyamāṇā ubhaṭoraḥkapāṭavighaṭitakavacasahasrāndhakāra-
madhyavartinī karikaraṭataṭagalitamadajalāsāradurdināsv abhisārikeva
samaraniśāsu samīpam asakṛd ājagāma rājalakṣmīḥ.
ขณะที่พระองค์กำลังฉีกตะพองช้างตกมัน สิริของพระราชาก็ถูกดึงออกมาด้วยดาบที่ประหนึ่งว่ามีหยดน้ำอยู่ในคมดาบ เมื่อนางอยู่ในความมืดในเสื้อเกราะนับพันที่ถูกฉีกออกมาจากทรวงอกของเหล่านักรบในสมรภูมิเวลากลางคืนที่โหดร้ายด้วยน้ำมันที่ไหลออกมาจากขมับช้างอันกว้าง สิรินั้นจึงเหมือนสตรีที่ออกไปหาชายคนรักยามราตรี

yasya ca hṛdayasthitān api patīn didhaksur iva pratāpānalo viyoginīnām
api ripusundarīnām antarjanitadāho divāniśaṃ jajvāla.
ไฟจากเดชานุภาพของพระองค์ ประหนึ่งว่าอยากจะเผาผลาญสามีที่อยู่ในใจของหญิงงามของศัตรู เมื่อพวกนางปราศจากสามีแล้ว ไฟนั้นจึงรุ่งโรจน์อยู่ในใจพวกนางทั้งวันและคืน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ส่วนตัวอย่างจาก*หรรษจริต*ที่แสดงให้เห็นการใช้อนุประโยคหลายชุดเพื่อขยายคำนามหลักเช่นกัน ดังนี้

tatra caivaṃvidhe … sthāṇvīśvarākhyo janapadaviśeṣaḥ /
ในดินแดนศรีกัณฐะนั้นนั่นเทียว มีแคว้นอันประเสริฐ นามว่า สถาณวีศวระ

yas tapovanam iti munibhiḥ, kāmāyatanamiti veśyābhiḥ,
saṃgītaśāleti lāsakaiḥ, yamanagaramiti śatrubhiḥ,
cintāmaṇibhūmirityarthibhiḥ, vīrakṣetramiti śastropajīvibhiḥ,
gurukulamiti vidyārthibhiḥ, gandharvanagaramiti gāyanaiḥ,
viśvakarmamandiramiti vijñānibhiḥ, lābhabhūmir iti vaidehakaiḥ,
dyūtasthānamiti bandibhiḥ, sādhusamāgama iti sadbhiḥ,
vajrapañjaramiti śaraṇāgataiḥ, viṭagoṣṭhīti vidagdhaiḥ, sukṛtapariṇāma
iti pathikaiḥ, asuravivaramiti vātikaiḥ, śākyāśrama iti śamibhiḥ,

apsaraḥpuramiti kāmibhiḥ, mahotsavasamāja iti cāraṇaiḥ, vasudhāreti ca viprair agṛhyata /

แคว้นนั้น เหล่ามุนีถือเป็นป่าศักดิ์สิทธิ์ นางคณิกาถือว่าเป็นที่อยู่ของคู่รัก นักแสดงถือว่าเป็นสังคีตศาลา ศัตรูถือว่าเป็นเมืองของพระยม เศรษฐีถือว่าเป็นแผ่นดินแก้วจินดามณี นักรบถือว่าเป็นแผ่นดินแห่งผู้กล้า พวกที่มุ่งแสวงหาวิชาถือว่าเป็นชุมนุมครูอาจารย์ นักขับลำนำถือว่าเป็นเมืองของเหล่าคนธรรพ์ คนมีปัญญาถือว่าเป็นปราสาทของพระวิศวกรรม พวกพ่อค้าวาณิชถือว่าเป็นแผ่นดินแห่งกำไร ผู้ต้องหาทั้งหลายต่างถือว่าเป็นบ่อนพนัน คนดีถือว่าเป็นชุมนุมนักบุญ คนจรจัดถือว่าเป็นกรงเพชร คนเจ้าเล่ห์ถือว่าเป็นชุมนุมนักเลง บรรดานักเดินทางถือว่าเป็นผลลัพธ์แห่งการทำดี ส่วนคนบ้าถือว่าเป็นปากทางแห่งอสูร คนรักความสงบถือว่าเป็นอาศรมแห่งพวกศากยะ คนมักมากในกามถือว่าเป็นนครแห่งนางอัปสร นักขับลำนำถือเป็นชุมนุมแห่งมหรสพ และเหล่าพราหมณ์ถือว่าเป็นสายธารแห่งทรัพย์ศฤงคาร

yatra ca mātaṅgagāminyaḥ śīlavatyaśca, gauryo vibhavaratāśca, śyāmāḥ padmarāgiṇyaśca,
dhavaladvijaśucivadanā madirāmodiśvasanāśca,
candrakāntavapuṣaḥ śirīṣakomalāṅgayaśca, abhujaṅgagamyāḥ kañcukinyaśca, pṛthukalatraśriyo daridramadhyakalitāśca,
lāvaṇyavatyo
madhurabhāṣiṇyaśca, apramattāḥ prasannojjvalamukharāgāśca
akautukāḥ prauḍhāśca pramadāḥ /

ณ ที่นั้น มีสาวงามหลายคน แม้จะมีท่วงท่าดั่งช้าง แต่ก็มีศีล (/แม้จะร่วมสมกับจัณฑาล แต่ก็เป็นคนซื่อตรง) แม้จะไร้เดียงสา แต่ก็อยากได้ทรัพย์ (/แม้จะเป็นนางเคารี แต่ก็ปราศจากความรักต่อพระศิวะ) แม้จะผิวดำ แต่ก็ประดับทับทิม (/แม้จะเป็นกลางคืน แต่ก็มีดอกบัวแดง) พวกนางมีปากที่เรืองรองด้วยฟันขาว (/มีปากที่บริสุทธิ์ดุจริมฝีปากของพราหมณ์ที่บริสุทธิ์) แต่ก็มีลมหายใจที่มีกลิ่นหอมของเหล้า นางมีสรีระร่างที่แข็งดุจหินจันทรกานต์ (/มีร่างกายที่งามน่ารักดุจพระจันทร์) แต่ก็มีอวัยวะบอบบางดุจดอกจามจุรีสีทอง พวกบุรุษที่กล้าหาญไม่กล้าเข้าใกล้เพราะพวกนางสวมเสื้อเกราะ (/พวกงูไม่กล้าเข้าใกล้เพราะนางเป็นงูพิษ) นางมีความงามเพราะสะโพกผาย (/นางเป็นประหนึ่งพระศรีคือชายาแห่งท้าวปฤถุ) และมีสะเอวงามคอด มีความงามวิไลลาวัณย์ มีวาจาอ่อนหวาน ไม่ผลีผลาม มีสีแดง (/ราคะ) ในปากที่งามพริ้มเพราผุดผ่อง (/

พริ้มเพราด้วยเหล้า) แม้จะเจริญวัย แต่ก็ยังไม่แต่งงาน (/ปราศจากความอยากรู้อยากเห็นในวัยสาว)

ตัวอย่างดังกล่าวชี้ให้เห็นการขยายประโยคให้ยาวมากขึ้นด้วยอนุประโยค ดังจะเห็นว่า มีอนุประโยคหลายชุดขยายพระราชาศูทรกะและแคว้นสถาณีศวรระใน*กาทัมพรี*และ*หรรษจริต*ตามลำดับ อนุประโยคแต่ละประโยคที่มีประพันธสรรพนามประกอบด้วยนั้นล้วนเป็นประโยคที่มีขนาดยาวทั้งสิ้น เทียบได้กับการใช้อนุประโยคอย่างโดดเด่นตัวเดียวในร้อยกรองแต่ละบทของพาณะ อนุประโยคเหล่านี้มีส่วนทำให้เกิดประโยคความซ้อนที่ยาวมาก

นอกจากพาณะจะขยายประโยคให้ยาวด้วยการใช้อนุประโยคในประโยคความซ้อนในลักษณะเดียวกับร้อยกรองแล้ว พาณะยังใช้ประโยคลักขณวันตะแทรกไว้หลายประโยคเป็นชุดก่อนจะถึงประโยคหลักอีกด้วย ดังจะพบได้ในร้อยแก้วของพาณะทั้งสองเรื่อง ตัวอย่างเช่น

tataśca prāpte jyeṣṭhāmūlīye māsi bahulāsu
bahulapakṣadvādaśyāṃ
vyatīte pradoṣasamaye samārurukṣati kṣapāyauvane
sahasaivāntaḥpure samudapādi kolāhalaḥ strījanasya / (หรรษจริต)

จากนั้น เมื่อฤกษ์เชยษฐะมาถึงแล้ว เมื่อดวงจันทร์ล่วงเข้าไปในตำแหน่งดาวกฤตติกา แรม 12 ค่ำ เมื่อยามกลางคืนเพิ่งเริ่มต้น ความวุ่นวายสับสนของเหล่านางในก็บังเกิดขึ้นที่ตำหนักในโดยพลัน

gatāyāṃ ca tasyām, astamupagate bhagavati hārītaharitavājini
sarojinījīviteśvare cakravākasuhṛdi savitari, lohitāyamāne
paścimāśāmukhe, haritāyamāneṣu kamalavaneṣu, nīlāyamāne
pūrvadigbhāge, pātālapaṅkakaluṣeṇa mahāpralayajaladhipayaḥpūreṇeva
timireṇāvaṣṭabhyamāne jīvaloke kiṃkartavyatāmūḍhā
taralikām apṛccham / (กาทัมพรี)

เมื่อนางจากไป เมื่อดวงอาทิตย์ผู้ภควันต์ ผู้มีม้าสีดั่งนกพิราบ ผู้เป็นสหายของนกจากพราก เจ้าชีวิตแห่งดอกบัว อัสดงคตแล้ว เมื่อเบื้องหน้าแห่งทิศตะวันตกกำลังแปรเปลี่ยนเป็นสีแดง เมื่อกลุ่มดอกบัวกลายเป็นสีเขียว (เพราะหุบอยู่) เมื่อทิศตะวันออกกลายเป็นสีนิล และเมื่อโลกของสิ่งมีชีวิตถูกความมืดซึ่งมีสีดำเหมือนโคลนตมของโลกบาดาลและเหมือนการเอ่อล้นของน้ำจากมหาสมุทรที่เข้าท่วมทับในคราวมหาประลัยเข้าปกคลุมอยู่นั้น ข้าไม่รู้ว่าควรทำสิ่งใด จึงถามนางตรลิกา

ตัวอย่างทั้งสองที่ยกมานั้นมีประโยคแทรกอยู่เป็นจำนวนมาก ดังจะเห็นว่า พาณะใช้ประโยคแทรกเพื่อพรรณนาบรรยากาศแวดล้อมตัวละคร และในขณะเดียวกันก็ทำให้ประโยคยาวขึ้นอีกด้วย การใช้ประโยคแทรกเป็นชุดหลายครั้งดังกล่าวพบได้ในวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ

สรุปได้ว่า ในแง่ประโยคในร้อยแก้ว พาณะใช้ประโยคขนาดยาว และใช้กลวิธีในการขยายประโยคแบบเดียวกันดังจะเห็นจากการใช้ประพันธสรรพนามและประโยคแทรกจำพวกลักขณวันตะหลายครั้งเป็นชุดเดียวกัน กลวิธีดังกล่าวจึงอาจสรุปได้ว่าเป็นวัจนลีลาของพาณะในส่วนของประโยคที่เห็นได้ชัดและเทียบเคียงได้ทั้งร้อยกรองและร้อยแก้วนั่นเอง

นอกจากองค์ประกอบทางภาษาต่าง ๆ ที่ปรากฏในร้อยกรองจะปรากฏในร้อยแก้วแล้วนั้น เครื่องมือสำคัญที่เป็นเอกลักษณ์ประการหนึ่งของพาณะก็คือเศลษะ ดังที่กล่าวไปในตอนท้ายบทที่ 3 แล้วว่า ในร้อยกรองของพาณะ เศลษะเป็นอรรถาลังการที่ปรากฏอยู่ในองค์ประกอบทางภาษาหลายประการด้วย เมื่อพิจารณาร้อยแก้วของพาณะจะเห็นว่า เศลษะปรากฏอยู่ในร้อยแก้วของพาณะเป็นจำนวนมาก

ตัวอย่างเช่น บทพรรณนาสาวงามในเมืองสถาณีศวระในเรื่อง*หรรษจริต*ซึ่งมีเศลษะเป็นชุดต่อเนื่องหลายชุดซึ่งทำให้เห็นสภาวะตรงกันข้ามที่อยู่ในตัวผู้หญิงทั้งหลายในเมืองนี้ เช่น mātaṅgagāminyaḥ śīlavatyaśca แปลได้ว่า “แม้จะมีท่วงท่าเหมือนช้าง แต่ก็มีศีล” หรืออาจแปลว่า “แม้จะร่วมสมกับจัณฑาล แต่ก็เป็นคนซื่อตรง” เพราะ mātaṅga แปลว่า “ช้าง” หรือ “จัณฑาล” ก็ได้ และ gauryo vibhavaratāśca แปลว่า “แม้จะไร้เดียงสา แต่ก็อยากได้ทรัพย์” ข้อความนี้ก็แปลได้อีกอย่างหนึ่งว่า “แม้จะเป็นนางเคารี แต่ก็ปราศจากความรักต่อพระศิวะ” เพราะคำว่า gaurī แปลว่า “ไร้เดียงสา” ก็ได้ หรือแปลว่า “นางเคารี” ซึ่งเป็นนามฉายาของพระนางอุมาอีกชื่อหนึ่งก็ได้ และคำว่า vibhava แปลว่า “ทรัพย์” หรือ “ปราศจากพระศิวะ” อันเนื่องมาจากวิเคราะห์คำศัพท์ว่า vi เป็นอุปสรรค แปลว่า “ไม่มี, ปราศจาก” bhava เป็นนามฉายาของพระศิวะก็ได้เช่นกัน เป็นต้น ด้วยเหตุนี้ เศลษะจึงนับเป็นวัจนลีลาที่สำคัญของพาณะที่ไม่อาจมองข้ามไปได้ แม้ว่า Hueckstedt จะมิได้วิเคราะห์ไว้ก็ตาม

4.1.5 การข่มผู้อื่น

ในบทที่ 3 การข่มผู้อื่นนั้นปรากฏในร้อยกรองของพาณะอย่างโดดเด่นหลายครั้งและนับเป็นวัจนลีลาที่น่าสนใจของพาณะ ในร้อยแก้ว จะเห็นว่า มีข้อความที่แสดงถึงการข่มผู้อื่นปรากฏอยู่ด้วยเช่นกัน การข่มผู้อื่นจึงนับเป็นนิสัยของพาณะประการสำคัญที่สะท้อนให้เห็นในวรรณคดีที่เขาแต่งทั้งร้อยกรองและร้อยแก้ว ตัวอย่างการข่มผู้อื่นในร้อยแก้วของพาณะมีดังนี้

nāmnaiva yo nirbhinnārātihṛdayo viracitanārasiṃharūpāḍambaram
ekavikramākrāntasakalabhuvanatalo vikramatrayāyāsitaṃ ca
jahāseva vāsudevam. (กาทัมพรี)

พระองค์ทรงทำลายหัวใจศัตรูได้เพียงเอ่ยพระนามเท่านั้น ทรงครอบครองพื้นโลกทั้งหมดด้วยความกล้าเพียงอย่างเดียว พระองค์จึงทรงประหนึ่งแย้มสรวลเยาะเย้ยพระวิษณุโอรสวสุเทวะที่ต้องสำแดงตนเป็นนรสิงห์และต้องทำตนเองให้เหนื่อยด้วยการย่างพระบาทถึงสามครั้ง

ตัวอย่างนี้เป็นบทพรรณนายกย่องราชาศูทรกะในเรื่อง*กาทัมพรี*ว่า เพียงความกล้าก็ทรงอยู่เหนือกว่าพระวิษณุได้ การยกพระวิษณุขึ้นมาเทียบก็เพื่อให้เห็นว่า แม้พระวิษณุยังต้องอวตารถึงสองปางหรือต้องทำอะไรบางอย่างเพื่อครอบครองโลกทั้งหมด ในขณะที่ราชาศูทรกะนั้นไม่ต้องทำสิ่งใด เพียงแค่มีความกล้าเท่านั้นก็ครอบครองโลกทั้งหมดไว้ได้ ด้วยเหตุนี้ พระราชาจึงทรงเหนือกว่าพระวิษณุ และพระวิษณุจึงถูกข่มด้วยความกล้าของพระราชาไปโดยปริยาย เพราะความยิ่งใหญ่ของพระวิษณุต้องแลกมาด้วยความเหน็ดเหนื่อย ในขณะที่ราชาศูทรกะทรงไม่ต้องลำบากพระวรกายแต่อย่างใด

ในกรณีของร้อยแก้วเรื่อง*กาทัมพรี* ไม่เพียงแต่ในแง่ของรายละเอียดที่กล่าวไปแล้วเท่านั้น เมื่อพิจารณาโครงเรื่องหลัก เราจะพบการข่มผู้อื่นที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งด้วย ผู้วิจัยเห็นว่า เทพที่น่าสงสารที่สุดในกรณีนี้คือ พระนางลักษมี กล่าวคือ เรื่อง*กาทัมพรี*มีโครงเรื่องสำคัญคือเรื่องราวความรักของผู้หญิงสองคนอันได้แก่กาทัมพรี เจ้าหญิงของพวกคนธรรพ์ ซึ่งเป็นตัวละครหลัก และนางมหาเศวตาซึ่งเป็นตัวละครที่มีความสำคัญในแง่การเล่าเรื่อง ดังจะเห็นว่าในตอนต้นเรื่อง หลังจากพาณะพรรณนาพระราชาศูทรกะแล้ว ก็เริ่มเรื่องด้วยการให้นางมหาเศวตาถือกรงที่มีนกแก้วไวศัมปายนะเข้ามายังท้องพระโรง นกตัวนั้นกล่าวถวายพระพรพระราชาแล้วก็เริ่มเล่าอดีตชาติของตน ที่กล่าวว่าเป็นการข่มก็เพราะว่า แม้พาณะจะเฉลยในภายหลังว่านางมหาเศวตานั้นแท้จริงแล้วก็คืออวตารของพระนางลักษมี แต่พาณะก็กำหนดให้นางมหาเศวตาเป็นหญิงในวรรณะจัณฑาล ดังนั้น แม้ว่าพาณะจะพรรณนานางไว้อย่างงดงามและพิถีพิถันมากเพียงใด ก็ปฏิเสธไม่ได้ว่า การกำหนดให้นางอยู่ในวรรณะจัณฑาลถือเป็นการข่มนางซึ่งเป็นเสมือนอวตารของเทพในไวศณพนิกายด้วยไปโดยปริยาย

ativinītaiḥ kapibhirapi caityakarma kurvāṇais trisaraṇaparaiḥ
paramopāsakaiḥ śukairapi śākyaśāsanakuśalaiḥ kośaṃ
samupadiśadbhiḥ śikṣāpadopadeśadoṣopaśamaśālinībhiḥ śārikābhirapi
darmadeśanāṃ darśayantībhir anavarataśravaṇagṛhītālokaiḥ
kauśikairapi bodhisattvajātakāni japadbhir
jātasaugataśīlaśītalasvabhāvaiḥ śārdūlair apy amāṃsāśibhir
upāsyamānam (หรรษจริต)

(ภิกษุทิวากรมิตระ) ผู้ได้การรับใช้จากบรรดาลิงผู้สงบเสงี่ยมยิ่ง มีพระไตรสรณคมน์เป็นเป้าหมาย กำลังบูชาเจดีย์อยู่ แม้เหล่านกแก้ว อุบาสกผู้ประเสริฐและฉลาดในคำสอนของพระศากยมุนีก็กำลังอรรถาธิบายคัมภีร์ (อภิธรรม) โกศะ ส่วนเหล่านกสาริกาผู้สงบระงับจากโทษด้วยการชี้แนะสิกขาบทก็กำลังแสดงธรรมเทศนา พวกนกเค้าซึ่งไม่เห็นสิ่งใดเพราะกำลังฟังอย่างต่อเนื่องก็กำลังสนทนาชาดกของพระโพธิสัตว์ แม้เสือโคร่งทั้งหลายก็เชื่องได้ด้วยศีลในศาสนาของพระพุทธเจ้า และเป็นผู้ไม่กินเนื้อไปได้

สถานการณ์ในตัวอย่างนี้คือ พระเจ้าหรรษะทรงเดินทางตามหาพระภคินีเธอไปในป่า ทรงได้พบภิกษุในศาสนาพุทธชื่อว่า “ทิวากรมิตระ” ผู้เป็นเหตุให้พระองค์มีพระทัยโน้มเอียงมานับถือศาสนาพุทธในภายหลัง แม้ตัวอย่างนี้เป็นการพรรณนาสภาพสัตว์ป่าที่แวดล้อมภิกษุทิวากรมิตระ ดังที่จะเห็นว่า ด้วยคำสอนของพุทธศาสนา สัตว์ทั้งหลายจึงละทิ้งนิสัยเดิมตามสัญชาตญาณของตน กลายเป็นผู้เรียบร้อยได้ แต่ในขณะเดียวกัน เราอาจมองว่าข้อความข้างต้นอาจเป็นการข่มศาสนาพุทธและสาวกได้เช่นกัน กล่าวคือ แม้พระเจ้าหรรษะจะทรงเลื่อมใสศาสนาพุทธ อย่างไรก็ตาม ศาสนาพุทธก็ไม่ใช่ศาสนาที่ตนเองรวมถึงพระเจ้าหรรษะนับถือมาแต่เดิม พาณะอาจต้องการจะข่มผู้นับถือศาสนาพุทธอย่างตรงไปตรงมาเหมือนเช่นที่ข่มเทพองค์อื่นในไวศณพนิกายก็เป็นได้ แต่ด้วยเหตุที่เป็นศาสนาที่พระราชาที่อุปถัมภ์ตนทรงเลื่อมใส พาณะอาจรู้สึกเกรงใจ และทำได้เพียงแสดงข้อความแฝงนัยของการข่มโดยอ้อมด้วยการพรรณนาให้ภิกษุนั้นแวดล้อมด้วยสัตว์ป่า น่าสังเกตว่าการกำหนดให้พระเจ้าหรรษะทรงได้พบภิกษุในป่าแม้จะสมเหตุสมผลกับท้องเรื่องที่พระภคินีเธอถูกลักพาไปในป่า แต่สถานการณ์ดังกล่าวก็สะท้อนว่า ศาสนาพุทธในความคิดของพาณะเป็นศาสนาที่ตัดขาดจากสังคม ต่างจากพราหมณ์ผู้มีพิธีกรรมเป็นเครื่องมือในการปฏิสัมพันธ์กับสังคมฮินดูเป็นอย่างมากตั้งแต่เกิดจนตาย การอยู่ป่าของภิกษุรูปนั้นแม้จะดูเหมือนเป็นการแสดงความเมตตา ทำให้ฝูงสัตว์ลืมสัญชาตญาณของตน แต่กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ผู้นับถือศาสนาพุทธแม้จะมีใจสูงส่งเพียงไรก็เทียบได้กับสัตว์ป่าเท่านั้น การบรรยายภาพของลิง เสือ และนกเหล่านั้นสำหรับผู้นับถือศาสนาพุทธอาจเป็นเรื่องธรรมดาเพราะพบได้ในชาดกอยู่แล้ว แต่สำหรับผู้นับถือศาสนาอื่นที่ไม่ใช่ศาสนาพุทธอาจรู้สึกขบขันได้เช่นกัน เพราะขัดแย้งกับธรรมชาติที่ควรจะเป็น

บริบทที่พระเจ้าหรรษะทรงได้พบศาสนาพุทธในป่าไม่ว่าจะมีความจริงทางประวัติศาสตร์หรือไม่ หรือพาณะอาจนึกจินตนาการขึ้นมาเองหรือไม่ เราไม่อาจทราบได้ แต่ข้อความข้างต้นก็ทำให้ผู้อ่านบางคนสงสัยได้ว่า นั่นอาจเป็นความตั้งใจของพาณะที่จะเหยียดหยามศาสนาอื่นที่ไม่ใช่ศาสนาที่ตนนับถือ ฉากในตอนนี้ทำให้ Winternitz (2008: 400) กล่าวว่า “... he is still sufficiently worldly and does not miss the opportunity to hurl unkind criticisms at the mendicants of the different sects; so for example in the beautiful

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

enumeration of the beings that are difficult to be found in the world." จะเห็นว่าความเห็นของ Winternitz ย่อมสนับสนุนประเด็นการข่มผู้อื่นที่แฝงอยู่ในบทประพันธ์ของพาณะและนับได้ว่าเป็นวัจนลีลาของพาณะได้อย่างชัดเจนนั่นเอง

ดังที่กล่าวไปทั้งหมดจึงอาจสรุปได้ว่า วัจนลีลาในร้อยแก้วของพาณะมีความเที่ยงตรงในระดับหนึ่งซึ่งนำมาวิเคราะห์เปรียบเทียบกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะที่วิเคราะห์ไปแล้วในบทที่ 3 ได้ การศึกษาเปรียบเทียบวัจนลีลาในร้อยแก้วของพาณะจึงช่วยสนับสนุนองค์ความรู้เรื่องวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ และทำให้เห็นว่า วัจนลีลาที่พบในร้อยกรองของพาณะนั้นเป็นของพาณะอย่างแท้จริง

4.2 วัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะกับกวีร่วมสมัย

ดังที่กล่าวในบทที่ 2 แล้วว่า กวีร่วมสมัยกับพาณะเท่าที่ยังมีหลักฐานการประพันธ์เหลืออยู่ได้แก่ พระเจ้าหรรษะ องค์อุปถัมภ์ของพาณะ มยูระซึ่งมีศักดิ์เป็นพ่อตาของพาณะ และภูษณะบุตรของพาณะเอง การวิเคราะห์วัจนลีลาของพาณะที่ผ่านมาเน้นความเข้าใจตัวบทที่เป็นผลงานของพาณะอย่างเดียวเท่านั้น อาจมองได้ว่าเป็นการแสดงภาพการวิเคราะห์เชิงลึก ส่วนการวิเคราะห์เปรียบเทียบผลงานของพาณะกับผลงานของกวีร่วมสมัยนับเป็นการแสดงภาพเชิงกว้าง เพราะว่าไม่มีกวีสันสกฤตผู้ใดที่ปราศจากการปฏิสัมพันธ์กับผู้อื่น โดยทั่วไปกวีทั้งหลายล้วนแล้วแต่อยู่ในสังคมอย่างใดอย่างหนึ่งทั้งสิ้น ผลงานของกวีเหล่านั้นก็ด้วยเช่นกัน การพิจารณาวัจนลีลาของพาณะจึงละเว้นไม่กล่าวถึงผลงานของกวีร่วมสมัยของพาณะไม่ได้ ทั้งนี้เพื่อให้เข้าใจว่า วัจนลีลาของพาณะทั้งในบทประพันธ์ร้อยกรองและที่มีลีลาของร้อยแก้วมาช่วยสนับสนุนนั้น เป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัวของพาณะคนเดียวเท่านั้นหรือมีลักษณะร่วมที่อาจเทียบเคียงกับกวีร่วมสมัยได้ด้วย คำตอบที่จะตามมาต่อไปนี้น่าจะทำให้วัจนลีลาของพาณะไม่ดำรงอยู่ในลักษณะตัดขาดจากบริบท

อันที่จริง กวีทั้งสามท่านที่กล่าวไปแล้วนั้นล้วนแล้วแต่เกี่ยวข้องกับพาณะทั้งสิ้น การใช้คำว่า “ร่วมสมัย” อาจไม่ครอบคลุม หรือกว้างเกินไป เพราะว่าเมื่อพิจารณาดูความสัมพันธ์ของกวีเหล่านั้น เราอาจอนุมานได้ว่า ทั้งสามย่อมต้องเคยได้พบและวิสาสะกับพาณะมาด้วยอย่างแน่นอน ไม่ว่าจะเป็นพระเจ้าหรรษะที่พาณะกล่าวไว้อย่างชัดเจนว่าตนเองเคยได้เข้าเฝ้า รวมทั้งมยูระและภูษณะผู้เป็นพ่อตาและบุตรของพาณะเอง จึงอาจกล่าวได้ว่า บุคคลที่กล่าวมานี้น่าจะมีส่วนในประสบการณ์ของกันและกันซึ่งน่าจะส่งผลต่อวัจนลีลาของแต่ละคนด้วยไม่มากก็น้อย ไม่ว่าจะในแง่ของการได้อิทธิพลหรือการแข่งขันกันซึ่งอาจเข้าใจได้โดยการพิจารณาสถานะของกวีนั้นเอง กล่าวคือภูษณะเป็นบุตร ก็น่าจะได้อิทธิพลของพาณะมาบ้าง ในขณะที่มยูระเป็นพ่อตาก็อาจอธิบายด้วยการแข่งกันก็เป็นได้แม้ว่าทั้งมยูระและพาณะจะไม่แสดงออกหรือกล่าวไว้อย่างชัดเจนก็ตาม

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

เมื่อพิจารณาในเบื้องต้น จะเห็นว่า ความร่วมสมัยนั้นก็ไม่ได้หมายความว่าจะทำให้วัจนลีลาของกวีแต่ละคนจำเป็นต้องเหมือนกันทุกประการเสมอไป กวีแต่ละคนย่อมมีโลกทัศน์และรสนิยมอันเป็นสิ่งแสดงตัวตนของกวีที่ต่างกัน อันจะเห็นได้จากวัจนลีลาของกวีแต่ละคนดังนี้

พระเจ้าหรรษะ องค์อุปถัมภ์ตัวพาณะเอง แม้ในทางวรรณคดีจะมีผู้กล่าวว่าพระองค์มิได้ทรงพระราชนิพนธ์บทละครบางเรื่องด้วยพระองค์เอง แต่พาณะเป็นผู้แต่งถวายโดยใช้ชื่อของพระเจ้าหรรษะ ข้อนี้ยังไม่เป็นเอกฉันท์ นักวิชาการในยุคสมัยปัจจุบันนี้ยังมีความเห็นต่างกัน บ้างก็เชื่อว่าไม่มีผลงานใดเป็นของพระเจ้าหรรษะเลย (Smith, 2009: xxvi-xxvii) ในขณะที่บางท่านตีความบทละครเหล่านั้นตามภูมิหลังของพระเจ้าหรรษะโดยมิได้กล่าวถึงปัญหาผู้แต่งที่เคยมีผู้สงสัยไว้แต่อย่างใด เช่น Skilton (2009: 3-9) กล่าวว่า การสละชีวิตเป็นทานของชีมูตวาหนะในบทละครเรื่อง*นาคานันทะ*นั้นสะท้อนให้เห็นบทบาทของการเป็นกษัตริย์อันเป็นหน้าที่ของพระองค์ที่ขัดแย้งกันและอาจตีความได้ว่า ความเมตตาที่จะช่วยชีวิตบางคนกลับกลายเป็นส่งผลในทางเสียหายแก่บางคนได้เช่นกัน เช่นเดียวกับบทบาทของการเป็นกษัตริย์ที่บางครั้งอาจต้องทำลายบางอย่างเพื่อรักษาบางอย่าง เป็นต้น

วัจนลีลาของพระเจ้าหรรษะมีลักษณะเฉพาะตัวคือความเรียบง่าย อ่อนหวาน เหมาะแก่การนำไปใช้ประกอบการแสดงละคร (Warder, 1994: 81) ตัวอย่างเช่น

paricyutas tatkucakumbhamadhyāt
kiṃ śoṣam āyāsi, mṛṇālahāra /
na sūkṣmatantor api tāvakasya
tatrāvakāśo, bhavataḥ kim u syāt //2.15//

ใยบัวเอ๋ย เจ้าพลัดตกลงมาจากปทุมถันของนางที่งามดั่งหม้อน้ำแล้ว ไฉนมาเหี่ยวแห้งไปได้ หากที่ว่างในนั้นไม่มีสำหรับเจ้าผู้มีเส้นใยละเอียดอ่อน แล้วเจ้าควรอยู่ที่ใดหรือ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

ตัวอย่างนี้มาจากบทละครเรื่อง*รัตนาวลี* องก์ที่ 2 ตอนที่พระเจ้าอุทยนะทรงได้พบนางสาคริกาซึ่งก็คือเจ้าหญิงรัตนาวลีปลอมตัวอยู่ในอุทยาน เป็นบทพูดของพระเจ้าอุทยนะ แสดงให้เห็นความงดงามและอ่อนหวานของถ้อยคำอันก่อให้เกิดศฤงคารรสแก่ผู้ชมด้วยการชมนาง กล่าวคือใจความสำคัญของร้อยกรองบทนี้คือการชมความงามของทรวงอกของนาง จะเห็นว่า กวีใช้อุปมาเปรียบเทียบปทุมถันของนางกับหม้อน้ำ และใช้คำถามวาทศิลป์เพื่อแสดงความอวบอิ่มของทรวงอกนางที่แม้แต่ใยบัวก็มิอาจติดอยู่ได้ เป็นการใช้อรรถาลังการประเภท “อปรัสตุตประศังสา” หรือการกล่าวสรรเสริญโดยอ้อมนั่นเอง

ด้วยเหตุที่พระเจ้าหรรษะทรงเป็นกษัตริย์ ลีลาของพระองค์บางครั้งจึงแสดงความแข็งกร้าวและตรงไปตรงมาด้วย เช่น

śītāṃśur mukham utpale tava dṛśau padmānukārau karau
rambhāgarbhanibhaṃ tathoruyugalaṃ bāhū mṛṇālopamau /
ity āhlādakarākhilāṅgi rabhasān niḥśaṅkam āliṅgya mām
aṅgāni tvam anaṅgatāpavidhurāṇy ehy ehi nirvāpaya //3.11//
ใบหน้าของเจ้าคือดวงจันทร์ที่มีรัศมีเย็น ดวงเนตรคือบัวเผื่อน กรละม้ายคล้ายบัวแดง อูรุทั้งคู่ดูเหมือนกาบกล้วย พาหาเจ้าอุปมาดุจใยบัว อวัยวะทุกส่วนสัดของเจ้าคือเหตุแห่งความปรีดิ์เปรม มาเถิด มา อย่าได้สงสัย สวมกอดข้าให้แน่น แล้วปลอบประโลมร่างกายที่เป็นทุกข์จากไฟของพระอนงค์ด้วยเถิด

Doniger (2006: 18-19) กล่าวว่า บทร้อยกรองข้างต้นมีลักษณะ “... is pretty dreadful, worse than anything that Bana or any court poet of the first order would produce for the sake of the seventh-century...” ซึ่งหมายความว่า Doniger เชื่อว่า บทละครเหล่านั้นเป็นผลงานของพระเจ้าหรรษะอย่างแท้จริง ตัวอย่างที่ยกมานี้ประกอบด้วยประโยคสั้นติดกันหลายประโยค น่าสังเกตว่า วรรคสุดท้ายที่มีการใช้วิภัตติหมวดปัญจมี (Imperative) น่าจะเป็นเหตุให้ Doniger เห็นว่าเป็นการออกคำสั่งที่ห้วน และเถรตรง อันเป็นลักษณะทั่วไปของผู้เป็นกษัตริย์ที่คุ้นเคยกับการออกคำสั่งอย่างตรงไปตรงมานั่นเอง

ส่วนมยูระ กวีร่วมสมัยกับพาณะอีกคนหนึ่ง มีชื่อเสียงเลื่องลือจากลีลาภาษาที่อ่านยาก แม้จะมีผลงานเพียงเรื่องเดียวที่หลงเหลือมาถึงปัจจุบันนั่นก็คือ*สูรยศตกะ*ก็ตาม ความยากของ*สูรยศตกะ*นั้นเป็นที่ประทับใจของนักวรรณคดีหลายคนซึ่งจะเห็นได้จากพลังของการใช้เศลษะและยมกจำนวนมากอันแสดงว่า มยูระเป็นนายของภาษาอย่างแท้จริง และเป็นที่ยอมรับกันทั่วไปว่า รีติของมยูระคือเคาฑะหรือเคาฑียะอย่างไม่มีผู้โต้แย้ง (Warder, 1994: 82-83) ตัวอย่างบทร้อยกรองใน*สูรยศตกะ*มีดังนี้

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

bhaktiprahvāya dātuṃ mukulapuṭakuṭīkoṭarakroḍalīnāṃ
lakṣmīm ākraṣṭukāmā iva kamalavanodghāṭanaṃ kurvate ye /
kālākārāndhakārānanapatitajagatsādhvasadhvaṃsakalyāḥ
kalyāṇaṃ vaḥ kriyāsuḥ kisalayarucayas te karā bhāskarasya //2//
รัศมีของสูรยเทพโปรดกระทำความรุ่งเรืองแก่ท่าน รัศมีที่ทำให้บัวกอใหญ่บาน ราวกับปรารถนาจะถือเอาความมลังเมลือง (/พระศรี) ซึ่งแอบอยู่ในช่องว่างคือกระเปาะเป็นโพรงอยู่ข้างในดอกบัวตูมไปให้แก่ผู้นอบน้อมด้วยความภักดี สามารถทำลายความกลัวว่าโลกจะพินาศไปในปากแห่งความมืดมนอนธการที่เป็นการปรากฏตัวของพระกาล และมีความเรืองรองดุจช่อใบไม้อ่อน

ร้อยกรองนี้เป็นตัวอย่างหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นความยากของ*สูรยศตกะ* มีการใช้สมาสที่ยาวมากถึง 10 คำ ครอบคลุมทั้งบาท คือ **kālākārāndhakārānanapatitajagatsādhvasa dhvaṃsakalya** ซึ่งประกอบด้วยคำว่า **kāla** “พระกาล” **ākāra** “การปรากฏตัว” **andhakāra** “ความมืด” **ānana** “ปาก” **patita** “ตกไป, พินาศ” **jagat** “โลก” **sādhvasa** “ความกลัว” **dhvaṃsa** “ทำลาย” **kalya** “สามารถ” จะเห็นว่า มีการใช้ศัพทาลังการต่าง ๆ อย่างแพรวพราว มียมกในการซ้ำพยางค์ **kālā**ā**rā**ndha**kārā** ในสมาสดังกล่าว และยมกยังปรากฏในตำแหน่งที่เชื่อมระหว่างบาทที่ 3 กับบาทที่ 4 คือการซ้ำพยางค์ว่า **kalyā** สองครั้ง นอกจากนี้ ยังมีเฉกานุปราสะในการซ้ำคู่เสียง **k m** ในบาทที่ 2 คือ **ākraṣṭukāmā iva kamala** และการซ้ำคู่เสียง **s dhv** ในสมาสในบาทที่ 3 ด้วย คือ **sādhvasadhv**aṃsa มีการซ้ำเสียงพยัญชนะ **k** มากถึง 13 ครั้ง ร้อยกรองบทนี้จึงมีวฤตตยนุปราสะที่โดดเด่นมาก อีกทั้งยังมีเศลษะในคำว่า **lakṣmī** ซึ่งอาจแปลว่า ความมลังเมลืองก็ได้ หรืออาจแปลว่าพระลักษมีก็ได้ เพราะตามตำนานของฮินดู พระลักษมีประทับอยู่บนดอกบัวเมื่อทรงผุดขึ้นมาจากการกวนเกษียรสมุทร การใช้เศลษะเป็นองค์ประกอบสำคัญที่ทำให้ร้อยกรองบทนี้มีความหมายหลายประการ

ส่วนภูษณะเป็นกวีที่มีอายุน้อยที่สุดในบรรดากวีที่ร่วมสมัยกับพาณะ เป็นที่ยอมรับกันว่าเขาไม่มีฝีมือทางการประพันธ์เท่าพาณะผู้เป็นบิดา แม้ว่าการเปรียบเทียบระหว่างบิดากับบุตรดังกล่าวอาจไม่เป็นธรรมต่อภูษณะอันเนื่องมาจากเป็นการวินิจฉัยโดยยกเอางานของพาณะเป็นตัวตั้ง อย่างไรก็ตาม การใช้ภาษาบางอย่างก็ถือเป็นข้อบกพร่องของภูษณะอย่างเลี่ยงไม่ได้ ดังจะเห็นว่า ในร้อยกรองของภูษณะ มีการใช้คำจำพวกนิบาตที่ไม่ต้องแจกรูปศัพท์หรือ Adverb โดยไม่จำเป็นอยู่ด้วย โดยทั่วไปลักษณะนี้ถือว่าไม่ดี เพราะคำเหล่านี้เป็นเพียงแต่คำเสริมความเท่านั้น ไม่มีความหมายสำคัญต่อประโยคแต่อย่างใด ทั้งนี้ เป็นไปได้ว่าภูษณะอาจวางคำไม่ครบจำนวนฉันทลักษณ์ จึงเกิดที่ว่างจนต้องหาคำจำพวกนิบาตมาเติมให้ครบนั่นเอง ตัวอย่างร้อยกรองของภูษณะที่มีการใช้คำจำพวกนิบาตโดยไม่จำเป็น เช่น

bījāni garbhitaphalāni vikāśabhāñji
vaptr**aiva** yāny ucitakarmabalāt kṛtāni
utkṛṣṭabhūmivitatāni **ca** yānti puṣṭiṃ
tāny **eva** tasya tanayena **tu** saṃhṛtāni //8//
เมล็ดพันธุ์เหล่าใดมีผลอยู่ภายใน แสดงถึงความสมบูรณ์พร้อม
อันผู้หว่านได้กระทำไว้ด้วยกำลังแห่งการกระทำที่เหมาะสม
แผ่ไปในแผ่นดินอันประเสริฐ และถึงซึ่งความเจริญงอกงาม
เมล็ดพันธุ์เหล่านั้นอันบุตรของเขารวบรวมไว้แล้ว

ตัวอย่างนี้ชี้ให้เห็นว่า มีการใช้นิบาตถึง 4 ครั้ง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง **tu** ในบาทที่ 4 ภูษณะน่าจะเพิ่มเข้ามาเพื่อให้สัมผัสกับเสียง **t** ซึ่งดูเหมือนเป็นเสียงที่ต้องการจะเน้นในบาทที่ 4 เพราะโดยปกติคำนี้มีหน้าที่เป็นคำสันธาน คือ เชื่อมประโยค แปลว่า “ส่วน...” หรือ “แต่...” ในขณะที่คำนี้ไม่มีความหมายดังกล่าวในตัวอย่างที่ยกมาข้างต้น นอกจากภูษณะจะใช้นิบาตหลายครั้งซึ่งสะท้อนความไม่ชำนาญเทียบเท่าบิดาแล้ว จะเห็นได้ว่า ลีลาของภูษณะก็เรียบง่าย ไม่ซับซ้อนเท่าพาณะผู้เป็นบิดาด้วย ทั้งนี้ สืบเนื่องมาจากการใช้คำสมาสส่วนใหญ่ไม่เกิน 3 คำ การวางคำในประโยคที่ไม่ซับซ้อน ไม่ข้ามบาท คำส่วนใหญ่แจกวิภัตติ ผู้อ่านจึงติดตามความหมายและแปลได้ไม่ยากเท่าพาณะ อย่างไรก็ตามลักษณะการใช้นิบาตโดยไม่จำเป็นก็ไม่ปรากฏในร้อยกรองของพาณะด้วยเช่นกัน เป็นไปได้ว่า ด้วยเหตุที่ภูษณะเป็นกวีที่ไม่มีชื่อเสียงมากเท่าบิดา ผลงานร้อยกรองที่เหลือมาจนถึงปัจจุบันจึงมีจำนวนน้อย คือ เพียง 8 บทเท่านั้น ซึ่งนับว่าน้อยที่สุดในบรรดากวีที่มีชีวิตอยู่ร่วมสมัยกับพาณะ

จะเห็นว่า กวีทั้งสามที่อยู่ร่วมสมัยกับพาณะล้วนแล้วแต่มีวัจนลีลาบางอย่างที่ต่างกันและบ่งบอกถึงฝีมือทางการประพันธ์ของกวีแต่ละคนได้ ในบรรดาทั้งสามคนนั้น มยูระดูเหมือนว่ามีวัจนลีลาใกล้เคียงพาณะมากกว่าผู้อื่น เมื่อพิจารณาสถานะของมยูระที่เป็นพ่อตาและตามตำนานที่กล่าวว่าเขาแต่ง*สูรยศตกะ*ไว้ก่อนที่พาณะจะแต่ง*จัณฑีศตกะ* พาณะก็อาจเป็นฝ่ายได้อิทธิพลจากมยูระบ้างก็เป็นได้

สิ่งที่น่าสังเกตประการสำคัญก็คือ แม้ว่ากวีแต่ละคนจะมีวัจนลีลาในร้อยกรองเป็นของตนเองก็ตามดังที่นักวรรณคดีหลายท่านได้แสดงความเห็นและรับรู้กันโดยทั่วไปซึ่งได้ยกไปแล้วนั้น แต่น่าสังเกตว่า ร้อยกรองของกวีร่วมสมัยเหล่านั้นมีวัจนลีลาพ้องกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะหลายประการ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

4.2.1 ยมก

ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า ยมกที่เป็นวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะมีขนาดสั้นส่วนมากมีจำนวน 2 พยางค์ ยมกเช่นนี้สามารถพบได้ในร้อยกรองของกวีร่วมสมัยกับพาณะด้วยเช่นกัน เช่น

rājyaṃ nirjitaśatru yogyasacive nyastaḥ samasto bharaḥ
samyakpālanalālitāḥ praśamitāśeṣopasargāḥ prajāḥ /
pradyotasya sutā vasantasamayas tvaṃ ceti nāmrā dhṛtiṃ
kāmaḥ **kāma**mupaitv ayam punar mama manye mahān utsavaḥ

//รัตนาวลี 1.9//

ยมกในตัวอย่างนี้คือ kāma ในคำว่า kāmaḥ kāmam คำแรกแปลว่าพระกามเทพ ส่วนอีกคำหนึ่งแปลว่า นั่นเทียว

vṛṣṭyā piṣṭātakasya dyutimiha malaye merutulyāṃ dadhānaḥ
sadyaḥ sindūradūrī kṛtadivasasamārambhasandhyātapaśrīḥ /
udgītairaṅganānāṃ calaca**raṇaraṇa**nnūpurahrādahṛdyair
udvāhasnānavelāṃ kathayati bhavataḥ **siddha**ye **siddha**lokaḥ
//นาคานันทะ 2.13//

ยมกในตัวอย่างดังกล่าวมี 2 แห่ง ได้แก่ raṇaraṇa ในบาทที่ 3 raṇa ชุดแรกอยู่ในคำว่า caraṇa ซึ่งแปลว่า “เท้า” ส่วนอีกชุดหนึ่งอยู่ในคำว่า raṇat ซึ่งแปลว่า “ส่งเสียงอยู่” นอกจากนี้ยังปรากฏยมกในอีกตำแหน่ง คือ ตอนท้ายบาทที่ 4 ในการซ้ำพยางค์ siddha สองครั้ง ครั้งแรกอยู่ในคำว่า siddhaye ซึ่งแปลว่า “เพื่อความสำเร็จ” ส่วนอีกชุดหนึ่งอยู่ในคำว่า siddha ซึ่งแปลว่า “นักสิทธ์”

vistīrṇaṃ vyoma dīrghāḥ sapadi daśa diśo vyastavelāmbhaso ʻbdhīn
kurvadbhir dṛśyamānāṃ **naganaga**raganābhoga**pṛthvīṃ** ca **pṛthvīm** /
padminy ucchvāsyate yair uṣasi jagad api dhvaṃsayitvā tamisrām
usrā visraṃsayantu drutam anabhimataṃ te sahasratviṣo vaḥ
//สูรยศตกะ 17//

ยมกในตัวอย่างนี้มีอยู่ 2 แห่งในบาทที่ 2 ได้แก่การซ้ำพยางค์ naga naga คำแรกแปลว่า “ภูเขา” ส่วนพยางค์ที่ซ้ำอีกชุดหนึ่งอยู่ในคำว่า nagara ซึ่งแปลว่า “เมือง” นอกจากนี้ยังมียมกในตอนท้ายบาทด้วย คือการซ้ำพยางค์ pṛthvīm คำแรกแปลว่า “กว้าง” ส่วนอีกคำหนึ่งแปลว่า “แผ่นดิน”

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

4.2.2 อนุปราสะ

ในการวิเคราะห์วัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ สิ่งที่ปรากฏอย่างโดดเด่นเป็นจำนวนมากก็คืออนุปราสะ ในผลงานร้อยกรองของกวีร่วมสมัยก็เช่นกัน อนุปราสะเป็นศัพทาลังการที่ปรากฏอย่างโดดเด่นด้วยเช่นกัน

ลาฏานุปราสะปรากฏในร้อยกรองของกวีร่วมสมัยดังนี้

dhūmavyākuladṛṣṭir **indu**kiraṇair āhlāditākṣī punaḥ
paśyantī varam utsukānatamukhī bhūyo hriyā Brahmanaḥ /

serṣyā pādanakh**endu**darpaṇagate gaṅgāṃ dadhāne Hare
sparśād utpulakā karagrahavidhau gaurī śivāyāstu vaḥ
//ปริยทรรศิกา 1.1//

ตัวอย่างนี้มีลาฏานุปราสะในการซ้ำคำว่า indu ซึ่งแปลว่า “ดวงจันทร์” เช่นกัน

jitaṃ uḍupatinā namaḥ surebhyo
dvijavṛṣabhā nirupadravā **bhavantu** /
bhavantu ca pṛthivī samṛddhasasyā
pratapatu **candra**vapurnarendra**candra**ḥ //รัตนาวลี 1.4//

ตัวอย่างนี้มีลาฏานุปราสะ 2 แห่งซึ่งปรากฏในการซ้ำคำว่า candra “พระจันทร์” ในสมาสเดียวกัน และการซ้ำคำว่า bhavantu “จงเป็น” ที่ท้ายบาทที่ 2 กับต้นบาทที่ 3

candanalatāgṛham idam
sa**candra**maṇiśilam api priyaṃ na mama /
candrānanayā rahitaṃ
candrikayā mukham iva niśāyāḥ //นาคานันทะ 2.5//

ตัวอย่างนี้มีลาฏานุปราสะในการซ้ำคำว่า candra “พระจันทร์” ในคำสมาสต่างกัน

bandhadhvaṃsaikahetuṃ śirasi nativaśābaddhasaṃdhyāñjalīnāṃ
lokānāṃ ye prabodhaṃ vidadhati vipulāmbhojakhaṇḍāśayeva /
yuṣmākaṃ te svacittaprathimapṛthutaraprārthanā**kalpa**vṛkṣāḥ
kalpantāṃ nirvi**kalpa**ṃ dinakarakiraṇāḥ ketavaḥ kalmaṣasya
//สูรยศตกะ 16//

ตัวอย่างนี้มีลาฏานุปราสะในการซ้ำคำว่า kalpa “เป็นไปได้, เหมาะสม” ในคำสมาสต่างกัน คือ kalpavṛkṣa “ต้นกัลปพฤกษ์” หรือต้นไม้ที่บันดาลให้เกิดสิ่งที่เป็นไปได้ตามใจปรารถนา กับคำว่า nirvikalpa ซึ่งแปลตามรูปศัพท์ว่า “มิใช่ว่าเป็นไปไม่ได้” ซึ่งก็หมายความว่า “เป็นไปได้, อย่างแน่นอน, อย่างสิ้นสงสัย”

นอกจากนี้ ยังมีเฉกานุปราสะอีกหลายแห่งด้วยเช่นกัน ตัวอย่างเช่น

svagṛodyānagate ’pi
snigdhe pāpaṃ viśaṅkyate **sn**ehāt /
kim u dṛṣṭabahvapāya-

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

pratibhayakāntāramadhyasthe //นาคานันทะ 5.1//

ตัวอย่างนี้มีเฉกานุปราสะในการซ้ำเสียงพยัญชนะสังโยค sn เป็นคู่ในบาทที่ 2

kusumasukumāramūrtir
dadhatī niyame**na tanuta**raṃ madhyam /
ābhāti makaraketoḥ
pārśvasthā cāpayaṣṭir iva //รัตนาวลี 1.19//

ตัวอย่างนี้มีเฉกานุปราสะในการซ้ำเสียง n กับ t เป็นคู่ในบาทที่ 2

ābhāti ratna**śata**śobhita**śāta**kumbha-
stambhāvasa**kt**apṛthumau**kt**ikadāmaramyam /
adhyāsitaṃ yuvatibhir vijitāpsarobhiḥ
prekṣāgṛhaṃ suravimānasamānam etat //ปริยทรรศิกา 3.2//

ตัวอย่างนี้มีเฉกานุปราสะในการซ้ำเสียง ś กับ t เป็นคู่ในบาทที่ 1 และการซ้ำเสียงพยัญชนะสังโยค kt เป็นคู่ในบาทที่ 2

bījāni garbhitaphalāni vikāśabhāÑji
vaptraiva yāny ucitakarmabalāt kṛtāni
utkṛ**ṣṭ**abhūmivitatāni ca yānti pu**ṣṭ**iṃ
tāny eva tasya **tana**yena tu saṃhṛ**tāni** //กาทัมพรี อุตตรภาค 8//

ตัวอย่างนี้มีเฉกานุปราสะในการซ้ำเสียง t กับ n เป็นคู่ในบาทที่ 4 และการซ้ำเสียงพยัญชนะสังโยค ṣṭ เป็นคู่ในบาทที่ 3

ja**mbh**ārātībhaku**mbh**odbhavam iva dadhataḥ sāndrasindūrareṇuṃ
ra**kt**āḥ si**kt**ā ivaughair udayagiritaṭīdhātudhārādravasya /
āyāntyā tulyakālaṃ kamalavanarucevā ˙ruṇā vo vibhūtyai
bhūyāsur bhāsayanto bhuvanam abhinavā **bhānavo bhānavī**yāḥ
//สูรยศตกะ 1//

ตัวอย่างนี้มีเฉกานุปราสะหลายครั้ง จะเห็นได้จาก การซ้ำเสียงพยัญชนะสังโยค mbh และ kt เป็นคู่ในบาทที่ 1 และ 2 ตามลำดับ นอกจากนี้ ยังมีการซ้ำเสียง bh n v เป็นคู่ในบาทที่ 4 ด้วยซึ่งถือว่าโดดเด่นมาก เพราะเฉกานุปราสะในการซ้ำพยัญชนะ 3 ตัวนั้นพบได้ยาก ส่วนใหญ่เป็น 2 ตัวทั้งสิ้น

น่าสังเกตว่า สิ่งที่ถือว่าเป็นลักษณะพิเศษของพาณะที่ปรากฏในวฤตตยนุปราสะ คือ การซ้ำพยัญชนะในคำที่สำคัญที่สุด ก็พบได้ในผลงานของกวีเหล่านั้นด้วย เช่น

kīrṇaiḥ piṣṭāta**k**aughaiḥ **k**ṛtadivasamukhaiḥ **k**u**ṅk**uma**kṣ**odagaurair
hemālaṃ**k**ārabhābhir bharanamitaśikhaiḥ śekharaiḥ **k**ai**ṅk**irātaiḥ /
eṣā veṣābhila**kṣy**asvavibhavavijitā**ś**eṣavitteśa**k**ośā
kauśāmbī śāta**k**umbhadravakhacitajanevai**k**apītā vibhāti
//รัตนาวลี 1.10//

ตัวอย่างนี้มีวฤตตยนุปราสะในการซ้ำพยัญชนะตัวเดียวกันหลายครั้ง จะเห็นว่าพยัญชนะที่ซ้ำมากที่สุดคือ k 10 ครั้ง ยิ่งไปกว่านั้น ยังมีการใช้พยัญชนะสังโยคที่เนื่องด้วย k อีกหลายตัว ได้แก่ ṅk, kṣ และ kṣy แม้จะไม่มีการซ้ำพยัญชนะสังโยคเหล่านี้ แต่ก็น่าสนใจว่าลักษณะร่วมของพยัญชนะเหล่านี้คือ มีพยัญชนะ k ประกอบด้วย ลักษณะนี้อาจอธิบายได้ว่าน่าจะเป็นเพราะคำที่สำคัญที่สุดในร้อยกรองบทนี้ก็คือ kauśāmbī ซึ่งเป็นชื่อเมืองที่กวีต้องการจะพรรณนา และเป็นคำนามหลัก เป็นประธานของประโยคนี้นั่นเอง

ni**j**ena **jīvit**enāpi **j**aga**t**ām upakāriṇaḥ /
pari**t**uṣṭāsmi **te v**atsa **jīva j**īmū**tav**āhana //นาคานันทะ 5.34//

จะเห็นว่า ในร้อยกรองบทนี้ พยัญชนะที่ซ้ำมากที่สุดคือ j และ t ซึ่งปรากฏซ้ำกัน 5 ครั้งเท่ากัน และพยัญชนะที่ซ้ำกันรองลงมา คือ v ซึ่งซ้ำกัน 4 ครั้ง พยัญชนะทั้งสามตัวนี้เป็นส่วนหนึ่งในคำสำคัญที่สุดในร้อยกรองบทนี้ คือ jīmūtavāhana “ชีมูตวาหนะ” พระเอกในเรื่องนี้นั่นเอง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

dehadvayārdhaghaṭanā**r**acitaṃ śa**rīr**am
ekaṃ yayo**r** anupalakṣitasandhibhedam /
vande sudurghaṭakathāpa**r**iśeṣasiddhyai
sṛṣṭer gu**r**u gi**r**isutāpa**r**ameśva**r**au tau //กาทัมพรี อุตตรภาคะ 1//

จะเห็นว่า พยัญชนะที่ซ้ำมากที่สุด คือ r ซึ่งปรากฏ 9 ครั้ง อันเนื่องมาจากคำที่สำคัญที่สุดในร้อยกรองบทนี้ คือ girisutāparameśvara ซึ่งเป็นเทพสององค์ที่กวีปรารถนาจะแสดงความเคารพ

jambhārātībhakumbhodbha**v**am i**v**a dadhataḥ sāndrasindūrareṇuṃ
raktāḥ siktā i**v**aughair udayagiritaṭīdhātudhārādra**v**asya /
āyāntyā tulyakālaṃ kamala**v**anaruce**v**ā ˙ruṇā **v**o **v**ibhūtyai
bhūyāsur bhāsayanto bhu**v**anam abhina**v**ā bhāna**v**o bhāna**v**īyāḥ
//สูรยศตกะ 1//

จะเห็นว่า พยัญชนะที่ซ้ำมากที่สุดคือ v 12 ครั้ง นั่นเป็นเพราะคำสำคัญที่สุดในร้อยกรองบทนี้คือ bhānavo ซึ่งเป็นรูปแจกวิภัตติที่ 4 จากคำว่า bhānu “พระอาทิตย์” ซึ่งเป็นเทพที่กวีสรรเสริญนั่นเอง

4.2.3 การวางคำกริยาไว้ข้างหน้าบาท

การวางคำกริยาอยู่หน้าบาทที่กล่าวว่าเป็นลักษณะที่พบได้ในร้อยกรองของพาณะกว่าครึ่งหนึ่งนั้น ก็พบได้ในงานของกวีร่วมสมัยเช่นกัน เช่น

anihatya taṃ samarthaḥ
katham iva jīmūtavāhanasyāham /
kathayiṣyāmi tava hṛtaṃ
rājyaṃ ripuṇeti nirlajjaḥ //นาคานันทะ 3.14//

ābhāti ratnaśataśobhitaśātakumbha-
stambhāvasaktapṛthumauktikadāmaramyam /
adhyāsitaṃ yuvatibhir vijitāpsarobhiḥ
prekṣāgṛhaṃ suravimānasamānam etat //ปริยทรรศิกา 3.2//

virama virama vahne muñca dhūmānubandhaṃ
prakaṭayasi kim uccair arciṣāṃ cakravālam /
virahahutabhujāhaṃ yon a dagdhaḥ priyāyāḥ
pralayadahanabhāsā tasya kiṃ tvaṃ karosi //รัตนาวลี 4.16//

bibhrāṇaḥ śaktim āśu praśamitabalavattārakaurjityagurvīṃ
kurvāṇo līlayā ˙dhaḥ śikhinam api lasaccandrakāntāvabhāsam /
ādadhyād andhakāre ratim atiśayinīm āvahan vīkṣanānāṃ
bālo lakṣmīm apārām apara iva guho ˙harpater ātapo vaḥ //สูรยศตกะ 25//

krāmaṃl lolo ˙pi lokāṃs tadupakṛtikṛtāv āśritaḥ sthairyakoṭiṃ
nṝṇāṃ dṛṣṭiṃ vijihmāṃ vidadhad api karoty antar atyantabhadrām /
yas tāpasyā ˙pi hetur bhavati niyaminām ekanirvāṇadāyī

bhūyāt sa prāgavasthādhikataraparіṇāmodayo ·rkaḥ śriye vaḥ //สูรยศต กะ 86//

dehadvayārdhaghaṭanāracitaṃ śarīram
ekaṃ yayor anupalakṣitasandhibhedam /
vande sudurghaṭakathāpariśeṣasiddhyai
sṛṣṭer guru girisutāparameśvarau tau //กาทัมพรี อุตตรภาคะ 1//

ตัวอย่างเหล่านี้ชี้ให้เห็นว่า การวางคำกริยาไว้หน้าบาทไม่ใช่วัจนลีลาของพาณะแต่ผู้เดียว หากแต่เป็นกลวิธีที่กวีร่วมสมัยเลือกใช้ในการประพันธ์ร้อยกรองของตนด้วยเช่นกัน

4.2.4 การใช้สมาส

เมื่อกล่าวถึงสมาส ในบทที่ 3 ผู้วิจัยได้กล่าวไปแล้วว่าการใช้สมาสที่มีขนาดยาวเป็นวัจนลีลาที่พบในร้อยกรองของพาณะ สมาสที่ยาวที่สุดในร้อยกรองของพาณะคือ 10 คำ หรือบางครั้งครอบคลุมเนื้อที่ทั้งบาท ถือว่าเป็นสมาสที่พบได้ยากและก่อให้เกิดความอัศจรรย์ใจ น่าสังเกตว่า เมื่อพิจารณาร้อยกรองของกวีร่วมสมัย สมาสที่มีขนาดยาวหรือที่ครอบคลุมทั้งบาทก็ปรากฏเป็นจำนวนมากด้วยเช่นกัน ตัวอย่างเช่น

harmyāṇāṃ hemaśṛṅgaśriyam iva nicayair arciṣām ādadhānaḥ
sāndrodyānadrumāgraglapanapiśunitātyantatīvrābhitāpaḥ /
kurvan krūḍāmahīdhraṃ sajalajaladharaśyāmalaṃ dhūmapātair
eṣa ploṣārtayoṣijana iha sahasaivotthito ·ntaḥpure ·gniḥ //รัตนาวลี 4.14//

ตัวอย่างนี้มีสมาสขนาดยาวที่ครอบคลุมเนื้อที่ในบาทที่ 2 ทั้งบาท นั่นคือ sāndrodyānadrumāgraglapanapiśunitātyantatīvrābhitāpa “มีความร้อนที่แรงยิ่งแสดงให้เห็นด้วยการเลือนหายไปของปลายไม้จำนวนมากในอุทยาน” ประกอบด้วยสมาสที่มีจำนวนคำมาสมาสกัน 9 คำ คือ sāndra “จำนวนมาก” udyāna “อุทยาน” druma “ต้นไม้” agra “ยอด, ปลาย” glapana “การเลือนหาย” piśunita “ถูกแสดงไว้แล้ว” atyanta “อย่างยิ่ง” tīvra “แหลมคม, แรงกล้า” abhitāpa “ความร้อน”

vṛntaiḥ kṣudrapravālasthagitam iva talaṃ bhāti śephālikānāṃ
gandhaḥ saptacchadānāṃ sapadi gajamadāmodamohaṃ karoti /
ete c**onnidrapadmacyutabahalarajaḥpuñjapiṅgāṅgarāgā**
gāyanty avyaktavācaḥ kim api madhuliho vāruṇīpānamattāḥ / / ปริยทรรศิกา 2.2//

ในตัวอย่างร้อยกรองข้างต้น มีสมาสอยู่หลายคำ จะเห็นว่า สมาสที่ยาวที่สุดอยู่ในบาทที่ 3 มีคำที่มาสมาสกันจำนวน 9 คำ คือ unnidrapadmacyutabahalarajaḥpuñja piṅgāṅgarāga “ซึ่งทำให้ร่างกาย (ของตน) มีสีเหลืองเป็นก้อนด้วยฝุ่นละอองจำนวนมากที่ร่วงลงมาจากดอกบัวสีแดงแรกแย้ม” ประกอบด้วยคำดังนี้ unnidra “เพิ่งตื่น, แรกแย้ม” padma “ดอกบัวสีแดง” cyuta “ที่ร่วงลง, ตกลง” bahala “จำนวนมาก” rajaḥ “ฝุ่น, ละออง” puñja “กอง, ก้อน” piṅga “สีเหลือง” aṅga “ร่างกาย, อวัยวะ” rāga “การย้อม, การทำให้มีสีสัน”

nidrāmudrāvabandhavyatikaram aniśaṃ padmakośād apāsyann
āśāpūraikakarmapravaṇanijakaraprīṇitāśeṣaviśvaḥ /
dṛṣṭaḥ siddhaiḥ prasaktastutimukharamukhair astam apy eṣa gacchann
ekaḥ ślāghyo vivasvān parahitakaraṇāyaiva yasya prayāsaḥ //นาคานันทะ 3.18//

ตัวอย่างนี้ชี้ให้เห็นว่ามีการใช้สมาสขนาดยาวหลายแห่ง สมาสที่ยาวที่สุดอยู่ในบาทที่ 2 คือ āśāpūraikakarmapravaṇanijakaraprīṇitāśeṣaviśva “(ดวงอาทิตย์) ทำให้ทั่วทั้งจักรวาลยินดีแล้วด้วยรัศมีของตนที่จดจ่ออยู่ในหน้าที่เพียงอย่างเดียวคือการเติมทิศทั้งหลายให้เต็ม (/เติมเต็มความหวังของผู้คน)” ประกอบด้วยคำมาสมาสกันทั้งสิ้น 10 คำ ดังนี้ āśā “ทิศ, ความหวัง” pūra “การเติมเต็ม” eka “หนึ่ง, อย่างเดียว” karma “การกระทำ, หน้าที่” pravaṇa “จดจ่อ, อุทิศแด่” nija “ของตน” kara “มือ, รัศมี” prīṇita “ถูกทำให้ยินดี” aśeṣa “ไม่มีเหลือ, ทั้งหมด” viśva “ทั้งหมด, จักรวาล”

vyādhūtakesarasaṭāvikarālavaktraṃ
hastāgravisphuritaśaṅkhagadāsicakram /
āviṣkṛtaṃ sapadi yena nṛsiṃharūpaṃ
nārāyaṇaṃ tamapi viśvasṛjaṃ namāmi //กาทัมพรี อุตตรภาคะ 2//

จะเห็นว่า ร้อยกรองบทนี้มีสมาสขนาดยาว 2 ชุดครอบคลุมทั้งบาทที่ 1 และ 2 ได้แก่ vyādhūtakesarasaṭāvikarālavaktra “มีใบหน้าน่าสะพรึงกลัวด้วยขนแผงคอคือชฎาที่สั่นไหว” ประกอบด้วยคำ 5 คำ คือ vyādhūta “ที่สั่นไหว” kesara “ขนแผงคอ” saṭā “ชฎา, มุ่นมวยผม” vikarāla “น่าเกรงขาม, น่าสะพรึงกลัว” vaktra “ใบหน้า” และ hastāgravisphuritaśaṅkha-gadāsicakra “มีจักร ดาบ คทา และสังข์เรืองรองอยู่ที่ปลายพระหัตถ์” ประกอบด้วยคำมาสมาสกันถึง 6 คำ ได้แก่ hasta “มือ” agra “ปลาย” visphurita “ที่เรืองรอง” śaṅkha “สังข์” gadā “คทา” asi “ดาบ” cakra “จักร”

pluṣṭāḥ pṛṣṭhe ·ṃśupātair atinikaṭatayā dattadāhātirekair
ekāhākrāntakṛtsnatridivapathapṛthuśvāsaśoṣāḥ śrameṇa /
tīvrodanyās tvarantām ahitavihataye saptayaḥ saptasapter
abhyāśākāśagaṅgājalasaralagalāvāṅnatāgrānanā vaḥ //สูรยศตกะ 45//

ตัวอย่างดังกล่าวชี้ว่า มยูระนิยมใช้สมาสยาวมาก ดังจะเห็นจากสมาสในบาทที่ 2 และ 4 ซึ่งมีจำนวน 10 คำทั้งสองชุด ได้แก่ ekāhākrāntakṛtsnatridivapathapṛthuśvāsaśoṣa “หายใจด้วยการถอนใจใหญ่เพราะดำเนินผ่านแนวบนท้องฟ้าไปทั้งหมดในวันเดียว” ประกอบด้วยคำดังนี้ eka “หนึ่ง” aha “วัน” ākrānta “ถูกก้าวล่วง, ผ่าน” kṛtsna “ทั้งหมด” tri “สาม” diva “ท้องฟ้า, สวรรค์” patha “ทาง” pṛthu “กว้าง, ใหญ่” śvāsa “ลมหายใจ, การถอนใจ” śoṣa “พลังชีวิต, การหายใจ” ส่วนสมาสอีกชุดหนึ่งที่มีจำนวน 10 คำเช่นกัน คือ abhyāśākāśagaṅgājalasarala-galāvāṅnatāgrānana “จมูก (lit. ใบหน้าส่วนปลาย) (อันม้าเหล่านั้น) ก้มลงล่างด้วยคอที่มุ่งตรงสู่น้ำจากแม่น้ำคงคาในท้องฟ้าที่แผ่ไปทั่ว” ประกอบด้วยคำดังนี้ abhyāśa “แผ่ไปทั่ว” ākāśa “อากาศ, ท้องฟ้า” gaṅgā “แม่น้ำคงคา” jala “น้ำ” sarala “มุ่งตรง” gala “คอ” avāk “เบื้องล่าง, ทิศใต้” nata “ก้มลง, ค้อมลง” agra “ส่วนปลาย” ānana “ใบหน้า”

4.2.5 การเชื่อมระหว่างบาท

ในบทที่ 3 ผู้วิจัยได้กล่าวว่า การเชื่อมระหว่างบาทเป็นวัจนลีลาที่น่าสนใจประการสำคัญในร้อยกรองของพาณะที่จะเห็นได้จากองค์ประกอบทางภาษารวมถึงศัพทาลังการต่าง ๆ น่าสังเกตว่า ผลงานของกวีร่วมสมัยกับพาณะแสดงถึงการเชื่อมระหว่างบาทในลักษณะเดียวกัน ด้วยเหตุนี้การเชื่อมระหว่างบาทจึงไม่อาจกล่าวได้อย่างชัดเจนว่าเป็นนวลักษณ์ของพาณะหรือไม่ ตัวอย่างเช่น

saṃsarpadbhiḥ samantāt kṛtasakalaviyanmārgayānair vimānaiḥ
kurvāṇāḥ prāvṛṣīva sthagitaravirucaḥ śyāmatāṃ vāsarasya /
ete yātāś ca sadyas tava vacanam itaḥ prāpya yuddhāya **si*ddh*āḥ**
si*ddh*aṃ codvṛttaśatrukṣayabhayavinamadrājakaṃ te svarājyam
//นาคานันทะ 3.15//

ตัวอย่างนี้แสดงเฉกานุปราสะที่เชื่อมระหว่างบาทที่ 3 กับ 4 คือ การซ้ำคู่เสียง s กับ ddh ในคำว่า **si*ddh*āḥ si*ddh*aṃ**

jitaṃ uḍupatinā namaḥ surebhyo
dvijavṛṣabhā nirupadravā **bhavantu** /

bhavantu ca pṛthivī samṛddhasasyā
pratapatu candravapurnarendracandraḥ //รัตนาวลี 1.4//

ตัวอย่างดังกล่าวแสดงลาฏานุปราสะที่เชื่อมระหว่างบาทที่ 2 กับ 3 ในการซ้ำคำว่า bhavantu

vyādhūtakesarasaṭāvikarālavaktraṃ
hastāgravisphuritaśaṅkhagadāsicakr**am** /
āviṣkṛt**aṃ** sapadi yena nṛsiṃharūp**aṃ**
nārāyaṇ**aṃ** tamapi viśvasṛjaṃ namāmi //กาทัมพรี อุตตรภาคะ 2//

ตัวอย่างนี้แสดงอันตยนุปราสะที่เชื่อมระหว่างบาทที่ 2 กับ 3 และบาทที่ 3 กับ 4 ด้วยการซ้ำเสียง am ในที่สุดของคำว่า cakram nārāyaṇam และ nṛsiṃharūpam

āvṛttibhrāntaviśvāḥ śramam iva dadhataḥ śoṣoṇaḥ svoṣmaṇeva
grīṣme dāvāgnitaptā iva rasam asakṛd ye dharitryā dhayanti /
te prāvṛṣy āttapāṇātiśayaruja ivodvāntatoyā hi**m**a**rt**au
mārtaṇḍasyāpracaṇḍāś ciram aśubhabhide 'bhīśavo vo bhavantu
//สูรยศตกะ 14//

ตัวอย่างนี้แสดงเฉกานุปราสะที่เชื่อมระหว่างบาทที่ 3 กับ 4 ในการซ้ำเสียง m rt เป็นคู่ในคำว่า hi**m**a**rt**au **mārt**aṇḍasya

ābhāti **ratnaśataśobhitaśātakumbha-**
stambhāvasaktapṛthumauktikadāmaramyam /
adhyāsitaṃ yuvatibhir vijitāpsarobhiḥ
prekṣāgṛhaṃ suravimānasamānam etat //ปริยทรรศิกา 3.2//

ตัวอย่างนี้มีสมาสเชื่อมระหว่างบาทที่ 1 กับ 2 คือ ratnaśataśobhitaśātakumbha-stambhāvasaktapṛthumauktikadāmaramyam “งดงามด้วยสร้อยไข่มุกเม็ดใหญ่ที่แขวนอยู่บนเสาทองคำที่ประดับประดาด้วยรัตนะนับร้อย”

mahāhimastiṣkavibhedamukta-
raktacchaṭācarcitacaṇḍacañcuḥ /
kvāsau garutmān kva ca nāma **soma-**
saumyasvabhāvākṛtir eṣa sādhuḥ //นาคานันทะ 4.12//

ตัวอย่างนี้มีสมาสเชื่อมระหว่างบาทที่ 1 กับ 2 คือ **mahāhimastiṣkavibheda-muktaraktacchaṭācarcitacaṇḍacañcu** “ผู้มีจะงอยปากอันดุร้ายที่ถูกชโลมด้วยความเรืองรองของเลือดที่ออกมาการทำลายมันสมองของงูใหญ่” และระหว่างบาทที่ 3 กับ 4 คือ **somasaumyasvabhāvākṛti** “ผู้มีรูปลักษณ์และธรรมชาติอ่อนโยนดุจพระจันทร์”

gadye kṛte ’pi guruṇā tu tathākṣarāṇi
yan nirgatāni pitur eva sa me ’nubhāvaḥ /
ekaplavāmṛtarasāspadacandrapāda-
samparka eva hi mṛgāṅkamaṇer dravāya //กาทัมพรี อุตตรภาคะ 5//

ตัวอย่างนี้มีสมาสเชื่อมระหว่างบาทที่ 3 กับ 4 คือ **ekaplavāmṛtarasāspada-candrapādasamparka** “การสัมผัสรัศมีจันทร์อันเป็นที่สถิตแห่งสายน้ำอมฤตเพียงแห่งเดียว”

4.2.6 เศลษะ

ดังที่กล่าวในบทที่ 3 แล้วว่าพาณะนิยมใช้เศลษะในร้อยกรองของตนหลายครั้ง มีส่วนสำคัญที่ทำให้ผู้อ่านสร้างภาพต่องานของพาณะว่าอ่านยาก น่าสังเกตว่า กวีร่วมสมัยก็นิยมใช้เศลษะในงานของตนด้วยเช่นกัน ไม่ว่าเราจะเข้าใจว่าวัจนลีลาของกวีเหล่านั้นเป็นอย่างไรก็ตาม กล่าวคือ บางคนอาจกล่าวว่าพระเจ้าหรรษะมีลีลาที่เรียบง่าย หรือตรงไปตรงมา งานของมยูระอ่านยากยิ่งกว่าพาณะ หรืองานของภูษณะด้อยกว่าพาณะ น่าสังเกตว่า เราสามารถพบการใช้เศลษะในผลงานของกวีเหล่านี้ ตัวอย่างเช่น

haṃsāṃsāhatahemapaṅkajarajaḥsamparkapaṅkojjhitair
utpannair mama **mānasād** api paraṃ toyair mahāpāvanaiḥ /
svecchānirmitaratnakumbhanihitair eṣābhisicya svayaṃ
tvāṃ vidyādharacakravartinam ahaṃ prītyā karomi kṣaṇāt
//นาคานันทะ 5.37//

ด้วยความยินดี ข้านี้จะทำให้เจ้าเป็นจักรพรรดิแห่งวิทยาธรเพียงชั่วขณะ
หลังจากรดน้ำอภิเษกเอง ด้วยน้ำที่บริสุทธิ์ยิ่ง
ปราศจากโคลนตม ผสมกับละอองดอกบัวทองที่ช้ำด้วยไหล่ของหงส์
เกิดขึ้นจากใจของข้า (/จากทะเลสาบมานสะ)
ซึ่งเก็บไว้ในเหยือกแก้วที่ข้าเนรมิตขึ้นตามใจปรารถนา

ตัวอย่างนี้มีเศลษะในการใช้คำ **mānasād** ซึ่งแปลว่า “จากใจ” ก็ได้ หรือแปลว่า “จากทะเลสาบมานสะ” ก็ได้เช่นกัน

viśrāntavigrahakatho ratimañjanasya
citte vasan priyavasantaka eva sākṣāt
paryutsuko nijamahotsavadarśanāya
vatseśvaraḥ kusumacāpa ivābhyupaiti //รัตนาวลี 1.8//

ราชาแห่งแคว้นวัตสะเสด็จมาถึง
ทรงประดุจพระกามเทพผู้มีธนูดอกไม้มาประจักษ์แก่ตา คือ
ทรงเบื่อหน่ายจากการสนทนาเรื่องสงคราม (/เรื่องร่างกาย)
สถิตอยู่ในใจของชนผู้มีความรัก (/นางรตี)
มีวสันตกะเป็นเพื่อนรัก (/มีฤดูใบไม้ผลิเป็นเพื่อนรัก)
ประสงค์จะทอดพระเนตรงานเฉลิมฉลองนี้ด้วยพระองค์เอง

ตัวอย่างนี้แสดงการใช้เศลษะ ทำให้เราเทียบกันระหว่างพระราชาอุทยนะกับพระกามเทพไปโดยตลอด เศลษะในร้อยกรองบทนี้จะเห็นได้จากการใช้คำว่า vigraha ซึ่งแปลว่า “สงคราม” และ “ร่างกาย” ก็ได้ rati ซึ่งแปลว่า “ความรัก” หรือเป็นชื่อของนางรตี ชายาของพระกามเทพ และคำว่า vasantaka ซึ่งแปลว่า “ฤดูใบไม้ผลิ” และเป็นชื่อของวิทูษกะในเรื่องด้วยนั่นเอง

bibhrāṇaḥ **śaktim** āśu praśamitabalavat**tāraka**urjityagurvīṃ
kurvāṇo līlayā ˙dhaḥ **śikhinam** api lasaccandrakāntāvabhāsam /
ādadhyād **andhakāre** ratim atiśayinīm āvahan vīkṣanānāṃ
bālo lakṣmīm apārām apara iva guho ˙harpater ātapo vaḥ

//สูรยศตกะ 25//

แสงอรุณแห่งสูรยเทพ ผู้เป็นใหญ่ในเวลากลางวัน
ประดุจพระกุมารการติเกยะอีกองค์หนึ่ง กล่าวคือ
แสงอรุณทรงพลังอำนาจยิ่งใหญ่ที่อาจเอาชนะดวงดาวที่มีกำลังแรงกล้าโดยพลัน
พระการติเกยะทรงหอกด้ามใหญ่ที่ปราบตารกาสูรผู้ทรงพลังให้สงบลงได้พลัน
แสงอรุณดับแสงเรืองของหินจันทรกานต์และแม้กระทั่งดับแสงไฟได้อย่างมีลีลา
พระการติเกยะทรงนกยูงที่เรืองแสงดุจหินจันทร์กานต์นั้นอย่างมีลีลา
แสงอรุณนำความยินดีอันมากล้นมาให้แก่ดวงตาทั้งหลายในความมืดมนอนธการ
พระการติเกยะทรงนำความยินดีอันมากล้นมาแก่ดวงตาทั้งหลายของพระศิวะ
ขอแสงอรุณนั้นจงนำมาซึ่งโชคลาภไม่มีที่สิ้นสุดแก่ผองท่าน

จะเห็นว่า ร้อยกรองบทนี้มีการใช้เศลษะหลายครั้งเพื่อเทียบให้เห็นระหว่างแสงแดดยามเช้ากับพระการติเกยะในคราวเดียว คือ śakti แปลว่า “หอก” และ “พลังอำนาจ”

tāraka แปลว่า “ดาว” และเป็นชื่ออสูรตนหนึ่งตามตำนานที่กล่าวว่าพระการติเกยะทรงเกิดมาเพื่อปราบอสูรตนนี้ **śikhin** แปลว่า “ไฟ” และ “นกยูง” และ **andhakāra** แปลว่า “ความมืด” และแปลว่า “พระศิวะ” ได้ด้วยการตัดคำอีกอย่างหนึ่ง คำนี้จึงแปลตามตัวอักษรได้ว่า “ผู้เป็นอริแห่งอสูรอันธกะ” และหมายถึงพระศิวะได้นั่นเอง

kāsambarīrasabhareṇa samasta eva
matto na kiṃ cid api cetayate jano ’yam /
bhīto ’smi yan na rasavarṇavivarjitena
tac cheṣam ātmavacasāpy anusaṃdadhānaḥ
//กาทัมพรี อุตตรภาคะ 7//

ข้านี้ถูกรวมไว้กับความท่วมท้นจากกรสวรรณคดีในเรื่อง*กาทัมพรี*
(/รสชาติของน้ำเมา) เมามายไม่ได้สติเลยแม้แต่น้อย
จึงแต่งเรื่องที่เหลือนี้ด้วยถ้อยคำของตนเอง
ที่ปราศจากรสชาติและสีสันโดยไม่หวาดกลัว

จะเห็นว่า ร้อยกรองบทนี้มีการใช้เศลษะในคำว่า **kādambarīrasa** ซึ่งเป็นสมาส แปลว่า “รสวรรณคดีในเรื่อง*กาทัมพรี*” หรือ “รสชาติของน้ำเมา” ก็ได้

4.2.7 ประโยค

ประเด็นเรื่องประโยคก็เช่นกัน จะเห็นว่า ลักษณะประโยคที่เป็นวัจนลีลาของพาณะ คือ การใช้ประโยคขนาดยาวที่ครอบคลุมเนื้อที่ทั้งฉันทลักษณ์และการใช้ประโยคแทรกเป็นชุด ก็ปรากฏในผลงานของกวีร่วมสมัยด้วยเช่นกัน

ตัวอย่างการใช้ประโยคขนาดยาวในฉันท์ 1 บท เช่น

digdhāṅgā haricandanena dadhataḥ santānakānāṃ srajo
māṇikyābharaṇaprabhāvyatikaraiś citrīkṛtācchāṃśukāḥ /
sārdhaṃ siddhagaṇair madhūni dayitāpītāvaśiṣṭāny amī
miśrībhūya pibanti candanalatācchāyāsu vidyādharāḥ //นาคานันทะ 3.9//

บรรดาวิทยาธรเหล่านี้ลูบไล้ร่างกายด้วยกระแจะจันทน์ สวมพวงมาลัยดอกกัลปพฤกษ์ มีผ้าโปร่งแสงที่ถูกแต่งแต้มสีสันด้วยการต้องแสงเรืองจากเครื่องประดับทับทิม เมื่อไปรวมตัวกับเหล่านักสิทธ์แล้ว ก็ดื่มน้ำผึ้งที่เหลือจากสาวงามดื่มทิ้งไว้

dehadvayārdhaghaṭanā**r**acitaṃ śa**rī**ram
ekaṃ yayo**r** anupalakṣitasandhibhedam /
vande sudurghaṭakathāpa**r**iśeṣasiddhyai

sṛṣṭer gu**r**u gi**r**isutāpa**r**ameśva**r**au tau //กาทัมพรี อุตตรภาคะ 1//

ข้าน้อมอภิวันท์พระปรเมศวรและพระนางปารวตี คุรุแห่งการสร้าง ผู้มีสรีระร่างเชื่อมต่อกันจากครึ่งหนึ่งของร่างทั้งสองกลายเป็นร่างเดียวกันสนิทแนบแน่น เพื่อความสำเร็จทุกประการในกถาที่ยากยิ่ง

jambhārātībhakumbhodbhavam iva dadhataḥ sāndrasindūrareṇuṃ
raktāḥ siktā ivaughair udayagiritaṭīdhātudhārādravasya /
āyāntyā tulyakālaṃ kamalavanarucevā ruṇā vo vibhūtyai
bhūyāsur bhāsayanto bhuvanam abhinavā bhānavo bhānavīyāḥ
//สูรยศตกะ 1//

แสงอรุณของสูรยเทพที่เพิ่งเริ่มสาดแสงยังแผ่นดิน ประหนึ่งว่าทรงไว้ซึ่งผงสีแดงชาดที่จับตัวเป็นก้อนซึ่งออกมาจากตะพองของช้างเอราวัณ มีสีแดงเสมือนว่าถูกรดด้วยห้วงน้ำของสายธารที่ไหลผ่านแร่ธาตุบริเวณไหล่เขาอุทยคีรี ในเวลาเดียวกันด้วยความมลังเมลืองของกอบัวที่ฉายแสงออกมา ขอแสงนั้นจงโปรดสถิตอยู่เพื่อความเจริญรุ่งเรืองของพวกท่านด้วยเถิด

จะเห็นว่า ตัวอย่างที่ยกมานี้ล้วนแล้วแต่มีประโยคเดียวทั้งสิ้น ไม่ว่าจะเป็นฉันทลักษณ์ที่มีความยาวเพียงใดก็ตาม กวีทั้งหลายก็จะพรรณนาความให้จบความภายในฉันท์ 1 บท

นอกจากนี้ กลวิธีการขยายประโยคด้วยการใช้ประโยคแทรกหลายประโยคที่เคยกล่าวไปแล้วว่าเป็นวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะนั้น ก็พบในผลงานของกวีร่วมสมัยกับพาณะด้วย ตัวอย่างเช่น

śvāsotkampini kampitaṃ kucayuge maune priyaṃ bhāṣitaṃ
vaktre syāḥ kuṭilīkṛtabhrūṇi tathā yātaṃ mayā pādayoḥ /
itthaṃ naḥ sahajābhijātyājanitā sevaivam devyāḥ paraṃ
premābandhavivardhitādhikarasā prītis tuyā sā tvayi //รัตนาวลี 3.18//

เมื่อปทุมถันของนางกระเพื่อมด้วยการถอนใจ ข้าตัวสั่น
เมื่อนางนิ่งเงียบ ข้ากล่าวคำหวาน
เมื่อนางขมวดคิ้ว ข้าก็ไปอยู่แทบเท้านาง
พวกเรารับใช้พระเทวีเช่นนี้ เพราะทรงถือกำเนิดในอภิชาตสกุล
ทว่า ความอิ่มใจซึ่งมีรสอารมณ์เพิ่มพูนขึ้นด้วยพันธะแห่งรักนั้นเกิดขึ้นเพราะเจ้า

kailāsādrav udaste paricalati gaṇeṣūllasatkautukeṣu
kroḍaṃ mātuḥ kumāre viśati viṣamuci prekṣamāṇe saroṣam /
pādāvaṣṭambhasīdadvapuṣi daśamukhe yāti pātālamūlaṃ
kruddho 'py āśliṣṭamūrtir bhayaghanam umayā pātu tuṣṭaḥ śivo naḥ

//ปริยทรรศิกา 1.2//

เมื่อภูเขาไกรลาสถูกยกขึ้นและสั่นไหว เมื่อเหล่าคณะแสดงความตื่นตระหนก
เมื่อพระการติเกยะเข้าไปอยู่ในอุระของพระมารดา
เมื่องู (สังวาลย์ของพระศิวะ) มองไปรอบ ๆ ด้วยความโกรธ
เมื่อร่างทศกัณฐ์ร่างจมลงสู่พื้นบาดาลด้วยการกดพระบาท
ขอพระศิวะ ผู้ซึ่งแม้ว่าจะพิโรธ กลับยินดีได้เนื่องจากพระอุมาสวมกอดพระวรกาย
ไว้ด้วยทรงกลัวยิ่ง จงคุ้มครองพวกเราด้วยเถิด

astādrīśottamāṅge śritaśaśini tamaḥkālakūṭe nipīte
yāti vyaktiṃ purastād aruṇakisalaye pratyuṣaḥpārijāte /
udyanty āraktapītāmbaraviśadatarodvīkṣitā tīkṣṇabhānor
lakṣmīr lakṣmīr ivāstu sphuṭakamalaputāpāśrayā śreyase vaḥ

//สูรยศตกะ 42//

ขอความงามของดวงอาทิตย์ที่ร้อนแรง จงเป็นไปเพื่อความเจริญของพวกท่าน
ความงามนั้นประหนึ่งพระลักษมีผู้เคยสถิตอยู่ในกระเปาะดอกบัวบาน กล่าวคือ
ขณะที่ความงามนั้นปรากฏขึ้น ผู้คนก็เห็นว่า
มีแสงสว่างกระจ่างยิ่งกว่าท้องฟ้าสีเหลืองที่ถูกย้อมเป็นสีแดง
(/ขณะพระนางปรากฏขึ้น พระวิษณุผู้เป็นที่รักก็มองเห็นว่านางบริสุทธิ์ยิ่ง)
เมื่อดวงจันทร์อิงแอบอยู่บนยอดจอมภูผาอัสตะ
เมื่อหุบเขากาลกูฏสีดำถูกครอบงำ
และเมื่อดอกปาริชาตยามเช้าซึ่งมีช่อใบไม้อ่อนสีแดงประจักษ์แก่สายตา
ความงามนั้นก็ปรากฏขึ้น
(/เมื่อดวงจันทร์ไปสถิตอยู่ที่พระเศียรของพระศิวะผู้เป็นจอมเทพแห่งขุนเขาอัสตะ
เมื่อพระศิวะทรงดื่มพิษกาลกูฏสีดำไปแล้ว
เมื่อต้นปาริชาตยามเช้าแสดงซึ่งพระอรุณให้ประจักษ์แก่สายตาแล้ว
พระนางก็ปรากฏขึ้น)

จะเห็นว่า กวีเหล่านั้นใช้ประโยคแทรกเป็นชุดเพื่อขยายประโยคให้ยาว เช่นเดียวกับที่จะพบได้ในร้อยกรองของพาณะ โดยเฉพาะอย่างยิ่งตัวอย่างที่ยกมาจากสูรยศตกะข้างต้น มยูระกำหนดให้ประโยคแทรกแต่ละประโยคมีเศลษะประกอบด้วย การมีเศลษะในประโยค

แทรกนอกจากจะเป็นเสมือนการบังคับโดยอ้อมให้ผู้อ่านต้องแปลประโยคแทรกเหล่านั้นมากกว่าหนึ่งครั้งแล้ว ยังเป็นการเน้นความสำคัญของประโยคแทรกแต่ละประโยคด้วยนั่นเอง

จากที่กล่าวมาทั้งหมดจะเห็นว่า วัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะไม่อาจกล่าวได้ชัดเจนว่าเป็นของพาณะแต่เพียงผู้เดียว สิ่งที่พบในวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะอาจพบได้ในวัจนลีลาในร้อยกรองของกวีร่วมสมัย ความเหมือนกันระหว่างพาณะกับกวีแต่ละคนมีสาเหตุต่างกัน ในกรณีของมยูระ จะเห็นว่า เนื่องจากมยูระใช้ลีลาภาษาแบบเคาฑีอย่างชัดเจนในร้อยกรองทุกบท เป็นต้นว่าการใช้เศลษะหรือการใช้อนุปราสะจำนวนมากในบทประพันธ์ ลักษณะภาษาเหล่านี้เป็นสิ่งที่มยูระพยายามใช้อย่างโดดเด่นอยู่ตลอด แม้ร้อยกรองของพาณะบางบทก็มิได้แสดงความหนักแน่นของการใช้ภาษาเทียบเท่ากับมยูระทุกบทเสมอไป วัจนลีลาของพาณะซึ่งเคยมีผู้จัดประเภทให้เป็นเคาฑีนั้นจึงมีโอกาสพ้องกับมยูระได้ ส่วนในกรณีของภูษณะผู้เป็นบุตรของพาณะเอง โดยขนบธรรมเนียมอินเดียซึ่งเน้นความสำคัญของวงศ์ตระกูลและความเคารพผู้ใหญ่ บุตรย่อมมีสิทธิที่จะดำเนินรอยตามบิดาอยู่แล้ว แม้ว่าลักษณะภาษาของภูษณะอาจไม่โดดเด่นเป็นเอกลักษณ์เท่าพาณะซึ่งน่าจะเป็นเหตุผลสำคัญซึ่งทำให้ไม่มีผลงานของภูษณะหลงเหลือมาจนถึงปัจจุบันมากเท่าบิดา แต่ความสอดคล้องกันบางประการก็ยังปรากฏให้เห็นได้ ยิ่งไปกว่านั้น การที่ภูษณะแสดงความตั้งใจในร้อยกรองเกริ่นนำเรื่องว่าจะแต่งกาทัมพรีต่อจากบิดา ก็ถือเป็นเหตุปัจจัยสำคัญที่ทำให้ภูษณะพยายามใช้ภาษาในลักษณะเดียวกับพาณะนั่นเอง

ในกรณีของพระเจ้าหรรษะ ลักษณะภาษาที่พ้องกันกับพาณะชี้ให้เห็นประเด็นน่าสนใจบางประการ ดังที่ได้กล่าวไปในบทที่ 2 แล้วว่า นักวรรณคดีบางคนเชื่อว่าบทละครบางเรื่องที่กล่าวกันว่าเป็นพระราชนิพนธ์ของพระเจ้าหรรษะนั้น แท้จริงแล้วเป็นผลงานของพาณะ[87] ลักษณะภาษาที่พ้องกันนั้นอาจเป็นหลักฐานสนับสนุนความเชื่อนี้ เป็นไปได้ว่า พาณะอาจแต่งบทละครเรื่องนั้นและยกให้เป็นผลงานของพระเจ้าหรรษะเนื่องจากพระองค์ทรงอุปถัมภ์พาณะไว้ในราชสำนัก และพาณะก็เคารพยกย่องพระเจ้าหรรษะมาก การที่กวีจะแต่งผลงานอุทิศให้แก่กษัตริย์ที่อุปถัมภ์ตนเองนับว่าไม่ใช่เรื่องแปลก อย่างไรก็ตาม ประเด็นนี้ก็ยังน่าสงสัยอยู่ เพราะหลักฐานที่ปรากฏดูเหมือนชี้นำให้สรุปได้ว่าพาณะได้เข้าเฝ้าและถวายตัวเป็นกวีราชสำนักเมื่อพระเจ้าหรรษะทรงมีพระชนมายุมากแล้ว[88] ดังนั้น ก็เป็นไปได้เช่นกันหากจะกล่าวว่า พระเจ้าหรรษะทรงพระราชนิพนธ์บทละครไว้ก่อนแล้วพาณะก็ทำตามพระราชนิยม ยิ่งไปกว่านั้น เมื่อพิจารณาข้อเท็จจริงว่าพาณะเป็นกวีผู้มีอหังการมาก คำถามจึงมีอยู่ว่าพาณะน่าจะฝากชื่อตนเองไว้ในผลงานบ้างหรือไม่ ดังเช่นในกรณีผลงานของ

---

[87] ดูรายละเอียดใน 2.2.2 ประวัติและผลงานของกวีร่วมสมัย 2.2.2.1 พระเจ้าหรรษะ

[88] ดูรายละเอียดใน 2.2.1 ประวัติพาณะ

พาณะหลายเรื่องที่พาณะกล่าวถึงตนเองไว้ทั้งทางตรงและทางอ้อม จะเห็นว่าไม่ปรากฏการอ้างถึงตัวตนพาณะในบทละครของพระเจ้าหรรษะแต่อย่างใด นอกจากนี้ ลักษณะภาษาที่พ้องกันอาจทำให้เกิดข้อสงสัยได้ว่า พาณะอาจเป็นที่ปรึกษาในการพระราชนิพนธ์บทละครของพระเจ้าหรรษะเหมือนเช่นในกรณีที่พระสารประเสริฐ (ตรี นาคะประทีป) ถวายคำปรึกษาแด่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 เมื่อคราวทรงพระราชนิพนธ์บทละครเรื่อง*มัทนะพาธา*ได้บ้างหรือไม่ แม้ในกรณีของพาณะอาจเทียบเคียงเช่นนั้นได้ แต่ก็ยังไม่มีหลักฐานสนับสนุนมากพอความสัมพันธ์ระหว่างวัจนลีลาของพาณะกับพระเจ้าหรรษะจึงยังปราศจากข้อสรุปที่แน่นอน ต่างกับมยูระและภูษณะซึ่งไม่มีความเชื่อว่าพาณะช่วยแต่งเหมือนเช่นพระเจ้าหรรษะแต่อย่างใด ยิ่งไปกว่านั้น การจะกล่าวว่าลักษณะภาษาที่พ้องกันระหว่างพาณะกับกวีร่วมสมัยทั้งสามเป็นวัจนลีลาที่นิยมร่วมกันในราชสำนักของพระเจ้าหรรษะอาจเป็นการตีความเกินตัวบท แม้เราอาจสันนิษฐานได้เช่นนั้นก็ตาม

หากวัจนลีลาของพาณะสะท้อนถึงความสัมพันธ์กับผลงานของกวีร่วมสมัย คำถามจึงมีอยู่ว่าเหตุใดชื่อของพาณะจึงเป็นที่กล่าวขานและยอมรับนับถือมากกว่ากวีผู้อื่นที่อยู่ในสมัยเดียวกัน ความสามารถทางการประพันธ์ของพาณะเป็นส่วนสำคัญ ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าสาเหตุสำคัญนอกจากความสามารถดังกล่าวอีกประการหนึ่งที่ทำให้พาณะมีชื่อเสียงยิ่งกว่ากวีร่วมสมัยท่านอื่นสืบเนื่องมาจากการแต่ง*หรรษจริต*ของพาณะนั่นเอง ทั้งนี้ เนื่องจากเนื้อหาสำคัญใน*หรรษจริต*กล่าวถึงประวัติของพระเจ้าหรรษะผู้ทรงเป็นจักรพรรดิฮินดูองค์สุดท้ายของดินแดนทางเหนือแห่งภารตวรรษก่อนราชวงศ์โมกุลซึ่งนับถือศาสนาอิสลามจะเข้ามายึดครอง ไม่มีผู้ใดปฏิเสธความยิ่งใหญ่ของพระองค์ การแต่ง*หรรษจริต*ของพาณะนอกจากจะเหมือนเป็นการประกาศว่าได้พบเห็นและสัมผัสความยิ่งใหญ่นั้นด้วยตนเองแล้ว ยังเป็นเครื่องยืนยันอีกด้วยว่าความยิ่งใหญ่นั้นครั้งหนึ่งเคยมีอยู่จริง ด้วยเหตุนี้ เป็นไปได้ว่า การที่กวีสมัยต่อมากล่าวถึงพาณะไม่ว่าจะเป็นการชื่นชมหรือยอมรับนับถือมากเพียงใดก็ตามนั้นอีกนัยหนึ่งจึงมีค่าเท่ากับว่าเป็นการกล่าวถึงความยิ่งใหญ่ของคนผู้เคยมีประสบการณ์ร่วมสมัยอยู่ในอาณาจักรที่มีจักรพรรดิผู้นับถือศาสนาฮินดู (แม้จะเป็นความยิ่งใหญ่ทางวัฒนธรรมและพระเจ้าหรรษะจะมีแนวโน้มไปทางศาสนาพุทธมหายานก็ตาม) การยกย่องพาณะหรือแม้แต่เลียนแบบอย่างพาณะจึงสื่อความหมายว่าตนเองได้เข้าถึงหรือเป็นส่วนหนึ่งของความยิ่งใหญ่นั้นแม้จะมิได้เกิดร่วมสมัยกับพาณะ ด้วยเหตุนี้ เหตุที่พาณะมีชื่อเสียงแพร่หลายมากกว่ากวีผู้อื่นร่วมสมัยจึงเป็นเรื่องที่เข้าใจได้ ความแพร่หลายนั้นอาจพิจารณาได้ว่ามิได้มาจากความสามารถแต่เพียงอย่างเดียวเท่านั้น หากแต่น่าจะมาจากการผูกตนเองไว้กับความยิ่งใหญ่บางประการทั้งในกรณีของพาณะและผู้ที่ยอมรับนับถือพาณะในสมัยหลังนั่นเอง

ความโดดเด่นที่สอดคล้องกับวัจนลีลาอื่น ๆ ในขณะเดียวกันนั้นทำให้เกิดคำถามสำคัญประการหนึ่ง คือ ในผลงานร้อยกรองของพาณะ มีลักษณะภาษาใดที่ไม่สอดคล้องกับวัจนลีลาของ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

กวีร่วมสมัยท่านอื่น และกล่าวได้ว่าเป็นของพาณะอย่างแท้จริง ผู้วิจัยเห็นว่า มีลักษณะภาษา 3 ประการที่ไม่พบในผลงานกวีร่วมสมัย และน่าจะกล่าวได้ว่าเป็นของพาณะอย่างแท้จริง ได้แก่ การใช้เศลษะมากกว่าสองความหมาย การใช้ประพันธสรรพนามตัวเดียวในบทประพันธ์ และการข่มผู้อื่น

เศลษะโดยทั่วไปนั้นเกิดจากการที่คำเดียวนั้นแปลได้หลายความหมาย ส่วนใหญ่คือสองความหมาย ในกรณีของพาณะ เศลษะบางครั้งแปลได้ 3 ความหมาย ลักษณะนี้ไม่พบในเศลษะของกวีร่วมสมัยกับพาณะแต่อย่างใด[89]

เมื่อพิจารณาร้อยกรองของกวีร่วมสมัยเทียบกับพาณะแล้ว จะเห็นว่า กวีร่วมสมัยทุกคนใช้ประพันธสรรพนามหลายตัวปรากฏหลายครั้งในร้อยกรองบทเดียวกัน เช่น

rūpaṃ **tan** nayanotsavāspadam **idaṃ** veṣaḥ **sa** evojjvalaḥ
sā mattadviradocitā gatir **iyaṃ tat** sattvam atyūrjitam /
līlā **sai**va **sa** eva sāndrajaladahrādānukārī svaraḥ
sākṣād darśita **eṣa** naḥ kuśalayā vatseśa ev**ānayā** //ปริยทรรศิกา 3.7//
นั่นคือรูปโฉมงามที่ทำให้นัยน์ตาข้ายินดี
นั่นคือเสื้อผ้าที่งดงามหรูหรา
นั่นคือท่าเดินซึ่งน่าจะเป็นของช้างตัวที่ตกมัน (มากกว่า)
ส่วนนั่นคือธรรมชาติที่เปี่ยมด้วยพลัง
นั่นคือความสง่างามของพระองค์เท่านั้น
และนั่นคือสุรเสียงที่กึกก้องราวกับเสียงคำรามของเมฆหนาทึบ
แท้จริงแล้วเขาผู้นั้นคือ วัตสราช ซึ่งหญิงเจ้าปัญญาผู้นี้ได้แสดงให้ข้าเห็นประจักษ์แล้ว

devīdāhapravādo ’**sau**
yo ’bhūl lāvāṇake purā /
kariṣyann iva **taṃ** satyam
ayam agniḥ samutthitaḥ //รัตนาวลี 4.15//
ไฟที่เกิดขึ้นนี้ราวกับว่าจะทำให้ข่าวลือเรื่องไฟไหม้พระเทวี
ซึ่งเกิดขึ้นในแคว้นลวณกะแต่ก่อนนั้นเป็นจริงอย่างนั้นแล

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

[89] ดูรายละเอียดเพิ่มเติมในบทที่ 3 หัวข้อ 3.2 เศลษะ

āmodānanditālir nipatati kim **iyaṃ** puṣpavṛṣṭir nabhastaḥ
svarge kiṃ v**aiṣa** cakraṃ mukharayati diśāṃ dundubhīnāṃ ninādaḥ /
(vihasya) ā jñātaṃ **so** 'pi manye mama javamarutā kampitaḥ pārijātaḥ
sārdhaṃ saṃvartakābhrair **idam** api rasitaṃ jātasaṃhāraśaṅkaiḥ
//นาคานันทะ 4.27//

เหตุใดดอกไม้จึงร่วงลงจากท้องฟ้ามาเป็นสายฝนซึ่งทำให้เหล่าผึ้งยินดี
ไฉนเสียงนฤนาทของกลองทั้งหลายจึงดังกึกก้องไปทั่วสารทิศบนสวรรค์
(หัวเราะ) โอ ข้ารู้แล้ว ข้าว่า ต้นปาริชาตคงจะสั่นไหวด้วยแรงลมกระพือปีกของข้าเป็นแน่แท้
เสียงคำรามนี้มาพร้อมกับบรรดาเมฆสังวรรตกะที่เป็นลางแห่งการสังหารสิ่งมีชีวิต

āryaṃ **yam** arcati gṛhe gṛha eva lokaḥ
puṇyaiḥ kṛtaś ca **yata** eva mamātmalābhaḥ /
sṛṣṭaiva **yena** ca kath**eyam** ananyaśakyā
vāgīśvaraṃ pitaram eva **tam** ānato 'smi //กาทัมพรี อุตตรภาค 3//

ชาวโลกเคารพอารยชนผู้ใดในบ้านทุกหลัง
ด้วยบุญทั้งหลาย ข้ากำเนิดมาจากผู้ใด
และกถาเรื่องที่ไม่มีผู้อื่นใดทำได้นี้ ใครแต่ง
ข้าย่อมน้อมไหว้บิดาผู้เป็นนายแห่งภาษาผู้นั้นนั่นเทียว

yaj jyāyo bījam ahnām apahatatimiraṃ cakṣuṣām añjanaṃ **yad**
dvāraṃ **yan** muktibhājāṃ **yad** akhilabhuvanajyotiṣām ekam okaḥ /
yad vṛṣṭyambhonidhānaṃ dharaṇirasasudhāpānapātraṃ mahad **yad**
diśyād īśasya bhāsāṃ **tad** avikalam alaṃ maṅgalaṃ maṇḍalaṃ vaḥ //สูรยศตกะ 73//

มณฑลแห่งดวงอาทิตย์นั้นจงชี้แนะสิ่งอันเป็นมงคลแก่พวกท่านด้วยเทอญ มณฑลซึ่งเป็นต้นเค้าอันยิ่งใหญ่แห่งกลางวัน ขจัดความมืด เป็นอัญชนะทาดวงตา เป็นทวารแห่งเหล่านักบวช เป็นที่อยู่แห่งเดียวสำหรับความเรืองรองแห่งโลกทั้งมวล เป็นที่กักเก็บน้ำฝน เป็นภาชนะรองรับเครื่องดื่มคือน้ำอมฤตแก่พื้นธรณี

รูปประโยคที่มีการใช้ประพันธสรรพนามหลายตัวในร้อยกรองบทเดียวกันเช่นนี้ไม่ปรากฏในร้อยกรองของพาณะแต่อย่างใด

ประเด็นเรื่องการข่มผู้อื่นก็เช่นกัน เมื่อพิจารณาร้อยกรองของกวีร่วมสมัยทั้งหมด พบว่าไม่มีบทประพันธ์ที่มีเนื้อหาข่มผู้อื่นแต่อย่างใด ไม่ว่าจะเป็นการข่มโดยตรงหรือโดยอ้อมก็ตาม การข่มผู้อื่นจึงถือเป็นวัจนลีลาเฉพาะตัวที่เป็นของพาณะอย่างชัดเจน ในกรณีของสูรยศตกะซึ่งมีเนื้อหา

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

เป็นการยกย่องสรรเสริญพระอาทิตย์ ซึ่งเราอาจอนุมานได้ว่า เป็นการเปิดโอกาสให้กวีแสดงการข่มผู้อื่นได้โดยปริยาย แต่เมื่อพิจารณาเนื้อความใน*สูรยศตกะ*ทั้งหมด ผู้วิจัยพบว่า มีเพียงการยกเทพองค์อื่น ๆ ขึ้นมาเทียบกับดวงอาทิตย์เท่านั้น การข่มผู้อื่นซึ่งรวมไปถึงการเสียดสีเยาะเย้ยหรือบริภาษผู้อื่นแบบพาณะจึงไม่พบใน*สูรยศตกะ*แต่อย่างใด ตัวอย่างการยกผู้อื่นขึ้นมาเทียบกับดวงอาทิตย์ใน*สูรยศตกะ* เช่น

bhūmiṃ dhāmno ʻbhivṛṣṭyā jagati jalamayīṃ pāvanīṃ saṃsmṛtāv apy
āgneyīṃ dāhaśaktyā muhur api yajamānāṃ yathāprārthitārthaiḥ /
līnām ākāśa evāmṛtakaraghaṭitāṃ dhvāntapakṣasya parvaṇy
evaṃ sūryo ʻṣṭabhedāṃ bhava iva bhavataḥ pātu bibhrat svamūrtim //สูรยศตกะ 91//

เนื่องจากดวงอาทิตย์ทรงไว้ซึ่งรูปทั้งแปดในตนเอง คือ แผ่นดิน เพราะความเรืองรอง น้ำ เพราะหลั่งน้ำฝนในโลก ลม เพราะการเป็นที่จดจำชื่อ ไฟ เพราะสามารถในการเผาผลาญเพียงชั่วขณะ พราหมณ์ผู้ประกอบพิธี เพราะได้ทรัพย์ตามที่ตนปรารถนา รูปที่พรางตนเองไว้ได้ คือ อากาศ รูปที่ต่อเนื่องกับดวงจันทร์ผู้มีรัศมีคือน้ำอมฤตในรอยต่อแห่งเวลากลางคืน
ขอดวงอาทิตย์ผู้ประหนึ่งพระศิวะเช่นนี้จงคุ้มครองท่านด้วยเทอญ

prākkālonnidrapadmākaraparimalanāvirbhavatpādaśobho
bhaktyā tyaktorukhedodgati divi vinatāsūnunā nīyamānaḥ /
saptāśvāptāparāntāny adhikam adharayan yo jaganti stuto ʻlaṃ
devair devaḥ sa pāyād apara iva murārātir ahnāṃ patir vaḥ //สูรยศตกะ 92//

ดวงอาทิตย์ เจ้าแห่งกลางวัน ทรงเป็นประดุจพระวิษณุอีกองค์หนึ่ง กล่าวคือ
ดวงอาทิตย์มีความงามของรัศมีที่เผยให้เห็นด้วยการได้สัมผัสกอบัวที่หุบอยู่ในยามเช้า
พระวิษณุก็ทรงงามโสภาด้วยพระบาทที่ปรากฏให้เห็น
ด้วยการสัมผัสกับพระหัตถ์ของพระลักษมีที่ทรงตื่นบรรทมในยามเช้า
ดวงอาทิตย์ถูกนำไปในท้องฟ้าโดยบุตรนางวินตา (อรุณ) อย่างไม่เหน็ดเหนื่อยด้วยความภักดี พระวิษณุก็ทรงถูกนำไปบนสวรรค์โดยบุตรนางวินตา (พญาครุฑ) เช่นกัน
ดวงอาทิตย์โคจรผ่านโลกทั้งหลายไปสิ้นสุดที่ทิศตะวันตกด้วยม้าทั้งเจ็ด ทวยเทพจึงสดุดี
พระวิษณุทรงอยู่เหนือโลกทั้งเจ็ดซึ่งมีจุดสิ้นสุดที่ได้มาโดยเร็วยิ่ง ทวยเทพจึงแซ่ซ้องสดุดี
ขอดวงอาทิตย์นั้นจงคุ้มครองพวกท่าน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

bibhrāṇaḥ śaktim āśu praśamitabalavattārakaurjityagurvīṃ
kurvāṇo līlayā ·dhaḥ śikhinam api lasaccandrakāntāvabhāsam /
ādadhyād andhakāre ratim atiśayinīm āvahan vīkṣanānāṃ
bālo lakṣmīm apārām apara iva guho ·harpater ātapo vaḥ //สูรยศตกะ 25//

แสงอรุณแห่งสูรยเทพ ผู้เป็นใหญ่ในเวลากลางวัน
ประดุจพระกุมารการติเกยะอีกองค์หนึ่ง กล่าวคือ
แสงอรุณทรงพลังอำนาจยิ่งใหญ่ที่อาจเอาชนะดวงดาวที่มีกำลังแรงกล้าได้โดยพลัน
พระการติเกยะทรงหอกด้ามใหญ่ที่ปราบตารกาสูรผู้ทรงพลังให้สงบลงได้พลัน
แสงอรุณดับแสงเรืองของหินจันทรกานต์และแม้กระทั่งดับแสงไฟได้อย่างมีลีลา
พระการติเกยะทรงนกยูงที่เรืองแสงดุจหินจันทร์กานต์นั้นอย่างมีลีลา
แสงอรุณนำความยินดีอันมากล้นมาให้แก่ดวงตาทั้งหลายในความมืดมนอนธการ
พระการติเกยะทรงนำความยินดีอันมากล้นมาแก่ดวงตาทั้งหลายของพระศิวะ
ขอแสงอรุณนั้นจงนำมาซึ่งโชคลาภไม่มีที่สิ้นสุดแก่ผองท่าน

จะเห็นว่า การเอ่ยถึงเทพองค์อื่น ๆ ในสูรยศตกะไม่อาจพิจารณาได้ว่ามีลักษณะข่มผู้อื่นเหมือนดังพาณะ จึงอาจกล่าวได้ว่า การข่มผู้อื่นน่าจะเป็นวัจนลีลาของพาณะอย่างแท้จริง

ที่กล่าวไปแล้วในบทนี้สรุปได้ว่า วัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะปรากฏในร้อยแก้วของพาณะด้วย แสดงว่า แม้รูปแบบการประพันธ์จะต่างกัน แต่วัจนลีลาของพาณะก็ยังปรากฏเช่นเดิม รูปแบบการประพันธ์จึงมิใช่ปัจจัยที่จะทำให้วัจนลีลาต่างออกไปโดยสิ้นเชิง หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือ มิใช่อุปสรรคต่อการสำแดงตัวตนด้วยลักษณะภาษา วัจนลีลาของพาณะจึงมีความสม่ำเสมอในระดับหนึ่ง และสิ่งที่พบในร้อยกรองจึงมีร้อยแก้วช่วยสนับสนุน ทำให้มั่นใจได้ว่าวัจนลีลาในร้อยกรองนั้นน่าจะเป็นวัจนลีลาของพาณะอย่างแท้จริง การศึกษาตัวบทวรรณคดีด้วยวัจนลีลาจึงทำให้ได้ข้อสรุปที่น่าเชื่อถือ อย่างไรก็ตาม สืบเนื่องจากข้อเท็จจริงที่ว่ากวีล้วนแล้วแต่อยู่ในสังคม มีปฏิสัมพันธ์ในสังคม การพิจารณาแต่เพียงร้อยกรองของพาณะอย่างเดียวเท่านั้นอาจทำให้ได้ผลการศึกษาที่ตัดขาดจากบริบทและไม่สอดคล้องกับความเป็นจริง ผู้วิจัยจึงนำบทประพันธ์ร้อยกรองของกวีร่วมสมัยมาพิจารณาในประเด็นวัจนลีลาประกอบด้วย การพิจารณาดังกล่าวชี้ว่า วัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะมิใช่ของพาณะแต่เพียงผู้เดียวเสมอไป สิ่งที่พบในวัจนลีลาของพาณะก็อาจพบในร้อยกรองของกวีร่วมสมัยได้เช่นกัน จึงถือว่า วัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะมีลักษณะไม่ต่างจากวัจนลีลาของกวีร่วมสมัยกับพาณะ กล่าวคือ แสดงลักษณะสัมพันธบทกับผลงานของกวีร่วมสมัย ลักษณะทางภาษาต่าง ๆ ที่ปรากฏร่วมกันอาจเป็นความนิยมในการแต่งคำประพันธ์ในราชสำนักของพระเจ้าหรรษะในช่วงเวลานั้นก็เป็นได้

อย่างไรก็ตาม มีวัจนลีลาบางประการที่ไม่พบในผลงานของกวีร่วมสมัยด้วยเช่นกัน อันได้แก่ การใช้เศลษะที่แปลได้ถึง 3 ความหมาย ในขณะที่กวีอื่น ๆ ใช้เพียง 2 ความหมายเท่านั้น การใช้ประพันธสรรพนามเพียงตัวเดียวต่อคำประพันธ์หนึ่งบท ในขณะที่กวีคนอื่นมีปรากฏใช้หลายตัว และการข่มผู้อื่นซึ่งกวีอื่น ๆ ไม่ทำ หรืออาจทำเพียงการเปรียบเทียบ ดังจะเห็นได้จากสูรยศตกะที่ได้ยกตัวอย่างไปแล้วข้างต้น แต่ก็จะเห็นว่า เทียบไม่ได้กับพาณะที่แสดงการข่มผู้อื่นไว้หลายครั้งทั้งแบบตรงไปตรงมาและโดยอ้อม ทั้งนี้ ก็เป็นประเด็นที่สัมพันธ์กับอหังการของพาณะซึ่งผู้วิจัยได้กล่าวไปแล้วในบทที่ 2 ทั้งสามประการนี้แสดงให้เห็น “Foregrounding” อันเป็นลักษณะเด่นทางภาษาที่ทำให้ผู้อ่านจดจำได้ว่าเป็นผลงานของพาณะ และในขณะเดียวกันก็ทำให้ร้อยกรองของพาณะโดดเด่นและแตกต่างจากกวีร่วมสมัย ด้วยเหตุนี้ เราจึงกล่าวได้ในเบื้องต้นว่า ในการนำวัจนลีลาที่พบในร้อยกรองของพาณะไปวินิจฉัยร้อยกรองที่มีปัญหาผู้แต่งต่อไปนั้น หากคำประพันธ์บทใดกอปรด้วยการใช้ภาษาที่โดดเด่นทั้งสามดังกล่าวก็อาจพิจารณาว่ามีแนวโน้มที่จะนับว่าเป็นงานของพาณะได้มากกว่าลักษณะทางภาษาแบบอื่นซึ่งสอดคล้องกับกวีร่วมสมัยนั่นเอง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

บทที่ 5

วิเคราะห์วัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะตามแนวทฤษฎีรีติ

ในบทที่ 3 และ 4 ผู้วิจัยได้วิเคราะห์วัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะตามแนวทางวัจนลีลาศาสตร์ที่มุ่งเน้นการแสดงลักษณะเฉพาะทางภาษาโดยเฉพาะเรื่องการใช้เสียง ประกอบกับการใช้สถิติบางส่วนซึ่งเป็นแนวทางการวิเคราะห์แบบตะวันตก แม้จะได้ผลลัพธ์ที่น่าจะเป็นวัจนลีลาของพาณะจริงซึ่งยืนยันด้วยวัจนลีลาในร้อยแก้วของพาณะเอง แต่ผลที่ได้ก็เป็นสิ่งที่ปรากฏอยู่ร่วมกับผลงานของกวีร่วมสมัยเป็นส่วนใหญ่ซึ่งเป็นที่เข้าใจได้ และมิได้หมายความว่าผลการศึกษาที่ได้นั้นจะลดทอนคุณค่าความสามารถของพาณะแต่อย่างใด หากแต่เป็นความเข้าใจวัจนลีลาของพาณะในภาพรวมที่เชื่อมโยงกับตัวบทอื่น ๆ ร่วมสมัยซึ่งน่าจะเข้าใกล้ความเป็นจริงทางประวัติศาสตร์มากกว่าที่จะพิจารณาตัวบทร้อยกรองของพาณะเพียงคนเดียวเท่านั้น

อย่างไรก็ตาม มุมมองเกี่ยวกับวัจนลีลาตามแบบนักวรรณคดีสันสกฤตก็ไม่ควรมองข้ามด้วยเช่นกัน เพราะนั่นคือระเบียบวิธีในการวิเคราะห์วรรณคดีสันสกฤตซึ่งถือเป็นมุมมองจากผู้ที่อยู่ในวัฒนธรรมเดียวกับกวี และเป็นที่แพร่หลายมานาน ดังที่ผู้วิจัยได้กล่าวถึงความสำคัญของทฤษฎีรีติและความเห็นเกี่ยวกับรีติของพาณะไว้ในบทที่ 2 แล้ว น่าสังเกตว่า แม้รีติของพาณะจะเป็นที่รู้กันทั่วไป แต่ก็ยังไม่ปรากฏการศึกษาวิเคราะห์แต่อย่างใด ดังที่กล่าวไปแล้วในบทนั้นว่า ความเห็นเรื่องรีติของพาณะยังไม่เป็นเอกฉันท์ และแบ่งออกเป็น 2 กลุ่มด้วยกัน คือ บางคนกล่าวว่ารีติของพาณะมีลักษณะเป็นเคาฑี และบางคนกล่าวว่ามีลักษณะปาญจาลี คำถามสำคัญคือ เราจะกล่าวได้หรือไม่ว่ารีติของพาณะมีลักษณะใด ทั้งนี้จะได้พิจารณาจากร้อยกรองของพาณะซึ่งเป็นข้อมูลสำคัญในงานวิจัยนี้ ไม่ว่าคำตอบที่ได้จะเป็นอย่างไรก็ตาม ผลที่คาดว่าจะได้ก็คือ ความเข้าใจที่มีต่อวัจนลีลาของพาณะที่จะเป็นไปอย่างรอบด้านและครอบคลุมทั้งในมุมมองตะวันตกและตะวันออกนั่นเอง

ดังที่ได้กล่าวในบทที่ 2 แล้วว่า นิยามที่ผู้วิจัยเห็นด้วยและจะนำมาเป็นตัวตั้งสำหรับการวิเคราะห์คือนิยามรีติทั้งสามในตำรา*ศฤงคารประกาศะ* ดังนี้

> yad anatidīrghasamāsam anatisphuṭabandham upacāravṛttimat
> pādānuprāsaprāyam yogarūḍhimat sā pāñcālī//
> รีติใดไม่มีสมาสยาวเกินไป มีการเชื่อมเสียงไม่หนักแน่นเกินไป ใช้อรรถาลังการ (พอประมาณ) มีอนุปราสะครั้งเดียวต่อหนึ่งบาท ใช้คำที่มีความหมายไม่ตรงตามรูปศัพท์ ประปราย รีตินั้น คือ ปาญจาลี

yad atidīrghasamāsam parisphuṭabandhanaṃ atyupacāravṛttimat
pādānuprāsayogi yogarūḍhiparamparāgarbhaṃ sā gauḍī//
รีติใดมีสมาสยาวมาก มีการเชื่อมเสียงหนักแน่นอยู่ทั่วไป ใช้อรรถาลังการจำนวนมาก ใช้อนุปราสะในแต่ละบาทซ้ำกันหลายครั้ง เต็มไปด้วยคำที่มีความหมายไม่ตรงตามรูปศัพท์ รีตินั้น คือ เคาฑี

yad asamastam atisukumārabaddham anupacāravṛttimat
sthānānuprāsayogi yogavṛttimat vacaḥ sā vaidarbhī//
รีติใดไม่มีสมาส มีการเชื่อมเสียงอ่อนหวานอย่างยิ่ง ไม่มีอรรถาลังการ ใช้อนุปราสะตามสมควร
ใช้แต่คำที่มีความหมายตามรูปศัพท์ รีตินั้น คือ ไวทรรภี

รีติสำคัญที่นำไปจัดประเภทกวีได้ตามความเห็นของโภชะมีอยู่ 3 ประเภท ไวทรรภีเป็นผลจากการใช้ภาษาที่ตรงไปตรงมา เรียบง่ายและงดงาม ในขณะที่เคาฑีแสดงถึงการใช้ภาษาแบบซับซ้อน เข้าใจยาก และหนักแน่น ส่วนปาญจาลีเป็นลีลาการประพันธ์ที่เสมือนอยู่ตรงกลางระหว่างไวทรรภีกับเคาฑี จะเห็นว่า ประเด็นสำคัญที่โภชะใช้เป็นเกณฑ์ในการตัดสินว่าเป็นรีติประเภทใดนั้นมี 5 ประการ ได้แก่ สมาส การเชื่อมเสียง อรรถาลังการ อนุปราสะ และการใช้คำให้มีความหมายตามรูปศัพท์ เกณฑ์ทั้งห้าประการนี้เฉลี่ยอยู่ในรีติทั้งสามอย่างสม่ำเสมอ และวัดได้ด้วยเรื่องจำนวนเป็นส่วนใหญ่ คือ เกณฑ์ใดใช้จำนวนเท่าไร ก็จะนับว่ามีรีติประเภทนั้น มีเกณฑ์บางประการที่เป็นเรื่องคุณสมบัติอยู่บ้าง คือ การเชื่อมเสียงซึ่งต้องอธิบายเพิ่มเติมว่าเสียงที่อ่อนหวานและหนักแน่นเป็นอย่างไรแล้วจึงจะวิเคราะห์ต่อไปได้ แม้เกณฑ์เหล่านี้ยังมีส่วนที่ไม่ชัดเจนหรือที่จำเป็นต้องอธิบายเพิ่มเติมอยู่บ้าง แต่เมื่อเทียบกับเกณฑ์การพิจารณารีติของนักวรรณคดีสันสกฤตอื่น ๆ เกณฑ์ของโภชะก็ถือว่าดีที่สุด[90] และน่าจะได้ผลที่หลีกเลี่ยงอคติได้ อนึ่ง มีข้อสังเกตว่า แม้ว่ารีติจะเป็นเสมือนตัวแทนแนวความคิดทางตะวันออก ทว่าก็เป็นการพิจารณาวัจนลีลาแบบหนึ่งเช่นกัน ทั้งรีติและวัจนลีลาแม้จะมีที่มาจากวัฒนธรรมต่างกัน แต่ก็มีจุดมุ่งหมายในการวิเคราะห์เป็นเช่นเดียวกัน คือ มุ่งศึกษาลักษณะภาษาโดยเฉพาะเรื่องเสียงและคำ พร้อมทั้งเน้นประเด็นเรื่องจำนวนขององค์ประกอบที่ปรากฏว่ามากหรือน้อยอีกด้วย ดังนั้น เนื้อหาบางส่วนจึงทับซ้อนกับบทที่ 3 อยู่บางประการ อย่างไรก็ตาม การทับซ้อนที่อาจเกิดขึ้นนั้นก็ไม่ได้หมายความว่าวัจนลีลาศาสตร์จะแทนที่รีติได้ ส่วนที่ผู้วิจัยคิดว่าทับซ้อนก็จะไม่กล่าวซ้ำกันในที่นี้

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

[90] ดูรายละเอียดในบทที่ 2 น.13-14

5.1 การใช้สมาส

ในเกณฑ์การพิจารณารีติใน*ศฤงคารประกาศะ*ข้างต้น จะเห็นว่า ประเด็นสำคัญเกี่ยวกับสมาสคือความยาว ดังจะเห็นว่า ในรีติแต่ละประเภทจะมีความยาวของสมาสต่างกัน ตั้งแต่ไม่มีสมาส มีสมาสที่ไม่ยาวเกินไป และสมาสที่ยาวมาก[91] ดังจะเห็นได้จากคำนิยามของรีติไวทรรภี เคาฑี และปาญจาลี ตามลำดับ อย่างไรก็ตาม การกล่าวไว้เพียงแค่ว่ามีสมาสที่ยาวมากหรือไม่ยาวเกินไปนั้นอาจก่อให้เกิดปัญหาความไม่ชัดเจนได้ เพราะความยาวบางครั้งเป็นเรื่องอัตวิสัย เนื่องจากการให้คำจำกัดความที่ชัดเจนเป็นเรื่องสำคัญ ดังนั้น ผู้วิจัยเห็นว่าความยาวของสมาสที่นักเรียนภาษาสันสกฤตยอมรับกันโดยทั่วไป คือ สมาสที่ไม่ยาวมากเกินไป ได้แก่ สมาสที่มีจำนวนคำมาสมาสกันตั้งแต่ 2-5 คำ ส่วนสมาสที่ยาวมาก ได้แก่ สมาสที่มีจำนวนคำมาสมาสกันตั้งแต่ 6 คำเป็นต้นไป

การวิเคราะห์วัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะในบทที่ 3 แสดงให้เห็นว่า สมาสที่ปรากฏเป็นจำนวนมากคือสมาสที่ประกอบด้วยคำจำนวน 2 คำเป็นส่วนใหญ่ซึ่งถือได้ว่าเป็นสมาสที่ไม่ยาว แม้ว่าพาณะจะใช้สมาสที่ยาวมากอีกหลายครั้งก็ตาม แต่เมื่อพิจารณาจำนวนของสมาสที่ปรากฏอยู่นั้น ผู้วิจัยพบว่า สมาสที่ไม่ยาวมากกลับปรากฏมากกว่า ดังที่ได้กล่าวในบทที่ 3 แล้วว่ายิ่งสมาสยาวหรือมีจำนวนคำมาสมาสกันมาก จำนวนสมาสยิ่งน้อย ซึ่งอาจเป็นเพราะว่าสมาสที่ยาวมากทำได้ยากโดยเฉพาะในร้อยกรองซึ่งต้องคำนึงถึงฉันทลักษณ์ แม้ในเรื่อง*จัณฑีศตกะ*ซึ่งมีเนื้อหามุ่งสรรเสริญวีรกรรมของพระนางทุรคาซึ่งทำให้พบการใช้สมาสขนาดยาวหลายครั้ง การใช้สมาสที่ไม่ยาวมากก็ปรากฏด้วยเช่นกัน ด้วยเหตุนี้ หากพิจารณาเฉพาะการใช้คำสมาสในร้อยกรองของพาณะกล่าวได้ว่า พาณะมีรีติแบบปาญจาลี

การเปรียบเทียบการใช้สมาสในรีติเคาฑีอาจทำให้เข้าใจการใช้สมาสของพาณะมากขึ้น ดังที่ได้กล่าวไปแล้วว่านักวรรณคดีสันสกฤตยอมรับกันโดยทั่วไปว่า มยูระมีรีติแบบเคาฑี เราจึงพบว่ามยูระใช้สมาสขนาดยาวเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง สมาสที่ยาวมากที่สุดที่เคยปรากฏมาในร้อยกรอง คือ มีจำนวนคำมาสมาสกัน 10 คำนั้น พาณะใช้สองครั้ง ดังจะเห็นได้จากร้อยกรองบทที่ 44 และ 79 ใน*จัณฑีศตกะ*[92] ในขณะที่มยูระใช้มากกว่า คือ ใช้ถึง 4 ครั้งท่ามกลางสมาสขนาดยาวอื่น ๆ อีกหลายครั้ง ดังนี้

bhaktiprahvāya dātuṃ mukulapuṭakuṭīkoṭarakroḍalīnāṃ
lakṣmīm ākraṣṭukāmā iva kamalavanodghāṭanaṃ kurvate ye /

---

[91] จะเห็นว่า เกณฑ์ข้างต้นอาจดูเหมือนเป็นการพิจารณาสุดโต่งด้วยเช่นกัน เพราะวรรณคดีที่ไม่มีสมาสปรากฏเลยจะเป็นไปได้หรือ

[92] ดูรายละเอียดใน 3.3.3 การใช้สมาส ในบทที่ 3 วัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ

kālākārāndhakārānanapatitajagatsādhvasadhvaṃsakalyāḥ
kalyāṇaṃ vaḥ kriyāsuḥ kisalayarucayas te karā bhāskarasya //สูรยศตกะ 2//
รัศมีของสูรยเทพโปรดกระทำความรุ่งเรืองแก่ท่าน รัศมีนั้นทำให้บัวกอใหญ่บาน
ราวกับปรารถนาจะถือเอาความมลังเมลือง (/พระศรี)
ซึ่งแอบอยู่ในช่องว่างคือกระเปาะเป็นโพรงอยู่ข้างในดอกบัวตูม
ไปให้แก่ผู้นอบน้อมด้วยความภักดี สามารถทำลายความกลัว
ว่าโลกจะพินาศไปในปากแห่งความมืดมนอนธการที่เป็นการปรากฏตัวของพระกาล
และมีความเรืองรองดุจช่อใบไม้อ่อน

ร้อยกรองนี้เป็นตัวอย่างหนึ่งที่แสดงการใช้สมาสที่ยาวมากของมยูระ คือ ประกอบด้วยคำ 10 คำ ครอบคลุมทั้งบาท คือ kālākārāndhakārānanapatitajagatsādhvasadhvaṃsakalya “สามารถทำลายความกลัวว่าโลกจะพินาศไปในปากแห่งความมืดมนอนธการที่เป็นการปรากฏตัวของพระกาล” ซึ่งประกอบด้วยคำว่า kāla “พระกาล” ākāra “การปรากฏตัว” andha “มืด” kāra “การ, ความ” ānana “ปาก” patita “ตกไป, พินาศ” jagat “โลก” sādhvasa “ความกลัว” dhvaṃsa “ทำลาย” kalya “สามารถ”

นอกจากสมาสที่ยาวถึง 10 คำ ในร้อยกรองบทนี้ยังมีสมาสยาวอีกคำหนึ่งด้วย คือ mukula- puṭakuṭīkoṭarakroḍalīnā “อิงแอบอยู่ในช่องว่างคือกระเปาะเป็นโพรงในดอกบัวตูม” ประกอบด้วยคำจำนวนทั้งสิ้น 6 คำ ดังนี้ mukula “ตูม” puṭa “โพรง, ช่องว่าง” kuṭī “ที่อยู่อาศัย” koṭara “กระเปาะ” kroḍa “ช่องว่าง” līnā “แอบ”

pluṣṭāḥ pṛṣṭhe ṃśupātair atinikaṭatayā dattadāhātirekair
ekāhākrāntakṛtsnatridivapathapṛthuśvāsaśoṣāḥ śrameṇa /
tīvrodanyās tvarantām ahitavihataye saptayaḥ saptasapter
abhyāśākāśagaṅgājalasaralagalāvāṅnatāgrānanā vaḥ //สูรยศตกะ 45//
ม้าเจ็ดตัวถูกเผาอยู่ข้างหลังด้วยรังสีที่สาดแสงออกมาอย่างร้อนแรงยิ่งเพราะอยู่ใกล้
พวกมันหายใจด้วยการถอนใจใหญ่เพราะดำเนินผ่านแนวบนท้องฟ้าไปทั้งหมดในวันเดียว
ด้วยความเหน็ดเหนื่อย มีจมูกก้มลงพร้อมกับคอด้วยการมุ่งตรงสู่น้ำ
จากแม่น้ำคงคาที่แผ่ไปทั่วท้องฟ้า ขอให้ม้าเหล่านั้น
จงเร่งมาทำลายสิ่งที่เป็นอันตรายแก่ท่านด้วยเทอญ

จะเห็นว่า สมาสในบาทที่ 2 และ 4 นั้นประกอบด้วยคำจำนวนทั้งสิ้น 10 คำสองชุด ได้แก่ ekāhākrāntakṛtsnatridivapathapṛthuśvāsaśoṣa “หายใจด้วยการถอนใจใหญ่เพราะดำเนินผ่านแนวบนท้องฟ้าไปทั้งหมดในวันเดียว” ประกอบด้วยคำดังนี้ eka “หนึ่ง” aha “วัน”

ākrānta “ถูกก้าวล่วง, ผ่าน” kṛtsna “ทั้งหมด” tri “สาม” diva “ท้องฟ้า, สวรรค์” patha “ทาง” pṛthu “กว้าง, ใหญ่” śvāsa “ลมหายใจ, การถอนใจ” śoṣa “พลังชีวิต, การหายใจ” ส่วนสมาสอีกชุดหนึ่งที่มีจำนวน 10 คำเช่นกัน คือ abhyāśākāśagaṅgājalasaralagalāvāṅnatāgrānana “มีจมูก (lit. ใบหน้าส่วนปลาย) ก้มลงพร้อมกับคอด้วยการมุ่งตรงสู่น้ำจากแม่น้ำคงคาที่แผ่ไปทั่วท้องฟ้า” ประกอบด้วยคำ 10 คำ ดังนี้ abhyāśa “แผ่ไปทั่ว” ākāśa “อากาศ, ท้องฟ้า” gaṅgā “แม่น้ำคงคา” jala “น้ำ” sarala “มุ่งตรง” gala “คอ” avāk “เบื้องล่าง, ทิศใต้” nata “ก้มลง, ค้อมลง” agra “ส่วนปลาย” ānana “ใบหน้า”

yoktrībhūtān yugasya grasitum iva puro dandaśukān dadhāno
dvedhāvyastāmbuvāhāvalivihitabṛhatpakṣavikṣepaśobhaḥ /
sāvitraḥ syandano ’sau niratiśayarayaprīṇitānūrur enaḥ
kṣepīyo vo garutmān iva haratu harīcchāvidheyapracāraḥ //สูรยศตกะ 64//
รถของพระอาทิตย์มีบังเหียนเทียมแอก เหมือนครุฑคาบงูเพื่อจะกลืนกิน
รถนั้นงดงามด้วยการซัดส่ายไปด้านข้างอย่างแรงจนแนวของเมฆ
ที่กระจัดกระจายถูกแบ่งออกเป็นสองส่วน ครุฑก็งดงามด้วยการกระพือปีกมหึมา
จนแนวของเมฆที่กระจัดกระจายถูกแบ่งออกเป็นสองส่วนเช่นกัน
รถนั้นทำให้อรุณยินดีด้วยความเร็วเกินประมาณ ครุฑก็เช่นกัน
รถนั้นเคลื่อนไหวไปตามใจปรารถนาของม้า
ครุฑก็เคลื่อนไหวไปตามใจปรารถนาของพระวิษณุ
ขอให้รถของพระอาทิตย์ที่ประหนึ่งครุฑจงเร่งมาทำลายบาปของท่านด้วยเทอญ

ร้อยกรองบทนี้มีการใช้สมาสที่ยาวมากถึง 10 คำ คือ dvedhāvyastāmbuvāhāvalivihita-bṛhatpakṣavikṣepaśobha “งดงามด้วยการซัดส่ายไปด้านข้าง (/การกระพือปีก) อย่างทรงพลังจนแนวของเมฆที่กระจัดกระจายถูกแบ่งออกเป็นสองส่วน” ประกอบด้วยคำดังนี้ dvedhā “สองส่วน” vyasta “กระจัดกระจาย” ambuvāha “เมฆ” (ประกอบด้วยคำ 2 คำ คือ ambu “น้ำ” vāha “สิ่งที่นำไป” สิ่งที่นำน้ำไปหมายถึงเมฆ) āvali “แนว, แถว” vihita “ถูกแบ่งออก” bṛhat “ยิ่งใหญ่, ทรงพลัง” pakṣa “ข้าง, ปีก” vikṣepa “การกระพือ, การส่ายไปมา” śobha “งดงาม”

จะเห็นว่า มยูระใช้สมาสขนาดยาวมากถึง 10 คำในจำนวนที่มากกว่าพาณะ แม้พาณะจะใช้สมาสยาวโดยทั่วไปอันนับเป็นวัจนลีลาในร้อยกรอง แต่ก็ไม่มากเท่ามยูระซึ่งใช้สมาสขนาดยาวอย่างสม่ำเสมอโดยเฉพาะอย่างยิ่งสมาสที่ยาวที่สุดคือ 10 คำมากกว่าพาณะอย่างเห็นได้ชัดอันเป็นลักษณะเด่นของรีติแบบเคาฑี ด้วยเหตุนี้ หากพิจารณาประเด็นการใช้สมาสในร้อยกรองของพาณะ

แล้ว การวินิจฉัยว่ารีติของพาณะเป็นปาญจาลีจึงใกล้เคียงกับลักษณะการใช้สมาสที่ปรากฏในร้อยกรองของพาณะมากกว่า

5.2 การเชื่อมเสียง

คำสำคัญเกี่ยวกับการเชื่อมเสียงในเกณฑ์ข้างต้นก็คือ อ่อนหวาน และหนักแน่น อันเป็นคุณสมบัติของเสียงที่กวีเลือกนำมาเชื่อมกันไว้ในบทประพันธ์ และการเลือกของกวีนั้นก็ส่งผลให้วินิจฉัยได้ว่าเป็นรีติประเภทใด แม้การกล่าวว่า “อ่อนหวาน” หรือ “หนักแน่น” จะทำให้สงสัยได้ว่าเป็นการใช้เพียงอารมณ์ความรู้สึกมาตัดสินประเภทของรีติหรือไม่ ความอ่อนหวานหรือหนักแน่นนั้นจะพิจารณาจากภาพรวมของเสียงที่กวีเลือกมาใช้ร่วมกัน แม้จะดูเหมือนเป็นความรู้สึก แต่ก็มิได้หมายความว่าความรู้สึกจะไม่จริงแต่อย่างใด ดังจะเห็นว่า ความอ่อนหวานหรือหนักแน่นของกวีบางคนก็ยังไม่มีผู้ใดโต้แย้ง ดังจะเห็นได้จากกาลิทาส กวีสันสกฤตที่รู้จักกันดีว่ามีรีติแบบไวทรรภีนั้น ก็มีลักษณะเด่นคือการเชื่อมเสียงที่อ่อนหวาน ในขณะที่มยูระก็เป็นกวีจัดประเภทว่ามีรีติแบบเคาฑีได้อย่างชัดเจน ตัวอย่างเช่น

vāgarthāv iva sampṛktau
vāgarthapratipattaye /
jagataḥ pitarau vande
PārvatīParameśvarau // 1.1 //
ข้าน้อมอภิวันท์พระปรเมศวรและพระนางปารวตี
ผู้เป็นบิดรมารดาแห่งโลก
ผู้สถิตอยู่รวมกันดุจคำและความหมาย
เพื่อความรู้แห่งคำและความหมายนั่นแล

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

บทประพันธ์ที่ยกมาเป็นตัวอย่างดังกล่าวเป็นร้อยกรองบทแรกในมหากาพย์เรื่อง*รฆุวงศ์* น่าสังเกตว่า แม้ว่าร้อยกรองบทนี้จะมีเนื้อความเป็นบทประณามพจน์ซึ่งหมายความว่ากวีน่าจะต้องใช้เสียงที่ขรึมขลังอันเป็นปกติของบทประณามพจน์ ทั้งนี้ก็เพื่อก่อให้เกิดบรรยากาศที่ศักดิ์สิทธิ์น่าเกรงขาม จะเห็นว่า เสียงที่กาลิทาสใช้นั้นเป็นเสียงสิถิลเป็นส่วนใหญ่ หากจะมีเสียงก้องก็เป็นเสียงก้องที่เป็นอรรธสระ คือ เสียง v นั่นเอง เมื่ออ่านออกเสียงแล้วจะพบว่ากวีใช้เสียง r แทรกไปโดยตลอดในทุกบาทไม่ว่าจะเป็นพยัญชนะเดี่ยวหรือพยัญชนะสังโยคก็ตาม เสียงที่เกิดขึ้นจึงไพเราะและฟังรื่นหูเป็นอย่างยิ่ง บทประพันธ์ข้างต้นจึงนับเป็นตัวอย่างของการเชื่อมเสียงที่อ่อนหวานได้

ส่วนบทประพันธ์ที่มีการเชื่อมเสียงแบบหนักแน่นจะเห็นได้จากตัวอย่างจาก*สูรยศตกะ*ของมยูระ ดังนี้

jambhārātībhakumbhodbhavam iva dadhataḥ sāndrasindūrareṇuṃ
raktāḥ siktā ivaughair udayagiritaṭīdhātudhārādravasya /
āyāntyā tulyakālaṃ kamalavanarucevā ·ruṇā vo vibhūtyai
bhūyāsur bhāsayanto bhuvanam abhinavā bhānavo bhānavīyāḥ //สูรยศตกะ 1//

แสงอรุณของสูรยเทพที่เพิ่งเริ่มสาดแสงยังแผ่นดิน ประหนึ่งว่าทรงไว้ซึ่งผงสีแดงชาดที่จับตัวเป็นก้อนซึ่งออกมาจากปกตะพองของช้างเอราวัณ มีสีแดงเสมือนว่าถูกรดด้วยห้วงน้ำของสายธารที่ไหลผ่านแร่ธาตุบริเวณไหล่เขาอุทยคีรี ในเวลาเดียวกัน ด้วยความมลังเมลืองของกอบัวที่ฉายแสงออกมา ขอแสงนั้นจงโปรดสถิตอยู่เพื่อความเจริญรุ่งเรืองของพวกท่านด้วยเถิด

บทประพันธ์ข้างต้นใช้เสียงที่หนักแน่นในทุกบาท โดยเฉพาะอย่างยิ่งบาทที่ 4 ซึ่งมีการซ้ำเสียง bh เชื่อมกันไปตลอดทั้งบาท น่าสังเกตว่า บทประพันธ์นี้มีการใช้เสียงที่อยู่ในพยัญชนะแถวที่ 4 เป็นจำนวนมาก เสียงกลุ่มนี้ถือกันว่าเป็นเสียงที่หนักและดังที่สุดในบรรดาพยัญชนะทั้งหมดในภาษาสันสกฤตเนื่องจากมีคุณสมบัติเป็นเสียงธนิตที่มีลมด้วยนั่นเอง ตัวอย่างนี้จึงแสดงให้เห็นการเชื่อมเสียงที่หนักแน่นอันนับว่าเป็นลักษณะสำคัญของรีติเคาฑีได้ และเสียงกลุ่มนี้ไม่ปรากฏในตัวอย่างจาก*รฆุวงศ์*ของกาลิทาสที่ยกมาแล้วแต่อย่างใด การเชื่อมเสียงจึงถือเป็นเกณฑ์การพิจารณารีติประการหนึ่งที่ช่วยแยกแยะได้ว่าบทประพันธ์ของกวีนั้นควรเป็นรีติใด

เมื่อพิจารณาร้อยกรองของพาณะ จะเห็นว่า การเชื่อมเสียงในร้อยกรองของพาณะไม่ชัดเจนมากพอที่จะทำให้สรุปได้ว่าอ่อนหวานหรือหนักแน่นเพียงอย่างเดียวเท่านั้น เพราะเราสามารถพบการเชื่อมเสียงทั้งอ่อนหวานและหนักแน่นได้ในบทประพันธ์เดียวกันเป็นส่วนใหญ่ ตัวอย่างการเชื่อมเสียงลักษณะนี้ เช่น

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

kīrtiḥ pravarasenasya prayātā kumudojjvalā /
sāgarasya paraṃ pāraṃ kapiseneva setunā //หรรษจริต 1.14 //

เกียรติของกวีประวรเสนอันเรืองรองดุจดอกบัวกุมุทนั้นขจรขจายไปยังอีกฝั่งหนึ่งของสาครด้วยบทประพันธ์เสตุพันธุ เสมือนกองทัพวานรที่ไปถึงอีกฝั่งหนึ่งของสาครด้วยสะพาน

dūraṃ muktālatayā bisasitayā vipralobhyamāno me /
haṃsa iva darśitāśo mānasajanmā tvayā nītaḥ //กาทัมพรี//

ความรักที่มองเห็นความหวังของข้าถูกท่านชักจูงพาไปไกลด้วยสร้อยไข่มุกที่ขาวดั่งใยบัว เสมือนหงส์ที่เกิดในทะเลสาบมานสะมองเห็นทิศทางแล้วถูกชักนำไปด้วยเถาลดาดูราวกับไข่มุกที่ขาวดั่งใยบัวฉะนั้น

vidrāṇe rudravṛnde savitari tarale vajriṇi dhvastavajre
jātāśaṅke śaśāṅke viramati maruti tyaktavaire kubere /
vaikuṇṭhe kuṇṭhitāstre mahiṣamatiruṣaṃ pauruṣopaghnanighnaṃ
nirvighnaṃ nighnatī vaḥ śamayatu duritaṃ bhūribhāvā bhavānī //จัณฑีศตกะ 66//

เมื่อบรรดาเทพรุทระหนีไป พระอินทร์ถูกทำลายสายฟ้า พระอาทิตย์สั่นไหว พระจันทร์ก็หวาดกลัว พระพายก็ไม่พานพัด ท้าวกุเวรละทิ้งศัตรู อาวุธพระวิษณุก็ถูกทำให้แข็งทื่อ ขอพระนางภวานีผู้มีความยิ่งใหญ่ ผู้สังหารมหิษาสูรที่ดุร้ายยิ่งที่ได้ทำลายที่พึ่งของมนุษย์ไปอย่างไม่ถูกขัดขวาง จงขจัดทุกข์ของพวกท่าน

ความอ่อนหวานในตัวอย่างที่ยกมานี้จะเห็นได้จากการใช้เสียงสิถิลผสมกับเสียงอัฒสระเรียงร้อยคำต่าง ๆ ไว้ด้วยกัน ในขณะเดียวกันก็สอดแทรกด้วยเสียงที่หนักแน่นเชื่อมกันด้วยในบางแห่ง เสียงที่หนักแน่นที่เชื่อมกันมีดังต่อไปนี้

kīrtiḥ pravarasenasya prayātā ku**mu**d**o**jj**v**alā /
sāgarasya paraṃ pāraṃ kapise**n**eva setu**nā** //หรรษจริต 1.14 //

dūraṃ **m**uktālata**y**ā bisasita**y**ā **v**ipralo**bhy**a**mān**o **m**e /
haṃsa iva **d**arśitāśo **mān**asa**j**a**nm**ā tva**y**ā **n**ītaḥ //กาทัมพรี 1.2//

vidrāṇe rudravṛ**nd**e savitari tarale va**jr**iṇi **dhv**asta**v**a**jr**e
jātāśa**ṅk**e śaśā**ṅk**e vira**m**ati **m**aruti tyakta**v**aire ku**b**ere /
vaiku**ṇṭh**e ku**ṇṭh**itāstre **m**ahiṣa**m**atiruṣaṃ pauruṣopa**ghn**a**nighn**aṃ
nirvi**ghn**aṃ **n**i**ghn**atī vaḥ śamayatu duritaṃ **bh**ūri**bh**āvā **bh**a**v**ānī //จัณฑีศตกะ66//

ในตัวอย่างเดียวกันนั้น ก็จะเห็นการเชื่อมเสียงที่อ่อนหวานได้เช่นกัน ดังนี้

kīrtiḥ **pr**ava**r**a**s**ena**s**y**a** **pr**a**y**ā**t**ā **k**umudojjvalā /
sāga**r**a**s**y**a** **p**a**r**aṃ **p**ā**r**aṃ **k**a**p**i**s**ene**v**a **s**e**t**unā //หรรษจริต 1.14 //

dū**r**aṃ mu**kt**ā**l**a**t**ayā bi**s**a**s**i**t**ayā vi**pr**a**l**obhyamāno me /
haṃsa iva da**rś**i**t**ā**ś**o mānasajanmā **tv**a**y**ā nī**t**aḥ //กาทัมพรี//

vi**dr**āṇe **r**u**dr**avṛnde **s**a**v**i**t**a**r**i **t**a**r**a**l**e **v**a**jr**iṇi dhva**st**a**v**a**jr**e
jā**t**ā**ś**a**ṅk**e **ś**a**ś**ā**ṅk**e **v**i**r**ama**t**i ma**r**u**t**i **t**y**a**k**t**a**v**ai**r**e **k**ube**r**e /
vai**k**uṇṭhe **k**uṇṭhi**t**ā**str**e mahiṣamati**r**u**ṣ**aṃ **p**au**r**u**ṣ**o**p**aghnanighnaṃ
nirvighnaṃ nighnatī vaḥ śamaya**t**u du**r**i**t**aṃ bhūribhāvā bhavānī //จัณฑีศตกะ66//

จะเห็นว่า การเชื่อมเสียงที่อ่อนหวานจะเห็นได้จากการใช้เสียงอัฒสระต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเสียง r เสียงเหล่านี้มีคุณสมบัติเป็นเสียงก้องที่ไม่มีฐานกรณ์ติดกันแน่นเท่าเสียงก้องในพยัญชนะวรรค เมื่อรวมกับเสียงสิถิลต่าง ๆ ที่เชื่อมกันไปโดยตลอด จึงช่วยลดความรู้สึกหนักแน่นและเพิ่มความอ่อนหวานในการเชื่อมเสียงต่าง ๆ ในบทประพันธ์เหล่านั้นได้ในสัดส่วนที่ไม่มากไปกว่าความหนักแน่น

ด้วยเหตุนี้ หากพิจารณาการเชื่อมเสียงในร้อยกรองของพาณะ จะเห็นว่า รีติของพาณะควรจัดเป็นปาญจาลี เพราะมีการเชื่อมเสียงทั้งอ่อนหวานและหนักแน่นในบทประพันธ์เดียวกันนั่นเอง

5.3 อรรถาลังการ

ในบทที่ 3 ผู้วิจัยกล่าวเฉพาะศัพทาลังการเนื่องจากวัจนลีลาศาสตร์เป็นแนวคิดที่มุ่งเน้นวิเคราะห์การใช้เสียงเป็นหลัก และได้กล่าวถึงเศลษะซึ่งเป็นอลังการประเภทหนึ่งที่พาณะใช้อย่างโดดเด่น นักวรรณคดีบางคนจัดว่าเศลษะเป็นศัพทาลังการ บางคนจัดให้เป็นอรรถาลังการ พาณะยังใช้อรรถาลังการอีกหลายประเภท กล่าวได้ว่า ไม่มีร้อยกรองบทใดที่ว่างเว้นจากอรรถาลังการ ในร้อยกรองของพาณะมีอรรถาลังการ ดังนี้

5.3.1 อุปมา

อุปมา หมายถึง การนำสิ่งที่กวีต้องการแสดงลักษณะเด่นไปเปรียบเทียบกับอีกสิ่งหนึ่งที่ลักษณะเด่นนั้นเป็นที่รู้จักกันหรือเป็นที่ยอมรับกันแล้ว โดยมีคำที่ความหมายทำนองว่าเหมือน คล้าย เป็นคำแสดงการเปรียบเทียบ (กุสุมา รักษมณี, 2549: 28) ตัวอย่างการใช้อุปมาในร้อยกรองของพาณะ เช่น

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

nirgatāsu na vā kasya **kālidāsasya sūktiṣu** /
prītir**madhurasāndrāsu mañjarīṣviva** jāyate //หรรษจริต 1.16 //
ความปีติของผู้ใดจะไม่เกิดขึ้นเมื่อถ้อยคำที่อ่อนหวานดุจช่อดอกไม้ของกาลิทาสปรากฏ

อุปมาในตัวอย่างนี้คือการเปรียบเทียบถ้อยคำของกาลิทาสกับช่อดอกไม้ ทั้งสองมีลักษณะร่วมกันคือความอ่อนหวาน

kaṭu kvaṇanto maladāyakāḥ **khalās**
tudantyalaṃ **bandhanaśṛṅkhalā iva** /
manastu sādhudhvanibhiḥ pade pade

haranti **santo maṇinūpurā iva** //กาทัมพรี 6//
คนชั่วที่ชอบตำหนิผู้อื่น กล่าววาจารุนแรง สามารถทำอันตรายได้
เหมือนโซ่ตรวนที่ส่งเสียงไม่ไพเราะและทำให้เปื้อนสนิม
ส่วนสัตบุรุษย่อมโน้มน้าวใจเราได้ด้วยเสียงอันไพเราะในทุกถ้อยคำ
เหมือนกำไลข้อเท้าแก้วที่โน้มน้าวใจเราได้ด้วยเสียงไพเราะในทุกย่างก้าว

อุปมาในตัวอย่างข้างต้นจะเห็นได้จากการเปรียบเทียบคนชั่วกับโซ่ตรวน และคนดีหรือสัตบุรุษกับกำไลข้อเท้าแก้ว ลักษณะร่วมของอุปมาทั้งสองประการก็คือเสียงที่ไม่ไพเราะกับเสียงที่ไพเราะตามลำดับ

piṃṣañ**chailendrakalpaṃ mahiṣam**atigururbhagnagīrvāṇagarvaṃ
śaṃbhorjāto laghīyāñchramarahitavapurdūramabhyūhyapātaḥ /
vāmo devāriprṣṭhe kanakagirisadāṃ kṣemakāro 'ṅghripadmo
yasyā durvāra evaṃ vividhaguṇagatiḥ sāvatādambikā vaḥ //93//
บัวบาทข้างซ้ายของพระนางองค์ใดต้านทานได้ยาก มีย่างก้าวที่ประกอบด้วยคุณสมบัติหลายประการ หนักยิ่ง(แต่)งดงามเพราะปราศจากความเหน็ดเหนื่อย มีการเตะที่อนุมานไปได้ไกล ว่องไวกว่าพระศิวะ เป็นปรปักษ์ต่อหลังของอสูร เมื่อได้สังหารมหิษาสูรผู้ประหนึ่งจอมเขาผู้ทำลายศักดิ์ศรีของทวยเทพแล้ว จึงสร้างความเกษมแก่เทวดาทั้งหลาย ขอพระนางอัมพิกาองค์นั้นจงคุ้มครองพวกท่าน

อุปมาในตัวอย่างดังกล่าวคือการเปรียบเทียบมหิษาสูรกับจอมภูเขาซึ่งก็คือภูเขาหิมาลัย ลักษณะที่กวีนำมาเปรียบเทียบกันก็คือความยิ่งใหญ่

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

5.3.2 รูปกะ

รูปกะ คือ การเปรียบเทียบทำนองเดียวกันอุปมา แต่กล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า สิ่งหนึ่งเป็นอีกสิ่งหนึ่ง ความหมายจึงลึกซึ้งกว่าอุปมา (กุสุมา รักษมณี, 2549: 28) ตัวอย่างรูปกะในร้อยกรองของพาณะ เช่น

namastuṅgaśirāścumbi**candracāmara**cārave /
trailokyanagarārambhamūlastambhāya śambhave //หรรษจริต 1.1//

ข้าขอน้อมอภิวันท์แด่พระศัมภุ[93] ผู้งดงามด้วยดวงจันทร์คือแส้จามรีมาสัมผัสพระเศียรที่มุ่นมวยสูงอย่างแผ่วเบา ผู้ทรงเป็นเสาเอกเมื่อคราวแรกตั้งพระนครในสามโลก

รูปกะในตัวอย่างดังกล่าวคือการเปรียบพระศิวะกับเสาเอกเมื่อคราวแรกตั้งพระนครในสามโลก ลักษณะร่วมกันน่าจะได้แก่การค้ำจุนโลก และการเปรียบดวงจันทร์ที่ประดับพระเศียรของพระองค์กับแส้จามรีก็มีลักษณะร่วมกันคือความแผ่วเบาและสีขาวนวล การใช้รูปกะในที่นี้ช่วยเน้นความยิ่งใหญ่ของพระศิวะให้หนักแน่นมากยิ่งขึ้น แม้จะไม่ใช่ภาพของพระศิวะที่เราคุ้นเคยกล่าวคือ พระศิวะมีภาพปรากฏเป็นนักบวช แต่ความหมายของร้อยกรองบทนี้ทำให้เห็นภาพของพระศิวะในฐานะกษัตริย์องค์หนึ่ง ทั้งนี้น่าจะเป็นเพราะว่าร้อยกรองนี้เป็นบทประณามพจน์ใน*หรรษจริต*ซึ่งเป็นวรรณคดีที่พาณะแต่งเพื่อสรรเสริญพระเจ้าหรรษะ กษัตริย์ผู้อุปถัมภ์พาณะ พระศิวะในที่นี้จึงอาจสื่อถึงพระเจ้าหรรษะนั่นเอง การใช้เพียงอุปมาอาจทำให้ความหมายไม่หนักแน่น ไม่เหมาะสมกับพระศิวะซึ่งสื่อถึงพระเจ้าหรรษะในที่นี้ พาณะจึงใช้รูปกะนั่นเอง

sarasvatīpāṇisarojasaṃpuṭa-
pramṛṣṭahomaśramaśīkarāmbhasaḥ /
yaśo'mśuśuklīkṛtasaptaviṣṭapāt
tataḥ suto bāṇa iti vyajāyata //19//
บุตรนามว่า พาณะ ผู้เป็นเหงื่อจากพิธีบูชาบวงสรวงซึ่งพระสรัสวตีใช้อุ้งพระหัตถ์ดุจดอกบัวเช็ดออกแล้ว ได้ถือกำเนิดจากจิตรภานุผู้ทำให้โลกทั้งเจ็ดผ่องใสด้วยรัศมีแห่งเกียรติยศ

ในตัวอย่างนี้ มีรูปกะในการเปรียบเทียบตัวพาณะว่าเป็นเหงื่อของพระสรัสวตีจากพิธีบูชาบวงสรวง ความเปรียบดังกล่าวอาจเป็นเพราะพาณะต้องการจะสื่อว่า ตนเองนั้นเป็นผลจากความยากลำบากอันศักดิ์สิทธิ์เช่นเดียวกับเหงื่อในพิธีบูชาบวงสรวง เหงื่อนั้นจะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อมีอากาศอบอ้าวหรือร้อนซึ่งอาจเป็นเพราะในพิธีบูชาบวงสรวงมีไฟเป็นประธาน หรืออีกนัยหนึ่ง พิธีบวงสรวงนั้นสื่อถึงระเบียบขั้นตอนที่ซับซ้อน มีรายละเอียดมากก็เป็นได้ นอกจากนี้ เหตุที่เป็นพระสรัสวตีจะเห็นได้จากเนื้อเรื่องใน*หรรษจริต* อุจฉวาสะที่ 1 ซึ่งพาณะกล่าวว่าพระนางทรงเป็นต้นวงศ์ของวาตสยายนะ ตระกูลพราหมณ์ที่ยิ่งใหญ่ที่พาณะถือกำเนิดนั่นเอง ร้อยกรองบทนี้จึงสำคัญมากด้วยเป็นการอ้างถึงพิธีบูชาบวงสรวงและเทพสำคัญในตระกูล หากใช้อุปมา ความเปรียบที่ได้

[93] “ผู้มีใจกรุณา” (Monier-Williams, 2008: 1,055) เป็นนามของพระศิวะ

ย่อมไม่หนักแน่นหรือไม่ยิ่งใหญ่เพียงพอเท่าที่พาณะต้องการก็เป็นได้ การใช้รูปกะจึงมีบทบาทเน้นสิ่งที่ต้องการจะเปรียบเทียบให้มากยิ่งขึ้นนั่นเอง

5.3.3 อุตเปรกษา

อุตเปรกษา คือ การกล่าวโดยแสดงจินตนาการให้เกินจริงว่าสิ่งหนึ่งมีลักษณะประหนึ่งเป็นอีกสิ่งหนึ่ง (กุสุมา รักษมณี, 2549: 30) แม้จะมีคำแสดงการเปรียบเทียบเช่นเดียวกับอุปมา แต่ด้วยเหตุที่เป็นการแสดงจินตนาการ สิ่งที่นำมาเปรียบเทียบกันจึงไม่มีน้ำหนักเท่ากันเหมือนอุปมานั่นเอง ตัวอย่างอุตเปรกษาในร้อยกรองของพาณะ เช่น

> jayatyupendraḥ sa cakāra dūrato
> bibhitsayā yaḥ kṣaṇalabdhalakṣayā /
> dṛśaiva kopāruṇayā riporuraḥ
> svayaṃ bhayādbhinnamivāsrapāṭalam //กาทัมพรี 3//
> อนุชาของพระอินทร์ [พระวิษณุ/นรสิงห์] ผู้ทำให้อกของศัตรูมีสีแดงระเรื่อดั่งเลือดด้วยดวงเนตรที่แดงก่ำเพราะความพิโรธมาแต่ไกลนั้นย่อมมีชัยชนะ เนตรที่ปรารถนาจะทำลาย(ศัตรู) จึงเล็งเหยื่ออยู่ชั่วขณะ ประหนึ่งว่าจะทำให้อกนั้นแตกทำลายไปแล้วเนื่องจากความหวาดกลัวของศัตรูนั้นเอง

อุตเปรกษาในร้อยกรองบทนี้จะเห็นได้จากการเปรียบเทียบระหว่างการเล็งเหยื่อที่อกของศัตรูกับการทำให้อกนั้นแตกทำลาย การเล็งเหยื่อนั้นไม่เท่ากับการแตกทำลาย แต่ความรุนแรงและน่าสะพรึงกลัวของสายตานั้นจึงดูเหมือนว่าจะทำให้อกนั้นแตกทำลายไปได้

> harakaṇṭhagrahānandamīlitākṣī namāmyumām /
> kālakūṭaviṣasparśajātamūrchāgamāmiva //หรรษจริต 1.2//
> ข้าขอนมัสการพระอุมาผู้หลับพระเนตรพริ้มในยามอภิรมย์ด้วยการโอบกระหวัดพระศอแห่งพระหระ ประหนึ่งว่าทรงสิ้นสติไม่สมประดีเนื่องจากสัมผัสพิษกาลกูฏ

อุตเปรกษาในตัวอย่างนี้คือการเปรียบเทียบการหลับพระเนตรในยามร่วมอภิรมย์กับการสิ้นสติไม่สมประดี จะเห็นว่า ทั้งสองอย่างไม่เหมือนกันและไม่เท่ากัน แต่ด้วยจินตนาการของกวีที่จะกล่าวให้เกินจริง กวีจึงนำมาเปรียบกันเพื่อเพิ่มความหมายของการร่วมอภิรมย์ว่าเสมือนพระองค์จะสิ้นสติไปได้

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

deyādvo vāñchitāni cchalamayamahiṣotpeṣaroṣānuṣaṅgan
nītaḥ pātālakukṣiṃ hṛtabhuvanabhayo bhadrakālyāḥ sa pādaḥ /
yaḥ prādakṣiṇyakāṅkṣāvalayitavapuṣā vandyamāno muhūrtaṃ
śeṣeṇevendukāntopalaracitamahānūpurābhogalakṣmīḥ
//จัณฑีศตกะ 22//

พระบาทใดขจัดความกลัวในโลก อันพระนางทรงพาไปสู่หุบเหวในบาดาลด้วยหมกมุ่นในความพิโรธที่จะบดขยี้มหิษาสูรผู้ฉ้อฉล งดงามด้วยวงรอบคือกำไลข้อพระบาทอันยิ่งใหญ่ที่ทำจากหินจันทรกานต์ ประหนึ่งพญาเศษนาคกำลังน้อมอภิวันท์อยู่เพียงครู่ด้วยร่างที่ขนดเป็นวงกลมแล้วด้วยความปรารถนาจะประทักษิณขอพระบาทของพระนางกาลีผู้เจริญนั้นจงประทานสิ่งที่ปรารถนาแก่พวกท่าน

อุตเปรกษาในตัวอย่างนี้คือการเปรียบเทียบระหว่างกำไลข้อพระบาทที่เป็นวงรอบกับการอภิวันท์ของพญาเศษนาคด้วยร่างที่ขนดเป็นวงกลม ทั้งสองอย่างไม่เท่ากัน พญาเศษนาคเป็นนาคใหญ่ มีหลายเศียร ส่วนกำไลข้อพระบาทไม่มีลักษณะเช่นนั้น แต่ด้วยจินตนาการของกวีที่จะกล่าวให้เกินจริง กวีจึงนำมาเปรียบกันเพื่อให้เห็นความยิ่งใหญ่ของกำไลข้อพระบาทของพระนางทุรคานั่นเอง

5.3.4 ทีปกะ

ทีปกะ คือ การกล่าวด้วยข้อความที่มีส่วนขยายเพียงหนึ่ง แต่มีกริยาหลายตัว หรือมีกริยาเพียงตัวเดียว แต่มีส่วนขยายมากกว่าหนึ่ง (กุสุมา รักษมณี, 2549: 32) ตัวอย่างทีปกะในร้อยกรองของพาณะ เช่น

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

hiraṇyagarbho bhuvanāṇḍakādiva
kṣapākaraḥ kṣīramahārṇavādiva /
abhūtsuparṇo vinatodarādiva
dvijanmanāmarthapatiḥ patistataḥ //กาทัมพรี 13//

อรรถปติผู้เป็นใหญ่ในบรรดาทวิชาติก็ถือกำเนิดจากเขา เหมือนพระพรหมหิรัณยครรภ์ทรงเกิดจากไข่คือโลก ดวงจันทร์เกิดจากเกษียรสมุทร และสุบรรณเกิดจากครรภ์ของนางวินตา

ตัวอย่างนี้แสดงให้เห็นทีปกะได้จากการใช้กริยาเพียงตัวเดียว คือ abhūt ในขณะที่ส่วนขยายปรากฏอยู่หลายครั้ง คือ พระพรหมหิรัณยครรภ์ทรงเกิดจากไข่คือโลก ดวงจันทร์เกิดจากเกษียรสมุทร และสุบรรณเกิดจากครรภ์ของนางวินตา

nidhistaruvikāreṇa sanmaṇiḥ sphuratā dhāmnā /
śubhāgamo nimittena spaṣṭamākhyāyate loke //หรรษจริต 4.3//
คนในโลกกล่าวกันอย่างชัดเจนว่า ขุมทรัพย์มากับต้นไม้ที่ผิดรูป แก้วมณีของแท้ย่อมมากับสถานที่ที่รุ่งเรือง และโชคดีย่อมมากับลางสังหรณ์

ตัวอย่างนี้แสดงให้เห็นลักษณะทีปกะจากการใช้กริยาเพียงตัวเดียว คือ ākhyāyate ในขณะที่มีส่วนขยายปรากฏหลายครั้ง คือ ขุมทรัพย์กับต้นไม้ที่ผิดรูป แก้วมณีของแท้กับสถานที่ที่รุ่งเรือง และโชคดีกับลางสังหรณ์ ล้วนแต่สัมพันธ์กับกริยานั้นทั้งสิ้น

5.3.5 ยถาสังขยะ

ยถาสังขยะ คือ การกล่าวถึงสิ่งต่าง ๆ โดยใช้ลำดับเดียวกับที่เคยกล่าวถึงไว้แล้วในคำประพันธ์บทเดียวกัน (กุสุมา รักษมณี, 2549: 32) ตัวอย่างยถาสังขยะในร้อยกรองของพาณะ เช่น

hiraṇyagarbho bhuvanāṇḍakādiva
kṣapākaraḥ kṣīramahārṇavādiva /
abhūtsuparṇo vinatodarādiva
dvijanmanāmarthapatiḥ patistataḥ //กาทัมพรี 13//
อรรถปติผู้เป็นใหญ่ในบรรดาทวิชาติก็ถือกำเนิดจากเขา เหมือนพระพรหมหิรัณยครรภ์ทรงเกิดจากไข่คือโลก ดวงจันทร์เกิดจากเกษียรสมุทร และสุบรรณเกิดจากครรภ์ของนางวินตา

ยถาสังขยะในร้อยกรองบทนี้จะเห็นได้จากการวางคำ hiraṇyagarbha kṣapākara และ suparṇa ในตำแหน่งเดียวกัน คือ อยู่หน้าวิภัตติที่ 5 ที่สัมพันธ์กัน อันได้แก่ bhuvanāṇḍakāt kṣīramahārṇavāt และ vinatodarāt ตามลำดับ

aṅganavedī vasudhā kulyā jaladhiḥ sthalī ca pātālam /
valmīkaśca sumeruḥ kṛtapratiyajñasya vīrasya //หรรษจริต 7.1//
สำหรับผู้กล้าที่กระทำปฏิญญาไว้แล้ว พื้นพสุธาคือแท่นพิธีที่ปูหญ้าไว้ มหาสมุทรคือคลอง บาดาลคือพื้นดิน และภูเขาสุเมรุคือจอมปลวก

ยถาสังขยะในร้อยกรองบทนี้จะเห็นได้จากการวางคำนามหลักไว้ข้างหลังตัววิกติกัตตาเป็นชุดเดียวกัน คือ 1) aṅganavedī vasudhā พื้นพสุธาคือแท่นพิธีที่ปูหญ้าไว้ 2) kulyā

jaladhiḥ มหาสมุทรคือคลอง 3) sthalī ca pātālam บาดาลคือพื้นดิน และ 4) valmīkaśca sumeruḥ ภูเขาสุเมรุคือจอมปลวก

5.3.6 อรรถานตรันยาสะ

อรรถานตรันยาสะ คือ การหาหลักฐานมายืนยันสิ่งที่กล่าวถึง อาจเป็นการยกหลักทั่วไปมาสนับสนุนกรณีเฉพาะ หรือยกกรณีเฉพาะมาสนับสนุนหลักทั่วไปก็ได้ (กุสุมา รักษมณี, 2549: 33) ตัวอย่างอรรถานตรันยาสะในร้อยกรองของพาณะ เช่น

> sphuratkalālāpavilāsakomalā
> karoti rāgaṃ hṛdi kautukādikam /
> rasena śayyāṃ svayamabhyupāgatā
> kathā janasyābhinavā vadhūriva //กาทัมพรี 8//
>
> กถาอันแปลกใหม่ อ่อนหวานงดงามด้วยถ้อยคำไพเราะ มลังเมลือง และที่บรรลุถึงความเป็นวรรณคดีด้วยรสได้เองนั้นย่อมสร้างความรู้สึกเป็นต้นว่าความอยากรู้อยากเห็นในใจของผู้คน ดุจคนที่เป็นเจ้าสาวมาหมาด ๆ ผู้อ่อนหวานงดงามด้วยถ้อยคำไพเราะอย่างเห็นได้ชัด มาถึงเตียงเองด้วยความรัก แล้วกระทำความรู้สึกเป็นต้นว่าความอยากรู้อยากเห็นในใจของสามี

จะเห็นว่า “กถาอันแปลกใหม่” นั้นเป็นกรณีเฉพาะ ส่วน “คนที่เป็นเจ้าสาวมาหมาด ๆ” คือกรณีทั่วไปที่มาสนับสนุนและช่วยทำให้เห็นภาพกถาแบบใหม่นั้นได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

> niyatirvidhāya puṃsāṃ prathamaṃ sukhamupari dāruṇaṃ duḥkham /
> kṛtvālokaṃ taralā taḍidiva vajraṃ nipātayati //หรรษจริต 5.1//
>
> โชคชะตาเมื่อวางความสุขแก่มนุษย์ทั้งหลายเป็นลำดับแรกแล้วก็ทำให้ความทุกข์แสนสาหัสตกลงมาด้วย เหมือนฟ้าแลบที่ไม่แน่นอน เมื่อทำความเรืองรองแล้วก็ทำให้ฟ้าผ่าตกลงมา

ร้อยกรองบทนี้ปรากฏในตอนต้นอุจฉวาสะที่ 5 ซึ่งมีฉากสำคัญ คือ การสวรรคตของพระบิดาของพระเจ้าหรรษะ จะเห็นว่า เรื่องโชคชะตานั้นเป็นกรณีเฉพาะ ส่วนฟ้าแลบเป็นกรณีทั่วไปที่มาสนับสนุนเรื่องโชคชะตาดังกล่าว

5.3.7 ปรรยาโยกตะ

ปรรยาโยกตะ คือ การกล่าวโดยอ้อม แสดงเจตนาหนึ่ง แต่มีเจตนาอื่นซึ่งมักเป็นเจตนาไม่ดีแฝงอยู่ (กุสุมา รักษมณี, 2549: 30) ตัวอย่างปรรยาโยกตะในร้อยกรองของพาณะ เช่น

> tadapi munigītamatipṛthu tadapi jagadvyāpi pāvanaṃ tadapi /
> harṣacaritādabhinnaṃ pratibhāti hi me purāṇamidam //หรรษจริต 3.3//
> แม้*วายุปุราณะ*จะขับร้องโดยมุนี กว้างใหญ่ไพศาล (/ยิ่งใหญ่กว่าท้าวปฤถุ) ครอบคลุมทั้งโลก และศักดิ์สิทธิ์ แต่สำหรับข้า ปุราณะนี้ไม่ต่างอะไรกับวีรกรรมของพระเจ้าหรรษะ

จะเห็นว่า ทั้งสองอย่างที่กวีนำมาเปรียบกันนั้นยิ่งใหญ่เหมือนกัน แต่เจตนาไม่ดีที่ซ่อนอยู่ในคำประพันธ์บทนี้คือ เทพฝ่ายไศวนิกายนั้นยิ่งใหญ่กว่าเทพฝ่ายไวษณพนิกาย ทั้งนี้ ก็เป็นเพราะว่าพาณะนับถือไศวนิกาย การข่มผู้อื่นอันได้แก่เทพฝ่ายไวษณพนิกายจึงแฝงอยู่ในร้อยกรองบทนี้ เมื่อพิจารณาเนื้อความในร้อยกรองบทนี้ จะเห็นว่า พระเจ้าหรรษะแม้จะทรงเป็นกษัตริย์ในโลกมนุษย์ แต่เรื่องราววีรกรรมของพระองค์ก็ศักดิ์สิทธิ์เทียบเท่า*วายุปุราณะ*ซึ่งเป็นคัมภีร์ปุราณะฝ่ายไวษณพนิกาย พระองค์จึงมีสถานะเป็นเทพไปโดยปริยาย กล่าวได้ว่า แม้แต่กษัตริย์ฝ่ายไศวะยังเป็นเทพเทียบเท่าพระวิษณุได้ เทพฝ่ายไศวนิกายก็ย่อมเหนือกว่าเทพฝ่ายไวษณพนิกายด้วยนั่นเอง

> dvijena tenākṣatakaṇṭhakauṇṭhyayā
> mahāmanomohamalīmasāndhayā /
> alabdhavaidagdhyavilāsamugdhyā
> dhiyā nibaddheyamatidvayī kathā //กาทัมพรี 20//
> กถาอันโดดเด่นเรื่องนี้พราหมณ์ผู้นี้ [พาณะ] ร้อยกรองขึ้นด้วยปัญญาที่ไม่ชาญฉลาดในเสียงที่ต่อเนื่อง มืดบอดและมีมลทินด้วยโมหะอันยิ่งใหญ่ในใจ และโง่เขลาเนื่องจากยังไม่บรรลุความงามและความชำนาญ

ผู้อ่านบางคนอาจเข้าใจว่าเป็นการถ่อมตัว แต่เมื่อพิจารณาการใช้ภาษาในร้อยกรองบทนี้ โดยเฉพาะการใช้ศัพทาลังการจำพวกอนุปราสะอย่างแพรวพราว ทั้งวฤตตยนุปราสะและอันตยนุปราสะ อีกทั้งเมื่อพิจารณาเนื้อเรื่องที่ตามมาต่อไปก็จะเห็นว่า *กาทัมพรี*เป็นกถาที่วิจิตรอย่างยิ่ง ข้อความว่า “ด้วยปัญญาที่ไม่ชาญฉลาด” “มืดบอดและมีมลทินด้วยโมหะ” และ “โง่เขลา” นั้นจึงไม่เป็นความจริง และขัดแย้งกับผลงานที่ปรากฏ เราจึงไม่อาจเข้าใจได้ว่าเป็นการถ่อมตัว แท้จริงแล้วเป็นการอวดตัวเองมากกว่า และพิจารณาได้ว่าเป็นอรรถาลังการประเภทปรรยาโยกตะ

daityo dordarpaśālī na hi mahiṣavapuḥ kalpanīyābhyupāyo
vāyo vārīśa viṣṇo vṛṣagamana vṛṣankiṃ viṣādo vṛthaiva /
badhnīta bradhnamiśrāḥ kavacamacakitāścitrabhāno dahārīn
evaṃ devāñjayokte jayati hatariporhrepitaṃ haimavatyāḥ

//จัณฑีศตกะ38//

“ไม่มีวิธีใดที่จะเอาชนะแทตย์ร่างควายผู้กอปรด้วยความทะนงตนในท่อนแขน ดูก่อนพระพาย พระวรุณ พระวิษณุ พระศิวะ พระอินทร์ จะเศร้าหมองให้ป่วยการไปทำไมเล่า ทวยเทพผู้ไม่หวาดกลัวที่มากับสูรยเทพจงสวมเสื้อเกราะเข้าเถิด ดูก่อนพระอัคนี จงเผาผลาญศัตรูทั้งหลายเถิด” เมื่อนางชยากล่าวเช่นนี้แก่ทวยเทพแล้ว การพิชิตศัตรูที่พระนางไหมวดีสังหารแล้วย่อมมีชัยชนะ

อาจมีผู้เข้าใจว่านางชยาซึ่งเป็นนางกำนัลของพระอุมากำลังกล่าวปลุกใจเทพทั้งหลายให้เข้าสู้รบกับมหิษาสูร แต่จะเห็นได้ในข้อความตอนท้ายที่ว่า แม้นางจะปลุกใจอย่างไรก็ตาม ผู้ที่สังหารอสูรตนนี้ได้ก็คือพระนางทุรคา มิใช่เทพเหล่านั้น นอกจากนี้ ตำนานเรื่องนี้ยังกล่าวว่าพระนางทรงสังหารได้ด้วยพระบาทข้างเดียวเท่านั้น ไม่ใช่ด้วยอาวุธ ด้วยเหตุนี้ การกล่าวถึงอาวุธต่าง ๆ รวมถึงเสื้อเกราะของทวยเทพจึงถือเป็นการข่มเทพเจ้าเหล่านั้นโดยปริยาย และพิจารณาได้ว่าเป็นการใช้อรรถาลังการประเภทปรรยาโยกตะนั่นเอง

5.3.8 นิทรรศนะ

นิทรรศนะ คือ การเปรียบเทียบสิ่งใดสิ่งหนึ่งกับการกระทำหรือสิ่งที่เป็นอุทาหรณ์ (กุสุมา รักษมณี, 2549: 33) ตัวอย่างนิทรรศนะในร้อยกรองของพาณะมีในร้อยกรองบทเดียว ดังนี้

dvīpopagītaguṇamapi samupārjitaratnarāśisāramapi /
potaṃ pavana iva vidhiḥ puruṣamakāṇḍe nipātayati //หรรษจริต 6.3//

โชคชะตาย่อมทำให้มนุษย์ตกต่ำได้อย่างไม่คาดคิด ประดุจลมทำให้เรือสำเภาที่ผู้คนป่าวประกาศคุณความดีไปทั่วเกาะ แม้จะร่ำรวยด้วยมีกองรัตนะที่หามาได้นั้น ต้องจมลงอย่างไม่คาดคิด

นิทรรศนะในร้อยกรองบทนี้จะเห็นได้จากเหตุการณ์ที่ลมทำให้เรือสำเภาล่มเป็นอุทาหรณ์แสดงความโหดร้ายของโชคชะตาที่กระทำต่อมนุษย์

5.3.9 อปรัสตุตประศังสา

อปรัสตุตประศังสา คือ การกล่าวสรรเสริญโดยอ้อม สิ่งที่ต้องการสรรเสริญมิได้ถูกเอ่ยถึง แต่เป็นที่เข้าใจว่าเป็นต้นเหตุของคำกล่าวนั้น (กุสุมา รักษมณี, 2549: 35) ตัวอย่างอปรัสตุตประศังสาในร้อยกรองของพาณะ เช่น

> vivṛṇvato yasya visāri vāṅmayaṃ
> dine dine śiṣyagaṇā navā navāḥ /
> uṣaḥsu lagnāḥ śravaṇe ·dhikāṃ śriyaṃ
> pracakrire candanapallavā iva //กาทัมพรี 14//
>
> ทุกวันยามเช้า กลุ่มลูกศิษย์คนใหม่ ๆ ของเขาซึ่งมีความตั้งใจและกำลังอรรถาธิบายความรู้เกี่ยวกับถ้อยคำให้กว้างขวางนั้นก็ทำให้สิริมงคลเพิ่มพูนยิ่งขึ้นที่หู ประดุจหน่ออ่อนต้นจันทน์ที่เพิ่มพูนความงามยิ่งขึ้นในยามเช้า

จะเห็นว่า แม้เนื้อความข้างต้นเป็นการพรรณนากลุ่มลูกศิษย์ของอรรถปติ แต่เจตนาที่แท้จริงก็คือต้องการจะกล่าวสรรเสริญอรรถปติ ปู่ของพาณะ ครูของเด็กเหล่านั้น นอกจากเขาจะมีความรู้ ยังมีบารมีอีกด้วย เพราะมีลูกศิษย์ “คนใหม่ ๆ” ที่ตั้งใจด้วยนั่นเอง

> stanayugamaśrusnātaṃ samīpataravarti hṛdayaśokāgneḥ /
> carati vimuktāhāraṃ vratamiva bhavato ripustrīnām //กาทัมพรี//
>
> ปทุมถันทั้งคู่ของบรรดาสตรีของศัตรูของพระองค์ซึ่งอาบน้ำตา ปราศจากสร้อยไข่มุก และอยู่ใกล้ไฟโศกในหัวใจอย่างยิ่งนั้นก็ประหนึ่งกำลังบำเพ็ญพรตอดอาหารอยู่

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

จะเห็นว่า ตัวอย่างนี้มีเนื้อความเป็นการพรรณนาบรรดานางในของราชาผู้เป็นศัตรูของพระราชาศูทรกะว่ามีปทุมถันที่เหี่ยวแห้ง แต่แท้จริงแล้ว เจตนาของกวีคือการกล่าวสรรเสริญพระราชาว่าทรงสามารถในการรบ พวกนางจึงต้องเศร้าใจจนอกแห้งเช่นนั้น

> śūlaprotādupāntaplutamahi mahiṣādutpatantyā sravantyā
> vartmanyārajyamāne sapadi makhabhujāṃ jātasaṃdhyāpramohaḥ /
> nṛtyanhāsena matvā vijayamahamahaṃ mānayāmītivādī
> yāmāśliṣya pranṛttaḥ punarapi purabhitpārvatī pātu sā vaḥ
>
> //จัณฑีศตกะ 16//
>
> เมื่อชั้นบรรยากาศที่ปกคลุมพื้นดินใกล้เคียงถูกย้อมเป็นสีแดงด้วยสายน้ำที่พุ่งขึ้นจากมหิษาสูรทันทีที่ถูกหอกแทงไปนั้น พระศิวะผู้หลงว่าเวลาสนธยามาถึงจึงทรงฟ้อนรำอย่างสนุกสนาน พอระลึกได้ จึงตรัสว่า “ข้ากำลังบูชาพิธีเฉลิมฉลองชัย

ชนะอยู่” ทรงสวมกอดพระเทวีแล้วทรงฟ้อนรำอีกครั้ง ขอพระเทวีองค์นั้นจงคุ้มครองพวกท่านด้วยเทอญ

จะเห็นว่า ร้อยกรองบทนี้กล่าวถึงความเข้าใจผิดของพระศิวะว่าเวลาสนธยามาถึงแล้ว จึงฟ้อนรำเพื่อเป็นการบูชานางสนธยา ครั้นเมื่อทราบความจริงว่าสีแดงบนท้องฟ้าเกิดจากการสังหารอสูร จึงทรงกล่าวแก้เก้อ เจตนาที่แท้จริงของกวีมิใช่จะกล่าวถึงความเข้าใจผิดของพระศิวะหากแต่เป็นการยกย่องความสามารถของพระนางทุรคาที่พิชิตมหิษาสูรนั้นได้

5.3.10 วยาชัสตุติ

วยาชัยสตุติ คือ การกล่าวสรรเสริญที่มีเจตนาแท้จริงเป็นการติเตียน หรือกล่าวติเตียนที่มีเจตนาแท้จริงเป็นการสรรเสริญ (กุสุมา รักษมณี, 2549: 35) ตัวอย่างวยาชัสตุติในร้อยกรองของพาณะ เช่น

jayatyupendraḥ sa cakāra dūrato
bibhitsayā yaḥ kṣaṇalabdhalakṣayā /
dṛśaiva kopāruṇayā riporuraḥ
svayaṃ bhayādbhinnamivāsrapāṭalam //กาทัมพรี 3//
อนุชาของพระอินทร์ [พระวิษณุ/นรสิงห์] ผู้ทำให้อกของศัตรูมีสีแดงระเรื่อดั่งเลือดด้วยดวงเนตรที่แดงก่ำเพราะความพิโรธมาแต่ไกลนั้นย่อมมีชัยชนะ เนตรที่ปรารถนาจะทำลาย(ศัตรู) จึงเล็งเหยื่ออยู่ชั่วขณะ ประหนึ่งว่าจะทำให้อกนั้นแตกทำลายไปแล้วเนื่องจากความหวาดกลัวของศัตรูนั้นเอง

ร้อยกรองบทนี้มีเนื้อความเป็นการไหว้พระวิษณุในอวตารของนรสิงห์ แม้จะมีเนื้อหาเป็นการสรรเสริญนรสิงห์ซึ่งอาจเอาชนะศัตรูได้แม้เพียงการจ้องมอง แต่เจตนาที่แท้จริงของพาณะก็คือการติเตียน ดังจะเห็นว่าพาณะเลือกไหว้พระวิษณุในอวตารนรสิงห์ซึ่งมีภาพที่ดุร้ายน่ากลัว ขัดกับภาพของพระศิวะซึ่งเป็นเทพเจ้าที่พาณะนับถือ การสรรเสริญจึงเป็นการติเตียนไปด้วยในตัวเอง

jātā kiṃ te hare bhīrbhavati mahiṣato bhīravaśyaṃ harīṇām
adyendordvau kalaṅkau tyajati patirapāṃ dhairyamālokya candram /
vāyo kampyastvayānyo naya yama mahiṣādātmayugyaṃ yayārau
piṣṭe naṣṭaṃ jahāsa dyujanamiti jayā sāstu devī śriye vaḥ
//จัณฑีศตกะ 15//

ครั้นเมื่อศัตรูถูกพระเทวีทำลายแล้ว นางชยาก็ยั่วเย้าเทวดาผู้พินาศแล้วด้วยคำว่า “แน่ะพระหริ พระองค์กลัวมหิษาสูรหรือ เพราะว่าพวกลิงย่อมกลัวควายเป็นแน่แท้ บัดนี้พระจันทร์มีรอยสองแห่งแล้วหรือ เพราะจ้าวสมุทรเห็นพระจันทร์แล้วจึงแบ่งความกลัวให้ไปหรือ แน่ะพระพาย พระองค์ควรไปพัดคนอื่นให้สั่นไหว นี่แน่ะพระยม จงนำพาหนะที่คู่ควรกับตนไปจากควายตัวนี้ด้วย” ขอพระเทวีองค์นั้นจงสถิตอยู่เพื่อความเจริญของพวกท่าน

จะเห็นว่า ร้อยกรองบทนี้มีเนื้อความเป็นการกล่าวตำหนิเทพทั้งหลายผู้ไม่สามารถเอาชนะมหิษาสูรได้ แต่เจตนาที่แท้จริงก็คือการสรรเสริญพระนางทุรคา การติเตียนสิ่งหนึ่งจึงกลายเป็นการสรรเสริญอีกสิ่งหนึ่งนั่นเอง

5.3.11 สวภาโวกติ

สวภาโวกติ เรียกอีกอย่างว่า “ชาติ” คือ การกล่าวถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งตามสภาพที่เป็นอยู่โดยธรรมชาติโดยไม่นำความรู้สึกของกวีเข้าไปแทรกมากนัก มักเป็นการพรรณนาสัตว์หรือต้นไม้ (กุสุมา รักษมณี, 2549: 36) ตัวอย่างสวภาโวกติในร้อยกรองของพาณะ เช่น

paścādaṅghriṃ prasārya trikanativitataṃ drāghayitvāṅgamuccair
āsajyābhugnakaṇṭho mukhamurasi saṭāṃ dhūlidhūmrāṃ vidhūya /
ghāsagrāsābhilāṣādanavaratacalatprothatuṇḍasturaṅgo
mandaṃ śabdāyamāno vilikhati śayanādutthitaḥ kṣmāṃ khureṇa
//หรรษจริต 3.5//

ม้ายืดเท้าหลัง ยืดตัวที่ได้ขยายส่วนที่งอของสะโพกให้สูงขึ้น ก้มคอเล็กน้อย เอาปากไปใกล้หน้าอก สะบัดแผงขนที่เป็นสีเทาด้วยฝุ่น ส่ายรูจมูกไปมาเรื่อย ๆ ด้วยอยากจะเคี้ยวกินฟ่อนหญ้า ส่งเสียงออกมาช้า ๆ ลุกจากที่นอน คุ้ยเขี่ยพื้นดินด้วยกีบเท้า

kurvannābhugnapṛṣṭho mukhanikaṭakaṭiḥ kandharāmātiraścīṃ
lolenāhanyamāṇaṃ tuhinakaṇamucā cañcatā kesareṇa /
nidrākaṇḍūkaṣāyaṃ kaṣati nibiḍitaśrotraśuktisturaṅgas
tvaṅgatpakṣmāgralagnapratanuvusakaṇaṃ koṇamakṣṇaḥ khureṇa
//หรรษจริต 3.6//

ม้าที่งอหลังเล็กน้อย มีสะโพกอยู่ใกล้ปาก ยืดคอไปทางขวาง มีขนกระจุกอยู่ที่หู เอากีบเท้าขยี้หางตาที่ถูกแยงด้วยขนแผงคอที่เรืองรองดุจเกล็ดหิมะที่กำลังสั่นไหว

ด้วยความกระสับกระส่าย หางตาที่มีรอยเปื้อนจากการเกายามนอนหลับ และที่มีเศษฟางเส้นบาง ๆ ติดอยู่ที่ปลายขนตาที่กำลังสั่นไหว

ร้อยกรองสองบทนี้เป็นการพรรณนาธรรมชาติของม้าอย่างละเอียดขณะกำลังตื่นนอน

jayanti bāṇāsuramaulilālitā
daśāsyacūḍāmaṇicakracumbinaḥ /
surāsurādhīśaśikhāntaśāyino
bhavacchidastryambakapādapāṃśavaḥ //กาทัมพรี 2//
ละอองธุลี ณ พระบาทแห่งพระตรีเนตรซึ่งงดงามอยู่บนเศียรของอสูรพาณะสัมผัสวงรอบของจุฬามณีของราวณะอย่างใกล้ชิด ค้างอยู่บนยอดมวยเกศาของจอมเทพและอสูร และตัดทำลายภพชาติ ย่อมมีชัยชนะ

ตัวอย่างนี้เป็นบทไหว้พระศิวะด้วยการพรรณนาละอองฝุ่นที่อยู่บนเศียรของอสูรอันเป็นธรรมชาติที่จะค้างอยู่ที่ต่าง ๆ หลังจากมีผู้สัมผัส ซึ่งเราอนุมานได้ว่า เป็นช่วงขณะหลังจากที่อสูรเหล่านั้นได้แสดงความเคารพต่อมหาเทพแล้ว เนื่องจากการแสดงความเคารพในวัฒนธรรมอินเดีย ผู้น้อยจะเอาศีรษะซึ่งเป็นอวัยวะสูงสุดก้มลงสัมผัสเท้าของผู้ใหญ่ ทำให้ละอองฝุ่นติดศีรษะหรือผมมาด้วย การพรรณนาละอองฝุ่นดังกล่าวจึงแสดงถึงสวภาโวกตินั่นเอง

นอกจากพาณะจะใช้อรรถาลังการในร้อยกรองเป็นจำนวนมากแล้ว การใช้อรรถาลังการบางครั้งยังซับซ้อนด้วย ความซับซ้อนของอรรถาลังการจะเห็นได้จากความกำกวมจากการใช้อรรถาลังการในสมาส และการใช้อรรถาลังการหลายประเภทในร้อยกรองบทเดียวกัน

ลักษณะเด่นอันเป็นประโยชน์ของสมาสก็คือการลดจำนวนการแจกวิภัตติ หรือลดการใช้คำจำพวกกริยาวิเศษณ์หรือนิบาตต่าง ๆ เนื้อที่ในฉันทลักษณ์จึงมากขึ้นซึ่งทำให้กวีมีโอกาสที่จะแสดงฝีมือทางการประพันธ์อื่น ๆ ได้อีก อย่างไรก็ตาม ในขณะเดียวกัน การใช้สมาสบางครั้งก็อาจก่อให้เกิดความกำกวมได้อันเนื่องมาจากผู้อ่านตีความได้หลายอย่าง ในกรณีของอรรถาลังการ การที่สมาสแปลได้หลายอย่างทำให้เกิดปัญหาว่าควรแปลอย่างไร ซึ่งส่งผลต่อการวินิจฉัยว่าเป็นอรรถาลังการประเภทใดด้วย ตัวอย่างเช่น

namastuṅgaśirasćumbi**candracāmara**cārave /
trailokyanagarārambhamūlastambhāya śambhave //หรรษจริต 1.1//
ข้าขอน้อมอภิวันท์แด่พระศัมภุผู้งดงามด้วย**ดวงจันทร์คือแส้จามรี**มาสัมผัสพระเศียรที่มุ่นมวยสูงอย่างแผ่วเบา ผู้ทรงเป็นเสาเอกเมื่อคราวแรกตั้งพระนครในสามโลก

สมาสที่ส่งผลต่ออรรถาลังการคือ **candracāmaracārave** ซึ่งอาจแปลได้ว่า “งดงามด้วยดวงจันทร์คือแส้จามรี” หรืออาจแปลได้อีกอย่างหนึ่งว่า “งดงามด้วยดวงจันทร์ที่ประดุจแส้จามรี” หากแปลแบบแรก อรรถาลังการก็จะเป็นรูปกะ หากแปลอีกแบบหนึ่ง อรรถาลังการก็จะเป็นอุปมา ผู้อ่านสามารถแปลได้ทั้งสองแบบ ไม่ถือเป็นเรื่องผิดแต่อย่างใด เพราะไวยากรณ์สันสกฤตอนุญาตให้แปลได้ทั้งสองแบบ การที่ผู้วิจัยเลือกแปลแบบแรกก็เพราะเห็นว่าร้อยกรองบทนี้เป็นบทไหว้พระศิวะ การแปลให้มีอรรถาลังการคือรูปกะจะได้ความหมายที่หนักแน่นและเข้ากับบริบทกว่า

ความกำกวมดังกล่าวปรากฏใน*จัณฑีศตกะ*อีกหลายครั้ง เนื่องจากเป็นร้อยกรองที่มุ่งเน้นสรรเสริญเทพ สมาสจึงปรากฏอยู่จำนวนมาก ผู้วิจัยเห็นว่าแม้จะแปลเป็นอุปมาได้ ก็ควรแปลเป็นรูปกะเพื่อให้เหมาะสมแก่บริบท อันเป็นเหตุผลเดียวกับตัวอย่างจาก*หรรษจริต* 1.1 ดังกล่าว เช่น

> vakṣo vyājainarājaḥ sa daśabhirabhinatpāṇijaiḥ prāksurāreḥ
> pañcaivāstaṃ nayāmo yuvaticaraṇajāḥ śatrumete vayaṃ tu /
> ityutpannābhimānair**nakhaśaśimaṇibhir**jyotsnayā svāṃśumayyā
> yasyāḥ pāde hatārau hasita iva hariḥ sāstu kālī śriye vaḥ //จัณฑีศตกะ 11//
> เมื่อพระบาทของพระเทวีองค์ใดสังหารศัตรูไปแล้ว**ด้วยนขาคือรัตนจันทรา**ซึ่งมีความหยิ่งผยองเกิดขึ้นจากความมลังเมลืองในรัศมีของตนว่า “ราชสีห์ (นรสิงห์) ผู้คดโกงตนนั้นฉีกอกของ (หิรัณยกศิปุ) อสูรในปุราณกาลไปด้วยเล็บทั้งสิบ ส่วนเราทั้งห้าผู้เกิดจากพระบาทของพระเทวีจะนำศัตรูไปสู่จุดจบ” ดังนี้ พระหริจึงประหนึ่งถูกเยาะเย้ย ขอพระนางกาลีองค์นั้นจงสถิตอยู่เพื่อความรุ่งเรืองของพวกท่าน

> bhaṅgo na bhrūlatāyāstulitabalatayānāsthamasthnāṃ tu cakre
> na krodhātpādapadmaṃ mahadamṛtabhujāmuddhṛtaṃ śalyamantaḥ /
> **vācālaṃ nūpuraṃ** no **jagad**ajani jayaṃ śaṃsadaṃśena pārṣṇer
> muṣṇantyāsūnsurāreḥ samarabhuvi yayā pārvatī pātu sā vaḥ //จัณฑีศตกะ 13//
> พระนางทรงทำลายปราณของอสูรในสมรภูมิโดยมิได้ขมวดพระขนง ทรงบดขยี้กระดูกของมันอย่างไม่แยแสด้วยความที่พระองค์ประมาณกำลังไว้แล้ว บัวบาทยิ่งใหญ่อันเป็นหอกในท่ามกลางทวยเทพนั้นพระนางมิได้ทรงยกขึ้นด้วยความพิโรธ **กำไลข้อพระบาทที่ส่งเสียงดังคือโลก**ของเราที่แซ่ซ้องสดุดีชัยชนะอยู่ที่ส้นพระบาท ขอพระนางปารวตีองค์นั้นจงคุ้มครองพวกท่าน

นอกจากเรื่องสมาสที่ทำให้เข้าใจอรรถาลังการได้หลายอย่าง ในร้อยกรองบทเดียวกันนั้นพาณะยังใช้อรรถาลังการหลายประเภทไว้ในที่เดียวกันอีกด้วย การใช้อรรถาลังการในร้อยกรองของพาณะจึงแพรวพราวไม่น้อยไปกว่าศัพทาลังการนั่นเอง ตัวอย่างเช่น

hiranyagarbho *bhuvanāṇḍakād*iva
kṣapākaraḥ *kṣīramahārṇavād*iva /
abhūtsuparṇo *vinatodarād*iva
dvijanmanāmarthapatiḥ patistataḥ //กาทัมพรี 13//

อรรถปติผู้เป็นใหญ่ในบรรดาทวิชาติก็ถือกำเนิดจากเขา เหมือนพระพรหมหิรัณยครรภ์ทรงเกิดจากไข่คือโลก ดวงจันทร์เกิดจากเกษียรสมุทร สุบรรณเกิดจากครรภ์ของนางวินตา

ตัวอย่างนี้นอกจากมีอรรถาลังการทั้งอุปมาหลายแห่ง ได้แก่ การเปรียบกำเนิดของอรรถปติว่าเหมือนพระพรหมเกิดจากไข่ ดวงจันทร์เกิดจากเกษียรสมุทร และครุฑเกิดจากนางวินตา นอกจากนี้ยังมีอรรถาลังการอีกประเภท คือ ยถาสังขยะ ดังจะเห็นจากการวางคำในลำดับเดียวกันทั้งบาทที่ 1 ถึงบาทที่ 3 ด้วย ตัวอักษรที่ขีดเส้นใต้คือวิภัตติที่ 1 เอกพจน์ ปุลลิงค์ ส่วนตัวอักษรที่ทำตัวเอียงนั้นคือวิภัตติที่ 5 เอกพจน์ นปุงสกลิงค์ เช่นกัน บาทที่ 1 ถึงบาทที่ 3 จึงมีลำดับคำลักษณะเดียวกัน

dṛṣṭāvāsaktadṛṣṭiḥ prathamamiva tathā saṃmukhīnābhimukhye
smerā hāsapragalbhe priyavacasi kṛtaśrotrapeyādhikoktiḥ /
udyuktā narmakarmaṇyavatu paśupatau pūrvatpārvatī vaḥ
kurvāṇā sarvamīṣadvinihitacaraṇālaktakeva kṣatāriḥ //จัณฑีศตกะ 37//

พระนางปารวตีผู้สังหารศัตรู ประหนึ่งว่าทรงเตรียมพร้อมจะสำราญอิริยาบถกับพระปศุปติดังแต่ก่อน มีสายพระเนตรติดพันในศัตรูที่ถูกมอง กำลังเผชิญหน้าในการปรากฏกายเป็นครั้งแรกฉันนั้น ด้วยทักษะในการหยอกล้อ จึงแย้มสรวล เปล่งวาจาไพเราะเสนาะโสตด้วยถ้อยคำที่น่ารัก มีน้ำสีแดงที่พระบาทที่ทรงวางไว้ แล้วทรงกระทำสิ่งทั้งปวงเพียงเล็กน้อย ขอพระองค์จงคุ้มครองพวกท่าน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ตัวอย่างนี้มีการใช้อุตเปรกษาในการเปรียบเทียบการสังหารศัตรูว่าเป็นประหนึ่งการเตรียมพร้อมจะสำราญพระอิริยาบถกับพระศิวะ และมีเศลษะในคำว่า paśupati ซึ่งเป็นนามฉายาของพระศิวะ หรือจะแปลว่า “เจ้าแห่งสัตว์เลี้ยง” ซึ่งหมายถึงควายคือมหิษาสูรก็ได้

svecchopajātaviṣayo ‘pi na yāti vaktuṃ
dehīti mārgaṇaśataiśca dadāti duḥkham /
mohātsamākṣipati jīvanamapyakāṇḍe
kaṣṭaṃ manobhava iveśvaradurvidagdhaḥ //หรรษจริต 2.3//

อนิจจา ผู้ที่ไม่ฉลาดต่อเจ้านายก็เหมือนพระกามเทพที่ถูกพระศิวะเผาทำลาย คือ แม้จะมีความสุขทางประสาทสัมผัสอันเกิดขึ้นตามความปรารถนาของตนแต่ก็มิอาจกล่าวได้ว่า “ข้า

มีตัวตน” เขาย่อมเป็นทุกข์ด้วยการร้องขอนับร้อยอย่าง (/ด้วยลูกศรนับร้อยดอก) และทอดทิ้งแม้การมีชีวิตด้วยความหลงโดยปราศจากสาเหตุ

ตัวอย่างนี้มีการใช้อุปมาเปรียบเทียบผู้ที่ไม่ฉลาดต่อเจ้านายว่าเหมือนพระกามเทพที่ถูกพระศิวะเผาจนไม่มีร่าง ลักษณะร่วมกันคือไม่มีตัวตน เป็นทุกข์ และต้องสละชีวิตโดยไม่มีเหตุ และมีการใช้เศลษะในคำว่า mārgaṇa ซึ่งแปลว่า “การร้องขอ, ลูกศร” และ īśvaradurvidagdha ซึ่งแปลว่า “ผู้ไม่ฉลาดต่อเจ้านาย” หรือ “ผู้ถูกพระศิวะเผาทำลาย” ก็ได้เช่นกัน

ที่กล่าวมาอาจสรุปได้ว่า นอกจากพาณะใช้อรรถาลังการหลายประเภทอย่างแพรวพราวแล้วยังใช้อย่างซับซ้อนด้วย ดังจะเห็นจากการใช้สมาสที่แปลได้หลายแบบคือเป็นอุปมาหรือรูปกะก็ได้ และการใช้อรรถาลังการหลายประเภทในร้อยกรองบทเดียวกัน ด้วยเหตุนี้ หากพิจารณาด้วยการใช้อรรถาลังการ ร้อยกรองของพาณะย่อมถือว่ามีรีติแบบเคาฑี

5.4 อนุปราสะ

อนุปราสะเป็นศัพทาลังการประเภทหนึ่ง ผู้วิจัยได้วิเคราะห์อนุปราสะไว้อย่างละเอียดแล้วในบทที่ 3 อันเนื่องมาจากเป็นหัวข้อที่เกี่ยวกับเสียงในการประพันธ์ซึ่งเป็นประเด็นที่วัจนลีลาศาสตร์สนใจเนื่องจากมีหลักฐานเชิงประจักษ์มากกว่าสิ่งที่มองไม่เห็นดังเช่นความหมาย ผลการวิเคราะห์ดังกล่าวแสดงอย่างชัดเจนว่า พาณะใฝ่ใจที่จะเล่นเสียงด้วยอนุปราสะไว้อย่างแพรวพราว อนุปราสะทุกประเภทจึงปรากฏในร้อยกรองของพาณะ และถือเป็นวัจนลีลาที่สำคัญประการหนึ่ง การใช้อนุปราสะอย่างแพรวพราวจำนวนมากของพาณะชี้ว่า รีติของพาณะเป็นแบบเคาฑี

การใช้อนุปราสะจำนวนมากถือเป็นลักษณะเด่นของรีติแบบเคาฑีมาตั้งแต่สมัยทัณฑิน นักวรรณคดีสมัยคริสต์ศตวรรษที่ 7 แล้วเป็นอย่างน้อย ดังปรากฏในกาวยาทรรศะ 1.54 ดังนี้

itīdaṃ nādṛtaṃ gauḍeranuprāsastu tatpriyaḥ /
anuprāsādapi prāyo vaidarbhairidamiṣyate //1.54//
(ศรุตยนุปราสะ) เช่นนี้ พวกเคาฑะไม่ใส่ใจ แม้ว่าพวกเขาจะนิยมอนุปราสะ
อนุปราสะนี้ พวกไวทรรภะมักนิยมเป็นปกติมากกว่าอนุปราสะ (ประเภทอื่น)

จะเห็นว่า ในความคิดของทัณฑิน รีติเคาฑีใช้อนุปราสะหลายประเภทโดยไม่ใส่ใจศรุตยนุปราสะซึ่งเป็นการซ้ำพยัญชนะที่อยู่ในวรรคเดียวกัน อย่างไรก็ตาม การไม่ใส่ใจศรุตยนุปราสะนี้ก็ไม่อาจทำให้พาณะมีรีติประเภทอื่นนอกจากเคาฑีได้ เพราะพาณะใช้อนุปราสะทุกประเภทเป็นจำนวนมากเช่นเดียวกัน ดังที่กล่าวในบทที่ 3 แล้วว่า ในร้อยกรองของพาณะ ศรุตยนุปราสะปรากฏเป็นจำนวนมาก ในขณะที่อนุปราสะประเภทอื่นอีก 4 ประเภทก็ปรากฏเป็นจำนวนมากด้วยเช่นกัน

มติของทัณฑินดังกล่าวจึงเป็นข้อสนับสนุนว่า รีติของพาณะควรจัดประเภทแบบเคาฑี เนื่องจากปรากฏอนุปราสะเป็นจำนวนมากนั่นเอง

เนื่องจากการใช้อนุปราสะเป็นเกณฑ์สำหรับตัดสินประเภทของรีติ และพาณะก็ใช้อนุปราสะอย่างโดดเด่น นักวรรณคดีบางคนในสมัยหลังพาณะจึงเลือกบทประพันธ์ร้อยกรองบางบทมาเป็นตัวอย่างอนุปราสะในตำราการประพันธ์ของตน อันที่จริง ด้วยเหตุที่ฝีมือทางการประพันธ์ของพาณะเป็นที่ยอมรับในวงวรรณคดีเป็นอย่างมาก ผลงานของเขาไม่ว่าจะเป็นร้อยแก้วหรือร้อยกรองก็ปรากฏอยู่ในตำราการประพันธ์หลายเล่มในประเด็นต่าง ๆ เมื่อกล่าวเฉพาะอนุปราสะ จะเห็นว่า ในร้อยกรองของพาณะ มีการใช้อนุปราสะอย่างโดดเด่นจนนักวรรณคดีเลือกมาเป็นแบบอย่างในการเรียนอลังการหรือการแต่งคำประพันธ์ได้ ดังจะเห็นได้จาก*สรัสวตีกัณฐาภรณะ*ของ โภชะ นักวรรณคดีในคริสต์ศตวรรษที่ 11 ในตำราเล่มนี้ โภชะแจกแจงอนุปราสะเป็นประเภทต่าง ๆ อย่างละเอียด มีอนุปราสะ 2 ประเภทที่พบในงานของพาณะได้แก่อนุปราสะที่มีชื่อว่า “จิตระ” และ “เวณิกา” ทั้งสองเป็นประเภทย่อยของ “วรรณานุปราสะ” หรือ “วฤตตยานุปราสะ” ในตำราการประพันธ์เล่มอื่น ๆ นั่นเอง ร้อยกรองของพาณะที่มีการใช้อนุปราสะทั้งสองนั้นคือคำประพันธ์บทที่ 40 และ 66 ใน*จัณฑีศตกะ* ดังนี้

nīte nirvyājadīrghāmaghavati maghavadvajralajjānidāne
nidrāṃ drāgeva devadviṣi muṣitaruṣaḥ saṃsmarantyāḥ svabhāvam /
devyā dṛgbhyastisṛbhyastraya iva galitā rāśayo raktatāyās
trāyantāṃ vastriśūlakṣatakuharabhuvo lohitāmbhaḥsamudrāḥ //40//

vidrāṇe rudravṛnde savitari tarale vajriṇi dhvastavajre
jātāśaṅke śaśāṅke viramati maruti tyaktavaire kubere /
vaikuṇṭhe kuṇṭhitāstre mahiṣamatiruṣaṃ pauruṣopaghnanighnaṃ
nirvighnaṃ nighnatī vaḥ śamayatu duritaṃ bhūribhāvā bhavānī //66//

โภชะมิได้อธิบายเพิ่มเติมว่าเหตุใดคำประพันธ์ทั้งสองบทจึงเป็นตัวอย่างของอนุปราสะทั้งสองดังกล่าว เราจึงไม่รู้ได้ว่าเหตุผลในการเลือกคำประพันธ์มาเป็นตัวอย่างนั้นคืออะไร ผู้วิจัยสันนิษฐานว่า เป็นไปได้ว่า โภชะน่าจะได้อ่าน*จัณฑีศตกะ*ทั้งสองบทนี้มาก่อน และเห็นความโดดเด่นของอนุปราสะ จึงหยิบยกมาเป็นตัวอย่างโดยตั้งชื่อว่า “จิตร” และ “เวณิกา” โภชะอาจคิดว่าอนุปราสะในคำประพันธ์ดังกล่าวแสดงลักษณะบางอย่างที่สอดคล้องกับความหมายของทั้งสองคำก็เป็นได้ กล่าวคือ “จิตร” ในภาษาสันสกฤตแปลว่า สว่าง, มีสีสัน, หลากหลาย, ภาพวาด ส่วน “เวณิกา” แปลว่าผมเปีย (Monier-Williams, 2008: 396, 1,014) จะเห็นว่า ในตัวอย่างแรก แต่ละคำมีการซ้ำเสียงพยัญชนะหลายตัวต่อเนื่องกันไปทั้งบท ส่วนตัวอย่างที่ 2 นั้น มีการซ้ำเสียงพยัญชนะเป็นคู่ต่อเนื่องกันไปทั้งบท ทั้งที่มีลำดับเดียวกัน เช่น **savi*t*a*r*i *t*a*r*ale va*j*ri*ṇ*i**

dhvasta**va**j**re** และที่มิได้เรียงลำดับเหมือนกัน เช่น **vi**d**r**āṇe ru**dra**vṛnde vi**ra**m**a**ti **ma**r**u**ti เป็นต้น ลักษณะนี้อาจทำให้แลดูคล้ายผมเปียที่มีเส้นผมผูกไว้ด้วยกันก็เป็นได้

ข้อสันนิษฐานดังกล่าวสืบเนื่องมาจากธรรมชาติของวรรณคดีที่มีสถานะเป็นงานศิลปะเมื่อแรกเริ่ม และอาจกลายเป็นตำราการประพันธ์ในภายหลังนั่นเอง ดังที่เจตนา นาควัชระ (2514: 1) กล่าวว่า "...นักวิจารณ์วรรณคดีที่มีประสบการณ์มากได้อ่านมามาก...ก็ย่อมต้องสร้างหลักบางประการที่ตนเชื่อว่าใช้ได้ในการวินิจฉัยวรรณกรรมต่าง ๆ" ข้อเท็จจริงเบื้องหลังคำกล่าวนี้ก็คือทฤษฎีวรรณคดีย่อมมาหลังวรรณคดี ในกรณีของโภชะ จะเห็นว่า ตำราการประพันธ์ที่เขาเรียบเรียงไว้นั้นไม่ว่าจะเป็น *ศฤงคารประกาศะ โภชประพันธ์* และ*สรัสวตีกัณฐาภรณะ* ล้วนแล้วแต่มีลักษณะเช่นเดียวกัน คือ ประกอบด้วยตัวอย่างบทประพันธ์ต่าง ๆ จำนวนมากซึ่งแสดงว่าโภชะน่าจะได้อ่านวรรณคดีต่าง ๆ มาเป็นจำนวนมาก[94] นอกจากนี้ ในตำราการประพันธ์ก่อนหน้า ไม่ปรากฏอนุปราสะประเภท "จิตร" หรือ "เวณิกา" แต่อย่างใด จึงเป็นไปได้ว่า การแบ่งประเภทอนุปราสะนี้น่าจะเป็นเพราะว่าโภชะได้อ่าน*จัณฑีศตกะ*แล้วนำมาเป็นตัวอย่างการนั่นเอง หากข้อสันนิษฐานนี้เป็นจริง อนุปราสะในตัวอย่างทั้งสองบทก็นับเป็น "นวลักษณ์" ประการหนึ่งของพาณะได้

ไม่ว่าข้อสันนิษฐานนี้จะจริงหรือไม่ ประเด็นที่สำคัญที่จะเห็นได้ชัดเจนก็คือ พาณะมีฝีมือในการใช้อนุปราสะเป็นอย่างมาก เป็นแบบอย่างที่กวีคนอื่นควรทำตาม อันสืบเนื่องมาจากความเชี่ยวชาญและความนิยมใช้อนุปราสะในร้อยกรองนั่นเอง

5.5 การใช้คำที่มีความหมายตามรูปศัพท์

คำที่มีความหมายตามรูปศัพท์ในที่นี้หมายถึงความหมายแรกของคำศัพท์ ดังจะเห็นได้ว่าในพจนานุกรมภาษาสันสกฤต ศัพท์บางคำมีหลายความหมาย ความหมายแรกเป็นความหมายที่ไม่ผ่านการตีความซับซ้อน มักเป็นความหมายรูปธรรมหรือความหมายที่รู้กันโดยทั่วไป ผู้อ่านไม่ต้องแปลหรือถอดความหลายครั้ง ก็สามารถเข้าใจได้ทันที เช่น คำว่า **nara** โดยปกติแปลว่า คน, มนุษย์ และเป็นชื่อหญ้าที่มีกลิ่นหอม (Monier-Williams, 2008: 528) กวีที่ใช้ความหมายตามรูปศัพท์จะใช้คำนี้ในความหมายแรก ส่วนกวีผู้มีรสนิยมในทางตรงกันข้ามก็อาจใช้คำดังกล่าวใน

---

[94] จึงอาจกล่าวได้ว่า โภชะมีลักษณะคล้ายกับ "นักวิจัย" ในสมัยปัจจุบันมากกว่านักวรรณคดีผู้อื่นที่มักแต่งตัวอย่างคำประพันธ์ด้วยตัวเองเป็นส่วนใหญ่ เช่น มัมมฏะ วิศวนาถ บางคนแต่งคำประพันธ์เป็นตัวอย่างในตำราของตนเองทั้งหมดดังจะเห็นได้จากทัณฑิน ด้วยเหตุนี้ ตำราของโภชะจึงมีคุณูปการสำคัญ คือ เป็นหลักฐานรวบรวมรายชื่อและผลงานของกวีที่ไม่เป็นที่รู้จักกันแล้วในปัจจุบัน (ดูรายละเอียดกวีและผลงานต่าง ๆ ที่โภชะอ้างถึงและยกตัวอย่างไว้ได้ใน Raghavan, 1978: 754-881) แม้บทละครของพาณะที่เชื่อว่าสูญหายไปแล้วทั้งหมด ก็ยังพบบางส่วนได้ในตำราของโภชะที่มีชื่อว่า*ศฤงคารประกาศะ*ด้วยนั่นเอง

ความหมายว่าหญ้า เป็นต้น หรือในบางกรณี ภาษาสันสกฤตมีศัพท์ที่แปลได้สองครั้ง เช่น uraga และ pādapa ซึ่งแปลว่า งู และต้นไม้ ทั้งสองคำนี้แปลตามรูปศัพท์ได้ว่า “ผู้ไปด้วยอก” และ “ผู้ดื่มด้วยเท้า” เป็นต้น หากกวีใช้คำจำพวกนี้ ย่อมไม่ใช่การใช้คำที่มีความหมายตามรูปศัพท์ แม้ว่า “ผู้ไปด้วยอก” และ “ผู้ดื่มด้วยเท้า” ไม่เคยมีความหมายอื่นนอกจากงูและต้นไม้แต่อย่างใด ก็ต้องถือว่าเป็นการใช้คำที่ไม่เป็นไปตามความหมายของรูปศัพท์ด้วย เพราะคำที่มีความหมายว่า “งู” และ “ต้นไม้” ที่ไม่ต้องแปลสองครั้งเช่นนี้มีอยู่ในภาษาสันสกฤตนั่นเอง

เมื่อพิจารณาร้อยกรองของพาณะในประเด็นนี้ การจัดประเภทให้เป็นรีติเคาฑีน่าจะเหมาะสมกว่าปาญจาลี เพราะการใช้คำไม่ตรงตามความหมายของรูปศัพท์นั้นพบหลายแห่ง แม้ว่าจะพบการใช้คำที่มีความหมายตามรูปศัพท์อยู่บ้าง แต่ก็เป็นส่วนน้อยเมื่อเทียบกับร้อยกรองทั้งหมด ตัวอย่างการใช้คำที่มีความหมายตามรูปศัพท์ เช่น

akāraṇāviṣkṛtavairadāruṇād
asajjanātkasya bhayaṃ na jāyate /
viṣaṃ mahāheriva yasya durvacaḥ
suduḥsahaṃ saṃnihitaṃ sadā mukhe //5//
ใครหรือจะไม่กลัวคนชั่วผู้โหดร้ายที่แสดงความเป็นปรปักษ์โดยไม่มีสาเหตุ มีวาจาชั่วที่ทนได้ยากติดอยู่ที่ปากตลอดเวลาดุจพิษงูใหญ่

nirgatāsu na vā kasya kālidāsasya sūktiṣu /
prītirmadhurasāndrāsu mañjarīṣviva jāyate // 1.16 //
ความปีติของผู้ใดจะไม่เกิดขึ้นเมื่อถ้อยคำที่อ่อนหวานดุจช่อดอกไม้ของกาลิทาสปรากฏ

การใช้คำที่มีความหมายตามรูปศัพท์ในตัวอย่างร้อยกรองทั้งสองบทนี้ไม่อาจทำให้พิจารณาว่าพาณะมีรีติแบบไวทรรภีไปได้ เพราะเมื่อพิจารณาร้อยกรองของพาณะทั้งหมด เราจะพบการใช้คำที่มีความหมายไม่เป็นไปตามรูปศัพท์หลายแห่ง ทั้งนี้ ไม่นับรวมเศลษะซึ่งมีส่วนทำให้พาณะใช้คำได้หลายความหมายมากยิ่งขึ้นซึ่งได้กล่าวไปหลายครั้งแล้ว และน่าจะเป็นเหตุให้ผู้อ่านบางท่านวินิจฉัยว่างานของพาณะนั้นอ่านยาก เพราะเต็มไปด้วยศัพท์ที่มีความหมายไม่ตรงตามรูปศัพท์นั่นเอง

ไม่เพียงแต่ในระดับการใช้คำเท่านั้น ในระดับสำนวนก็เช่นกัน จะเห็นได้ว่า พาณะมักสร้างสำนวนขึ้นใหม่ที่ไม่ตรงตามความหมายคำอีกด้วย ผู้อ่านจึงต้องตีความหรือแปลความหมายอีกครั้งจึงจะเข้าใจได้ อักษรย่อ ‘lit.’ ในคำแปลที่จะยกมาต่อไปนี้หมายถึงคำแปลตามตัวอักษร ตัวอย่างเช่น

sarasvatīpāṇisarojasaṃputa-
pramṛṣṭahomaśramaśīkarāmbhasaḥ /
yaśo·mṣuśuklīkṛtasaptaviṣṭapāt
tataḥ suto bāṇa iti vyajāyata //กาทัมพรี 19//
บุตรนามว่า พาณะ ผู้เป็นเหงื่อ (lit. หยดน้ำแห่งความเหนื่อยยาก) จากพิธีบูชาบวงสรวง ซึ่งพระสรัสวตีใช้อุ้งพระหัตถ์ดุจดอกบัวเช็ดออกแล้ว ได้ถือกำเนิดจากจิตรภานุผู้ทำให้โลกทั้งเจ็ดผ่องใสด้วยรัศมีแห่งเกียรติยศ

ādḥyarājakṛtotsāhairhṛdayasthaiḥ smṛtairapi /
jihvāntaḥkṛṣyamāṇeva na kavitve pravartate //หรรษจริต 1.18 //
ลิ้นของข้าประหนึ่งว่าถูกดึงกลับเข้าไปข้างในไม่อาจสร้างงานประพันธ์ได้ (lit. ไม่เป็นไปเพื่อความเป็นกวี) เพราะความพยายามที่อาฒยราช[95] ทำไว้ยังเป็นที่จดจำและสถิตอยู่ในใจ

nīte nirvyājadīrghāmaghavati maghavadvajralajjānidāne
nidrāṃ drāgeva devadviṣi muṣitaruṣaḥ saṃsmarantyāḥ svabhāvam /
devyā dṛgbhyastisṛbhyastraya iva galitā rāśayo raktatāyās
trāyantāṃ vastriśūlakṣatakuharabhuvo lohitāmbhaḥsamudrāḥ //จัณฑีศตกะ 40//
เมื่ออสูรใจบาปที่เป็นเหตุแห่งความอับอายแก่สายฟ้าของพระอินทร์สิ้นชีพลง (lit. ถูกนำไปสู่การหลับอันยาวนาน) ในทันใดซึ่งไม่มีใครรบกวนได้ ขอทะเลโลหิตที่ไหลออกจากรูที่เป็นแผลด้วยตรีศูล ประดุจกองสีแดงออกมาจากดวงตาทั้งสามของพระเทวีผู้ไม่มีความพิโรธและกำลังระลึกถึงสภาวะเดิมของพระองค์นั้นจงคุ้มครองพวกท่าน

saṅgrāmāttrastametaṃ tyaja nijamahiṣaṃ lokajīveśa mṛtyo
sthātuṃ śūlāgrabhūmau gatabhayamajayaṃ mattametaṃ gṛhāṇa /
daitye pādena yasyāśchalamahiṣatanau śāyite dīrghanidrāṃ
bhāvotpattau jayaivaṃ hasati pitṛpatiṃ sāmbikā vaḥ punātu //86//
เมื่อแทตย์ร่างควายผู้ฉ้อฉลถูกพิฆาต (lit. ถูกทำให้นอนลงสู่การนิทราอันยาวนาน) ด้วยพระบาทของพระนางองค์ใด นางชยาก็หยอกล้อพระยมในเพราะการอุบัติขึ้นของความคิดว่า “ข้าแต่มัจจุราช เจ้าชีวิตของสัตว์โลก จงละทิ้งควายของพระองค์ตัวที่หวาดกลัวสงคราม

---

[95] กวีปรากฤตผู้เขียนอาขยายิกาเป็นภาษาปรากฤต ยังไม่พบต้นฉบับ ปราชญ์บางท่านกล่าวว่าหมายถึงพระเจ้าหรรษะเองอันเนื่องมาจากคำนี้แปลตามตัวอักษรได้ว่า “พระราชาผู้ร่ำรวย” ซึ่งน่าจะหมายถึงพระเจ้าหรรษะ นอกจากนี้เมื่อสังเกตลำดับของบุคคลที่พาณะกล่าวถึง พระเจ้าหรรษะอยู่ในลำดับสุดท้ายก่อนจะเริ่มเรื่องในลำดับต่อไป อาฒยราชก็อยู่ในลำดับสุดท้ายในบรรดากวีทั้งหลายด้วยเช่นกัน ความเห็นว่า “อาฒยราช” เป็นใครจึงยังไม่มีข้อยุติ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน Winternitz (2008: 51)

แล้วจงรับเอาควายตัวที่ไม่กลัวที่จะสถิตอยู่บนพื้นคือปลายศูล ตัวที่บ้าคลั่งและพ่ายแพ้ตัวนี้” ขอพระนางอัมพิกาองค์นั้นจงชำระล้างพวกท่านให้บริสุทธิ์

จะเห็นว่า หากแปลตามความหมายรูปศัพท์แล้วย่อมไม่สื่อความ ผู้อ่านจึงต้องตีความคำเหล่านั้นอีกครั้ง จึงจะเข้าใจได้

ด้วยเหตุนี้ หากพิจารณาด้วยการใช้คำที่มีความหมายตามรูปศัพท์เป็นเกณฑ์ในการวินิจฉัยรีติแล้ว อาจกล่าวได้ว่า พาณะมีรีติแบบเคาฑี

จากที่กล่าวมานั้นจะเห็นว่า เกณฑ์การวินิจฉัยรีติทั้ง 5 ประการ พาณะมีลักษณะเคาฑีอยู่ 3 ประการ ได้แก่ การใช้อรรถาลังการ อนุปราสะ และการใช้คำที่มีความหมายตามรูปศัพท์ และมีลักษณะปาญจาลีอยู่ในเกณฑ์อีก 2 ประการ คือ สมาส และการเชื่อมเสียง น่าสังเกตว่า การวิเคราะห์ร้อยกรองของพาณะตามแนวคิดรีติมีคุณูปการสำคัญ คือ ทำให้เราไม่ทิ้งเรื่องอรรถาลังการ ซึ่งเป็นเรื่องการพิจารณาความหมายและเป็นประเด็นที่ไม่ได้วิเคราะห์ไว้ในบทที่ว่าด้วยวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะอันเนื่องมาจากวัจนลีลาเน้นเรื่องเสียงเป็นสำคัญ

เมื่อพิจารณาภาพรวมของการวิเคราะห์ตามทฤษฎีรีติข้างต้น จะเห็นได้ว่า การที่จะวินิจฉัยว่าพาณะมีรีติอะไรนั้นไม่อาจทำได้โดยง่าย ในเกณฑ์ทั้ง 5 ประการนั้น จำนวนที่ก้ำกึ่งกันทำให้วินิจฉัยได้ยาก เพราะความต่างกันถือว่าไม่มาก ดังนั้น จึงเหมาะสมกว่าหากจะกล่าวว่ารีติของพาณะมีแนวโน้มที่จะเป็นเคาฑีมากกว่ารีติประเภทอื่น การที่มีผู้กล่าวว่ารีติของพาณะเป็นแบบปาญจาลีดังที่ได้กล่าวไปแล้วในบทที่ 2 นั้นอาจเป็นการพิจารณาโดยใช้เรื่องสมาสและการเชื่อมเสียงเป็นเกณฑ์ หรือนิยามรีติของนักวรรณคดีบางท่านอาจต่างออกไปก็เป็นได้เช่นกัน การจะกล่าวว่าพาณะมีรีติแบบใดจึงขึ้นอยู่กับว่าเราใช้อะไรเป็นเกณฑ์ และที่สำคัญก็คือ เกณฑ์นั้นเป็นของใคร กล่าวได้ว่า พาณะอาจจัดว่าใช้รีติประเภทปาญจาลีได้ในเงื่อนไขแบบหนึ่ง ในขณะเดียวกัน ก็จัดว่ามีรีติแบบเคาฑีได้ในเงื่อนไขอีกแบบหนึ่ง โดยภาพรวม เราอาจกล่าวได้ในลักษณะแนวโน้มว่ารีติของพาณะคือเคาฑี ทั้งนี้ ก็จำเป็นต้องระลึกว่า มีข้อยกเว้นหรือเงื่อนไขในแนวโน้มนั้นด้วยเช่นกัน

อย่างไรก็ตาม เราอาจไม่จำเป็นต้องจำกัดความคิดเข้ากับรีติแบบใดแบบหนึ่งซึ่งส่งผลให้วินิจฉัยว่าพาณะต้องมีรีติแบบเดียวเท่านั้น อันที่จริง ผู้วิจัยเห็นว่า การจะกล่าวว่าพาณะมีรีติทั้งสองแบบก็มิใช่ว่าจะเป็นไปไม่ได้ และมิใช่การลดทอนคุณค่าทางการประพันธ์ร้อยกรองของพาณะแต่อย่างใด หากแต่เป็นความพยายามที่จะเข้าใจรีติของพาณะตามหลักฐานที่ปรากฏอย่างแท้จริง ดังนั้นรีติของพาณะจึงสามารถเป็นได้ทั้งสองแบบอย่างน้อยในความคิดของผู้วิจัย ขึ้นอยู่กับว่าจะมองจากมุมใด สิ่งสำคัญที่ได้จากการวิเคราะห์ร้อยกรองของพาณะตามทฤษฎีรีติจึงมิใช่การตัดสินชี้ขาดว่าพาณะมีรีติแบบใด หากแต่คือข้อเท็จจริงที่ว่า กวีคนหนึ่งประกอบด้วยลักษณะทางภาษาอันหลากหลาย และไม่อาจสรุปได้ง่ายว่าเป็นแบบใด ในทางกลับกัน แนวคิดรีติอาจกว้างไป ไม่เหมาะ

ที่จะนำมาวิเคราะห์ในรายละเอียด เพราะเมื่อวิเคราะห์รายละเอียดแล้วอาจเกิดปัญหา และได้คำตอบที่ไม่ชัดเจน ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงจะไม่นำรีติมาเป็นเกณฑ์ในการวิเคราะห์ร้อยกรองที่มีปัญหาเรื่องผู้แต่งในบทถัดไป

น่าสังเกตว่า แม้วัจนลีลาและทฤษฎีรีติจะเน้นการวิเคราะห์ต่างกัน แต่ผลการศึกษาที่ได้ก็สนับสนุนข้อเท็จจริงประการสำคัญ คือ ทฤษฎีเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นหลังวรรณคดี ดังจะเห็นได้จากการวิเคราะห์อลังการในวัจนลีลาและรีตินั้นเอง กล่าวคือ วัจนลีลาเน้นเรื่องเสียง ผู้วิจัยจึงวิเคราะห์ศัพทาลังการในงานร้อยกรองของพาณะไว้อย่างละเอียด ส่วนเกณฑ์การพิจารณารีติที่ยกมานั้นก็มีเรื่องการใช้อรรถาลังการซึ่งปรากฏในงานของพาณะเป็นจำนวนมาก การที่ผลงานของพาณะสามารถอธิบายตามทฤษฎีอลังการได้ทั้งศัพทาลังการและอรรถาลังการน่าจะเป็นเพราะว่า ทฤษฎีอลังการที่หลงเหลือมาถึงปัจจุบันนับตั้งแต่ภามหะเป็นต้นมานั้นล้วนแล้วแต่แพร่หลายในยุคหลังพาณะทั้งสิ้น เพราะภามหะกับทัณฑินมีชีวิตอยู่ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 7 และทฤษฎีอลังการเท่าที่มีหลักฐานก่อนหน้าพาณะจะเห็นได้จากความคิดเรื่องการแต่งคำประพันธ์ในนาฏยศาสตร์ซึ่งยังไม่ละเอียดเท่าตำราการประพันธ์ยุคหลัง จึงเป็นไปได้ว่านักทฤษฎีอลังการอาจนำผลงานของพาณะมาเป็นต้นแบบหรือเป็นตัวอย่างในการศึกษาอลังการ หากพิจารณาเรื่องอิทธิพลของพาณะดังที่กล่าวแล้วใน 2.2.1.3 อิทธิพลของพาณะที่มีต่อตำราการประพันธ์และวรรณคดีสันสกฤต ข้อสันนิษฐานนี้ก็นับว่าเป็นไปได้ ผลงานของพาณะจึงอธิบายด้วยทฤษฎีอลังการได้อย่างละเอียด แม้การนิยามรีติและให้คำจำกัดความพร้อมทั้งแบ่งประเภทนั้นก็เกิดขึ้นหลังสมัยของพาณะเช่นกัน ด้วยเหตุนี้ กล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่าการสรุปไม่ได้ชัดเจนว่าพาณะมีรีติแบบใดจึงเป็นปัญหาของนักวรรณคดี ไม่ใช่ปัญหาของพาณะนั่นเอง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

บทที่ 6

วินิจฉัยร้อยกรองที่มีปัญหาเรื่องผู้แต่ง

ร้อยกรองที่ได้นำมาวิเคราะห์ไปแล้วเป็นผลงานของพาณะที่ไม่มีปัญหาผู้แต่งว่าเป็นคนอื่น ได้แก่ ร้อยกรองในร้อยแก้วทั้งสองเรื่องคือ*กาทัมพรี หรรษจริต* และ*จัณฑีศตกะ* นอกจากนี้ ยังมีร้อยกรองอีกกลุ่มหนึ่งที่กล่าวว่าเป็นผลงานของพาณะด้วย ร้อยกรองเหล่านี้ไม่เป็นที่รู้จักมากเท่าร้อยกรองกลุ่มแรกและยังมีปัญหาอยู่ว่าเป็นผลงานของพาณะจริงหรือไม่ ในบทนี้ ผู้วิจัยจะนำองค์ความรู้เรื่องวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะที่ได้วิเคราะห์ไว้ก่อนนั้นมาเป็นเกณฑ์ในการวิเคราะห์อันจะนำไปสู่การวินิจฉัยปัญหาเรื่องผู้แต่งในร้อยกรองดังกล่าว

6.1 ร้อยกรองที่มีปัญหาเรื่องผู้แต่ง

แม้เราจะอนุมานได้ว่าความสามารถของพาณะน่าจะมีมากกว่าผลงานที่หลงเหลืออยู่ในปัจจุบัน แต่เราก็ยังแน่ใจไม่ได้ว่าร้อยกรองบางส่วนเป็นผลงานของพาณะจริงหรือไม่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งร้อยกรองที่อยู่ตำราการประพันธ์และชุมนุมสุภาษิตซึ่งเป็นผลงานที่ไม่เป็นที่รู้จักในวงกว้าง ทั้งนี้ อาจเป็นเพราะว่าแหล่งข้อมูลทั้งสองอันได้แก่ตำราและชุมนุมสุภาษิตนั้นส่วนใหญ่เกิดขึ้นจากการสังเคราะห์หรือรวบรวมข้อมูล ร้อยกรองที่นักวรรณคดีหรือผู้รวบรวมอ้างไว้จึงมีสถานะเป็นงานชั้นทุติยภูมิ กล่าวคือ ตำราการประพันธ์เป็นผลงานของนักวรรณคดีซึ่งผ่านการศึกษาวรรณคดีสันสกฤตมาอย่างดีจนสามารถเสนอแนวทางการวิเคราะห์วิจารณ์วรรณคดี ตำราต่างๆ ประกอบไปด้วยการอ้างตัวบทเพื่อสนับสนุนหรือแม้แต่ขัดแย้งเพื่อทำให้ความคิดของตนเองชัดเจนมากยิ่งขึ้น เช่น *สาหิตยทรรปณะ* ของ วิศวนาถ และ *เอาจิตยวิจารจรรจา* ของ เกษเมนทระ ทั้งสองเล่มมีลักษณะเป็นสารานุกรมรวบรวมแนวคิดในการศึกษาวรรณคดีสันสกฤตมากกว่าจะเสนอแนวทางใหม่ในการวิเคราะห์วิจารณ์วรรณคดี เป็นต้น ส่วนงานประเภทชุมนุมสุภาษิตเป็นการรวบรวมบทร้อยกรองที่มีผู้แต่งไว้แล้วซึ่งอาจเป็นผลงานที่ผู้รวบรวมชื่นชอบหรืออาจเป็นงานของกวีผู้มีชื่อเสียง หรือแม้แต่ผลงานของตนเอง ดังจะเห็นจากกรณีของ*ศารงคธรปัทธติ*[96] ด้วยเหตุนี้ ทั้งชุมนุมสุภาษิตและตำราการประพันธ์จึงมีลักษณะเข้าข่ายงานวิจัยในโลกปัจจุบันบางประการทั้งในแง่ของการรวบรวมและการเสนอทฤษฎี ในขณะที่การศึกษาภาษาและวรรณคดีสันสกฤตมักศึกษาจากหลักฐานชั้นต้นหรือข้อมูลปฐมภูมิอยู่แล้ว จึงไม่มีความจำเป็นต้องอ้างตัวบทจากชุมนุมสุภาษิตและตำราการประพันธ์ซึ่งเป็นข้อมูลทุติยภูมิแต่อย่างใด ด้วยเหตุนี้ การวิจัยต่อไปนี้ซึ่งมีจุดประสงค์เพื่อวินิจฉัยร้อยกรองที่มี

---

[96] ดูรายละเอียดในเชิงอรรถที่ 4

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ปัญหาผู้แต่งในข้อมูลเหล่านั้นจึงนับเป็นการเปลี่ยนสถานะของตัวบทที่เป็นข้อมูลทุติยภูมิมาแต่เดิมให้มีสถานะเป็นข้อมูลชั้นปฐมภูมิโดยปริยาย

ร้อยกรองที่จะนำมาศึกษาในบทนี้แบ่งออกเป็น 3 ประเภท ดังนี้

1. ร้อยกรองที่ไม่ระบุผู้แต่ง

ร้อยกรองประเภทนี้ปรากฏอยู่ 2 แบบด้วยกัน แบบแรกคือ ตัวบทที่สามารถสอบทานกับตัวบทเดียวกันในเอกสารอื่นที่ระบุว่าพาณะเป็นผู้แต่ง ส่วนอีกแบบหนึ่งซึ่งจะกล่าวในที่นี้มีเพียงบทเดียวที่ไม่ระบุผู้แต่งและไม่ปรากฏข้อมูลอื่นที่จะสอบทานหรือตรวจชำระได้ ร้อยกรองที่จะกล่าวต่อไปนี้มีเพียงบทเดียว เดิมปรากฏอยู่ในตำรา*กาวยมีมางสา*ของราชเศขร ผู้ที่สันนิษฐานว่าร้อยกรองบทนี้น่าจะเป็นผลงานของพาณะคือ Gary Tubb (2014: 335) เนื่องจากมีการใช้กลวิธีการประพันธ์บางประการพ้องกับร้อยกรองบางบทที่อ้างว่าเป็นผลงานของพาณะเช่นกัน กลวิธีที่พ้องกันคือ การใช้พยางค์ลฆุแทนคุรุหรือใช้พยางค์คุรุแทนลฆุ เกิดเป็นฉันทลักษณ์ผสมกันระหว่างวรรณพฤตกับมาตราพฤต เมื่อพิจารณาร้อยกรองบทอื่น ๆ ที่กล่าวว่าเป็นของพาณะ จะเห็นว่า มีเนื้อหาเกี่ยวเนื่องกัน คือ เป็นการพรรณนาดวงจันทร์เสมือนหนึ่งร้อยกรองเหล่านั้นมีเนื้อหาต่อเนื่องกันมาก่อนที่จะมาปรากฏอย่างกระจัดกระจายในชุมนุมสุภาษิตต่าง ๆ ทั้งยังใช้ฉันท์ประเภทเดียวกันคือฉันท์ที่มีชื่อว่า “ศศิวทนา” อีกด้วย[97]

ข้อสันนิษฐานของ Tubb นับว่าน่าสนใจและเป็นไปได้เนื่องจากมาจากผู้เขียนศึกษาตัวบทร้อยกรองอย่างละเอียด แต่ข้อจำกัดบางประการก็มีอยู่อันเนื่องมาจาก Tubb สันนิษฐานโดยใช้ร้อยกรองในชุมนุมสุภาษิตและตำราการประพันธ์เป็นแนวเทียบ การใช้แนวเทียบดังกล่าวทำให้เกิดปัญหาตามมาอย่างเลี่ยงไม่ได้ เนื่องจากร้อยกรองที่นำมาเทียบนั้นยังมีปัญหาอยู่ว่าเป็นผลงานของพาณะจริงหรือไม่ ผู้วิจัยคิดว่าข้อสันนิษฐานดังกล่าวจะมีน้ำหนักมากกว่านี้หากเราพบสิ่งที่ Tubb กล่าวว่าเป็นนวลักษณ์นั้นอยู่ในร้อยกรองของพาณะที่ไม่มีปัญหาผู้แต่งอันได้แก่*กาทัมพรี หรรษจริต และจัณฑีศตกะ* อย่างไรก็ตาม เมื่อผู้วิจัยได้ตรวจสอบร้อยกรองที่ Tubb สันนิษฐานกับร้อยกรองของพาณะในทั้งสามเรื่องดังกล่าว พบว่า ไม่ปรากฏการใช้นวลักษณ์ดังกล่าวแต่อย่างใด แม้ในร้อยกรองที่ยังมีปัญหาผู้แต่งซึ่งแต่งด้วยฉันท์ประเภทอื่นนอกจากฉันท์ศศิวทนาก็ไม่พบเช่นกัน จึงน่าสงสัยว่า สิ่งที่ Tubb กล่าวว่าเป็นนวลักษณ์ของพาณะนั้นจริงหรือไม่ มีขอบเขตมากน้อยเพียงไร หากเป็นนวลักษณ์จริง เหตุใดจึงไม่ปรากฏในฉันท์ประเภทอื่นที่พาณะแต่งด้วย กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ พาณะมีเหตุผลอะไรที่จะใช้นวลักษณ์กับฉันท์ประเภทนี้ อีกทั้งฉันท์ศศิวทนาก็เป็นฉันท์ที่ไม่แพร่หลายทั่วไปและไม่ปรากฏในผลงานอื่น ๆ ของพาณะเลย ดังจะเห็นได้ว่าในวัจนลีลาในร้อยกรอง

---

[97] ดูรายละเอียดในบทที่ 2 หัวข้อ 2.2.3.3 ร้อยกรองในชุมนุมสุภาษิตและตำราการประพันธ์ต่าง ๆ

ของพาณะที่ได้กล่าวไปแล้วนั้น พาณะมักไม่แสดงฝีมือด้วยการใช้ฉันท์ที่ผู้อ่านไม่คุ้นเคย หากแต่จะใช้ฉันท์ที่เป็นที่รู้จักกันทั่วไปให้มีลีลาพิเศษมากกว่า การจะกล่าวว่ากลวิธีการประพันธ์นั้นว่าเป็นนวลักษณ์ของพาณะจึงยังน่าสงสัยอยู่

นอกจากนี้ กลวิธีการประพันธ์อีกประการหนึ่งที่พบในร้อยกรองที่ Tubb สันนิษฐานก็คือการใช้คำคร่อม “ยติ” หรือจังหวะหยุดในฉันท์ลักษณ์ (Caesura) กล่าวคือ ในฉันทลักษณ์สันสกฤตจะมีจังหวะหยุดกำกับไว้ แม้เรื่องจังหวะหยุดจะมิใช่ข้อบังคับเคร่งครัดเหมือนเรื่องคณะฉันท์ แต่ก็มีขนบนิยมอยู่ว่าควรใช้คำให้พอดีกับจังหวะหยุดในฉันท์แต่ละประเภท เมื่อหยุดแล้วจึงจะได้ความ ฉันท์ศศิวทนานั้นมีจังหวะหยุดที่พยางค์ที่ 11[98] Tubb (2014: 339-340) กล่าวว่า ในบาทที่ 3 ของ*ศิศุปาลวธะ* 3.82 paricalato balānujaba**lasy**a puraḥ satataṃ dhṛtaśriyaś การใช้คำว่า balasya นั้นคร่อมจังหวะหยุดในฉันท์ จะเห็นว่า เมื่อถึงพยางค์ที่ 11 (lasy) ซึ่งเป็นจังหวะหยุด แต่คำยังไม่จบ ยังค้างอีกพยางค์หนึ่ง คือ ya ด้วยเหตุนี้ Tubb จึงเสนอว่า มาฆะ กวีในสมัยคริสต์ศตวรรษที่ 9 น่าจะได้อิทธิพลการคร่อมจังหวะหยุดนี้จากพาณะ อย่างไรก็ตาม การใช้คำคร่อมจังหวะหยุดนั้นพบในผลงานของกวีคนอื่นด้วย มิใช่เพียงพาณะเท่านั้น เช่น ในฉันท์วสันตติลกะซึ่งมีจังหวะหยุดที่พยางค์ที่ 8[99] จะเห็นว่า ในบทละครอภิชญานศากุนตละ 7.108 บาทที่ 3 กาลิทาสก็ใช้คำคร่อมจังหวะหยุดคือพยางค์ที่ 8 เช่นกัน คือ tac cetasā smarati **nū**nam abodhapūrvaṃ คำเต็มคือ nūnam ในสุวฤตตติลกะ 2.21 เกษเมนทระยกตัวอย่างฉันท์วสันตติลกะที่ดีตามความเห็นของเขา จะเห็นว่า บาทที่ 1 ในตัวอย่างนั้นมีการใช้คำคร่อมจังหวะหยุดด้วย คือ acchāsu haṃsa iva **bā**lamṛṇālikāsu คำเต็มคือ bāla เป็นต้น ข้อเสนอของ Tubb จึงเชื่อได้ยากว่ามาฆะจะได้อิทธิพลจากพาณะ เพราะเป็นสิ่งที่ปรากฏอยู่ในการแต่งฉันท์โดยทั่วไปอยู่แล้ว

ด้วยเหตุนี้ การสรุปว่าร้อยกรองดังกล่าวเป็นผลงานของพาณะยังมีปัญหาบางประการ หากศึกษาร้อยกรองที่มีปัญหาผู้แต่งซึ่ง Tubb นำมาใช้เป็นหลักฐานสนับสนุนนั้นด้วยวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะและได้ข้อสรุปว่าไม่น่าจะใช่ผลงานของพาณะ บทประพันธ์บทเดียวที่ Tubb สันนิษฐานไว้นั้นก็อาจเป็นผลงานของกวีคนอื่นที่ไม่ใช่พาณะก็เป็นได้

2. ร้อยกรองที่ระบุว่าพาณะเป็นผู้แต่ง

ร้อยกรองประเภทนี้เป็นข้อมูลที่น่าสนใจ เนื่องจากผู้รวบรวมระบุไว้ชัดเจนว่าพาณะเป็นผู้แต่งโดยไม่มีข้อมูลแย้งว่าเป็นผลงานของผู้อื่น ร้อยกรองกลุ่มนี้มีจำนวนมากที่สุด คือ 50 บทในบรรดาร้อยกรองที่มีปัญหาผู้แต่งทั้งหมด 68 บท อย่างไรก็ตาม ร้อยกรองกลุ่มนี้ก็มีปัญหาบาง

---

[98] ฉันทลักษณ์ของฉันท์ศศิวทนาคือ UUUU_U_UUU_, UU_UU_U_U_ ดูรายละเอียดใน 2.2.3.3 ร้อยกรองในชุมนุมสุภาษิตและตำราการประพันธ์ต่าง ๆ

[99] ฉันทลักษณ์ของฉันท์วสันตดิลกะคือ _ _ U _ UUU_, UU_U_ _

ประการด้วยเช่นกัน ประการแรกจะเห็นได้จากความแพร่หลายของตัวบท กล่าวคือ ร้อยกรองในกลุ่มนี้ปรากฏไม่สม่ำเสมอกัน บางบทปรากฏครั้งเดียวในหนังสือเล่มเดียว บางบทก็ปรากฏในหนังสือหลายเล่ม ในกรณีที่ปรากฏหลายครั้ง ตัวบทก็มักจะมีรายละเอียดต่างกัน เมื่อจะนำมาศึกษาก็ต้องตรวจชำระและสอบทานข้อมูลก่อน เราไม่อาจด่วนสรุปได้ว่า ร้อยกรองทุกบทเหล่านี้เป็นผลงานของพาณะ แม้จะระบุชื่อพาณะกำกับและไม่มีข้อมูลแย้งไว้เลยก็ตาม เนื่องจากข้อมูลกลุ่มนี้ยังไม่ได้นำตัวบทมาพิสูจน์วัจนลีลานั่นเอง

ความแพร่หลายของตัวบทแต่ละบทอาจต่างกัน แต่ลักษณะร่วมกันในตัวบทเหล่านั้นคือการระบุชื่อว่าพาณะเป็นผู้แต่ง ไม่ว่าจะปรากฏครั้งเดียวในหนังสือเล่มเดียว หรือหลายครั้งในหนังสือหลายเล่มก็ตาม

ตัวอย่างร้อยกรองที่ปรากฏครั้งเดียวซึ่งน่าสังเกตว่าส่วนใหญ่พบใน*โภชประพันธ์* เช่น

paricchinnasvādo ऽmṛtaguḍamadhukṣaudrapayasāṃ
kadāciccābhyāsādbhajati nanu vairasyamadhikam /
priyābimboṣṭhe vā rucirakavivākye ऽpyanavadhir
navānandaḥ ko ऽpi sphurati tu raso ऽsau nirupamaḥ //28//
แท้จริงแล้ว รสชาติอันจำกัดของน้ำอมฤต น้ำอ้อย น้ำผึ้ง น้ำหวาน และนมย่อมไปสู่ความจืดชืดอย่างยิ่งในบางคราวเนื่องจากการลิ้มรสซ้ำ ๆ แต่ทว่าความยินดีอันแปลกใหม่บางประการที่ไม่มีขีดจำกัดในริมฝีปากที่เสมือนผลตำลึงของนางผู้เป็นที่รักหรือในถ้อยคำอันงดงามของกวีย่อมเจิดจรัส นั่นคือรสอันหาที่เปรียบมิได้

sevā sukhānāṃ vyasanaṃ dhanānāṃ
yācñā gurūnāṃ kunṛpaḥ prajānām /
pranaṣṭaśīlasya sutaḥ kulānāṃ
mūlāvaghātaḥ kaṭhinaḥ kuṭhāraḥ //57//
การรับใช้ย่อมทำลายรากฐานของความสุข
ภัยพิบัติย่อมทำลายรากฐานของทรัพย์
การขอย่อมทำลายรากฐานของครู
พระราชาที่เลวทรามย่อมทำลายรากฐานของประชาชน
บุตรของผู้มีศีลพินาศย่อมทำลายรากฐานของตระกูล
ขวานเล่มใหญ่ย่อมทำลายโคนต้นไม้

sthitiḥ kavīnāmiva kuñjarānāṃ
svamandire vā nṛpamandire vā /
gṛhe gṛhe kiṃ maśakā ivaite
bhavanti bhūpālavibhūṣitāṅgāḥ //58//

การสถิตอยู่ของกวีทั้งหลายก็เหมือนการดำรงอยู่ของเหล่ากุญชร จะในเรือนของตนก็ดี หรือในวังพระราชาก็ดี ผู้ที่มีร่างกายงดงามเพราะพระราชาจะบินอยู่ในบ้านทุกหลังเหมือนยุงกระนั้นหรือ

ร้อยกรองบางบทปรากฏในหนังสือหลายเล่ม ทั้งชุมนุมสุภาษิตและตำราการประพันธ์ ทุกเล่มล้วนกล่าวตรงกันว่าเป็นผลงานของพาณะทั้งสิ้น เช่น

patatu tavorasi satataṃ dayitādhammillamallikāprakaraḥ /
ratirasarabhasakacagrahalulitālakavallarīgalitaḥ //27//
ดอกมัลลิกาจำนวนมากในผมเปียรอบศีรษะของสาวน้อยที่ร่วงลงมาตามปอยผมดุจเถาวัลย์อันยุ่งเหยิงในกลุ่มผมด้วยแรงปรารถนาในรสรัก จงตกลงมาบนทรวงอกของเจ้าไม่ขาดสายด้วยเถิด

ร้อยกรองบทนี้มีอยู่ในสุภาษิตรัตนโกษะ สูกติมุกตาวลี สุภาษิตาวลี ประสันนสาหิตยรัตนากร และศารงคธรปัทธติ ทุกเล่มกล่าวตรงกันว่าเป็นผลงานของพาณะ

hāro jalārdravasanaṃ nalinīdalāni
prāleyaśīkaramucaśca himāṃśubhāsaḥ /
yasyendhanāni sarasāni ca candanāni
nirvāṇameṣyati kathaṃ sa manobhavāgniḥ //63//
สร้อยไข่มุก เสื้อผ้าเปียกชื้น ใบบัว แสงจันทร์ที่ขับความเย็นของหิมะ ฟืน สระน้ำ และกระแจะจันทน์ (/กระแจะจันทน์ที่หอมกรุ่น) มีอยู่แก่ผู้ใด ไฟในใจของเขานั้นจะดับลงได้อย่างไรเล่า

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ร้อยกรองบทนี้พบในสุภาษิตาวลี และเอาจิตยวิจารจรรจา ทั้งสองเล่มกล่าวตรงกันว่าเป็นผลงานของพาณะ

ความแพร่หลายของตัวบทไม่อาจนำมาใช้เป็นเกณฑ์การวินิจฉัยร้อยกรองเหล่านี้ได้ เพราะเป็นการพิจารณาที่ปลายทาง อาจมีปัจจัยหลายประการที่ทำให้ร้อยกรองบทหนึ่งเป็นที่นิยมหรือไม่เป็นที่นิยมก็เป็นได้ ไม่ว่าจะเป็นมุขปาฐะหรือการคัดลอกล้วนส่งผลต่อความแพร่หลายและตัวบทของต้นฉบับได้ทั้งสิ้น อีกทั้งเราไม่อาจรู้ได้ว่าผู้เขียนหรือผู้รวบรวมบทร้อยกรองเหล่านี้มีข้อมูลอะไร ผู้เขียนอาจมีข้อมูลมากกว่าที่เราเห็นแต่เลือกนำเสนอข้อมูลบางประการก็ได้ ในกรณีของชุมนุมสุภาษิต การจะเลือกเก็บหรือไม่เก็บบทประพันธ์บทใดไว้ก็ขึ้นอยู่กับรสนิยมหรือความพยายามในการจัดหมวดหมู่ของผู้รวบรวม ในกรณีของตำราการประพันธ์ การที่บทประพันธ์บทหนึ่งจะปรากฏเป็นตัวอย่างในความคิดของผู้เขียนได้ก็ขึ้นอยู่กับว่าสอดคล้องกับทฤษฎีหรือความคิดที่ผู้เขียนต้องการจะ

นำเสนอหรือไม่[100] เป็นไปได้ว่าหากไม่สอดคล้อง ผู้เขียนอาจไม่บันทึกไว้ก็ได้ ด้วยเหตุนี้เราจึงไม่รู้ได้ว่าความแพร่หลายนั้นแสดงถึงความแน่นอนบางประการหรือสามารถนำมาเป็นเกณฑ์การวินิจฉัยได้หรือไม่ คงเป็นการด่วนสรุปหากจะกล่าวว่าผู้เขียนหรือผู้รวบรวมเหล่านั้นต้องบันทึกข้อมูลทุกอย่างที่มี หรือในทางกลับกัน ผู้เขียนบางคนอาจบันทึกทุกอย่างที่มีก็เป็นได้เช่นกัน การกล่าวว่าบทประพันธ์ใดแพร่หลายมากกว่าแสดงว่าน่าจะเป็นของพาณะมากกว่าจึงมีข้อโต้แย้งได้นั่นเอง101

ร้อยกรองเหล่านี้เป็นข้อมูลที่รอการพิสูจน์ทั้งสิ้น แม้จะมีกล่าวไว้ชัดเจนเป็นเอกฉันท์ว่าผู้แต่งคือพาณะ แต่เมื่อศึกษาลักษณะทางภาษาในตัวบทแล้วอาจพบว่ามิใช่ผลงานของพาณะก็เป็นได้ หรือถ้าเป็นผลงานของพาณะจริง หลักฐานจากตัวบทก็จะช่วยยืนยันให้การวินิจฉัยมีน้ำหนักมากขึ้น หากไม่มีหลักฐานสนับสนุน ก็อาจสงสัยได้ว่าเป็นผลงานของพาณะจริงหรือไม่ อาจเป็นไปได้ว่าพาณะเป็นชื่อของกวีหลายคน ทั้งนี้ เทียบกับกรณีของกาลิทาสที่ราชเศขรกล่าวว่ากาลิทาสที่เขารู้จักมีจำนวน 3 คน (ดูรายละเอียดใน Kale, 2005: viii) พาณะจึงอาจมีมากกว่าหนึ่งคนก็ได้เช่นกัน

นอกจากนี้ ในร้อยกรองที่ระบุชื่อพาณะเหล่านี้ยังมีปัญหาอีกประการหนึ่ง คือ จะเห็นว่าบางครั้ง ตัวบทเดียวกัน หนังสือบางเล่มกล่าวว่าเป็นของพาณะ บางเล่มไม่ระบุชื่อผู้แต่ง การมีตัวบทเดียวกันปรากฏอยู่ในหนังสือหลายเล่มไม่สามารถนำมาเป็นข้อสรุปได้ว่าเป็นของพาณะเสมอไป เพราะการไม่ระบุชื่อผู้แต่งอาจสะท้อนข้อเท็จจริงได้หลายประการซึ่งยังสรุปไม่ได้ กล่าวคือ ผู้รวบรวมอาจเห็นว่าบทประพันธ์นี้เป็นที่รู้กันอยู่แล้วว่าเป็นของพาณะ จึงไม่จำเป็นต้องระบุชื่อพาณะ

---

[100] ด้วยเหตุนี้เราจะเห็นได้ว่า ตำราการประพันธ์และชุมนุมสุภาษิตบางเล่มเป็นการรวบรวมผลงานของผู้เขียนหรือผู้รวบรวมเองด้วย เช่น *ศารงคธรปัทธติ*มีบทประพันธ์หลายบทที่เป็นผลงานของศารงคธระเอง (เจียระไน วิทิตกูล, 2558: 13) ส่วนตำราการประพันธ์ เช่น *กาวยาทรรศะ* ของ ทัณฑิน และ *รสมัญชรี* ของ ภานุทัตตะ ตัวอย่างในตำราทั้งสองเล่มนี้เป็นผลงานของทัณฑินและภานุทัตตะเองทั้งสิ้น

[101] แม้ในกรณีของร้อยกรองที่ไม่มีปัญหาผู้แต่งก็เช่นกัน ดังจะเห็นได้จาก*จัณฑีศตกะ*ซึ่งครั้งหนึ่งนักวิชาการเคยเชื่อกันว่าไม่น่าจะเป็นผลงานของพาณะด้วยเหตุผลว่าตำราการประพันธ์ที่อ้างร้อยกรองจากจัณฑีศตกะเป็นตัวอย่างนั้นมีจำนวนน้อยกว่าที่อ้าง*กาทัมพรี*และ*หรรษจริต* อันที่จริง การอ้างหรือไม่อ้างบทร้อยกรองจาก*จัณฑีศตกะ*ในตำราการประพันธ์ไม่น่าจะทำให้วินิจฉัยได้ว่าไม่ใช่ผลงานของพาณะ เหตุที่ผู้เขียนตำราไม่อ้างตัวบทจาก*จัณฑีศตกะ*เป็นตัวอย่างอาจเป็นเพราะไม่มีเหตุให้อ้างถึงหรือไม่มีเนื้อความที่เกี่ยวข้องก็เป็นได้ อันที่จริงผลงานจำพวกสโตตระมักถือว่าเป็นงานชั้นรอง ไม่สำคัญเท่ากับงานจำพวกมหากาพย์ ไม่เพียงแต่*จัณฑีศตกะ*จะไม่ถูกอ้างถึง สโตตระเรื่องอื่น ๆ ก็ไม่มีผู้ใดนำไปเป็นตัวอย่างคำประพันธ์ด้วยเช่นกัน ด้วยเหตุนี้ การสรุปว่า*จัณฑีศตกะ*ไม่ใช่งานของพาณะเพียงเพราะไม่มีผู้ใดอ้างถึงจึงไม่สมเหตุสมผล ยิ่งไปกว่านั้น เมื่อศึกษาวัจนลีลาจากร้อยกรองของพาณะในบทที่ 3 จะเห็นว่า ทั้ง*กาทัมพรี หรรษจริต* และ*จัณฑีศตกะ*ล้วนมีวัจนลีลาที่ร่วมกันบางประการ หากมิใช่ผู้แต่งคนเดียวกัน วัจนลีลาก็ไม่น่าจะลงรอยกันได้เช่นนั้น

หรือผู้รวบรวมอาจไม่แน่ใจจึงไม่ระบุชื่อพาณะไว้ก็เป็นได้เช่นกัน ข้อมูลในกลุ่มนี้จึงยังลักลั่นกันอยู่ คือ บางเล่มระบุ บางเล่มไม่ระบุ หรืออีกนัยหนึ่งอาจแสดงถึงความเชื่อมโยงระหว่างหนังสือชุมนุมสุภาษิตมากกว่าจะแสดงถึงการยอมรับว่าเป็นงานของพาณะจริงก็เป็นได้ ในทางตรงกันข้าม การที่ตัวบทปรากฏเพียงครั้งเดียวก็มิได้หมายความว่าจะสรุปได้ว่ามิใช่ผลงานของพาณะ แต่อาจเป็นผลงานที่ไม่โดดเด่นของพาณะก็เป็นได้เช่นกัน ตัวอย่างร้อยกรองที่บางเล่มระบุชื่อว่าเป็นของพาณะ บางเล่มไม่ระบุชื่อผู้แต่งไว้ เช่น

> anyonyāhatidantanādamukharaṃ prahvaṃ mukhaṃ kurvatā
> netre sāśrukaṇe nimīlya pulakavyāsaṅgi kaṇḍūyatā /
> hā hā heti suniṣṭhuraṃ vivadatā bāhū prasārya kṣaṇaṃ
> puṇyāgniḥ pathikena pīyata iva jyālāhataśmaśruṇā //1//
> นักเดินทางผู้กระทำริมฝีปากที่โค้งมนให้มีเสียงดังด้วยเสียงฟันกระทบกัน หลับตาที่มีหยาดน้ำตาแล้วถูเนื้อตัวที่ขนลุกไม่หยุดหย่อน เหยียดแขนสองข้างออกไปชั่วขณะแล้วร้องอย่างทรมานว่า “ฮือ ฮือ ฮือ” มีหนวดที่บาดเจ็บจากเหล็กในและสายธนู จึงประหนึ่งว่ากำลังดื่มไฟกลางจัตุรัสพระนคร

ร้อยกรองบทนี้ *ศารงคธรปัทธติ*และ*สูกติมุกตาวลี*กล่าวว่าเป็นของพาณะ ในขณะที่*กวีนทรวัจนสมุจจัย*ไม่ระบุชื่อผู้แต่งไว้แต่อย่างใด

> asminnīṣadvitatavalitastokavicchinnabhugnaḥ
> kiṃ cillīlopacitavinataḥ puñjitaścotthitaśca /
> dhūmodgārastaruṇamahiṣaskandhanīlo davāgneḥ
> svairaṃ sarpansṛjati gagane gatvarānpattrabhaṅgān //3//
> ควันไฟป่าที่กำลังพวยพุ่งขึ้นมานั้นมีรูปบิดเบี้ยวเพราะถูกขวางกั้นเพียงเล็กน้อยแล้วค่อย ๆ หวนกลับแผ่ไป ควันนั้นโค้งงอเพิ่มขึ้นอย่างมีลีลา และมีสีนิลดุจร่างกระบือหนุ่ม กำลังวาดลวดลายเคลื่อนไปบนท้องฟ้าอย่างเป็นอิสระ

ร้อยกรองบทนี้ *สทุกติกรรณามฤตะ*เป็นหนังสือชุมนุมสุภาษิตเล่มเดียวที่กล่าวว่าเป็นของพาณะ ส่วน*กวีนทรวัจนสมุจจัย สุภาษิตรัตนโกษะ* และ*สรัสวตีกัณฐาภรณะ*ไม่อ้างชื่อผู้แต่งไว้แต่อย่างใด

ในกรณีที่ข้อมูลเป็นเช่นนี้ Sternbach (1979: 113) กล่าวว่า “...Also probably genuine Bāṇa's verses are those which in one anthology are attributed to Bāṇa and in others are quoted anonymously.” ผู้วิจัยเห็นว่าแม้จะไม่มีข้อมูลจากแหล่งอื่นมาแย้งว่าเป็นของผู้อื่น ถ้าหากยังมิได้ศึกษาตัวบท ก็ยังไม่อาจสรุปได้ว่าเป็นของพาณะหรือไม่ การที่ไม่มีข้อมูลอื่นแย้งมิได้หมายความว่าบทประพันธ์นั้นเป็นของพาณะจริง กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ แม้จะเป็นตัวบทเดียวกัน

ก็ตาม ตัวบทที่มีระบุชื่อพาณะไม่ได้ทำให้บทประพันธ์ที่ไม่มีชื่อผู้แต่งนั้นน่าเชื่อว่าเป็นของพาณะแต่อย่างใด เหตุที่ผู้รวบรวมไม่ใส่ชื่อผู้ใดไว้อาจเป็นได้หลายอย่าง บางครั้งอาจเป็นผลงานของผู้รวบรวมเองก็ได้ดังเช่นในกรณีของ*ศารงคธรปัทธติ*[102] หรืออาจเป็นการคัดลอก หรือตัวบทนั้นเป็นที่รู้จักกันอยู่แล้วในขณะนั้น ผู้รวบรวมจึงไม่จำเป็นต้องใส่ชื่อผู้แต่ง นอกจากเหตุผลที่กล่าวไปแล้ว ผู้รวบรวมอาจไม่มั่นใจว่าเป็นผลงานของกวีผู้ใดก็ได้เช่นกัน ตัวอย่างเช่น

vikacakacakalāpaḥ kiṃcidākuñcito ʻyaṃ
kucakalaśaniveśī śobhate śyāmalākṣyāḥ /
madhurasaparitoṣātkiṃcidutphullakoṣe
kamala iva nilīnaḥ peṭakaḥ ṣaṭpadānām //49//
แววมยุราที่มีขนและไร้ขน โค้งมนเล็กน้อย และอยู่ในหม้อกลศคือปทุมถันของนางผู้มีเนตรดำขลับ งดงามประหนึ่งกลุ่มผึ้งแอบอยู่ในดอกบัวที่กระเปาะบานออกน้อยหนึ่งด้วยความพึงพอใจในรสหวานของน้ำผึ้ง

ร้อยกรองบทนี้ *ศารงคธรปัทธติ*กล่าวว่าเป็นผลงานของพาณะ ปุณยะ หรือกาลิทาส แสดงว่า ศารงคธระผู้รวบรวมเองอาจไม่แน่ใจว่าเป็นผลงานของผู้ใด จึงใส่ชื่อผู้แต่งไว้ถึง 3 คนนั่นเอง

dāridryānalasaṃtāpaḥ śāntaḥ saṃtoṣavāriṇā /
yācakāśāvighātāntardāhaḥ kenopaśāmyate //19//
ความร้อนจากไฟแห่งความยากจนสงบได้ด้วยน้ำแห่งความสันโดษ แต่ไฟภายในที่ทำลายความหวังของยาจกใครเล่าจะดับได้

*โภชประพันธ์*กล่าวถึงร้อยกรองบทนี้ไว้ 2 ครั้ง ครั้งแรกกล่าวในร้อยกรองบทที่ 103 ว่าเป็นของพาณะ แต่เมื่อกล่าวถึงอีกครั้งในบทที่ 283 พัลลาละกลับกล่าวว่าเป็นของมาฆะ เป็นไปได้ว่าผู้เขียนอาจไม่มั่นใจหรืออาจลืมซึ่งก็เป็นไปได้ จึงระบุชื่อผู้แต่งไว้ต่างกัน

ตัวอย่างทั้งสองชี้ว่า แม้เป็นตัวบทเดียวกัน แต่ความไม่แน่นอนก็เกิดขึ้นได้ผู้รวบรวมใส่ชื่อผู้แต่งไว้มากกว่าหนึ่งคนซึ่งสะท้อนถึงความไม่มั่นใจในแหล่งข้อมูล ด้วยเหตุนี้ ตัวบทที่มีระบุชื่อผู้แต่งและไม่มีระบุชื่อจึงต้องนำมาศึกษาพิสูจน์ด้วยวัจนลีลาเช่นเดียวกัน ข้อมูลทั้งสองนับว่าอยู่ในระดับเดียวกัน มิได้เป็นส่วนสนับสนุนซึ่งกันและกันแต่อย่างใด[103]

---

[102] ดูรายละเอียดในเชิงอรรถที่ 4

[103] ในบรรดาร้อยกรองที่กล่าวว่าเป็นของพาณะ มีบทประพันธ์อีกจำนวนหนึ่งซึ่งนับอยู่ในกลุ่มที่กล่าวว่าเป็นผลงานของพาณะโดยไม่มีข้อมูลอื่นมาแย้งก็คือกาทัมพรีฉบับร้อยกรอง นักวิชาการบางคนเชื่อว่าพาณะน่าจะแต่ง*กาทัมพรี*ในฉบับร้อยกรองไว้ด้วย โดยอ้างตัวบทจาก*กวิกัณฐาภรณะ*และ*เอาจิตยวิจารจรรจา*ซึ่งเป็นตำราการ

3. ร้อยกรองที่ระบุชื่อผู้แต่งไว้ต่างกัน

ร้อยกรองประเภทนี้ต่างจากร้อยกรองทั้งสองประเภทที่กล่าวไปข้างต้น เนื่องจากร้อยกรองในสองประเภทนั้นไม่มีข้อมูลขัดแย้งว่าเป็นผลงานของผู้อื่น แม้ข้อมูลบางส่วนจะมีตัวบทปรากฏในหนังสือหลายเล่มและไม่มีระบุชื่อผู้แต่งไว้ซึ่งทำให้น่าสงสัยอยู่บ้างก็ตาม แต่การไม่ระบุชื่อผู้แต่งอย่างน้อยก็ทำให้ข้อมูลเป็นไปในทางเดียวกัน ไม่ขัดแย้งกัน ผู้อ่านบางคนจึงสรุปว่ามีความเป็นไปได้ว่าเป็นผลงานของพาณะดังเช่นในกรณีของ Sternbach ข้างต้น เพราะในมุมมองของผู้อ่าน การไม่ระบุชื่อผู้แต่งเป็นเสมือนการเปิดโอกาสให้สรุปว่าเป็นของพาณะได้ แม้จะไม่ชัดเจนมากเท่าร้อยกรองที่ระบุว่าเป็นของพาณะในตัวบททุกแห่งก็ตาม ในขณะที่การระบุชื่อผู้แต่งไว้ต่างกันไม่เปิดโอกาสให้ความเป็นไปได้เช่นนั้นเกิดขึ้น การจะกล่าวว่าเป็นผลงานของพาณะหรือไม่จึงทำได้ยากกว่าร้อยกรองประเภทที่ 2 กล่าวอีกนัยหนึ่ง การระบุชื่อผู้แต่งต่างออกไปสะท้อนให้เห็นว่าผู้รวบรวมหรือผู้เขียนหลายคนมีภูมิหลังของตัวบทต่างกัน ร้อยกรองประเภทนี้จึงสมควรที่จะนำมาวินิจฉัยปัญหาผู้แต่งมากที่สุด

ตัวอย่างร้อยกรองที่ระบุชื่อผู้แต่งไว้ต่างกัน เช่น

kṣipto hastāvalagnaḥ prasabhamabhihato ʻpyādadāno ʻṅśukāntaṃ
gṛhṇankeśeṣvapāstaścaraṇanipatito nekṣitaḥ saṃbhrameṇa /
āliṅgan yo ʻvadhūtastripurayuvatibhiḥ sāśrunetrotpalābhiḥ
kāmīvārdrāparādhaḥ sa dahatu duritaṃ śāmbhavo vaḥ śarāgniḥ //8//
ไฟจากศรพระศิวะเมื่อถูกซัดไปแล้วก็ไปติดอยู่ที่มือของชายาอสูรตรีปุระซึ่งเนตรดุจบัวขาบของพวกนางมีน้ำตาคลอ แม้พวกนางจะปัดป้องอย่างแรงก็กลับฉวยเอาชายผ้า คว้าเข้าที่ผม ครั้นพวกนางสลัดจนตกไปแทบเท้าและไม่ชายตามองเพราะกระวนกระวาย ไฟนั้นก็

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ประพันธ์ของเกษเมนทระ (ดูรายละเอียดใน Peterson, 1885: 27; 1886: 63, Kane, 1913: xx) แต่เมื่อผู้วิจัยพิจารณาตัวบทใน ตำราทั้งสองแล้ว พบว่า ข้อความที่เกษเมนทระเขียนไว้เมื่อจะอ้างกาทัมพรีฉบับร้อยกรอง คือ yathā **mama** padyakādambaryām “ดังจะเห็นได้ใน*กาทัมพรี*ร้อยกรอง**ของข้าพเจ้า**” จะเห็นว่า “ข้าพเจ้า” ในที่นี้จะเป็นใครไม่ได้นอกจากเกษเมนทระเอง ดังนั้น ผู้ที่น่าจะแต่ง*กาทัมพรี*ฉบับร้อยกรองจึงน่าจะเป็นเกษเมนทระ ไม่ใช่พาณะ นอกจากนี้ เมื่อพิจารณาผลงานของเกษเมนทระจะเห็นว่า เกษเมนทระแต่งร้อยกรองในลักษณะคู่มือเพื่อใช้สอนศิษย์ของตนอีกหลายเรื่อง เช่น *รามายณมัญชรี ภารตมัญชรี* และ*พฤหัตกถามัญชรี* ทั้งสามเรื่องเป็นการสรุปและย่อเรื่องจาก*รามายณะ มหาภารตะ* และ*พฤหัตกถา* ตามลำดับ เป็นไปได้ว่า เกษเมนทระอาจแต่ง “ปัทยกาทัมพรี” หรือกาทัมพรีฉบับร้อยกรองของตนไว้เป็นคู่มือ*กาทัมพรี*ฉบับย่อเพื่อใช้สอนเด็กเหมือนทั้งสามเรื่องดังกล่าวก็เป็นได้ กล่าวได้ว่า การสรุปว่าพาณะแต่ง*กาทัมพรี*ฉบับร้อยกรองนั้นอาจเป็นความเข้าใจผิดครั้งสำคัญในการศึกษาประวัติวรรณคดีสันสกฤต

กลับโอบกอดพวกนางประหนึ่งคู่รักมีภรรยาคนใหม่ ขอไฟนั้นจงเผาผลาญอุปสรรคของพวกท่าน

ตัวอย่างนี้เป็นบทประพันธ์ที่มีชื่อเสียง ปรากฏในชุมนุมสุภาษิตและตำราการประพันธ์หลายเล่มด้วยกัน ได้แก่ *สุภาษิตรัตนโกษะ สทุกติกรรณามฤตะ ทศรูปะ รสิกชีวนะ ธวันยาโลกะ สรัสวตีกัณฐาภรณะ กาวยานุศาสนะ กาวยประกาศะ กาวยประทีปะ อลังการมโหทธิ อลังการสูตรระวยักติวิเวกะ* และ*ศฤงคารประกาศะ* หนังสือที่ระบุชื่อผู้แต่งไว้ต่างกัน คือ *สุภาษิตรัตนโกษะ*ระบุว่าผู้แต่งคือพาณะ ส่วน*สุกติมุกตาวลี*และ*ทศรูปะ*ระบุว่าเป็นผลงานของอมรุ ในขณะที่เล่มอื่นไม่ระบุชื่อผู้แต่งไว้แต่อย่างใด ปัจจุบันบทประพันธ์นี้รวมอยู่ใน*อมรุศตกะ* นักวิชาการบางคนเชื่อว่าเป็นผลงานของอมรุ เช่น Sternbach (1979: 115) กล่าวอย่างชัดเจนว่าเป็นผลงานของอมรุ ไม่ใช่ของพาณะ โดยมิได้แสดงเหตุผลไว้ว่าเหตุใดจึงสรุปเช่นนั้น อย่างไรก็ตาม มีผู้สันนิษฐานว่า*อมรุศตกะ*มิใช่ผลงานของอมรุแต่เพียงผู้เดียว (เช่น Bailey & Gombrich, 2005: 15) ร้อยกรองบทนี้จึงอาจไม่ใช่ผลงานของอมรุมาแต่เดิมก็เป็นได้

yasyodyoge balānāṃ diśi diśi valatāmujjihānai rajobhir
jambālinyambarasya sravadamaradhunīvāripūreṇa mārge /
saṃsīdaccakraśalyākulataraṇikarotpīḍitāśvīyadatta-
dvitrāvaskandamandaḥ kathamapi calati syandano bhānavīyaḥ //43//
รถศึกของพระอาทิตย์เคลื่อนไปอย่างยากลำบาก รถนั้นช้าเพราะม้าถูกฟาดด้วยมือคือรังสีที่ซัดกระหน่ำหอกและจักรลงมาสองสามครั้งในการใช้กำลังอย่างต่อเนื่องบนทางของท้องฟ้าที่ไม่แจ่มใสเพราะฝุ่นฟุ้งขึ้นมาผสมกับกระแสน้ำจากแม่น้ำคงคาที่ไหลอยู่จนกลายเป็นก้อนเมฆทั่วทุกสารทิศ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ตัวอย่างนี้ *สทุกติกรรณามฤตะ*กล่าวว่าเป็นผลงานของพาณะ ในขณะที่*สุภาษิตรัตนโกษะ*ระบุว่าเป็นผลงานของภวภูติ กวีคนหนึ่งผู้ได้อิทธิพลจากพาณะ[104] เป็นไปได้ว่าวัจนลีลาของกวีทั้งสองอาจใกล้เคียงกัน ผู้รวบรวมสุภาษิตจึงอาจทรงจำคลาดเคลื่อนได้

การแบ่งประเภทข้อมูลร้อยกรองที่มีปัญหาผู้แต่งที่จะนำมาศึกษาในบทนี้มาจากการพิจารณาในเบื้องต้นเท่านั้น ด้วยเหตุที่ร้อยกรองเหล่านั้นกระจัดกระจายอยู่ในหนังสือหลายเล่ม ร้อยกรองบางบทจึงมีลักษณะทับซ้อนกัน คือ แม้เป็นตัวบทเดียวกันแต่ก็ดำรงอยู่หลายลักษณะ จัดเป็นประเภทได้หลายแบบ บางเล่มระบุผู้แต่งว่าเป็นพาณะ บางเล่มไม่ระบุชื่อผู้แต่ง บางเล่มระบุชื่อผู้แต่งคนอื่นที่ไม่ใช่พาณะ ตัวอย่างเช่น

---

[104] ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน 2.2.1.3 อิทธิพลของพาณะที่มีต่อตำราการประพันธ์และวรรณคดีสันสกฤต

arciṣyanti vidārya vaktrakuharāṇyāsṛkkato vāsukes
tarjanyā viṣakarburān gaṇayataḥ saṃspṛśya dantāṅkurān /
ekaṃ trīṇi navāṣṭa sapta ṣaḍiti pradhvastasaṅkhyākramā
vācaḥ krauñcaripoḥ śiśutvavikalāḥ śreyāṃsi puṣṇantu vaḥ //2//
ขอความซุกซนอย่างเด็กของพระการติเกยะผู้เป็นอริของภูเขาเกราญจะ ผู้แหวกช่องปากอันเรืองรองจากมุมปากของพญานาควาสุกิ เอานิ้วชี้แตะซี่ฟันที่มีพิษหลายประการ ผู้ทำให้ลำดับเลขหายไปด้วยการท่องว่า “หนึ่ง สาม หก เจ็ด แปด เก้า” นั้น จงอำนวยความสวัสดีแก่พวกท่าน

ตัวอย่างนี้ *สุกติมุกตาวลี*ระบุว่าผู้แต่งคือพาณะ ส่วน*ประสันนสาหิตยรัตนากระ*กล่าวว่าผู้แต่งคือโควรรธนะ[105] ส่วน*สุภาษิตรัตนโกษะ สทุกติกรรณามฤตะ ศารงคธรปัทธติ วิทัคธชนวัลลภา รสิกชีวนะ ทศรูปะ อลังการสังครหะ* และ*สมโยจิตปัทยรัตนมาลิกา* ล้วนไม่ระบุชื่อผู้แต่งทั้งสิ้น บทประพันธ์นี้จึงถือว่าอยู่ในประเภทที่ 2 คือมีทั้งระบุชื่อแต่งและไม่ระบุชื่อผู้แต่ง และจัดอยู่ในประเภทที่ 3 คือระบุชื่อผู้แต่งต่างกัน

saṃviṣṭo grāmadevyāstṛṇaghaṭitakuṭīkuḍyakoṇaikadeśe
śīte saṃvāti vāyau himakaṇini kaṇaddantapaṃktidvayāgraḥ /
pānthaḥ kanyāṃ niśīthe parikalitajarattantusantānagurvīṃ
grīvāpādāgrajānudvayaghaṭanaraṭatkarpaṭāṃ prāvṛṇoti //52//
เวลาสองยาม เมื่อลมหนาวที่มีละอองหิมะพัดมา นักเดินทางผู้ซึ่งฟันหน้าทั้งบนและล่างกระทบกันจนเกิดเสียงนั้นเข้าไปในที่หนึ่งตรงมุมกำแพงกุฏิหญ้าของเทวาลัยประจำหมู่บ้าน แล้วห่มผ้าตนเองเหมือนหญิงสาวร่างใหญ่ด้วยการเอาเส้นเชือกเก่าๆ ที่หาได้มาผูกต่อกัน ทำให้ผ้าขี้ริ้วมีเสียงเล็ดลอดจากการขยับเขยื้อนคอ ปลายเท้า และเข่าทั้งคู่

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

ตัวอย่างนี้ *สทุกติกรรณามฤตะ*กล่าวว่าเป็นของพาณะ ส่วน*ศารงคธรปัทธติ*ระบุว่าผู้แต่งคือมยูระ ในขณะที่*สุกติมุกตาวลี*ไม่ระบุชื่อผู้แต่งไว้แต่อย่างใด ร้อยกรองบทนี้จึงจัดประเภทได้ทั้งประเภทที่ 2 และประเภทที่ 3 นั่นเอง

การระบุชื่อผู้แต่งไว้ต่างกันสะท้อนให้เห็นความไม่ลงรอยกันระหว่างชุมนุมสุภาษิตและตำราการประพันธ์ น่าสังเกตว่า ไม่เพียงแต่ร้อยกรองเบ็ดเตล็ดที่ไม่แพร่หลายในกลุ่มนี้เท่านั้น แม้ร้อยกรองที่ปัจจุบันไม่มีข้อโต้แย้งว่าเป็นผู้อื่นนอกจากพาณะซึ่งผู้วิจัยนำมาวิเคราะห์วัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะก็ยังมีการระบุว่าเป็นผู้อื่นในหนังสือชุมนุมสุภาษิตด้วย เช่น หรรษจริต 1.5 หนังสือ

---

[105] น่าจะเป็นคนเดียวกับผู้แต่ง “คาถาสัปตศตี” ขัณฑกาวยะที่แต่งเลียนแบบ “คาหาสัตตสอี” ลำนำบทประพันธ์ 700 บทที่เป็นภาษาปรากฤตซึ่งหาละรวบรวมไว้

หลายเล่มเป็นต้นว่า*สุภาษิตรัตนโกษะ ศารงคธรปัทธติ* และ*สุภาษิตหาราวลี*กล่าวว่าเป็นผลงานของพาณะ ส่วน*สูกติรัตนหาระ*เป็นเล่มเดียวที่กล่าวว่าเป็นผลงานของสุพันธุ เป็นต้น ปัจจุบันไม่มีผู้สงสัยร้อยกรองใน*หรรษจริต*อีกต่อไป ด้วยเหตุนี้ ร้อยกรองที่ยังมีปัญหาผู้แต่งโดยเฉพาะอย่างยิ่งที่ระบุชื่อผู้แต่งไว้ต่างกันจึงน่าจะนำมาศึกษามากที่สุด

เมื่อพิจารณาร้อยกรองที่แบ่งประเภทในเบื้องต้นดังกล่าว จะเห็นว่า ผู้วิจัยแบ่งกลุ่มด้วยการระบุชื่อพาณะเป็นสำคัญ จะเห็นว่า เพียงชื่อที่ระบุไว้นั้นย่อมก่อให้เกิดปัญหาและเป็นข้อมูลที่ยังไม่หนักแน่นพอที่จะกล่าวได้ว่าเป็นของพาณะ อาจมีบางส่วนเป็นผลงานของพาณะก็เป็นได้ และบางส่วนอาจไม่ใช่ผลงานของพาณะได้เช่นกัน การวิเคราะห์ตัวบทที่มีปัญหาผู้แต่งด้วยวัจนลีลาของพาณะจึงถือเป็นการพิสูจน์ข้อมูลเหล่านี้ว่าเป็นของพาณะจริงหรือไม่ การวินิจฉัยปัญหาผู้แต่งหลังจากที่ได้วิเคราะห์วัจนลีลาแล้วก็จะเป็นไปอย่างมีเหตุผล และถือเป็นการนำปัจจัยภายในคือตัวบทมาพิจารณาประกอบกับชื่อที่ระบุไว้ คำตอบที่ได้จะประกอบด้วยหลักฐานทางภาษาในตัวบทนั่นเอง

หลักฐานทางภาษาที่จะนำมาเป็นเกณฑ์การวินิจฉัยคือสิ่งที่ได้วิเคราะห์ไว้ก่อนแล้ว เช่น การใช้ยมกขนาดสั้น การใช้อนุปราสะแพรวพราว การใช้ประพันธสรรพนามเพียงตัวเดียวในบทประพันธ์ 1 บท เป็นต้น เมื่อเปรียบเทียบกับวัจนลีลาในผลงานของกวีร่วมสมัย พบว่า เกณฑ์เหล่านี้มีน้ำหนักไม่เท่ากัน คือ เกณฑ์บางข้อพ้องกับกวีร่วมสมัย ในขณะที่บางข้อโดดเด่นและพบในงานของพาณะเท่านั้น เกณฑ์ประเภทหลังจึงมีน้ำหนักมากกว่าเกณฑ์ประเภทแรก ผู้วิจัยจะประยุกต์เกณฑ์เหล่านั้นในการวิเคราะห์วัจนลีลาในตัวบทที่มีปัญหาเรื่องผู้แต่ง พร้อมทั้งพิจารณาข้อมูลผู้แต่งร้อยกรองบทต่างๆ เหล่านั้นเพื่อวินิจฉัยเรื่องผู้แต่งในลำดับต่อไป

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

6.2 วิเคราะห์และวินิจฉัยร้อยกรองที่มีปัญหาเรื่องผู้แต่ง

ร้อยกรองที่มีปัญหาเรื่องผู้แต่งว่าเป็นพาณะหรือไม่นั้นมีจำนวนทั้งสิ้น 68 บทซึ่งผู้วิจัยได้จัดกลุ่มเป็นร้อยกรองที่ไม่ระบุชื่อผู้แต่ง ระบุชื่อผู้แต่ง และระบุชื่อผู้แต่งขัดแย้งกัน เมื่อนำมาศึกษาผู้วิจัยพบว่าร้อยกรองเหล่านั้นอาจจัดกลุ่มได้เป็น 3 กลุ่ม คือ ร้อยกรองที่ไม่มีข้อมูลแย้งว่าเป็นผู้อื่น ร้อยกรองที่มีข้อมูลแย้งว่าเป็นผู้อื่น และร้อยกรองที่สรุปไม่ได้ ผู้วิจัยจะแสดงการวิเคราะห์และวินิจฉัยร้อยกรองแต่ละบทในแต่ละกลุ่มตามลำดับ

6.2.1 ร้อยกรองที่ไม่มีข้อมูลแย้งว่าเป็นผู้อื่น

ข้อมูลกลุ่มนี้มาจากร้อยกรองที่ระบุและไม่ระบุชื่อผู้แต่งข้างต้น ประเด็นสำคัญคือไม่มีข้อมูลแย้งว่าผู้แต่งเป็นคนอื่นที่มิใช่พาณะ แม้ว่าบางบทจะไม่ระบุชื่อผู้แต่ง แต่ก็สามารถสอบทานกับตัวบทเดียวกันในเอกสารอื่นที่ระบุว่าเป็นพาณะได้โดยไม่มีข้อมูลขัดแย้ง เมื่อนำข้อมูลกลุ่มนี้มาวิเคราะห์ด้วยวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะแล้ว อาจแบ่งออกเป็น 3 กลุ่มย่อยตามความน่าจะ

เป็นของวัจนลีลาที่ปรากฏ ได้แก่ ร้อยกรองที่เป็นไปได้มาก ร้อยกรองที่เป็นไปได้ และร้อยกรองที่เป็นไปได้น้อย

6.2.1.1 ร้อยกรองที่เป็นไปได้มาก

ความเป็นไปได้มากในที่นี้วัดจากข้อเท็จจริงที่ว่า ร้อยกรองแต่ละบทนั้นมีวัจนลีลาที่โดดเด่นซึ่งไม่พบในวัจนลีลาของกวีร่วมสมัย 3 ประการ อันได้แก่ การใช้ประพันธสรรพนามตัวเดียวในร้อยกรอง 1 บท การใช้เศลษะที่แปลได้สามความหมาย และการข่มผู้อื่น หากวัจนลีลาเหล่านี้ปรากฏมาก ก็แสดงว่าเป็นไปได้มากที่จะเป็นผลงานของพาณะ ในบรรดาร้อยกรองที่มีปัญหาเรื่องผู้แต่งทั้ง 68 บท มีร้อยกรอง 6 บทที่มีวัจนลีลาที่ไม่ปรากฏในผลงานของกวีร่วมสมัยท่ามกลางวัจนลีลาอื่นๆ ได้แก่ ร้อยกรองบทที่ 24, 38, 53, 58, 63, และ 11 ในร้อยกรอง 6 บทนี้ มีบทเดียวที่มีวัจนลีลาดังกล่าวมากที่สุด คือ ร้อยกรองบทที่ 53 ซึ่งประกอบด้วยการข่มผู้อื่นและการใช้ประพันธสรรพนามตัวเดียวในร้อยกรอง 1 บท ดังนี้

> sa jayatyādivarāho daṃṣṭrāniṣpiṣṭakulagirikaseruḥ /
> yasya puraḥ surakariṇaḥ sāṅkuramāṣopamā jātāḥ //53//
> เหล่าเทวคชาของผู้ใดเกิดแล้วในกาลก่อนอุปมาเหมือนถั่วเขียวแตกหน่อ
> พระวิษณุผู้อวตารเป็นหมูป่าผู้บดขยี้เทือกเขาสำคัญและดินแดนกเสรุด้วยเขี้ยวองค์นั้นย่อมมีชัยชนะ

จะเห็นว่า มีการใช้ประพันธสรรพนามตัวเดียว คือ yasya ส่วนเรื่องความหมายนั้น แม้จะเป็นการไหว้พระวิษณุก็ตาม แต่ก็แฝงการข่มพระวิษณุด้วยอยู่ในที เพราะเป็นการไหว้พระวิษณุในรูปของหมูป่าซึ่งเป็นสัตว์ป่า มิใช่การไหว้พระวิษณุที่มีภาพลักษณ์งดงามที่พบทั่วไป การไหว้พระวิษณุซึ่งแฝงการข่มโดยอ้อมนี้สอดคล้องกับเนื้อความที่ปรากฏในร้อยกรองเกริ่นนำเรื่องกาทัมพรี บทที่ 3 ซึ่งเป็นบทประณามพจน์ไหว้พระวิษณุที่แฝงการข่มพระวิษณุเพราะกล่าวสรรเสริญความดุร้ายของนรสิงห์ อวตารปางที่ 4 ของพระวิษณุด้วยเช่นกัน[106] ทั้งการใช้ประพันธสรรพนามตัวเดียวและการข่มผู้อื่นนั้นต่างก็เป็นวัจนลีลาที่ไม่พบในผลงานของกวีร่วมสมัย เมื่อรวมกับข้อเท็จจริงว่าไม่มีข้อมูลว่าเป็นผลงานของคนอื่นเลย ร้อยกรองบทนี้จึงเป็นไปได้มากที่จะเป็นผลงานของพาณะ

นอกจากวัจนลีลาที่ไม่พบในกวีร่วมสมัยแล้ว ยังมีลักษณะภาษาอื่นๆ ที่ตรงกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะด้วย ได้แก่

ศรุตยนุปราสะจากการซ้ำพยัญชนะวรรคมูรธันยะ (วรรค ฏ) คือ **ṣṭr** และวรรคกัณฐชะ (วรรค ก) คือ **k** และ **g** ในสมาส da**ṃṣṭr**āni**ṣ**pi**ṣṭa**ku**la**gi**ri**ka**seru

วฤตตยนุปราสะจากการซ้ำเสียงพยัญชนะ r 7 ครั้ง s 4 ครั้ง j และ k อย่างละ 3 ครั้ง และ y m d และ p อย่างละ 2 ครั้งเท่ากัน ด้วยเหตุนี้ r จึงเป็นเสียงที่ซ้ำ

---

[106] ดูรายละเอียดการข่มพระวิษณุโดยอ้อมเพิ่มเติมในหัวข้อ 3.6 การข่มผู้อื่น ในบทที่ 3 วัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ

กันมากที่สุด น่าสังเกตว่าเป็นเสียงที่ปรากฏในคำสำคัญในบทประพันธ์ด้วย คำนั้น คือ **ādivarāha** “หมูป่าตัวแรก” ซึ่งหมายถึงพระวิษณุผู้ซึ่งกวีต้องการจะไหว้ ร้อยกรองบทนี้จึงปรากฏการใช้วฤตตยนุปราสะในคำสำคัญซึ่งเป็นวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ

ยิ่งไปกว่านั้น ยังมีการวางคำกริยาไว้หน้าบาทอีกด้วย ดังจะเห็นจากการวางคำว่า **jayati** ในบาทที่ 1 แม้จะเป็นคำที่สอง แต่ก็อาจถือว่าเป็นส่วนหน้าบาทได้เพราะอยู่ถัดจากคำแรกเพียงพยางค์เดียวเท่านั้น การใช้อนุปราสะอย่างโดดเด่นทั้งสองประการและการวางคำกริยาไว้ส่วนหน้าของบาทที่ 1 ย่อมเป็นหลักฐานสนับสนุนว่าเป็นผลงานของพาณะได้เป็นอย่างดี

ส่วนร้อยกรองอีก 5 บทนั้นมีวัจนลีลาที่ไม่พบในผลงานของกวีร่วมสมัยบทละ 1 ประเภทท่ามกลางวัจนลีลาอื่น ๆ ดังนี้

nādhanyānāṃ nivāsaṃ vidadhati girayaḥ śekharībhūtacandraḥ
śṛṅgairjyotsnāpravāhaṃ dhṛtamiva tuhinaṃ diṅmukheṣu kṣipantaḥ /
yeṣāmuccaistarūṇāmapahatagatinā vāyunā kampitānām
ākāśe viprakīrṇaḥ kusumacayaḥ ivābhāti tārāgrahaughaḥ //24//

ภูเขาทั้งหลายมิได้ให้ที่อยู่แก่เหล่าคนยากจน (เพราะภูเขานั้น) มีดวงจันทร์เป็นมงกุฎ กระจายความเย็นไปทั่วสารทิศ ประหนึ่งสาดแม่น้ำแสงจันทร์ที่ยอดเขาทั้งหลายกักเก็บไว้ เมื่อต้นไม้สูงบนภูเขาเหล่านั้นถูกลมแรงพัดให้สั่นไหว กองดอกไม้ก็กระจัดกระจายไปในอากาศ เสมือนหมู่ดาวเคราะห์ปรากฏขึ้น

จะเห็นว่า แม้จะแต่งด้วยฉันท์สรัคธราซึ่งเป็นฉันท์ขนาดยาวเพราะมีจำนวนพยางค์ถึง 21 พยางค์ แต่ปรากฏว่ามีการใช้ประพันธสรรพนามตัวเดียวเท่านั้น คือ **yeṣām** ซึ่งเป็นวัจนลีลาที่ไม่พบในวัจนลีลาของกวีร่วมสมัย

นอกจากนี้ ยังมีวฤตตยนุปราสะ ได้แก่การซ้ำพยัญชนะ **t** 9 ครั้ง **n** และ **v** อย่างละ 7 ครั้ง **m** 5 ครั้ง **r h** และ **k** อย่างละ 4 ครั้ง **dh** และ **ś** 3 ครั้ง **g c d p bh pr** และ **s** อย่างละ 2 ครั้ง จะเห็นว่า **t** ปรากฏมากที่สุด ตรงกับวฤตตยนุปราสะที่เป็นวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะที่ได้วิเคราะห์ไว้ในบทที่ 3 ด้วย

hāro jalārdravasanaṃ nalinīdalāni
prāleyaśīkaramucaśca himāṃśubhāsaḥ /
yasyendhanāni sarasāni ca candanāni
nirvāṇameṣyati kathaṃ sa manobhavāgniḥ //63//

สร้อยไข่มุก เสื้อผ้าเปียกชื้น ใบบัว แสงจันทร์ที่ขับความเย็นของหิมะ ฟืน สระน้ำ และกระแจะจันทน์ (/กระแจะจันทน์ที่หอมกรุ่น) มีอยู่แก่ผู้ใด ไฟในใจของเขานั้นจะดับลงได้อย่างไรเล่า

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ร้อยกรองบทนี้ใช้ประพันธสรรพนามตัวเดียว คือ yasya ซึ่งเป็นวัจนลีลาที่ไม่ปรากฏในผลงานของกวีร่วมสมัย นอกจากนี้ ยังมีลักษณะภาษาอื่น ๆ ที่ตรงกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะด้วย ดังนี้

เศลษะปรากฏในคำว่า sarasāni ซึ่งแปลได้สองความหมาย คือ แปลว่า “สระน้ำ” ก็ได้ หรืออาจแยกศัพท์ว่ามาจาก sa + rasa แปลว่า “มีรสชาติดี, ชุ่มฉ่ำ, สวยงาม” ซึ่งอาจนำไปขยายศัพท์ว่า candanāni ก็ได้

อันตยนุปราสะระหว่างบท จะเห็นจากการซ้ำพยางค์ āni ในบาทที่ 3 ว่า yasyendhan**āni** saras**āni** ca candan**āni** และอันตยนุปราสะระหว่างบาทซึ่งจะเห็นจากการซ้ำพยางค์ āni ในท้ายบาทที่ 1 กับท้ายบาทที่ 3

วฤตตยนุปราสะในร้อยกรองบทนี้ คือ การซ้ำ n 11 ครั้ง s 5 ครั้ง m และ l อย่างละ 4 ครั้ง r 3 ครั้ง ส่วน ś y และ c อย่างละ 2 ครั้ง น่าสังเกตว่า n ที่ซ้ำกันมากที่สุดนั้นตรงกับคำสำคัญในร้อยกรองซึ่งก็คือ ma**n**obhavāg**n**i “ไฟในใจ” แม้พยัญชนะสังโยคในร้อยกรองบทนี้ก็มี n เป็นส่วนประกอบหลายตัว ได้แก่ gn nd และ ndh การใช้วฤตตยนุปราสะดังกล่าวนอกจากจะพ้องกับพยัญชนะสังโยคแล้ว ยังช่วยเน้นย้ำความสำคัญของประธานของประโยคอันเป็นคำสำคัญในร้อยกรอง

mukhamātreṇa kāvyasya karotyahṛdayo janaḥ /
chāyāmacchāmapi śyāmāṃ rāhustārāpateriva //38//
คนไร้หัวใจย่อมกระทำให้เกิดเงาอันดำมืดอย่างชัดเจนแก่กาวยะด้วยสักว่าปาก เฉกเช่นราหูย่อมทำเงาสีดำที่ชัดเจนให้แก่ดวงจันทร์ด้วยสักว่าปาก

ร้อยกรองบทนี้มีวัจนลีลาที่ไม่ปรากฏในผลงานกวีร่วมสมัยคือการข่มผู้อื่น ผู้อื่นในบทนี้ คือ ผู้วิจารณ์กาวยะหรือกวีนิพนธ์ ถือเป็นการตำหนิผู้นั้นอย่างตรงไปตรงมา “คนไร้หัวใจ” ในที่นี้หมายถึงคนที่ไม่มีอารมณ์ร่วมหรือไม่มีรสนิยมนั่นเอง น่าสังเกตว่า เนื้อหาของร้อยกรองบทนี้คล้ายกับร้อยกรองเกริ่นนำเรื่องกาทัมพรี บทที่ 7 ซึ่งเป็นการใช้อุปมาเปรียบเทียบคนชั่วที่พูดไม่ดีกับราหูเช่นกัน นอกจากการข่มผู้อื่นแล้ว ยังมีการใช้อนุปราสะที่ตรงกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ ดังนี้

ศรุตยนุปราสะในการซ้ำพยัญชนะวรรคตาลวยะ (วรรค จ) ในบาทที่ 3 คือ **ch**āy**y**āma**cch**āmapi **ś**y**ā**māṃ จะเห็นว่า มีการใช้พยัญชนะ ch y cch และ śy ซึ่งอยู่ในวรรคตาลวยะทั้งสิ้น

วฤตตยนุปราสะในบทนี้ คือ การซ้ำ m 5 ครั้ง r 4 ครั้ง ส่วน k y และ p ซ้ำอย่างละ 2 ครั้ง จะเห็นว่า พยัญชนะ m และ r ปรากฏมากเป็นอันดับที่ 1 และ 2 ถือเป็นการใช้ วฤตตยนุปราสะในคำสำคัญของร้อยกรองบทนี้อันได้แก่ **m**ukha “ปาก” และ **r**āhu “ราหู” นั่นเอง

sthitiḥ kavīnāmiva kuñjarānāṃ
svamandire vā nṛpamandire vā /
gṛhe gṛhe kiṃ maśakā ivaite
bhavanti bhūpālavibhūṣitāṅgāḥ //58//
การสถิตอยู่ของกวีทั้งหลายก็เหมือนการดำรงอยู่ของเหล่ากุญชร จะในเรือนของตนก็ดี หรือในวังพระราชาก็ดี ผู้ที่มีร่างกายงดงามดุจพระราชาจะอยู่ในบ้านทุกหลังเหมือนแมลงวันกระนั้นหรือ

ร้อยกรองบทนี้มีเนื้อหาเป็นการยกย่องกวี แต่ในขณะเดียวก็มีน้ำเสียงเสียดสีบริภาษผู้ดูถูกกวีด้วย คือ ตำหนิด้วยคำถามวาทศิลป์ซึ่งมีความหมายว่า ไม่พึงดูถูกกวีผู้มีร่างกายงดงามดุจพระราชา น้ำเสียงข่มผู้อื่นเช่นนี้ไม่ปรากฏในผลงานของกวีร่วมสมัย นอกจากการข่มผู้อื่นแล้ว ร้อยกรองบทนี้ยังมีการใช้อนุปราสะอีกหลายประเภทซึ่งปรากฏในวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะด้วย ดังนี้

ลาฏานุปราสะ จะเห็นได้จากการซ้ำคำว่า **mandire vā** เป็นคู่ในบาทที่ 2

เฉกานุปราสะ ในการซ้ำพยัญชนะสังโยค **nd** ในบาทที่ 2 คือ svama**nd**ire vā nṛpama**nd**ire vā

วฤตตยนุปราสะมีอยู่ในการซ้ำ **v** 7 ครั้ง **k** และ **m** 4 ครั้ง **bh t n** และ **r** อย่างละ 3 ครั้ง **g p** และ **h** อย่างละ 2 ครั้ง จะเห็นว่า **v** และ **k** ปรากฏมากเป็นอันดับที่ 1 และ 2 ถือเป็นการใช้วฤตตยนุปราสะให้สอดคล้องกับคำสำคัญในร้อยกรองบทนี้ซึ่งก็คือคำว่า **kavi** นั่นเอง

ยิ่งไปกว่านั้น ร้อยกรองบทนี้ยังแสดงการเลือกใช้คำอย่างโดดเด่นในแต่ละบาทอีกด้วย บาทที่ 1 ถึง 3 แสดงการจัดวางถ้อยคำให้ปรากฏเป็นคู่ กล่าวคือ บาทที่ 1 มี **kavīnām** “ของกวีทั้งหลาย” คู่กับ **kuñjarānām** “ของช้างทั้งหลาย” บาทที่ 2 มี **svamandire vā** “ในเรือนของตนก็ดี” คู่กับ **nṛpamandire vā** “ในวังพระราชาก็ดี” บาทที่ 3 มีการซ้ำใช้สำนวน **gṛhe gṛhe** “ในบ้านทุกหลัง” และในบาทที่ 4 ก็เลือกใช้คำที่มีพยัญชนะ **bh** ติดกัน คือ **bh**avanti **bh**ūpālavi**bh**ūṣitāṅga ด้วย ทำให้เกิดเสียงไพเราะในคำประพันธ์อันเนื่องมาจากร้อยกรองบทนี้กวีได้แต่งไว้เพื่อให้อ่านออกเสียงนั่นเอง

การเลือกคำดังกล่าวจัดอยู่ในเรื่องการใช้คำ การใช้คำอีกประการหนึ่งที่นับเป็นวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะคือการวางคำกริยาไว้ข้างหน้าบาท จะเห็นว่า บาทที่ 4 ของร้อยกรองบทนี้วางคำ **bhavanti** ไว้ข้างหน้าบาทนั่นเอง

gambhīrodgarjitena tribhuvanavivaraṃ vyāpya bhūkampadena
prācīmākramya viśvaṃ paripibati payomedure kālameghe /
dṛṣṭā dhārākadambastabakadhavalitāḥ proṣitairunmayūkhā
mūrcchāśyāmāyamānā yamamahiṣakulākṛṣyamāṇā ivāśāḥ //11//
ขณะเมฆดำทะมึน (/เมฆดุจพระกาล) ที่มีน้ำเต็มเปี่ยมแผ่ไปทั่วชั้นบรรยากาศด้วยเสียงคำรามที่ทำให้แผ่นดินสั่นไหวมาถึงทิศตะวันตกและพรากเอาทุกสิ่งทุกอย่างไปแล้วนั้น พวกนักเดินทางได้ทำให้ท้องฟ้า

(/ความหวัง) ที่บรรดาควายของพระยมกำลังพรากไปให้กลายเป็นสีดำ เพราะความมืดมนนั้นกลับเป็นสีขาวสว่างกระจ่างด้วยช่อดอกกระทุ่มที่โปรยปรายเป็นสายธาร

ร้อยกรองบทนี้แต่งด้วยฉันท์สรัคธรา 21 พยางค์ซึ่งนับว่าเป็นฉันท์ที่มีจำนวนหลายพยางค์ ทั้งบทปรากฏเพียงประโยคเดียว ประโยคในร้อยกรองบทนี้จึงถือว่ายาว

เศลษะในบทนี้ปรากฏ 2 ครั้ง คือ kāla ใน **kāla**megha ซึ่งแปลว่า “สีดำ” หรือ “พระกาล” ก็ได้ นอกจากนี้ มีการใช้เศลษะในคำว่า āśā ซึ่งแปลว่า “ทิศ, ท้องฟ้า , ความหวัง” อีกด้วย เป็นเศลษะที่แปลได้ถึง 3 ความหมายในคำเดียว ลักษณะนี้ไม่ปรากฏในผลงานของกวีร่วมสมัย

มีการใช้คำกริยาอยู่หน้าบาทที่ 3 คือ คำว่า dṛṣṭā แม้จะเป็นกริยากฤตซึ่งอาจมองว่าเป็นคำขยายได้ แต่ในบทนี้ทำหน้าที่เสมือนเป็นคำกริยาที่คุมประโยคทั้งประโยค

วฤตยยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ m 9 ครั้ง k v และ r 6 ครั้ง t n y และ d 4 ครั้ง p และ l 3 ครั้ง bh dh ṣ และ pr 2 ครั้ง คำสำคัญในบทนี้ คือ kālamegha “เมฆสีดำ” จะเห็นว่ามีการซ้ำพยัญชนะจำนวนมากในคำสำคัญ คือ k และ m ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 2 และ 1 ในคำว่า **kāla****me**gha “เมฆดำทะมึน, เมฆดุจพระกาล” คำนี้มีความหมายสำคัญในฐานะที่เป็นฉากหรือสถานการณ์ที่ทำให้เกิดสีดำ ตรงกันข้ามกับการกระทำของนักเดินทางที่ก่อให้เกิดสีขาว เมฆสีดำนั้นสื่อถึงฤดูฝนซึ่งเป็นอุปสรรคต่อการเดินทาง การพรรณนาถึง “ความหวัง” ของนักเดินทางในบาทต่อมาจึงโดดเด่นยิ่งขึ้น

ยิ่งไปกว่านั้น ในบทนี้มีการใช้เสียงธนิตหลายครั้ง นอกจากการซ้ำพยัญชนะ m ถึง 9 ครั้งซึ่งเป็นพยัญชนะเดี่ยว พยัญชนะสังโยคหลายตัวที่ใช้ประกอบด้วยพยัญชนะ m เช่นกัน ได้แก่ mbh my mp mb และ nm เมื่ออ่านออกเสียงทั้งบทย่อมทำให้เกิดเสียงหนักแน่น ขรึมขลัง แสดงจินตภาพของเมฆฝนที่ตั้งเค้าในขณะนั้น การสรรคำให้เกิดจินตภาพนี้เกิดจากการเลือกคำมาใช้ให้เสียงสอดคล้องอย่างต่อเนื่องอันเป็นวัจนลีลาประการหนึ่งของพาณะ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

6.2.1.2 ร้อยกรองที่เป็นไปได้

ร้อยกรองในกลุ่มนี้แม้จะไม่มีข้อมูลมาแย้งว่าเป็นผลงานของผู้อื่นเช่นเดียวกับกลุ่มแรก แต่เนื่องจากไม่มีลักษณะภาษาที่ไม่พบในผลงานของกวีร่วมสมัย กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ แม้ว่าร้อยกรองต่อไปนี้จะมีลักษณะภาษาสอดคล้องกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะที่ได้วิเคราะห์ไว้แล้วก็จริง แต่ก็ล้วนแต่ปรากฏในกวีร่วมสมัยทุกประการ ด้วยเหตุนี้เราจึงไม่อาจมั่นใจได้มากเท่ากับข้อมูลกลุ่มแรกที่กล่าวว่าเป็นไปได้มากนั่นเอง อย่างไรก็ตาม ก็ปฏิเสธไม่ได้เช่นกันว่าร้อยกรองต่อไปนี้แสดงลักษณะภาษาที่โดดเด่นและสอดคล้องกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะหลายประการ แม้จะพ้องกับผลงานของกวีร่วมสมัยบ้าง แต่ก็ไม่อาจกล่าวได้ว่าร้อยกรองกลุ่มนี้เป็นไปไม่ได้หรือเป็นไปได้น้อยที่จะเป็นผลงานของพาณะ ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงจัดกลุ่มให้ร้อยกรองต่อไปนี้นับว่าเป็นไปได้ที่จะเป็นผลงานของพาณะนั่นเอง

ร้อยกรองที่จัดอยู่ในกลุ่มนี้ได้แก่ร้อยกรองบทที่ 1, 3, 4, 7, 12, 13, 16, 22, 25, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 36, 40, 48, 51, 55,, 60, 62, 66, 67 และ 68 รวมทั้งสิ้น 25 บท ดังจะได้วิเคราะห์ลักษณะภาษาในแต่ละบทตามลำดับต่อไปนี้

anyonyāhatidantanādamukharaṃ prahvaṃ mukhaṃ kurvatā
netre sāśrukaṇe nimīlya pulakavyāsaṅgi kaṇḍūyatā /
hā hā heti suniṣṭhuraṃ vivadatā bāhū prasārya kṣaṇaṃ
puṇyāgniḥ pathikena pīyata iva jyālāhataśmaśruṇā //1//
นักเดินทางผู้กระทำริมฝีปากที่โค้งมนให้มีเสียงดังด้วยเสียงฟันกระทบกัน หลับตาที่มีหยาดน้ำตาแล้วถูเนื้อตัวที่ขนลุกไม่หยุดหย่อน เหยียดแขนสองข้างออกไปชั่วขณะแล้วร้องอย่างทรมานว่า “ฮือ ฮือ ฮือ” มีหนวดที่บาดเจ็บจากเหล็กในและสายธนู จึงประหนึ่งว่ากำลังดื่มไฟกลางจัตุรัสพระนคร

ร้อยกรองบทนี้แต่งด้วยฉันท์ศารทูลวิกรีฑิตะ 19 พยางค์ซึ่งนับว่าเป็นฉันท์ที่มีจำนวนหลายพยางค์ ทั้งบทปรากฏเพียงประโยคเดียว ประโยคในร้อยกรองบทนี้จึงถือว่ายาว กริยาหลักอยู่ตอนท้ายในฉันท์ขนาดยาว จะเห็นได้จากการวางคำว่า pīyate “ย่อมถูกดื่ม” ในบาทที่ 4 ซึ่งถือเป็นส่วนท้ายของบทประพันธ์ ส่วนสำคัญของประโยคจึงอยู่ตอนท้ายร้อยกรอง

มีการใช้สมาสขนาดยาวในบาทแรก คือ anyonyāhatidantanāda mukhara “ที่โค้งมนให้มีเสียงดังด้วยเสียงฟันกระทบกัน” ประกอบด้วยคำ 6 คำ ได้แก่ anya “อื่น” anya “อื่น” ทั้งสองคำสมาสได้เป็น anyonya “ซึ่งกันและกัน, ด้วยกัน” āhati “การกระทบ” danta “ฟัน” nāda “เสียง” mukhara “โค้งมน”

นอกจากนี้ยังมีการใช้ศัพทาลังการอีกหลายประการซึ่งสอดคล้องกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ

การใช้ยมกขนาดสั้นในบาทที่ 1 คือการซ้ำ mukha ใน mukharaṃ และ mukhaṃ คำแรกแปลว่า “โค้งมน” ส่วนอีกคำแปลว่า “ริมฝีปาก”

วฤตตยนุปราสะจากการซ้ำพยัญชนะ t 7 ครั้ง h 6 ครั้ง k และ n 5 ครั้ง p 4 ครั้ง d v ṇ และ m 3 ครั้ง pr kh l และ śr 2 ครั้ง จะเห็นว่า t ปรากฏมากที่สุด

เฉกานุปราสะในการซ้ำพยัญชนะ ny ในสมาส a**nyony**āhatidantanāda-mukharaṃ

อันตยนุปราสะระหว่างบทในการซ้ำเสียง aṃ ในบาทที่ 1 3 ครั้ง คือ anyonyāhatidantanādamukhar**aṃ** prahv**aṃ** mukh**aṃ** และอันตยนุปราสะระหว่างบาทที่ 1 กับบาทที่ 2 จากการซ้ำเสียงสุดท้ายของบาท คือ ā ระหว่างคำว่า kurvat**ā** กับ kaṇḍūyat**ā** ซึ่งเป็นรูปแจกวิภัตติที่ 3 เช่นกัน

asminnīṣadvitatavalitastokavicchinnabhugnaḥ
kiṃ cillīlopacitavinataḥ puñjitaścotthitaśca /
dhūmodgārastaruṇamahiṣaskandhanīlo davāgneḥ
svairaṃ sarpansṛjati gagane gatvarānpattrabhaṅgān //3//

ควันไฟป่าที่กำลังพวยพุ่งขึ้นมานั้นมีรูปบิดเบี้ยวเพราะถูกขวางกั้นเพียงเล็กน้อยแล้วค่อย ๆ หวนกลับแผ่ไป ควันนั้นโค้งงอเพิ่มขึ้นอย่างมีลีลา และมีสีนิลดุจร่างกระบือหนุ่ม กำลังวาดลวดลายเคลื่อนไปบนท้องฟ้าอย่างเป็นอิสระ

ร้อยกรองบทนี้ประพันธ์ด้วยฉันท์มันทากรานตาซึ่งมีความหมายว่า “เคลื่อนไปอย่างช้า ๆ” ในเมฆทูตกาลิทาสใช้ฉันท์ประเภทนี้เพื่อสื่อถึงการเคลื่อนไหวของเมฆ ในกรณีของพาณะ จะเห็นว่าความหมายของบทประพันธ์เป็นการเคลื่อนไหวของควันไฟป่า การใช้ฉันท์ประเภทนี้จึงแสดงว่าผู้แต่งคำนึงถึงความสอดคล้องระหว่างความหมายกับชื่อของฉันท์อันเป็นวัจนลีลาในการใช้ฉันท์ของพาณะ

มันทากรานตาเป็นฉันท์ขนาดยาว 17 พยางค์ ผู้แต่งกำหนดให้กริยาหลักอยู่ตอนท้ายในฉันท์ขนาดยาว จะเห็นได้จากการวางคำว่า sṛjati “ย่อมเคลื่อนไป” ในบาทที่ 4 ซึ่งถือเป็นส่วนท้ายของบทประพันธ์ ส่วนสำคัญของประโยคจึงอยู่ตอนท้ายร้อยกรอง นอกจากนี้ ทั้งบทปรากฏเพียงประโยคเดียว ประโยคในร้อยกรองบทนี้จึงถือว่ายาว

การใช้สมาสยาวปรากฏใน īṣadvitatavalitastokavicchinnabhugna “มีรูปบิดเบี้ยวเพราะถูกขวางกั้นเพียงเล็กน้อยแล้วค่อย ๆ หวนกลับแผ่ไป” ซึ่งประกอบด้วยคำมาสมาสกันจำนวนทั้งสิ้น 6 คำ ได้แก่ īṣad “เล็กน้อย, เบาบาง” vitata “แผ่ไป” valita “หวนกลับ” stoka “เล็กน้อย” vicchinna “ถูกขวางกั้น” bhugna “บิดเบี้ยว”

นอกจากนี้ ยังมีการใช้อนุปราสะอีกหลายประเภท

วฤตตยนุปราสะ จะเห็นจากการซ้ำพยัญชนะ t 8 ครั้ง v และ r 4 ครั้ง g และ n 3 ครั้ง k p bh l ṣ gn และ st 2 ครั้ง t เป็นพยัญชนะที่ซ้ำกันมากที่สุด

ศรุตยนุปราสะ จะเห็นจากการใช้พยัญชนะในวรรคเดียวกันอยู่ใกล้กัน คือ taru**ṇ**amahi**ṣ**aska**ndh**a**nī**l**o **d**avāgneḥ

เฉกานุปราสะ ปรากฏ 2 แห่ง ได้แก่การซ้ำพยัญชนะ nn ในบาทที่ 1 คือ asmi**nn**īṣadvitatavalitastokavicchi**nn**abhugnaḥ และการซ้ำพยัญชนะ śc ในบาทที่ 2 คือ puñjita**śc**otthita**śc**a

udayadbarhiṣi dardurāravapuṣi prakṣīṇapānthāyuṣi
cyotadvipluṣi candraruṅmuṣi sakhe haṃsadviṣi prāvṛṣi /
mā muñcoccakucāntasaṃnatagaladbāṣpākulāṃ bālikāṃ
kāle kālakarālanīlajaladavyāluptabhāsvattviṣi //4//

เพื่อนเอย ในฤดูฝนที่เป็นอริกับหงส์ อันเป็นเวลาที่หญ้าสำหรับพิธีบูชาบวงสรวงกำลังงอกงาม มีความงามของบรรดานกน้ำและกบ เป็นเวลาที่ชีวิตของนักเดินทางกำลังถดถอย มีหยดน้ำร่วงลงมา เป็นช่วงเวลาที่พรากความเรืองรองของดวงจันทร์ และความเจิดจรัสของดวงอาทิตย์ถูกกลบด้วยเมฆฝนดำทะมึนน่าเกรงขาม ขอจงอย่าทิ้งสาวน้อยผู้มีน้ำตาท่วมท้นที่ไหลมาจนถึงปลายปทุมถันที่อยู่ลึกลงไปนั้นเลย

ร้อยกรองบทนี้แต่งด้วยฉันท์ศารทูลวิกรีฑิตะ 19 พยางค์ซึ่งนับว่าเป็นฉันท์ที่มีจำนวนหลายพยางค์ ทั้งบทปรากฏเพียงประโยคเดียว ประโยคในร้อยกรองบทนี้จึงถือว่ายาว

มีการใช้สมาสขนาดยาว 2 แห่งคือ **uccakucāntasaṃnata galadbāṣpākula** “มีน้ำตาท่วมท้นที่ไหลมาจนถึงปลายปทุมถันที่อยู่ลึกลงไป” ประกอบด้วยคำ 7 คำ ได้แก่ **ucca** “สูง, ลึก” **kuca** “ปทุมถัน” **anta** “ที่สุด, ปลาย” **saṃnata** “ดำดิ่งลงไป, จมลง” **galat** “ไหล, เคลื่อนไป” **bāṣpa** “น้ำตา” **ākula** “ท่วมท้น” และ **kālakarālanīlajaladavyāluptabhāsvattviṣ** “ความเจิดจรัสของดวงอาทิตย์ถูกกลบด้วยเมฆฝนดำทะมึนน่าเกรงขาม” ประกอบด้วยคำ 7 คำ ได้แก่ **kāla** “ดำ” **karāla** “น่าเกรงขาม” **nīla** “สีดำเข้ม, สีน้ำเงินเข้ม” **jalada** “เมฆฝน” **vyālupta** “ถูกกลบ” **bhāsvat** “ดวงอาทิตย์” **tviṣ** “ความเรืองรอง, ความงาม”

นอกจากนี้ ร้อยกรองบทนี้ยังปรากฏการใช้อนุปราสะอย่างแพรวพราวอีกด้วย เมื่ออ่านออกเสียงจึงเกิดเสียงคล้องจองเนื่องจากมีพยัญชนะสัมผัสกันไปโดยตลอด ดังนี้

วฤตตยนุปราสะจะเห็นได้จากการซ้ำพยัญชนะ l 9 ครั้ง ṣ 8 ครั้ง k 6 ครั้ง r 4 ครั้ง c d s t p m v และ pr 2 ครั้ง คำสำคัญในบทนี้คือ **prāvṛṣ** แปลว่า “ฤดูฝน” สอดคล้องกับ ṣ ซึ่งเป็นพยัญชนะที่ซ้ำกันมากเป็นอันดับที่ 2 การซ้ำพยัญชนะ ṣ ซึ่งมีคุณสมบัติเป็นเสียงเสียดแทรกจำนวนมากทำให้เกิดเสียงคล้ายฝนซัดสาด นับเป็นการใช้เสียงให้เกิดจินตภาพ ยิ่งไปกว่านั้น สังเกตได้ว่า ระหว่างบาทที่ 3 กับบาทที่ 4 มีการใช้วฤตตยนุปราสะเชื่อมระหว่างบาทด้วย ดังจะเห็นจากการซ้ำพยัญชนะ k ใน bāli**k**āṃ กับ **k**āle

เฉกานุปราสะจะเห็นได้จากการซ้ำพยัญชนะ k กับ l เป็นคู่เสียงในบาทที่ 4 ในคำว่า **kāle kāl**akarālanīlajaladavyāluptabhāsvattviṣi

อันตยนุปราสะก็ปรากฏหลายครั้ง ทั้งอันตยนุปราสะระหว่างบทซึ่งจะเห็นได้จากการซ้ำเสียง i ในพยางค์สุดท้ายของคำไปตลอดทั้งบาทที่ 1 และบาทที่ 2 ดังนี้ **udayadbarhiṣi dardurāravapuṣi prakṣīṇapānthāyuṣi cyotadvipluṣi candraruṅmuṣi haṃsadviṣi prāvṛṣi**

ซึ่งเป็นการแจกวิภัตติที่ 7 เอกพจน์ นปุงสกลิงค์เช่นเดียวกัน และอันตยนุปราสะระหว่างบาทที่ 1 2 และ 4 เพราะลงท้ายด้วยสระ i เช่นเดียวกัน

> kārañjīḥ kūjayanto nijajaṭhararavavyañjitā bījakośīr
> utpākānkṛṣṇalānāṃ pṛthusuṣiragatāñśimbikānpāṭayantaḥ /
> jhillīkājhallarīṇāṃ badhiritabhuvanaṃ jhaṃkṛtaṃ khe kṣipantaḥ
> śiñjānāśvatthapattraprakarajhaṇajhaṇārāviṇo vānti vātāḥ //7//
>
> ลมที่ทำให้กระเปาะดอกหยีน้ำปรากฏชัดเจนด้วยเสียงหนักแน่นของตนเอง พัดเม็ดมะกล่ำตาหนูสีดำที่ยังอ่อนให้กระจายไปในแม่น้ำกว้าง ซัดเสียงบ่นพึมพำน่าหนวกหูของพวกจิ้งหรีดที่เหมือนเสียงฉาบให้ไปในท้องฟ้า และมีเสียงดังกราว ๆ จากการกระทบกันของใบต้นโพจำนวนมากนั้น กำลังพัดมา

ร้อยกรองบทนี้แต่งด้วยฉันท์สรัคธรา 21 พยางค์ซึ่งนับว่าเป็นฉันท์ที่มีจำนวนหลายพยางค์ ทั้งบทปรากฏเพียงประโยคเดียว ประโยคในร้อยกรองบทนี้จึงถือว่ายาว สังเกตว่า กริยาหลักอยู่ตอนท้ายในฉันท์ขนาดยาว จะเห็นได้จากการวางคำว่า **vānti** “ย่อมพัด” ในบาทที่ 4 ซึ่งถือเป็นส่วนท้ายของบทประพันธ์ ส่วนสำคัญของประโยคจึงอยู่ตอนท้ายร้อยกรอง

มีการใช้สมาสยาวปานกลาง 4 คำและ 6 คำ คือ **nijajaṭhararavavyañjita** “ปรากฏชัดเจนด้วยเสียงหนักแน่นของตนเอง” ประกอบด้วยคำ 4 คำ ได้แก่ **nija** “ของตนเอง” **jaṭhara** “หนักแน่น” **rava** “เสียง” **vyañjita** “ทำให้ปรากฏอย่างชัดเจน” ส่วนสมาสยาว 6 คำ คือ **śiñjānāśvatthapattraprakarajhaṇajhaṇārāviṇa** “มีเสียงดังกรุ่งกริ่งจากการกระทบกันของใบต้นโพ” ประกอบด้วยคำ 6 คำ ได้แก่ **śiñjāna** “ที่ส่งเสียงอยู่” **aśvattha** “ต้นโพ” **pattra** “ใบ” **prakara** “การกระทบกัน” **jhaṇajhaṇa** “เสียงดังกรุ่งกริ่ง” **ārāviṇ** “มีเสียงดัง”

นอกจากนี้ ร้อยกรองบทนี้มีการใช้อนุปราสะแพรวพราว ส่งผลให้เกิดเสียงไพเราะคล้องจองและแสดงจินตภาพ ดังนี้

วฤตตยนุปราสะจะเห็นได้จากการซ้ำพยัญชนะ r 9 ครั้ง k 7 ครั้ง jh 5 ครั้ง j ṇ และ nt 4 ครั้ง n p และ ñj 3 ครั้ง b y และ ś 2 ครั้ง

เฉกานุปราสะจะเห็นได้จากการซ้ำพยัญชนะ ñj ในบาทที่ 1 คือ kāra**ñj**īḥ kūjayanto nijajaṭhararavavya**ñj**itā และการซ้ำ jh กับ ll เป็นคู่เสียงในบาทที่ 3 คือ **jh**i**ll**īkā**jh**a**ll**arīṇāṃ

ศรุตยนุปราสะจะเห็นได้จากการซ้ำพยัญชนะฐานตาลวยะหรือเพดานปากไปตลอดทั้งบท โดยเฉพาะอย่างยิ่งพยัญชนะ jh ซึ่งมีคำในพจนานุกรมจำนวนน้อยมาก การที่ผู้แต่งสามารถนำมาใช้ให้ซ้ำได้ถึง 5 ครั้งและสอดคล้องกับพยัญชนะอื่นในฐานเดียวกันจึงสะท้อนให้เห็นความสามารถของกวีได้เป็นอย่างดี ดังนี้

kāra**ñj**īḥ kū**j**a**y**anto ni**j**a**j**aṭhararavav**y**a**ñj**itā bī**j**ako**ś**īr
utpākānkṛṣṇalānāṃ pṛthusuṣiragatā**ñś**imbikānpāṭayantaḥ /
jhillīkā**jh**allarīṇāṃ badhiritabhuvanaṃ **jh**aṃkṛtaṃ khe kṣipantaḥ
śiñjānā**ś**vatthapattraprakara**jh**aṇa**jh**aṇārāviṇo vānti vātāḥ //7//

อันตยนุปราสะระหว่างบาทจะเห็นจากการซ้ำเสียง aḥ ในท้ายบาทที่ 2 กับ 3 ในคำว่า pṛthusuṣiragatāñśimbikānpāṭayant**aḥ** กับ kṣipant**aḥ**

ลาฏานุปราสะปรากฏ 2 ครั้ง ได้แก่ การซ้ำคำนามจากธาตุเดียวกันในต่างคำสมาส คือ คำว่า **ārāvin** “มีเสียงดัง” กับ **rava** “เสียง” ทั้งสองมาจากธาตุ **ru** ซึ่งแปลว่า “ส่งเสียง” เช่นเดียวกัน และการใช้คำ **vānti vāta** ทั้งสองมาจากธาตุ **vā** ซึ่งแปลว่า “พัด” เช่นเดียวกัน

grīṣmoṣmaploṣaśuṣyatpayasi bakabhayabhrāntapāṭhīnabhāji
prāyaḥ paṅkaikaśeṣaṃ gatavati sarasi svalpatoye luṭhitvā /
kṛtvā kṛtvā jalādrīkṛtamupari jaratkarpaṭārdhaṃ prapāyāṃ
toyaṃ pītvāpi pānthaḥ pathi vahati hahāheti kurvan pipāsuḥ //12//
เมื่อพบสระน้ำที่มีน้ำแห้งไปด้วยการเผาผลาญของไอร้อนจากฤดูร้อน
เหลือน้ำอยู่น้อยนิด ซึ่งพวกนักเรียนผู้รอนแรมแบ่งเอาไปด้วยความกลัว
พวกอันธพาล และกลายเป็นเปือกตมอย่างเดียวเสียส่วนใหญ่ นักเดินทาง
ผู้กระหายน้ำก็ทำผ้าขี้ริ้วเก่าคร่ำคร่าครึ่งหนึ่งให้ชุ่มน้ำครั้งแล้วครั้งเล่า แล้ว
ดื่มน้ำในบ่อน้ำ ถอนหายใจ แล้วก็ออกเดินไปตามทาง

ร้อยกรองบทนี้แต่งด้วยฉันท์สรัคธรา 21 พยางค์ซึ่งนับว่าเป็นฉันท์ที่มีจำนวนหลายพยางค์ ทั้งบทปรากฏเพียงประโยคเดียว ประโยคในร้อยกรองบทนี้จึงถือว่ายาว สังเกตว่า กริยาหลักอยู่ตอนท้ายในฉันท์ขนาดยาว จะเห็นได้จากการวางคำว่า **vahati** “ย่อมนำไป” ในบาทที่ 4 ซึ่งถือเป็นส่วนท้ายของบทประพันธ์ ส่วนสำคัญของประโยคจึงอยู่ตอนท้ายร้อยกรอง

สมาสที่ยาวที่สุดในร้อยกรองบทนี้ คือ สมาสที่มีจำนวนคำ 5 คำ 2 ชุด จัดว่าเป็นสมาสที่ไม่ยาวมากหรือยาวปานกลางซึ่งปรากฏบ่อยในร้อยกรองของพาณะด้วยเช่นกัน ได้แก่ **grīṣmoṣmaploṣaśuṣyatpayasi** “มีน้ำแห้งไปด้วยการเผาผลาญของไอร้อนจากฤดูร้อน” ประกอบด้วยคำ ดังนี้ **grīṣma** “ฤดูร้อน” **uṣma** “ไอร้อน” **ploṣa** “การเผาผลาญ” **śuṣyat** “เหือดแห้ง” **payas** “น้ำ” และ **bakabhayabhrāntapāṭhīnabhāji** “ซึ่งพวกนักเรียนผู้รอนแรมแบ่งเอาไปด้วยความกลัวพวกอันธพาล” ประกอบด้วยคำ ดังนี้ **baka** “อันธพาล” **bhaya** “ความกลัว” **bhrānta** “ผู้รอนแรม, ผู้เดินทางไป” **pāṭhīna** “นักเรียน” **bhāj** “ถูกแบ่งไป”

นอกจากนี้ ร้อยกรองบทนี้ยังมีการใช้อนุปราสะอย่างแพรวพราวอีกด้วย ดังนี้

วฤตตยนุปราสะเกิดจากการซ้ำพยัญชนะ p 9 ครั้ง t 7 ครั้ง y และ k 6 ครั้ง s h และ tv 4 ครั้ง j และ r 3 ครั้ง ṣ ś bh l v และ pr 2 ครั้ง จะเห็นว่าพยัญชนะที่ซ้ำกันมากที่สุด คือ p สอดคล้องกับคำที่สำคัญที่สุดในร้อยกรองบทนี้ คือ **p**āntha “นักเดินทาง” ซึ่งเป็นประธานของประโยค และสังเกตว่ามีการใช้วฤตตยนุปราสะเชื่อมระหว่างท้ายบาทที่ 2 กับต้นบาทที่ 3 คือ luṭhi**tvā** kṛ**tvā** kṛ**tvā** และระหว่างท้ายบาทที่ 3 กับ ต้นบาทที่ 4 คือ prapā**y**āṃ to**y**aṃ ด้วย

เฉกานุปราสะจะเห็นได้จากการซ้ำพยัญชนะสังโยค ṣm เป็นคู่ในบาทที่ 1 คือ grī**ṣmo**ṣ**m**aploṣaśuṣyatpayasi และการซ้ำพยัญชนะ h และ t เป็นคู่ในบาทที่ 4 คือ va**h**a**t**i ha**h**ā**h**e**t**i

ศรุตยนุปราสะจะเห็นได้จากสมาส **b**aka**bh**aya**bhr**ā**nt**a**p**ā**ṭ**h**ī**n**a**bh**ā**j**i ในบาทที่ 1 ซึ่งทำให้เกิดการซ้ำพยัญชนะวรรคโอษฐยะ b bh และ p พยัญชนะวรรคทันตยะ คือ nt กับ n และพยัญชนะวรรคตาลวยะ คือ y กับ j ในบาทที่ 2 ก็มีศรุตยนุปราสะในการวางคำ **g**a**t**ava**t**i **s**ara**s**i **s**valpa**t**oye ซึ่งทำให้เกิดการซ้ำพยัญชนะวรรคทันตยะ คือ t กับ s ด้วย และในบาทที่ 4 มีศรุตยนุปราสะในการวางคำ **pānthāḥ pathi vahati hahāheti** ซึ่งทำให้เกิดการซ้ำ

พยัญชนะวรรคทันตยะ คือ nth th และ t และพยัญชนะวรรคโอษฐยะ คือ p กับ v น่าสังเกตว่า การวางพยัญชนะที่มีลมต่อเนื่องกันทำให้เกิดจินตภาพถึงความเหน็ดเหนื่อยจากอากาศร้อนก็เป็นได้

ลาฏานุปราสะจะเห็นได้จากการซ้ำคำว่า toya “น้ำ” ในสมาส svalpatoya “ซึ่งมีน้ำอยู่น้อยมาก” ในบาทที่ 2 กับคำว่า toya “น้ำ” ในบาทที่ 4 การใช้คำ kṛtvā “ทำแล้ว” กับ kurvan “ทำอยู่, ผู้กระทำ” ซึ่งมาจากธาตุ kṛ “ทำ” เช่นกัน และการใช้คำ pītvā “ดื่มแล้ว” pipāsu “ผู้กระหายน้ำ, ผู้อยากดื่มน้ำ” และ prapā “บ่อน้ำ” ซึ่งมาจากธาตุ pā “ดื่ม” เช่นเดียวกัน

ghrātvā śroṇīmajāyā vitatamabhimukhaṃ nāsasaṃkocabhaṅgaṃ
sthitvā sūryaṃ nirīkṣya pravikasitasaṭo ghaṭṭayankṣamāṃ khureṇa /
bloblokārānprakurvan maṇiśakalanibhaṃ cālayannetrayugmaṃ
chāgaścāṭūnanekāṃścatura iva viṭo manmathāndhaḥ karoti //13//
แพะตัวผู้เกี้ยวพาราสีหลายอย่างดุจนักเลงผู้ชาญฉลาดและมืดบอดด้วยความรัก มันจุมพิตไปทั่วสะโพกผายของนางแพะราวกับจะทำให้จมูกที่ย่นนั้นหักไป ยืนมองดวงอาทิตย์ ถูพื้นดินด้วยกีบเท้า สยายมุ่นมวยผม ทำเสียง “แบะ แบะ” กลอกตาเป็นประกายแก้วมณีทั้งคู่ไปมา

ร้อยกรองบทนี้แต่งด้วยฉันท์สรัคธรา 21 พยางค์ซึ่งนับว่าเป็นฉันท์ที่มีจำนวนหลายพยางค์ ทั้งบทปรากฏเพียงประโยคเดียว ประโยคในร้อยกรองบทนี้จึงถือว่ายาว สังเกตว่า กริยาหลักอยู่ตอนท้ายในฉันท์ขนาดยาว จะเห็นได้จากการวางคำว่า karoti “ย่อมทำ” ในบาทที่ 4 ซึ่งถือเป็นส่วนท้ายของบทประพันธ์ ส่วนสำคัญของประโยคจึงอยู่ตอนท้ายร้อยกรอง

ร้อยกรองบทนี้มีการใช้อนุปราสะหลายครั้ง ดังนี้

เฉกานุปราสะจะเห็นได้จากการซ้ำพยัญชนะสังโยค bl เป็นคู่ในตอนต้นบาทที่ 3 คือ **blob**lokārān และการซ้ำพยัญชนะสังโยค śc เป็นคู่ในบาทที่ 4 คือ chāga**śc**āṭūnanekāṃ-**śc**atura

อันตยนุปราสะระหว่างบาทจะเห็นได้จากการซ้ำ am ท้ายบาทที่ 1 กับบาทที่ 3 คือ nāsasaṃkocabhaṅg**aṃ** กับ cālayannetrayugm**aṃ**

ลาฏานุปราสะจะเห็นจากการซ้ำคำที่มาจากธาตุ kṛ “ทำ” อันได้แก่ kāra ใน bloblokārān “ทำเสียงโพลโพล” prakurvan “กระทำ” และ karoti “ย่อมทำ”

น่าสังเกตว่า การวางคำในท้ายบาทที่ 2 คือ **kṣamāṃ khureṇa** “ถูพื้นดินด้วยกีบเท้า” นั้น พบได้ในบทพรรณนาม้ายามตื่นนอนในหรรษจริต 3.5 ซึ่งประพันธ์ด้วยฉันท์สรัคธราเช่นกัน ดังนี้

paścādaṅghriṃ prasārya trikanativitataṃ drāghayitvāṅgamuccair
āsajyābhugnakaṇṭho mukhamurasi saṭāṃ dhūlidhūmrāṃ vidhūya /
ghāsagrāsābhilāṣādanavaratacalatprothatuṇḍasturaṅgo
mandaṃ śabdāyamāno vilikhati śayanādutthitaḥ **kṣmāṃ khureṇa**
//3.5//

ม้ายืดเท้าหลัง ยืดตัวที่ได้ขยายส่วนที่งอของสะโพกให้สูงขึ้น
ก้มคอเล็กน้อย เอาปากไปใกล้หน้าอก
สะบัดแผงขนที่เป็นสีเทาด้วยฝุ่น
ส่ายรูจมูกไปมาเรื่อย ๆ ด้วยอยากจะเคี้ยวกินฟ่อนหญ้า
ค่อย ๆ ส่งเสียง ลุกจากที่นอน **คุ้ยเขี่ยพื้นดินด้วยกีบเท้า**

จะเห็นว่า นอกจากลำดับคำจะเป็นเช่นเดียวกัน คือ kṣamāṃ khureṇa แล้ว ตำแหน่งที่วางคำก็ยังเหมือนกันด้วย คือ อยู่ตอนท้ายบาทเช่นกัน การมีแนวเทียบกับผลงานของพาณะที่ไม่มีปัญหาเรื่องผู้แต่งย่อมสนับสนุนให้เห็นว่าร้อยกรองบทนี้เป็นไปได้ที่จะเป็นผลงานของพาณะ

dūrādeva kṛto ˙ñjalirna sa punaḥ pānīyapānocito
rūpālokanavismitena calito mūrdhnā na śāntyā tṛṣaḥ /
romāñco ˙pi nirantaraṃ prakaṭitaḥ prītyā na śaityādapām
akṣuṇṇo vidhiradhvagena ghaṭito vīkṣya prapāpālikām //22//
เมื่อนักเดินทางยังไม่ได้ดื่มน้ำที่ดื่มได้อีกครั้ง จึงทำอัญชลีมาแต่ไกล เขาไม่หวั่นไหวต่อความอัศจรรย์ใจที่ได้เห็นความงามเพราะดับความปรารถนาไว้ล่วงหน้า แม้ขนลุกชันก็ไม่ปรากฏทันทีด้วยความปีติหรือด้วยความเย็นของน้ำ พฤติกรรมที่ต่อเนื่องเหล่านี้นักเดินทางวางแผนไว้แล้วหลังจากได้เห็นหญิงสาวผู้ให้น้ำแก่นักเดินทาง

ร้อยกรองบทนี้ประพันธ์ด้วยฉันท์ศารทูลวิกรีฑิตะ 19 พยางค์ นับว่าเป็นฉันท์ที่มีจำนวนหลายพยางค์ ทั้งบทปรากฏเพียงประโยคเดียว ประโยคในร้อยกรองบทนี้จึงถือว่ายาว สังเกตว่า กริยาหลักอยู่ตอนท้ายในฉันท์ขนาดยาว จะเห็นได้จากการวางคำว่า ghaṭita “วางแผนไว้แล้ว” ในบาทที่ 4 ซึ่งถือเป็นส่วนท้ายของบทประพันธ์ ส่วนสำคัญของประโยคจึงอยู่ตอนท้ายร้อยกรอง

นอกจากเรื่องประโยค ร้อยกรองบทนี้มีการใช้อนุปราสะอีกหลายประเภท ดังนี้

วฤตตยนุปราสะจะเห็นได้จากการซ้ำพยัญชนะ n 9 ครั้ง p 8 ครั้ง t 7 ครั้ง r 6 ครั้ง k v และ l 4 ครั้ง d m และ pr 3 ครั้ง c ṭ ś และ ty 2 ครั้ง จะเห็นว่าพยัญชนะ p ซ้ำมากเป็นอันดับที่ 2 สอดคล้องกับคำว่า prapāpālikā “หญิงสาวผู้ให้น้ำแก่นักเดินทาง” ซึ่งเป็นคำสำคัญเพราะเป็นเสมือนเป้าหมายที่นักเดินทางตั้งใจจะกระทำเมื่อพบเห็นนาง

เฉกานุปราสะจะเห็นได้จากการซ้ำพยัญชนะ p กับ n เป็นคู่ในบาทที่ 1 ในคำว่า **pānī**ya**pā**n**n**ocito และในบาทที่ 3 มีการซ้ำพยัญชนะสังโยค pr ใน **pr**akaṭitaḥ **pr**ītyā และ ty ใน prī**ty**ā na śai**ty**ādapām

ลาฏานุปราสะจะเห็นได้จากการใช้คำว่า **pāna** “การดื่ม” **pānīya** “ที่ควรดื่ม, ที่ดื่มได้” และ **prapāpālikā** “หญิงสาวผู้ให้น้ำแก่นักเดินทาง” ทั้งสามคำมาจากธาตุเดียวกัน คือ **pā** “ดื่ม”

niḥśaṅka śaṅkara karagrathitāhibhoga
bhogaprada pradalitāmaravairivṛnda /
vṛndārakārcita citābhasitāṅgarāga
rāgātidūra duritāpahara prasīda //25//
ข้าแต่พระศิวะศังกรผู้ซึ่งไม่มีใครสงสัย ทรงมีพังพานงูพันกับพระกร
ทรงประทานโภคทรัพย์ ทรงทำลายศัตรูของเทวดาไปเป็นจำนวนมาก
ทรงได้การบูชาจากทวยเทพ ทรงมีสีพระวรกายปกคลุมด้วยขี้เถ้า
ทรงห่างไกลจากราคะ ทรงขจัดบาป
ขอพระองค์โปรดประทานพรด้วยเถิด

ร้อยกรองบทนี้ประพันธ์ด้วยฉันท์วสันตติลกะ 14 พยางค์ ทั้งบทมีประโยคเดียว ประโยคในร้อยกรองบทนี้จึงถือว่ายาว สังเกตว่า กริยาหลักอยู่ตอนท้ายในฉันท์ขนาดยาว จะเห็นได้จากการวางคำว่า **prasīda** “โปรดประทานพร” เป็นคำสุดท้ายในบาทที่ 4 ส่วนสำคัญของประโยคจึงอยู่ตอนท้ายของร้อยกรอง

ร้อยกรองบทนี้มีศัพทาลังการโดดเด่นมาก ดังนี้

ยมกปรากฏ 3 ครั้ง ล้วนแล้วแต่มีขนาดสั้นทั้งสิ้น คือ

1) การซ้ำพยางค์ śaṅka ในคำว่า **niḥśaṅka** “ไม่มีผู้ใดสงสัย” กับ **śaṅka**ra “พระผู้สร้างความสุข, พระศังกร” นามฉายาของพระศิวะ ในบาทที่ 1

2) การซ้ำพยางค์ bhoga ใน ahi**bhoga** “พังพานของงู” ซึ่งอยู่ท้ายบาทที่ 1 กับ **bhoga**prada “ผู้ประทานโภคทรัพย์” ซึ่งอยู่ต้นบาทที่ 2

3) การซ้ำพยางค์ prada ใน bhoga**prada** “ผู้ประทานโภคทรัพย์” กับ **prada**lita “ถูกทำลาย” ในบาทที่ 2

นอกจากนี้ ยังมียมกอีก 2 แห่งซึ่งมีขนาดสั้นเช่นกัน น่าสังเกตว่า หากถือตามทฤษฎีอย่างเคร่งครัด ก็ไม่อาจนับเป็นยมกได้ เพราะพยัญชนะส่วนหน้าเป็นพยัญชนะสังโยค แต่เมื่อพิจารณาการใช้คำอื่นๆ แวดล้อมจะเห็นว่า กวีตั้งใจซ้ำคำไปตลอดทั้งคำประพันธ์ จึงอาจอนุโลมเข้าเป็นยมกได้ ดังนี้

1) การซ้ำพยางค์ kara ใน śaṅ**kara** “พระผู้สร้างความสุข, พระศังกร” นามฉายาของพระศิวะ กับ kara “มือ” ในสมาสคำต่อมา คือ **kara**grathitāhibhoga “มีพังพานงูพันกับพระกร”

2) การซ้ำพยางค์ cita ใน ar**cita** “บูชา” กับ cita “ถูกปกคลุม” ในสมาสคำต่อมา คือ **citā**bhasitāṅgarāga “มีสีพระวรกายปกคลุมด้วยขี้เถ้า”

นอกจากนี้ ร้อยกรองบทนี้มีการใช้อนุปราสะอีกหลายครั้ง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

วฤตตยนุปราสะจะเห็นได้จากการซ้ำพยัญชนะ r 10 ครั้ง t 7 ครั้ง d 5 ครั้ง g 4 ครั้ง bh v และ pr 3 ครั้ง k ś h s nd และ ṅk 2 ครั้ง สังเกตว่า พยัญชนะที่ซ้ำกันมากที่สุด คือ r ซึ่งอยู่ในคำที่สำคัญที่สุดในร้อยกรองบทนี้ คือ śaṅka**r**a ซึ่งเป็นนามฉายาของพระศิวะ

เฉกานุปราสะจะเห็นได้จากการซ้ำพยัญชนะต่อไปนี้เป็นคู่

1) ṅk ใน niḥśa**ṅk**a śa**ṅk**ara

2) v กับ nd ใน pradalitāmaravairi**vṛnd**a ท้ายบาทที่ 2 กับ **vṛnd**ā-rakārcita ต้นบาทที่ 3

3) r กับ g ใน citābhasitāṅga**r**ā**g**a ท้ายบาทที่ 2 กับ **r**ā**g**ātidūra ต้นบาทที่ 3

4) d กับ r ใน rāgāti**d**ū**r**a **d**u**r**itāpahara

อันตยนุปราสะในร้อยกรองบทนี้มีจำนวนมากเช่นกัน ทั้งอันตยนุปราสะระหว่างบททุกคำและระหว่างบาททุกบาท เนื่องจากผู้แต่งใช้อาลปนะ (คำร้องเรียก) ไปตลอดทั้งบท ประพันธ์ และวิภัตติกริยาอาขยาต หมวดปัญจมี (Imperative) สรรพนามบุรุษที่ 2 เอกพจน์ ส่งผลให้เกิดแต่ละคำลงท้ายด้วยสระ a เหมือนกัน ดังนี้

niḥśaṅk**a** śaṅkar**a** karagrathitāhibhog**a**
bhogaprad**a** pradalitāmaravairivṛnd**a** /
vṛndārakārcit**a** citābhasitāṅgarāg**a**
rāgātidūr**a** duritāpahar**a** prasīd**a** //25//

patatu tavorasi satataṃ dayitādhammillamallikāprakaraḥ /
ratirasarabhasakacagrahalulitālakavallarīgalitaḥ //27//
ดอกมัลลิกาจำนวนมากในผมเปียรอบศีรษะของสาวน้อยที่ร่วงลงมาจากเถาวัลย์คือปอยผมที่ยุ่งเหยิงจากการฉวยผมไว้ด้วยแรงปรารถนาในรสรัก จงตกลงมาบนทรวงอกของเจ้าไม่ขาดสายด้วยเถิด

ร้อยกรองบทนี้แต่งด้วยฉันท์อารยา ความเป็นไปได้พิจารณาจากลักษณะภาษาต่อไปนี้

การวางคำกริยาไว้หน้าบาท จะเห็นว่า ร้อยกรองบทนี้มีคำกริยาตัวเดียว คือ patatu “จงตก” ซึ่งวางอยู่ข้างหน้าบาทที่ 1

มีสมาสอยู่ 2 ครั้ง ดังนี้

1) dayitādhammillamallikāprakara “ดอกมัลลิกาจำนวนมากในผมเปียรอบศีรษะของสาวน้อย” ประกอบด้วยคำต่อไปนี้ dayitā “สาวน้อย” dhammilla “ผมเปียที่ถักรอบศีรษะ” mallikā “ดอกมัลลิกา” prakara “จำนวนมาก” ถึงแม้ว่าสมาสนี้จะประกอบด้วยคำ 4 คำซึ่งถือว่าไม่ยาวมาก แต่จะเห็นว่าเป็นสมาสที่ยาวครอบคลุมบาทที่ 2 ทั้งบาท

2) ratirasarabhasakacagrahalulitālakavallarīgalita “ที่ร่วงลงมาจากเถาวัลย์คือปอยผมที่ยุ่งเหยิงจากการฉวยผมไว้ด้วยแรงปรารถนาในรสรัก” “ที่ร่วงลงมาตามปอย

ผมดุจเถาวัลย์อันยุ่งเหยิงในกลุ่มผมด้วยแรงปรารถนาในรสรัก” ประกอบด้วยคำต่อไปนี้ **rati** “ความรัก, ความใคร่” **rasa** “รส” **rabhasa** “แรง” **kaca** “ผม” **graha** “การฉวย” **lulita** “ยุ่งเหยิง, สับสน” **alaka** “ปอยผม” **vallarī** “เถาวัลย์” **galita** “ที่ร่วงลงมา” สังเกตว่า นอกจากจะเป็นสมาสที่ยาวมากคือประกอบด้วยคำ 9 คำแล้ว ยังข้ามบาทหรือเชื่อมระหว่างบาทที่ 3 กับบาทที่ 4 ด้วย

นอกจากนี้ มีการใช้อนุปราสะอีกหลายครั้ง

วฤตตยนุปราสะเห็นได้จากการซ้ำพยัญชนะ t 9 ครั้ง r 6 ครั้ง k l และ s 4 ครั้ง v 2 ครั้ง สังเกตว่า t เป็นพยัญชนะที่ซ้ำกันมากที่สุด ตรงตามที่ได้วิเคราะห์ไว้ในบทที่ 3 ว่า ตัวอักษรที่ซ้ำกันมากที่สุดในร้อยกรองของพาณะคือ t

เฉกานุปราสะ จะเห็นได้จากการซ้ำพยัญชนะเป็นคู่ต่อไปนี้

1) t กับ t ใน pa**t**a**t**u sa**t**a**t**aṃ

2) พยัญชนะสังโยค ll ใน dayitādhammi**ll**ama**ll**ikāprakaraḥ

3) l กับ t ใน lu**l**i**t**ālakavallarīga**l**i**t**aḥ

อันตยนุปราสะระหว่างบาทที่ 2 กับบาทที่ 4 คือ การซ้ำ aḥ ใน dayitā-dhammillamallikāprakar**aḥ** กับ lulitālakavallarīgalit**aḥ**

pādāvaṣṭambhanamrīkṛtamahiṣatanorullasadbāhumūlaṃ
śūlaṃ prollāsayantyāḥ saralitavapuṣo madhyabhāgasya devyāḥ /
viśliṣtaspaṣṭadṛṣṭonnataviralabahuvyaktagaurāntarālās
tisro vaḥ pāntu rekhāḥ kramavaśavikasatkañcukaprāntamuktāḥ
//30//

เมื่อพระวรกายของพระเทวีผู้กวัดแกว่งหอกอยู่ยืดขึ้น ขอให้เส้นเรขาทั้งสามต่อไปนี้จงคุ้มครองพวกท่าน คือ ต้นแขนที่ส่องประกายของร่างมหิษาสูรที่ถูกพระบาทอันมั่นคงกำราบไว้แล้ว ชั้นบรรยากาศสีขาวที่แผ่ขยายออกไปกว้างขวางจนเห็นได้ชัดและโดดเด่น และไข่มุกตรงขอบเสื้อเกราะที่ปรืออกด้วยการเดินอย่างหนักแน่น

ร้อยกรองบทนี้แต่งด้วยฉันท์สรัคธรา 21 พยางค์ซึ่งเป็นฉันท์ขนาดยาว กริยาหลักอยู่ตอนท้ายบทร้อยกรอง จะเห็นได้จากการวางคำว่า **pāntu** “จงคุ้มครอง” ในบาทที่ 4 ซึ่งถือเป็นส่วนท้ายของบทประพันธ์ ส่วนสำคัญของประโยคจึงอยู่ตอนท้าย

มีสมาสยาวมาก คือ 6 คำและ 9 คำ 3 ครั้งด้วยกัน ดังนี้

1) **pādāvaṣṭambhanamrīkṛtamahiṣatanu** “ร่างของมหิษาสูรที่พระบาทอันมั่นคงกำราบไว้แล้ว” ประกอบด้วยคำ 6 คำ ดังนี้ **pāda** “เท้า” **avaṣṭambha** “มั่นคง” **namrīkṛta** “ถูกทำให้อ่อนน้อม, กำราบ, ปราบ” (มาจาก **namra** “อ่อนน้อม” กับ **kṛta** “ถูกกระทำ” จึงนับเป็น 2 คำ” **mahiṣa** “ควาย, มหิษาสูร” **tanu** “ร่าง”

2) **kramavaśavikasatkañcukaprāntamukta** “ไข่มุกตรงขอบเสื้อเกราะปรืออกด้วยความหนักแน่นในการเดิน” ประกอบด้วยคำ 6 คำ ดังนี้ **karma** “การเดิน”

vaśa “อำนาจ, ความหนักแน่น” vikasat “เปิด, ขยาย, ปริออก” kañcuka “เสื้อเกราะ” prānta “ขอบ, ริม” mukta “ไข่มุก”

3) viśliṣtaspaṣṭadṛṣṭonnataviralabahuvyaktagaurāntarāla “ชั้นบรรยากาศสีขาวที่แผ่ขยายออกไปกว้างขวางยิ่งจนเห็นได้ชัดและโดดเด่น” ประกอบด้วยคำ 9 คำ ดังนี้ viśliṣta “โดดเด่น” spaṣṭa “ชัดเจน” dṛṣṭa “ถูกเห็น, ปรากฏ” unnata “สูง, ยิ่งใหญ่” virala “กว้าง” bahu “มาก” vyakta “แผ่ออกไป” gaura “ขาว” antarāla “ชั้นบรรยากาศ”

นอกจากนี้ ร้อยกรองบทนี้ยังมีการใช้อนุปราสะแพรวพราวอีกหลายประเภท ดังนี้

วฤตตยนุปราสะเกิดจากการซ้ำพยัญชนะ v 7 ครั้ง r 6 ครั้ง m และ l 5 ครั้ง t s และ ṣṭ 4 ครั้ง k p d n h และ nt 3 ครั้ง g ś pr ll และ kt 4 ครั้ง สังเกตว่า มีการใช้วฤตตยนุปราสะเชื่อมระหว่างบาทที่ 1 กับบาทที่ 2 คือ l ในคำว่า **mūla**ṃ กับ ś**ūla**ṃ ยิ่งกว่านั้น พยัญชนะที่ซ้ำกันมากเป็นอันดับที่ 2 คือ r ตรงกับคำว่า **rekhāḥ** “เส้นเรขา” ซึ่งเป็นคำสำคัญและเป็นประธานของประโยค

เฉกานุปราสะจะเห็นได้จากการซ้ำพยัญชนะ r กับ l เป็นคู่ในสมาสในบาทที่ 3 คือ viśliṣtaspaṣṭadṛṣṭonnatavi**ra**l**a**labahuvyaktagaurānta**rāl**a และการซ้ำพยัญชนะสังโยค nt เป็นคู่ในบาทที่ 4 คือ คำว่า pā**ntu** กับ prā**nt**a

ลาฏานุปราสะจะเห็นได้จากการใช้คำ ullasat “ที่กำลังส่องประกาย” และ prollāsayantī “ทำให้ส่องประกาย, ทำให้เคลื่อนไปมา, แกว่ง” ทั้งสองคำมาจากธาตุตัวเดียวกัน คือ las “ส่องประกาย”

อันตยนุปราสะระหว่างบทจะเห็นได้จากการวางคำ mūlaṃ śūlaṃ ติดกัน ทำให้เกิดอันตยนุปราสะระหว่างบทที่เชื่อมระหว่างบาท นอกจากนี้ยังปรากฏอันตยนุปราสะระหว่างบาทที่ 2 กับ บาทที่ 4 จากการใช้คำลงท้ายว่า āḥ เหมือนกัน คือ devyāḥ กับ muktāḥ

ศรุตยนุปราสะจะเห็นได้จากการซ้ำพยัญชนะในวรรคโอษฐยะ ได้แก่ p v mbh และ m ในสมาส **p**ādāva**ṣṭ**a**mbh**ana**m**rīkṛta**m**ahiṣatanor และการซ้ำพยัญชนะในวรรคทันตยะ คือ ll s d และ l ในสมาส u**ll**a**s**a**d**bāhumū**l**aṃ เชื่อมโยงกับคำสุดท้ายในสมาสข้างหน้า คือ **tan**or ซึ่ง t และ n อยู่ในวรรคทันตยะเหมือนกัน

> puṇyāgnau pūrṇavāñchaḥ prathamamagaṇitaploṣadoṣaḥ pradoṣe
> pānthastaptvā prasuptastadanu tatatṛṇe dhāmani grāmadevyāḥ /
> utkampī karpaṭārghe jarati parijaḍe chidriṇi cchinnanidro
> vāte vāti prakāmaṃ himakaṇini kaṇankoṇataḥ koṇameti //31//
>
> ยามค่ำที่ไฟกลางจัตุรัส นักเดินทางผู้ถูกยามเย็นเผาผลาญนับไม่ถ้วนมาก่อน เมื่อรู้สึกอุ่น จึงผล็อยหลับไปบนพื้นหญ้าอันกว้างขวางในเทวาลัยของเทวีประจำหมู่บ้าน เมื่อผ้าขี้ริ้วอันมีค่าเสื่อมสภาพ ความหนาวเย็นได้โอกาส และลมที่มีเกล็ดหิมะพัดไปตามอำเภอใจ เขาจึงย้ายจากมุมหนึ่งไปสู่มุมหนึ่ง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ร้อยกรองบทนี้แต่งด้วยฉันท์สรัคธรา 21 พยางค์ซึ่งถือเป็นฉันท์ขนาดยาว ด้วยเหตุที่มีประโยค 1 ประโยคครอบคลุมทั้งบท ประโยคในร้อยกรองบทนี้จึงถือว่ายาว

แม้ร้อยกรองบทนี้จะใช้สมาสไม่ยาวมาก สมาสที่ยาวที่สุดในบทนี้มีเพียง 3 คำ คือ agaṇitaploṣadoṣa “ถูกยามเย็นเผาผลาญหลายครั้ง” ประกอบด้วยคำว่า agaṇita “จำนวนมาก” ploṣa “เผาผลาญ” doṣa “เวลาเย็น” แม้กระนั้น ร้อยกรองบทนี้ก็ยังจัดว่าเป็นไปได้ที่จะเป็นผลงานของพาณะเนื่องจากการใช้อนุปราสะอย่างโดดเด่นและการใช้ประโยคแทรกหลายครั้งซึ่งเป็นวัจนลีลาที่พบในร้อยกรองของพาณะ ดังนี้

วฤตตยนุปราสะเกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 9 ครั้ง m 7 ครั้ง ṇ 6 ครั้ง k 5 ครั้ง n p d และ pr 4 ครั้ง v และ ṣ 3 ครั้ง r และ j 2 ครั้ง จะเห็นว่า t เป็นพยัญชนะที่ซ้ำกันมากที่สุด ตรงกับวฤตตยนุปราสะที่ได้วิเคราะห์ไว้ในบทที่ 3 ว่าเป็นพยัญชนะที่ปรากฏว่าพาณะใช้ให้ซ้ำกันมากที่สุด

เฉกานุปราสะในร้อยกรองบทนี้ปรากฏหลายครั้งจากการซ้ำพยัญชนะต่อไปนี้เป็นคู่ ดังนี้

1) pr ใน **pr**athamaṃ กับ **pr**adoṣe
2) d กับ ṣ ใน **d**oṣaḥ pra**d**oṣe
3) pt ใน pānthasta**pt**vā prasu**pt**as
4) st ใน pāntha**st**aptvā prasupta**st**adanu
5) dr ใน chi**dr**iṇi cchinnani**dr**o
6) v กับ t ใน **vāte vāt**i
7) k กับ ṇ ใน hima**kaṇ**ini **kaṇ**an

ศรุตยนุปราสะจะเห็นได้จากการซ้ำพยัญชนะที่อยู่ในวรรคเดียวกันในบาทที่ 2 คือ pā**nth**a**st**aptvā pra**s**upta**st**a**d**a**n**u **t**a**t**a**t**ṛṇe **dh**āma**n**i grāma**d**evyāḥ จะเห็นว่า มีการซ้ำพยัญชนะวรรคทันตยะให้มีเสียงสอดคล้องกันไปโดยตลอดทั้งบาท ได้แก่ nth st s st d n t dh และ d

นอกจากนี้ยังปรากฏการใช้ประโยคแทรกหลายครั้ง ประโยคแทรกที่ปรากฏมีดังนี้

1) karpaṭārghe jarati “เมื่อผ้าขี้ริ้วอันมีค่าเสื่อมสภาพ”
2) parijaḍe chidriṇi “เมื่อความหนาวเย็นได้โอกาส”
3) vāte vāti prakāmaṃ himakaṇini “เมื่อลมที่มีเกล็ดหิมะพัดไปตามอำเภอใจ”

prātarbāṣpāmbubinduvyatikaravigalatklinnasṛkkaḥ kathaṃcit
kiṃcit saṃkubjajaṅghājanitajaḍajavo jīrṇajānurjarārtaḥ /
muṣṭyāvaṣṭabhya yaṣṭiṃ kaṭiputavicaṭatkarpaṭaḥ pluṣṭakanthaḥ
kunthannutthāya pānthaḥ pathi paruṣamarunmūrchyamāṇaḥ prayāti
//32//

เช้าวันรุ่งขึ้น นักเดินทางผู้ซึ่งหยาดน้ำตาเปื้อนเป็นคราบติดอยู่ที่มุมปาก เคลื่อนไหวไม่ได้เพราะขาโก่ง เข่าเสื่อม ทุกข์ทรมานจากความชรา คว้าไม้เท้าด้วยกำปั้น สวมผ้าขี้ริ้วขาดเป็นรูโหว่ตรงก้น มีคอแห้งผาก ลุกขึ้นยืนอย่างยากลำบาก ตัวแข็งที่อด้วยลมแรง ขณะที่รู้สึกเจ็บปวด ก็ออกเดินไปตามทาง

ร้อยกรองบทนี้ประพันธ์ด้วยฉันท์สรัคธรา 21 พยางค์ซึ่งถือเป็นฉันท์ขนาดยาว ประกอบด้วยประโยคเดียวครอบคลุมทั้งบท ประโยคในร้อยกรองนี้จึงถือว่ายาว สังเกตว่ากริยาหลักของประโยค **prayāti** “ออกเดินไป” อยู่เป็นคำสุดท้ายของบท รวมทั้งประธาน **pānthaḥ** “นักเดินทาง” ส่วนสำคัญของประโยคจึงอยู่ส่วนท้ายของร้อยกรอง

สมาสที่ยาวที่สุดมีจำนวน 6 คำ คือ **bāṣpāmbubinduvyatikaravigalat-klinnasṛkka** ประกอบด้วยคำ ดังนี้ **bāṣpa** “น้ำตา” **ambu** “น้ำ” **bindu** “หยด” **vyatikara** “ผสม, การเชื่อมโยง” **vigalat** “เลือนหาย, แห้ง” **klinna** “เปื้อน, เศร้าหมอง” **sṛkka** “มุมปาก”

นอกจากนี้ ร้อยกรองบทนี้มีการใช้อนุปราสะโดดเด่น ดังนี้

อันตยนุปราสะระหว่างบทเชื่อมระหว่างท้ายบาทที่ 1 กับต้นบาทที่ 2 จะเห็นได้จากการวางคำ **kathaṃcit** กับ **kiṃcit** ต่อเนื่องกัน ส่วนอันตยนุปราสะระหว่างบาทที่ 2 กับบาทที่ 3 จะเห็นได้จากการลงท้ายทั้งสองบาทด้วยเสียง **aḥ** เช่นเดียวกัน คือ **jīrṇajānurjarārt**a**ḥ** ในบาทที่ 2 และ **plusṭakanth**a**ḥ** ในบาทที่ 3

เฉกานุปราสะจะเห็นได้จากการซ้ำพยัญชนะสังโยค **ṣṭ** เป็นคู่ต่อเนื่องกันในบาทที่ 3 คือ **avaṣṭ**abhya ya**ṣṭ**iṃ และมีการใช้เฉกานุปราสะเชื่อมระหว่างบาทที่ 3 กับบาทที่ 4 ในการซ้ำพยัญชนะ **k** กับ **nth** เป็นคู่ใน **k**a**nth**aḥ **k**u**nth**an

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ **j** 6 ครั้ง **k** 5 ครั้ง **ṭ p v r** และ **t** 4 ครั้ง **y m** และ **ṣṭ** 3 ครั้ง **th n pr** และ **nth** 2 ครั้ง จะเห็นว่า แม้พยัญชนะที่ซ้ำกันมากที่สุด คือ **j** นั้นไม่ใช่พยัญชนะที่ซ้ำกันมากที่สุดในวฤตตยนุปราสะที่วิเคราะห์ว่าเป็นวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะและไม่สัมพันธ์กับคำสำคัญที่สุดในร้อยกรองแต่อย่างใด แต่วฤตตยนุปราสะในที่นี้ก็สะท้อนให้เห็นการสรรคำที่ประกอบด้วยพยัญชนะตัวเดียวกันในตำแหน่งเดียวกันหลายตัว ดังนี้

ṭ ที่ซ้ำกันในสมาส **kaṭipuṭavicaṭatkarpaṭa** “สวมผ้าขี้ริ้วขาดเป็นรูโหว่ตรงก้น” ประกอบด้วยคำดังนี้ **kaṭi** “สะโพก, ก้น” **puṭa** “ช่อง, รูโหว่” **vicaṭat** “แตก, ขาด” **karpaṭa** “ผ้าขี้ริ้ว” จะเห็นว่า พยางค์สุดท้ายของแต่ละคำมีพยัญชนะ **ṭ** เป็นพยัญชนะต้นทั้งสิ้น

ในบาทที่ 2 ก็มีคำที่พยางค์แรกขึ้นต้นด้วย **j** หลายคำติดกัน คือ **j**a**ṅ**gh**ā** “เข่า” **j**anita “ถูกทำให้เกิดขึ้น” **j**aḍa “แข็ง, เคลื่อนไหวไม่ได้” **j**ava “เร็ว” **j**īrṇa “เสื่อม” **j**ānu “เข่า” **j**arā “ความชรา” จะเห็นว่า แต่ละคำขึ้นต้นด้วยเสียง **j** เช่นเดียวกันทั้งสิ้น

ในบาทที่ 4 ก็มีการใช้คำที่ขึ้นต้นด้วย p หลายคำติดกัน คือ **pāntha** “นักเดินทาง” **path** “ทาง, ถนน” **paruṣa** “แรง, โหดร้าย”

ด้วยเหตุนี้ กล่าวได้ว่า วฤตตยนุปราสะในร้อยกรองบทนี้แม้จะไม่แสดงลักษณะเด่นของตัวเอง แต่กลับสะท้อนให้เห็นความสามารถของผู้แต่งในการเลือกเฟ้นคำที่มีเสียงเดียวกันมาวางไว้ใกล้กัน ทำให้เกิดเสียงไพเราะยามอ่านออกเสียงซึ่งเป็นวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะประการหนึ่งด้วยเช่นกัน

> bhrāmyaccītkāricakrabhramabharitaghaṭīyantracakrapramukta-
> srotaḥ pūrṇapraṇālīpathasaraṇisirāsārisītkāri vāri /
> kaupaṃ pānthāḥ prakāmaṃ sitamaṇimusalākāravisphāridhāraṃ
> vikṣiptakṣuṇṇamuktākaṇanikaranibhāsārapātaṃ pibanti //36//
> เหล่านักเดินทางดื่มน้ำตามอำเภอใจจากบ่อน้ำที่มีสายน้ำกระจายออกมาเป็นวงกลมด้วยระหัดวิดน้ำที่มีล้อหมุนทำเสียงดังไปมา ส่งเสียงดังเอี๊ยดอ๊าดด้วยน้ำที่ไหลไปตามทางคือร่องน้ำที่เต็มเปี่ยม กวัดแกว่งไปมาด้วยอาการดุจไม้ตะบองที่มีแก้วมณีสีขาว สาดน้ำออกมาอย่างแรงดุจมุกดาหลายเม็ดถูกบดแล้วซัดออกมา

ร้อยกรองบทนี้ประพันธ์ด้วยฉันท์สรัคธรา 21 พยางค์ซึ่งถือเป็นฉันท์ขนาดยาว ประกอบด้วยประโยคเดียวครอบคลุมทั้งบท ประโยคในร้อยกรองนี้จึงถือว่ายาว

สมาสในร้อยกรองบทนี้โดดเด่นและยาวมาก ดังนี้

1) **sitamaṇimusalākāravisphāridhāra** “กวัดแกว่งไปมาทำอาการดุจไม้ตะบองที่มีแก้วมณีสีขาว” ประกอบด้วยคำ 6 คำ ได้แก่ **sita** “ขาว” **maṇi** “แก้วมณี” **musala** “ค้อน, ตะบอง” **ākāra** “อาการ” **visphārin** “กวัดแกว่งไปมา” **dhāra** “ทรงไว้”

2) **pūrṇapraṇālīpathasaraṇisirāsārisītkārin** “ส่งเสียงดังซี้ด ๆ ไปตามทางคือร่องน้ำที่เต็มเปี่ยม” ประกอบด้วยคำ 8 คำ ได้แก่ **pūrṇa** “เต็ม” **praṇālī** “ร่องน้ำ” **patha** “ทาง” **saraṇi** “ทาง” **sirā** “กระแสน้ำ” **sārin** “ไป” **sīt** “เอี๊ยดอ๊าด” คำเลียนเสียงธรรมชาติ **kārin** “มีเสียง”

3) **vikṣiptakṣuṇṇamuktākaṇanikaranibhāsārapāta** “สาดน้ำออกมาอย่างแรงเหมือนบดไข่มุกหลายเม็ดแล้วซัดออกมา” ประกอบด้วยคำ 8 คำ ได้แก่ **vikṣipta** “ถูกซัดหรือเขวี้ยงออกมา” **kṣuṇṇa** “ถูกบดเป็นจุณ” **muktā** “ไข่มุก” **kaṇa** “เกล็ด, เม็ดเล็ก ๆ” **nikara** “หมู่, จำนวนมาก” **nibha** “เหมือน” **āsāra** “น้ำที่สาดมาอย่างแรง” **pāta** “การตกไป”

4) **bhrāmyaccītkāricakrabhramabharitaghaṭīyantracakrapra-muktasrotaḥ** “มีสายน้ำกระจายออกมาเป็นวงกลมด้วยเครื่องจักรคล้ายเหยือกน้ำที่มีล้อหมุนทำเสียงดังไปมา” ประกอบด้วยคำ 11 คำ ได้แก่ **bhrāmyat** “เคลื่อนไปมา” **cīt** “เสียงดังจี๊ด ๆ” คำเลียนเสียงธรรมชาติ **kārin** “มีเสียง” **cakra** “ล้อ” **bhrama** “หมุนไปรอบ ๆ” **bharita** “เต็มไปด้วย” **ghaṭī** “เหยือกน้ำ” **yantra** “เครื่องจักร” **cakra** “วงกลม” **pramukta** “กระจาย

ออกมา” **srotaḥ** “สายน้ำ” สมาสนี้เป็นสมาสที่ยาวที่สุดในร้อยกรองบทนี้ และยาวที่สุดในร้อยกรองทั้งหมดที่มีปัญหาเรื่องผู้แต่ง น่าสังเกตว่า สมาสนี้เชื่อมระหว่างบาทที่ 1 กับบาทที่ 2 นับเป็นสมาสยาวข้ามบาทด้วย

นอกจากนี้ ยังมีการใช้ศัพทาลังการอื่น ๆ อย่างโดดเด่นอีกด้วย

ยมกจะพบในบาทที่ 1 คือการซ้ำคำว่า **cakra** ในสมาส bhrāmyaccītkāri-**cakra**bhramabharitaghaṭīyantra**cakra**pramuktasrotaḥ cakra คำแรกแปลว่า “ล้อ” ส่วนอีกคำหนึ่งแปลว่า “วงกลม”

วฤตตยนุปราสะเกิดจากการซ้ำพยัญชนะ r 12 ครั้ง s 7 ครั้ง p และ m 6 ครั้ง k 5 ครั้ง t และ ṇ 4 ครั้ง v และ pr 3 ครั้ง c n bh l bhr kṣ kr kt และ tk 2 ครั้ง สังเกตว่า พยัญชนะที่ซ้ำกันมากที่สุดคือ r และรองลงมาคือ s แม้ทั้งสองจะไม่เกี่ยวกับคำสำคัญที่สุดในประโยค แต่ความหมายสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือการดื่มน้ำของเหล่านักเดินทาง การซ้ำพยัญชนะ r และ s มากเป็นพิเศษจึงช่วยสร้างจินตภาพถึงเสียงน้ำจากบ่อน้ำ ยิ่งกว่านั้นพยัญชนะสังโยคที่ซ้ำกันมากก็ล้วนแล้วแต่มีพยัญชนะ r เป็นส่วนประกอบ ไม่ว่าจะเป็น kr pr bhr และ ntr เหล่านี้ช่วยเน้นย้ำจินตภาพดังกล่าวได้เป็นอย่างดี

เฉกานุปราสะจะเห็นได้จากการซ้ำพยัญชนะเหล่านี้เป็นคู่

1) bhr ใน **bhr**āmyat กับ **bhr**ama
2) s กับ r ใน **sir**ā กับ **s**a**r**i
3) kṣ ใน vi**kṣ**ipta กับ **kṣ**uṇṇa

ลาฏานุปราสะจะเห็นได้จากการใช้คำ bhrāmyat กับ bhrama ซึ่งมาจากธาตุตัวเดียวกัน คือ bhram “เที่ยวไป” การซ้ำคำ kārin “มีเสียง” ใน cītkārin กับ sītkārin

การเลือกคำโดยคำนึงถึงความสอดคล้องของเสียงก็เช่นกัน ในร้อยกรองบทนี้มีการเลือกใช้คำที่ขึ้นต้นด้วยพยัญชนะตัวเดียวกันให้เกิดเสียงคล้องจองกันด้วย ดังจะเห็นได้จาก **s**araṇi**s**ir**ās**ār**is**ītkāri ในบาทที่ 2 จะเห็นว่าคำที่มาสมาสกันนั้นขึ้นต้นด้วย s เช่นกันทั้ง 4 คำ ได้แก่ saraṇi sirā sari และ sītkāri สะท้อนให้เห็นความตั้งใจของผู้แต่งที่จะเลือกคำที่มีเสียงเดียวกันมาจัดวางไว้ใกล้กัน ทำให้เกิดเสียงเสนาะสอดคล้องต่อเนื่องกัน

maulau vegādudañcatyapi caraṇabharanyañcadurvītalatvād
akṣuṇṇasvargalokasthitimuditasurajyeṣṭhagoṣṭhīstutāya /
saṃtrāsānniḥsarantyāpyaviratavisaraddakṣiṇārdhānubandhād
atyaktāyādriputryā tripuraharajagatkleśahantre namaste //40//

ขอน้อมอภิวันท์แด่พระองค์ผู้สังหารกิเลสของสัตว์โลกด้วยการกำจัดอสูรตรีปุระ ผู้คนในชุมนุมกวีต่างแซ่ซ้องสดุดีด้วยทรงประเสริฐสุดในหมู่ทวยเทพผู้ยินดีในการสถิตอยู่ของโลกสวรรค์ที่ไม่เสื่อมสลายไปเพราะพื้นโลกจมลงด้วยน้ำหนักพระบาท ในขณะที่พระเศียรยังตั้งขึ้นตรงอย่างแน่วแน่ แม้พระนางปารวตีจะเสด็จออกมาด้วยความหวาดกลัวแต่ก็ไม่เคยทิ้งพระองค์เพราะทรงติดตามไปด้วยครึ่งหนึ่งของเบื้องขวาอย่างเปิดเผยอยู่เสมอ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ร้อยกรองบทนี้ประพันธ์ด้วยฉันท์สรัคธรา 21 พยางค์ซึ่งถือเป็นฉันท์ขนาดยาว ประกอบด้วยประโยคเดียวครอบคลุมทั้งบท ประโยคในร้อยกรองนี้จึงถือว่ายาว สังเกตว่าส่วนสำคัญของประโยคอยู่ส่วนท้ายของร้อยกรอง ดังจะเห็นได้จากตำแหน่งของคำว่า tripuraharajagatkleśahantre namaste “ขอนมัสการแด่พระองค์ผู้สังหารกิเลสของสัตว์โลกด้วยการกำจัดอสูรตรีปุระ” ในบาทที่ 4

มีการใช้สมาสขนาดยาว 4 ครั้ง ดังนี้

1) caraṇabharanyañcadurvītalatva “ความที่พื้นโลกจมลงด้วยน้ำหนักพระบาท” ประกอบด้วยคำ 5 คำ ได้แก่ caraṇa “เท้า” bhara “น้ำหนัก” nyañcad “จมลง” urvī “แผ่นดิน, โลก” talatva “(ความที่แห่ง) พื้นนั้น”

2) aviratavisaraddakṣiṇārdhānubandha “การติดตามอยู่ที่ครึ่งหนึ่งของเบื้องขวาอย่างเปิดเผยอยู่เสมอ” ประกอบด้วยคำ 5 คำ ได้แก่ avirata “ไม่ขาดตอน, เสมอ” visarat “ที่ออกมา, เปิดออก, ขยายออก” dakṣiṇa “ข้างขวา” ardha “ครึ่ง” anubandha “ความเชื่อมโยง, การติดตาม”

3) tripuraharajagatkleśahantṛ “ผู้สังหารกิเลสของสัตว์โลกด้วยการกำจัดอสูรตรีปุระ” ประกอบด้วยคำ 6 คำ ดังนี้ tripura “อสูรตรีปุระ” (มาจากคำว่า tri+pura “เมืองทั้งสาม” จึงนับเป็น 2 คำ)[107] hara “การถือเอา, การกำจัด” jagat “โลก, สัตว์โลก” kleśa “กิเลส” hantṛ “ผู้สังหาร”

4) akṣuṇṇasvargalokasthitimuditasurajyeṣṭhagoṣṭhīstuta “ผู้คนในชุมนุมกวีต่างแซ่ซ้องสดุดีด้วยทรงประเสริฐสุดในหมู่ทวยเทพผู้ยินดีในการสถิตอยู่ของโลกสวรรค์ที่ไม่เสื่อมสลายไป” ประกอบด้วยคำ 9 คำ ดังนี้ akṣuṇṇa “ไม่เสื่อมสลาย” svarga “สวรรค์” loka “โลก” sthiti “การดำรงอยู่” mudita “ผู้ยินดี” sura “เทวดา” jyeṣṭha “ผู้ประเสริฐสุด” goṣṭhī “ชุมนุมกวี” stuta “ผู้ถูกสดุดี”

นอกจากนี้ ร้อยกรองบทนี้ยังมีการใช้ศัพทาลังการอีกหลายแห่ง

ยมกจะเห็นได้จากการซ้ำพยางค์ว่า sara ในคำว่า niḥ**sara**ntyā “ออกไป” กับ vi**sara**t “ที่เปิดออก, ขยายออก”

วฤตตยนุปราสะเกิดจากการซ้ำพยัญชนะ r 8 ครั้ง d 6 ครั้ง t และ s 5 ครั้ง m g l p และ v 5 ครั้ง n ṇ y h kṣ และ st 2 ครั้ง สังเกตว่า พยัญชนะที่ซ้ำกันมากที่สุดคือ r ตรงกับคำว่า hara ซึ่งเป็นนามฉายาของพระศิวะ แม้ในบทนี้จะมิได้ใช้ในความหมายว่าพระศิวะ แต่ก็อยู่ในสมาสที่ใช้หมายถึงชื่อพระศิวะ คือ tripura**hara**jagatkleśahantṛ “ผู้สังหารกิเลสของสัตว์โลกด้วย**การกำจัด**อสูรตรีปุระ”

เฉกานุปราสะจะเห็นได้จากการซ้ำพยัญชนะเหล่านี้เป็นคู่

1) ñc ใน vegāduda**ñc**atyapi กับ caraṇabharanya**ñc**ad

2) ṣṭh ใน jye**ṣṭh**a กับ go**ṣṭh**īstuta

---

[107] เป็นอีกชื่อหนึ่งของอสูรพาณะ ได้พรจากพระพรหม พระศิวะ และพระวิษณุให้ครองเมืองทั้งสาม จึงได้ชื่อว่า Tripura “ผู้ครองเมืองทั้งสาม” ถูกพระศิวะสังหาร (Dowson, 1888: 321)

อันตยนุปราสะระหว่างบาทจะเห็นได้จากการซ้ำเสียง āt ซึ่งกลายเป็น **ād** จากสนธิกับเสียงก้องในตำแหน่งท้ายบาทที่ 1 กับบาทที่ 3 ดังนี้

maulau vegādudañcatyapi caraṇabharanyañcadurvītalatv**ād**
akṣuṇṇasvargalokasthitimuditasurajyeṣṭhagoṣṭhīstutāya /
saṃtrāsānniḥsarantyāpyaviratavisaraddakṣiṇārdhānubandh**ād**
atyaktāyādriputryā tripuraharajagatkleśahantre namaste //

ศรุตยนุปราสะจะเห็นจากสมาสในบาทที่ 2 คือ akṣuṇṇasvarga**l**oka**sth**i**t**i- mu**d**i**t**asu**r**ajye**ṣṭh**ago**ṣṭh**īstuta มีการซ้ำพยัญชนะวรรคทันตยะรวมทั้งพยัญชนะเศษวรรคที่มีฐานกรณ์เดียวกัน ได้แก่ l sth t d t s และซ้ำพยัญชนะวรรคมูรธันยะและเศษวรรคที่มีฐานกรณ์เดียวกัน ได้แก่ r กับ ṣṭh

vātākīrṇaviśīrṇavīraṇatṛṇaśreṇījhaṇatkāriṇi
grīṣme soṣmaṇi caṇḍasūryakiraṇaprakvāthyamānāmbhasi /
cittāropitakāminīmukhaśaśijyotsnāhṛtaklāntayo
madhyāhne 'pi sukhaṃ prayānti pathikāḥ svaṃ
deśamutkaṇṭhitāḥ //48//

ในฤดูร้อนที่ร้อนระอุ มีเสียงดังแกรก ๆ ของแนวหญ้าแฝกหอมที่ถูกลมพัดกระจัดกระจาย และมีน้ำที่ถูกทำให้ร้อนด้วยรังสีจากดวงอาทิตย์ที่โหดร้าย นักเดินทางผู้คิดถึงที่อยู่ของตน หายเหนื่อยได้ด้วยความสดใสของดวงจันทร์คือใบหน้าของคู่รักที่ฝากใจไว้แล้ว ก็ออกเดินไปอย่างมีความสุขแม้ในยามเที่ยงวัน

ร้อยกรองบทนี้แต่งด้วยฉันท์ศารทูลวิกรีฑิตะ 19 พยางค์ซึ่งถือเป็นฉันท์ขนาดยาว ประกอบด้วยประโยคเดียวครอบคลุมทั้งบท ประโยคในร้อยกรองนี้จึงถือว่ายาว สังเกตว่า ส่วนสำคัญของประโยคอยู่ส่วนท้ายของร้อยกรอง คือ การวางคำว่า **pathikāḥ** “นักเดินทาง” ซึ่งเป็นประธานและคำว่า **prayānti** “ออกเดินทางไป” ซึ่งเป็นกริยาอาขยาตไว้ในบาทที่ 4

มีการใช้สมาสขนาดยาวหลายครั้ง ดังนี้

1) **caṇḍasūryakiraṇaprakvāthyamānāmbhas** “มีน้ำที่ถูกทำให้ร้อนด้วยรังสีจากดวงอาทิตย์ที่โหดร้าย” ประกอบด้วยคำ 5 คำ ได้แก่ **caṇḍa** “โหดร้าย” **sūrya** “ดวงอาทิตย์” **kiraṇa** “รังสี” **prakvāthyamāna** “ถูกทำให้ร้อน” **ambhas** “น้ำ”

2) **vātākīrṇaviśīrṇavīraṇatṛṇaśreṇījhaṇatkārin** “มีเสียงดังแกรก ๆ ของแนวหญ้าแฝกหอมที่ถูกลมพัดกระจัดกระจาย” ประกอบด้วยคำ 8 คำ ดังนี้ **vāta** “ลม” **ākīrṇa** “ถูกทำให้เกลื่อนกล่น” **viśīrṇa** “ถูกทำให้กระจัดกระจาย” **vīraṇa** “หญ้าแฝกหอม” **tṛṇa** “หญ้า” **śreṇī** “แนว” **jhaṇat** “แกรก ๆ” เป็นสัทพจน์ **kārin** “มีเสียง”

3) **cittāropitakāminīmukhaśaśijyotsnāhṛtaklānti** “หายเหนื่อยด้วยความสดใสของดวงจันทร์คือใบหน้าของคู่รักที่ฝากใจไว้แล้ว” ประกอบด้วยคำ 8 คำ ดังนี้ **citta** “จิตใจ” **āropita** “ถูกยกขึ้น, ฝาก, ไว้ใจ” **kāminī** “นางผู้เป็นที่รัก” **mukha** “ใบหน้า” **śaśi** “ดวงจันทร์” **jyotsnā** “ความสดใส” **hṛta** “ถูกพรากไปแล้ว” **klānti** “ความเหนื่อย”

นอกจากนี้ ยังมีการใช้อนุปราสะอย่างแพรวพราวอีกหลายครั้ง

วฤตตยนุปราสะเกิดจากการซ้ำพยัญชนะ **ṇ** 7 ครั้ง **t** และ **m** 5 ครั้ง **r k s** และ **ś** 4 ครั้ง **v** และ **p** 3 ครั้ง **y c kh n** และ**pr** 2 ครั้ง สังเกตว่า **ṇ** เป็นพยัญชนะที่ซ้ำกันมากที่สุดซึ่งช่วยเน้นความสำคัญของคำว่า **soṣmaṇ** “ร้อนระอุ” ได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

การวิเคราะห์วฤตตยนุปราสะทำให้เห็นศิลปะการประพันธ์ในการสรรคำมาใช้ให้มีเสียงต่อเนื่องกันซึ่งเป็นวัจนลีลาประเภทหนึ่ง ดังจะเห็นได้จากบาทที่ 1 ผู้แต่งเลือกใช้คำที่มีพยางค์สุดท้ายขึ้นต้นด้วยพยัญชนะ **ṇ** ถึง 5 คำติดกัน ได้แก่ **vīraṇa tṛṇa śreṇī jhaṇat** และ **kāriṇi** ทำให้เกิดเสียงไพเราะ

เฉกานุปราสะจะเห็นได้จากการการซ้ำพยัญชนะต่อไปนี้เป็นคู่

1) **rṇ** ใน **ākīrṇa** กับ **viśīrṇa** ในบาทที่ 1

2) **r** กับ **ṇ** ใน **vīraṇa** กับ **kāriṇi** ในบาทที่ 1

3) **ṣm** ใน **grīṣme** กับ **soṣmaṇi** ในบาทที่ 2

อันตยนุปราสะระหว่างบาทจะเห็นได้จากการซ้ำเสียงสุดท้ายของบาทที่ 1 กับบาทที่ 2 คือ **vātākīrṇaviśīrṇavīraṇatṛṇaśreṇījhaṇatkāriṇi** กับ **caṇḍasūryakiraṇaprakvā-thyamānāmbhasi**

ศรุตยนุปราสะจะเห็นได้จากการซ้ำพยัญชนะที่อยู่ในวรรคมูรธันยะในบาทที่ 2 ต่อเนื่องกันไป บาทที่ 2 คือ **grīṣme soṣmaṇi caṇḍasūryakiraṇaprakvāthyamānāmbhasi** จะเห็นว่า มีการใช้พยัญชนะวรรคมูรธันยะสอดคล้องกัน ได้แก่ **ṣm ṇ ṇḍ** และ **ṇ** และพยัญชนะวรรคตาลวยะในสมาสในบาทที่ 3 คือ **cittāropitakāminīmukhaśaśijyotsnāhṛtaklāntayo** จะเห็นว่ามีการใช้พยัญชนะวรรคตาลวยะพร้อมด้วยเศษวรรคที่มีฐานกรณ์เดียวกัน ได้แก่ **c ś ś jy** และ **y**

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

viśrāntiṃ nūpure yāte śrūyate rasanādhvaniḥ /
prāyaḥ kānte ratiśrānte kāminī puruṣāyate //51//
เมื่อกำไลข้อเท้าหยุดเคลื่อนไหว เสียงที่ไพเราะ (/เสียงของลิ้น) ก็ดังขึ้น
ส่วนใหญ่เมื่อชายคนรักเหน็ดเหนื่อยจากการร่วมรักแล้ว หญิงคนรักก็จะกระทำตนประหนึ่งบุรุษเพศ

ร้อยกรองบทนี้แต่งด้วยโศลก 8 พยางค์ซึ่งนับว่าเป็นฉันท์ที่พบได้ทั่วไป มีลักษณะภาษาที่สอดคล้องกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะดังนี้

เศลษะปรากฏในคำว่า **rasanādhvani** ซึ่งแปลว่า “เสียงที่ไพเราะ” หรือ “เสียงของลิ้น” ก็ได้ **rasanā** ในที่นี้แปลได้สองความหมาย คือ แปลว่า “ไพเราะ” หรือ “ลิ้น” ก็ได้

นอกจากนี้ยังมีการใช้อนุปราสะอย่างแพรวพราวอีกหลายครั้ง

วฤตตยนุปราสะเกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t n และ r 4 ครั้ง y śr และ nt 3 ครั้ง k และ p 2 ครั้ง สังเกตว่า t อยู่ในกลุ่มพยัญชนะที่ซ้ำกันมากที่สุด

เฉกานุปราสะจะเห็นได้จากการซ้ำพยัญชนะต่อไปนี้เป็นคู่

1) nt ใน kā**nte** กับ ratiśrā**nte**

2) y กับ t ใน **yāte** กับ śrū**yate** สังเกตว่า อยู่ในตำแหน่งที่เชื่อมระหว่างบาทที่ 1 กับบาทที่ 2 ด้วย

อันตยนุปราสะระหว่างบาทจะเห็นได้จากเสียงสุดท้ายของบาทที่ 1 “yā**te**” ที่ซ้ำกับเสียงสุดท้ายของบาทที่ 3 “ratiśrān**te**” และ 4 “puruṣāya**te**” นอกจากนี้ยังปรากฏอันตยนุปราสะระหว่างบทซึ่งเชื่อมกันระหว่างบาทที่ 1 กับบาทที่ 2 ด้วย คือ yā**te** ซึ่งเป็นคำสุดท้ายของบาทที่ 1 กับ śrūya**te** ซึ่งเป็นคำแรกของบาทที่ 2 สังเกตว่า การวางคำทั้งสองในตำแหน่งดังกล่าวทำให้วิเคราะห์ได้ทั้งเฉกานุปราสะและอันตยนุปราสะซึ่งเชื่อมกันระหว่างบาทเช่นเดียวกัน

ลาฏานุปราสะปรากฏในการซ้ำคำว่า viśrānti กับ ratiśrānta ทั้งสองคำมาจากธาตุเดียวกัน คือ śram ซึ่งแปลว่า “เหนื่อย, หมดแรง”

> sarvāśārudhi dagdhavīrudhi sadā sāraṅgabaddhakrudhi
> kṣāmakṣamāruhi mandamunmadhulihi svacchandakundadruhi /
> śuṣyacchrotasi taptabhūmirajasi jvālāyamānāmbhasi
> jyeṣṭhe māsi kharārkatejasi kathaṃ pāntha vrajañjīvasi //55//
> ดูก่อนนักเดินทาง ในเดือนแรกที่มีแสงอาทิตย์ร้อนแรง ต้นไม้ถูกเผาผลาญ กวางเลียงผาหมกมุ่นอยู่ในความโกรธ ความหวังทั้งปวงถูกขัดขวาง ความอดทนเหลือเพียงน้อยนิด พวกผึ้งบินไปอย่างเชื่องช้า ดอกมลุลีถูกเด็ดไปตามอำเภอใจ แม่น้ำเหือดแห้ง ฝุ่นบนพื้นดินร้อนระอุ มีพรายน้ำส่องประกาย ขณะที่รอนแรมไปนั้น ท่านมีชีวิตอยู่ได้อย่างไร

ร้อยกรองบทนี้แต่งด้วยฉันท์ศารทูลวิกรีฑิตะ 50 พยางค์ซึ่งนับว่าเป็นฉันท์ที่มีจำนวนหลายพยางค์ ทั้งบทปรากฏเพียงประโยคเดียว ประโยคในร้อยกรองบทนี้จึงถือว่ายาวกริยาหลักอยู่ตอนท้ายในฉันท์ขนาดยาว จะเห็นได้จากการวางคำว่า jīvasi “ย่อมดำรงชีวิต” ในบาทที่ 4 ซึ่งถือเป็นส่วนท้ายของบทประพันธ์ ส่วนสำคัญของประโยคจึงอยู่ตอนท้ายร้อยกรอง

แม้ผู้แต่งจะไม่ได้ใช้สมาสขนาดยาว แต่ก็มีการใช้ศัพทาลังการอย่างแพรวพราวซึ่งทำให้จัดอยู่ในหมวดที่เป็นไปได้ว่าเป็นผลงานของพาณะ ดังนี้

ยมกปรากฏในการซ้ำพยางค์ rudhi ในบาทที่ 1 คือ sarvāśā**rudhi** dagdhavī**rudhi** rudhi ในคำแรกมาจาก rudhin ซึ่งเป็นรูปตัทธิตจากธาตุ rudh แปลว่า “ขัดขวาง” ส่วนคำหลัง พยางค์ rudhi อยู่ในคำว่า vīrudh ซึ่งแปลว่า “ต้นไม้, สมุนไพร”

วฤตตยนุปราสะเกิดจากการซ้ำพยัญชนะ s 9 ครั้ง m 7 ครั้ง r 6 ครั้ง dh 4 ครั้ง h t j และ nd 3 ครั้ง v d k l ś และ kṣ 2 ครั้ง สังเกตว่า พยัญชนะที่ซ้ำกัน

มากที่สุด คือ s และ m ตามลำดับ ตรงกับคำสำคัญในประโยค คือ **māsa** ซึ่งแปลว่า “เดือน” ซึ่งเป็นช่วงเวลาสำคัญที่ผู้แต่งตั้งใจจะพรรณนาให้เห็นภาพตั้งแต่บาทที่ 1 ถึงบาทที่ 3

เฉกานุปราสะจะเห็นได้จากการซ้ำพยัญชนะต่อไปนี้เป็นคู่

1) kṣ กับ m ในสมาส **kṣa**m**a**kṣ**a**māruhi

2) nd ในสมาส svaccha**nd**aku**nd**adruhi

อันตยนุปราสะในร้อยกรองบทนี้โดดเด่นมาก จะเห็นว่า พยางค์สุดท้ายของทุกบาทลงท้ายด้วยสระเสียงเดียวกัน คือ i ดังนี้

sarvāśārudhi dagdhavīrudhi sadā sāraṅgabaddhakrudh**i**
kṣāmakṣamāruhi mandamunmadhulihi svacchandakundadruh**i** /
śuṣyacchrotasi taptabhūmirajasi jvālāyamānāmbhas**i**
jyeṣṭhe māsi kharārkatejasi kathaṃ pāntha vrajañjīvas**i** //

นอกจากนี้ ในแต่ละบาทยังมีอันตยนุปราสะระหว่างบทในจำนวนเท่ากันด้วย

บาทที่ 1 มีคำที่ลงท้ายด้วย dhi ได้แก่ sarvāśāru**dhi** dagdhavīru**dhi** และ sāraṅgabaddhakru**dhi**

บาทที่ 2 มีคำที่ลงท้ายด้วย hi ได้แก่ kṣāmakṣamāru**hi** mandamun-madhuli**hi** และ svacchandakundadru**hi**

บาทที่ 3 มีคำที่ลงท้ายด้วย si ได้แก่ śuṣyacchrota**si** taptabhūmiraja**si** และ jvālāyamānāmbha**si**

บาทที่ 4 มีคำที่ลงท้ายด้วย si ได้แก่ mā**si** kharārkateja**si** และ jīva**si**

ศรุตยนุปราสะจะเห็นได้จากการวางคำที่มีฐานกรณ์เดียวกันต่อเนื่องกัน ในบาทที่ 1 แต่ละคำลงท้ายและขึ้นต้นอีกคำหนึ่งด้วยพยัญชนะที่อยู่ในวรรคเดียวกัน กล่าวคือ บาทที่ 1 มีอยู่ว่า sarvāśāru**dh**i **d**agdhavīru**dh**i **s**a**d**ā **s**āraṅgabaddhakrudhi จะเห็นว่า มีศรุตยนุปราสะเกิดขึ้น 3 ครั้ง ดังนี้

1) sarvāśāru**dh**i **d**agdhavīrudhi

2) dagdhavīru**dh**i **s**adā

3) sa**d**ā **s**āraṅgabaddhakrudhi

จะเห็นว่า dh กับ d, dh กับ s และ d กับ s อยู่ในวรรคทันตยะทั้งสิ้น

svecchāramyaṃ luṭhitvā pitururasi ciraṃ bhasmadhūlīcitāṅgo
gaṅgāvāriṇyagādhe jhaṭiti harajaṭājūṭato dattajhampaḥ /
sadyaḥ sītkārakārī jalajaḍimaraṇaddantapaṃktirguho vaḥ
kampī pāyādapāyājjvalitaśikhiśikhe cakṣusi nyastahastaḥ //60//

ขอพระการติเกยะผู้เกลือกลิ้งไปบนอุระของพระบิดา
อย่างรื่นรมย์สบายพระทัยอยู่นานจนมีกายคลุกฝุ่นขี้เถ้า
ทรงกระโดดจากมุ่นมวยผมอันเป็นชฎาของพระหระ
ลงในแม่น้ำคงคาที่ลึกโดยพลัน ในขณะเดียวกันนั้นก็ทรงทำเสียง “ซี้ด”
เกิดเป็นเสียงผ่านแถวของฟันด้วยความไร้เดียงสาต่อน้ำ
ขอพระองค์ผู้น่าเกรงขาม ผู้วางพระหัตถ์ลงบนแวววมยุราบนหางนกยูงที่เจิด
จรัส จงคุ้มครองพวกท่านจากอบายด้วยเทอญ

ร้อยกรองบทนี้แต่งด้วยฉันท์สรัคธรา 21 พยางค์ซึ่งนับว่าเป็นฉันท์ที่มีจำนวนหลายพยางค์ ทั้งบทปรากฏเพียงประโยคเดียว ประโยคในร้อยกรองบทนี้จึงถือว่ายาว กริยาหลักอยู่ตอนท้ายของฉันท์ จะเห็นได้จากการวางคำว่า **pāyāt** “จงคุ้มครอง” ในบาทที่ 4 ซึ่งถือเป็นส่วนท้ายของบทประพันธ์ ส่วนสำคัญของประโยคจึงอยู่ตอนท้ายร้อยกรอง น่าสังเกตว่า มีการวางคำให้ประโยคหลักเชื่อมระหว่างบาทที่ 3 กับบาทที่ 4 คือ **guho vaḥ kampī pāyādapāyāt** “ขอพระการติเกยะผู้น่าเกรงขามจงคุ้มครองพวกท่านจากอบายด้วยเทอญ”

นอกจากนี้ ในร้อยกรองบทนี้มีการใช้ศัพทาลังการอีกหลายครั้ง

ยมกปรากฏในการซ้ำพยางค์ pāyā ในบาทที่ 4 ว่า **pāyāda****pāyāt** คำแรกมาจาก **pāyāt** แปลว่า “จงคุ้มครอง” ส่วนอีกคำหนึ่งมาจาก **apāyāt** แปลว่า “จากอบาย”

วฤตตยนุปราสะเกิดจากการซ้ำพยัญชนะ r 9 ครั้ง t 5 ครั้ง j p s และ l 4 ครั้ง c ṭ และ h 3 ครั้ง jh v y และ k 2 ครั้ง พยัญชนะที่ซ้ำกันมากที่สุดในที่นี้ คือ r ซึ่งซ้ำมากเป็นลำดับที่ 3 ในวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ ส่วน t ซึ่งซ้ำเป็นลำดับที่ 1 ในวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ ก็ซ้ำมากเป็นลำดับที่ 2 ในที่นี้ จึงกล่าวได้ว่าเมื่อเทียบกันแล้ว จำนวนพยัญชนะที่ซ้ำมากที่สุดมีลำดับไม่ต่างกันมาก ยังนับว่าสอดคล้องกันได้

เฉกานุปราสะจะเห็นได้จากการซ้ำพยัญชนะต่อไปนี้เป็นคู่

1) **ṅg** ใน **bhasmadhūlīcitā****ṅgo** กับ **ga****ṅg****āvāriṇi** สังเกตว่า ตำแหน่งที่ซ้ำกันคือท้ายบาทที่ 1 กับต้นบาทที่ 2 ถือว่าเป็นการใช้เฉกานุปราสะให้เชื่อมระหว่างบาทด้วย

2) j กับ ṭ ในสมาส **hara****jaṭājūṭ**ato

3) ś กับ kh ในสมาส jvalita**śi****kh****iśikh**e

4) st ในสมาส nya**st**aha**st**aḥ

อันตยนุปราสะระหว่างบาทจะเห็นได้จากบาทที่ 2 ถึงบาทที่ 4 ซึ่งลงท้ายด้วยเสียงเดียวกัน คือ aḥ

gaṅgāvāriṇyagādhe jhaṭiti harajaṭājūṭato dattajhamp**aḥ** /
sadyaḥ sītkārakārī jalajaḍimaraṇaddantapaṃktirguho v**aḥ**
kampī pāyādapāyājjvalitaśikhiśikhe cakṣusi nyastahast**aḥ** //

hara hara purahara paruṣaṃ
kva halāhalaphalguyācanāvacasoḥ /
ekaiva tava rasajñā

tadubhayarasatāratamyajñā //62//

ข้าแต่พระหระผู้ทำลายอสูรปุระ ขอพระองค์จงขจัดอุปสรรคนี้ด้วยเถิด
เป็นไปไม่ได้ที่จะเทียบกันระหว่างพิษหลาหละกับคำขอร้องที่เล็กน้อย
ชิวหาเพียงหนึ่งเดียวของพระองค์เท่านั้นย่อมรู้ความแตกต่างของรสทั้งสอง
นั่นเทียว

ร้อยกรองบทนี้ผู้วิจัยยังค้นไม่พบว่าแต่งด้วยฉันท์ประเภทใด เป็นไปได้ว่าอาจเป็นฉันท์มาตราพฤตประเภทหนึ่ง[108] อย่างไรก็ตาม เราจะเห็นลักษณะการใช้ภาษาที่สอดคล้องกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะหลายประการ ดังนี้

การวางคำกริยาไว้หน้าบาทจะเห็นได้จากการวางคำว่า **hara** แปลว่า “จงขจัด, จงทำลาย” ไว้ข้างหน้าบาทที่ 1

ยมกปรากฏในการซ้ำพยางค์ hara ในบาทที่ว่า **hara purahara hara** คำแรกแปลว่า “พระหระ” นามฉายาของพระศิวะ ส่วนอีกคำหนึ่งอยู่ในสมาสว่า pura**hara** ซึ่งแปลว่า “ผู้ทำลายอสูรปุระ”

วฤตตยนุปราสะเกิดจากการซ้ำพยัญชนะ r 8 ครั้ง h 5 ครั้ง t 4 ครั้ง v และ s 3 ครั้ง c p y l และ jñ 2 ครั้ง สังเกตว่า พยัญชนะที่ซ้ำกันมากที่สุดได้แก่ r และ h ตามลำดับ สอดคล้องกับคำสำคัญในร้อยกรองบทนี้ คือ **h**a**r**a “พระหระ”

เฉกานุปราสะเกิดจากการซ้ำพยัญชนะต่อไปนี้เป็นคู่

1) p กับ r ในคำว่า **pur**ahara กับ **p**a**r**uṣaṃ

2) h กับ r ในบาทที่ 1 **h**a**r**a **h**a**r**a

ลาฏานุปราสะเกิดจากการซ้ำคำว่า rasa “รส” ในสมาส tadubhayarasa-tāratamyajñā “รู้ความแตกต่างของรสทั้งสองนั้น” และในสมาสว่า rasajñā “สิ่งที่รู้รส” ซึ่งหมายถึงลิ้น

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

yathā mukuṭatāḍite bhīmaḥ

ดังที่ภีมะกล่าวไว้ในบทละครเรื่องมุกุฏตาฑิตกะว่า

dhvastāḥ kṣudrā dhārtarāṣṭrāḥ samastāḥ
pītaṃ raktaṃ svādu duḥśāsanasya /
pūrṇā kṛṣṇākeśabandhapratijñā
tiṣṭhatyekaḥ kauravasyorubhaṅgaḥ //66//

บรรดาโอรสธฤตราษฎร์ที่ยังเยาว์วัยก็พินาศไปหมดสิ้นแล้ว
เลือดของทุหศาสนะที่มีรสหวาน ข้าก็ได้ดื่มแล้ว

---

[108]โดยปกติ หากเป็นฉันท์อารยา จำนวนมาตราในบาทที่ 1 กับบาทที่ 2 ต้องรวมกันได้ 30 มาตรา และจำนวนมาตราในบาทที่ 3 กับบาทที่ 4 ต้องรวมกันได้ 17 มาตรา แต่จะเห็นว่า จำนวนมาตราในบาทที่ 3 กับบาทที่ 4 ในร้อยกรองบทนี้รวมกันได้ 16 มาตรา ผู้วิจัยจึงไม่อาจสรุปได้ว่าเป็นฉันท์อะไร และกล่าวได้เพียงว่าน่าจะเป็นฉันท์มาตราประเภทหนึ่งเพราะจำนวนพยางค์คุรุ-ลฆุไม่เท่ากัน

คำสาบานเรื่องการผูกผมของนางเทราปทีก็สมบูรณ์แล้ว
เหลือเพียงการฉีกต้นขาทุรโยธน์อย่างเดียวเท่านั้น

ร้อยกรองบทนี้แต่งด้วยฉันท์ศาลินี 11 พยางค์ แม้ว่าจะไม่มีหลักฐานการใช้ฉันท์ศาลินีในวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ และมีประโยคขนาดสั้น 4 ประโยคซึ่งไม่ตรงกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะที่มักจะปรากฏประโยคขนาดยาวสองบาทเป็นต้นไป อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาเนื้อหาของร้อยกรองบทนี้จะเห็นว่า มีการแสดงอารมณ์โกรธ แค้นเคือง ซึ่งเป็นไปเพื่อผลทางการละครอย่างชัดเจน กล่าวคือ เน้นอารมณ์ของผู้พูดซึ่งก็คือภีมะผู้ได้ชื่อว่าเป็นคนที่มีอารมณ์ร้อนที่สุดในบรรดาพี่น้องปาณฑพทั้งห้า การใช้ประโยคขนาดยาวหรือพรรณนาโวหารอาจไม่เหมาะสมในการแสดงอารมณ์โกรธในที่นี้ก็เป็นได้ ผลทางการละครจึงเป็นเสมือนข้อยกเว้นสำหรับประโยคขนาดสั้นในร้อยกรองของพาณะ ประเด็นนี้ Hueckstedt (1985: 156-157) ได้กล่าวไว้แล้วว่าปรากฏในร้อยกรองของพาณะด้วยเช่นกัน[109] ส่วนลักษณะภาษาอื่น ๆ ที่สอดคล้องกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะมีดังต่อไปนี้

การวางคำกริยาไว้หน้าบาท จะเห็นว่า ทุกบาทขึ้นต้นด้วยคำกริยาหรือคำที่ทำหน้าที่เสมือนคำกริยาทั้งสิ้น ได้แก่ **dhvasta** “หมดสิ้น” **pīta** “ถูกดื่มแล้ว” **pūrṇa** “เต็ม, สมบูรณ์แล้ว” และ **tiṣṭhati** “ยืน, ดำรงอยู่, ตั้งอยู่” บาทที่ 1 ถึง 3 ขึ้นต้นด้วยคำกริยากฤตซึ่งทำหน้าที่เสมือนคำกริยาหลักของประโยค ส่วนบาทที่ 4 ขึ้นต้นด้วยกริยาอาขยาต

วฤตตยนุปราสะเกิดจากการซ้ำพยัญชนะ **k** และ **r** 4 ครั้ง **t** 3 ครั้ง **d p ś s** และ **sy** 2 ครั้ง สังเกตว่า แม้พยัญชนะจะซ้ำกันไม่มาก แต่ก็แสดงลักษณะสำคัญบางประการ คือ ความสอดคล้องกับคำที่สำคัญในร้อยกรอง กล่าวคือ พยัญชนะที่ซ้ำกันมากที่สุดได้แก่ **k** และ **r** ตรงกับคำว่า **kaurava** “ผู้สืบพงศ์กุรุ, ทุรโยธน์” หรือกวีอาจนึกถึงคำว่า **ūrubhaṅga** “การฉีกต้นขา” ก็เป็นได้ สอดคล้องกับ **r** ที่ซ้ำกันมากที่สุดในบทประพันธ์ เพราะทั้งสองเป็นคำสำคัญในร้อยกรองบทนี้

เฉกานุปราสะจะเห็นได้จากการซ้ำพยัญชนะสังโยค **st** ในบาทที่ 1 ในคำว่า **dhvas**t**āḥ** กับ **samas**t**āḥ**

ūrū nipīḍya gadayā yadi nāsya tasya
pādena ratnamukuṭaṃ śakalīkaromi /
dehaṃ nipītanijadhūmavijṛmbhamāṇa-
jvālājaṭālavapuṣi jvalane juhomi //67//
หากข้ามิได้บดขยี้ต้นขาทั้งสองข้างด้วยคทา
และทำลายมงกุฎรัตนะด้วยเท้าของข้านี้
ข้าจะสังเวยร่างในกองไฟที่งดงามด้วยมงกุฎ
(/ที่มีรูปร่างเสมือนมงกุฎ) คือเปลวไฟ
ที่ค่อยๆ เผยควันออกมาหลังจากดื่มเข้าไป

[109] ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน 3.4 ประโยค ในบทที่ 3 วัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ร้อยกรองบทนี้แต่งด้วยฉันท์วสันตติลกะ 14 พยางค์ ประกอบด้วย ประโยค 2 ประโยค แต่ละประโยคมีความยาว 2 บาท นับเป็นประโยคที่มีขนาดยาว มีลักษณะภาษาอื่นๆ ที่สอดคล้องกับวัจนลีลาในร้อยกรองพาณะ ดังนี้

มีการใช้สมาสขนาดยาว คือ **nipītanijadhūmavijṛmbhamāṇajvālā-jaṭālavapuṣi** “ที่งดงามด้วยมงกุฎคือเปลวไฟที่ค่อย ๆ เผยควันออกมาหลังจากดื่มเข้าไป” ประกอบด้วยคำ 7 คำ ดังนี้ **nipīta** “ดื่ม, ซึมซาบ” **nija** “ของตน” **dhūma** “ควัน” **vijṛmbhamāṇa** “หาว, เปิดเผย” **jvālā** “เปลวไฟ” **jaṭāla** “มงกุฎ” **vapuṣ** “ความงาม, รูปร่าง” สังเกตว่า สมาสนี้ยาวข้ามระหว่างบาทที่ 3 กับบาทที่ 4 ด้วย

มีเศลษะปรากฏในการใช้คำว่า **vapus** ซึ่งแปลว่า “ความงาม” หรือ “รูปร่าง” ก็ได้ เมื่อคำนี้รวมอยู่ในสมาสซึ่งไม่ปรากฏวิภัตติ ทำให้ผู้อ่านอาจแปลได้ 2 ความหมาย คือ “มีความงามด้วยมงกุฎ” หรือ “มีรูปร่างเหมือนมงกุฎ” ก็ได้

นอกจากสมาสและเศลษะ ร้อยกรองบทนี้ยังมีการใช้อนุปราสะอย่างแพรวพราวอีกด้วย

วฤตตยนุปราสะเกิดจากการซ้ำพยัญชนะ n 6 ครั้ง m 5 ครั้ง j d และ l 4 ครั้ง r p และ k 3 ครั้ง ṭ t y h และ v 2 ครั้ง จะเห็นว่า พยัญชนะที่ซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 2 คือ m ตรงกับคำสำคัญในร้อยกรอง คือ **m**ukuṭa “มงกุฎ”

เฉกานุปราสะปรากฏในการซ้ำพยัญชนะ jv กับ l เป็นคู่ในบาทที่ 4 คือ **jv**ālā-jaṭālavapuṣi กับ **jv**a**l**ane

อันตยนุปราสะระหว่างบาทจะเห็นได้จากการซ้ำพยางค์สุดท้ายของวิภัตติกริยาอาขยาต สรรพนามบุรุษที่ 1 หมวด Present Indicative คือ -mi ใน śakalīkaro**mi** “ทำลาย” กับ juho**mi** “สังเวย, บวงสรวง”

ศรุตยนุปราสะจะเห็นได้จากบาทที่ 3 คือ **d**ehaṃ **n**ipīt**a**n**i**ja**dh**ū**m**a-**v**ijṛ**mbh**a**m**āṇa จะเห็นว่ามีการซ้ำพยัญชนะวรรคทันตยะ ได้แก่ d n t n และ dh และวรรคโอษฐยะ ได้แก่ m v mbh และ m ในบาทนี้

ลาฏานุปราสะจะเห็นได้จากการใช้คำว่า jvālā “เปลวไฟ” และ jvalana “กองไฟ” ทั้งสองมาจากธาตุเดียวกัน คือ jval “ส่องสว่าง, เปล่งแสง, เผาไหม้”

> āśāḥ proṣitadiggajā iva guhāḥ pradhvastasiṃhā iva
> droṇyaḥ kṛttamahādrumā iva bhuvaḥ protkhātaśailā iva /
> bibhrāṇāḥ kṣayakālariktasakalatrailokyakaṣṭāṃ daśāṃ
> jātāḥ kṣīṇamahārathāḥ kurupaterdevasya śūnyāssabhāḥ //68//
> สภาทั้งหลายของราชาแห่งแคว้นกุรุซึ่งนักรบถูกทำลายไปแล้วนั้น
> มีสภาพเลวร้ายเสมือนว่าทั่วทั้งสามโลกสูญสิ้นไปในยามประลัย
> ว่างเปล่าประหนึ่งทิศทั้งหลายไม่มีช้างประจำทิศสถิตอยู่
> ถ้ำทั้งหลายปราศจากสิงโต ต้นไม้ใหญ่ที่หุบเหวทั้งหลายถูกตัดไป
> และภูเขาทั้งหลายถูกขุดขึ้นไปจากแผ่นดิน

ร้อยกรองบทนี้แต่งด้วยฉันท์ศารทูลวิกรีฑิตะ 19 พยางค์ นับว่าเป็นฉันท์ที่มีจำนวนหลายพยางค์ ทั้งบทปรากฏเพียงประโยคเดียว ประโยคในร้อยกรองบทนี้จึงถือว่ายาว สังเกตว่า กริยาหลักอยู่ตอนท้ายในฉันท์ขนาดยาว จะเห็นได้จากการวางคำว่า **jāta** “เกิดขึ้นแล้ว” เป็นคำแรกในบาทที่ 4 ซึ่งถือเป็นส่วนท้ายของบทประพันธ์ ส่วนสำคัญของประโยคจึงอยู่ตอนท้ายร้อยกรอง

มีการใช้สมาสขนาดยาวในบาทที่ 3 คือ **kṣayakālariktasakalatrailokya-kaṣṭa** “ที่เลวร้ายเหมือนทั่วทั้งสามโลกสูญสิ้นไปในยามประลัย” ประกอบด้วยคำ 7 คำ ดังนี้ **kṣaya** “วันสิ้นโลก, มหาประลัย” **kāla** “เวลา” **rikta** “สูญสิ้น” **sakala** “ทั้งหมด” **trai** “สาม” **lokya** “โลก” **kaṣṭa** “เลวร้าย, ผิดบาป”

มีการวางคำกริยาไว้หน้าบาท ในร้อยกรองบทนี้ คือ การวางคำว่า **jāta** ไว้หน้าบาทที่ 4 คำนี้เป็นกริยากฤตซึ่งทำหน้าที่เสมือนคำกริยาหลักของประโยค

นอกจากนี้ ในร้อยกรองบทนี้ยังมีการใช้อนุปราสะอีกหลายประเภท

เฉกานุปราสะจะเห็นจากการซ้ำพยัญชนะต่อไปนี้เป็นคู่

1) pr ใน **pr**oṣita กับ **pr**adhvasta ในบาทที่ 1

2) dr ใน **dr**oṇyaḥ กับ **dr**umā ในบาทที่ 2

3) k กับ l ใน **kāl**a กับ sa**k**a**l**a ในบาทที่ 3

อันตยนุปราสะปรากฏทั้งระหว่างบาทและระหว่างบทในบาทที่ 1 กับบาทที่ 2 ดังนี้

āśāḥ proṣitadiggaj**ā** iv**a** guh**āḥ** pradhvastasiṃh**ā** iv**a**
droṇy**aḥ** kṛttamahādrum**ā** iv**a** bhuv**aḥ** protkhātaśail**ā** iv**a** /

อันตยนุปราสะระหว่างบาทจะเห็นได้จากพยางค์ที่ลงท้ายบาทที่ 1 กับบาทที่ 2 เป็นตัวเดียวกัน คือ **a**

อันตยนุปราสะระหว่างบท จะเห็นว่า ทั้งสองบาทมีการซ้ำเสียงสุดท้ายของคำ 3 ชุดด้วยกัน ได้แก่

1) เสียง āḥ ระหว่าง **āś**āḥ กับ gu**hāḥ** ในบาทที่ 1 และ droṇy**aḥ** กับ bhuv**aḥ** ในบาทที่ 2

2) เสียง ā ระหว่าง proṣitadiggaj**ā** กับ pradhvastasiṃh**ā** ในบาทที่ 1 และ kṛttamahādrum**ā** กับ protkhātaśail**ā** ในบาทที่ 2

3) เสียง a ระหว่าง iv**a** กับ iv**a** ใน บาทที่ 1 และบาทที่ 2

น่าสังเกตว่า อันตยนุปราสะระหว่างบทในทั้งสองบาทเรียงลำดับเหมือนกันด้วย คือ เรียงจากเสียง āḥ ā และ a ตามลำดับ

ลาฏานุปราสะจะเห็นได้จากการใช้คำ **mahā** 2 ครั้งในคำว่า **mahāratha** “นักรบ” และ **mahādruma** “ต้นไม้ใหญ่”

นอกจากร้อยกรองที่กล่าวไปแล้ว ยังมีร้อยกรองบางบทที่มีวัจนลีลาที่ไม่ปรากฏในร้อยกรองของพาณะมาแต่เดิม แต่ก็ระบุว่าผู้แต่งคือพาณะโดยไม่มีข้อมูลอื่นมาแย้งและมีลักษณะภาษาหลายประการที่ตรงกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะที่ได้วิเคราะห์ไว้ ผู้วิจัยจึงจัดให้อยู่ในกลุ่มนี้ด้วย ได้แก่ ร้อยกรองบทที่ 16 29 และ 33

tāpaṃ stamberamasya prakaṭayati karaḥ śīkaraiḥ kukṣimukṣan
paṅkāṅkaṃ palvalānāṃ vahati taṭavanaṃ māhiṣaiḥ kāyakāṣaiḥ /
uttāmyattālavaśca pratapati taraṇāvāṃśavīṃ tāpatandrīm
adridroṇīkuṭīre kuhariṇi hariṇārātayo yāpayanti //16//
งวงที่พ่นละอองน้ำให้ท้องเปียกแสดงถึงความร้อนของช้าง ป่าชายเลนพัดเอาโคลนด้านหนึ่งของสระน้ำไปเพราะควายเอาร่างกายถูไปมา เมื่อดวงอาทิตย์กำลังเผาผลาญความเหน็ดเหนื่อยจากความร้อนของแสงอาทิตย์เหล่าสิงโตที่มีปากแห้งผากก็จำศีลอยู่ในที่อยู่คือภูเขาและหุบเขาที่มีโพรง

ร้อยกรองบทนี้แต่งด้วยฉันท์ศารทูลวิกรีฑิตะ 19 พยางค์ นับว่าเป็นฉันท์ที่มีขนาดยาว จะเห็นว่า ในร้อยกรองบทนี้มีการใช้คำกริยา 3 ตัวด้วยกัน ได้แก่ prakaṭayati “ทำให้ปรากฏ, แสดง” vahati “นำไป” และ yāpayanti “ดำรงชีวิต, ใช้เวลา” การใช้คำกริยาหลัก 3 ตัวซึ่งทำให้เกิดประโยคขนาดสั้น 3 ประโยคนั้นปรากฏเพียง 2 ครั้งในร้อยกรองของพาณะ คือ หรรษจริต 1.22 และ 2.5 อย่างไรก็ตาม มีการใช้อนุปราสะอย่างโดดเด่นหลายครั้ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเฉกานุปราสะ ทำให้กล่าวได้ว่า ร้อยกรองบทนี้น่าจะเป็นผลงานของพาณะ

วฤตตยนุปราสะเกิดขึ้นจากการซ้ำพยัญชนะ t 10 ครั้ง k และ r 8 ครั้ง p y และ v 5 ครั้ง h n และ m 4 ครั้ง ṭ 3 ครั้ง ṣ l n และ pr 2 ครั้ง สังเกตว่าพยัญชนะที่ซ้ำกันมากที่สุด คือ t ซึ่งเป็นพยัญชนะที่พาณะซ้ำมากที่สุดและ p ซ้ำมากเป็นอันดับที่ 3 พยัญชนะทั้งสองตัวตรงกับคำสำคัญในร้อยกรองบทนี้ คือ **tāpa** “ความร้อน” ดังจะเห็นว่าเนื้อหาของร้อยกรองบทนี้เป็นการพรรณนาฤดูร้อนผ่านอากัปกิริยาของสัตว์ป่าอันได้แก่ช้าง ควาย และสิงโต

เฉกานุปราสะปรากฏในการซ้ำพยัญชนะเหล่านี้เป็นคู่

1) kṣ ใน ku**kṣ**im กับ u**kṣ**an ในบาทที่ 1
2) k กับ r ใน **ka**r**a**ḥ กับ ś**īka**r**a**iḥ ในบาทที่ 1
3) ṅk ในสมาส pa**ṅkāṅk**aṃ ในบาทที่ 2
4) tt ในสมาส u**tt**āmya**tt**ālavaśca ในบาทที่ 3
5) t กับ p ใน pra**t**a**p**ati กับ **tāp**atandrīm ในบาทที่ 3
6) h r ṇ ใน ku**h**ar**iṇ**i กับ **h**ar**iṇ**ārātayo ในบาทที่ 4
7) dr ในสมาส a**dri**d**r**oṇīkuṭīre ในบาทที่ 4

ลาฏานุปราสะจะเห็นได้จากการใช้คำว่า **tāpa** ในบาทที่ 1 กับบาทที่ 3 และคำว่า pratapat ในบาทที่ 3 ทั้งสามคำนี้มาจากธาตุตัวเดียวกัน คือ tap “ร้อน, เผาไหม้”

paripatati payonidhau pataṅgaḥ
sarasiruhāmudareṣu mattabhṛṅgaḥ /
upavanatarukoṭare vihaṅgaḥ
yuvatijaneṣu śanaiḥ śanairanaṅgaḥ //29//
ตั๊กแตนย่อมบินวนเวียนไปรอบๆ มหาสมุทร
ผึ้งดำที่มัวเมาย่อมบินวนเวียนอยู่ในกระเปาะดอกบัว
นกย่อมบินวนเวียนในโพรงต้นไม้ในสวน
ความรักย่อมวนเวียน (/ย่อมกัดกร่อน) ในเหล่าหญิงสาวทีละเล็กทีละน้อย

ร้อยกรองบทนี้ประพันธ์ด้วยฉันท์อปรวักตรา ประกอบด้วยประโยค 4 ประโยคซึ่งเป็นลักษณะที่พบเพียงครั้งเดียวในร้อยกรองของพาณะ คือ หรรษจริต 1.7 ซึ่งถือว่าน้อยมาก อย่างไรก็ตาม ร้อยกรองบทนี้ก็แสดงลักษณะภาษาอีกหลายประการซึ่งสอดคล้องกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ ดังนี้

แม้ว่าบทประพันธ์นี้จะประกอบด้วยประโยค 4 ประโยค แต่คำกริยาที่ปรากฏนั้นมีเพียงตัวเดียว คือ paripatati “ย่อมวนเวียน” นอกนั้นผู้อ่านต้องยกคำนี้ขึ้นมาเองซึ่งเป็นไปตามลักษณะภาษาสันสกฤตที่มีวิภัตติปัจจัยเอื้อให้ทำได้ จะสังเกตว่า ผู้แต่งวางคำกริยานี้ไว้หน้าบาทที่ 1 อันเป็นลักษณะเด่นของการวางคำกริยาในร้อยกรองของพาณะ

ในบาทที่ 1 จะเห็นว่าผู้แต่งเลือกคำมาใช้ให้มีเสียงสอดคล้องกัน เป็นคำที่ขึ้นต้นด้วยพยัญชนะ p เช่นเดียวกันทั้งสามคำ ได้แก่ **p**aripatati “ย่อมวนเวียน” **p**ayonidhi “เมฆ” และ **p**ataṅga “ตั๊กแตน”

อันตยนุปราสะระหว่างบาทโดดเด่นมาก ดังจะเห็นได้จากทุกบาทลงท้ายด้วยเสียง aḥ เช่นเดียวกันทั้งหมด ดังนี้

paripatati payonidhau pataṅg**aḥ**
sarasiruhāmudareṣu mattabhṛṅg**aḥ** /
upavanatarukoṭare vihaṅg**aḥ**
yuvatijaneṣu śanaiḥ śanairanaṅg**aḥ**

นอกจากนี้ยังมีเฉกานุปราสะจากการซ้ำพยัญชนะเหล่านี้เป็นคู่อีกด้วย
1) ś กับ n ใน **ś**a**n**aiḥ กับ **ś**a**n**air ในบาทที่ 4
2) s กับ r ในสมาส **s**a**r**a**s**i**r**uhām ในบาทที่ 2

prītiṃ na prakaṭīkaroti suhṛdi dravyavyayāśaṅkayā
bhītaḥ pratyupakārakāraṇabhayānnākṛṣyate sevayā /
mithyā jalpati vittamārgaṇabhayātstutyāpi na prīyate
kīnāśo vibhavavyayavyatikaratrastaḥ kathaṃ prāṇīti //33//
คนตระหนี่ผู้กลัวความพินาศจากการใช้ทรัพย์ย่อมไม่แสดงความยินดีกับเพื่อนเพราะกลัวจะเสียทรัพย์ กลัวเหตุที่จะต้องอุปการะตอบ ไม่ถูกโน้ม

น้าวใจด้วยความผูกพัน พูดพล่ามในทางเสื่อมเสีย ไม่ทำให้เพื่อนยินดีแม้ด้วยการชื่นชมเพราะกลัวจะเสียทรัพย์ แล้วเขาจะดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างไร

ร้อยกรองบทนี้ประพันธ์ด้วยฉันท์ศารทูลวิกรีฑิตะ 19 พยางค์ ประกอบด้วยประโยค 3 ประโยคซึ่งเป็นลักษณะที่พบเพียงครั้งเดียวในร้อยกรองของพาณะ คือ หรรษจริต 1.7 ซึ่งถือว่าน้อยมาก อย่างไรก็ตาม ร้อยกรองบทนี้ก็แสดงการใช้ศัพทาลังการอย่างโดดเด่นหลายประการซึ่งสอดคล้องกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ ดังนี้

ยมกปรากฏในการซ้ำพยางค์ **kāra** เป็นคู่ในบาทที่ 2 คือ **bhītaḥ pratyu- pa**kārakāra**ṇabhayānnākṛṣyate sevayā** คำแรกอยู่ในคำว่า **pratyupakāra** “การอุปการะตอบ” ส่วนอีกคำอยู่ในคำว่า **kāraṇa** “เหตุ”

วฤตตยนุปราสะเกิดจากการซ้ำพยัญชนะ k และ t 8 ครั้ง y 7 ครั้ง pr 5 ครั้ง r bh v และ vy 4 ครั้ง n 3 ครั้ง s m p และ ty 2 ครั้ง จะเห็นว่า k เป็นพยัญชนะที่ซ้ำกันมากที่สุด ตรงกับคำสำคัญในร้อยกรองข้างต้น คือ **kīnāśa** “คนตระหนี่”

เฉกานุปราสะจะเห็นได้จากการซ้ำพยัญชนะเหล่านี้เป็นคู่

1) vy ในสมาส dra**vy**a**vy**ayāśaṅkayā ในบาทที่ 1
2) pr ใน prītiṃ กับ prakaṭīkaroti ในบาทที่ 1
3) vy ในสมาส vibhava**vy**aya**vy**atikaratrastaḥ

ลาฏานุปราสะจะเห็นได้จากการใช้คำว่า **bhīta** “กลัว” และ **bhaya** “ความกลัว” ทั้งสองมาจากธาตุ **bhī** เช่นเดียวกัน และการใช้คำว่า **prīti** “ความยินดี” และ **prīyate** “ย่อมยินดี” ซึ่งมาจากธาตุ **prī** “ยินดี” เช่นเดียวกัน

อันตยนุปราสะระหว่างบาทจะเห็นได้จากการลงท้ายบาทที่ 1 และบาทที่ 2 ด้วยเสียงเดียวกัน คือ **yā** ซึ่งเป็นรูปแจกวิภัตติที่ 3 สตรีลิงค์ อาการันต์ เช่นเดียวกัน ดังนี้

prītiṃ na prakaṭīkaroti suhṛdi dravyavyayāśaṅkayā
bhītaḥ pratyupakārakāraṇabhayānnākṛṣyate sevayā /

ร้อยกรองที่กล่าวไปแล้วเหล่านี้ทั้งหมด แม้ว่าจะไม่มีวัจนลีลาเฉพาะของพาณะที่กวีร่วมสมัยไม่มี แต่ก็มีลักษณะทางภาษาที่โดดเด่นหลายประการพ้องกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ จึงจัดอยู่ในกลุ่มที่เป็นไปได้ว่าเป็นผลงานของพาณะ

6.2.1.3 ร้อยกรองที่เป็นไปได้น้อย

ร้อยกรองในกลุ่มนี้หมายถึงบทประพันธ์ที่มีลักษณะภาษาตรงกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะค่อนข้างน้อย หรือมี แต่อาจไม่โดดเด่นพอที่จะนับว่าตรงกัน หรืออาจมีลักษณะภาษาที่ไม่ปรากฏในร้อยกรองของพาณะมาแย้งได้อย่างชัดเจน บทประพันธ์ที่จัดอยู่ในกลุ่มนี้ ได้แก่ ร้อยกรองบทที่ 5, 10, 15, 21, 23, 26, 34, 37, 41, 42, 44, 47, 50, 56, 57, 64 และ 65 รวมทั้งสิ้น 17 บท ดังจะได้วิเคราะห์ต่อไปนี้ตามลำดับ

ekaikātiśayālavaḥ paraguṇajñānaikavaijñānikāḥ
santyete dhanikāḥ kalāsu sakalāsvācāryacaryācaṇāḥ /
apyete sumanogirāṃ niśamanādbibhyatyaho ślāghayā
dhūte mūrdhani kuṇḍale kaṣaṇataḥ kṣīṇe bhavetāmiti //5//

อนิจจา คนที่เป็นภาชนะบรรจุความเป็นเลิศเหนือทุกคน มีความรอบรู้อย่างเดียวคือรู้คุณสมบัติของผู้อื่น มีชื่อเสียงด้วยการประพฤติตนอย่างอาจารย์ในศิลปศาสตร์ทั้งปวง และร่ำรวย แต่เนื่องจากเขาชอบคุยโวโอ้อวด เขาจึงกลัวที่จะได้ยินคำพูดของนักปราชญ์ เหมือนกุณฑลที่สั่นไหวบนศีรษะย่อมเสื่อมค่าด้วยหินลองทองฉะนั้น

ร้อยกรองบทนี้แต่งด้วยฉันท์ศารทูลวิกรีฑิตะ 19 พยางค์ซึ่งนับว่าเป็นฉันท์หลายพยางค์ ลักษณะภาษาที่ตรงกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะมีดังนี้

มีการใช้คำกริยาหลักของประโยคอยู่หน้าบาท ดังจะเห็นได้จากการวางคำ santi “ย่อมเป็น” หน้าบาทที่ 2

เฉกานุปราสะปรากฏในการซ้ำพยัญชนะต่อไปนี้เป็นคู่

1) jñ n k ในสมาส paraguṇa**jñā**na**ik**kavai**jñā**ni**k**a ในบาทที่ 1

2) c กับ ry ในสมาส **ā**c**ārya**ca**ry**ācaṇa ในบาทที่ 2

3) m กับ n ใน su**m**a**n**ogirāṃ และ niśa**m**a**n**ād ในบาทที่ 3

อันตยนุปราสะระหว่างบาทจะเห็นได้จากการลงท้ายบาทที่ 1 และบาทที่ 2 ด้วยเสียงเดียวกัน คือ āḥ ในคำว่า ซึ่งเป็นรูปแจกวิภัตติที่ 1 ปุลลิงค์ อ การันต์ เช่นเดียวกันดังนี้

ekaikātiśayālavaḥ paraguṇajñānaikavaijñānik**āḥ**
santyete dhanikāḥ kalāsu sakalāsvācāryacaryācaṇ**āḥ** /

มีการใช้ยมกขนาดสั้นอยู่กลางบาทที่ 2 คือ การซ้ำพยางค์ kalā เป็นคู่ใน **kalāsu** sa**kalā**su คำแรกแปลว่า “ในศิลปศาสตร์ทั้งหลาย” ส่วนอีกคำหนึ่ง พยางค์ที่ซ้ำกันนั้นเป็นส่วนหนึ่งของคำว่า sakalāsu แปลว่า “ทั้งปวง”

อย่างไรก็ตาม ในร้อยกรองบทนี้มีลักษณะภาษาที่ไม่ปรากฏในวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะดังนี้

1) มีการใช้คำกริยาอาขยาต 3 ตัว ได้แก่ santi “ย่อมเป็น” bibhyati “ย่อมกลัว” และ bhavetām “พึงเป็น” ทำให้เกิดประโยค 3 ประโยคในร้อยกรองบทเดียว

2) การใช้คำอุทาน aho ในวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ ไม่ปรากฏการใช้คำอุทาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งจัณฑีศตกะซึ่งอุดมไปด้วยประโยคความซ้อนที่มีอนุประโยคเป็นคำพูดร้องเรียกบุคคลต่าง ๆ จะเห็นว่า ไม่ปรากฏการใช้คำอุทานแต่อย่างใด

3) การใช้คำสรรพนาม ete 2 ครั้ง ในขณะที่ร้อยกรองของพาณะปรากฏการใช้สรรพนามรวมถึงประพันธสรรพนามเพียงตัวเดียวเท่านั้น

gambhīrasyāpi sataḥ saṃprati guruśokapīḍitasyeva /
kūpasya niśāpagame bāṣpeṇa nirudhyate kaṇṭhaḥ //10//
เมื่อจะขจัดความมืดของบ่อน้ำลึก ลำคอก็ถูกขวางกั้นไว้ด้วยน้ำตาและ
เหมือนถูกบีบคั้นด้วยความโศกแสนสาหัสในบัดนี้

ร้อยกรองบทนี้แต่งด้วยฉันท์อารยา มีลักษณะภาษาที่ตรงกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะเพียงประการเดียวคือ การใช้ประโยคเดียวครอบคลุมทั้งบท และไม่มีลักษณะภาษาอื่น ๆ มายืนยันหรือเป็นหลักฐานเพิ่มเติม ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงจัดให้ร้อยกรองบทนี้อยู่ในกลุ่มที่เป็นไปได้น้อย

jātāḥ pānthanakhaṃpacāḥ pracayino gantrīpathe pāṃśavaḥ
kāsārodaraśeṣamambu mahiṣo mathnāti tāmyattimi /
dṛṣṭirdhāvati dhātakīvanamasṛktarṣeṇa tārakṣavī
kaṇṭhānbibhrati viṣkirāḥ śaraśamīnīḍeṣu nāḍiṃdhamān //15//
ฝุ่นที่ทำให้เล็บของนักเดินทางร้อนระอุมากองกันอยู่บนถนน ควายทำให้น้ำที่เหลืออยู่ก้นสระขุ่นจนปลาติมิสำลักน้ำ สายตาของหมาในมุ่งสู่ป่าดอกไม้พู่ไฟด้วยความกระหายเลือด คณานกต่างชูคอกระวนกระวายกันอยู่ในรังต้นพิมาน

ร้อยกรองบทนี้แต่งด้วยฉันท์ศารทูลวิกรีฑิตะ 19 พยางค์ นับว่าเป็นฉันท์หลายพยางค์ มีลักษณะภาษาที่ตรงกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ คือ เฉกานุปราสะจะเห็นได้จากการซ้ำพยัญชนะ n กับ ḍ ใน śaraśamī**nīḍ**eṣu **nāḍ**iṃdhamān ในบาทที่ 4 และการวางคำกริยาไว้หน้าบาท ในที่นี้ คือคำว่า jātāḥ “เกิดแล้ว” ในบาทที่ 1 เป็นคำกริยากฤตซึ่งทำหน้าที่เสมือนคำกริยาหลักหรือกริยาอาขยาตของประโยค

ลักษณะภาษาที่ไม่ตรงกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะคือ การใช้คำกริยา 4 ตัวในร้อยกรองบทเดียว ได้แก่ jātāḥ “เกิดแล้ว” mathnati “ทำให้ปั่นป่วน” dhāvati “วิ่ง, มุ่งตรง” bibhrati “ทรงไว้” การใช้คำกริยา 4 ตัวซึ่งทำให้เกิดประโยค 4 ประโยคในร้อยกรองบทเดียวนี้ไม่ปรากฏในร้อยกรองของพาณะ ผู้วิจัยจึงนับอยู่ในกลุ่มของร้อยกรองที่เป็นไปได้น้อย

duḥkhāni sandiśantyāstasyāḥ kaṇṭhaṃ muhurmuhurbāṣpāḥ /
svalpāvaśeṣajīvitanirvāṇabhiyeva niruṇaddhi //21//
ขณะที่นางกำลังเล่าความทุกข์อยู่ น้ำตามาจุกอยู่ที่คอซ้ำแล้วซ้ำเล่า
ประหนึ่ง
กลัวว่าชีวิตที่เหลืออยู่น้อยนิดจะดับลง

ร้อยกรองนี้ประพันธ์ด้วยฉันท์อารยา มีลักษณะภาษาที่ตรงกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะประการเดียว คือ การใช้สมาสยาวข้ามบาท ดังจะเห็นได้จาก

svalpāvaśeṣajīvita-nirvāṇabhī “ความกลัวว่าชีวิตที่เหลืออยู่น้อยนิดจะดับลง” ประกอบด้วยคำ 5 คำ ดังนี้ **svalpa** “น้อยนิด” **avaśeṣa** “เหลืออยู่” **jīvita** “ชีวิต” **nirvāṇa** “การดับลง, การสิ้นสุด” **bhī** “ความกลัว” สมาสนี้ยาวข้ามระหว่างบาทที่ 3 กับบาทที่ 4 จะเห็นว่า ลักษณะภาษาที่ตรงกับวัจนลีลานั้นมีเพียงประการเดียว และเป็นวัจนลีลาที่พ้องกับกวีร่วมสมัย ไม่ใช่ของพาณะคนเดียวด้วย จึงนับว่าหลักฐานทางภาษายังไม่หนักแน่น ทำให้ผู้วิจัยนับอยู่ในกลุ่มของร้อยกรองที่เป็นไปได้น้อย

dvāraṃ gṛhasya pihitaṃ śayanasya pārśve
vahnirjvalatyupari tūlapaṭo garīyān /
aṅkānukūlamanurāgavaśātkalatram
itthaṃ karoti kimasau svapatastuṣāraḥ //23//

ประตูบ้านด้านข้างเตียงปิดแล้ว ไฟสว่างอยู่ข้างบน หลังคามุงจากก็แน่นหนายิ่ง ความเหน็บหนาวนั้นทำให้ชายผู้หลับอยู่กอดภรรยาไว้ด้วยอำนาจราคะเช่นนี้ได้อย่างไรเล่า

ร้อยกรองบทนี้ประพันธ์ด้วยฉันท์วสันตติลกะ 14 พยางค์ มีลักษณะภาษาที่ตรงกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะคือ อันตยนุปราสะระหว่างบทที่เชื่อมระหว่างบาทที่ 3 กับบาทที่ 4 ดังนี้

aṅkānukūlamanurāgavaśātkalatr**am**
itth**aṃ** karoti kimasau svapatastuṣāraḥ //

จะเห็นว่า คำว่า **kalatram** ซึ่งเป็นคำสุดท้ายของบาทที่ 3 กับ **ittham** ซึ่งเป็นคำแรกของบาทที่ 4 ลงท้ายด้วยเสียง **am** เหมือนกัน

วฤตตยนุปราสะเกิดขึ้นจากการซ้ำพยัญชนะ **r** 6 ครั้ง **p** 5 ครั้ง **t** และ **l** 4 ครั้ง **m k n** และ **g** 3 ครั้ง **h v ś y** และ **sy** 2 ครั้ง จะเห็นว่า พยัญชนะที่ซ้ำกันมากที่สุด คือ **r** ตรงกับคำสำคัญในร้อยกรองบทนี้ คือ **anu*r*āga** “ความรัก”

อย่างไรก็ตาม ร้อยกรองบทนี้ก็ประกอบด้วยประโยค 4 ประโยค โดยเฉพาะในบาทที่ 1 และ 2 มีประโยคขนาดสั้นรวมกันได้ 3 ประโยค ดังนี้

1) **dvāraṃ gṛhasya pihitaṃ śayanasya pārśve** “ประตูด้านข้างเตียงปิดแล้ว”

2) **vahnirjvalatyupari** “ไฟสว่างอยู่ข้างบน”

3) **tūlapaṭo garīyān** “หลังคามุงจากก็แน่นหนายิ่ง”

การใช้ประโยคขนาดสั้นเพื่อพรรณนาโวหารเช่นนี้ไม่ปรากฏในวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ แม้จะมีอนุปราสะ 2 ประเภท แต่ประโยคนับเป็นเรื่องสำคัญ ยิ่งกว่านั้น การใช้สมาสในร้อยกรองบทนี้ก็ไม่โดดเด่น มีเพียงสมาสขนาดสั้น คือ ยาวไม่เกิน 2 คำ และไม่ปรากฏวัจนลีลาอื่น ๆ ผู้วิจัยจึงจัดให้บทประพันธ์นี้อยู่ในกลุ่มร้อยกรองที่เป็นไปได้น้อย

nīlotpalavane rejuḥ pādāḥ śyāmāyitā raveḥ /
ghanabandhanamuktasya śyāmikāmalinā iva //26//
แสงอาทิตย์ที่กลายเป็นสีดำมาป้ายสีไว้ในกอบัวขาบ เสมือนหนึ่งเปื้อนสีดำของไข่มุกที่ร้อยเข้าด้วยกันแน่น

ร้อยกรองบทนี้แต่งด้วยโศลก 8 พยางค์ มีลักษณะภาษาที่ตรงกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ คือ ลาฏานุปราสะในการใช้คำว่า śyāmāyita “กลายเป็นสีดำ” และ śyāmikā “สีดำ” ทั้งสองมาจากคำเดียวกัน คือ śyāma “ดำ” เนื่องจากมีเพียงประการเดียว จึงถือว่าหลักฐานทางภาษาไม่หนักแน่นพอ ทำให้ผู้วิจัยจัดอยู่ในกลุ่มร้อยกรองที่เป็นไปได้น้อย

paricchinnasvādo 'mṛtaguḍamadhukṣaudrapayasāṃ
kadāciccābhyāsādbhajati nanu vairasyamadhikam /
priyābimboṣṭhe vā rucirakavivākye 'pyanavadhir
navānandaḥ ko 'pi sphurati tu raso 'sau nirupamaḥ //28//
แท้จริงแล้ว รสชาติอันจำกัดของน้ำอมฤต น้ำอ้อย น้ำผึ้ง น้ำหวาน และนมย่อมไปสู่ความจืดชืดอย่างยิ่งในบางคราวเนื่องจากการลิ้มรสซ้ำๆ แต่ทว่าความยินดีอันแปลกใหม่บางประการที่ไม่มีขีดจำกัดในริมฝีปากที่เสมือนผลตำลึงของนางผู้เป็นที่รักหรือในถ้อยคำอันงดงามของกวีย่อมเจิดจรัส นั่นคือรสอันหาที่เปรียบมิได้

ร้อยกรองบทนี้แต่งด้วยฉันท์ศิขริณี 17 พยางค์ ลักษณะภาษาที่ตรงกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ คือ การใช้สมาสขนาดยาวปานกลาง amṛtaguḍamadhukṣaudrapayas “น้ำอมฤต น้ำอ้อย น้ำผึ้ง น้ำหวาน และนม” ประกอบด้วยคำ 5 คำ ดังนี้ amṛta “น้ำอมฤต” guḍa “น้ำอ้อย” madhu “น้ำผึ้ง” kṣaudra “น้ำหวาน” payas “นม”

แม้ร้อยกรองบทนี้จะมีเนื้อหาเป็นการเทียบระหว่างของดีกับของไม่ดีคล้ายกาทัมพรีบทที่ 6 และ 7 แต่เนื่องจากลักษณะภาษาที่ตรงกันเพียงอย่างเดียวและฉันท์ศิขริณีไม่ปรากฏในร้อยกรองของพาณะ ผู้วิจัยจึงจัดให้ร้อยกรองนี้อยู่ในกลุ่มที่เป็นไปได้น้อย

babhūva gāḍhasaṃtāpā mṛṇālavalayojjvalā /
utkeva candanāpāṇḍughanastanavatī śarat //34//
ฤดูใบไม้ร่วงที่ร้อนจัด มลังเมลืองด้วยใยบัวดุจสายสะอิ้ง มีปทุมถันคือเมฆที่เป็นสีเหลืองอ่อนด้วยจวงจันทน์ จึงเสมือนว่ากำลังโศกเศร้าอยู่

ร้อยกรองบทนี้แต่งด้วยโศลก 8 พยางค์ ลักษณะภาษาที่ตรงกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ ดังนี้

การวางคำกริยาหลักของประโยคไว้หน้าบาท ในที่นี้คือ babhūva “เป็นแล้ว” เป็นคำแรกในบาทที่ 1

การใช้สมาสยาวข้ามบาท จะเห็นได้จาก **candanāpāṇḍughanastanavatī** “มีปทุมถันคือเมฆที่เป็นสีเหลืองอ่อนด้วยจวงจันทน์” ซึ่งยาวข้ามระหว่างบาทที่ 3 และบาทที่ 4

อันตยนุปราสะระหว่างบาทจะเห็นได้จากการซ้ำเสียงสุดท้ายของบาทที่ 1 และบาทที่ 2 ด้วยเสียง **ā** เช่นเดียวกัน คือ **babhūva gāḍhasaṃtāpā mṛṇālavalayojjvalā** /

ลักษณะภาษาที่พ้องกัน 3 ประการนี้ยังเป็นหลักฐานภาษาที่ไม่หนักแน่น เมื่อเทียบกับ 6.2.1.2 ร้อยกรองที่เป็นไปได้ จะเห็นว่ามีลักษณะภาษาที่พ้องกันมากกว่า 3 ประการทั้งสิ้น ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงจัดให้บทประพันธ์นี้อยู่ในกลุ่มร้อยกรองที่เป็นไปได้น้อย

yacchan kṣaṇamapi jalado ballabhatāmeti sarvalokasya /
nityaprasāritakaraḥ karoti sūryo 'pi saṃtāpaṃ //41//
เมฆฝนขณะแผ่ไปชั่วขณะก็กลายเป็นสิ่งสวยงามแก่โลกทั้งปวง
ดวงอาทิตย์ที่มีรัศมีแผ่ไปตลอดเวลาย่อมทำความร้อนแก่โลกทั้งปวง

ร้อยกรองบทนี้แต่งด้วยฉันท์อารยา มีลักษณะภาษาที่ตรงกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะดังนี้

การวางคำกริยาไว้หน้าบาท จะเห็นได้จากการวางคำว่า **karoti** “ย่อมกระทำ” ไว้หน้าบาทที่ 4

ลาฏานุปราสะจะเห็นได้จากการใช้คำว่า **kara** “ผู้กระทำ” และ **karoti** “ย่อมกระทำ” ทั้งสองมาจากธาตุตัวเดียวกัน คือ **kṛ** “ทำ”

เฉกานุปราสะจะเห็นได้จากการซ้ำ **k** กับ **r** เป็นคู่ใน **nityaprasārita*kara*ḥ *kar*oti**

ลักษณะภาษาที่พ้องกัน 3 ประการนี้ยังเป็นหลักฐานภาษาที่ไม่หนักแน่น เมื่อเทียบกับ 6.2.1.2 ร้อยกรองที่เป็นไปได้ จะเห็นว่ามีลักษณะภาษาที่พ้องกันมากกว่า 3 ประการทั้งสิ้น ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงจัดให้บทประพันธ์นี้อยู่ในกลุ่มร้อยกรองที่เป็นไปได้น้อย

yathā yathāsyāḥ stanayoḥ samunnatis
tathā tathā locanameti vakratām /
aho sahante bata nāparodayaṃ
nisargato 'ntarmalinā manāgapi //42//
ปทุมถันของนางชูชันขึ้นฉันใด สายตาของบุรุษย่อมบรรลุถึงความเจ้าเล่ห์ฉันนั้น โอ บุรุษทั้งหลายย่อมไม่อาจทนต่อการชูชันอย่างยิ่งด้วยมลทินในใจตามธรรมชาติโดยพลัน

ร้อยกรองบทนี้แต่งด้วยฉันท์วังศัสถะ 12 พยางค์ มีลักษณะภาษาที่ตรงกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ ดังนี้

วฤตตยนุปราสะจากการซ้ำพยัญชนะ t และ n 6 ครั้ง th และ n 4 ครั้ง m และ s 3 ครั้ง p h l และ nt 2 ครั้ง จะเห็นว่า พยัญชนะที่ซ้ำมากที่สุดคือ t ตรงกับวฤตตยนุปราสะที่เป็นวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ

เฉกานุปราสะจะเห็นได้จากการซ้ำพยัญชนะสังโยค st ใน **st**anayoḥ และ samunnati**st**athā ในบาทที่ 1

ลักษณะภาษาทั้ง 2 ประการนี้เป็นหลักฐานทางภาษาที่ไม่หนักแน่นพอ นอกจากนี้ ยังมีการใช้ภาษาอื่นที่ไม่ปรากฏในวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะด้วย ได้แก่ การใช้คำจำพวกกริยาวิเศษณ์ ได้แก่ yathā yathā “ฉันใด, โดยประการใดก็ตาม” คู่กับ tathā tathā “ฉันนั้นนั่นเทียว” api “แม้” และ bata “หนอ, แท้จริง” การใช้คำอุทาน aho “โอ้, อนิจจา” การใช้คำเหล่านี้จำนวนมากถือว่าเป็นการใช้คำจำพวก “ปทปูรณะ” หมายถึงศัพท์ที่ใช้เติมให้ครบฉันทลักษณ์ แต่ไม่มีความหมายสำคัญต่อบทประพันธ์ การใช้คำจำพวกนี้จำนวนมากถือเป็นลักษณะไม่ดีในการแต่งฉันท์ (เทคนิคการแต่งฉันท์ภาษามคธ ประโยค ป.ธ. 8: 10-11) ซึ่งไม่พบในร้อยกรองของพาณะ ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงจัดให้ร้อยกรองนี้อยู่ในกลุ่มที่เป็นไปได้น้อย

varamiyamaṅkuśakṣatiralakṣitamāpatitā
vinayavidhitsayā śirasi te gajayūthapate /
na punarapaścimā karajavajraśikhābhihatiḥ
prasabhasamutthitasya niśitā vanakesariṇaḥ //47//

ดูก่อนจ่าโขลง บาดแผลจากขอสับช้างบนศีรษะของท่านที่มีผู้สับไว้ไม่ให้เห็นโดยมีจุดประสงค์เพื่อระเบียบวินัยนั้นประเสริฐแล้ว การที่ราชสีห์เจ้าป่าลุกขึ้นพรวดพราดเอาเล็บที่คมกล้าดุจสายฟ้าตะปบบนศีรษะอย่างแรงอีกหลายครั้งไม่ดีไปกว่า

ร้อยกรองนี้แต่งด้วยฉันท์นรรกุฏฺฐะ 17 พยางค์ ลักษณะภาษาที่ตรงกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะมีดังนี้

วฤตตยนุปราสะเกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 9 ครั้ง r 6 ครั้ง n m และ v 5 ครั้ง ś s y และ p 4 ครั้ง j และ k 2 ครั้ง พยัญชนะที่ซ้ำกันมากที่สุดคือ t

เฉกานุปราสะจะเห็นได้จากการซ้ำพยัญชนะสังโยค kṣ กับ t เป็นคู่ คือ aṅkuśa**kṣa**tir และ ala**kṣi**tam ในบาทที่ 1

ลักษณะภาษาทั้ง 2 ประการนี้เป็นหลักฐานทางภาษาที่ไม่หนักแน่นพอ นอกจากจะไม่ปรากฏลักษณะภาษาอื่น ๆ เช่น สมาสยาว หรือเศลษะแล้ว ฉันท์ที่ใช้ในบทนี้คือนรรกุฏฺฐะนั้นก็เป็นฉันท์ที่ไม่แพร่หลายในกวีสันสกฤตและไม่ปรากฏในร้อยกรองของพาณะมาก่อนด้วย เพราะดังที่ได้วิเคราะห์แล้วว่า พาณะนิยมใช้ฉันท์ที่รู้จักกันทั่วไปหรือฉันท์พื้นฐาน การใช้ฉันท์ที่พบได้ยากในวรรณคดีสันสกฤตจึงขัดแย้งกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงจัดให้ร้อยกรองบทนี้อยู่ในกลุ่มที่เป็นไปได้น้อย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

viyoginī candanapaṅkapāṇḍur
mṛṇālikāhāranibaddhajīvā /
bālā calāmbhaḥkaṇadantureṣu
haṃsīva śiśye nalinīdaleṣu //50//
สาวน้อยพลัดพรากจากคู่รัก มีกายสีเหลืองนวลด้วยทาเครื่องลูบไล้คือ
กระแจะจันทน์ มีชีวิตผูกติดอยู่กับอาหารคือรากบัว เสมือนนางหงส์นอน
อยู่บนใบบัวทั้งหลายที่ไม่เสมอกันเพราะมีหยดน้ำกลิ้งไปมา

ร้อยกรองบทนี้แต่งด้วยฉันท์อุปชาติ 11 พยางค์ มีลักษณะภาษาที่ตรงกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะดังนี้

วฤตตยนุปราสะจากการซ้ำพยัญชนะ n และ l 5 ครั้ง v 3 ครั้ง ṇ p r k d ṣ h c และ b 2 ครั้ง จะเห็นว่า พยัญชนะที่ซ้ำกันมากที่สุดคือ n ซึ่งสอดคล้องกับคำสำคัญในร้อยกรองบทนี้ คือ viyoginī “ผู้พลัดพรากจากคู่รัก”

อันตยนุปราสะระหว่างบาทจะเห็นได้จากการลงท้ายบาทที่ 3 และ 4 ด้วยเสียงเดียวกัน คือ ṣu ดังนี้

bālā calāmbhaḥkaṇadantureṣ**u**
haṃsīva śiśye nalinīdaleṣ**u** //

ลักษณะภาษาทั้ง 2 ประการนี้เป็นหลักฐานทางภาษาที่ไม่หนักแน่นพอ นอกจากจะไม่ปรากฏลักษณะภาษาอื่น ๆ เช่น สมาสยาว หรือเศลษะแล้ว ฉันท์ที่ใช้ในบทนี้คืออุปชาตินั้นก็ไม่ปรากฏในร้อยกรองของพาณะมาก่อน ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงจัดให้ร้อยกรองบทนี้อยู่ในกลุ่มที่เป็นไปได้น้อย

sāmānyavipravidveṣe kulanāśo bhavetkila /
umārūpasya vidveṣe nāśaḥ kavikulasya hi //56//
ได้ยินว่าความพินาศของตระกูลอาจเกิดขึ้นแก่คนที่เกลียดพราหมณ์ทั่วไป
ความพินาศในหมู่กวีก็อาจเกิดขึ้นแก่ผู้ที่เป็นปฏิปักษ์ต่อรูปพระนางอุมา

ร้อยกรองบทนี้แต่งด้วยโศลก 8 พยางค์ มีลักษณะภาษาที่ตรงกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ คือ ลาฏานุปราสะในการซ้ำคำที่มีความหมายเดียวกัน คือ **nāśa** “ความพินาศ” **vidveṣa** “ความเกลียดชัง, ความเป็นปรปักษ์” และยมกในการซ้ำพยางค์ **kula** เป็นคู่ใน **kula**nāśo “ความพินาศของตระกูล” กับ kavikulasya “ของหมู่กวี” kula คำแรกแปลว่า “ตระกูล” ส่วนอีกคำแปลว่า “หมู่”

ลักษณะภาษาทั้ง 2 ประการนี้เป็นหลักฐานทางภาษาที่ไม่หนักแน่นพอ นอกจากนี้ ไม่ปรากฏลักษณะภาษาอื่น ๆ เช่น สมาสยาว หรือเศลษะด้วย ผู้วิจัยจึงจัดให้ร้อยกรองบทนี้อยู่ในกลุ่มที่เป็นไปได้น้อย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

sevā sukhānāṃ vyasanaṃ dhanānāṃ
yācñā gurūnāṃ kunṛpaḥ prajānām /
pranaṣṭaśīlasya sutaḥ kulānāṃ
mūlāvaghātaḥ kaṭhinaḥ kuṭhāraḥ //57//
การรับใช้ย่อมทำลายรากฐานของความสุข
ภัยพิบัติย่อมทำลายรากฐานของทรัพย์
การขอย่อมทำลายรากฐานของครู
พระราชาที่เลวทรามย่อมทำลายรากฐานของประชาชน
บุตรของผู้มีศีลพินาศย่อมทำลายรากฐานของตระกูล
ขวานเล่มใหญ่ย่อมทำลายโคนต้นไม้

ร้อยกรองบทนี้แต่งด้วยฉันท์อุปชาติ 11 พยางค์ ลักษณะภาษาที่ตรงกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะมีดังนี้

อันตยนุปราสะระหว่างบาทจะเห็นได้จากการลงท้ายบาทที่ 1 ถึงบาทที่ 3 ด้วยเสียง **āṃ** ซึ่งเป็นรูปแจกวิภัตติที่ 6 เช่นเดียวกัน นอกจากนี้ในบาทที่ 1 และ 2 มีอันตยนุปราสะระหว่างบทเพราะมีคำที่แจกวิภัตติที่ 6 และในบาทที่ 4 ก็มีอันตยนุปราสะระหว่างบทจากการลงท้ายคำด้วยเสียง **aḥ** อีกด้วย ดังนี้

sevā sukhān**āṃ** vyasanaṃ dhanān**āṃ**
yācñā gurūn**āṃ** kunṛpaḥ prajān**ām** /
pranaṣṭaśīlasya sutaḥ kulān**āṃ**
mūlāvaghāt**aḥ** kaṭhin**aḥ** kuṭhār**aḥ** //

เฉกานุปราสะจะเห็นได้จากการซ้ำพยัญชนะ k กับ ṭh ใน **kaṭh**inaḥ และ **kuṭh**āraḥ ในบาทที่ 4

ลักษณะภาษาทั้ง 2 ประการนี้เป็นหลักฐานทางภาษาที่ไม่หนักแน่นพอลักษณะภาษาอื่น ๆ ไม่ปรากฏแต่อย่างใด ยิ่งกว่านั้น ฉันท์ที่ใช้ในบทนี้คืออุปชาตินั้นก็ไม่ปรากฏในร้อยกรองของพาณะมาก่อน ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงจัดให้ร้อยกรองบทนี้อยู่ในกลุ่มที่เป็นไปได้น้อย

smartuṃ viyogidayitā divasasya yāṃ yāṃ
rekhāṃ cakāra bhuvi tāmrarucā kareṇa /
tāṃ tāmarālacalapakṣmaśikhāvimuktair
muktāphaladyutibhiraśrubhirunmamārja //59//
สาวน้อยพลัดพรากจากคู่รัก นางเอามือขีดเส้นบนพื้นดินด้วยสีแดงเพื่อจะนับวัน แต่แล้วกลับลบเส้นนั้นทิ้งด้วยน้ำตาที่เรืองรองดุจไข่มุกร่วงหล่นจากปลายขนตาที่โค้งงอและสั่นไหว

ร้อยกรองบทนี้แต่งด้วยฉันท์วสันตติลกะ 14 พยางค์ ลักษณะภาษาที่ตรงกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ คือ เฉกานุปราสะซึ่งจะเห็นได้จากการซ้ำพยัญชนะเหล่านี้เป็นคู่

1) k กับ r ใน ca**k**ā**r**a กับ **k**a**r**eṇa ในบาทที่ 2

2) bh กับ r ในสนธิ dyuti**bh**i**r**aśru**bh**i**r**unmamārja ในบาทที่ 4

มีการใช้สมาสขนาดยาวปานกลาง คือ arālacalapakṣmaśikhāvimukta “ที่ร่วงหล่นจากปลายขนตาที่โค้งงอและสั่นไหว” ประกอบด้วยคำ 5 คำ ดังนี้ arāla “โค้งงอ” cala “สั่นไหว” pakṣma “ขนตา” śikhā “ปลาย” vimukta “ที่ร่วงหล่น”

ลักษณะภาษาทั้ง 2 ประการนี้เป็นหลักฐานทางภาษาที่ไม่หนักแน่นพอลักษณะภาษาอื่น ๆ ไม่ปรากฏแต่อย่างใด ยิ่งกว่านั้น การซ้ำประพันธสรรพนามคือ yāṃ yāṃ และ tāṃ tāṃ ก็ไม่ปรากฏในร้อยกรองของพาณะมาก่อน ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงจัดให้ร้อยกรองบทนี้อยู่ในกลุ่มที่เป็นไปได้น้อย

he hemanta smariṣyāmi yāte tvayi guṇadvayam /
ayatnaśītalaṃ vāri niśāśca suratakṣamāḥ //64//
ดูก่อน ฤดูหนาว เมื่อเจ้าจากไปแล้ว ข้าจะระลึกถึงคุณความดีสอง
ประการของเจ้า คือ น้ำที่เย็นโดยไม่ต้องพยายาม และยามกลางคืนที่
เหมาะสำหรับความบันเทิงสุขในรสรัก

ร้อยกรองบทนี้แต่งด้วยโศลก 8 พยางค์ ลักษณะภาษาที่ตรงกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะมีเพียงอย่างเดียว คือ ยมกขนาดสั้น คือ การซ้ำพยางค์ he เป็นคู่ ในคำว่า he hemanta คำแรกเป็นคำอุทาน แสดงความหมายการร้องเรียก “เฮ้ย, แน่ะ, ดูก่อน” ส่วนอีกคำเป็นส่วนหนึ่งของคำว่า hemanta “ฤดูหนาว”

การใช้ยมกเพียงอย่างเดียวเป็นหลักฐานทางภาษาที่ไม่หนักแน่นพอลักษณะภาษาอื่น ๆ ไม่ปรากฏแต่อย่างใด ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงจัดให้ร้อยกรองบทนี้อยู่ในกลุ่มที่เป็นไปได้น้อย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ในกลุ่มนี้ มีร้อยกรองอีก 3 บทที่มีลักษณะร่วมกัน คือ แต่งด้วยฉันท์ประเภทเดียวกัน และมีเนื้อหาสอดคล้องเสมือนว่าต่อเนื่องกัน ได้แก่ ร้อยกรองบทที่ 37, 44 และ 65 แต่ละบทมีลักษณะภาษาที่ตรงกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ ดังนี้

malayajapaṅkaliptatanavo navahāralatāvibhūṣitāḥ
sitataradantapatrakṛtavaktraruco rucirāmalāṃśukāḥ /
śaśabhṛti vitatadhāmni dhavalayati dharāmatibhāvyatāṃ gatāḥ
priyavasatiṃ vrajanti sukhameva nirastabhiyo ’bhisārikāḥ //37//
บรรดาหญิงใจกล้าผู้ไร้ความกลัวลูบไล้เรือนร่างด้วยเครื่องประทิ่นจาก
ภูเขามัลยะ ประดับเถาลดาคือสร้อยไข่มุกเส้นใหม่ มีใบหน้าสว่างด้วยซี่ฟัน
ที่ขาวยิ่ง สวมผ้าขาวผ่องไร้มลทิน ได้รับความงามยิ่งภายใต้ดวงจันทร์ที่
ขาวกระจ่างและเรืองรอง ไปสู่ที่อยู่อันน่าพึงใจอย่างง่ายดายนั่นเทียว

ร้อยกรองบทนี้แต่งด้วยฉันท์ศศิวทนา 21 พยางค์ซึ่งนับว่าเป็นฉันท์ที่มีจำนวนหลายพยางค์ ทั้งบทปรากฏเพียงประโยคเดียว ประโยคในร้อยกรองบทนี้จึงถือว่ายาว กริยาหลักของประโยคคือ vrajanti “ย่อมไป” อยู่ในบาทที่ 4 ซึ่งถือเป็นส่วนท้ายของบทประพันธ์ ส่วนสำคัญของประโยคจึงอยู่ตอนท้ายร้อยกรอง

มีการใช้สมาสยาว คือ sitataradantapatrakṛtavaktraruc “มีใบหน้าสว่างด้วยซี่ฟันที่ขาวยิ่ง” ประกอบด้วยคำจำนวน 6 คำ ได้แก่ sitatara “ขาวยิ่ง” danta “ฟัน” patra “ใบ, ซี่” kṛta “ทำแล้ว” vaktra “ใบหน้า” ruc “ความงาม”

นอกจากนี้ ร้อยกรองบทนี้ปรากฏการใช้อนุปราสะหลายครั้ง ดังนี้

วฤตตยนุปราสะเกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 14 ครั้ง r และ v 8 ครั้ง bh และ l 5 ครั้ง m y และ s 4 ครั้ง k dh และ n 3 ครั้ง c j p และ ś 2 ครั้ง จะเห็นว่าพยัญชนะที่ซ้ำกันมากที่สุดคือ t

เฉกานุปราสะปรากฏในการซ้ำพยัญชนะต่อไปนี้เป็นคู่

1. n กับ v ใน ta**n**a**v**o **n**a**v**a ในบาทที่ 1
2. r กับ c ใน **r**u**c**o **r**u**c**irā ในบาทที่ 2

อันตยนุปราสะจะเห็นได้จากการลงท้ายทุกบาทด้วยเสียง āḥ ดังนี้

malayajapaṅkaliptatanavo navahāralatāvibhūṣit**āḥ**
sitataradantapatrakṛtavaktraruco rucirāmalāṃśuk**āḥ** /
śaśabhṛti vitatadhāmni dhavalayati dharāmatibhāvyatāṃ gat**āḥ**
priyavasatiṃ vrajanti sukhameva nirastabhiyo ’bhisārik**āḥ** //

rajanipurandhrirodhratilakastimiradvipayūthakesarī
rajatamayo ’bhiṣekakalaśaḥ kusumāyudhamedinīpateḥ /
ayamudayācalaikacūḍāmaṇirabhinavadarpaṇo diśām
udayati gaganasarasi haṃsasya hasanniva vibhramaṃ śaśī //44//

ดวงจันทร์กำลังขึ้นไป ประหนึ่งว่ากำลังยิ้มเยาะความไม่แน่นอนของหงส์ในสระน้ำคือพระอาทิตย์บนท้องฟ้า ดวงจันทร์นี้มีต้นกฤษณาและต้นนางแย้มเป็นคู่รักในยามกลางคืน เป็นประหนึ่งราชสีห์ในท่ามกลางโขลงช้างสีดำ เป็นหม้อกลศเงินสำหรับพิธีอภิเษกของพระกามเทพผู้เป็นราชา เป็นจุฑามณีเม็ดเดียวที่ภูเขาทางทิศตะวันออก และเป็นกระจกบานใหม่ของทิศทั้งหลาย

ร้อยกรองบทนี้แต่งด้วยฉันท์ศศิวทนา 21 พยางค์ซึ่งนับว่าเป็นฉันท์ที่มีจำนวนหลายพยางค์ ทั้งบทปรากฏเพียงประโยคเดียว ประโยคในร้อยกรองบทนี้จึงถือว่ายาว กริยาหลักของประโยคคือ udayati “ย่อมขึ้นไป” อยู่ในบาทที่ 4 ซึ่งถือเป็นส่วนท้ายของบทประพันธ์ ส่วนสำคัญของประโยคจึงอยู่ตอนท้ายร้อยกรอง

เฉกานุปราสะปรากฏในการซ้ำพยัญชนะ h กับ s เป็นคู่ใน **h**aṃ**s**asya **h**a**s**anniva ในบาทที่ 4

ลาฏานุปราสะจะเห็นได้จากการซ้ำคำว่า **udaya** ในบาทที่ 3 และ 4 ในความหมายเดียวกัน กล่าวคือ บาทที่ 3 หมายถึงการขึ้นไปของพระอาทิตย์ ส่วนในบาทที่ 4 เป็นคำกริยาแปลว่า “ย่อมขึ้นไป”

นอกจากนี้ยังมีการวางคำกริยาไว้หน้าบาทด้วย จะเห็นจากการวางคำ **udayati** ซึ่งเป็นคำกริยาหลักของประโยคไว้หน้าบาทที่ 4

viyati visarpatīva kumudeṣu bahūbhavatīva yoṣitāṃ
pratiphalatīva jaṭharaśarakāṇḍavipāṇḍuṣu gaṇḍabhittiṣu /
ambhasi vikasatīva hasatīva sudhādhavaleṣu dhāmasu
dhvajapaṭapallaveṣu lalatīva samīracaleṣu candrikā //65//
บนท้องฟ้า ดวงจันทร์ดูเหมือนกำลังเคลื่อนคล้อย
ท่ามกลางดอกบัว ดวงจันทร์ประหนึ่งเพิ่มจำนวน
บนโหนกแก้มที่ซีดดุจคันศรที่แข็งของเหล่าสตรี ดวงจันทร์เสมือนว่า
สะท้อนอยู่
บนผืนน้ำ ดวงจันทร์ประดุจฉายแสง
ในบ้านที่ขัดถูจนขาวแล้ว ดวงจันทร์เสมือนหนึ่งกำลังหัวเราะ
และบนผืนธงที่พลิ้วไหวไปตามลม ดวงจันทร์ราวกับว่ากำลังเล่นสนุก

ร้อยกรองบทนี้แต่งด้วยฉันท์ศศิวทนา 21 พยางค์ซึ่งนับว่าเป็นฉันท์ที่มีจำนวนหลายพยางค์ ประกอบด้วยประโยค 6 ประโยค
มียมกขนาดสั้นปรากฏ 2 แห่งดังนี้

viyati visarpa**tīva** kumudeṣu bahūbhava**tīva** yoṣitāṃ
pratiphalatīva jaṭharaśarakāṇḍavipāṇḍuṣu gaṇḍabhittiṣu /
ambhasi vika**satīva** ha**satīva** sudhādhavaleṣu dhāmasu
dhvajapaṭapallaveṣu lalatīva samīracaleṣu candrikā //65//

CHULALONGKORN UNIVERSITY

1. ในบาทที่ 1 tīva ใน visarpa**tīva** “ดูเหมือนกำลังเคลื่อนไป” กับ bahūbhava**tīva** “ประหนึ่งเพิ่มจำนวน”

2. ในบาทที่ 2 satīva ใน vika**satīva** “ประดุจฉายแสง” กับ ha**satīva** “ประหนึ่งกำลังหัวเราะ”

นอกจากนี้ ยังมีการวางคำกริยาไว้หน้าบาทด้วย ดังจะเห็นได้จากการวางคำ pratiphalatīva “สะท้อน” อยู่หน้าบาทที่ 2

จะเห็นได้ว่า ร้อยกรองทั้งสามบทนี้มีเนื้อหาเสมือนว่าเป็นเรื่องเดียวกัน ทั้งยังแสดงให้เห็นลักษณะร่วมกันประการสำคัญ คือ แต่งด้วยฉันทลักษณ์เดียวกัน นอกจากนี้ ร้อยกรองบทที่ 37 และ 44 ก็มีลักษณะภาษาที่พ้องกับวัจนลีลาของพาณะหลายประการซึ่งเมื่อพิจารณาแล้วบางคนอาจเชื่อว่าเป็นผลงานของพาณะและจัดอยู่ในกลุ่มเป็นไปได้ข้างต้น อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัย

ยังไม่ปักใจเชื่อว่าทั้งสามบทนี้จะเป็นผลงานของพาณะ เนื่องจากมีข้อน่าสงสัยบางประการเกี่ยวกับฉันทลักษณ์

ผู้ที่กล่าวว่าร้อยกรองทั้งสามบทนี้แต่งด้วยฉันท์ศศิวทนา 21 พยางค์ คือ Tubb (2014: 335) ซึ่งกล่าวว่า "...the meter is not defined in any of the existing Sanskrit treatises, but it appears to be based on the meter **śaśivadanā**, defined as follows in the early work on prosody by **Piṅgala**:"

เมื่อผู้วิจัยได้สืบค้นในตำราฉันทศาสตร์เล่มต่างๆ พบว่า ฉันท์ศศิวทนาเป็นฉันท์ที่ไม่ปรากฏในตำราทั่วไปตามที่ Tubb ได้กล่าวไว้จริง เช่น ใน*สุวฤตตติลกะ* ตำราแต่งฉันท์วรรณพฤตของ เกษเมนทระ นักวรรณคดีในคริสต์ศตวรรษที่ 11 หรือในหนังสือที่ใช้ในยุคปัจจุบันอย่างเช่นภาคผนวกฉันทลักษณ์ในพจนานุกรมภาษาสันสกฤต-อังกฤษของ Apte ภาคผนวกฉันท์ในตำราไวยากรณ์สันสกฤตของ Macdonell ก็ไม่ปรากฏฉันท์ศศิวทนาแต่อย่างใด ส่วนใหญ่ฉันท์วรรณพฤต 21 พยางค์ที่ปรากฏบ่อยที่สุดอันเนื่องมาจากความนิยมในหมู่กวีก็คือ ฉันท์สรัคธรา

อย่างไรก็ตาม แม้ศศิวทนาจะเป็นฉันท์ที่ไม่เป็นที่นิยมเท่าฉันท์สรัคธรา แต่ก็มิใช่ว่าจะไม่มีตำราเล่มใดกล่าวไว้ ดังจะเห็นได้จากตำรา*วฤตตรัตนากร*ของเกทรภัฏฏะที่กล่าวถึงฉันท์ศศิวทนาไว้เช่นกัน แต่ปัญหามีอยู่ว่า ฉันทลักษณ์ของฉันท์ศศิวทนาใน*วฤตตรัตนากร*กับ*ปิงคลสูตร*นั้นไม่ตรงกัน

ฉันทลักษณ์ของฉันท์ศศิวทนาใน*ปิงคลสูตร*ซึ่งปรากฏในร้อยกรองทั้งสามบทมีดังนี้

UUUU_U_UUU_, UU_UU_U_U_

ในขณะที่วฤตตรัตนากรกล่าวถึงฉันทลักษณ์ของฉันท์ศศิวทนาต่างออกไป ดังนี้

UUUU_ _

จะเห็นว่า ฉันท์ศศิวทนาใน*วฤตตรัตนากร*กลายเป็นฉันท์ขนาดสั้น คือ ประกอบด้วย 6 พยางค์ในแต่ละบาทเท่านั้น ทั้งนี้ มีอรรถกถาอีกสามเล่มสนับสนุน ได้แก่ *สุกวิหฤทยานันทินี ฉันโทวฤตติ* และ*ปัญจิกา* แสดงถึงการยอมรับว่าฉันท์ศศิวทนาใน*วฤตตรัตนากร*ก็ปรากฏอยู่จริงด้วยเช่นกัน

นอกจากนี้ มีข้อน่าสังเกตอีกประการหนึ่ง Tubb อ้างว่าฉันทลักษณ์ของฉันท์ศศิวทนานั้นปรากฏในตำรา*ปิงคลสูตร* เมื่อผู้วิจัยสืบค้นตำราดังกล่าว พบว่า ปิงคละกล่าวว่าฉันท์ประเภทนี้มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า "ปัญจกาวลี" และยกตัวอย่างจากวรรณคดีสันสกฤตเรื่อง *ศิศุปาลวธะ* 3.81 มาประกอบ ดังนี้

turagaśatākulasya paritaḥ paramekaturaṃgajanmanaḥ
pramathitabhūbhṛtaḥ pratipathaṃ mathitasya bhṛśaṃ mahībhṛtā /
paricalato balānujabalasya puraḥ satataṃ dhṛtaśriyaś
ciravigataśriyo jalanidheśca tadā bhavadantaraṃ mahat //

มัลลินาถะ อรรถกถาจารย์คนสำคัญผู้แต่งอรรถาธิบายวรรณคดีมหากาวยะกล่าวว่า ฉันท์ที่ใช้แต่งร้อยกรองบทนี้คือ ปัญจกาวลี “pañcakāvalī vṛttam” โดยไม่มีการอ้างชื่อ “ศศิวทนา” ไว้แต่อย่างใด และบัดนี้ผู้วิจัยยังไม่พบการอ้างชื่อฉันท์ศศิวทนาในร้อยกรองบทอื่นที่แต่งด้วยฉันทลักษณ์เดียวกัน จึงน่าสงสัยว่า ฉันท์ที่ใช้แต่งในร้อยกรองที่มีปัญหาผู้แต่งทั้งสามบทนั้นเรียกได้สองชื่อจริงหรือไม่ เหตุใดปิงคละจึงกล่าวว่าฉันท์ประเภทนี้เรียกได้สองอย่าง ทั้ง ๆ ที่โดยทั่วไปฉันท์ในวรรณคดีสันสกฤตแต่ละประเภทจะมีเพียงชื่อเดียวเท่านั้น ข้อนี้ปิงคละมิได้อธิบายไว้แต่อย่างใด ด้วยเหตุนี้ สืบเนื่องจากความไม่ลงรอยกันของฉันทลักษณ์ของฉันท์ศศิวทนาในตำราฉันท์ เราจึงมิอาจสรุปได้ว่าฉันท์ที่ใช้แต่งในร้อยกรองที่มีปัญหาเรื่องผู้แต่งทั้งสามบทนั้นคือฉันท์อะไร

ปัญหาที่สำคัญยิ่งกว่าฉันท์ที่ใช้แต่งคือฉันท์อะไรก็คือ ในร้อยกรองทั้งสามบทนั้นใช้วิธีแต่งแบบมาตราพฤตในฉันท์วรรณพฤตเช่นเดียวกัน กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ การแทนค่าพยางค์แบบมาตรา พยางค์คุรุ 1 พยางค์ในฉันท์มาตราพฤตมีค่าเท่ากับพยางค์ลฆุ 2 พยางค์ ดังนี้

malayajapaṅkaliptatanavo navahāralatāvibhūṣitāḥ
sitataradantapatrakṛtavaktraruco rucirāmalāṃśukāḥ /
śaśabhṛti **vita**tadhāmni dhava**laya**ti dharāmatibhāvyatāṃ gatāḥ
priyavasatiṃ vrajanti sukhameva nirastabhiyo ’bhisārikāḥ //37//

rajanipurandhrirodhratilakastimiradvipayūthakesarī
rajatamayo ’bhiṣekakalaśaḥ kusumāyudhamedinīpateḥ /
ayamudayācalaika**cū**ḍāmaṇi**rabhi**navadarpaṇo diśām
udayati **gaga**na**sara**si **haṃ**sasya hasanniva vibhramaṃ śaśī //44//

viyati visarpatīva kumudeṣu bahūbhavatīva yoṣitāṃ
pratiphalatīva **jaṭha**raśarakāṇḍavipāṇḍuṣu gaṇḍabhittiṣu /
ambhasi **vika**satīva hasatīva sudhādhavaleṣu dhāmasu
dhvajapaṭapallaveṣu lalatīva samīracaleṣu candrikā //65//

Chulalongkorn University

ฉันท์ที่ใช้แต่ง ไม่ว่าจะเรียกว่าเป็นศศิวทนาหรือไม่ก็ตาม จัดอยู่ในหมวดสมพฤตต หมายความว่า แต่ละบาทจะประกอบด้วยจำนวนพยางค์เท่ากัน และมีลักษณะบังคับคุรุลฆุเหมือนกัน แต่ในร้อยกรองทั้งสามบทนั้น แต่ละบาทมีจำนวนพยางค์ไม่เท่ากันอันเนื่องมาจากการใช้วิธีแทนค่าพยางค์แบบมาตราในฉันทลักษณ์ ยิ่งไปกว่านั้น เมื่อผู้วิจัยพิจารณาดูตัวอย่างฉันท์ประเภทนี้ในตำรา*ปิงคลสูตร* จะเห็นว่าตัวอย่างที่ปิงคละยกมาจาก*ศิศุปาลวธะ*นั้นลงฉันทลักษณ์ทุกประการ จึงน่าสงสัยว่า การแทนค่าลักษณะนี้ปรากฏได้ในการแต่งฉันท์วรรณพฤตหรือไม่

เมื่อกลับมาพิจารณาวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ ดังที่ได้กล่าวแล้วว่าพาณะไม่ใช้ฉันท์แปลกที่พบได้ยาก หากแต่จะใช้ฉันท์ที่พบได้ทั่วไปมากกว่า พาณะจึงไม่ใช้ฉันท์ประเภทนี้ในงานร้อยกรองของตน การไม่ปรากฏใช้เลยเป็นข้อแย้งสำคัญประการหนึ่ง นอกจากนี้ดังที่กล่าวไปแล้วในบทที่ 3 ว่า แม้พาณะจะไม่ให้ความสำคัญเรื่องขอบเขตของบาทและจังหวะหยุด อย่างไรก็ตาม พาณะก็แต่งคำประพันธ์ลงฉันทลักษณ์ทุกแห่ง ไม่ปรากฏว่าพาณะต้องแทนค่าพยางค์ลักษณะมาตราพฤตในวรรณพฤตแบบนี้แต่อย่างใด ผู้วิจัยเห็นว่า การแต่งคำประพันธ์ให้ลงฉันท

ลักษณ์เป็นเรื่องสำคัญ และเป็นวัจนลีลาที่มาแย้งลักษณะภาษาที่ตรงกันกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะที่กล่าวไปแล้วนั้นอย่างมีนัยสำคัญ ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงจัดให้ร้อยกรองทั้งสามบทดังกล่าวอยู่ในกลุ่มร้อยกรองที่เป็นไปได้น้อย

6.2.2 ร้อยกรองที่มีข้อมูลแย้งว่าเป็นผู้อื่น

เมื่อนำร้อยกรองในกลุ่มนี้มาวิเคราะห์ด้วยวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะแล้ว อาจแบ่งออกเป็น 2 กลุ่มย่อยตามความน่าจะเป็นของวัจนลีลาที่ปรากฏ ได้แก่ ร้อยกรองที่เป็นไปได้ และร้อยกรองที่เป็นไปได้น้อย เหตุที่ผู้วิจัยไม่จัดว่ามีกลุ่มที่เป็นไปได้มากในร้อยกรองกลุ่มนี้เนื่องจากมีข้อมูลแย้งว่าเป็นผู้อื่นซึ่งทำให้ความน่าเชื่อถือของข้อมูลลดลงนั่นเอง

6.2.2.1 ร้อยกรองที่เป็นไปได้

ร้อยกรองที่อยู่ในกลุ่มนี้ ได้แก่ ร้อยกรองบทที่ 2, 6, 8, 14, 43, 46, 49, 52 และ 54 จำนวนทั้งสิ้น 9 บท ดังจะได้วิเคราะห์ร้อยกรองแต่ละบทตามลำดับต่อไปนี้

> arciṣyanti vidārya vaktrakuharāṇyāsṛkkato vāsukes
> tarjanyā viṣakarburān gaṇayataḥ saṃspṛśya dantāṅkurān /
> ekaṃ trīṇi navāṣṭa sapta ṣaḍiti pradhvastasaṅkhyākramā
> vācaḥ krauñcaripoḥ śiśutvavikalāḥ śreyāṃsi puṣṇantu vaḥ //2//
> ขอความซุกซนอย่างเด็กของพระการติเกยะผู้เป็นอริของภูเขาเกราญจะ ผู้แหวกช่องปากอันเรืองรองจากมุมปากของพญานาควาสุกิ เอานิ้วชี้แตะซี่ฟันที่มีพิษหลายประการ ผู้ทำให้ลำดับเลขหายไปด้วยการท่องว่า “หนึ่ง สาม หก เจ็ด แปด เก้า” นั้น จงอำนวยความสวัสดีแก่พวกท่าน

ร้อยกรองบทนี้*สุกติมุกตาวลี*กล่าวว่าเป็นผลงานของพาณะ ส่วน*ประสันนสาหิตยรัตนากร*กล่าวว่าเป็นของโควรรธนะ[110] แต่งด้วยฉันท์ศารทูลวิกรีฑิตะ 19 พยางค์ซึ่งนับว่าเป็นฉันท์ขนาดยาว ทั้งบทมีประโยคเดียว ประโยคในร้อยกรองบทนี้จึงนับว่ายาว กริยาหลักของประโยค **puṣṇantu** “จงให้, แจกจ่าย” อยู่ในบาทที่ 4 ซึ่งเป็นตอนท้ายของร้อยกรอง ส่วนสำคัญของประโยคจึงอยู่ตอนท้าย นอกจากประโยค ยังมีลักษณะภาษาอื่นๆ ที่สอดคล้องกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะดังนี้

วฤตตยนุปราสะจะเห็นได้จากการซ้ำพยัญชนะ **v** 8 ครั้ง **k** และ **s** 5 ครั้ง **r** 4 ครั้ง **t** และ **nt** 3 ครั้ง **ś d p y ṣ ṇ** และ **kr** 2 ครั้ง สังเกตได้ว่า พยัญชนะที่ซ้ำกันมากที่สุดคือ **v** ตรงกับคำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **vāsuki** “พญานาควาสุกิ”

ศรุตยนุปราสะจะเห็นได้จากการซ้ำพยัญชนะที่อยู่ในวรรคเดียวกัน ในบาทที่ 4 มีการใช้พยัญชนะวรรคตาลวยะต่อเนื่องกัน คือ **vā**c**a**ḥ krau**ñ**c**a**ripoḥ **ś**i**ś**utvavikalāḥ

---

[110] กวีในคริสต์ศตวรรษที่ 11 ผู้แต่งวรรณคดีเรื่อง*อารยาสัปตศตี* หรือลำนำบทกวี 700 บทซึ่งได้แรงบันดาลใจจาก*คาหาสัตตสอี* วรรณคดีลำนำบทกวี 700 บทในภาษาปรากฤตมาหาราษฏรี

śreyāṃsi อีกทั้งยังมีศรุตยนุปราสะที่เชื่อมกันระหว่างบาทที่ 3 กับบาทที่ 4 ด้วย ดังจะเห็นว่า บาทที่ 3 ลงท้ายด้วยพยัญชนะ m ในคำว่า ākra**m**ā ส่วนบาทที่ 4 ขึ้นต้นด้วยพยัญชนะ v ใน คำว่า **v**ācaḥ ทั้งสองมีฐานกรณ์เดียวกันคือโอษฐยะ หรือวรรคริมฝีปากนั่นเอง

ที่น่าสนใจก็คือ สิ่งที่ทำให้ผู้วิจัยเห็นว่าร้อยกรองบทนี้เป็นไปได้ที่จะเป็นผลงานของพาณะมาจากการข่มผู้อื่นซึ่งเป็นวัจนลีลาที่ไม่ปรากฏในผลงานของกวีร่วมสมัย ดังจะเห็นว่า ร้อยกรองบทนี้มีการพรรณนาความไร้เดียงสาของพระการติเกยะที่ทรงนับฟันของพญานาควาสุกิ แม้ฟันของพญานาคจะมีพิษแต่ก็ไม่อาจทำอันตรายใด ๆ แก่พระการติเกยะได้ เป็นที่ทราบกันว่าพญานาควาสุกิเป็นแท่นบรรทมของพระวิษณุ การกล่าวถึงพญานาควาสุกิว่าไร้พิษสงจนกระทั่งพระการติเกยะแสดงอากัปกิริยาเช่นนั้นได้ จึงเป็นการข่มพระวิษณุไปด้วยโดยอ้อม จากที่กล่าวมาทั้งหมดทั้งเรื่องลักษณะภาษาและการข่มผู้อื่นอันเป็นวัจนลีลาที่โดดเด่นของพาณะ ผู้วิจัยจึงจัดว่าร้อยกรองบทนี้เป็นไปได้ที่จะเป็นผลงานของพาณะ

ete samullasadbhāso rājante kundakorakāḥ /
śītabhītā latākundamāśritā iva tārakāḥ //6//
ช่อมลุลีเหล่านั้นส่องแสงระยิบระยับ ประหนึ่งดวงดาวที่กลัวความหนาว
เหน็บมาอาศัยเถามลุลีเป็นที่พำนัก

ร้อยกรองบทนี้ *รสิกชีวนะ*กล่าวว่าเป็นผลงานของพาณะ ส่วน*ปัทยรจนา* และ*สุภาษิตรัตนสมุจจัย*กล่าวว่าเป็นผลงานของภานุกระ แต่งด้วยโศลก มีการใช้อนุปราสะหลายประเภทดังนี้

วฤตตยนุปราสะเกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 6 ครั้ง k 5 ครั้ง r และ s 3 ครั้ง m 2 ครั้ง จะเห็นว่า t เป็นพยัญชนะที่ซ้ำกันมากที่สุด

ลาฏานุปราสะจะเห็นได้จากการซ้ำคำว่า kunda “ดอกมลุลี” ในต่างคำสมาส

อันตยนุปราสะระหว่างบาทจะเห็นได้จากการลงท้ายบาทที่ 2 และบาทที่ 4 ด้วยเสียง āḥ เช่นกัน ดังนี้

ete samullasadbhāso rājante kundakorak**āḥ** /
śītabhītā latākundamāśritā iva tārak**āḥ** //

นอกจากนี้ มีการวางคำกริยาหลักของประโยคไว้หน้าบาทด้วย ดังจะเห็นจากการวางคำ rājante “ส่องแสง” หน้าบาทที่ 2 อีกด้วย สืบเนื่องจากลักษณะภาษาที่กล่าวมาทั้งหมด ผู้วิจัยจึงจัดว่าร้อยกรองบทนี้เป็นไปได้ที่จะเป็นผลงานของพาณะ

kṣipto hastāvalagnaḥ prasabhamabhihato ऽpyādadāno ऽṅśukāntaṃ
gṛhṇankeśeṣvapāstaścaraṇanipatito nekṣitaḥ saṃbhrameṇa /
āliṅgan yo ऽvadhūtastripurayuvatibhiḥ sāśrunetrotpalābhiḥ
kāmīvārdrāparādhaḥ sa dahatu duritaṃ śāmbhavo vaḥ śarāgniḥ //8//

ไฟจากศรพระศิวะเมื่อถูกซัดไปแล้วก็ไปติดอยู่ที่มือของชายาอสูรตรีปุระซึ่ง
เนตรดุจบัวขาบของพวกนางมีน้ำตาคลอ แม้พวกนางจะปัดป้องอย่างแรงก็
กลับฉวยเอาชายผ้า คว้าเข้าที่ผม ครั้นพวกนางสลัดจนตกไปแทบเท้าและ
ไม่ชายตามองเพราะกระวนกระวาย ไฟนั้นก็กลับโอบกอดพวกนาง
ประหนึ่งคู่รักมีภรรยาคนใหม่ ขอไฟนั้นจงเผาผลาญอุปสรรคของพวกท่าน

ร้อยกรองบทนี้ *สุภาษิตรัตนโกษะ*กล่าวว่าเป็นผลงานของพาณะ *สทุกติกรรณามฤตะ*และ*ทศรูปะ*กล่าวว่าเป็นผลงานของอมรุ แม้แต่ Sternbach (1979: 115) ผู้รวบรวมและตรวจชำระร้อยกรองที่มีปัญหาผู้แต่งนี้ก็ยังกล่าวว่าเป็นผลงานของอมรุด้วยเช่นกันโดยมิได้พิจารณาวัจนลีลาในบทประพันธ์แต่อย่างใด

ร้อยกรองบทนี้แต่งด้วยฉันท์สรัคธรา 21 พยางค์ นับว่าเป็นฉันท์ขนาดยาว ทั้งบทประกอบด้วยประโยคเดียว ประโยคในร้อยกรองบทนี้จึงมีขนาดยาว กริยาหลักของประโยค dahatu “จงเผา” อยู่ในบาทที่ 4 ส่วนสำคัญที่สุดของร้อยกรองจึงอยู่ตอนท้าย ลักษณะภาษาที่สอดคล้องกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะมีดังนี้

วฤตตยนุปราสะจะเห็นจากการซ้ำพยัญชนะ t 8 ครั้ง v 6 ครั้ง r 5 ครั้ง bh d p และ n 4 ครั้ง h l s m และ st 3 ครั้ง dh k ṇ gn และ kṣ 2 ครั้ง จะเห็นว่าพยัญชนะที่ซ้ำกันมากที่สุดคือ t รองลงมาคือ v ตรงกับวฤตตยนุปราสะที่เป็นวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ

อันตยนุปราสะระหว่างบาทจะเห็นได้จากการลงท้ายบาทที่ 3 และบาทที่ 4 ด้วยเสียง iḥ เช่นเดียวกัน ดังนี้

ālikṅgan yo 'vadhūtastripurayuvatibhiḥ sāśrunetrotpalābh**iḥ**
kāmīvārdrāparādhaḥ sa dahatu duritaṃ śāmbhavo vaḥ śarāgn**iḥ** //

นอกจากนี้ ในร้อยกรองบทนี้ยังปรากฏการเลือกใช้คำเดียวกันในตำแหน่งเดียวกันด้วย คือคำว่า duritaṃ ในบาทที่ 4 ตรงกับ*จัณฑีศตกะ*บทที่ 66, 70 และ 101 ซึ่งพาณะเลือกใช้คำว่า duritaṃ ในตำแหน่งเดียวกัน ดังนี้

vidrāṇe rudravṛnde savitari tarale vajriṇi dhvastavajre
jātāśaṅke śaśāṅke viramati maruti tyaktavaire kubere /
vaikuṇṭhe kuṇṭhitāstre mahiṣamatiruṣaṃ pauruṣopaghnanighnaṃ
nirvighnaṃ nighnatī vaḥ śamayatu **duritaṃ** bhūribhāvā bhavānī //66//

nistriṃśenocitaṃ te viśasanamurasaścaṇḍi karmāsya ghoraṃ
vrīḍāmasyopari tvaṃ kuru dṛḍhahṛdaye muñca śastrāṇyamūni /
itthaṃ daityaiḥ sadainyaṃ samadamapi suraistulyamevocyamānā
rudrāṇī dāruṇaṃ vo dravayatu **duritaṃ** dānavaṃ dārayantī //70//

srastāṅgaḥ sannaceṣṭo bhayahatavacanaḥ sannadordaṇḍaśākhaḥ
sthāṇurdṛṣṭvā yamājau kṣaṇamiha saruṣaṃ sthāṇurevopajātaḥ /
tasya dhvaṃsātsurārermahiṣitavapuṣo labdhamānāvakāśaḥ
pārvatyā vāmapādaḥ śamayatu **duritaṃ** dāruṇaṃ vaḥ sadaiva //101//

ยิ่งกว่านั้น ยังมีการใช้ประพันธสรรพนามตัวเดียวในบทประพันธ์ซึ่งเป็นวัจนลีลาที่ไม่ปรากฏในผลงานของกวีร่วมสมัยด้วย จากที่กล่าวมาทั้งหมด ผู้วิจัยจึงจัดว่าร้อยกรองบทนี้อยู่ในกลุ่มเป็นไปได้นั่นเอง

citrāya tvayi cintite tanubhuvā cakre tatajyaṃ dhanur
vartiṃ dhartumupāgate ṅguliyuge bāṇo guṇe yojitaḥ /
prārabdhe tava citrakarmaṇi dhanurmuktāstrabhinnā bhṛśaṃ
bhittiṃ drāgavalambya keśava ciraṃ sā tatra citrāyate //14//
ข้าแต่พระวิษณุ ครั้นเมื่อแผ่นดินที่บอบบางระลึกถึงการวาดภาพของพระองค์ ลูกศรที่ประกอบกับสายธนูซึ่งนิ้วหัตถ์ทั้งคู่คีบติดกันไว้เพื่อจะวาดลวดลายได้ยืดสายธนูออกไป (/พาณะผู้ประกอบด้วยคุณสมบัติเมื่อนิ้วทั้งสองจรดรอไว้แล้วเพื่อแต่งคำประพันธ์ได้ทำให้ที่แห้งแล้งเป็นที่ต้องการอย่างยิ่ง) เมื่อจิตรกรรมของพระองค์เริ่มบังเกิดขึ้น ผืนแผ่นดิน ณ ที่นั้นก็แตกออกอย่างรุนแรงด้วยอาวุธที่ชัดออกมาจากธนู ค้างอยู่ชั่วขณะ แล้วก็ปรากฏลวดลายวิจิตรอยู่เป็นเวลานาน

ร้อยกรองบทนี้ *ปัทยาวลี*กล่าวว่าเป็นผลงานของพาณะ ส่วน*สุกติมุกตาวลี* กล่าวว่าเป็นผลงานของสิงหลปติ แต่งด้วยฉันท์ศารทูลวิกรีฑิตะ 19 พยางค์ นับว่าเป็นฉันท์ขนาดยาว ทั้งบทประกอบด้วยประโยคเดียว ประโยคในร้อยกรองบทนี้จึงมีขนาดยาว กริยาหลักของประโยค **citrāyate** “กลายเป็นลวดลาย” อยู่ในบาทที่ 4 ส่วนสำคัญของประโยคจึงอยู่ตอนท้าย ลักษณะภาษาอื่น ๆ ที่สอดคล้องกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะมีดังนี้

วฤตตยนุปราสะจะเห็นได้จากการซ้ำพยัญชนะ **t** 9 ครั้ง **c** 6 ครั้ง **y** 5 ครั้ง **v** และ **bh** 4 ครั้ง **n ṇ dh** และ **g** 3 ครั้ง **r k ś** และ **l** 2 ครั้ง จะเห็นว่า พยัญชนะที่ซ้ำกันมากที่สุดคือ **t** รองลงมาคือ **c** สอดคล้องกับคำสำคัญคือ **citra** “ภาพวาด” ซึ่งกวีพรรณนาว่าเป็นสิ่งที่พระวิษณุประสงค์จะกระทำ

ลาฏานุปราสะจะเห็นได้จากการใช้คำว่า **citra** “ภาพวาด” ในบาทที่ 1 และ 3 และในบาทที่ 4 กวีก็ยังใช้คำนี้เป็นคำกริยาหลักของประโยค คือ **citrāyate** “ทำให้เป็นภาพวาด, ทำให้เกิดลวดลาย”

เฉกานุปราสะจะเห็นจากการซ้ำพยัญชนะต่อไปนี้เป็นคู่
1. **rt** ใน **va*rt*iṃ dha*rt*um** ในบาทที่ *2*
2. **rm** ใน **citrakarmaṇi dhanurmuktāstrabhinnā** ในบาทที่ *3*
นอกจากนี้ยังมีการใช้เศลษะอีกหลายคำ ดังนี้

1. **bāṇa** แปลว่า “ลูกศร” หรือหมายถึงชื่อของพาณะก็ได้
2. **guṇa** แปลว่า “สายธนู” หรือ “คุณความดี” ก็ได้
3. **jyā** แปลว่า “สายธนู” หรือ “ความต้องการที่มากล้น” ก็ได้
4. **dhanur** แปลว่า “ธนู” หรือ “ที่แห้งแล้ง” ก็ได้

ด้วยเหตุนี้ ความหมายของบทประพันธ์นี้จึงมี 2 แบบ กล่าวคือ ความหมายทั่วไปหรือตามรูปศัพท์เป็นการพรรณนาความงามของลูกศรที่พระวิษณุกำลังจะแผลงไปให้ตกบนแผ่นดิน ในขณะเดียวกัน ความหมายแฝงในบทประพันธ์นี้ก็เป็นการชมตัวตนของพาณะเองโดยอ้อมและข่มพระวิษณุโดยปริยายเพราะเป็นการเทียบอานุภาพของพระวิษณุกับความสามารถและชื่อเสียงของตน ลักษณะการข่มผู้อื่นหรือการชื่นชมตัวเองนั้นเป็นวัจนลีลาที่โดดเด่นของพาณะซึ่งไม่ปรากฏในผลงานของกวีร่วมสมัย และเป็นเหตุผลสำคัญที่ทำให้ผู้วิจัยจัดให้ร้อยกรองบทนี้อยู่ในกลุ่มที่เป็นไปได้

dāhacchedananikaṣairatiśuddhasyāpi re vṛthā garimā /
yadasi tulāmadhirūḍhaṃ kāñcana guñjāphalaiḥ sārdham //20//
อนิจจาทองคำเอ๋ย เมื่อเจ้าขึ้นสู่ตราชั่งพร้อมด้วยเม็ดมะกล่ำ น้ำหนักของเจ้าผู้บริสุทธิ์อย่างยิ่งก็ไร้ความหมายด้วยการเผา การตัด และหินลองทอง

ร้อยกรองบทนี้ *สทุกติกรรณามฤตะ*กล่าวว่าเป็นผลงานของพาณะ ในขณะที่*สุภาษิตรัตนโกษะ*และ*ประสันนสาหิตยรัตนากร*กล่าวว่าเป็นของสุรภิ แต่งด้วยฉันท์อารยา

ลักษณะภาษาที่ตรงกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะมีเพียงประการเดียว คือ ศรุตยนุปราสะ ดังจะเห็นได้จากการซ้ำพยัญชนะที่อยู่ในวรรคเดียวกันในบาทที่ 3 และบาทที่ 4 ดังนี้

ya**d**asi **t**ulāma**dh**irūḍhaṃ **k**ā**ñc**ana **g**u**ñj**āpha**l**aiḥ **s**ārdham //

จะเห็นว่า d s t l และ dh เป็นพยัญชนะที่มีฐานกรณ์อยู่ในวรรคทันตยะเช่นเดียวกัน k กับ g อยู่ในวรรคกัณฐยะเหมือนกัน และ ñc กับ ñj ก็อยู่ในวรรคตาลวยะเช่นกัน

นอกจากนี้ ยังมีการใช้ประพันธสรรพนามตัวเดียวในร้อยกรองทั้งบทซึ่งไม่ปรากฏในผลงานของกวีร่วมสมัยอีกด้วย ดังจะเห็นจากการใช้ yad แทนคำว่า kāñcana “ทองคำ”

เนื่องจากร้อยกรองบทนี้มีหลักฐานทางภาษาที่สำคัญคือการใช้ประพันธสรรพนามตัวเดียวในร้อยกรองทั้งบท อีกทั้งยังมีศรุตยนุปราสะด้วย ร้อยกรองบทนี้จึงควรอยู่ในกลุ่มร้อยกรองที่เป็นไปได้

yasyodyoge balānāṃ diśi diśi valatāmujjihānai rajobhir
jambālinyambarasya sravadamaradhunīvāripūreṇa mārge /
saṃsīdaccakraśalyākulataraṇikarotpīḍitāśvīyadatta-
dvitrāvaskandamandaḥ kathamapi calati syandano bhānavīyaḥ //43//

รถศึกของพระอาทิตย์เคลื่อนไปอย่างยากลำบาก รถนั้นช้าเพราะม้าถูกฟาดสองสามครั้งด้วยมือคือรังสีที่ซัดกระหน่ำหอกลงมาและล้อรถกำลังจมลงเพราะใช้กำลัง บนทางของท้องฟ้าที่ไม่แจ่มใสเพราะฝุ่นฟุ้งขึ้นมาผสมกับกระแสน้ำจากแม่น้ำคงคาที่ไหลอยู่จนกลายเป็นก้อนเมฆทั่วทุกสารทิศ

ร้อยกรองบทนี้ *สุภาษิตรัตนโกษะ*กล่าวว่าเป็นผลงานของพาณะ ส่วน *สุภาษิตรัตนโกษะ*กล่าวว่าเป็นของภวภูติ แต่งด้วยฉันท์สรัคธรา 21 พยางค์ นับว่าเป็นฉันท์ขนาดยาว ทั้งบทประกอบด้วยประโยคเดียว ประโยคในร้อยกรองบทนี้จึงมีขนาดยาว กริยาหลักของประโยค calati “ย่อมเคลื่อนไป” อยู่ในบาทที่ 4 ส่วนสำคัญที่สุดของร้อยกรองจึงอยู่ตอนท้าย ลักษณะภาษาอื่น ๆ ที่สอดคล้องกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะมีดังนี้

มีการใช้สมาสขนาดยาวมากและข้ามระหว่างบาทที่ 3 กับบาทที่ 4 คือ saṃsī daccakraśalyākulataraṇikarotpīḍitāśvīyadattadvitrāvaskandamanda “ช้าเพราะถูกฟาดด้วยมือคือรังสีที่ซัดกระหน่ำหอกและจักรในการใช้กำลังอย่างต่อเนื่อง” ประกอบด้วยคำจำนวน 13 คำ ดังนี้ saṃsīdat “กำลังจมลง” cakra “ล้อรถ” śalya “หอก” ākula “เต็มไปด้วย” taraṇi “รังสี” kara “มือ” utpīḍita “ถูกฟาด” aśvīya “เกี่ยวกับม้า” datta “ถูกให้แล้ว” dvi “สอง” tra “สาม” avaskanda “การโจมตี” manda “ช้า” การใช้สมาสยาวที่มีขนาดยาวมากเช่นนี้สื่อให้เห็นจินตภาพของการเคลื่อนตัวไปอย่างช้าได้เช่นกัน

เฉกานุปราสะจะเห็นได้จากการซ้ำพยัญชนะเป็นคู่ดังนี้

1. mb ใน ja**mb**ālinya**mb**arasya ในบาทที่ 2
2. nd ใน dvitrāvaska**nd**ama**nd**aḥ ในบาทที่ 4

นอกจากเรื่องประโยค สมาส และอนุปราสะ ยังปรากฏการใช้ประพันธสรรพนามตัวเดียวในร้อยกรองทั้งบท คือ คำว่า yasya “ของ (รถ) ใด” ซึ่งเป็นลักษณะภาษาที่ไม่ปรากฏในกวีร่วมสมัย ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงจัดให้ร้อยกรองบทนี้อยู่ในกลุ่มที่เป็นไปได้ว่าเป็นผลงานของพาณะ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

vakroktyā meṇṭharājasya vahantyā sṛṇirūpatām /
āviddhā iva dhunvanti mūrdhānaṃ kavikuñjarāḥ //46//
อัครกวีทั้งหลายส่ายศีรษะไปมาประหนึ่งว่าถูกวโกรกติของเมณฑราชาที่เปลี่ยนรูปเป็นขอสับช้าง (/ศัตรู) ทิ่มแทง

ร้อยกรองบทนี้ *สุภาษิตหาราวลี*กล่าวว่าเป็นผลงานของพาณะ ในขณะที่ *สูกติมุกตาวลี*กล่าวว่าเป็นของธนปาละ แต่งด้วยโศลก ฉันท์ 8 พยางค์ จะเห็นว่า ไม่เพียงแต่เนื้อความจะคล้ายกับบทสรรเสริญบุรพกวีในร้อยกรองเกริ่นนำเรื่อง*หรรษจริต* ยังมีลักษณะภาษาที่สอดคล้องกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะด้วย

ร้อยกรองนี้ประกอบด้วยประโยค 1 ประโยคครอบคลุมร้อยกรองทั้งบท ประโยคในที่นี้จึงนับว่ามีขนาดยาว

วฤตตยนุปราสะจากการซ้ำพยัญชนะ v 5 ครั้ง r 3 ครั้ง k และ m 2 ครั้ง จะเห็นว่า v เป็นพยัญชนะที่ซ้ำกันมากที่สุด ตรงกับวัจนลีลาของพาณะที่ v ซ้ำมากเป็นอันดับที่ 2 ในบรรดาพยัญชนะทั้งหมด

มีเศลษะในการใช้คำว่า **sṛṇi** ซึ่งแปลว่า “ขอสับช้าง” หรือ “ศัตรู” ก็ได้

จากลักษณะภาษาที่กล่าวมา ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการใช้ฉันท์ที่พบได้ทั่วไป ประโยคเพียงประโยคเดียวครอบคลุมร้อยกรองทั้งบท การใช้อนุปราสะและเศลษะ ผู้วิจัยจึงจัดให้ร้อยกรองบทนี้อยู่ในกลุ่มที่เป็นไปได้ว่าเป็นผลงานของพาณะ

vikacakacakalāpaḥ kiṃcidākuñcito ’yaṃ
kucakalaśaniveśī śobhate śyāmalākṣyāḥ /
madhurasaparitoṣātkiṃcidutphullakoṣe
kamala iva nilīnaḥ peṭakaḥ ṣaṭpadānām //49//
แววมยุราที่มีขนและไร้ขน โค้งมนเล็กน้อย และอยู่ในหม้อกลศคือปทุมถัน
ของนางผู้มีเนตรดำขลับ งดงามประหนึ่งกลุ่มผึ้งแอบอยู่ในดอกบัวที่
กระเปาะบานออกน้อยหนึ่งด้วยความพึงพอใจในรสหวานของน้ำผึ้ง

ร้อยกรองบทนี้ *สุภาษิตหาราวลี*กล่าวว่าเป็นผลงานของพาณะ *สุภาษิตาวลี* กล่าวว่าเป็นของปุณยะ ในขณะที่*ศารงคธรปัทธติ*กล่าวว่าอาจเป็นผลงานของพาณะ ปุณยะ หรือกาลิทาส สะท้อนให้เห็นความไม่มั่นใจในตัวแหล่งข้อมูล ร้อยกรองนี้แต่งด้วยฉันท์มาลินี 15 พยางค์ ทั้งบทประกอบด้วยประโยคเดียว ประโยคในร้อยกรองนี้จึงถือว่ายาว ลักษณะภาษาอื่น ๆ ที่โดดเด่นและสอดคล้องกับวัจนลีลาของพาณะคือศัพทาลังการ ดังนี้

ยมกปรากฏในการซ้ำพยางค์ kaca ในบาทที่ 1 คือ vi**kacakaca**kalāpa ชุดแรกเป็นส่วนหนึ่งของคำว่า vi**kaca** “ไร้ขน” ส่วนอีกชุดหนึ่งแปลว่า “มีขน”

วฤตตยนุปราสะเกิดจากการซ้ำพยัญชนะ k 10 ครั้ง c และ l 5 ครั้ง n 4 ครั้ง p d m t และ ś 3 ครั้ง r v ṣ และ ś 2 ครั้ง สังเกตว่า พยัญชนะที่ซ้ำกันมากที่สุดคือ k ตรงกับคำสำคัญในร้อยกรอง คือ คำว่า **k**alāpa “แววมยุรา” ซึ่งเป็นประธานของประโยค

เฉกานุปราสะจากการซ้ำพยัญชนะ k และ c เป็นคู่ในบาทที่ 1 ในสมาสว่า vi**k**a**c**a**k**a**c**akalāpa

ลาฏานุปราสะจะเห็นได้จากการซ้ำคำว่า kiṃcid “เล็กน้อย” ในบาทที่ 1 และบาทที่ 3

จากที่กล่าวมาทั้งหมด ผู้วิจัยจึงจัดให้ร้อยกรองบทนี้อยู่ในกลุ่มที่เป็นไปได้ว่าเป็นผลงานของพาณะ

saṃviṣṭo grāmadevyāstṛṇaghaṭitakuṭīkuḍyakoṇaikadeśe
śīte saṃvāti vāyau himakaṇini kaṇaddantapaṃktidvayāgraḥ /
pānthaḥ kanyāṃ niśīthe parikalitajarattantusantānagurvīṃ
grīvāpādāgrajānudvayaghaṭanaraṭatkarpaṭāṃ prāvṛṇoti //52//

เวลาสองยาม เมื่อลมหนาวที่มีละอองหิมะพัดมา นักเดินทางผู้ซึ่งฟันหน้าทั้งบนและล่างกระทบกันจนเกิดเสียงนั้นเข้าไปในที่หนึ่งตรงมุมกำแพงกุฏิหญ้าของเทวาลัยประจำหมู่บ้าน แล้วห่มผ้าตนเองเหมือนหญิงสาวร่างใหญ่ด้วยการเอาเส้นเชือกเก่าๆ ที่หาได้มาผูกต่อกัน ทำให้ผ้าขี้ริ้วมีเสียงเล็ดลอดจากการขยับเขยื้อนคอ ปลายเท้า และเข่าทั้งคู่

ร้อยกรองบทนี้ *สทุกติกรรณามฤตะ*กล่าวว่าเป็นผลงานของพาณะ *ส่วนศารงคธรปัทธติ*กล่าวว่าเป็นผลงานของมยูระ แต่งด้วยฉันท์สรัคธรา 21 พยางค์ นับเป็นฉันท์ขนาดยาว ประกอบด้วยประโยคเดียวครอบคลุมทั้งบท ประโยคในร้อยกรองนี้จึงถือว่ายาว กริยาหลักของประโยค **prāvṛṇoti** “ห่มคลุม” เป็นคำสุดท้ายในบาทที่ 4 ส่วนสำคัญของประโยคจึงอยู่ตอนท้าย ลักษณะภาษาอื่น ๆ ที่สอดคล้องกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะมีดังนี้

การใช้สมาสขนาดยาว 2 แห่ง

1. **tṛṇaghaṭitakuṭīkuḍyakoṇaikadeśa** “ที่แห่งหนึ่งมุมกำแพงกุฏิหญ้า” ประกอบด้วยคำ 7 คำ คือ **tṛṇa** “หญ้า” **ghaṭita** “ทำ, ผลิต” **kuṭī** “กุฏิ” **kuḍya** “กำแพง” **koṇa** “มุม” **eka** “หนึ่ง” **deśa** “สถานที่”

2. **grīvāpādāgrajānudvayaghaṭanaraṭatkarpaṭa** “ทำให้ผ้าขี้ริ้วมีเสียงเล็ดลอดจากการขยับเขยื้อนคอ ปลายเท้า และเข่าทั้งคู่” ประกอบด้วยคำ 8 คำ ดังนี้ **grīvā** “คอ” **pāda** “เท้า” **agra** “ปลาย” **jānu** “เข่า” **dvaya** “คู่” **ghaṭana** “การเคลื่อนไหว” **raṭat** “มีเสียง” **karpaṭa** “ผ้าขี้ริ้ว”

มีการใช้อนุปราสะต่างๆ อย่างแพรวพราวดังนี้

ลาฏานุปราสะจะเห็นได้จากการซ้ำคำที่มีความหมายเดียวกันหรือคำที่มาจากธาตุตัวเดียวกัน ดังนี้

1. การใช้คำว่า **ghatita** “เชื่อมต่อ, ทำ, สร้าง” และ **ghatana** “การเชื่อมโยง, การเคลื่อนไหว” ทั้งสองคำมาจากธาตุ **ghat** “เชื่อมโยง” เช่นเดียวกัน

2. การใช้คำว่า **dvaya** “คู่, จำนวนสอง” ในบาทที่ 2 และบาทที่ 4

3. การใช้คำว่า **agra** “ยอด, ปลาย” ในบาทที่ 2 และบาทที่ 4

เฉกานุปราสะเกิดจากการซ้ำพยัญชนะเป็นคู่ต่อไปนี้

1. nt ใน parikalitajaratta**nt**usa**nt**ānagurvīṃ ในบาทที่ 3

2. gr ใน **gr**īvāpādā**gr**ajānudvayaghaṭanaraṭatkarpaṭa ในบาทที่ 4

3. k และ ṇ ใน hima**k**a**ṇ**ini **k**a**ṇ**addantapaṃktidvayāgra ในบาทที่ 2

ศรุตยนุปราสะจะเห็นได้จากการซ้ำพยัญชนะที่อยู่ในวรรคมูรธันยะในสมาส **tṛ**ṇa**gh**a**ṭ**ita**k**u**ṭ**ī**k**u**ḍ**ya**k**o**ṇ**aikadeśa จะเห็นว่า ทั้ง ṇ ṭ ḍ ต่างอยู่ในวรรคเดียวกันทั้งสิ้น

อันตยนุปราสะเชื่อมระหว่างท้ายบาทที่ 1 กับต้นบาทที่ 2 ดังนี้

saṃviṣṭo grāmadevyāstṛṇaghaṭitakuṭīkuḍyakoṇaikadeśe
śīte saṃvāti vāyau himakaṇini kaṇaddantapaṃktidvayāgraḥ /

จากที่กล่าวมาทั้งหมด ผู้วิจัยจึงจัดให้ร้อยกรองบทนี้อยู่ในกลุ่มที่เป็นไปได้ว่าเป็นผลงานของพาณะ

sanmārge tāvadāste prabhavati puruṣastāvadevendriyāṇāṃ
lajjāṃ tāvadvidhatte vinayamapi samālambate tāvadeva /
bhrūcāpākṛṣṭamuktāḥ śravaṇapathajupo nīlapakṣamāna ete
yāvallīlāvatīnāṃ na hṛdi dhṛtamuṣo dṛṣṭibāṇāḥ patanti //54//
สายตาประดุจลูกศรของสาวงามที่มีปีกศรสีนิล ยาวถึงบริเวณหู น้าวมาด้วยคิ้วดุจคันธนูแล้วแผลงไป ย่อมไม่ตกลงในหัวใจตราบใดที่บุรุษยังตั้งอยู่ในทางที่ถูกต้อง ยังควบคุมอินทรีย์ ยังมีความละอาย และยังข่มใจไว้ได้

ร้อยกรองบทนี้ *สุภาษิตรัตนโกษะ สูกติมุกตาวลี ศารงคธรปัทธติ วิทัคธชนวัลลภา* และ*รสิกชีวนะ*กล่าวว่าเป็นผลงานของพาณะ ส่วน*สุภาษิตาวลี*เป็นเล่มเดียวที่กล่าวว่าเป็นผลงานของธรรมกีรติ แต่งด้วยฉันท์สรัคธรา 21 พยางค์ นับเป็นฉันท์ขนาดยาว

แม้ร้อยกรองบทนี้จะประกอบด้วยประโยค 4 ประโยคโดยวัดจากกริยาหลัก 4 ตัว ได้แก่ āste “ขว้าง” prabhavati “ควบคุม” vidhatte “ให้, กระทำ” และ samālambate “รักษา” แต่การใช้ tāvat “โดยประการนั้น” คั่นทีละประโยคนั้นมีลักษณะเช่นเดียวกับการใช้สรรพนาม tad “สิ่งนั้น” คั่นทีละประโยคในหรรษจริต 3.3 ด้วยเหตุนี้ แม้จะมีประโยคขนาดสั้นหลายประโยค แต่ก็ยังอาจเทียบเคียงได้กับลักษณะภาษาที่เคยปรากฏในร้อยกรองของพาณะ ยิ่งกว่านั้น จะเห็นว่ามีการใช้ yāvat “โดยประการใด” ซึ่งเป็นนิบาตที่สัมพันธ์กับ tāvat เพียงตัวเดียวเท่านั้น สอดคล้องกับการใช้ประพันธสรรพนามเพียงตัวเดียวในร้อยกรอง 1 บท ซึ่งไม่พบในวัจนลีลาของกวีร่วมสมัย

นอกจากนี้ ยังมีการใช้อนุปราสะอย่างแพรวพราวอีกด้วย ดังนี้

วฤตตยนุปราสะเกิดจากการซ้ำพยัญชนะ v 11 ครั้ง t 9 ครั้ง p 6 ครั้ง d n และ m 5 ครั้ง l 4 ครั้ง ṣ ṇ และ y 3 ครั้ง dh และ s 2 ครั้ง จะเห็นว่า พยัญชนะที่ซ้ำมากที่สุด ได้แก่ v และ t ตามลำดับ สอดคล้องกับวฤตตยนุปราสะที่เป็นวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ คือ พยัญชนะที่ซ้ำกันมากที่สุด คือ t และ v ตามลำดับ

เฉกานุปราสะเกิดจากการซ้ำพยัญชนะสังโยค st ระหว่าง **āste** กับ puruṣa**st**āvad ในบาทที่ 1

ลาฏานุปราสะจะเห็นจากการซ้ำ tāvat “โดยประการนั้น” เป็นคู่ในบาทที่ 1 และบาทที่ 2

ศรุตยนุปราสะจะเห็นได้จากการซ้ำพยัญชนะที่มีฐานกรณ์วรรคทันตยะในบาทที่ 4 ดังนี้ yāva**llīl**āva**tīn**āṃ **n**a hṛ**d**i **dh**ṛ**t**amuṣo **d**ṛṣṭibāṇāḥ pa**t**a**nt**i จะเห็นว่าพยัญชนะ ll l t n d dh และ nt ล้วนแล้วแต่มีฐานกรณ์เป็นทันตยะทั้งสิ้น

จากที่กล่าวมา ทำให้สรุปได้ว่า เป็นไปได้ว่าร้อยกรองบทนี้เป็นผลงานของพาณะ

6.2.2.2 ร้อยกรองที่เป็นไปได้น้อย

บทประพันธ์ที่จัดอยู่ในกลุ่มนี้ ได้แก่ ร้อยกรองบทที่ 9, 17, 19, 39 และ 45 รวมทั้งสิ้น 5 บท ดังจะได้วิเคราะห์ตามลำดับต่อไปนี้

gataprāyā rātriḥ kṛśatanu śaśī sīdata iva
pradīpo ˙yaṃ nidrāvaśamupagato ghūrṇata iva /
praṇāmānto mānastyajasi na tathāpi krudhamaho
kucapratyāsattyā hṛdayamapi te caṇḍi kaṭhinam //9//
แม้ราตรีที่มีร่างบอบบางใกล้จะจากไป ดวงจันทร์ประหนึ่งว่าจะเลือนหายไป ดวงประทีปเหมือนได้ล่วงเข้าสู่นิทราแล้วกำลังจะดับไป ความเย่อหยิ่งจองหองก็สิ้นสุดไปด้วยการยกย่อง กระนั้นก็ตาม พระองค์ไม่ละทิ้งความพิโรธเลย ข้าแต่พระนางจัณฑี เมื่อได้อยู่ใกล้ทรวงอก แม้หทัยของพระองค์ก็แข็งยิ่งนัก

ร้อยกรองบทนี้ *สุภาษิตาวลี*และ*ปุราตนประพันธสังครหะ*กล่าวว่าเป็นผลงานของพาณะ ในขณะที่*สุภาษิตรัตนโกษะ*และ*ประสันนสาหิตยรัตนากร*กล่าวว่าเป็นผลงานของมโหทธิ ลักษณะภาษาที่ตรงกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะมีดังนี้

วฤตตยนุปราสะจะเห็นได้จากการซ้ำพยัญชนะ t 7 ครั้ง n และ m 5 ครั้ง p ś และ pr 4 ครั้ง y d s v และ k 3 ครั้ง จะเห็นว่า พยัญชนะที่ซ้ำกันมากที่สุดคือ t ซึ่งตรงกับวฤตตยนุปราสะที่ได้วิเคราะห์ไว้ในบทที่ 3

ลาฏานุปราสะจะเห็นจากการซ้ำคำว่า gata ในบาทที่ 1 และบาทที่ 3 จัดเป็นลาฏานุปราสะประเภทซ้ำคำนามในต่างคำสมาส กล่าวคือ คำแรกปรากฏใน **gata**prāya ส่วนอีกคำหนึ่งปรากฏในคำว่า upa**gata**

อันตยนุปราสะระหว่างบาทจะเห็นได้จากการลงท้ายบาทที่ 1 และบาทที่ 2 ด้วยคำว่า iva เหมือนกัน ส่งผลให้มีเสียงสุดท้ายของบาทเป็นเสียงเดียวกัน

อย่างไรก็ตาม ฉันท์ศิขริณีก็ไม่เคยปรากฏใช้ในร้อยกรองของพาณะแต่อย่างใด ยิ่งกว่านั้น ร้อยกรองบทนี้ประกอบด้วยประโยคขนาดสั้นจำนวน 6 ประโยค ดังนี้

1. gataprāyā rātriḥ kṛśatanu “ราตรีที่มีร่างบอบบางใกล้จะจากไป”
2. śaśī sīdata iva “ดวงจันทร์ประหนึ่งว่าเลือนหายไป”
3. pradīpo ˙yaṃ nidrāvaśamupagato ghūrṇata iva “ดวงประทีปเหมือนได้ล่วงเข้าสู่นิทราแล้วกำลังจะดับไป”
4. praṇāmānto mānas “ความเย่อหยิ่งจองหองก็สิ้นสุดไปด้วยการยกย่อง”

5. tyajasi na tathāpi krudhamaho “กระนั้นก็ตาม พระองค์ไม่ละทิ้งความพิโรธเลย”

6. kucapratyāsattyā hṛdayamapi te caṇḍi kaṭhinam “ข้าแต่พระนางจัณฑี เมื่อได้อยู่ใกล้ทรวงอก แม้หทัยของพระองค์ก็แข็งยิ่งนัก”

ทั้งการไม่ปรากฏฉันท์และการใช้ประโยคสั้นถึง 6 ประโยคเป็นวัจนลีลาที่ไม่ปรากฏในงานร้อยกรองของพาณะมาก่อน ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงจัดให้ร้อยกรองบทนี้อยู่ในกลุ่มที่เป็นไปได้น้อย

dāmodarakarāghātavihvalīkṛtacetasā /
dṛṣṭaṃ cāṇūramallena śatacandraṃ nabhastalam //17//
นักมวยปล้ำจาณูระได้เห็นท้องฟ้าที่มีดวงจันทร์นับร้อยดวงแล้วด้วยความรู้สึกตัวที่อ่อนแรงลงหลังจากพระกฤษณะเอามือฟาดลงไป

ร้อยกรองบทนี้ *ศารงคธรปัทธติ*กล่าวว่าเป็นผลงานของพาณะ ส่วน*ปัทยรจนา*กล่าวว่าเป็นของกษีรสวามิน แต่งด้วยโศลก 8 พยางค์ ทั้งบทประกอบด้วยประโยคเดียว ประโยคในร้อยกรองนี้จึงถือว่ายาว ลักษณะภาษาอื่น ๆ ที่สอดคล้องกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะมีดังนี้

มีสมาสยาวข้ามบาทระหว่างบาทที่ 1 กับบาทที่ 2 คือ dāmodarakarāghāta-vihvalīkṛtacetas “ความรู้สึกตัวอ่อนแรงลงหลังจากพระกฤษณะเอามือฟาดลงไป” ประกอบด้วยคำจำนวน 6 คำ ดังนี้ dāmodara “พระกฤษณะ” kara “มือ” āghāta “การโจมตี, การสังหาร” vihvalīkṛta “ถูกทำให้สับสน” มาจาก vihvala “สับสน, กระวนกระวายใจ” สมาสกับ kṛta “ถูกทำ” จึงนับเป็น 2 คำ cetas “ความรู้สึกตัว”

มีการวางคำกริยาอยู่หน้าบาท ได้แก่ dṛṣṭa “ถูกเห็นแล้ว” ซึ่งเป็นคำกริยากฤตซึ่งทำหน้าที่เสมือนกริยาหลักของประโยค เป็นคำแรกของบาทที่ 3

เนื่องจากลักษณะภาษาที่สอดคล้องกับวัจนลีลาของพาณะมีค่อนข้างน้อยและไม่โดดเด่น ผู้วิจัยจึงจัดให้ร้อยกรองบทนี้อยู่ในกลุ่มที่เป็นไปได้น้อย

dāridryānalasaṃtāpaḥ śāntaḥ saṃtoṣavāriṇā /
yācakāśāvighātāntardāhaḥ kenopaśāmyate //19//
ความร้อนจากไฟแห่งความยากจนสงบได้ด้วยน้ำแห่งความสันโดษ แต่ไฟภายในที่ทำลายความหวังของยาจกใครเล่าจะดับได้

ร้อยกรองบทนี้*โภชประพันธ์*กล่าวไว้แห่งหนึ่งว่าเป็นผลงานของพาณะ ทว่ากล่าวอีกแห่งหนึ่งว่าเป็นของมาฆะ (Sternbach, 1978: 128) ส่วน*ศารงคธรปัทธติ*กล่าวว่าเป็นของมาฆะ และ *สุภาษิตาวลี*อ้างว่าเป็นผลงานของภัฏฏปรัทยุมนะ

ลักษณะภาษาที่ตรงกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะมีประการเดียว คือ การใช้สมาสขนาดยาวข้ามบาท ดังจะเห็นได้จาก yācakāśāvighātāntardāha “ไฟภายในที่ทำลาย

ความหวังของยาจก” สมาสนี้ยาวข้ามระหว่างบาทที่ 3 กับบาทที่ 4 ประกอบด้วยคำจำนวน 5 คำ ดังนี้ **yācaka** “ยาจก, ขอทาน” **āśā** “ความหวัง” **vighāta** “ทำลาย, ขจัด” **antar** “ภายใน” **dāha** “การเผา, ไฟ” เนื่องจากลักษณะภาษาที่ตรงกันมีเพียงประการเดียว หลักฐานทางภาษาจึงถือว่าอ่อนไป ผู้วิจัยจึงจัดให้ร้อยกรองบทนี้อยู่ในกลุ่มร้อยกรองที่เป็นไปได้น้อย

mṛtyuḥ śarīragoptāraṃ vasurakṣaṃ vasuṃdharā /
duścāriṇī ca hasati svapatiṃ putravatsalam //39//
มัจจุราชย่อมหัวเราะผู้รักษาชีวิต
พระนางธรณีย่อมหัวเราะคนรักษาทรัพย์
ภรรยานิสัยไม่ดีย่อมหัวเราะสามีตนเองที่รักลูก

ร้อยกรองบทนี้ *ศารงคธรปัทธติ*กล่าวว่าเป็นผลงานของพาณะ ส่วน*สูกติมุกตาวลี*และ*สุภาษิตหาราวลี*กล่าวว่าเป็นของวยาสะ แต่งด้วยโศลก 8 พยางค์

ลักษณะภาษาที่ตรงกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ คือ ยมก ในบาทที่ 2 มีการซ้ำพยางค์ vasu ใน **vasu**rakṣaṃ **vasu**ṃdharā คำแรกแปลว่า “ทรัพย์สมบัติ” ส่วนอีกคำหนึ่งเป็นสมาส “ผู้รักษาสมบัติ” ซึ่งหมายถึง “พระแม่ธรณี” อย่างไรก็ตาม ร้อยกรองบทนี้ก็มีลักษณะภาษาบางประการที่ไม่ปรากฏในวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ คือ การแบ่งร้อยกรองออกเป็นประโยคขนาดสั้น ดังจะเห็นว่ามีประโยคขนาดสั้นจำนวน 3 ประโยค

เนื่องจากลักษณะภาษาที่ตรงกันมีเพียงประการเดียวและมีการใช้ประโยคที่ไม่ปรากฏในวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ หลักฐานทางภาษาจึงถือว่าไม่หนักแน่น ผู้วิจัยจึงจัดให้ร้อยกรองบทนี้อยู่ในกลุ่มร้อยกรองที่เป็นไปได้น้อย

vaktrāmbhojaṃ sarasvatyadhivasati sadā śoṇa evādharaste
bāhuḥ kākusthavīryasmṛtikaraṇapaṭurdakṣiṇaste samudraḥ /
vāhinyaḥ pārśvametāḥ suciraparicitāṃ naiva muñcantyabhīkṣṇaṃ
svacche ’ntarmānase ’sminkathamavanipate te ’mbupānābhilāṣaḥ //45//
ข้าแต่พระราชา พระสรัสวตีประทับอยู่ที่พระพักตร์คือดอกบัวในกาลทุกเมื่อ โอษฐ์ของพระองค์มีสีแดง (/คือแม่น้ำโศณะ) พาหาของพระองค์คือมหาสมุทรทางทิศใต้ (/พาหาข้างขวาคือมหาสมุทร) ที่ยิ่งใหญ่จนเป็นเหตุให้ระลึกถึงวีรกรรมของพระรามกากุตสถะ กองทัพเหล่านั้นไม่เคยละทิ้งการระดมสรรพกำลังใกล้พระองค์เป็นเวลานานยิ่ง พระองค์จะประสงค์ดื่มน้ำไปทำไมในเมื่อภายในพระทัยนั้นบริสุทธิ์อยู่แล้ว

ร้อยกรองบทนี้ *สุภาษิตาวลี*กล่าวว่าเป็นผลงานของพาณะ *สทุกติกรรณามฤตะ*กล่าวว่าเป็นของหริศจันทร์ *โภชประพันธ์*กล่าวว่าเป็นของกวีราชสำนักคนหนึ่งไม่ทราบ

ชื่อ และ*ประพันธจินตามณิ*กล่าวว่าเป็นผลงานของสิทธเสนะ ร้อยกรองบทนี้แต่งด้วยฉันท์สรัคธรา 21 พยางค์ นับว่าเป็นฉันท์ขนาดยาว มีลักษณะภาษาที่ตรงกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะดังนี้

เศลษะปรากฏ 2 แห่ง คือ

1. śoṇa แปลว่า “สีแดง” หรือเป็นชื่อของแม่น้ำ ก็ได้

2. dakṣiṇa แปลว่า “ทิศใต้” หรือ “ข้างขวา” ก็ได้

นอกจากนี้ยังมีอนุปราสะอีก 2 ประเภท ดังนี้

อันตยนุปราสะระหว่างบาท จะเห็นจากการลงท้ายบาทที่ 2 และบาทที่ 4 ด้วยเสียง aḥ เช่นเดียวกัน ดังนี้

vaktrāmbhojaṃ sarasvatyadhivasati sadā śoṇa evādharaste
bāhuḥ kākusthavīryasmṛtikaraṇapaṭurdakṣiṇaste samudr**aḥ** /
vāhinyaḥ pārśvametāḥ sucirāparicitāṃ naiva
muñcantyabhīkṣṇaṃ
svacche ˈntarmānase ˈsminkathamavanipate te
ˈmbupānābhilāṣ**aḥ** //

วฤตตยนุปราสะจะเห็นได้จากการซ้ำพยัญชนะ v 7 ครั้ง t และ s 6 ครั้ง r และ p 5 ครั้ง n และ m 4 ครั้ง k และ ṇ 3 ครั้ง bh dh c h sm sv และ st 2 ครั้ง จะเห็นว่า นอกจาก v และ t จะซ้ำกันมากเป็นอันดับที่ 1 และ 2 แล้ว ยังสอดคล้องกับคำสำคัญในร้อยกรองบทนี้ซึ่งก็คือ **avanipati** “พระเจ้าแผ่นดิน” ด้วย

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าจะมีลักษณะภาษาที่ตรงกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ 3 ประการ แต่ร้อยกรองนี้ก็ประกอบด้วยประโยค 5 ประโยค ทำให้ฉันท์สรัคธราไม่ซับซ้อน ต่างกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะที่มุ่งใช้พื้นที่ในฉันท์อย่างเต็มที่เป็นส่วนใหญ่ ประโยคทั้งห้าคือ

1. vaktrāmbhojaṃ sarasvatyadhivasati sadā “พระสรัสวตีประทับอยู่ที่พระพักตร์คือดอกบัวในกาลทุกเมื่อ”

2. śoṇa evādharaste “โอษฐ์ของพระองค์มีสีแดง (/คือแม่น้ำโศณะ)”

3. bāhuḥ kākusthavīryasmṛtikaraṇapaṭurdakṣiṇaste samudraḥ “พาหาของพระองค์คือมหาสมุทรทางทิศใต้ (/พาหาข้างขวาคือมหาสมุทร) ที่ยิ่งใหญ่จนเป็นเหตุให้ระลึกถึงวีรกรรมของพระรามกากุตสถะ”

4. vāhinyaḥ pārśvametāḥ sucirāparicitāṃ naiva muñcanty abhīkṣṇaṃ “กองทัพเหล่านั้นไม่เคยละทิ้งการระดมสรรพกำลังใกล้พระองค์เป็นเวลานานยิ่ง”

5. svacche ˈntarmānase ˈsminkathamavanipate te ˈmbupānābhi - lāṣaḥ “พระองค์จะประสงค์ดื่มน้ำไปทำไมในเมื่อภายในพระทัยนั้นบริสุทธิ์อยู่แล้ว”

การใช้ประโยคขนาดสั้นถึง 5 ประโยคโดยเฉพาะในฉันท์สรัคธราไม่เคยปรากฏในร้อยกรองของพาณะ ผู้วิจัยเห็นว่าประโยคเป็นเรื่องสำคัญ แม้จะมีอนุปราสะ 2 ประเภท

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

และมีเศลษะ แต่ทั้งสองก็อยู่ในข่ายของประโยคซึ่งเป็นสิ่งที่กำหนดทิศทางของภาษาเช่นกัน ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงจัดให้ร้อยกรองบทนี้อยู่ในกลุ่มที่เป็นไปได้น้อย

6.2.2.3 ร้อยกรองที่สรุปไม่ได้

ร้อยกรองที่สรุปไม่ได้ในที่นี้หมายถึงร้อยกรองที่ไม่มีวัจนลีลาตรงกันเลย หรืออาจมีบางอย่างตรงกัน แต่ไม่มีน้ำหนัก หรือมีข้อแย้งอื่น ๆ ที่ทำให้สรุปไม่ได้ ทั้งนี้ ไม่สำคัญว่าจะระบุชื่อผู้แต่งไว้อย่างไร ร้อยกรองที่อยู่ในกลุ่มนี้ได้แก่ร้อยกรองบทที่ 18 และ 35 รวมจำนวนทั้งสิ้น 2 บท ดังจะได้วิเคราะห์แต่ละบทตามลำดับ

dāridryasyāparā mūrtiryāñcā na draviṇālpatā /
jaradgavadhanaḥ śambhustathāpi parameśvaraḥ //18//
การขอคือรูปลักษณ์อีกอย่างหนึ่งของความยากจน ไม่ใช่การมีทรัพย์น้อย
แม้พระปรเมศวรผู้มีโคแก่เป็นทรัพย์ก็ยังมีความสุขได้

ร้อยกรองบทนี้*โภชประพันธ์*กล่าวว่าเป็นผลงานของพาณะ ในขณะที่*ศารงคธรปัทธติ*กล่าวว่าเป็นของวิษณุศรรมันซึ่ง Sternbach (1978: 115) กล่าวเพิ่มเติมว่า ร้อยกรองบทนี้ปรากฏในตันโตรปาขยานะ และมิได้ให้รายละเอียดว่าเป็นตันโตรปาขยานะฉบับใด อย่างไรก็ตาม ประเด็นสำคัญในคำกล่าวของ Sternbach คือ หากกล่าวถึงเรื่องการแพร่กระจายของตัวบท ร้อยกรองบทนี้ก็ไม่น่าจะใช่ผลงานของพาณะนั่นเอง

เมื่อพิจารณาลักษณะภาษา จะเห็นว่า ไม่มีลักษณะภาษาที่ตรงกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะเลย ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงจัดให้ร้อยกรองบทนี้อยู่ในกลุ่มที่เป็นไปได้น้อยที่จะเป็นผลงานของพาณะ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

bhojaḥ kalāvidrudro vā kālidāsasya mānanāt /
vibudheṣu kṛto rājā yena doṣākaro 'pyasau //35//
ท้าวโภชะผู้รู้ศิลปศาสตร์ทรงเป็นพระรุทระด้วยการให้เกียรติกาลิทาส กาลิทาสผู้เป็นที่รวมแห่งโทษนั้นคือราชาที่ท้าวโภชะทรงแต่งตั้งไว้ในหมู่ปราชญ์ (เสมือน) พระจันทร์คือราชาที่พระรุทระแต่งตั้งไว้ในหมู่เทวดา

ร้อยกรองบทนี้ *โภชประพันธ์*กล่าวว่าเป็นของพาณะโดยไม่มีตัวบทให้เทียบจากเล่มอื่น ลักษณะภาษาที่ตรงกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะมีดังนี้

เศลษะปรากฏ 2 แห่ง
1. **vibudha** แปลว่า “ปราชญ์” หรือ “เทวดา” ก็ได้

2. doṣākara แปลว่า “พระจันทร์” หรือ “ผู้เป็นแหล่งรวมความผิดทั้งหลาย”

นอกจากนี้ ยังมีเฉกานุปราสะในการซ้ำพยัญชนะสังโยค dr ใน kalāvi**dru**d**r**o ในบาทที่ 1 ด้วย

แม้จะมีลักษณะภาษาที่ตรงกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ แต่ร้อยกรองบทนี้ควรอยู่ในกลุ่มร้อยกรองที่สรุปไม่ได้ เนื่องจากพัลลาละผู้แต่งโภชประพันธ์กล่าวเพิ่มเติมถึงบริบทที่ร้อยกรองนี้ปรากฏว่า เป็นความขัดแย้งระหว่างกาลิทาสกับพาณะ ทั้งสองได้รับเชิญมาในราชสำนักของท้าวโภชะ พาณะมาถึงก่อน ส่วนกาลิทาสมาถึงช้าในเวลาเดียวกับท้าวโภชะ พาณะจึงขับร้อยกรองบทนี้เพื่อเสียดสีกาลิทาส การเสียดสีกาลิทาสก็ตรงกับลักษณะนิสัยของพาณะที่ชอบข่มหรือกระทบกระเทียบผู้อื่น ร้อยกรองบทนี้ก็ดูเหมือนว่าจะเป็นไปได้ที่จะเป็นผลงานของพาณะ

อย่างไรก็ตาม มีข้อเท็จจริงบางประการที่มาแย้งความน่าเชื่อถือของร้อยกรองบทนี้ คือ เป็นที่รู้กันว่า โภชประพันธ์เต็มไปด้วยเรื่องเล่ามุขปาฐะจำนวนมาก (Bronner, Y., Shulman ,D., Tubb, G. 2014: 15) อีกทั้งท้าวโภชะ กาลิทาส และพาณะต่างอยู่กันคนละยุคสมัยทั้งสิ้น กล่าวคือ ท้าวโภชะอยู่ในคริสต์ศตวรรษที่ 11 กาลิทาสอยู่ในช่วงประมาณคริสต์ศตวรรษที่ 5 และพาณะอยู่ช่วงต้นถึงกลางคริสต์ศตวรรษที่ 7 จึงเชื่อได้ยากว่าร้อยกรองบทนี้จะเป็นผลงานของพาณะจริง

6.3 สรุปและอภิปรายผล

จากที่กล่าวมาทั้งหมดจะเห็นว่า ร้อยกรองที่มีปัญหาเรื่องผู้แต่งทั้งหมด 68 บทเมื่อวิเคราะห์ด้วยวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะแล้ว อาจแบ่งออกเป็น 4 กลุ่มได้ดังนี้

1. ร้อยกรองที่เป็นไปได้มากซึ่งโดดเด่นด้วยลักษณะภาษาที่ไม่พบในผลงานของกวีร่วมสมัย ได้แก่ ร้อยกรองบทที่ 24, 38, 53, 58, 63, และ 11 รวมทั้งสิ้น 6 บท

2. ร้อยกรองที่เป็นไปได้ ไม่ว่าจะมีข้อมูลผู้แต่งที่ขัดแย้งหรือไม่ก็ตาม ร้อยกรองในกลุ่มนี้เมื่อนำมาวิเคราะห์แล้ว พบว่าประกอบด้วยลักษณะภาษาที่โดดเด่นแต่ยังพ้องกับลักษณะภาษาในผลงานของกวีร่วมสมัย หรืออาจมีลักษณะภาษาที่โดดเด่นเป็นของพาณะจริง แต่มีข้อมูลแย้งว่าเป็นของผู้อื่น ได้แก่ ร้อยกรองบทที่ 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 12, 13, 14, 16, 22, 25, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 36, 40, 43, 46, 48, 49, 51, 52, 54, 55, 60, 62, 66, 67 และ 68 รวมจำนวนทั้งสิ้น 34 บท

3. ร้อยกรองที่เป็นไปได้น้อย ไม่ว่าจะมีข้อมูลผู้แต่งที่ขัดแย้งกันหรือไม่ก็ตาม เมื่อนำมาวิเคราะห์แล้ว พบว่าประกอบด้วยลักษณะภาษาที่ไม่โดดเด่นหรือตรงกันค่อนข้างน้อย ได้แก่ ร้อยกรองบทที่ 5, 9, 10, 15, 17, 19, 21, 23, 26, 34, 37, 39, 41, 42, 44, 45, 47, 50, 56, 57, 64 และ 65 รวมทั้งสิ้น 26 บท

4. ร้อยกรองที่สรุปไม่ได้ หมายถึง ร้อยกรองที่ไม่มีลักษณะภาษาตรงกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะเลย หรือมีข้อแย้งอื่น ๆ ที่ทำให้สรุปไม่ได้ ได้แก่ ร้อยกรองบทที่ 18 และ 35 รวมทั้งสิ้น 2 บท

จะเห็นว่า ร้อยกรองที่มีจำนวนมากที่สุดคือร้อยกรองที่เป็นไปได้ รองลงมาคือร้อยกรองที่เป็นไปได้น้อย เป็นไปได้มาก และที่สรุปไม่ได้มีจำนวนน้อยที่สุดตามลำดับ เหตุที่กล่าวว่า “เป็นไปได้” ไม่ว่าจะมากหรือน้อยก็ตามล้วนแล้วแต่สืบเนื่องมาจากข้อเท็จจริงที่ว่า มุมมองแบบวัจนลีลามีพื้นฐานมาจากการเก็บข้อมูลทางภาษาที่ใช้จริง ผลที่ได้จากการวินิจฉัยจึงเป็นเรื่องของแนวโน้มหรือความน่าจะเป็นซึ่งขึ้นอยู่กับข้อมูลเหล่านั้น หากตรงกันหรือสอดคล้องกันมาก ก็นับว่าเป็นไปได้มาก หากไม่ตรงกันหรือตรงกันน้อยก็จะนับว่าเป็นไปได้น้อย แต่เนื่องจากกลุ่มข้อมูลที่ใช้คือกวีที่มีชีวิตอยู่ราวคริสต์ศตวรรษที่ 7 หรือประมาณ 1,300 ปีมาแล้ว หลักฐานทางประวัติศาสตร์อื่น ๆ จึงหายาก มีเพียงแต่หลักฐานตัวบทวรรณคดีของกวีที่เคยมีชีวิตอยู่ร่วมสมัยกับพาณะเท่านั้นที่ยังหลงเหลืออยู่ ถือเป็นบริบททางภาษาและวรรณคดีที่นำมาใช้เทียบกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ ส่งผลต่อการวินิจฉัยตัวบทที่มีปัญหา ดังจะเห็นได้ว่า ลักษณะภาษาแบบใดที่โดดเด่นเป็นของพาณะคนเดียวก็จะถือว่ามีค่าสูงกว่าวัจนลีลาที่พ้องกับลักษณะภาษาที่ปรากฏในผลงานของกวีร่วมสมัย สิ่งสำคัญที่ผู้วิจัยเน้นตลอดในบทนี้จึงเกี่ยวกับความเหมือนหรือลักษณะร่วมของภาษาเหล่านั้น

เมื่อความเหมือนเป็นสิ่งที่ผู้วิจัยให้ความสำคัญ คำถามสืบเนื่องจากประเด็นนี้จึงมีอยู่ว่าเพียงความเหมือนเท่านั้นจะบอกได้จริงหรือไม่ว่าเป็นผลงานของพาณะ กวีไม่มีสิทธิที่จะแสดงสิ่งที่ตรงกันข้ามกับรสนิยมทางภาษาของตนเช่นนั้นหรือ ข้อนี้มีหลักฐานสนับสนุนจากกรณีของอานันทวรรธนะ กวีและนักวรรณคดีในคริสต์ศตวรรษที่ 9 เป็นที่รู้กันในบรรดานักเรียนวรรณคดีสันสกฤตว่า อานันทวรรธนะเป็นเจ้าทฤษฎีธวนิหรือความหมายแฝงซึ่งมีลักษณะเด่นอยู่ที่การมองวรรณคดีเป็นสื่อแสดงอารมณ์ความรู้สึกนึกคิดที่ลึกซึ้ง แต่ก็น่าสังเกตว่า *เทวีศตกะ*ซึ่งเป็นหลักฐานการประพันธ์ของอานันทวรรธนะโดยไม่มีปัญหาเรื่องผู้แต่งนั้น อานันทวรรธนะแสดงฝีมือการประพันธ์“จิตระ” หรือวรรณคดีจำพวกกลบทและวรรณรูปไว้หลายประเภท ในขณะที่เขากล่าวเองว่าวรรณคดีประเภทนี้ไม่มีคุณค่าเพราะไม่ประกอบด้วยธวนิ เพราะเป็นเพียงการเล่นทางภาษา ไม่ก่อให้เกิดรสอารมณ์แต่อย่างใด เป็นเรื่องของ “สมอง” ไม่ใช่เรื่องของ “หัวใจ” อันเป็นพันธกิจหลักของวรรณคดี (Winternitz, 1977: 24) การที่เขาแต่งเรื่อง*เทวีศตกะ*โดยใช้ฝีมือการแต่งกลบทจึงเป็นที่น่ากังขา เหตุใดอานันทวรรธนะจึงทำสิ่งที่ตรงกันข้ามกับค่านิยมที่ตนเองยึดถือและบอกผู้อื่นอย่างเป็นทฤษฎีชัดเจน หรือเขาต้องการจะบอกว่าวรรณคดีเหล่านี้ไม่ใช่สิ่งที่เขาทำไม่ได้ หากแต่เขาไม่เห็นคุณค่าจึงคิดว่าไม่สมควรทำ หรืออันที่จริงเขาเห็นคุณค่าแต่กลบเกลื่อนไว้ด้วยท่าทีที่ขัดแย้งในตัวเองเหมือนเช่นกรณีอหังการของพาณะ ฯลฯ ความขัดแย้งลักษณะนี้ทำให้ผู้วิจัยคิดว่า ในบางกรณี ความเหมือนอาจไม่ใช่ปัจจัยเดียวที่ตอบได้ว่าเป็นผลงานหรือไม่ ในกรณีของพาณะซึ่งมีชีวิตอยู่

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

ก่อนหน้าอานันทวรรธนะร่วม 200 ปี การไม่มีหลักฐานทางภาษาหลงเหลืออยู่ไม่ได้แปลว่ากวีจะไม่ทำหรือทำไม่ได้ โดยเฉพาะกวีที่มีอายุห่างจากยุคปัจจุบันนับพันปีเช่นพาณะ หลักฐานที่จะหลงเหลือมาถึงปัจจุบันอาจไม่ใช่ทั้งหมดที่กวีคนหนึ่งจะทำได้ อาจมีบทประพันธ์อื่น ๆ ที่ไม่หลงเหลือมาถึงปัจจุบันอีกก็เป็นได้ ด้วยเหตุนี้ จึงอาจกล่าวได้ว่า ผลทางการศึกษาที่ได้ในบทนี้ยังอยู่ในระดับของแนวโน้มทางภาษาเท่านั้น

นอกจากนี้ ความเหมือนหรือลักษณะร่วมทางภาษานั้นอาจบ่งชี้ถึงการเลียนแบบอีกด้วย เพราะดังที่กล่าวแล้วในบทที่ 2 ว่าพาณะเป็นกวีที่มีชื่อเสียง มีอิทธิพลต่อการสร้างงานวรรณคดีสันสกฤตทั้งในทางทฤษฎีและปฏิบัติ อาจมีกวีบางคนเลียนแบบผลงานของพาณะแล้วใส่ชื่อของพาณะแทนจะเป็นชื่อของตนก็เป็นได้ ทั้งนี้ก็เพื่อให้ผลงานของตนไม่เลือนหายไปตามกาลเวลา หรือในบางกรณีอาจมีการทรงจำกันมาอย่างสับสน ทำให้เกิดความเข้าใจผิดว่าบทประพันธ์บางบทเป็นผลงานของพาณะก็ได้เช่นกัน ด้วยเหตุนี้ “ความเหมือน” แม้จะชี้ให้เห็นแนวโน้มที่เป็นไปได้ แต่ก็ยังมีข้อยกเว้นที่เราไม่อาจมองข้ามด้วยเช่นกัน

ผู้วิจัยเห็นว่า การใช้คำว่า “แนวโน้ม” ในที่นี้อาจทำให้รู้สึกถึงความไม่หนักแน่นหรือความไม่มั่นใจบางประการ แต่แนวโน้มก็น่าจะเป็นสิ่งที่พอจะยอมรับได้ในทางวิชาการ เพราะอย่างน้อยที่สุดก็ปฏิเสธไม่ได้ว่าแนวโน้มดังกล่าวเกิดมาจากการวิเคราะห์สิ่งที่กวีจะเลือกใช้หรือไม่ใช้มาแล้วทั้งสิ้น ข้อเท็จจริงเรื่องไม่มีหลักฐานหรือเป็นการเลียนแบบหรือไม่นั้นจึงยังอยู่บนพื้นฐานของการใช้ความคิดเพียงอย่างเดียว แม้จะสมเหตุสมผล แต่ก็ยังไม่มีหลักฐานมาสนับสนุน เพราะฉะนั้น การจะปฏิเสธแนวโน้มทางภาษาโดยสิ้นเชิงย่อมถือว่าเป็นการปฏิเสธหลักฐานเชิงประจักษ์อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ แนวโน้มในที่นี้จึงไม่ใช่สิ่งที่ไร้ความหมายหรือคุณค่า หากแต่สะท้อนให้เห็นลีลาภาษาเฉพาะแบบของกวีที่สามารถนำมาเป็นเกณฑ์ในการวิเคราะห์ตัวบทที่มีปัญหาได้ในระดับหนึ่ง แม้กวีอื่นที่มีปัญหาเรื่องผู้แต่งเช่นเดียวกับพาณะก็อาจนำวิธีเช่นนี้ไปศึกษาได้บ้าง แม้คำตอบที่ได้จะเป็นแนวโน้ม แต่แนวโน้มก็เป็นคำตอบแบบหนึ่งด้วยเช่นกัน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

บทที่ 7

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

7.1 สรุป

วัจนลีลาเป็นสิ่งที่สำแดงความเป็นตัวตนและรสนิยมทางภาษาของกวี การวิเคราะห์วัจนลีลาจึงหมายถึงการวิเคราะห์องค์ประกอบทางภาษา ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับว่าข้อมูลที่จะนำมาศึกษานั้นมีลักษณะเด่นทางภาษาเป็นอย่างไร ผู้ที่จะนำมโนทัศน์เรื่องวัจนลีลาเป็นกรอบในการมองจึงมีอิสระที่จะกำหนดขอบเขตของวิธีวิเคราะห์วิจารณ์ตัวบทได้ ในระยะแรก วัจนลีลาอ้างอิงความคิดทางวิทยาศาสตร์บางส่วน ทำให้ข้อมูลที่จะใช้มักเป็นเรื่องของเสียงซึ่งเป็นหน่วยทางภาษาที่มองเห็นได้หรือรับรู้ได้ชัดเจนกว่าองค์ประกอบอื่น วัจนลีลาที่เกี่ยวข้องกับสิ่งที่รับรู้ไม่ได้ชัดเจน เช่น ความหมายหรือจิตวิทยา เป็นที่ยอมรับในเวลาต่อมา ในกรณีของวรรณคดีสันสกฤต เมื่อมองในมุมของวัจนลีลาการวิเคราะห์วัจนลีลาในผลงานของกวีสันสกฤตมุ่งเน้นศัพทาลังการซึ่งเป็นวิธีการมองเสียงในวรรณคดีตามทฤษฎีอลังการ วัจนลีลาจึงเป็นแนวคิดที่เหมาะสมเพราะสามารถประนีประนอมกับองค์ความรู้อื่นที่ไม่ใช่ตะวันตกได้

พาณะเป็นกวีสันสกฤตคนสำคัญผู้มีชื่อเสียงจากบทประพันธ์ร้อยแก้ว ได้แก่ เรื่องกาทัมพรีและหรรษจริต มีผู้วิเคราะห์วัจนลีลาในร้อยแก้วทั้งสองเรื่องนั้นแล้ว แต่งานร้อยกรองของพาณะยังไม่มีผู้ใดศึกษาทั้งหมดอย่างละเอียด ทั้งนี้น่าจะเป็นเพราะร้อยแก้วของพาณะเป็นผลงานที่โดดเด่นเป็นที่จดจำมากกว่า และในบรรดาร้อยกรองของพาณะทั้งหมด ข้อมูลบางส่วนอันได้แก่ร้อยกรองในชุมนุมสุภาษิตและตำราการประพันธ์ที่อ้างว่าเป็นผลงานของพาณะยังมีปัญหาว่าพาณะเป็นผู้แต่งร้อยกรองเหล่านั้นทั้งหมดจริงหรือไม่ งานวิจัยนี้จึงมีวัตถุประสงค์ 2 ประการ คือ 1) เพื่อศึกษาวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะตามแนววัจนลีลาศาสตร์และทฤษฎีรีติ และ 2) นำวัจนลีลาที่วิเคราะห์ได้มาเป็นเกณฑ์ในการพิสูจน์บทประพันธ์ร้อยกรองที่มีปัญหาผู้แต่งว่าเป็นผลงานของพาณะหรือไม่ โดยมีสมมติฐานว่า วัจนลีลาในบทประพันธ์ร้อยกรองของพาณะมีลักษณะโดดเด่นที่แตกต่างจากกวีในยุคสมัยเดียวกันหลายด้าน และวัจนลีลาที่ได้จากการศึกษาร้อยกรองของพาณะเป็นองค์ประกอบสำคัญที่ช่วยในการพิสูจน์บทประพันธ์ร้อยกรองที่มีปัญหาเรื่องผู้แต่งได้ ผลการศึกษามีดังต่อไปนี้

ร้อยกรองที่นำมาศึกษาแบ่งออกเป็น 2 กลุ่ม ได้แก่ ร้อยกรองที่ไม่มีปัญหาผู้แต่ง และร้อยกรองที่มีปัญหาผู้แต่ง กลุ่มแรกเป็นร้อยกรองที่อยู่ในเรื่องกาทัมพรี หรรษจริต และจัณฑีศตกะ รวมทั้งสิ้น 173 บท ส่วนอีกกลุ่มหนึ่งมาจากบทความของ Sternbach (1979) และบทความของ Tubb (2014) ร้อยกรองในกลุ่มหลังจึงมีจำนวนทั้งสิ้น 68 บท

วัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะจะเห็นได้จากการใช้ศัพทาลังการโดยเฉพาะอนุปราสะอย่างแพรวพราว ความนิยมใช้เศลษะ การเลือกใช้คำโดยคำนึงถึงเสียงที่สอดคล้องกัน การใช้สมาสขนาดยาว แม้จะมีข้อจำกัดของฉันทลักษณ์แต่พาณะก็ทำให้สมาสยาวเป็นไปได้ การวางคำกริยาไว้ข้างหน้าบาท การใช้ประโยคยาว จะเห็นว่า พาณะมีแนวโน้มที่จะใช้ภาษาในร้อยกรองค่อนข้างซับซ้อน ทว่าก็ยังเป็นความซับซ้อนที่เข้าใจได้และไม่ซ่อนกลทางภาษาเช่นเดียวกับกลบท น่าสังเกตว่า ในขณะที่ลักษณะภาษาค่อนข้างยาก แต่ฉันท์ที่ปรากฏกลับเป็นฉันท์ที่พบได้ทั่วไป เช่น โศลก อารยา สรัค ธรา วังศัสถะ เป็นต้น กล่าวได้ว่า แม้พาณะจะมิได้มุ่งใช้ฉันท์ที่แปลกประหลาดหรือไม่แพร่หลาย แต่ด้วยลักษณะภาษาดังกล่าว ทำให้ฉันท์ที่พบได้ทั่วไปมีลักษณะภาษาแตกต่างจากกวีคนอื่น นอกจากนี้ ร้อยกรองของพาณะยังแสดงถึงความพยายามที่จะเชื่อมต่อระหว่างบาทไว้ด้วยองค์ประกอบต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นยมก อนุปราสะ หรือสมาส สะท้อนให้เห็นว่าพาณะมีมุมมองต่อร้อยกรองที่ไม่เหมือนกับกวีผู้อื่น กล่าวคือ มิได้แบ่งร้อยกรองออกเป็น 4 ส่วนตามฉันทลักษณ์ที่ประกอบด้วย 4 บาท หากแต่มองร้อยกรองเป็นองค์รวมโดยมิได้แยกส่วน ด้วยเหตุนี้ พาณะจึงมุ่งเน้นที่จะวางประโยค 1 ประโยคให้เต็มร้อยกรองทั้งบท หรืออาจมากกว่าบทประพันธ์ 1 บท ดังเช่นที่ปรากฏในร้อยกรองเกริ่นนำเรื่อง*กาทัมพรี* ร้อยกรองบทเดียวที่ประกอบด้วยประโยคมากกว่า 1 ประโยคจึงมีจำนวนน้อยมาก

ผลการศึกษาดังกล่าวชี้ว่า วัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะมีลักษณะโดดเด่นและน่าสนใจเป็นอย่างมาก กวีคนอื่นอาจมีลักษณะภาษาแบบเดียวกับพาณะได้ แต่อาจไม่เป็นวัจนลีลาเหมือนเช่นพาณะ น่าสังเกตว่า เมื่อผู้วิจัยเปรียบเทียบวัจนลีลาในร้อยกรองกับวัจนลีลาในร้อยแก้วของพาณะซึ่งมีผู้ศึกษาไว้ก่อน ผลที่ได้ก็ปรากฏว่าสอดคล้องกัน เพราะมีลักษณะภาษาหลายประการที่บ่งบอกและยืนยันผลการศึกษาวัจนลีลาในร้อยกรองได้ อย่างไรก็ตาม เมื่อนำไปเปรียบเทียบกับร้อยกรองที่เป็นผลงานของกวีร่วมสมัย ผู้วิจัยพบว่า ลักษณะภาษาดังกล่าวก็พบได้ในผลงานของกวีร่วมสมัยเป็นส่วนใหญ่ ไม่ว่าจะเป็นการใช้ยมกสั้น การใช้สมาสยาว การใช้เศลษะ ด้วยเหตุนี้ ผลการศึกษาจึงไม่เป็นไปตามสมมติฐานข้อแรก เพราะวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะมิได้ต่างกับกวีร่วมสมัยมาก

คำถามที่สืบเนื่องต่อมาจึงมีอยู่ว่า ถ้าเป็นเช่นนั้น ลักษณะภาษาใดที่มีเฉพาะพาณะคนเดียวเท่านั้นบ้างหรือไม่ เมื่อเปรียบเทียบกับบทประพันธ์ร้อยแก้วของกวีร่วมสมัย ผลการศึกษาปรากฏว่ามีลักษณะภาษา 3 ประการที่มีเฉพาะในร้อยกรองของพาณะเท่านั้น คือ 1) การใช้เศลษะที่แปลได้ 3 ความหมาย 2) การใช้ประพันธสรรพนามเพียงตัวเดียวในร้อยกรอง 1 บท และ 3) การข่มผู้อื่นซึ่งอาจแบ่งประเภทได้เป็นการข่มโดยตรงและโดยอ้อม ทั้งสามนี้เป็นวัจนลีลาที่สำคัญซึ่งผู้วิจัยให้น้ำหนักมากกว่าสิ่งที่พ้องกับกวีร่วมสมัย กล่าวคือ หากร้อยกรองที่มีปัญหาเรื่องผู้แต่งบทใดประกอบด้วยลักษณะภาษาที่ไม่มีในผลงานของกวีร่วมสมัย ก็เป็นไปได้ที่จะเป็นผลงานของพาณะมากกว่าร้อยกรองที่ไม่มีลักษณะภาษาเหล่านี้

น่าสนใจว่า เมื่อพิจารณาลักษณะภาษาของพาณะตามขนบวรรณคดีสันสกฤต การวิเคราะห์วัจนลีลาของพาณะก็ไม่ใช่เรื่องใหม่ในวงวิชาการตะวันตกเท่านั้น วัจนลีลาอาจเทียบเคียงได้กับแนวคิดเรื่องรีติในทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤตซึ่งเป็นแนวคิดที่มุ่งศึกษาลีลาภาษาของกวีเช่นกัน แต่เดิมนั้นนักวรรณคดีสันสกฤตวินิจฉัยรีติของพาณะไม่ตรงกันซึ่งแบ่งออกเป็น 2 กลุ่ม กลุ่มหนึ่งสรุปว่ารีติของพาณะคือเคาฑี ส่วนนักวรรณคดีอีกกลุ่มหนึ่งวินิจฉัยว่ารีติของพาณะมีลักษณะปาญจาลี เกณฑ์การพิจารณารีติผู้วิจัยเลือกใช้เกณฑ์ในตำรา*ศฤงคารประกาศะ*ของโภชะซึ่งมีความชัดเจนและรัดกุมมากกว่าทฤษฎีรีติของนักวรรณคดีวิจารณ์คนอื่น รีติในที่นี้พิจารณาจากเกณฑ์ 5 ประการ ได้แก่ การใช้สมาส การเชื่อมเสียง อนุปราสะ อรรถาลังการ และการใช้คำที่มีความหมายตามรูปศัพท์

เมื่อนำผลการวิเคราะห์วัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะไปเปรียบเทียบกับการศึกษาตามทฤษฎีรีติดังกล่าว ผู้วิจัยพบว่า รีติของพาณะอาจจัดเป็นเคาฑีได้โดยการพิจารณาจากการใช้อรรถาลังการ อนุปราสะ และการใช้คำที่มีความหมายตามรูปศัพท์ ในขณะที่อาจจัดเป็นปาญจาลีได้หากพิจารณาจากการใช้สมาสและการเชื่อมเสียง นับได้ว่า การจะสรุปว่าลักษณะภาษาในร้อยกรองของพาณะควรจัดเป็นเคาฑีหรือปาญจาลีแต่เพียงอย่างเดียวไม่อาจทำได้โดยง่าย อาจกล่าวได้ว่า ทฤษฎีรีติและวัจนลีลามีหลักในการพิจารณาลักษณะภาษาที่ต่างกัน กล่าวคือ วัจนลีลามุ่งพรรณนาลักษณะภาษาตัวบทโดยตรงและเน้นเรื่องเสียงมากกว่าเรื่องอื่นเพราะเป็นสิ่งที่จับต้องได้ ในขณะที่ทฤษฎีรีติมุ่งพิจารณาลักษณะภาษาในตัวบทเพื่อจะตอบคำถามว่า ลักษณะภาษาของกวีนั้นควรจัดเป็นรีติประเภทใด

แม้ทั้งสองความคิดจะเน้นการวิเคราะห์ต่างกันแต่ผลการศึกษาที่ได้ก็สนับสนุนข้อเท็จจริงประการสำคัญ คือ ทฤษฎีเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นหลังวรรณคดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งทฤษฎีอลังการ กล่าวคือ วัจนลีลาเน้นเรื่องเสียง ผู้วิจัยจึงวิเคราะห์ศัพทาลังการในงานร้อยกรองของพาณะไว้อย่างละเอียด ส่วนเกณฑ์การพิจารณารีติที่ยกมานั้นก็มีเรื่องการใช้อรรถาลังการซึ่งปรากฏในงานของพาณะเป็นจำนวนมาก การที่ผลงานของพาณะสามารถอธิบายตามทฤษฎีอลังการได้ไม่ว่าจะเป็นศัพทาลังการหรืออรรถาลังการก็ตามน่าจะเป็นเพราะว่า ทฤษฎีอลังการที่หลงเหลือมาถึงปัจจุบันนับตั้งแต่ภามหะเป็นต้นมานั้นแพร่หลายในยุคหลังพาณะทั้งสิ้น จึงเป็นไปได้ว่านักทฤษฎีอลังการในยุคต่อมาอาจนำผลงานของพาณะมาเป็นต้นแบบในการศึกษา ผลงานของพาณะจึงอธิบายด้วยทฤษฎีอลังการที่ผู้วิจัยกล่าวไว้ในบทที่ 3 และบทที่ 5 ได้อย่างละเอียด

ทฤษฎีรีติก็เช่นกัน การจะระบุว่ากวีมีรีติแบบใดก็เป็นเกณฑ์ที่นักวรรณคดียุคหลังกำหนดขึ้นเพื่ออธิบายลักษณะภาษาของกวี เมื่อการพิจารณาว่าพาณะมีรีติแบบใดยังไม่มีข้อสรุปที่ชัดเจน ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงจะไม่นำทฤษฎีรีติมาเป็นเกณฑ์การพิจารณาร้อยกรองที่มีปัญหาเรื่องผู้แต่ง และจะวินิจฉัยปัญหาผู้แต่งจากการพิจารณาลักษณะภาษาในตัวบทอันเป็นกรอบความคิดวัจนลีลา

เมื่อนำวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะไปเป็นเกณฑ์วินิจฉัยร้อยกรองที่ยังมีปัญหาผู้แต่งทั้งหมด 68 บท อาจแบ่งออกเป็น 4 กลุ่มได้ดังนี้

1. ร้อยกรองที่เป็นไปได้มากซึ่งโดดเด่นด้วยลักษณะภาษาที่ไม่พบในผลงานของกวีร่วมสมัย รวมทั้งสิ้น 6 บท ได้แก่ ร้อยกรองบทที่ 11, 24, 38, 53, 58, และ 63

2. ร้อยกรองที่เป็นไปได้ ไม่ว่าจะมีข้อมูลผู้แต่งที่ขัดแย้งหรือไม่ก็ตาม ร้อยกรองในกลุ่มนี้เมื่อนำมาวิเคราะห์แล้ว พบว่าประกอบด้วยลักษณะภาษาที่โดดเด่นแต่ยังพ้องกับลักษณะภาษาในผลงานของกวีร่วมสมัย หรืออาจมีลักษณะภาษาที่โดดเด่นเป็นของพาณะจริง แต่มีข้อมูลแย้งว่าเป็นของผู้อื่น รวมจำนวนทั้งสิ้น 34 บท ได้แก่ ร้อยกรองบทที่ 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 12, 13, 14, 16, 22, 25, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 36, 40, 43, 46, 48, 49, 51, 52, 54, 55, 60, 62, 66, 67 และ 68

3. ร้อยกรองที่เป็นไปได้น้อย ไม่ว่าจะมีข้อมูลผู้แต่งที่ขัดแย้งกันหรือไม่ก็ตาม เมื่อนำมาวิเคราะห์แล้ว พบว่าประกอบด้วยลักษณะภาษาที่ไม่โดดเด่นหรือตรงกันค่อนข้างน้อย รวมทั้งสิ้น 26 บท ได้แก่ ร้อยกรองบทที่ 5, 9, 10, 15, 17, 19, 21, 23, 26, 34, 37, 39, 41, 42, 44, 45, 47, 50, 56, 57, 64 และ 65

4. ร้อยกรองที่สรุปไม่ได้ หมายถึง ร้อยกรองที่ไม่มีลักษณะภาษาตรงกับวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะเลย หรือมีข้อแย้งอื่น ๆ ที่ทำให้สรุปไม่ได้ ได้แก่ ร้อยกรองบทที่ 18 และ 35 รวมทั้งสิ้น 2 บท

ผลการศึกษาดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า วัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะสามารถนำมาใช้เป็นเกณฑ์ในการวิเคราะห์ร้อยกรองที่มีปัญหาผู้แต่งได้ โดยจะทำให้เห็นลักษณะหรือแนวโน้มในการใช้ภาษาหรือกลวิธีการประพันธ์ ถึงแม้ว่าจะมีเงื่อนไขและปัจจัยอื่นๆ ที่มีผลกระทบทำให้ไม่สามารถพิสูจน์หรือระบุผู้แต่งของบทประพันธ์ที่มีปัญหาได้ทั้งหมด แต่ก็ปฏิเสธไม่ได้ว่า วัจนลีลาของพาณะที่ศึกษาวิเคราะห์ได้เป็นหลักฐานเชิงประจักษ์ที่อาจใช้เป็นเครื่องมือช่วยวินิจฉัยปัญหาผู้แต่งบทร้อยกรองอื่น ๆ ที่อาจพบในอนาคต การศึกษาตามแนวทางนี้จึงนับว่าช่วยแก้ปัญหาเกี่ยวกับผู้แต่ง อันเป็นปัญหาสำคัญประการหนึ่งในการศึกษาวรรณคดีสันสกฤต

7.2 ข้อเสนอแนะ

ข้อมูลที่น่าสนใจในงานวิจัยนี้คือร้อยกรองที่ระบุชื่อผู้แต่งไว้ต่างกัน บางคนเป็นกวีร่วมสมัยกับพาณะเอง คือ มยูระ หรือบางคนก็เป็นกวีที่ได้อิทธิพลจากพาณะ เช่น ภวภูติ เป็นต้น ดังนั้นเพื่อให้องค์ความรู้วัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะชัดเจนยิ่งขึ้น จึงควรมีการศึกษาเปรียบเทียบวัจนลีลาของพาณะกับวัจนลีลาของกวีที่มีระบุชื่อไว้ในร้อยกรองที่มีปัญหาผู้แต่งต่อไป

รายการอ้างอิง

ภาษาไทย

กาญจนา ยอดศิรจินดา. 2545. *หน่วยเชื่อมโยงในวัจนลีลาแบบพูดและแบบเขียนในภาษาไทย*. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

กุสุมา รักษมณี. 2549. *การวิเคราะห์วรรณคดีไทยตามทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤต*. กรุงเทพมหานคร: ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

กุสุมา รักษมณี. 2559. ตัวตนของกวีในนิยายสันสกฤต. *วิวิธวารประพันธ์*. กรุงเทพฯ: ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

กอบกุล อิงคุทานนท์. ม.ป.ป.. *ศัพท์วรรณกรรม*. กรุงเทพมหานคร: รักอักษร.

เจียระไน วิทิตกูล. 2558. *ศาสตร์แห่งการยุทธ์ด้วยธนูในคัมภีร์ธนุรเวทและมหาภารตะ*. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาบาลีและสันสกฤต ภาควิชาภาษาตะวันออก จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ทัศนีย์ สินสกุล. 2542. เจารปัญจาศิกา: ลำนำรัก 50 บทของพิลหณะ. *วารสารอักษรศาสตร์*. 28 (กันยายน): 2-32.

เทคนิคการแต่งฉันท์ภาษามคธ ประโยค ป.ธ. 8. ม.ป.ป. กรุงเทพฯ: ม.ป.ท.

ปราณี พาพานิช. 2542. *สุวฤตฺตติลก ยอดแห่งฉันท์วรรณพฤตที่งดงาม*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

วชิราภรณ์ วรรณดี. 2522. *ศัพทาลังการในเรื่อง พุทธจริต ของอัศวโฆษ*. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

วิภา กงกะนันทน์. 2554. *เสียงลือเสียงเล่าอ้าง อันใด พี่เอย: ประวัติกวีผู้แต่งลิลิตพระลอ*. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนงานวิจัย.

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ศุภมาศ เชยศักดิ์. 2552. *เทวีมาหาตมยะ: การบูชาสรรเสริญเทวีในวรรณคดีสันสกฤต*. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาบาลีและสันสกฤต ภาควิชาภาษาตะวันออก จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สุมาลี กียะกูล. 2519. *สมุทรโฆษคำฉันท์ส่วนที่แต่งในสมัยอยุธยา: การวิเคราะห์และวิจารณ์เชิงประวัติ*. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาภาษาไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ภาษาต่างประเทศ

Aiyar T.K.Ramachandra. 1981. *Kuvalayananda of Appayya Dikshita (3rd ed.)*. Palghat: R.S.Vaidya & Sons.

Bailey, G. & Gombrich, R. 2005. *Love Lyrics by Amaru, Bhartrihari & Bilhana*. New York: New York University Press.

Banerji, S.C. 1977-1978. Folklore in Sanskrit Literature. *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute*. 58/59,: 445-454.

Busse, Beatrix; Nørgaard, Nina; and Montoro, Rocio. 2010. *Key Terms in Stylistics*. Chermai: Reptika Press Pvt Ltd.

Bradford, Richard. 2005. *Stylistics*. London: Routledge.

Brockington, John. 1998. *The Sanskrit Epic*. Leiden; Boston; Koln: Brill.

Bronner, Yigal. 2010. *Extreme Poetry: The South Asian Movement of Simultaneous Narration*. New York: Columbia University Press.

Bronner, Y., Shulman ,D., Tubb, G. 2014. *Innovation and Turning Points Toward A History of Kāvya Literature*. New Delhi: Oxford University Press.

Chaudhary, Satya Deva. 1987. Yamaka & Anuprāsa. *A Dictionary of Sanskrit Poetics*. Delhi: B.R. Publishing Corporation.

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

Chettiarthodi, Rejendran. 2007. Business Unusual: Bāṇa's Description of Dawn in Harṣacarita. *Cracow Indological Studies*. Vol. 9:

Chettiarthodi, Rejendran. 2015. Metrical Passages in Harṣacarita: A Study in the Narrative Devices of Bāṇabhaṭṭa. In *16th World Sanskrit Conference*, 160-161. New Delhi: Pragun Publication.

Cowell, F.B. and Thomas, F.W. 1968. *The Harṣa-Carita of Bāṇa*. Delhi: Motilal Banarsidass.

De, Sushil Kumar. 1961. *The Vakroktijīvita (3rd ed.)*. Callcutta: Firma K.L. Mukhopadhyay.

Doniger, Wendy. 2006. *The Lady of the Jewel Necklace and The Lady who Shows her Love*. New York: New York University Press.

Dowson, John. 1888. *A Dictionary of Hindu Mythology and Religion, Geography, History, and Literature*. 2nd ed. London: Trübner & Co., Ludgate Hill.

Dwivedi, R.C. 1970. *The Poetics Light: Kāvyaprakāśa of Mammaṭa (vol.2)*. Delhi: Jawaharnagar.

Eppling, John Frederick. 1989. *A Calculus of Creative Expression: The Central Chapter of Daṇḍin's Kāvyādarśa*. A Thesis Submitted in the degree of Doctor of Philosophy (South Asian Language and Literature), University of Wisconsin – Madison.

Fallon, Oliver. 2009. *Bhatti's Poem: The Death of Ravana*. New York: New York University Press.

Freeman, Donald. 1970. *Linguistics and Literary Style*. New York: Holt, Rinehart and Winston, INC.

Gaur, R. C. 1978. "Kādambarī" as a Source for Contemporary Administrative History. *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*. 1: 21-30.

Gerow, Edwin. 1977. *Indian Poetics*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Goyal, Shankar. 1991-1992. Recent Historiography of the Age of Harṣa. *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute.* 72/73, 1/4: 331-361.

Gregoriou, Christiana. 2009. *English Literary Stylistics*. Hampshire: Palgrave Macmillan.

Gussner, Robert E. 1976. A Stylometric Study of the Authorship of Seventeen Sanskrit Hymns Attributed to Śankara. *Journal of American Oriental Society*. 96,2 (April-June): 259-267.

Hardy, Friedhelm. 2005. *The Religious Culture of India: Power, Love and Wisdom*. New York: Cambridge University Press.

Hardy, Friedhelm. 2009. *Seven Hundred Elegant Verses by Govardhana*. New York: New York University Press.

Hueckstedt, Robert A. 1985. *The Style of Bāṇa*. Lanham: University Press of America.

Ingalls, Daniel H.H. 1985. The "Mahabharata": Stylistic Study, Computer Analysis, and Concordance. *Journal of South Indian Literature*. 20,1: 17-46.

Ingalls, Daniel H.H. 1990. *The Dvanyāloka of Ānandavardhana with the Locana of Abhinavagupta*. Massachusetts: Harvard University Press.

Jackson, A. V. Williams. 1930. On a Passage in Bāṇa's Harṣacarita. *Journal of American Oriental Society*. 50: 129-131.

Jha, Kalanath. 1975. *Figurative Poetry in Sanskrit Literature*. Delhi: Motilal Banarsidass.

Kale, M.R. 1968. *Kadambarī by Bāṇa.* Delhi: Motilal Banarsidass.

Kale, M.R. 1979. *Daśakumāracarita of Daṇḍin*. Delhi: Motilal Banarsidass.

Kale, M.R. 2000. *The Abhijñānaśākuntalam of Kālidāsa*. Delhi: Motilal Banarsidass.

Kale, M.R. 2005. *The Meghadūta of Kālidāsa*. Delhi: Motilal Banarsidass.

Kane, P.V. 1913. *Kādambarī (Uttarabhāga)*. Bombay: Motilal Banarsidass.

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

Kane, P.V. 1921. *The Kādambarī of Bāṇabhaṭṭa (3rd ed)*. Bombay: Motilal Banarsidass.

Kane, P.V. 1998. *History of Sanskrit Poetics (4th ed)*. Delhi: Motilal Banarsidass.

Karandikar, Shailaja. 1987. 'Gaudī' in *A Dictionary of Sanskrit Poetics*; . Delhi: B.R. Publishing Corporation.

Keith, A.B. 1947. *Classical Sanskrit Literature (5th ed.)*. Calcutta: Y.M.C.A. Publishing House.

Kielhorn, F.; Thomas, F.W.; Vaidya, V. P. 1904. Note on Harṣa-carita, Verse 18. *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*. (January): 155-158.

Lahiri, P.C. 1974. *Concept of Rīti and Guṇa in Sanskrit Poetics*. New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers.

Layne, Gwendolyne. 1991. *Bāṇabhaṭṭa's Kādambarī*. New York & London: Garland Publishing, INC.

Lele, W.K. 2000. *Kāvyālaṃkāra: A Stylistical and Methodological Study*. Pune: Manasanman Prakashan.

Lienhard, Siegfried. 1984. *A History of Classical Poetry: Sanskrit-Pāli-Prakrit*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Lochtefeld, James G. 2002. *The Illustrated Encyclopedia of Hinduism*. New York: The Rosen Publishing Group, Inc.

Macdonell, A. A. 1997. *A History of Sanskrit Literature*. Delhi: Motilal Banarsidass.

Mahārājādhirāja Bhoja. 2006. *Saraswatīkaṇṭhābharaṇam*. Part 1. 2nd ed. Varanasi: Chaukhamba Publishers.

Monier-Williams, Sir Monier. (2008). A *Sanskrit English Dictionary*. Delhi: Motilal Banarsidass.

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

Morgan, Les. 2011. *Croaking Frogs: A Guide to Sanskrit Metrics and Figure of Speech*. USA: Mahodara Press.

Olivelle, Patrick. 2009. *Life of The Buddha by Ashvaghosha*. New York: New York University Press.

Parab, K.P. and Paṇśikār, W. L. S. (eds.). 1921. *Kādambarī of Bāṇabhaṭṭa and Bhūṣaṇabhaṭṭa*. 6th ed. Bombay: Nirnaya Sagara Press.

Pathak, R.S. 1982. The Indian Theory of Vakrokti in Relation to the Stylistic Concept of Deviance. *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute.* 63,1/4: 195-211.

Pollock, Sheldon. 2006. *The Language of the Gods in the World of Men*. London: University of California Press.

Quackenbos, George Payn. (1917). *The Sanskrit Poems of Mayūra*. New York: Columbia University Press.

Raghavan, V. 1978. *Bhoja's Śṛṅgāraprakāśa*. 3rd ed. Madras: The Vasanta Press.

Ranero-Antolin, Anna Maria. 1999. *Similies in the Mahabharata: A Stylistical Analysis*. Phd dissertation, Harvard University, Cambridge, Massachusetts.

Ridding, C.M. 1896. *The Kādambari of Bāṇa*. London: The Royal Asiatic Society.

Sagrega, Antonio Binimelis. 1977. *A Study of Alaṃkāras in Sanskrit Mahākāvyas and Khaṇḍakāvyas*. Delhi: Bharatiya Vidya Prakashan.

Śarmā, Kedārnāth and Paṇśīkar, Wāsudev Laxman Sastri (ed.). 1934. *The Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa by Dhareshvara Bhojadeva* (2nd ed.). Bombay: Nirnaya Sagara Press.

Sastry, P.V.Naganatha. 1991. *Kāvyālaṅkāra of Bhāmaha*. Delhi: Motilal Banarsidass.

Sharma, Ram Karan. 1988. *Elements of Poetry in the Mahabharata (2nd ed.)*. Delhi: Motilal Banarsidass.

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

Shulman, David. 2014. Persons Compounded and Confounded. In Bronner, Y.; Shulman, D.; Tubb,G. (eds.), *Innovation and Turning Points Toward A History of Kāvya Literature*. pp. 277-307. New Delhi: Oxford University Press.

Simpson, Paul. 2004. *Stylistics: A Resource Book for Students*. London: Routledge.

Smith, David. 2007. Animality and Related Realms of Being in Bāṇa's Kādambarī. Vacek, Jaroslav, ed. *Pandanus'06*. Prague: Publication of Charles University in Prague, Philosophical Faculty, Institute of South and Central Asian Studies.

Smith, David. 2009. *Princess Kādambarī (vol.1)*. New York: New York University Press.

Sohoni, S. V. 1985. A Historical Approach to Bāṇa's Kādambarī. *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute.* 66,1/4: 203-217.

Sohoni, S. V. 1986. Bāṇa's Account of Rājyaśrī's Rescue by Harṣa in the Vindhyaṭavī. *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute.* 67,1/4: 195-217.

Sreekantaiyya, T.N. 2001. *Indian Poetics*. Translated by N. Balasubrahmanya. Kannada: Sahitya Akademi.

Sternbach, Ludwig. 1974. *Subhāṣita, Gnomic and Didactic Literature*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Sternbach, Ludwig. 1978. *A Descriptive Catalogue of Poets quoted in Sanskrit Anthologies and Inscription*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Sternbach, Ludwik. 1979. On the Unknown Poetry of Bāṇa. *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute*. 60, 1/4: 109-135.

Trikha, Raj Kumari. 1986. *Alaṃkāras in The Works of Bāṇabhaṭṭa*. Delhi: Parimal Publications.

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

Tubb, Gary. 2014. On the Boldness of **Bāṇa**. In Bronner, Y.; Shulman, D.; Tubb,G. (eds.), *Innovation and Turning Points Toward A History of **Kāvya** Literature*. pp. 308-354. New Delhi: Oxford University Press.

Unni, N.P. 1998. ***Nāṭyaśāstra** (Vol. 3)*. Delhi: Nag Publishers.

Vrushali, Potnis-Damle. 2015. Play of Colours in **Bāṇabhaṭṭa's Kādambarī**. In *16th World Sanskrit Conference*, 188-189. New Delhi: Pragun Publication.

Van de Geer, A.A.E. 1998. *The **Bhāsa** Problem: A Statistical Research Into Its Solution*. PhD. Dissertation, Rijksuniversiteit, Leiden.

Verdonk, Peter. 2002. *Stylistics*. Oxford: Oxford University Press.

Warder, A.K. 1994-2009. *Indian **Kāvya** Literature (vol.1-4)*. Delhi: Motilal Banarsidass.

Weber, A. 1853. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*. 7, 582-589.

Werner, Karel. 2005. *A Popular Dictionary of Hinduism*. Richmond: Curzon Press.

Winternitz, Maurice. 2008. *History of Indian Literature (vol. 3)*. Delhi: Motilal Banarsidass.

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ภาคผนวก

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ภาคผนวก ก
วัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ

1) ยมก

ก) กาทัมพรี

jayanti bāṇāsuramaulilālitā
daśāsyacūḍāmaṇicakracumbinaḥ /
surāsurādhīśaśikhāntaśāyino
bhavacchidastryambakapādapāṃśavaḥ //2//

kaṭu kvaṇanto maladāyakāḥ **khalā**s
tudantyalaṃ bandhanaśṛṅ**khalā** iva /
manastu sādhudhvanibhiḥ pade pade
haranti santo maṇinūpurā iva //6//

hiraṇyagarbho bhuvanāṇḍakād iva
kṣapākaraḥ kṣīramahārṇavād iva /
abhūtsuparṇo vinatodarād iva
dvijanmanām artha**patiḥ pati**s tataḥ //13//

ข) หรรษจริต

aruṇa iva puraḥsaro raviṃ pavana ivātijavo jalāgamam /
śubhamaśubhamathāpi vā nṛṇāṃ kathayati pūrvanidarśanodayaḥ //4.4//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

dhṛtadhanuṣi bāhuśālini śailā na namanti yattadāścaryam /

ripusaṃjñakeṣu gaṇanā kaiva varā**keṣu** kā**keṣu** //7.2//

vidvajjanasaṃparko naṣṭeṣṭajñātidarśanābhyudayaḥ /

kasya na sukhāya **bhava**ne **bhava**ti mahāratnalābhaś ca //8.2//

ค) จัณฑีศตกะ

mā bhāṅkṣīrvibhramaṃ bhrūradhara vidhuratā keyamāsyāsya rāgaṃ

pāṇe prāṇyeva nāyaṃ **kala**yasi **kala**haśraddhayā kiṃ triśūlam /

ityudyatkopaketūnprakṛtimavayavānprāpayantyeva devyā

nyasto vo mūrdhni muṣyānmarudasuhṛdasūnsaṃharannaṅghrirahaḥ //1//

śaśvadviśvopakārapra**kṛti**ravi**kṛti**ḥ sāstu śāntyai śivā vo

yasyāḥ pādopaśalye tridaśapatiripurdūraduṣṭāśayo 'pi /

nāke prāpatpratiṣṭhāmasakṛdabhimukho vādayañśṛṅgakoṭyā

hatvā koṇena vīṇāmiva raṇitamaṇiṃ maṇḍalīṃ nūpurasya //6//

śūlaprotādupāntapluta**mahi mahi**ṣādutpatantyā sravantyā

vartmanyārajyamāne sapadi makhabhujāṃ jātasaṃdhyāpramohaḥ /

nṛtyanhāsena matvā vijaya**mahamahaṃ** mānayāmītivādī

yāmāśliṣya pranṛttaḥ punarapi purabhitpārvatī pātu sā vaḥ //16//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

śūlaṃ tūlaṃ nu gāḍhaṃ pra**hara hara** hṛśīkeśa keśo ऽpi vakraś
cakreṇākāri kiṃ me paviravati na hi tvāṣṭraśatro dyurāṣṭram /
pāśāḥ keśābjanālānya**nala na la**bhase bhātumityāttadarpaṃ
jalpandevāndivaukoripuravadhi yayā sāstu śāntyai śivā vaḥ //23//

śārṅginbāṇaṃ vimuñca bhramasi balirasau saṃyataḥ kena bāṇo
gotrāre hanmyahaṃ te ripumamarariputveṣa gotrasya śatruḥ /
daityā vyāpādyatāṃ drāgaja iva mahiṣo hanyate manmahe ऽdye-
tyutprāsyomā purastā**danu danu**jatanuṃ mṛdnatī trāyatāṃ vaḥ //24//

āstāṃ mugdhe ऽrdhacandraḥ kṣipa surasaritaṃ yā sapatnī bhavatyāḥ
krīḍā dvābhyāṃ vimuñcāparamalamamunai**kena** me pāśa**kena** /
śūlaṃ prāgeva lagnaṃ śirasi yadabalā yudhyase ऽvyādvidagdhaṃ
sotprāsālāpapātairiti danujamumā nirdahantī dṛśā vaḥ //27//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

vaktrāṇāṃ viklavaḥ kiṃ vahasi bata rucaṃ skanda **ṣaṇṇāṃ** vi**ṣaṇṇām**
anyāḥ ṣaṇmātaraste **bhava bhava** sakalastvaṃ śarīrārdhalabdhyā /
jihmāṃ hanmyadya kālīmiti samamasubhiḥ kaṇṭhato nirgatā **gīr**
gīrvāṇāreryayecchāmṛdupadamṛditasyādrijā sāvatādvaḥ //28//

merau me raudraśṛṅgakṣatavapuṣi ruṣo naiva nītā nadīnāṃ
bhartāro riktatāṃ yattadapi hitamabhūnniḥsapatno ऽtra ko ऽpi /
etanno mṛṣyate yanmahiṣa kaluṣitā svardhunī mūrdhni mānyā
śaṃbhorbhindyāddhasantī patimiti śamītārātirumā vaḥ //31//

nirvāṇaḥ kiṃ tvameko raṇaśirasi śikhiñśārṅgadhanvāpi vidhyaṃs
tatte dhairyaṃ kva yātaṃ jahihi jalapate dīnatāṃ tvaṃ na dīnaḥ /
śakto no śatrubhaṅge bhayapiśuna su**nāsīra nāsīra**dhūlir
dhigyāsi kveti jalpanripuravadhi yayā pārvatī pātu sā vaḥ //34//

nīte nirvyājadīrghā**maghava**ti **maghava**dvajralajjānidāne
nidrāṃ drāgeva devadviṣi muṣitaruṣaḥ saṃsmarantyāḥ svabhāvam /
devyā dṛgbhyastisṛbhyastraya iva galitā rāśayo raktatāyās
trāyantāṃ vastriśūlakṣatakuharabhuvo lohitāmbhaḥsamudrāḥ //40//

kālī kalpāntakālākulamiva sakalaṃ lokamālokya pūrvaṃ
paścācchliṣṭe viṣāṇe viditaditisutā lohitā matsareṇa /
pādotpiṣṭe parāsau nipatati mahiṣe prāksvabhāvena **gaurī**
gaurī vaḥ pātu patyuḥ pratinayanamivāviṣkṛtānyonyarūpā //41//

gamyaṃ nāgnerna cendoḥ sapadi dinakṛtāṃ dvādaśānāmasahyaṃ
śakrasyākṣṇāṃ **saha**sraṃ **saha** surasadasā sādayantaṃ prasahya /
utpātogrāndhakārāgamamiva mahiṣaṃ nighnatī śarma diśyād
devī vo vāmapādāmburuhanakhamayaiḥ pañcabhiścandramobhiḥ //42//

tuṅgāṃ śṛṅgāgrabhūmiṃ śritavati marutāṃ preta**kāye** ni**kāye**
kuñjautsukyādviśatsu śrutikuharapuṭaṃ drākkakupkuñjareṣu /
smitvā vaḥ saṃhṛtāsordaśanarucikṛtākāṇḍakailāsabhāsaḥ
pāyātpṛṣṭhādhirūḍhe smaramuṣi mahiṣasyoccahāseva devī //50//

naṣṭānaṣṭau gajendrā**nava**ta **na va**savaḥ kiṃ diśo drāggṛhītāḥ
śārṅginsaṅgrāmayuktyā laghurasi gamitaḥ sādhu tārkṣyeṇa taikṣṇyam /
utkhātā netrapaṅktirna tava samarataḥ paśya naśyadbalaṃ svaṃ
svarnāthetyāttadarpaṃ vyasumasuramumā kurvatī trāyatāṃ vaḥ//57//

kṣipto ʻyaṃ mandarādriḥ punarapi bhavatā veṣṭyatāṃ vāsuke ʻbdhau
prīyāsvānena kiṃ te bisa**tanutanu**bhirbhakṣitaistārkṣya nāgaiḥ /
aṣṭābhirdiggajendraiḥ saha na harikarī karṣatīmaṃ hate vo
hrīmatyā haimavatyāstridaśaripupatau pāntviti vyāhṛtāni //59//

śṛṅge paśyordhvadṛṣṭyādhikataramatanuḥ sanna puṣpāyudho ʻsmi
vyālāsaṅge ʻpi nityaṃ na **bhava**ti **bhava**to bhīrnayajño ʻsmi yena /
tvaṃ muñcoccaih pināKinpunarapi viśikhaṃ dānavānaṃ puro ʻhaṃ
pāyātsotprāsamevaṃ hasitaharamumā mṛdnatī dānavaṃ vaḥ //62//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

bhūṣāṃ bhūyastavādya dviguṇataramahaṃ dātumevaiṣa lagno
bhagne daityena darpānmahiṣitavapuṣā kiṃ **viṣāṇe** viṣaṇṇam /
ityuktvā pātu māturmahiṣavadhamahe kuñjarendrānanasya
nyasyannāsye guho vaḥ smitasitarucinī dveṣiṇo dve **viṣāṇe** //67//

mūrdhnaḥ **śūlaṃ** mamaitadviphalamabhimukhaṃ śaṃkarotkhāta**śūlaṃ**
saṅgrāmāddūrametaddhṛtamari hariṇā manmanaḥ karṣatīva /
garvādevaṃ kṣipantaṃ vibudhajanavibhūndaityasenādhināthaṃ

śarvāṇī pātu yuṣmānpadabharadalanātprāṇato dūrayantī //83//

kvāyaṃ tīkṣṇogradhārāśataniśitavapurvajrarūpaḥ surāriḥ
pādaścāyaṃ sarojadyutiranati**guru**ryoṣitaḥ kveti devyāḥ /
dhyāyaṃ dhyāyaṃ stuto yaḥ suraripumathane vismayābaddhacittaiḥ
pārvatyāḥ so 'vatādvastribhuvana**guru**bhiḥ sādaraṃ vandyamānaḥ //97//

srastāṅgaḥ sannaceṣṭo bhayahatavacanaḥ sannadordaṇḍaśākhaḥ
sthāṇurdṛṣṭvā yamājau kṣaṇamiha saruṣaṃ **sthāṇu**revopajātaḥ /
tasya dhvaṃsātsurārermahiṣitavapuṣo labdhamānāvakāśaḥ
pārvatyā vāmapādaḥ śamayatu duritaṃ dāruṇaṃ vaḥ sadaiva //101//

2) อนุปราสะ

2.1) ลาฏานุปราสะ

2.1.1) ลาฏานุปราสะชนิดซ้ำหลายบท

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ก) หรรษจริต

tadapi munigītamatipṛthu **tadapi** jagadvyāpi pāvanaṃ **tadapi** /
harṣacaritādabhinnaṃ pratibhāti hi me purāṇamidam //3.3//

ข) จัณฑีศตกะ

śārṅginbāṇaṃ vimuñca bhramasi balirasau saṃyataḥ kena bāṇo

gotrāre hanmyahaṃ te **ripu**mamara**ripu**stveṣa **gotra**sya śatruḥ /
daityā vyāpādyatāṃ drāgaja iva mahiṣo hanyate manmahe ·dye-
tyutprāsyomā purastādanu danujatanuṃ mṛdnatī trāyatāṃ vaḥ //24//

nirvāṇaḥ kiṃ **tvam**eko raṇaśirasi śikhiñśārṅgadhanvāpi vidhyaṃs
tatte dhairyaṃ kva yātaṃ jahihi jalapate **dīna**tāṃ **tvaṃ** na **dīna**ḥ/
śakto no śatrubhaṅge bhayapiśuna sunāsīra nāsīradhūlir
dhigyāsi kveti jalpanripuravadhi yayā pārvatī pātu sā vaḥ //34//

śṛṅge paśyordhvadṛṣṭyādhikataramatanuḥ sanna puṣpāyudho ·**smi**
vyālāsaṅge ·pi nityaṃ na bhavati bhavato bhīrnayajño ·**smi** yena/
tvaṃ muñcoccaih pināKinpunarapi viśikhaṃ **dānavā**naṃ puro ·haṃ
pāyātsotprāsamevaṃ hasitaharamumā mṛdnatī **dānava**ṃ vaḥ //62//

2.2.2) ลาฏานุปราสะชนิดซ้ำบทเดียว

ก) หรรษจริต

mātāpitṛsahasrāṇi putradāraśatāni ca /
yuge yuge vyatītāni **kasya** te **kasya** vā bhavān //5.3//

ข) จัณฑีศตกะ

jātā kiṃ te hare **bhīr**bhavati mahiṣato **bhīr**avaśyaṃ harīṇām
adyendordvau kalaṅkau tyajati patirapāṃ dhairyamālokya candram /
vāyo kampyastvayānyo naya yama mahiṣādātmayugyaṃ yayārau

piṣṭe naṣṭaṃ jahāsa dyujanamiti jayā sāstu devī śriye vaḥ //15//

vṛddhokṣo na kṣamaste bhavatu bhava bhavadvāha eṣo ऽdhuneti
kṣiptaḥ pādena devaṃ prati jhaṭiti yayā kelikāntaṃ vihasya /
dantajyotsnāvitānair**atanu**bhir**atanu**rnyakkṛtārdhendubhābhir
gauro gaureva jātaḥ kṣaṇamiva mahiṣaḥ sāvatādambikā vaḥ //48//

prākkāmaṃ dahatā kṛtaḥ paribhavo yena trisaṃdhyānataiḥ
serṣyā vo ऽvatu caṇḍikā caraṇayoḥ **svaṃ** pātayantī patim /
kurvatyābhyadhikaṃ kṛte pratikṛtaṃ muktena maulau muhur
bāṣpeṇāhitakajjalena likhitaṃ **svaṃ** nāma candre yayā //49//

2.2.3) ลาฏานุปราสะชนิดซ้ำคำนามในต่างคำสมาส

ก) กาทัมพรี

jayanti bāṇ**āsura**maulilālitā
daśāsyacūḍāmaṇicakracumbinaḥ /
sur**āsurā**dhīśaśikhāntaśāyino
bhavacchidastryambakapādapāṃśavaḥ //2//

ข) หรรษจริต

pada**bandho**jjvalo hārī kṛtavarṇakramasthitiḥ /
bhaṭṭāraharisćandrasya gadya**bandho** nṛpāyate // 1.12 //

kīrtiḥ pravara**sena**sya prayātā kumudojjvalā /

sāgarasya paraṃ pāraṃ kapi**sene**va setunā // 1.14 //

ค) จัณฑีศตกะ

mṛtyostulyaṃ **tri**lokīṃ grasitumatirasānniḥsṛtāḥ kiṃ nu jihvāḥ

kiṃ vā kṛṣṇāṅghripadmadyutibhiraruṇitā viṣṇupadyāḥ padavyaḥ /

prāptāḥ saṃdhyāḥ smarāreḥ svayamuta nutibhistisra ityūhyamānā

devairdevī**tri**śūlāhatamahiṣajuṣo raktādhārā jayanti //4//

sadyaḥ sādhitasādhyamuddhṛtavatī śūlaṃ śivā pātu vaḥ

pādaprāntaviṣakta eva **mahiṣā**kāre suradveṣiṇi /

diṣṭyā deva vṛṣa**dhvajo** yadi bhavāneṣāpi naḥ svāminī

saṃjātā **mahiṣadhvaje**ti jayayā kelau kṛte ʻrdhasmitā //32//

śatrau śāta**tri**śūlakṣatavipuṣi ruṣā preṣite pretakāṣṭhāṃ

kālī kīlālakulyātrayamadhikarayaṃ vīkṣya viśvāsitadyauḥ /

trisrotāstryambakeyaṃ vahati tava bhṛśaṃ paśya raktā viśeṣān

no mūrdhnā dhāryate kiṃ hasitapatiriti prītaye kalpatāṃ vaḥ //61//

bāhūtkṣepasamul**lasat**kucataṭaṃ prāntasphuṭatkañcukaṃ

gambhīrodaranābhimaṇḍalagalatkāñcīdhṛtārdhāṃśukam /

pārvatyā mahiṣāsuravyatikare vyāyāmaramyaṃ vapuḥ

paryastāvadhibandhabandhura**lasat**keśoccayaṃ pātu vaḥ //72//

anyonyāsaṅgagāḍhavyatikara**dalita**bhraṣṭakāpālamālāṃ
svāṃ bhoḥ saṃtyajya śaṃbhau khuraputa**dalita**prollasaddhūlipāṇḍuḥ /
bhadre krīḍābhimardī tava savidhamahaṃ kāmataḥ prāpta īśo
'traivaṃ sotprāsamavyānmahiṣasuraripuṃ nighnatī pārvatī vaḥ //77//

bālo 'dyāpīśajanmā samaramuḍupabhṛtpāṃsulīlāvilāsī
nāgāsyaḥ śātadantaḥ svatanukaramadādvihvalaḥ so 'pi śāntaḥ /
dhigyāsi kveti duṣṭaṃ mudita**tanu**mudaṃ dānavaṃ sasphuroktaṃ
pāyādvaḥ śailaputrī mahiṣa**tanu**bhṛtaṃ nighnatī vāmapārṣṇyā //82//

saṅgrāmāttrastametaṃ tyaja nija**mahiṣa**ṃ lokajīveśa mṛtyo
sthātuṃ śūlāgrabhūmau gatabhayamajayaṃ mattametaṃ gṛhāṇa /
daitye pādena yasyāśchala**mahiṣa**tanau śāyite dīrghanidrāṃ
bhāvotpattau jayaivaṃ hasati pitṛpatiṃ sāmbikā vaḥ punātu //86//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

mārgaṃ śītāṃśubhājāṃ sarabhasamalaghuṃ hantumudyan**surā**riṃ
netrairudvṛttatāraiḥ sacakitamamarairunmukhairvīkṣyamānaḥ /
yasyā vāmo mahīyānmudita**sura**manā prāṇahṛtpādapadmaḥ
prāptastanmūrdhasīmāṃ sukhayatu bhavataḥ sā bhavānī hatāriḥ //94//

kvāyaṃ tīkṣṇogradhārāśataniśitavapurvajrarūpaḥ **surā**riḥ
pādaścāyaṃ sarojadyutiranatigururyoṣitaḥ kveti devyāḥ /
dhyāyaṃ dhyāyaṃ stuto yaḥ **sura**ripumathane vismayābaddha-cittaiḥ

pārvatyāḥ so ऽvatādvastribhuvanagurubhiḥ sādaraṃ vandyamānaḥ //97//

srastāṅgaḥ **sanna**ceṣṭo bhayahatavacanaḥ **sanna**dordaṇḍaśākhaḥ
sthāṇurdṛṣṭvā yamājau kṣaṇamiha saruṣaṃ sthāṇurevopajātaḥ /
tasya dhvaṃsātsurārermahiṣitavapuṣo labdhamānāvakāśaḥ
pārvatyā vāmapādaḥ śamayatu duritaṃ dāruṇaṃ vaḥ sadaiva //101//

2.2.4) ลาฏานุปราสะชนิดซ้ำคำนามนอกสมาสกับคำนามในสมาส

ก) จัณฑีศตกะ

grastāśvaḥ śalpalobhādiva haritahareraprasoḍhānaloṣmā
sthāṇau kaṇḍūṃ vinīya prati**mahiṣa**ruṣevāntakopāntavartī /
kṛṣṇaṃ paṅkaṃ yathecchanvaruṇamupagato majjanāyeva yasyāḥ
svastho ऽbhūtpādamāptvā hradamiva **mahiṣa**ḥ sāstu durgā śriye vaḥ //8//

śārṅginbāṇaṃ vimuñca bhramasi balirasau saṃyataḥ kena bāṇo
gotrāre hanmyahaṃ te **ripu**mamara**ripu**stveṣa gotrasya śatruḥ /
daityā vyāpādyatāṃ drāgaja iva mahiṣo hanyate manmahe ऽdye-
tyutprāsyomā purastādanu danujatanuṃ mṛdnatī trāyatāṃ vaḥ //24//

āhantuṃ nīyamānā bharavidhurabhujasraṃsamānobhayāṃsaṃ
kaṃsenāṅṃsi sā vo haratu hariyaśorakṣaṇāya kṣamāpi /
prākprāṇānasya nāsyadgaganamudapatadgocaraṃ yā **śilā**yāḥ
saṃprāpyāgāmivindhyācalaśikhara**śilā**vāsayogodyateva //45//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

vidrāṇe rudravṛnde savitari tarale vajriṇi dhvastavajre
jātāśaṅke śaśāṅke viramati maruti tyaktavaire kubere /
vaikuṇṭhe kuṇṭhitāstre mahiṣamatiruṣaṃ pauruṣopaghna**nighna**ṃ
nirvighnaṃ **nighna**tī vaḥ śamayatu duritaṃ bhūribhāvā bhavānī //66//

yuktaṃ tāvad**gajā**nāṃ pratidiśamayanaṃ yuddhabhūmerdigīśāṃ
hīyetāśā**gaja**tvaṃ subhaṭaraṇakṛtāṃ karmaṇā dāruṇena /
yadyeṣa sthāṇusaṃjño bhayacakitadṛśā naśyatītyadbhutaṃ tad
darpādevaṃ hasantaṃ suraripumavatānnighnatī pārvatī vaḥ //100//

2.2) อันตยานุปราสะ

2.2.1) อันตยานุปราสะระหว่างบท

ก) กาทัมพรี

rajojuṣ**e** janmani sattvavṛttay**e**
sthitau prajānāṃ pralay**e** tamaḥspṛś**e** /
aj**āya** sargasthitināśahetav**e**
trayīmay**āya** triguṇātman**e** namaḥ //1//

jayatyupendr**aḥ** s**a** cakār**a** dūrato
bibhits**ayā** y**aḥ** kṣaṇalabdhalakṣ**ayā** /
dṛśaiva kopāruṇayā ripor uraḥ
svay**aṃ** bhayādbhinn**am** ivāsrapāṭal**am** //3//

akāraṇāviṣkṛtavairadāruṇ**ād**

asajjan**āt** kasy**a** bhay**aṃ** n**a** jāyate /

viṣ**aṃ** mahāheriv**a** yasy**a** durvacaḥ

suduḥsah**aṃ** saṃnihit**aṃ** sadā mukhe //5//

kaṭu kvaṇanto maladāyakāḥ khalās

tudanty alaṃ bandhanaśṛṅkhal**ā** iva /

manastu sādhudhvanibhiḥ pad**e** pad**e**

haranti santo maṇinūpur**ā** iva //6//

subhāṣit**aṃ** hāri viśatyadho galān

na durjanasyārkaripor ivāmṛt**am** /

tadeva dhatte hṛdayena sajjano

harir mahāratn**am** ivātinirmal**am** //7//

sphuratkalālāpavilāsakomalā

karoti rāg**aṃ** hṛdi kautukādik**am** /

rasena śayyāṃ svayamabhyupāgat**ā**

kath**ā** janasyābhinav**ā** vadhūr iva //8//

haranti kaṃ nojjvaladīpakopam**air**

nav**aiḥ** padārthairupapādit**āḥ** kath**āḥ** /

nirantaraśleṣaghanāḥ sujātayo

mahāsrajaś campakakuḍmalair iva //9//

babhūva vātsyāyanavaṃśasaṃbhav**o**

dvij**o** jagadgītaguṇ**o** ˙graṇīḥ satām /

anekaguptārcitapādapaṅkajaḥ

kuberanāmāṃśa iva svayaṃbhuvaḥ //10//

uvāsa yasya śrutiśāntakalmaṣe

sadā puroḍāśapavitritādhare /

sarasvatī somakaṣāyitodare

samastaśāstrasmṛtibandhur**e** mukh**e** //11//

jagurgṛhe ˙bhyastasamastavāṅmay**aiḥ**

sasārik**aiḥ** pañjaravartibhiḥ śuk**aiḥ** /

nigṛhyamāṇā baṭavaḥ pad**e** pad**e**

yajūṃṣ**i** sāmān**i** ca yasya śaṅkitāḥ //12//

hiraṇyagarbho bhuvanāṇḍak**ād** iva

kṣapākaraḥ kṣīramahārṇav**ād** iva /

abhūtsuparṇo vinatodar**ād** iva

dvijanmanām arthapat**iḥ** pat**is** tataḥ //13//

vivṛṇvato yasya visāri vāṅmayaṃ

din**e** din**e** śiṣyagaṇ**ā** nav**ā** navāḥ /

uṣaḥsu lagnāḥ śravaṇe ˙dhikāṃ śriyaṃ

pracakrire candanapallavā iva //14//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

vidhānasaṃpāditadānaśobhitaiḥ
sphuranmahāvīrasanāthamūrtibhiḥ /
makh**air** asaṃkhy**air** ajayat surālayaṃ
sukhena yo yūpakar**air** gaj**air** iva //15//

sa citrabhānuṃ tanayaṃ mahātmān**āṃ**
sutottamān**āṃ** śrutiśāstraśālin**ām** /
avāpa madhye sphaṭikopalāmal**aṃ**
krameṇa kailās**am** iva kṣamābhṛtām //16//

mahātmano yasya sudūranirgatāḥ
kalaṅkamuktendukalāmalatviṣaḥ /
dviṣanmanaḥ prāviviśuḥ kṛtāntar**ā**
guṇ**ā** nṛsiṃhasya nakhāṅkur**ā** iva //17//

diś**ām** alīkālakabhaṅgat**āṃ** gatas
trayīvadhūkarṇatamālapallavaḥ /
cakāra yasyādhvaradhūmasaṃcayo
malīmas**aḥ** śuklatar**aṃ** nij**aṃ** yas**aḥ** //18//

dvijena tenākṣatakaṇṭhakauṇṭhyayā
mahāmanomohamalīmasāndhayā /
alabdhavaidagdhyavilāsamugdhy**ā**
dhiy**ā** nibaddheyam atidvayī kath**ā** //20//

stanayug**am** aśrusnāt**aṃ** Samīpataravarti hṛdayaśokāgneḥ /

carati vimuktāhār**aṃ** vrat**am** iva bhavato ripustrīnām //1.1//

dūraṃ muktālat**ayā** bisasit**ayā** vipralobhyamāno me /

haṃsa iva darśitāśo mānasajanmā tvayā nītaḥ //

ข) หรรษจริต

namaḥ sarvavid**e** tasmai vyāsāya kavivedhas**e** /

cakre puṇy**aṃ** sarasvatyā yo varṣ**am** iva bhārat**am** //1.3//

santi śvāna ivāsaṃkhyā jātibhājo gṛh**e** gṛh**e** /

utpādak**ā** na bahav**aḥ** kavay**aḥ** śarabh**ā** iva //1.5//

nav**o** 'rth**o** jātiragrāmyā śleṣ**o** 'kliṣṭ**aḥ** sphuṭ**o** ras**aḥ** /

vikaṭākṣarabandhaśca kṛtsn**am** ekatra duṣkar**am** // 1.8 //

kavīn**ām** agalad darpo nūnaṃ vāsavadatt**ayā** /

śaktyeva pāṇḍuputrāṇ**āṃ** gat**ayā** karṇagocaram // 1.11 //

avināśin**am** agrāmy**am** akarot sātavāhanaḥ /

viśuddhajātibhiḥ kośaṃ ratn**air** iva subhāṣit**aiḥ** // 1.13 //

kīrtiḥ pravarasenasya prayāt**ā** kumudojjval**ā** /

sāgarasya par**aṃ** pār**aṃ** kapiseneva setunā // 1.14 //

sūtradhārakṛtārambh**air** nāṭak**air** bahurbhūmik**aiḥ** /

sapatāk**air** yaś**o** lebhe bhās**o** devakul**air** iva // 1.15 //

nirgatā**su** na vā ka**sya** kālidāsa**sya** sūkti**ṣu** /

prītir madhurasāndrā**su** mañjarī**ṣv** iva jāyate // 1.16 //

samuddīpitakandarp**ā** kṛtagaurīprasādhan**ā** /

haralīleva no kasya vismayāya bṛhatkathā // 1.17 //

āḍhyarājakṛtotsāh**air** hṛdayasth**aiḥ** smṛt**air** api /

jihvāntaḥ kṛṣyamāṇeva na kavitve pravartate // 1.18 //

sukhaprabodhalalitā suvarṇaghaṭanojjval**aiḥ** /

śabd**air** ākyāyikā bhāti śayyeva pratipādakaiḥ // 1.20 //

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

taralayasi dṛśaṃ kim utsukāmakaluṣamānasavāsalālite /

avatara kalahaṃs**i** vāpikāṃ punarap**i** yāsyas**i** paṅkajālayam //1.22//

atigambhīr**e** bhūp**e** kūpa iva jana**sya** niravatāra**sya** /

dadhati samīhitasiddhiṃ guṇavantaḥ pārthivā ghaṭakāḥ //2.1//

rāgiṇi naline lakṣmīṃ divaso nidadhāti dinakaraprabhavām /

anapekṣitaguṇadoṣa**ḥ** paropakāra**ḥ** satāṃ vyasanam //2.2//

svecchopajātaviṣayo 'pi na yā**ti** vaktuṃ

dehī**ti** mārgaṇaśataiś ca dadā**ti** duḥkham /

mohāt samākṣipa**ti** jīvanam apy akāṇḍe

kaṣṭaṃ manobhava iveśvaradurvidagdhaḥ //2.3//

mithyaivālikhit**āṃ** manorathaśatair niḥśeṣanaṣṭ**āṃ** śriy**āṃ**

cintāsādhanakalpanākuladhiy**āṃ** bhūyo vane vidviṣ**ām** /

āyātaḥ katham apy ayaṃ smṛtipathaṃ śūnyībhavaccetasāṃ

nāgendraḥ sahate na mānasagat**ān** āśāgajendr**ān** api //2.4//

sādhūnām upakart**uṃ** lakṣmīṃ draṣṭ**uṃ** vihāyasā gant**um** /

na kutūhali kasya manaścaritaṃ ca mahātmanāṃ śrot**um** //3.2//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

t**ad** ap**i** munigīt**am** atipṛthu t**ad** ap**i** jagadvyāp**i** pāvan**aṃ** t**ad** ap**i**

/

harṣacaritād abhinn**aṃ** pratibhāt**i** h**i** me purāṇ**am** id**am** //3.3//

vaṃśānug**am** avivādi sphuṭakaraṇ**aṃ** bharatamārgabhajanaguru/

śrīkaṇṭhaviniryāt**aṃ** gīt**am** id**aṃ** harṣarājy**am** iva //3.4//

paścādaṅghriṃ prasārya trikanativitataṃ drāghayitvāṅgamuccair

āsajyābhugnakaṇṭho mukhamurasi saṭā**ṃ** dhūlidhūmrā**ṃ** vidhūya /

ghāsagrāsābhilāṣād anavaratacalatprothatuṇḍas turaṅgo

mandaṃ śabdāyamāno vilikhati śayanād utthitaḥ kṣmāṃ khureṇa //3.5//

kurvann ābhugnapṛṣṭho mukhanikaṭakaṭiḥ kandharāmātiraścīṃ

lolenāhanyamāṇaṃ tuhinakaṇamucā cañcatā kesareṇa /

nidrākaṇḍūkaṣāyaṃ kaṣati nibiḍitaśrotraśuktis turaṅgas

tvaṅgatpakṣmāgralagnapratanuvusakaṇa**ṃ** koṇa**m** akṣṇaḥ khureṇa //3.6//

yoga**ṃ** svapne 'pi necchanti kurvate na karagraha**m** /

mahānto nāmamātreṇa bhavanti patayo bhuvaḥ //4.1//

sakalamahībhṛtkampakṛd utpadyata eka **e**va **n**ṛpavaṃśe /

vipule 'pi pṛthupratimo danta iva gaṇādhipasya mukhe //4.2//

aruṇa iva puraḥsaro raviṃ pavana ivātijavo jalāgama**m** /

śubha**m** aśubha**m** athāpi vā nṛṇāṃ kathayati pūrvanidarśanodayaḥ //4.4//

udvegamahāvarte pātayati payodharonnamanakāle /

sarid iva taṭa**m** anuvarṣa**ṃ** vivardhamānā sutā pitara**m** //4.5//

niyatir vidhāya puṃsāṃ pratham**aṃ** sukh**am** upari dāruṇ**aṃ** duḥkh**am** /

kṛtvālok**aṃ** taralā taḍid iva vajr**aṃ** nipātayati //5.1//

pātayati mahāpuruṣān samam eva bahūn anādareṇaiva /

parivartamāna ek**aḥ** kāl**aḥ** śailānivānant**aḥ** //5.2//

mātāpitṛsahasrā**ṇi** putradāraśatā**ni** ca /

yug**e** yug**e** vyatītā**ni** ka**sya** t**e** ka**sya** vā bhavān //5.3//

visrabdhaghātadoṣaḥ svavadhāya khalasya vīrakopakaraḥ /

navatarubhaṅgadhvanir iva harinidrātaskar**aḥ** kariṇ**aḥ** //6.2//

dvīpopagītaguṇ**am** api samupārjitaratnarāśisār**am** api /

pot**aṃ** pavana iva vidhiḥ puruṣ**am** akāṇḍe nipātayati //6.3//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

aṅganavedī vasudh**ā** kulyā jaladhiḥ sthalī ca pātālam /

valmīkaśca sumeruḥ kṛtapratiyajña**sya** vīra**sya** //7.1//

dhṛtadhanuṣ**i** bāhuśālin**i** śailā na naman**i** yattadāścaryam /

ripusaṃjñake**ṣu** gaṇanā kaiva varāke**ṣu** kāke**ṣu** //7.2//

sahas**ā** sampādayat**ā** manorathaprārthitā**ni** vastū**ni** /

daivenāpi kriyate bhavyānāṃ pūrvaseveva //8.1//

ค) จัณฑีศตกะ

mā bhāṅkṣīrvibhram**aṃ** bhrūr adhar**a** vidhuratā key**am** āsyāsy**a** rāg**aṃ**

pāṇe prāṇyeva nāy**aṃ** kalayasi kalahaśraddhayā kiṃ triśūl**am** /

ity udyatkopaketūn prakṛtim avayavān prāpayantyeva devyā

nyast**o** v**o** mūrdhni muṣyān marudasuhṛdasūn saṃharann aṅghrir ahaḥ //1//

huṃkār**e** nyakkṛtodanvat**i** mahat**i** jit**e** siñjitairnūpurasya

śliṣyacchṛiṅgakṣate ʻp**i** kṣaradasṛj**i** nijālaktakabhrāntibhāj**i** /

skandhe vindhyādribuddhyā nikaṣati mahiṣasyāhito ʻsūn ahārṣīd

ajñānād eva yasyāś caraṇa iti śivaṃ s**ā** śiv**ā** vaḥ karotu //2//

jāhnavy**ā** y**ā** na jātānunayaparaharakṣiptay**ā** kṣālayanty**ā**

nūnaṃ no nūpureṇa glapitaśaśiruc**ā** jyotsnay**ā** vā nakhān**ām** /

t**āṃ** śobh**ām** ādadhānā jayati nav**am** ivālaktak**aṃ** pīḍayitvā

pādenaiva kṣipantī mahiṣ**am** asurasādānaniṣkāry**am** āryā //3//

mṛtyos tulyaṃ trilokīṃ grasitum atirasānniḥsṛt**āḥ** kiṃ nu jihv**āḥ**

kiṃ vā kṛṣṇāṅghripadmadyutibhir aruṇitā viṣṇupadyāḥ padavyaḥ /

prāpt**āḥ** saṃdhy**āḥ** smarāreḥ svayam uta nutibhis tisra ity ūhyamānā

devair devītriśūlāhatamahiṣajuṣo raktādhārā jayanti //4//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

datt**e** darpāt prahār**e** sapadi padabharotpiṣṭadehāvaśiṣṭ**āṃ**
śliṣṭ**āṃ** śṛṅgasya koṭiṃ mahiṣasuraripor nūpuragranthisīmni /
muṣyād vaḥ kalmaṣāṇi vyatikaraviratāv ādadānaḥ kumāro
mātuḥ prabhraṣṭalīlākuvalayakalikākarṇapūrādareṇa //5//

grastāśvaḥ śalpalobhādiva haritahareraprasoḍhānaloṣmā
sthāṇau kaṇḍūṃ vinīya pratimahiṣaruṣevāntakopāntavartī /
kṛṣṇ**aṃ** paṅk**aṃ** yathecchan varuṇ**am** upagato majjanāyeva yasyāḥ
svastho 'bhūt pād**am** āptvā hrad**am** iva mahiṣ**aḥ** sāstu durgā śriye v**aḥ** //8//

trailokyātaṅkaśāntyai praviśat**i** vivaśe dhātar**i** dhyānatandrīm
indrādaye**ṣu** dravat**su** draviṇapatipayaḥpālakālānale**ṣu** /
ye sparśenaiva piṣṭvā mahiṣ**am** atiruṣ**aṃ** trātavantas trilokīṃ
pāntu tvāṃ pañca caṇḍyāś caraṇanakhanibhenāpare lokapālāḥ //9//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

prāleyotpīḍapīvan**āṃ** nakharajanikṛt**ām** ātapenātipaṇḍuḥ
pārvatyāḥ pātu yuṣmān pitur iva tulitādrīndrasār**aḥ** sa pād**aḥ** /
yo dhairyānmuktalīlāsamucitapatanāpātapītāsurāsīn
no devyā eva vāmaśchalamahiṣatanornākalokadviṣo 'pi //10//

raktākt**e** 'laktakaśrīrvijayini vijay**e** no virājaty amuṣmin
hās**o** hastāgrasaṃvāhanamapi dalitādrīndrasāradviṣ**o** 'sya /
trāsenaivādya sarvaḥ praṇamati kadanenāmuneti kṣatāriḥ

pād**o** 'vyāccumbit**o** v**o** rahasi vihasatā tryambakeṇāmbikāyāḥ //12//

bhaṅgo na bhrūlatāyāstulitabalatayānāsthamasthnāṃ tu cakre

na krodhāt pādapadm**aṃ** mahad amṛtabhujām uddhṛt**aṃ** śalyamantaḥ /

vācāl**aṃ** nūpur**aṃ** no jagadajani jay**aṃ** śaṃsadaṃśena pārṣṇer

muṣṇantyāsūn surāreḥ samarabhuvi yayā pārvatī pātu sā vaḥ //13//

jātā kiṃ te hare bh**īr** bhavati mahiṣato bh**īr** avaśyaṃ harīṇām

adyendor dvau kalaṅkau tyajati patir apāṃ dhairy**am** ālokya candr**am** /

vāy**o** kampyas tvayānyo naya yama mahiṣād ātmayugyaṃ yayārau

piṣṭe naṣṭ**aṃ** jahāsa dyujan**am** iti jayā sāstu devī śriye vaḥ //15//

śūlaprot**ād** upāntaplutamahi mahiṣ**ād** utpatan**tyā** sravan**tyā**

vartmany ārajyamāne sapadi makhabhujāṃ jātasaṃdhyāpramohaḥ /

nṛtyan hāsena matvā vijayamah**am** ah**aṃ** mānayāmītivādī

yām āśliṣya pranṛttaḥ punarapi purabhit pārvatī pātu sā vaḥ //16//

nākaukonāyakādyair dyuvasatibhir asiśyāmadhāmā dharitrīṃ

rundhan vardhiṣṇuvindhyācalacakitamanovṛttibhir vīkṣito y**aḥ** /

pādotpiṣṭ**aḥ** sa yasyā mahiṣasuraripur nūpurāntāvalambī

lebhe lolendranīlopalaśakalatulāṃ stād um**ā** s**ā** śriye vaḥ //17//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

durvārasya dyudhāmnāṃ mahiṣitavapuṣo vidviṣaḥ pātu yuṣmān

pārvatyā pretapālasvapuruṣaparuṣ**aḥ** preṣito ʻsau pṛṣatk**aḥ** /

y**aḥ** kṛtvā lakṣyabhedaṃ hṛtabhuvanabhayo gāṃ vibhidya praviṣṭ**aḥ**

pātālaṃ pakṣapālīpavanakṛtapatattārkṣyaśaṅkākulāhiḥ //18//

vajr**aṃ** vinyasya hāre harikaragalit**aṃ** kaṇṭhasūtre ca cakr**aṃ**

keś**ān** baddhvābdhipāśair dhṛtadhanadagadā prākpralīn**ān** vihasya /

devān utsāraṇotkā kila mahiṣahatau mīlato hrepayantī

hrīma**tyā** haimava**tyā** vimativihataye tarjit**ā** stāj jay**ā** vaḥ //19//

khaḍge pānīyām āhlādayati hi mahiṣaṃ pakṣapātī pṛṣatkaḥ

śūleneśo yaśobhāg bhavati parilaghuḥ syād vadhārhe ʻpi daṇḍaḥ /

hitvā hetīritīvābhihatibahalitaprāktanāpāṭalimnā

pārṣṇyaiva proṣitās**uṃ** surarip**um** avatāt kurvatī pārvatī vaḥ //20//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

kṛtvedṛkkarma lajjājananam anaśane śakra māsūn vihāsīr

vitteśa sthāṇukaṇṭhe jahi gad**am** agadasyāy**am** evopayogaḥ /

jātaś cakrin vicakro ditija iti surāṃs tyaktahetīn bruvantyā

vrīḍāṃ vyāpāditārir jayati vijayay**ā** nīyamān**ā** bhavānī //21//

deyād vo vāñchitāni cchalamayamahiṣotpeṣaroṣānuṣaṅgan

nīt**aḥ** pātālakukṣiṃ hṛtabhuvanabhayo bhadrakālyāḥ sa pād**aḥ** /

y**aḥ** prādakṣiṇyakāṅkṣāvalayitavapuṣā vandyamāno muhūrtaṃ

śeṣeṇevendukāntopalaracitamahānūpurābhogalakṣmīḥ //22//

śūl**aṃ** tūl**aṃ** nu gāḍh**aṃ** prahar**a** har**a** hṛśīkeś**a** keśo ऽpi vakraś
cakreṇākār**i** kiṃ me pavir avat**i** na h**i** tvāṣṭraśatro dyurāṣṭram /
pāśāḥ keśābjanālāny anala na labhase bhātum ity āttadarpaṃ
jalpan devān divaukoripur avadhi yay**ā** sāstu śāntyai śiv**ā** vaḥ
//23//

śārṅgin bāṇaṃ vimuñca bhramasi balir asau saṃyataḥ kena bāṇo
gotrāre hanmy ahaṃ te ripum amararip**us** tv eṣa gotrasya śatr**uḥ**
/
daityā vyāpādyatāṃ drāgaj**a** iv**a** mahiṣo hanyate manmahe ऽdye-
ty utprāsyomā purastād anu danujatanuṃ mṛdnatī trāyatāṃ vaḥ
//24//

spardhāvardhitavindhyadurbharabharavyastād vihāyastalaṃ
hastād utpatitā prasādayatu vaḥ kṛtyāni kātyāyanī /
y**āṃ** śūl**ām** iva devadārughaṭit**āṃ** skandhena mohāndhadhīr
vadhyoddeśamaśeṣabāndhavakuladhavaṃsāya kaṃso ऽ nayat
//25//

tūrṇaṃ toṣāt turāṣāṭprabhṛti**ṣu** śamit**e** śātrav**e** stotrakṛt**su**
klāntevopetya patyus tatabhujayugalasyālam ālambanāya /
dehārdhe gehabuddhiṃ prativihitavatī lajjayālīya kāl**ī**
kṛcchraṃ vo ऽ nicchayaivāpatitaghanatarāśleṣasaukhyā vihantu
//26//

Chulalongkorn University

āstāṃ mugdhe ' rdhacandraḥ kṣipa surasaritaṃ yā sapatnī bhavatyāḥ

krīḍā dvābhyāṃ vimuñcāpar**am** al**am** amunaik**ena** me pāśak**ena** /

śūl**aṃ** prāgeva lagn**aṃ** śirasi yadabalā yudhyase 'vyādvidagdh**aṃ**

sotprāsālāpapātair iti danujam umā nirdahantī dṛśā vaḥ //27//

vaktrāṇ**āṃ** viklavaḥ kiṃ vahasi bata rucaṃ skanda ṣaṇṇ**āṃ** viṣaṇṇ**ām**

anyāḥ ṣaṇmātaras te bhav**a** bhav**a** sakalas tvaṃ śarīrārdhalabdhyā /

jihmāṃ hanmy adya kālīm iti samamasubhiḥ kaṇṭhato nirgatā gīr

gīrvāṇāreryayecchāmṛdupadamṛditasyādrijā sāvatādvaḥ //28//

gāhasva vyomamārgaṃ gatamahiṣabhay**air** bradhna viśrabdhamaśv**aiḥ**

śṛṅgābhyāṃ viśvakarman ghaṭayasi na nav**aṃ** śārṅginaḥ śārṅg**am** anyat /

aibhī tvaṅniṣṭhureyaṃ bibhṛhi mṛdum imām īśvaretyāttahāsā

gaurī vo 'vyāt kṣatāriḥ svacaraṇagarimagrastagīrvāṇagarvā //29//

kṣipt**o** bāṇ**aḥ** kṛtas te trikavinatitat**o** nirvalir madhyadeś**aḥ**

prahrād**o** nūpurasya kṣataripuśirasaḥ pādapātair diś**o** 'gāt /

saṅgrāme saṃnatāṅgi vyathayasi mahiṣ**aṃ** naik**am** anyān api tv**aṃ**

ye yudhyante 'tra naivety avatu patiparīhāsahṛṣṭ**ā** śiv**ā** vaḥ //30//

merau me raudraśṛṅgakṣatavapuṣi ruṣo naiva nītā nadīnāṃ
bhartār**o** riktatāṃ yattadapi hitam abhūn niḥsapatn**o** 'tra k**o** 'pi /
et**an** no mṛṣyate y**an** mahiṣa kaluṣit**ā** svardhunī mūrdhni mānyā
śaṃbhor bhindyādd hasantī patim iti śamītārātir umā vaḥ //31//

sady**aḥ** sādhitasādhy**am** uddhṛtavatī śūl**aṃ** śivā pātu v**aḥ**
pādaprāntaviṣakta eva mahiṣākāre suradveṣiṇi /
diṣṭyā deva vṛṣadhvajo yad**i** bhavān eṣāp**i** naḥ svāminī
saṃjāt**ā** mahiṣadhvajeti jayayā kelau kṛte 'rdhasmit**ā** //32//

vidrāṇendrāṇi kiṃ tv**aṃ** draviṇadadayite paśya saṃkhy**aṃ** svasakhyāḥ
svāhe svasth**ā** svabhartary amṛtabhuji mudh**ā** rohiṇī roditīva /
lakṣmi śrīvatsalakṣmoras**i** vasas**i** purety ārtam āśvāsayantyāṃ
svargastraiṇ**aṃ** jayāyāṃ jayati hataripor hrepit**aṃ** haimavatyā //33//

nirvāṇaḥ kiṃ tvameko raṇaśirasi śikhiñśārṅgadhanvāpi vidhyaṃs
tatte dhairy**aṃ** kva yāt**aṃ** jahihi jalapate dīnatāṃ tv**aṃ** na dīnaḥ/
śakt**o** n**o** śatrubhaṅge bhayapiśun**a** sunāsīr**a** nāsīradhūlir
dhigyāsi kveti jalpanripuravadhi yay**ā** pārvatī pātu s**ā** vaḥ //34//

nandinn ānandado me tava murajamṛduḥ saṃprahāre prahāraḥ
kiṃ dant**e** romni rugṇ**e** vrajasi gajamukh**a** tvaṃ vaśībhūt**a** ev**a** /
nighn**an** nighn**ann** idānīṃ dyujanam ih**a** mahākāl**a** eko 'smi nānyaḥ
kanyādrerdaityamitthaṃ pramathaparibhave mṛdnatī trāyatāṃ vaḥ
//35//

vajr**aṃ** majño marutvānari harir uras**aḥ** śūl**am** īś**aḥ** śirasto
daṇḍaṃ tuṇḍātkṛtāntastvaritagatigadāmasthito 'rthādhināthaḥ /
prāpanyatpādapiṣṭe dviṣi mahiṣavapuṣyaṅgalagnāni bhūyo
'py āyūṃsīvāyudhāni dyuvasataya iti stādum**ā** s**ā** śriye vaḥ //36//

daity**o** dordarpaśālī na hi mahiṣavapuḥ kalpanīyābhyupāy**o**
vāy**o** vārīśa viṣṇ**o** vṛṣagamana vṛṣankiṃ viṣād**o** vṛthaiva /
badhnīta bradhnamiśrāḥ kavacam acakitāścitrabhāno dahārīn
evaṃ devāñjayokte jayati hataripor hrepitaṃ haimavatyāḥ //38//

ā vyomavyāpisīmn**āṃ** vanamatigahanaṃ gāhamāno bhujan**ām**
arcirmokṣeṇa mūrcchan davadahanaruc**āṃ** locanān**āṃ** trayasya /
yasyā nirmajjamajjaccaraṇabharanato gāṃ vibhidya praviṣṭaḥ
pātālaṃ paṅkapātonmukha iva mahiṣ**aḥ** stādum**ā** s**ā** śriye v**aḥ** //39//

kālī kalpāntakālākul**am** iva sakal**aṃ** lok**am** ālokya pūrv**aṃ**
paścācchliṣṭe viṣāṇe viditaditisut**ā** lohit**ā** matsareṇa /
pādotpiṣṭ**e** parāsau nipatati mahiṣ**e** prāksvabhāvena gaur**ī**
gaur**ī** vaḥ pātu patyuḥ pratinayanamivāviṣkṛtānyonyarūpā //41//

gamy**aṃ** nāgner na cendoḥ sapadi dinakṛt**āṃ** dvādaśān**ām** asahy**aṃ**
śakrasyākṣṇāṃ sahasr**aṃ** saha surasadasā sādayant**aṃ** prasahya /
utpātogrāndhakārāgam**am** iva mahiṣ**aṃ** nighnatī śarma diśyād
devī vo vāmapādāmburuhanakhamayaiḥ pañcabhiścandramobhiḥ
//42//

dattvā sthūlāntramālāvalivighasahasadghasmarapretakāntaṃ
kātyāyanyātmanaiva tridaśaripumahādaityadahopahāram /
viśrāntyai pātu yuṣmānkṣaṇ**am** upari dhṛt**aṃ** kesariskandhabhitter
bibhrattatkesarālīm alimukhararaṇannūpur**aṃ** pādapadm**am** //43//

kopenevāruṇatvaṃ dadhadadhikatarālakṣyalākṣārasaśrīḥ
śliṣyacchṛṅgāgrakoṇakvaṇitamaṇitulākoṭihuṃkāragarbhaḥ /
pratyāsannātmamṛtyupratibhayam asurair īkṣito hantv arīn vaḥ
pād**o** devyāḥ kṛtānt**o** 'para iva mahiṣasyopariṣṭānniviṣṭaḥ //44//

āhantuṃ nīyamānā bharavidhurabhujasraṃsamānobhayāṃsaṃ
kaṃsenaināṃsi sā vo haratu hariyaśorakṣaṇāya kṣamāpi /
prākprāṇānasya nāsyadgagan**am** udapatadgocar**aṃ** yā śilāyāḥ
saṃprāpyāgāmivindhyācalaśikharaśilāvāsayogodyateva //45//

sāmnā nāmnāyayon**er** dhṛtimakṛta har**er** nāpi cakreṇa bhedāt
sendrasyairāvaṇasyāpyupari kaluṣitaḥ kevalaṃ dānavṛṣṭyā /
dānt**o** daṇḍena mṛtyorna ca viphalayathoktābhyupāy**o** hat**o** 'rir
yenopāy**aḥ** sa pād**aḥ** sukhayatu bhavat**aḥ** pañcamaś caṇḍikāyāḥ //46//

bhart**ā** kart**ā** trilokyāstripuravadhakṛtī paśyati tryakṣ**a** eṣ**a**
kv**a** strī kvāyodhanecchā na tu sadṛś**am** id**aṃ** prastut**aṃ** kiṃ mayeti /

matvā savyājasavyetaracaraṇacalāṅguṣṭhakoṇābhimṛṣṭaṃ
sadyo y**ā** lajjitevāsurapatimavadhītpārvatī pātu s**ā** vaḥ //47//

vṛddhokṣ**o** na kṣamaste bhavatu bhava bhavadvāha eṣ**o** ·dhuneti kṣiptaḥ pādena dev**aṃ** prat**i** jhaṭit**i** yayā kelikānt**aṃ** vihasya / dantajyotsnāvitānair atanu**bhir** atanurnyakkṛtārdhendubhā**bhir** gauro gaureva jāt**aḥ** kṣaṇamiva mahiṣ**aḥ** sāvatād ambikā v**aḥ** //48//

prākkāmaṃ dahatā kṛtaḥ paribhavo yena trisaṃdhyānataiḥ serṣy**ā** vo ·vatu caṇḍik**ā** caraṇayoḥ svaṃ pātayantī patim / kurvatyābhyadhik**aṃ** kṛte pratikṛt**aṃ** muktena maulau muhur bāṣp**eṇā**hitakajjal**ena** likhit**aṃ** sv**aṃ** nāma candre yayā //49//

tuṅg**āṃ** śṛṅgāgrabhūmiṃ śritavati marut**āṃ** pretakāy**e** nikāy**e** kuñjautsukyādviśat**su** śrutikuharapuṭaṃ drākkakupkuñjare**ṣu** / smitvā v**aḥ** saṃhṛtāsor daśanarucikṛtākāṇḍakailāsabhās**aḥ** pāyāt pṛṣṭhādhirūḍhe smaramuṣi mahiṣasyoccahāseva devī //50//

kṛtvā pātālapaṅke kṣayarayamilitaikārṇavecchāvagāhaṃ dāhānnetratrayāgner vilayanavigalacchṛṅgaśūnyottamāṅgaḥ / krīḍākroḍābhiśaṅkāṃ vidadhadapihitavyomasīm**ā** mahimn**ā** vīkṣy**a** kṣuṇṇo yayāristṛṇamiv**a** mahiṣ**aḥ** sāvatād ambikā v**aḥ** //51//

śūle śailāvikamp**aṃ** na nimiṣit**am** iṣau pattiśe sāṭṭahās**aṃ** prāse sotprās**am** avyākul**am** api kuliśe jātaśaṅk**aṃ** na śaṅkau / cakre ·vakr**aṃ** kṛpāṇe na kṛpaṇ**am** asurārātibhiḥ pātyamāne daity**aṃ** pādena devī mahiṣitavapuṣ**aṃ** piṃṣatī vaḥ punātu //52//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

cakre cakra**sya** nāstryā na ca khalu paraśorna kṣurapra**sya** nāser
yadvakraṃ kaitavāviṣkṛtamahiṣatanau vidviṣatyājibhāji /
protātprāsena mūrdhnaḥ saghṛṇamabhimukhāyātay**ā** kālarātry**ā**
kalyāṇānyānanābj**aṃ** sṛjatu tadasṛjo dhārayā vakrit**aṃ** vaḥ //53//

hastād utpatya yāntyā gaganaṃ**am** agaṇitādhairyavīryāvalep**aṃ**
vailakṣyeṇeva pāṇḍudyut**im** aditisutārāt**im** āpādayantyāḥ /
darpānalpāṭṭahāsadviguṇatarasitāḥ saptalokījananyās
tarjany**ā** janyadūtyo nakharucitatayastarjayanty**ā** jayanti //54//

aprāpyeṣurudāsitāsiraśanerārātkutaḥ śaṅkutaś
cakravyutkramakṛtparokṣaparaśuḥ śūlena śūnyo yayā /
mṛtyurdaityapateḥ kṛt**aḥ** susadṛś**aḥ** pādāṅgulīparvat**aḥ**
pārvatyā pratipālyatāṃ tribhuvan**aṃ** niḥśalyakaly**aṃ** tayā //56//

naṣṭ**ān** aṣṭau gajendr**ān** avata na vasavaḥ kiṃ diśo drāggṛhītāḥ
śārṅgin saṅgrāmayuktyā laghurasi gamitaḥ sādhu tārkṣyeṇa taikṣṇyam /

utkhātā netrapaṅktir na tava samarataḥ paśya naśyadbal**aṃ** sv**aṃ**
svarnāthetyāttadarp**aṃ** vyasumasur**am** umā kurvatī trāyatāṃ vaḥ //57//

śrutvā śatruṃ duhitrā nihatam atijaḍ**o** 'pyāgat**o** 'hnāya harṣād
āśliṣyañ chailakalp**aṃ** mahiṣ**am** avanibhṛdbandhavo vindhyabuddhyā /
yasyāḥ śvetīkṛte 'sminsmitadaśanarucā tulyarūpo himādrir
drāgdrāghīyān ivāsīd avatamasanirāsāya sā stādumā vaḥ //58//

kṣipto ʻyaṃ mandarādriḥ punarapi bhavatā veṣṭyatāṃ vāsuke ʻbdhau
prīyāsvānena kiṃ te bisatanutanubhir bhakṣit**ais** tārkṣya nāg**aiḥ** /
aṣṭābhir diggajendraiḥ saha na harikarī karṣatīmaṃ hate vo
hrīmatyā haimavatyās tridaśaripupatau pāntv iti vyāhṛtāni //59//

eṣa ploṣṭā purāṇāṃ tray**am** asuhṛd uraḥpāṭan**o** ʻy**aṃ** nṛsiṃh**o**
hantā tvāṣṭraṃ dyurāṣṭrādhipa iti vividhāny utsavecchāhṛtānām /
vidrāṇān**āṃ** vimard**e** dititanayamay**e** nākalokeśvarāṇ**ām**
aśraddheyāni karmāṇy avatu vidadhat**ī** pārvat**ī** vo hatāriḥ //60//

śatrau śātatriśūlakṣatavipuṣi ruṣā preṣite pretakāṣṭhāṃ
kālī kīlālakulyātray**am** adhikaray**aṃ** vīkṣya viśvāsitadyauḥ /
trisrotāstryambakey**aṃ** vahati tava bhṛś**aṃ** paśya raktā viśeṣān
no mūrdhnā dhāryate kiṃ hasitapatir iti prītaye kalpatāṃ vaḥ //61//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

śṛṅge paśyordhvadṛṣṭyādhikataramatanuḥ sanna puṣpāyudho ʻsmi
vyālāsaṅge ʻpi nityaṃ na bhavati bhavato bhīrnayajño ʻsmi yena /
tv**aṃ** muñcoccaih pināk**in** punarapi viśikh**aṃ** dānavānāṃ puro ʻh**aṃ**
pāyāt sotprās**am** ev**aṃ** hasitahar**am** umā mṛdnatī dānav**aṃ** vaḥ //62//

nandīśotsāryamāṇāpasṛtisamanamannākilokaṃ nuvatyā
napturhastena hastaṃ tadanugatagateḥ ṣaṇmukhasyāvalambya /
jāmāturmātṛmadhyopagamaparihṛt**e** darśan**e** śarma diśyān
nedīyac cumbyamān**ā** mahiṣavadhamahe menay**ā** mūrdhny um**ā** vaḥ //63//

bhaktyā bhṛgvatrimukhyair munibhir abhinutā bibhratī naiva garvaṃ

śarvāṇī śarmaṇe vaḥ praśamitasakalopaplav**ā** s**ā** sadāstu /

yā pārṣṇikṣuṇṇaśatrur vigalitakuliśaprāsapāśatriśūl**aṃ**

nākaukolok**am** eva sv**am** api bhujavan**aṃ** saṃyuge 'vastvamaṃsta //64//

cakr**aṃ** śaureḥ pratīp**aṃ** pratihat**am** agamat prāgdyudhāmnāṃ tu paścād

āpaccāp**aṃ** balārerna par**am** agunatāṃ pūstrayaploṣiṇo 'pi /

śaktyālaṃ māṃ vijetuṃ na jagadapi śiśau ṣaṇmukhe kā katheti

nyakkurvan nākilokaṃ ripur avadhi yayā sāvatātpārvatī vaḥ //65//

vidrāṇ**e** rudravṛnd**e** savitar**i** taral**e** vajriṇ**i** dhvastavajr**e**

jātāśaṅk**e** śaśāṅk**e** viramat**i** marut**i** tyaktavair**e** kuber**e** /

vaikuṇṭh**e** kuṇṭhitāstr**e** mahiṣ**am** atiruṣ**aṃ** pauruṣopaghnanighn**aṃ**

nirvighn**aṃ** nighnatī vaḥ śamayatu durit**aṃ** bhūribhāvā bhavānī //66//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

bhūṣāṃ bhūyas tavādya dviguṇatar**am** ah**aṃ** datum evaiṣa lagno

bhagn**e** daityena darpānmahiṣitavapuṣā kiṃ viṣāṇ**e** viṣaṇṇam /

ityuktvā pātu māturmahiṣavadhamahe kuñjarendrānanasya

nyasyannāsy**e** guh**o** vaḥ smitasitarucinī dveṣiṇ**o** dv**e** viṣāṇ**e** //67//

viśrāmyanti śramārtā iva tapanabhṛt**aḥ** saptay**aḥ** sapta yasmin

supt**āḥ** saptāpi lok**āḥ** sthitimuṣ**i** mahiṣe yāminīdhāmn**i** yatra /

dhārāṇ**āṃ** raudhirīṇāmaruṇimani nabhaḥsāndrasaṃdhy**āṃ** dadhānas

tasya dhvaṃsātsutādreraparadinapatiḥ pātu vaḥ pādapātaiḥ //68//

devār**er** dānavār**er** drutam iha mahiṣacchadmanaḥ padmasadmā

vidrātīty atra citraṃ tava kim iti bhavan nābhijāto yat**aḥ** s**aḥ** /

nābhīto ' bhūt svayaṃbhūr iva samarabhuvi tvaṃ tu yadvismitāsmīty

uktvā tadvismitaṃ vaḥ smararipumahiṣīvikrame ' vyājjayāyāḥ //69//

nistriṃśenocit**aṃ** te viśasan**am** urasaścaṇḍi karmāsya ghor**aṃ**

vrīḍām asyopari tvaṃ kuru dṛḍhahṛdaye muñca śastrāṇyamūni /

itth**aṃ** daityaiḥ sadainy**aṃ** samad**am** api surais tuly**am** evocyamānā

rudrāṇī dāruṇ**aṃ** vo dravayatu durit**aṃ** dānav**aṃ** dārayantī //70//

cakṣur dikṣu kṣipantyāś calitakamalinīcārukoṣābhitāmr**aṃ**

mandradhvānānuyāt**aṃ** jhaṭiti valayino muktabāṇasya pāṇeḥ /

caṇḍyāḥ savyāpasavyaṃ suraripuṣu śarānprerayantyā jayanti

trutyantaḥ pīnabhāge stanavalanabharātsaṃdhayaḥ kañcukasya //71//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

bāhūtkṣepasamullasatkucataṭ**aṃ** prāntasphuṭatkañcuk**aṃ**
gambhīrodaranābhimaṇḍalagalatkāñcīdhṛtārdhāṃśukam /
pārvatyā mahiṣāsuravyatikare vyāyāmaramyaṃ vapuḥ
paryastāvadhibandhabandhuralasatkeśoccayaṃ pātu vaḥ //72//

cakr**aṃ** cakrāyudhasya kvaṇati nipatit**aṃ** romaṇi grāvaṇīva
sthāṇorbāṇaśca lebhe pratihatimuru**ṇā** carma**ṇā** varmaṇeva /
yasyeti krodhagarbhaṃ hasitahariharā tasya gīrvāṇaśatroḥ
pāyāt pādena mṛtyuṃ mahiṣatanubhṛtaḥ kurvatī pārvatī vaḥ //73//

kṛtvā vaktrendubimb**aṃ** caladalakalasadbhrūlatācāpabhaṅg**aṃ**
kṣobhavyālolatār**aṃ** sphuradaruṇarucisphāraparyantacakṣuḥ /
saṃdhyāsevāparāddh**aṃ** bhav**am** iva purato vāmapādāmbujena
kṣipr**aṃ** daity**aṃ** kṣipantī mahiṣitavapuṣ**aṃ** pārvatī vaḥ punātu
//74//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

gaṅgāsaṃparkaduṣyatkamalavanasamuddhūtadhūlīvicitro
vāñchāsaṃpūrṇabhāvādadhikatararas**aṃ** tūrṇ**am** āyān samīp**am** /
kṣiptaḥ pādena dūraṃ vṛṣaga iva yayā vāmapādābhilāṣī
devāriḥ kaitavāviṣkṛtamahiṣavapuḥ sāvatādambikā vaḥ //75//

bhadre bhrūcāp**am** etannamayasi nu vṛthā visphurannetrabāṇ**aṃ**
nāh**aṃ** kelau rahasye pratiyuvatikṛtakhyātidoṣaḥ pināk**ī** /
devī sotprās**am** ev**am** dhṛtamahiṣatanuṃ dṛptamantaḥsakop**aṃ**
devāriṃ pātu yuṣmānatiparuṣapadā nighnatī bhadrakāl**ī** //76//

anyonyāsaṅgagāḍhavyatikaradalitabhraṣṭakāpālamāl**āṃ**
sv**āṃ** bhoḥ saṃtyajya śaṃbhau khurapuṭadalitaprollasaddhūlipāṇḍuḥ /
bhadre krīḍābhimardī tava savidh**am** ah**aṃ** kāmataḥ prāpta īśo
'traiv**aṃ** sotprās**am** avyān mahiṣasuraripuṃ nighnatī pārvatī vaḥ //77//

jvālādhārākarāl**aṃ** dhvanitakṛtabhay**aṃ** y**aṃ** prabhettuṃ na śakt**aṃ**
cakr**aṃ** viṣṇor dṛdhāsri prativihataray**aṃ** daityamālāvināśi /
kṣuṇṇas tasyāsthisāro vibudharipupateḥ pādapātena yasyā
rudrāṇī pātu sā vaḥ praśamitasakalopaplavā nirvighātam //78//

gāḍhāvaṣṭambhapādaprabalabharanamatpūrvakāyordhvabhāg**aṃ**
daity**aṃ** saṃjātaśikṣ**aṃ** janamahiṣ**am** iva nyakkṛtāgryāṅgabhāg**am** /
ārūḍhā śūlapāṇiḥ kṛtavibudhabhay**aṃ** hantukām**aṃ** sagarv**aṃ**
deyād vaś cintitāni drutamahiṣavadhāv āptatuṣṭir bhavānī //79//

brahmā yogaikatāno virahabhavabhayāddhūrjaṭiḥ strīkṛtātmā
vakṣaḥ śaurerviśālaṃ praṇayakṛtapadā padmavāsādhiśete /
yuddhakṣamām ev**am** ete vijahatu dhig im**aṃ** yas tyajatyeṣa śakro
dṛpt**aṃ** daityendr**am** ev**aṃ** sukhayatu samadā nighnatī pārvatī vaḥ //80//

ev**aṃ** mugdhe kilāsīḥ karakamalarucā mā muhuḥ keśapāś**aṃ**
so 'nyastrīṇāṃ ratādau kalahasamucito yaḥ priy**e** doṣalabdh**e** /
vaidagdhyād ev**am** antaḥkaluṣitavacan**aṃ** duṣṭadevārināth**aṃ**
devī vaḥ pātu pārṣṇyā dṛḍhatanumasubhirmocayantī bhavānī
//81//

bālo 'dyāpīśajanmā samara uḍupabhṛt pāṃsulīlāvilāsī

nāgāsy**aḥ** śātadant**aḥ** svatanukaramadādvihval**aḥ** so 'pi śānt**aḥ** /

dhigyāsi kveti duṣṭ**aṃ** muditatanumud**aṃ** dānav**aṃ** sasphurokt**aṃ**

pāyād vaḥ śailaputr**ī** mahiṣatanubhṛtaṃ nighnat**ī** vāmapārṣṇyā //82//

mūrdhnaḥ śūl**aṃ** mamaitad viphal**am** abhimukh**aṃ** śaṃkarotkhātaśūl**aṃ**

saṅgrāmād dūr**am** etad dhṛt**am** ari hariṇā manmanaḥ karṣatīva /

garvādev**aṃ** kṣipant**aṃ** vibudhajanavibhūndaityasenādhināth**aṃ**

śarvāṇī pātu yuṣmānpadabharadalanātprāṇato dūrayantī //83//

bhrāmyaddhāmaurvadāhakṣubhitajalacaravyastavīcīnsakampān

kṛtvaivāśu prasannān punarapi jaladhīn mandarakṣobhabhājaḥ /

darpād āyānt**am** eva śrutipuṭaparuṣ**aṃ** nād**am** abhyudgirant**aṃ**

kanyādreḥ pātu yuṣmāṃś caraṇabharanat**aṃ** piṃṣatī daityanāth**am** //84//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

main**ām** indo 'bhinaiṣīḥ śritapṛthuśikhar**āṃ** śṛṅgayugmasya pārśvaṃ

yuddhakṣamāy**āṃ** tanuṃ sv**āṃ** ratimadavilasatstrīkaṭākṣakṣameyam /

bhān**o** kiṃ vīkṣitena kṣitimahiṣatanau tvaṃ hi saṃnyastapād**o**

darpād ev**aṃ** hasant**aṃ** vyasumasur**am** umā kurvatī trāyatāṃ vaḥ //85//

saṅgrāmāt trast**am** et**aṃ** tyaja nijamahiṣ**aṃ** lokajīveśa mṛtyo
sthātuṃ śūlāgrabhūmau gatabhay**am** ajay**aṃ** matt**am** et**aṃ** gṛhāṇa /
daitye pādena yasyāś chalamahiṣatanau śāyite dīrghanidrāṃ
bhāvotpattau jayaivaṃ hasati pitṛpatiṃ sāmbikā vaḥ punātu //86//

śrutvaitatkarma bhāv**ād** anibhṛtarabhasaṃ sthāṇunābhyetya dūr**āc**
chliṣṭ**ā** bāhuprasāraṃ śvasitabharacalattārak**ā** dhūtahast**ā** /
daitye gīrvāṇaśatrau bhuvanasukhamuṣi preṣite pretakāṣṭhāṃ
gaur**ī** vo 'vyānmilat**su** tridiviṣ**u** t**am** al**aṃ** lajjayā vārayant**ī** //87//

bhadre sthāṇus tavāṅghr**iḥ** kṣatamahiṣaraṇavyājakaṇḍūt**ir** eṣa
trailokyakṣemadātā bhuvanabhayaharaḥ śaṃkar**o** 't**o** har**o** 'pi /
devānāṃ nāyike tvadguṇakṛtavacan**o** 't**o** mahādev**a** eṣ**a**
kelāv evaṃ smarārirhasati ripuvadhe yāṃ śiv**ā** pātu s**ā** vaḥ //88//

khaḍg**aḥ** kṛṣṇasya nūnaṃ rahitaguṇagatirnandakākhyāṃ prayāt**aḥ**
śatrorbhaṅgena vām**as** tava muditasuro nandak**as** tv eṣa pādaḥ /
bhāvād evaṃ jayāyāṃ nutikṛti nitarāṃ saṃnidhau devatānāṃ
savrīḍ**ā** bhadrakālī hataripuravatād vīkṣit**ā** śaṃbhunā vaḥ //89//

ekenaivodgamena pravilay**am** asur**aṃ** prāpayāmīti pādo
yasyāḥ kāntyā nakhānāṃ hasati surarip**uṃ** hant**um** udyansagarvam /
viṣṇos triḥ pādapadm**aṃ** baliniyamavidhāvuddhṛt**aṃ** kaitavena
kṣipr**aṃ** sā vo ripūṇāṃ vitaratu vipad**aṃ** pārvatī kṣuṇṇaśatruḥ
//90//

khaḍg**aṃ** khaṭvāṅgayukt**aṃ** yuvatirapi vibho te śarīrārdhalīnā

hāsy**aṃ** prāgeva labdh**aṃ** surajanasamitau duṣkṛtena tvayaiv**am** /

jāt**ā** bhūyo ʻpi lajj**ā** raṇata iy**am** al**aṃ** hāsyatā śūlabhartar

darpād ev**aṃ** hasant**aṃ** bhav**am** asur**am** umā nighnatī trāyatāṃ vaḥ //91//

sthāṇau kaṇḍūvinod**o** nudati dinakṛtastejasā tāpitaṃ n**o**

toyasthāne na cāpt**aṃ** sukh**am** adhikatar**aṃ** gāhanenāṅgajāt**am** /

śūnyāyāṃ yuddhabhūmau vadati hi dhig id**aṃ** māhiṣ**aṃ** rūp**am** ek**aṃ**

rudrāṇyāropito v**aḥ** sukhayatu mahiṣe prāṇahṛtpādapadm**aḥ** //92//

piṃṣañ chailendrakalp**aṃ** mahiṣ**am** atigurur bhagnagīrvāṇagarv**aṃ**

śaṃbhor jāto laghīyāñ chramarahitavapur dūram abhyūhyapātaḥ /

vām**o** devāripṛṣṭhe kanakagirisadāṃ kṣemakār**o** ʻṅghripadm**o**

yasyā durvāra evaṃ vividhaguṇagatiḥ sāvatādambikā vaḥ //93//

mārg**aṃ** śītāṃśubhājāṃ sarabhas**am** alagh**uṃ** hant**um** udyan surāriṃ

netr**air** udvṛttatār**aiḥ** sacakitam amar**air** unmukh**air** vīkṣyamānaḥ /

yasyā vāmo mahīyān muditasuramanā prāṇahṛtpādapadmaḥ

prāptastanmūrdhasīmāṃ sukhayatu bhavataḥ sā bhavānī hatāriḥ //94//

mūrdhanyāpātabhagne miṣamahiṣatanuḥ sannaniḥśabdakaṇṭhaḥ

śoṇābjātāmrakāntipratataghanabṛhanmaṇḍal**e** pādapadm**e** /

yasyā lebhe surārir madhurasanibhṛtadvādaśārdhāṅghrilīlāṃ

śarvāṇī pātu s**ā** vas tribhuvanabhayahṛt svargibhiḥ stūyamān**ā** //95//

pādotkṣepādvrajadbhir nakhakiraṇaśat**air** bhūṣitaś candragaur**air**

mūrdhāgre cāpatad**bhiś** caraṇatalagatair aṃśu**bhiḥ** śoṇaśobhaḥ /

saṃnyastālīnaratnapraviracitakar**aiś** carcitaḥ kṣiptakāy**air**

yasyā devaiḥ praṇīto haviriva mahiṣ**aḥ** sāvatādambikā v**aḥ** //96//

kvāyaṃ tīkṣṇogradhārāśataniśitavapurvajrarūpaḥ surāriḥ

pādaścāyaṃ sarojadyutiranatigururyoṣitaḥ kveti devyāḥ /

dhyāy**aṃ** dhyāy**aṃ** stuto yaḥ suraripumathane vismayābaddhacittaiḥ

pārvatyāḥ so ' vatād vas tribhuvanagurubhiḥ sādaraṃ vandyamānaḥ //97//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

vajritv**aṃ** vajrapāṇer dititanayabhid**aś** cakriṇ**aś** cakrakṛty**aṃ**

śūlitv**aṃ** śūlabhartuḥ surakaṭakavibhoḥ śaktitā ṣaṇmukhasya /

yasyāḥ pādena sarv**aṃ** kṛt**am** amararipor bādhayaitatsurāṇāṃ

rudrāṇī pātu sā vo danuviphalayudh**āṃ** svargiṇ**āṃ** kṣemakārī //98//

paṅgurnetā harīṇām asamahariyutaḥ syandanaś caikacakro

bhānoḥ sāmagryapet**aḥ** kṛta iti vidhinā tyaktavair**aḥ** pataṅge /

darpād bhrāmyan raṇakṣmāṃ pratibhaṭasamarāśleṣalubdhaḥ surārir

yasyāḥ pādena nīt**aḥ** pitṛpatisadanaṃ sāvatādambikā v**aḥ** //99//

yukt**aṃ** tāvad gajān**āṃ** pratidiśamayan**aṃ** yuddhabhūmer digīś**āṃ**

hīyetāśāgajatvaṃ subhaṭaraṇakṛtāṃ karmaṇā dāruṇena /

yady eṣa sthāṇusaṃjño bhayacakitadṛśā naśyatītyadbhutaṃ tad

darpād ev**aṃ** hasant**aṃ** suraripum avatān nighnat**ī** pārvat**ī** vaḥ //100//

srastāṅg**aḥ** sannaceṣṭo bhayahatavacan**aḥ** sannadordaṇḍaśākh**aḥ**

sthāṇ**ur** dṛṣṭvā y**am** ājau kṣaṇ**am** iha saruṣ**aṃ** sthāṇ**ur** evopajātaḥ /

tasya dhvaṃsāt surārer mahiṣitavapuṣo labdhamānāvakāśaḥ

pārvatyā vāmapād**aḥ** śamayatu durit**aṃ** dāruṇ**aṃ** v**aḥ** sadaiva //101//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

kunt**e** dantair niruddh**e** dhanuṣi vimukhitajy**e** viṣāṇena mūlāt

laṅgūlena prakoṣṭh**e** valayini patit**e** tatkṛpān**e** svapāṇeḥ /

śūle lolāṅghripātair lalitakaratalāt pracyute dūram urvyāṃ

sarvāṅgīṇāṃ lulāyaṃ jayati caraṇataś caṇḍikā cūrṇayantī //102//

2.2.2) อันตยานุปราสะระหว่างบาท

ก) กาทัมพรี

rajojuṣe janmani sattvavṛttay**e**
sthitau prajānāṃ pralaye tamaḥspṛś**e** /
ajāya sargasthitināśahetav**e**
trayīmayāya triguṇātmane namaḥ //1//

jayanti bāṇāsuramaulilālitā
daśāsyacūḍāmaṇicakracumbin**aḥ** /
surāsurādhīśaśikhāntaśāyino
bhavacchidastryambakapādapāṃśav**aḥ** //2//

akāraṇāviṣkṛtavairadāruṇād
asajjanātkasya bhayaṃ na jāyat**e** /
viṣaṃ mahāheriva yasya durvacaḥ
suduḥsahaṃ saṃnihitaṃ sadā mukh**e** //5//

kaṭu kvaṇanto maladāyakāḥ khalās
tudantyalaṃ bandhanaśṛṅkhalā iv**a** /
manastu sādhudhvanibhiḥ pade pade
haranti santo maṇinūpurā iv**a** //6//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

subhāṣitaṃ hāri viśatyadho galān
na durjanasyārkariporivāmṛt**am** /
tadeva dhatte hṛdayena sajjano
harirmahāratnamivātinirmal**am** //7//

sphuratkalālāpavilāsakomal**ā**
karoti rāgaṃ hṛdi kautukādikam /
rasena śayyāṃ svayamabhyupāgat**ā**
kathā janasyābhinavā vadhūriva //8//

babhūva vātsyāyanavaṃśasaṃbhavo
dvijo jagadgītaguṇo 'graṇīḥ satām /
anekaguptārcitapādapaṅkaj**aḥ**
kuberanāmāṃśa iva svayaṃbhuv**aḥ** //10//

uvāsa yasya śrutiśāntakalmaṣ**e**
sadā puroḍāśapavitritādhar**e** /
sarasvatī somakaṣāyitodar**e**
samastaśāstrasmṛtibandhure mukh**e** //11//

jagurgṛhe 'bhyastasamastavāṅmay**aiḥ**
sasārikaiḥ pañjaravartibhiḥ śuk**aiḥ** /
nigṛhyamāṇā baṭavaḥ pade pade
yajūṃṣi sāmāni ca yasya śaṅkitāḥ //12//

hiraṇyagarbho bhuvanāṇḍakādiv**a**

kṣapākaraḥ kṣīramahārṇavādiv**a** /

abhūtsuparṇo vinatodarādiv**a**

dvijanmanāmarthapatiḥ patistataḥ //13//

vivṛṇvato yasya visāri vāṅmay**aṃ**

dine dine śiṣyagaṇā navā navāḥ /

uṣaḥsu lagnāḥ śravaṇe ʻdhikāṃ śriy**aṃ**

pracakrire candanapallavā iva //14//

sa citrabhānuṃ tanayaṃ mahātmān**āṃ**

sutottamānāṃ śrutiśāstraśālin**ām** /

avāpa madhye sphaṭikopalāmalaṃ

krameṇa kailāsamiva kṣamābhṛt**ām** //16//

diśāmalīkālakabhaṅgatāṃ gatas

trayīvadhūkarṇatamālapallav**aḥ** /

cakāra yasyādhvaradhūmasaṃcayo

malīmasaḥ śuklataraṃ nijaṃ yas**aḥ** //18//

sarasvatīpāṇisarojasaṃpuṭ**a**-

pramṛṣṭahomaśramaśīkarāmbhasaḥ /

yaśoʻṃśuśuklīkṛtasaptaviṣṭapāt

tataḥ suto bāṇa iti vyajāyat**a** //19//

dvijena tenākṣatakaṇṭhakauṇṭhyay**ā**

mahāmanomohamalīmasāndhay**ā** /

alabdhavaidagdhyavilāsamugdhy**ā**

dhiyā nibaddheyamatidvayī kath**ā** //20//

stanayugamaśrusnāt**aṃ** samīpataravarti hṛdayaśokāgneḥ /

carati vimuktāhār**aṃ** vratamiva bhavato ripustrīnām //1.1//

ข) หรรษจริต

namastuṅgaśiraścumbicandracāmaracārav**e** /

trailokyanagarārambhamūlastambhāya śambhav**e** //1.1//

prāyaḥ kukavayo loke rāgādhiṣṭhitadṛṣṭay**aḥ** /

kokilā iva jāyante vācālāḥ kāmakāriṇ**aḥ** //1.4//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

anyavarṇaparāvṛttyā bandhacihnanigūhanaiḥ /

anākhyātaḥ satāṃ madhy**e** kaviścauro vibhāvyat**e** //1.6//

śleṣaprāyamudīcyeṣ**u** pratīcyeṣvarthamātrak**am** /

utprekṣā dākṣiṇātyeṣ**u** gauḍeṣvakṣaraḍambar**am** // 1.7 //

sukhaprabodhalalitā suvarṇaghaṭanojjval**aiḥ** /

śabdairākyāyikā bhāti śayyeva pratipādak**aiḥ** // 1.20 //

jayati jvalatpratāpajvalanaprākārakṛtajagadrakṣ**aḥ** /

sakalapraṇayimanorathasiddhiśrīparvato harṣ**aḥ** // 1.21 //

karikalabha vimuñca lolatāṃ cara vinayavratamānatānan**aḥ** /

mṛgapatinakhakoṭibhaṅguro gururupari kṣamate na te ʼṅkuś**aḥ** //2.5//

nijavarṣāhitasnehā bahubhaktajanānvit**aḥ** /

sukalā iva jāyante prajāpuṇyena bhūbhuj**aḥ** //3.1//

sādhūnāmupakartuṃ lakṣmīṃ draṣṭuṃ vihāyasā gant**um** /

na kutūhali kasya manaścaritaṃ ca mahātmanāṃ śrot**um** //3.2//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

kurvannābhugnapṛṣṭho mukhanikaṭakaṭiḥ kandharāmātiraścīṃ

lolenāhanyamāṇaṃ tuhinakaṇamucā cañcatā kesar**eṇa** /

nidrākaṇḍūkaṣāyaṃ kaṣati nibiḍitaśrotraśuktisturaṅgas

tvaṅgatpakṣmāgralagnapratanuvusakaṇaṃ koṇamakṣṇaḥ khur**eṇa** //3.6//

sakalamahībhṛtkampakṛdutpadyata eka eva nṛpavaṃś**e** /

vipule ʼpi pṛthupratimo danta iva gaṇādhipasya mukh**e** //4.2//

nidhistaruvikār**eṇa** sanmaṇiḥ sphuratā dhāmnā /

śubhāgamo nimitt**ena** spaṣṭamākhyāyate loke //4.3//

visrabdhaghātadoṣaḥ svavadhāya khalasya vīrakopakar**aḥ** /

navatarubhaṅgadhvaniriva harinidrātaskaraḥ kariṇ**aḥ** //6.2//

dvīpopagītaguṇamapi samupārjitaratnarāśisāramap**i** /

potaṃ pavana iva vidhiḥ puruṣamakāṇḍe nipātayat**i** //6.3//

ค) จัณฑีศตกะ

mā bhāṅkṣīrvibhramaṃ bhrūradhara vidhuratā keyamāsyāsya rāg**aṃ**

pāṇe prāṇyeva nāyaṃ kalayasi kalahaśraddhayā kiṃ triśūl**am** /

ityudyatkopaketūnprakṛtimavayavānprāpayantyeva devyā

nyasto vo mūrdhni muṣyānmarudasuhṛdasūnsaṃharannaṅghrirahaḥ //1//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

jāhnavyā yā na jātānunayaparaharakṣiptayā kṣālayanty**ā**

nūnaṃ no nūpureṇa glapitaśaśirucā jyotsnayā vā nakhānām /

tāṃ śobhāmādadhānā jayati navamivālaktakaṃ pīḍayitv**ā**

pādenaiva kṣipantī mahiṣamasurasādānaniṣkāryamāry**ā** //3//

bhaṅgo na bhrūlatāyāstulitabalatayānāsthamasthnāṃ tu cakre

na krodhātpādapadmaṃ mahadamṛtabhujāmuddhṛtaṃ śalyamant**aḥ** /

vācālaṃ nūpuraṃ no jagadajani jayaṃ śaṃsadaṃśena pārṣṇer

muṣṇantyāsūnsurāreḥ samarabhuvi yayā pārvatī pātu sā v**aḥ** //13//

śūlaprotādupāntaplutamahi mahiṣādutpatantyā sravantyā

vartmanyārajyamāne sapadi makhabhujāṃ jātasaṃdhyāpramoh**aḥ** /

nṛtyanhāsena matvā vijayamahamahaṃ mānayāmītivādī

yāmāśliṣya pranṛttaḥ punarapi purabhitpārvatī pātu sā v**aḥ** //16//

nākaukonāyakādyairdyuvasatibhirasiśyāmadhāmā dharitrīṃ

rundhanvardhiṣṇuvindhyācalacakitamanovṛttibhirvīkṣito y**aḥ** /

pādotpiṣṭaḥ sa yasyā mahiṣasuraripurnūpurāntāvalambī

lebhe lolendranīlopalaśakalatulāṃ stādumā sā śriye v**aḥ** //17//

durvārasya dyudhāmnāṃ mahiṣitavapuṣo vidviṣaḥ pātu yuṣmān

pārvatyā pretapālasvapuruṣaparuṣaḥ preṣito 'sau pṛṣatk**aḥ** /

yaḥ kṛtvā lakṣyabhedaṃ hṛtabhuvanabhayo gāṃ vibhidya praviṣṭ**aḥ**

pātālaṃ pakṣapālīpavanakṛtapatattārkṣyaśaṅkākulāhiḥ //18//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

khaḍge pānīyāmāhlādayati hi mahiṣaṃ pakṣapātī pṛṣatk**aḥ**

śūleneśo yaśobhāgbhavati parilaghuḥ syādvadhārhe 'pi daṇḍ**aḥ** /

hitvā hetīritīvābhihatibahalitaprāktanāpāṭalimnā

pārṣṇyaiva proṣitāsuṃ suraripumavatātkurvatī pārvatī v**aḥ** //20//

gāhasva vyomamārgaṃ gatamahiṣabhayairbradhna viśrabdhamaśvaiḥ

śṛṅgābhyāṃ viśvakarmanghaṭayasi na navaṃ śārṅginaḥ śārṅgamanyat /

aibhī tvaṅniṣṭhureyaṃ bibhṛhi mṛdumimāmīśvaretyāttahāsā

gaurī vo ˙vyātkṣatāriḥ svacaraṇagarimagrastagīrvāṇagarvā //29//

kṣipto bāṇaḥ kṛtaste trikavinatitato nirvalirmadhyadeśaḥ

prahrādo nūpurasya kṣataripuśirasaḥ pādapātairdiśo ˙gāt /

saṅgrāme saṃnatāṅgi vyathayasi mahiṣaṃ naikamanyānapi tvaṃ

ye yudhyante ˙tra naivetyavatu patiparīhāsahṛṣṭā śivā vaḥ //30//

nirvāṇaḥ kiṃ tvameko raṇaśirasi śikhiñśārṅgadhanvāpi vidhyaṃs

tatte dhairyaṃ kva yātaṃ jahihi jalapate dīnatāṃ tvaṃ na dīnaḥ /

śakto no śatrubhaṅge bhayapiśuna sunāsīra nāsīradhūlir

dhigyāsi kveti jalpanripuravadhi yayā pārvatī pātu sā vaḥ //34//

nandinnānandado me tava murajamṛduḥ saṃprahāre prahāraḥ

kiṃ dante romni rugṇe vrajasi gajamukha tvaṃ vaśībhūta eva /

nighnannighnannidānīṃ dyujanamiha mahākāla eko ˙ smi nānyaḥ

kanyādrerdaityamitthaṃ pramathaparibhave mṛdnatī trāyatāṃ vaḥ //35//

vajraṃ majño marutvānari harirurasaḥ śūlamīśaḥ śirast**o**
daṇḍaṃ tuṇḍātkṛtāntastvaritagatigadāmasthito ʻrthādhināth**aḥ** /
prāpanyatpādapiṣṭe dviṣi mahiṣavapuṣyaṅgalagnāni bhūy**o**
ʻpyāyūṃsīvāyudhāni dyuvasataya iti stādumā sā śriye v**aḥ** //36//

dṛṣṭāvāsaktadṛṣṭiḥ prathamamiva tathā saṃmukhīnābhimukhye
smerā hāsapragalbhe priyavacasi kṛtaśrotrapeyādhikokt**iḥ** /
udyuktā narmakarmaṇyavatu paśupatau pūrvatpārvatī vaḥ
kurvāṇā sarvamīṣadvinihitacaraṇālaktakeva kṣatār**iḥ** //37//

ā vyomavyāpisīmnāṃ vanamatigahanaṃ gāhamāno bhujanām
arcirmokṣeṇa mūrcchandavadahanarucāṃ locanānāṃ trayasya /
yasyā nirmajjamajjaccaraṇabharanato gāṃ vibhidya praviṣṭ**aḥ**
pātālaṃ paṅkapātonmukha iva mahiṣaḥ stādumā sā śriye v**aḥ** //39//

dattvā sthūlāntramālāvalivighasahasadghasmarapretakānt**aṃ**
kātyāyanyātmanaiva tridaśaripumahādaityadahopahār**am** /
viśrāntyai pātu yuṣmānkṣaṇamupari dhṛtaṃ kesariskandhabhitter
bibhrattatkesarālīmalimukhararaṇannūpuraṃ pādapadm**am** //43//

kopenevāruṇatvaṃ dadhadadhikatarālakṣyalākṣārasaśrīḥ
śliṣyacchṛṅgāgrakoṇakvaṇitamaṇitulākoṭihuṃkāragarbh**aḥ** /
pratyāsannātmamṛtyupratibhayamasurairīkṣito hantvarīnv**aḥ**
pādo devyāḥ kṛtānto ʻpara iva mahiṣasyopariṣṭānniviṣṭ**aḥ** //44//

kṛtvā pātālapaṅke kṣayarayamilitaikārṇavecchāvagāhaṃ

dāhānnetratrayāgnervilayanavigalacchṛṅgaśūnyottamāṅg**aḥ** /

krīḍākroḍābhiśaṅkāṃ vidadhadapihitavyomasīmā mahimnā

vīkṣya kṣuṇṇo yayāristṛṇamiva mahiṣaḥ sāvatādambikā v**aḥ** //51//

aprāpyeṣurudāsitāsiraśanerārātkutaḥ śaṅkutaś

cakravyutkramakṛtparokṣaparaśuḥ śūlena śūnyo yay**ā** /

mṛtyurdaityapateḥ kṛtaḥ susadṛśaḥ pādāṅgulīparvataḥ

pārvatyā pratipālyatāṃ tribhuvanaṃ niḥśalyakalyaṃ tay**ā** //56//

eṣa ploṣṭā purāṇāṃ trayamasuhṛduraḥpāṭano ʻyaṃ nṛsiṃho

hantā tvāṣṭraṃ dyurāṣṭrādhipa iti vividhānyutsavecchāhṛtān**ām** /

vidrāṇānāṃ vimarde dititanayamaye nākalokeśvarāṇ**ām**

aśraddheyāni karmāṇyavatu vidadhatī pārvatī vo hatāriḥ //60//

bhaktyā bhṛgvatrimukhyairmunibhirabhinutā bibhratī naiva garv**aṃ**

śarvāṇī śarmaṇe vaḥ praśamitasakalopaplavā sā sadāstu /

yā pārṣṇikṣuṇṇaśatrurvigalitakuliśaprāsapāśatriśūl**aṃ**

nākaukolokameva svamapi bhujavanaṃ saṃyuge ʻvastvamaṃsta //64//

cakraṃ śaureḥ pratīpaṃ pratihatamagamatprāgdyudhāmnāṃ tu paścād

āpaccāpaṃ balārerna paramagunatāṃ pūstrayaploṣiṇo ʻp**i** /

śaktyālaṃ māṃ vijetuṃ na jagadapi śiśau ṣaṇmukhe kā kathet**i**

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

nyakkurvannākilokaṃ ripuravadhi yayā sāvatātpārvatī vaḥ //65//

vidrāṇe rudravṛnde savitari tarale vajriṇi dhvastavajr**e**
jātāśaṅke śaśāṅke viramati maruti tyaktavaire kuber**e** /
vaikuṇṭhe kuṇṭhitāstre mahiṣamatiruṣaṃ pauruṣopaghnanighnaṃ
nirvighnaṃ nighnatī vaḥ śamayatu duritaṃ bhūribhāvā bhavānī
//66//

bāhūtkṣepasamullasatkucataṭaṃ prāntasphuṭatkañcuk**aṃ**
gambhīrodaranābhimaṇḍalagalatkāñcīdhṛtārdhāṃśuk**am** /
pārvatyā mahiṣāsuravyatikare vyāyāmaramyaṃ vapuḥ
paryastāvadhibandhabandhuralasatkeśoccayaṃ pātu vaḥ //72//

cakraṃ cakrāyudhasya kvaṇati nipatitaṃ romaṇi grāvaṇīv**a**
sthāṇorbāṇaśca lebhe pratihatimuruṇā carmaṇā varmaṇev**a** /
yasyeti krodhagarbhaṃ hasitahariharā tasya gīrvāṇaśatroḥ
pāyātpādena mṛtyuṃ mahiṣatanubhṛtaḥ kurvatī pārvatī vaḥ //73//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

bhadre bhrūcāpametannamayasi nu vṛthā visphurannetrabāṇ**aṃ**
nāhaṃ kelau rahasye pratiyuvatikṛtakhyātidoṣaḥ pināk**ī** /
devī sotprāsamevam dhṛtamahiṣatanuṃ dṛptamantaḥsakop**aṃ**
devāriṃ pātu yuṣmānatiparuṣapadā nighnatī bhadrakāl**ī** //76//

gāḍhāvaṣṭambhapādaprabalabharanamatpūrvakāyordhvabhāg**aṃ**

daityaṃ saṃjātaśikṣaṃ janamahiṣamiva nyakkṛtāgryāṅgabhāg**am**/

ārūḍhā śūlapāṇiḥ kṛtavibudhabhayaṃ hantukāmaṃ sagarv**aṃ**

deyādvaścintitāni drutamahiṣavadhāvāptatuṣṭirbhavānī //79//

evaṃ mugdhe kilāsīḥ karakamalarucā mā muhuḥ keśapāś**aṃ**

so ·nyastrīṇāṃ ratādau kalahasamucito yaḥ priye doṣalabdhe /

vaidagdhyādevamantaḥkaluṣitavacanaṃ duṣṭadevārināth**aṃ**

devī vaḥ pātu pārṣṇyā dṛḍhatanumasubhirmocayantī bhavānī //81//

mūrdhnaḥ śūlaṃ mamaitad viphalam abhimukhaṃ śaṃkarotkhātaśūl**aṃ**

saṅgrāmāddūrametaddhṛtamari hariṇā manmanaḥ karṣatīva /

garvādevaṃ kṣipantaṃ vibudhajanavibhūndaityasenādhināth**aṃ**

śarvāṇī pātu yuṣmānpadabharadalanātprāṇato dūrayantī //83//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

bhrāmyaddhāmaurvadāhakṣubhitajalacaravyastavīcīnsakampān

kṛtvaivāśu prasannānpunarapi jaladhīnmandarakṣobhabhājaḥ /

darpādāyāntameva śrutiputaparuṣaṃ nādamabhyudgirant**aṃ**

kanyādreḥ pātu yuṣmāṃścaraṇabharanataṃ piṃṣatī daityanāth**am** //84//

maināmindo ᳵ bhinaiṣīḥ śritapṛthuśikharāṃ śṛṅgayugmasya pārśv**aṃ**

yuddhakṣamāyāṃ tanuṃ svāṃ ratimadavilasatstrīkaṭākṣa-kṣamey**am** /

bhāno kiṃ vīkṣitena kṣitimahiṣatanau tvaṃ hi saṃnyastapādo

darpādevaṃ hasantaṃ vyasumasuramumā kurvatī trāyatāṃ vaḥ //85//

bhadre sthāṇustavāṅghriḥ kṣatamahiṣaraṇavyājakaṇḍūtireṣ**a**

trailokyakṣemadātā bhuvanabhayaharaḥ śaṃkaro ᳵto haro ᳵpi /

devānāṃ nāyike tvadguṇakṛtavacano ᳵto mahādeva eṣ**a**

kelāvevaṃ smarārirhasati ripuvadhe yāṃ śivā pātu sā vaḥ //88//

khaḍgaḥ kṛṣṇasya nūnaṃ rahitaguṇagatirnandakākhyāṃ prayāt**aḥ**

śatrorbhaṅgena vāmastava muditasuro nandakastveṣa pād**aḥ** /

bhāvādevaṃ jayāyāṃ nutikṛti nitarāṃ saṃnidhau devatānāṃ

savrīḍā bhadrakālī hataripuravatādvīkṣitā śaṃbhunā v**aḥ** //89//

sthāṇau kaṇḍūvinodo nudati dinakṛtastejasā tāpitaṃ no

toyasthāne na cāptaṃ sukhamadhikataraṃ gāhanenāṅgajāt**am** /

śūnyāyāṃ yuddhabhūmau vadati hi dhigidaṃ māhiṣaṃ rūpamek**aṃ**

rudrāṇyāropito vaḥ sukhayatu mahiṣe prāṇahṛtpādapadmaḥ //92//

piṃṣañchailendrakalpaṃ
mahiṣamatigururbhagnagīrvāṇagarvaṃ

śaṃbhorjāto laghīyāñchramarahitavapurdūramabhyūhyapāt**aḥ** /

vāmo devāripṛṣṭhe kanakagirisadāṃ kṣemakāro 'ṅghripadmo

yasyā durvāra evaṃ vividhaguṇagatiḥ sāvatādambikā v**aḥ** //93//

mārgaṃ śītāṃśubhājāṃ sarabhasamalaghuṃ hantumudyansurāriṃ

netrairudvṛttatāraiḥ sacakitamamarairunmukhairvīkṣyamān**aḥ** /

yasyā vāmo mahīyānmuditasuramanā prāṇahṛtpādapadm**aḥ**

prāptastanmūrdhasīmāṃ sukhayatu bhavataḥ sā bhavānī hatāriḥ //94//

pādotkṣepādvrajadbhirnakhakiraṇaśatairbhūṣitaścandragaur**air**

mūrdhāgre cāpatadbhiścaraṇatalagatairaṃśubhiḥ śoṇaśobh**aḥ** /

saṃnyastālīnaratnapraviracitakaraiścarcitaḥ kṣiptakāy**air**

yasyā devaiḥ praṇīto haviriva mahiṣaḥ sāvatādambikā v**aḥ** //96//

srastāṅgaḥ sannaceṣṭo bhayahatavacanaḥ sannadordaṇḍaśākh**aḥ**

sthāṇurdṛṣṭvā yamājau kṣaṇamiha saruṣaṃ sthāṇurevopajāt**aḥ** /

tasya dhvaṃsātsurārermahiṣitavapuṣo labdhamānāvakāś**aḥ**

pārvatyā vāmapādaḥ śamayatu duritaṃ dāruṇaṃ vaḥ sadaiva //101//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

2.3) เฉกานุปราสะ

ก) กาทัมพรี

rajojuṣe janmani sattvavṛttaye
sthitau **pr**ajānāṃ **pr**alaye tamaḥspṛśe /
ajāya sargasthitināśahetave
trayīmayāya **tr**iguṇātmane namaḥ //1//

jayatyupendraḥ sa cakāra dūrato
bibhitsayā yaḥ **kṣ**aṇalabdhala**kṣ**ayā /
dṛśaiva ko**pāru**ṇayā ri**poru**raḥ
svayaṃ bhayādbhinnamivāsrapāṭalam //3//

namāmi bharvoścaraṇāmbujadvayaṃ
saśe**khara**irmau**khari**bhiḥ kṛtārcanam /
samasta**sāma**ntakirīṭavedikā-
viṭaṅkapīṭholluṭitāruṇāṅguli //4//

akāraṇāviṣkṛtavairadāruṇād
asajjanātkasya bhayaṃ na jāyate /
viṣaṃ mahāheriva yasya durvacaḥ
suduḥsahaṃ saṃnihitaṃ **sadā** mukhe //5//

kaṭu kvaṇanto maladāyakāḥ khalās

tudantyalaṃ bandhanaśṛṅkhalā iva /
manastu sādhudhvanibhiḥ pade pade
hara**nt**i sa**nt**o maṇinūpurā iva //6//

subhāṣitaṃ hāri viśatyadho galān
na durjanasyārkariporivāmṛtam /
tadeva dhatte hṛdayena sajjano
harirma**hāra**tnamivātini**rm**alam //7//

jagurgṛhe ʻbhya**st**asamas**t**avāṅmayaiḥ
sasārikaiḥ pañjaravartibhiḥ śukaiḥ /
nigṛhyamāṇā baṭavaḥ pade pade
yajūṃṣi sāmāni ca yasya śaṅkitāḥ //12//

hiraṇyagarbho bhuvanāṇḍakādiva
kṣapākaraḥ **kṣ**īramahārṇavādiva /
abhūtsuparṇo vinatodarādiva
dvijanmanāmarthapatiḥ patistataḥ //13//

vivṛṇvato yasya visāri vāṅmayaṃ
dine dine śiṣyagaṇā navā navāḥ /
uṣaḥsu lagnāḥ **śr**avaṇe ʻdhikāṃ **śr**iyaṃ
pracakrire candanapallavā iva //14//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

mahātmano yasya sudūranirgatāḥ

kalaṅkamuktendu**kalā**malatviṣaḥ /

dviṣanmanaḥ prāviviśuḥ kṛtāntarā

guṇā nṛsiṃhasya nakhāṅkurā iva //17//

diśāma**līkālaka**bhaṅgatāṃ gatas

trayīvadhūkarṇatamālapallavaḥ /

cakāra yasyādhvaradhūmasaṃcayo

malīmasaḥ śuklataraṃ nijaṃ yasaḥ //18//

dvijena tenākṣatakaṇṭhakauṇṭhyayā

mahāmano**moha**malīmasāndhayā /

alabdhavaida**gdhya**vilāsamu**gdhyā**

dhiyā nibaddheyamatidvayī kathā //20//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ข) หรรษจริต

śleṣa**pr**āyamudī**cy**eṣu **pr**atī**cyeṣv**arthamātrakam /

utpre**kṣ**ā dā**kṣ**iṇātyeṣu gauḍe**ṣv**akṣaraḍambaram // 1.7 //

kīrtiḥ **pr**avarasenasya **pr**ayātā kumudojjvalā /

sāgarasya **paraṃ pāraṃ** kapisenaiva setunā // 1.14 //

jayati **jv**alatpratāpa**jv**alanaprākārakṛtajagadrakṣaḥ /

sakalapraṇayimanorathasiddhiśrīparvato harṣaḥ // 1.21 //

taralayasi dṛśaṃ **kimu**tsu**kāma**kaluṣamānasavāsalālite /

avatara kalahaṃsi vāpikāṃ punarapi yāsyasi paṅkajālayam //1.22//

atigambhīre bhūpe kūpa iva jana**sy**a niravatāra**sy**a /

dadhati samīhitasiddhiṃ guṇavantaḥ pārthivā ghaṭakāḥ //2.1//

rāgiṇi **naline la**kṣmīṃ divaso nidadhāti dinakaraprabhavām /

anapekṣitaguṇadoṣaḥ paropakāraḥ satāṃ vyasanam //2.2//

mithyaivālikhitāṃ manorathaśatairniḥśeṣanaṣṭāṃ śriyāṃ

cintāsādhanakalpanākuladhiyāṃ bhūyo vane vidviṣām /

āyātaḥ kathamapyayaṃ smṛtipathaṃ śūnyībhavaccetasāṃ

nāge**ndr**aḥ sahate na mānasagatānāśāgaje**ndr**ānapi //2.4//

kurvannābhugnapṛṣṭho mukhani**kaṭakaṭiḥ** kandharāmātiraścīṃ

lolenāhanyamāṇaṃ tuhinakaṇamucā cañcatā kesareṇa /

nidrākaṇḍū**kaṣā**yaṃ **kaṣa**ti nibiḍitaśrotraśuktistura**ṅg**as

tva**ṅg**atpakṣmāgralagnapratanuvusa**kaṇaṃ koṇa**makṣṇaḥ khureṇa //3.6//

yogaṃ svapne ·pi necchanti kurvate na karagraham /

mahānto nāmamātreṇa **bhava**nti patayo **bhuvaḥ** //4.1//

vihaga kuru dṛḍhaṃ manaḥ svayaṃ tyaja śucamāssva vivekavartmani /

saha kamalasarojinī**śriyā śraya**ti sumeruśiro virocanaḥ //5.4//

u**cc**i**ty**o**cc**i**ty**a bhuvi prahitanigūḍhātmadūtanītānām /

vijigīṣuriva kṛtāntaḥ śūrāṇāṃ saṃgrahaṃ kurute //6.1//

dvīpopagītaguṇa**mapi** sa**mupā**rjitaratnarāśisāramapi /

potaṃ pavana iva vidhiḥ puruṣamakāṇḍe nipātayati //6.3//

aṅganavedī vasudhā kulyā jaladhiḥ sthalī ca pātālam /

valmīkaśca sumeruḥ kṛtapratiyajña**sy**a vīra**sy**a //7.1//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

dhṛtadhanuṣi bāhu**śālini śailā na** namanti yattadāścaryam /

ripusaṃjñakeṣu gaṇanā kaiva varākeṣu kākeṣu //7.2//

vidvajjanasaṃparko na**ṣṭeṣṭ**ajñātidarśanābhyudayaḥ /

kasya na sukhāya bhavane bhavati mahāratnalābhaśca //8.2//

ค) จัณฑีศตกะ

mā bhāṅkṣīrvi**bhr**amaṃ **bhr**ūra**dhara** vi**dhura**tā keyamā**sy**ā**sy**a rāgaṃ

pāṇe prāṇyeva nāyaṃ kalayasi kalahaśraddhayā kiṃ triśūlam /

ityudyatkopa**ketū**npra**kṛti**mavayavānprāpayantyeva devyā

nyasto vo mūrdhni muṣyānmaru**dasu**hṛ**dasū**nsaṃharannaṅghrir-ahaḥ //1//

huṃkāre nyakkṛtodanvati mahati jite siñjitairnūpurasya

śliṣyacchṛiṅga**kṣ**ate 'pi **kṣ**aradasṛji nijālaktakabhrāntibhāji /

skandhe vindhyādribuddhyā nikaṣati mahiṣasyāhito 'sūnahārṣīd

ajñānādeva yasyāścaraṇa iti **śivaṃ** sā **śivā** vaḥ karotu //2//

jāhnavyā yā na jātānunayaparaharakṣiptayā kṣālayantyā

nūnaṃ no nūpureṇa glapitaśaśirucā jyotsnayā vā nakhānām /

tāṃ śobhāmādadhānā jayati navamivālaktakaṃ pīḍayitvā

pādenaiva kṣipantī mahiṣamasurasādānaniṣkā**ry**amā**ry**ā //3//

mṛtyostulyaṃ trilokīṃ gra**situ**matirasānniḥ**sṛtāḥ** kiṃ nu jihvāḥ

kiṃ vā kṛ**ṣṇ**āṅghripadma**dy**utibhiraruṇitā vi**ṣṇ**upa**dy**āḥ padavyaḥ /

prāptāḥ saṃdhyāḥ smarāreḥ svayamuta nutibhistisra ity ūhyamānā

devairdevītriśūlāhatamahiṣajuṣo raktādhārā jayanti //4//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

datte darpā**tp**rahāre sa**padi pada**bharo**tp**i**ṣṭ**adehāvaśi**ṣṭ**āṃ
śliṣṭāṃ śṛṅgasya koṭiṃ mahiṣasuraripornūpuragranthisīmni /
muṣyādvaḥ kalmaṣāṇi vyatikaraviratāvādadānaḥ kumāro
mātuḥ prabhraṣṭalīlākuvalayakalikākarṇapūrādareṇa //5//

śa**śv**advi**śv**opakārapra**kṛti**ravi**kṛtiḥ** sāstu śāntyai śivā vo
yasyāḥ pādopaśalye tridaśapatiripurdūraduṣṭāśayo 'pi /
nāke prāpatpratiṣṭhāmasakṛdabhimukho vādayañśṛṅgakoṭyā
hatvā koṇena vīṇāmiva raṇitamaṇiṃ maṇḍalīṃ nūpurasya //6//

niṣṭhyūto 'ṅguṣṭhakoṭyā nakhaśikharahataḥ pārṣṇiniryātasāro
ga**rbh**e da**rbh**āgrasūcīlaghuriva gaṇito nopasarpansamīpam /
nābhau vaktraṃ praviṣṭā**kṛti**vi**kṛti** yayā pādapātena kṛtvā
daityādhīśo vināśaṃ raṇabhuvi gamitaḥ sāstu devī śriye vaḥ //7//

grastāśvaḥ śalpalobhādiva **hari**ta**hare**raprasoḍhānaloṣmā
sthāṇau kaṇḍūṃ vinīya pratimahiṣaruṣevā**nt**akopā**nt**avartī /
kṛṣṇaṃ paṅkaṃ yathecchanvaruṇamupagato majjanāyeva yasyāḥ
svastho 'bhūtpādamāptvā hradamiva mahiṣaḥ sāstu durgā śriye vaḥ //8//

trailokyātaṅkaśāntyai pra**viśa**ti vi**vaśe** dhātari dhyānata**ndr**īm
i**ndr**ādayeṣu **drava**tsu **dravi**ṇapatipayaḥpālakālānaleṣu /
ye sparśenaiva piṣṭvā mahiṣamatiruṣaṃ trātavantastrilokīṃ
pāntu tvāṃ pañca caṇḍyāścaraṇanakhanibhenāpare lokapālāḥ
//9//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

prāleyotpīḍapīvanāṃ nakharajanikṛtāmā**tape**nā**tipa**ṇḍuḥ
pārvatyāḥ pātu yuṣmānpituriva tulitādrīndrasāraḥ sa pādaḥ /
yo dhairyānmuktalīlāsamucitapatanāpātapītāsurāsīn
no devyā eva vāmaśchalamahiṣatanornākalokadviṣo 'pi //10//

raktākte 'laktakaśrīrvi**jayi**ni vi**jaye** no virājatyamuṣmin
hāso hastāgrasaṃvāhanamapi dalitādrīndrasāradviṣo 'sya /
trāsenaivādya sarvaḥ praṇamati kadanenāmuneti kṣatāriḥ
pādo 'vyāccumbito vo ra**hasi** vi**hasa**tā trya**mbake**ṇā**mbikā**yāḥ //12//

bhaṅgo na bhrū**latāyā**stulitaba**latayā**nāsthamasthnāṃ tu ca**kr**e
na **kr**odhātpādapadmaṃ mahadamṛtabhujāmuddhṛtaṃ śalyamantaḥ /
vācālaṃ nūpuraṃ no jagadajani jayaṃ śaṃsadaṃśena pārṣṇer
muṣṇantyāsūnsurāreḥ samarabhuvi yayā pārvatī pātu sā vaḥ //13//

niryannānāstraśastrā**vali vala**ti balaṃ kevalaṃ dānavānāṃ
drāṅ nīte dīrghani**dr**āṃ dviṣati na mahiṣītyucyase prāyaśo 'dya /
astrīsaṃbhāvyavīryā tvamasi khalu mayā naivamākāraṇīyā
kātyāyanyāttakelāviti hasati hare hrīmatī hantvarīnvaḥ //14//

jātā kiṃ te **hare** bhīrbhavati mahiṣato bhīravaśyaṃ **harī**ṇām
adyendordvau kalaṅkau tyajati patirapāṃ dhairyamālokya candram /
vāyo kampyastvayānyo naya yama mahiṣādātmayugyaṃ yayārau
pi**ṣṭe** na**ṣṭ**aṃ jahāsa dyujanamiti jayā sāstu devī śriye vaḥ //15//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

śūlaprotādupāntaplutamahi mahiṣādutpata**nty**ā srava**nty**ā
vartmanyārajyamāne sapadi makhabhujāṃ jātasaṃdhyā-pramohaḥ /
nṛtyanhāsena matvā vijayamahamahaṃ mānayāmītivādī
yāmāśliṣya pranṛttaḥ punarapi purabhitpārvatī pātu sā vaḥ //16//

durvārasya dyudhāmnāṃ mahiṣitavapuṣo vidviṣaḥ pātu yuṣmān
pārvatyā pretapālasva**puruṣaparuṣaḥ** preṣito 'sau pṛṣatkaḥ /
yaḥ kṛtvā lakṣyabhedaṃ hṛtabhuvanabhayo gāṃ vibhidya praviṣṭaḥ
pātālaṃ pakṣapālīpavanakṛtapatattārkṣyaśaṅkākulāhiḥ //18//

vajraṃ vinyasya **hāre hari**karagalitaṃ kaṇṭhasūtre ca cakraṃ
keśānbaddhvābdhipāśairdhṛtadhanadagadā prākpralīnānvihasya
/
devānutsāraṇotkā kila mahiṣahatau mīlato **hr**epayantī
hrīma**ty**ā haimava**ty**ā vimativihataye tarjitā stājjayā vaḥ //19//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

khaḍge pānīyāmāhlādayati hi mahiṣaṃ pakṣapātī pṛṣatkaḥ
śūleneśo yaśobhāgbhavati parilaghuḥ syādvadhārhe 'pi daṇḍaḥ /
hitvā **hetī**ritīvābhi**hati**bahalitaprāktanāpāṭalimnā
pārṣṇyaiva proṣitāsuṃ suraripumavatātku**rvatī** pā**rvatī** vaḥ //20//

kṛtvedṛkkarma lajjājananamanaśane śakra māsūnvihāsīr
vitteśa sthāṇukaṇṭhe jahi gadamagadasyāyamevopayogaḥ /
jātaśca**kr**invica**kr**o ditija iti surāṃstyaktahetīnbruvantyā
vrīḍāṃ vyāpāditārirjayati vijayayā nīyamānā bhavānī //21//

śūlaṃ tūlaṃ nu gāḍhaṃ prahara hara hṛśīkeśa keśo ʻpi va**kr**aś ca**kr**eṇākāri kiṃ me paviravati na hi tvā**ṣṭr**aśatro dyurā**ṣṭr**am / pāśāḥ keśābjanālānyanala na labhase bhātumityāttadarpaṃ jalpa**nd**evā**nd**ivaukoripuravadhi yayā sāstu śāntyai śivā vaḥ //23//

śārṅginbāṇaṃ vimuñca bhramasi balirasau saṃyataḥ kena bāṇo gotrāre hanmyahaṃ te ripumamararipustveṣa gotrasya śatruḥ / daityā vyāpā**dy**atāṃ drāgaja iva mahiṣo hanyate manmahe ʻ**dy**e-tyutprāsyomā purastādanu danujatanuṃ mṛdnatī trāyatāṃ vaḥ //24//

spa**rdh**āva**rdh**itavindhyadurbharabharavyastādvihāyastalaṃ hastādutpatitā prasādayatu vaḥ **kṛtyā**ni **kātyā**yanī / yāṃ śūlāmiva devadārughaṭitāṃ ska**ndh**ena mohā**ndh**adhīr vadhyoddeśamaśeṣabāndhavakuladhava**ṃs**āya ka**ṃs**o ʻnayat //25//

tūrṇaṃ toṣātturāṣāṭprabhṛtiṣu śamite śā**tr**ave sto**tr**akṛtsu klāntevo**petya patyu**statabhujayugalasyālamālambanāya / dehārdhe gehabuddhiṃ prativihitavatī lajjayālīya kālī kṛcchraṃ vo ʻnicchayaivāpatitaghanatarāśleṣasaukhyā vihantu //26//

āstāṃ mugdhe ʻrdhacandraḥ kṣipa **surasari**taṃ yā sapatnī bhavatyāḥ krīḍā dvābhyāṃ vimuñcāparamalamamunaikena me pāśakena / śūlaṃ prāgeva lagnaṃ śirasi yadabalā yudhyase ʻvyādvidagdhaṃ sotprāsālāpapātairiti danujamumā nirdahantī dṛśā vaḥ //27//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

vaktrāṇāṃ viklavaḥ kiṃ vahasi bata rucaṃ skanda ṣaṇṇāṃ viṣaṇṇām

anyāḥ ṣaṇmātaraste bhava bhava sakalastvaṃ śarīrārdhalabdhyā /

jihmāṃ hanmyadya kālīmiti samamasubhiḥ kaṇṭhato nirgatā gīr

gīrvāṇāreryayecchā**mṛdu**pada**mṛdi**tasyādrijā sāvatādvaḥ //28//

gāhasva vyomamārgaṃ gatamahiṣabhayair bradhna viśrabdham aśvaiḥ

śṛṅgābhyāṃ viśvakarmanghaṭayasi na navaṃ śārṅginaḥ śārṅgam anyat /

aibhī tvaṅniṣṭhureyaṃ bibhṛhi mṛdumimāmīśvaretyāttahāsā

gaurī vo ʻvyātkṣatāriḥ svacaraṇagarimagrasta**gīrvāṇa**ṇa**garvā** //29//

merau me raudraśṛṅgakṣatavapuṣi ruṣo naiva nītā nadīnāṃ

bhartāro riktatāṃ yattadapi hitamabhūnniḥsapatno ʻtra ko ʻpi /

etanno mṛṣyate yanmahiṣa kaluṣitā svardhunī mūrdhni mānyā

śaṃbhorbhindyāddhasantī pati**miti** śa**mītārītirāti**rumā vaḥ //31//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

vi**dr**āṇendrāṇi kiṃ tvaṃ **dr**aviṇadadayite paśya saṃ**khy**aṃ svasa**khy**āḥ

svāhe svasthā svabhartaryamṛtabhuji mudhā rohiṇī roditīva /

lakṣmi śrīvatsa**lakṣmo**rasi vasasi puretyārtamāśvāsayantyāṃ

svargastraiṇaṃ **jayā**yāṃ **jaya**ti hatariporhrepitaṃ haimavatyā //33//

nandinnā**nanda**do me tava murajamṛduḥ saṃpra**hāre** pra**hāraḥ**
kiṃ dante romni rugṇe vrajasi gajamukha tvaṃ vaśībhūta eva /
ni**ghna**n**nigh**n**a**n**n**idānīṃ dyujana**miha mahā**kāla eko 'smi nā**ny**aḥ
ka**ny**ādrerdaityamitthaṃ pramathaparibhave mṛdnatī trāyatāṃ vaḥ //35//

vajraṃ majño marutvānari harirurasaḥ śūlamīśaḥ śirasto
da**ṇḍ**aṃ tu**ṇḍ**ātkṛtāntastvaritagatigadāmasthito 'rthādhināthaḥ /
prāpanyatpādapiṣṭe dṣṣi mahiṣavapuṣyaṅgalagnāni bhūyo
'pyāyūṃsīvāyudhāni dyuvasataya iti stādumā sā śriye vaḥ //36//

dṛṣṭāvāsakta**dṛṣṭiḥ** prathamamiva tathā saṃmukhīnābhimukhye
smerā hāsapragalbhe priyavacasi kṛtaśrotrapeyādhikoktiḥ /
udyuktā na**rm**aka**rm**aṇyavatu paśupatau pū**rv**atpā**rv**atī vaḥ
ku**rv**āṇā sa**rv**amīṣadṣnihitacaraṇālaktakeva kṣatāriḥ //37//

daityo dordarpaśālī na hi mahiṣavapuḥ kalpanīyābhyupāyo
vāyo vārīśa viṣṇo vṛṣagamana vṛṣankiṃ viṣādo vṛthaiva /
ba**dhn**īta bra**dhn**amiśrāḥ kavacamacakitāścitrabhāno dahārīn
evaṃ devāñjayokte jayati hatariporhrepitaṃ haimavatyāḥ //38//

ā **vy**oma**vy**āpisīmnāṃ vanamati**gaha**naṃ **gāha**māno bhujanām
arcirmokṣeṇa mūrcchandavadahanarucāṃ locanānāṃ traya**sy**a /
ya**sy**ā nirma**jj**ama**jj**accaraṇabharanato gāṃ vibhidya praviṣṭaḥ
pātālaṃ paṅkapātonmukha iva mahiṣaḥ stādumā sā śriye vaḥ
//39//

kālī kalpānta**kālākula**miva sa**kalaṃ** lokamālokya pūrvaṃ
paścācchliṣṭe viṣāṇe vi**ditaditi**sutā lohitā matsareṇa /
pādotpiṣṭe parāsau nipatati mahiṣe prāksvabhāvena gaurī
gaurī vaḥ pātu patyuḥ pratinayanamivāviṣkṛtānyonyarūpā //41//

dattvā sthūlāntramālāvalivighasahasadghasmarapretakāntaṃ
kā**ty**āyanyātmanaiva tridaśaripumahādai**ty**adahopahāram /
viśrāntyai pātu yuṣmānkṣaṇamupari dhṛtaṃ kesariskandha-bhitter
bibhrattatkesarālīmalimukhararaṇannūpuraṃ pādapadmam //43//

kopenevāruṇatvaṃ **dadhadadhi**katarālakṣyalākṣārasaśrīḥ
śliṣyacchṛṅgāgrakoṇakva**ṇita**ma**ṇitu**lākoṭihuṃkāragarbhaḥ /
prat**y**āsannātmamṛ**tyu**p**r**atibhayamasurairīkṣito hantvarīnvaḥ
pādo devyāḥ kṛtānto ऽpara iva mahiṣasyopari**ṣṭ**ānni**viṣṭ**aḥ //44//

āhantuṃ nīyamānā bharavidhurabhujasraṃsamānobhayāṃsaṃ
ka**ṃs**enainā**ṃs**i sā vo **hara**tu **hari**yaśora**kṣ**aṇāya **kṣ**amāpi /
prākprāṇāna**sy**a nā**sya**d**g**aganamudapata**dg**ocaraṃ yā śilāyāḥ
saṃprāpyāgāmivindhyācalaśikharaśilāvāsayogodyateva //45//

sā**mn**ā nā**mn**āyayonerdhṛtimakṛta harernāpi cakreṇa bhedāt
sendra**sy**airāvaṇa**sy**āpyupari kaluṣitaḥ kevalaṃ dānavṛṣṭyā /
dānto daṇḍena mṛtyorna ca viphalayathoktābhyupāyo hato ऽrir
yenopāyaḥ sa pādaḥ sukhayatu bhavataḥ pañcamaścaṇḍikāyāḥ
//46//

bha**rt**ā ka**rt**ā trilokyāstripuravadhakṛtī paśyati tryakṣa eṣa
kva strī **kv**āyodhanecchā na tu sadṛśamidaṃ prastutaṃ kiṃ mayeti /
matvā **savyā**ja**savye**taracaraṇacalāṅguṣṭhakoṇābhimṛṣṭaṃ
sadyo yā lajjitevāsura**pati**mavadhītpārvatī **pātu** sā vaḥ //47//

vṛddho**kṣ**o na **kṣ**amaste bhavatu bhava bhavadvāha eṣo 'dhuneti
kṣiptaḥ pādena devaṃ prati jhaṭiti yayā kelikāntaṃ vihasya /
dantajyotsnāvitānairatanubhiratanurnyakkṛtārdhendubhābhir
gauro gaureva jātaḥ kṣaṇamiva mahiṣaḥ sāvatādambikā vaḥ //48//

prākkāmaṃ dahatā kṛtaḥ paribhavo yena trisaṃdhyānataiḥ
serṣyā vo 'vatu caṇḍikā caraṇayoḥ svaṃ **pāta**yantī **patim** /
kurvatyābhyadhikaṃ **kṛte** prati**kṛtaṃ** muktena maulau muhur
bāṣpeṇāhitakajjalena likhitaṃ svaṃ nāma candre yayā //49//

tu**ṅg**āṃ śṛ**ṅg**āgrabhūmiṃ śritavati marutāṃ pretakāye nikāye
ku**ñj**au**ts**ukyādviśa**ts**u śrutikuharapuṭaṃ drākkakupku**ñj**areṣu /
smitvā vaḥ saṃhṛtāsordaśanarucikṛtākāṇḍakailāsabhāsaḥ
pāyātpṛṣṭhādhirūḍhe smaramuṣi mahiṣasyoccahāseva devī //50//

kṛtvā pātālapaṅke kṣayarayamilitaikārṇavecchāvagāhaṃ
dāhānne**tr**a**tr**ayāgnervilayanavigalacchṛ**ṅg**aśūnyottamā**ṅg**aḥ /
krīḍākroḍābhiśaṅkāṃ vidadhadapihitavyomasīmā mahimnā
vīkṣya kṣuṇṇo yayāristṛṇamiva mahiṣaḥ sāvatādambikā vaḥ //51//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

śūle śailāvikampaṃ na ni**miṣi**ta**miṣau** pattiśe sāṭṭahāsaṃ
prāse sotprāsamavyākulamapi kuliśe jāta**śaṅkaṃ** na **śaṅkau** /
ca**kr**e ·va**kr**aṃ **kṛpāṇe** na **kṛpaṇa**masurārātibhiḥ pātyamāne
daityaṃ pādena devī mahiṣitavapuṣaṃ piṃṣatī vaḥ punātu //52//

cakre cakra-**sy**a nāstryā na ca khalu paraśorna kṣurapra**sy**a nāser
ya**dv**akraṃ kaitavāviṣkṛtamahiṣatanau vi**dv**iṣatyājibhāji /
protātprāsena mūrdhnaḥ saghṛṇamabhimukhāyātayā kālarātryā
kalyāṇānyānanābjaṃ **sṛja**tu tada**sṛjo** dhārayā vakritaṃ vaḥ //53//
hastādutpatya yāntyā ga**gaṇa**ma**gaṇi**tādhai**ry**avī**ry**āvalepaṃ
vailakṣyeṇeva pāṇḍudyutimaditisutārātimāpādayantyāḥ /
darpānalpāṭṭahāsadviguṇatarasitāḥ saptalokījananyā**s**
ta**rj**a**ny**ā ja**ny**adūtyo nakharucitataya**st**a**rj**ayantyā jayanti //54//

prāleyācalapalvalaikabisinī sāryāstu vaḥ śreyase
yasyāḥ pādasarojasīmni mahiṣakṣobhātkṣaṇaṃ vidrutaḥ /
niṣpi**ṣṭ**e patitāstrivi**ṣṭ**aparipau gītyutsavollāsino
lokāḥ sapta sapakṣapātamaruto bhānti sma bhṛṅgā iva //55//

aprāpyeṣurudāsitāsiraśanerārātkutaḥ śaṅkutaś
cakravyutkramakṛtparokṣaparaśuḥ śūlena śūnyo yayā /
mṛ**ty**urdai**ty**apateḥ kṛtaḥ susadṛśaḥ pādāṅgulī**parv**ataḥ
pārvatyā pratipālyatāṃ tribhuvanaṃ niḥśalyakalyaṃ tayā //56//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

naṣṭānaṣṭau gajendrānavata na vasavaḥ kiṃ diśo drāggṛhītāḥ

śārṅginsaṅgrāmayuktyā laghurasi gamitaḥ sādhu tārkṣyeṇa taikṣṇyam /

utkhātā netrapaṅktirna tava samarataḥ pa**śy**a na**śy**adbalaṃ **sv**aṃ

svarnāthetyāttadarpaṃ vyasumasuramumā kurvatī trāyatāṃ vaḥ //57//

śrutvā śa**tr**uṃ duhi**tr**ā nihatamatijaḍo ऽpyāgato ऽhnāya harṣād

āśliṣyañchailakalpaṃ mahiṣamavanibhṛdbandhavo vindhyabuddhyā /

yasyāḥ śvetīkṛte ऽsminsmitadaśanarucā tulyarūpo himādrir

drāgdrāghīyānivāsīdavatamasanirāsāya sā stādumā vaḥ //58//

kṣipto ऽyaṃ mandarādriḥ punarapi bhavatā veṣṭyatāṃ vāsuke ऽbdhau

prīyāsvānena kiṃ te bisatanutanubhirbhakṣitaistārkṣya nāgaiḥ /

aṣṭābhirdiggajendraiḥ saha na harikarī karṣatīmaṃ hate vo

hrīma**ty**ā haimava**ty**āstridaśaripupatau pāntviti vyāhṛtāni //59//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

eṣa ploṣṭā purāṇāṃ trayamasuhṛduraḥpāṭano ऽyaṃ nṛsiṃho

hantā tvāṣṭ**r**aṃ dyurāṣṭ**r**ādhipa iti vividhānyutsavecchāhṛtānām /

vidrāṇānāṃ vimarde dititanayamaye nākalokeśvarāṇām

aśraddheyāni karmāṇyavatu vidadhatī pārvatī vo hatāriḥ //60//

śa**tr**au śāta**tr**iśūlakṣatavipuṣi ruṣā **pr**eṣite **pr**etakāṣṭhāṃ

kālī kīlālakulyātrayamadhikarayaṃ vīkṣya viśvāsitadyauḥ /

trisrotāstryambakeyaṃ vahati tava bhṛśaṃ paśya raktā viśeṣān

no mūrdhnā dhāryate kiṃ hasitapatiriti prītaye kalpatāṃ vaḥ //61//

nandīśotsāryamāṇāpasṛtisamanamannākilokaṃ nuvatyā

napturha**st**ena ha**st**aṃ tadanu**gatagateḥ** ṣaṇmukhasyāvalambya /

jāmātu**rm**ātṛmadhyopagamaparihṛte darśane śa**rm**a diśyān

nedīyaccumbyamānā **mahi**ṣavadha**mahe** menayā mūrdhnyumā vaḥ //63//

bhaktyā bhṛgvatrimukhyairmunibhirabhinutā bibhratī naiva garvaṃ

śarvāṇī śarmaṇe vaḥ praśamitasakalopaplavā sā sadāstu /

yā pārṣṇikṣuṇṇa**śatr**urvigalitakuliśaprāsapā**śatr**iśūlaṃ

nākaukolokameva svamapi bhujavanaṃ saṃyuge ʻvastvamaṃsta //64//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

cakraṃ śaureḥ **pratī**paṃ **prati**hatamagamatprāgdyudhāmnāṃ tu paścād

āpaccāpaṃ balārerna paramagunatāṃ pūstrayaploṣiṇo ʻpi /

śaktyālaṃ māṃ vijetuṃ na jagadapi śiśau ṣaṇmukhe kā katheti

nyakku**rv**annākilokaṃ ripuravadhi yayā sāvatātpā**rv**atī vaḥ //65//

vi**dr**āṇe ru**dr**avṛnde savi**tari tara**le **vajri**ṇi dhvasta**vajre**

jātā**śaṅke** śa**śāṅke** viramati maruti tyaktavaire kubere /

vai**kuṇṭhe kuṇṭhi**tāstre mahiṣamati**ruṣaṃ** pau**ruṣo**pa**ghn**ani**ghn**aṃ

nirvi**ghn**aṃ ni**ghn**atī vaḥ śamayatu duritaṃ bhūri**bhāvā bhavā**nī //66//

bhūṣāṃ bhūyastavādya dviguṇataramahaṃ dātumevaiṣa la**gn**o

bha**gn**e daityena darpānmahiṣitavapuṣā kiṃ **viṣā**ṇe **viṣa**ṇṇam /

ityuktvā pātu māturmahiṣavadhamahe kuñjarendrānana**sy**a

nya**sy**annā**sy**e guho vaḥ smitasitarucinī **dveṣiṇo dve** vi**ṣāṇe** //67//

vi**śr**āmyanti **śr**amārtā iva tapanabhṛtaḥ saptayaḥ sapta yasmin

suptāḥ saptāpi lokāḥ sthitimuṣi mahiṣe yāminīdhāmni yatra /

dhārāṇāṃ rau**dhirīṇā**maruṇimani nabhaḥsāndrasaṃdhyāṃ dadhānas

tasya dhvaṃsātsutādreraparadinapatiḥ pātu vaḥ pādapātaiḥ //68//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

devārerdānavārerdruta**miha mahi**ṣaccha**dm**anaḥ pa**dm**asadmā

vidrātītya**tr**a ci**tr**aṃ tava kimiti bhavannābhijāto yataḥ saḥ /

nābhīto ˙ bhūtsvayaṃbhūriva samarabhuvi tvaṃ tu yadvi**sm**itā**sm**īty

uktvā tadvi**sm**itaṃ vaḥ **sm**araripumahiṣīvikrame ˙ vyājjayāyāḥ //69//

nistriṃśenocitaṃ te viśasanamurasaścaṇḍi karmāsya ghoraṃ
vrīḍāmasyopari tvaṃ kuru dṛḍhahṛdaye muñca śastrāṇyamūni /
itthaṃ daityaiḥ sadainyaṃ samadamapi suraistulyamevocyamānā
rudrāṇī **dāru**ṇaṃ vo dravayatu **duri**taṃ dānavaṃ dārayantī //70//

cakṣurdikṣu kṣipantyāścalitakamalinīcārukoṣābhitāmraṃ
mandradhvānānuyātaṃ jhaṭiti valayino muktabāṇasya pāṇeḥ /
caṇḍyāḥ **savyā**pa**savyaṃ** suraripuṣu śarānprerayantyā jaya**nt**i
truṭya**nt**aḥ pīnabhāge stanavalanabharātsaṃdhayaḥ kañcukasya //71//

bāhūtkṣepasamullasatkucataṭaṃ prāntasphuṭatkañcukaṃ
gambhīrodaranābhimaṇḍalagalatkāñcīdhṛtārdhāṃśukam /
pārvatyā mahiṣāsura**vy**atikare **vy**āyāmaramyaṃ vapuḥ
paryastāvadhi**bandhabandhu**ralasatkeśoccayaṃ pātu vaḥ //72//

cakraṃ cakrāyudhasya kvaṇati nipatitaṃ romaṇi grāvaṇīva
sthāṇorbāṇaśca lebhe pratihatimuruṇā ca**rmaṇā** va**rmaṇe**va /
ya**sy**eti krodhagarbhaṃ hasitahariharā ta**sy**a gīrvāṇaśatroḥ
pāyātpādena mṛtyuṃ mahiṣatanubhṛtaḥ ku**rvatī** pā**rvatī** vaḥ //73//

kṛtvā vaktrendubimbaṃ caladalakalasadbhrūlatācāpabhaṅgaṃ
kṣobhavyālolatāraṃ **sphura**daruṇaruci**sphāra**paryantaca**kṣ**uḥ /
saṃdhyāsevā**parā**ddhaṃ bhavamiva **pura**to vāmapādāmbujena
kṣipraṃ daityaṃ **kṣ**ipantī mahiṣitavapuṣaṃ pārvatī vaḥ punātu
//74//

gaṅgāsaṃparkaduṣyatkamalavanasamuddhūtadhūlīvicitro
vāñchāsaṃpū**rṇ**abhāvādadhikatararasaṃ tū**rṇ**amāyānsamīpam /
kṣiptaḥ pādena dūraṃ vṛṣaga iva yayā vāmapādābhilāṣī
devāriḥ kaitavāviṣkṛtamahiṣavapuḥ sāvatādambikā vaḥ //75//

bhadre bhrūcāpameta**nn**amayasi nu vṛthā visphura**nn**etrabāṇaṃ
nāhaṃ kelau rahasye pratiyuvatikṛtakhyātidoṣaḥ pinākī /
devī sotprāsamevam dhṛtamahiṣatanuṃ dṛptamantaḥsakopaṃ
devāriṃ pātu yuṣmānatiparuṣapadā nighnatī bhadrakālī //76//

a**ny**o**ny**āsaṅgagāḍhavyatikaradalitabhraṣṭakāpālamālāṃ
svāṃ bhoḥ saṃtyajya śaṃbhau khurapuṭadalitaprollasaddhūli-
pāṇḍuḥ /
bhadre krīḍābhimardī tava savidhamahaṃ kāmataḥ prāpta īśo
'traivaṃ sotprāsamavyānmahiṣasuraripuṃ nighnatī pārvatī vaḥ //77//

jvālādhārākarālaṃ dhvanitakṛtabhayaṃ yaṃ prabhettuṃ na śaktaṃ
cakraṃ viṣṇordṛdhāsri prativihatarayaṃ daityamālāvināśi /
kṣuṇṇasta**sy**āsthisāro vibudharipu**pateḥ** pāda**pāte**na ya**sy**ā
rudrāṇī pātu sā vaḥ praśamitasakalopaplavā nirvighātam //78//

evaṃ mugdhe kilāsīḥ karakamalarucā mā muhuḥ keśapāśaṃ
so 'nyastrīṇāṃ ratādau kalahasamucito yaḥ priye doṣalabdhe /
vaidagdhyā**deva**mantaḥkaluṣitavacanaṃ duṣṭa**devā**rināthaṃ
devī vaḥ pātu pārṣṇyā dṛḍhatanumasubhirmocayantī bhavānī //81//

bālo ऽdyāpīśajanmā samaramuḍupabhṛtpāṃsulīlāvilāsī

nāgāsyaḥ śātada**nt**aḥ svatanukaramadādvihvalaḥ so ऽpi śā**nt**aḥ /

dhigyāsi kveti duṣṭaṃ **mudi**tatanu**mudaṃ** dānavaṃ sasphuroktaṃ

pāyādvaḥ śailaputrī mahiṣatanubhṛtaṃ nighnatī vāmapārṣṇyā //82//

bhrāmyaddhāmaurvadāhakṣubhitajalacaravyastavīcīnsakampān

kṛtvaivāśu prasannānpunarapi jaladhīnmandarakṣobhabhājaḥ /

darpādāyā**nt**ameva śrutiputaparuṣaṃ nādamabhyudgira**nt**aṃ

kanyādreḥ pātu yuṣmāṃścaraṇabharanataṃ piṃṣatī daityanātham //84//

maināmindo ऽ bhinaiṣīḥ śritapṛthuśikharāṃ śṛṅgayugmasya pārśvaṃ

yuddha**kṣamāyāṃ** tanuṃ svāṃ ratimadavilasatstrīkaṭākṣa-**kṣameyam** /

bhāno kiṃ vī**kṣite**na **kṣiti**mahiṣatanau tvaṃ hi saṃnyastapādo

darpādevaṃ hasantaṃ vyasumasuramumā kurvatī trāyatāṃ vaḥ //85//

saṅgrāmāttrastametaṃ **ty**aja nijamahiṣaṃ lokajīveśa mṛ**ty**o

sthātuṃ śūlāgrabhūmau gatabhayamajayaṃ mattametaṃ gṛhāṇa /

daitye pādena yasyāśchalamahiṣatanau śāyite dīrghanidrāṃ

bhāvotpattau jayaivaṃ hasati **pitṛpatiṃ** sāmbikā vaḥ punātu //86//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

śrutvaitatkarma bhāvādanibhṛtarabhasaṃ sthāṇunābhyetya dūrāc

chliṣṭā bāhuprasāraṃ śvasitabharacalattārakā dhūtahastā /

daitye gīrvāṇaśatrau bhuvanasukhamuṣi **pr**eṣite **pr**etakāṣṭhāṃ

gaurī vo ˈvyānmilatsu tridiviṣu tamalaṃ lajjayā vārayantī //87//

khaḍgaḥ kṛṣṇasya nūnaṃ rahitaguṇagatirnandakākhyāṃ prayātaḥ

śatrorbhaṅgena vāmastava muditasuro nandakastveṣa pādaḥ /

bhāvā**devaṃ** jayāyāṃ **nuti**kṛti **nita**rāṃ saṃnidhau **deva**tānāṃ

savrīḍā bhadrakālī hataripuravatādvīkṣitā śaṃbhunā vaḥ //89//

ekenaivodgamena **pr**avilayamasuraṃ **pr**āpayāmīti pādo

yasyāḥ kāntyā nakhānāṃ hasati suraripuṃ hantumudyansagarvam /

viṣṇostriḥ pādapadmaṃ baliniyamavidhāvuddhṛtaṃ kaitavena

kṣipraṃ sā vo ripūṇāṃ vitaratu vipadaṃ pārvatī **kṣ**uṇṇaśatruḥ //90//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

sthāṇau kaṇḍūvi**nodo nuda**ti dinakṛtastejasā tāpitaṃ no

toyasthā**ne na** cāptaṃ sukhamadhikataraṃ gāha**nenā**ṅgajātam /

śūnyāyāṃ yuddhabhūmau vadati hi dhigidaṃ māhiṣaṃ rūpamekaṃ

rudrāṇyāropito vaḥ sukhayatu mahiṣe prāṇahṛtpādapadmaḥ //92//

piṃṣañchailendrakalpaṃ mahiṣamatigururbhagna**gīrvāṇa**m **garvaṃ**

śaṃbhorjāto laghīyāñchramarahitavapurdūramabhyūhyapātaḥ /

vāmo devāripṛṣṭhe kanakagirisadāṃ kṣemakāro 'ṅghripadmo

yasyā durvāra evaṃ vividhaguṇagatiḥ sāvatādambikā vaḥ //93//

mārgaṃ śītāṃśubhājāṃ sarabhasamalaghuṃ hantumudyan-surāriṃ

netrairudvṛttatāraiḥ sacakitamamarairunmukhairvīkṣyamānaḥ /

yasyā vāmo mahīyānmuditasuramanā prāṇahṛtpādapadmaḥ

prāptastanmūrdhasīmāṃ sukhayatu **bhava**taḥ sā **bhavā**nī hatāriḥ //94//

kvāyaṃ tīkṣṇogradhārā**śata**ni**śita**vapurvajrarūpaḥ surāriḥ

pādaścāyaṃ sarojadyutiranatigururyoṣitaḥ kveti devyāḥ /

dhyāyaṃ dhyāyaṃ stuto yaḥ suraripumathane vismayābaddhacittaiḥ

pārvatyāḥ so 'vatādvastribhuvanagurubhiḥ sādaraṃ vandyamānaḥ //97//

vajritvaṃ **vajra**pāṇerdititanayabhida**śca****kr**iṇa**śca****kr**akṛtyaṃ

śūlitvaṃ **śūla**bhartuḥ surakaṭakavibhoḥ śaktitā ṣaṇmukha**sy**a /

ya**sy**āḥ pādena sarvaṃ kṛtamamararipurbādhayaitatsurāṇāṃ

rudrāṇī pātu sā vo danuviphalayudhāṃ svargiṇāṃ kṣemakārī //98//

paṅgurnetā **harī**ṇāmasama**hari**yutaḥ syandanaścaikacakro
bhānoḥ sāmagryapetaḥ kṛta iti vidhinā tyaktavairaḥ pataṅge /
darpādbhrāmyanraṇakṣmāṃ pratibhaṭasamarāśleṣalubdhaḥ surārir
yasyāḥ pādena nītaḥ **pitṛpati**sadanaṃ sāvatādambikā vaḥ //99//

ku**nt**e da**nt**airniruddhe dhanuṣi vimukhitajye viṣāṇena mūlāt
laṅgūlena prakoṣṭhe valayini patite tatkṛpāne svapāṇeḥ /
śūle lolāṅghripātairlalitakaratalātpracyute dūramurvyāṃ
sarvāṅgīṇāṃ lulāyaṃ jayati caraṇataścaṇḍikā cūrṇayantī //102//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

2.4) วฤตตยนุปราสะ

ก) กาทัมพรี

ra**j**o**j**uṣe **j**anma**n**i **s**attva**v**ṛtta**y**e

sthi**t**au pra**j**ā**n**āṃ pral**a**ye **t**a**m**aḥspṛ**ś**e /

a**j**ā**y**a **s**arga**sth**i**t**i**n**āś**a**he**t**a**v**e

tra**y**ī**m**a**y**ā**y**a triguṇātma**n**e **n**a**m**aḥ //1//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ y 6 ครั้ง n และ j 5 ครั้ง[111] t 4 ครั้ง m 3 ครั้ง v s ś และ sth 2 ครั้ง

ja**y**a**nt**i bāṇāsu**r**a**m**au**l**i**l**ā**l**itā

da**ś**āsya**c**ūḍā**m**a**ṇ**i**c**akra**c**u**mb**i**n**aḥ /

su**r**ā**s**u**r**ādhīśa**ś**ikhā**nt**a**ś**ā**y**i**n**o

bhavacchi**d**astrya**mb**aka**p**ā**d**a**p**āṃ**ś**a**v**aḥ //2//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ ś 5 ครั้ง[112] s r l และ c 3 ครั้ง p d m ṇ n y nt และ mb 2 ครั้ง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ja**y**atyu**p**endraḥ sa ca**k**ā**r**a **d**ū**r**a**t**o

bi**bh**itsa**y**ā **y**aḥ kṣa**ṇ**a**l**abdha**l**akṣa**y**ā /

dṛśai**v**a **k**o**p**ā**r**u**ṇ**a**y**ā **r**i**p**o**r**u**r**aḥ

sva**y**aṃ **bh**a**y**ādbhinnami**v**āsra**p**āṭa**l**am //3//

---

[111] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **aja** “พระพรหม” สอดคล้องกับ j ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 2

[112] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **pāṃśu** “ละอองฝุ่น” สอดคล้องกับ ś ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ y 7 ครั้ง r 6 ครั้ง[113] p 4 ครั้ง l 3 ครั้ง k ṇ d bh และ v 2 ครั้ง

na**mām**i **bh**arvośca**r**a**ṇ**āmbujadvayaṃ

saśe**kh**a**r**airmau**kh**a**ribh**iḥ **kṛt**ārca**n**am /

samasta**sām**anta**kirīṭav**edi**k**ā-

viṭaṅka**p**īṭholluṭi**t**ā**r**u**ṇ**āṅguli //**4**//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ m และ r 5 ครั้ง k s และ ṭ 3 ครั้ง kh t ṇ n bh และ v 2 ครั้ง

akā**r**a**ṇ**ā**v**iṣkṛ**tav**air**ad**ā**r**u**ṇ**ā**d**

a**s**ajja**n**ātka**sy**a bha**y**aṃ **n**a jā**y**a**te** /

viṣaṃ **mahāher**i**va** **y**a**sy**a **d**urvacaḥ

sud**uḥsah**aṃ **s**aṃni**hit**aṃ **sad**ā **m**ukhe //5//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ d และ s 5 ครั้ง v r และ h 4 ครั้ง t 3 ครั้ง m ṇ y n และ sy 2 ครั้ง

kaṭu kva**ṇ**a**n**to **m**a**l**a**d**āya**k**āḥ **kh**a**l**ā**s**

tud**a**ntya**l**aṃ bandha**n**aśṛṅkha**l**ā i**v**a /

ma**n**a**st**u **s**ādhudhva**n**ibhiḥ **p**a**d**e **p**a**d**e

ha**r**a**nt**i **s**a**nt**o **m**a**ṇ**i**n**ū**p**u**r**ā i**v**a //6//

---

[113] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ upend**r**a “อนุชาของพระอินทร์, พระวิษณุ” สอดคล้องกับ r ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ d l และ n 4 ครั้ง m p และ nt 3 ครั้ง r k kh ṇ v s และ st 2 ครั้ง

subhāṣi**t**aṃ **h**ā**r**i **v**iśatya**dh**o ga**l**ān
na **d**urja**n**asyārka**r**ipo**r**i**v**ā**mṛ**tam /
ta**dev**a **dh**atte **hṛd**aye**n**a **s**ajja**n**o
ha**r**irma**h**ā**r**atna**m**i**v**ā**t**i**n**irma**l**am //7//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ r 5 ครั้ง n h t และ v 4 ครั้ง d 3 ครั้ง s dh l และ m 2 ครั้ง

sphu**r**atka**l**ā**l**ā**p**a**v**ilā**s**a**k**o**m**a**l**ā
ka**r**o**t**i **r**ā**g**aṃ hṛ**d**i **k**au**t**u**k**ā**d**i**k**am /
rase**n**a śayyāṃ svaya**m**abhyu**p**ā**g**a**t**ā
kathā ja**n**asyābhi**n**a**v**ā **v**adhū**r**i**v**a //8//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ k 6 ครั้ง[114] r 5 ครั้ง v และ l 4 ครั้ง t และ n 3 ครั้ง g d m p และ s 2 ครั้ง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ha**r**a**nt**i **k**aṃ **n**ojjva**l**a**dīp**a**k**o**p**a**m**a**ir
na**v**aiḥ **p**a**d**ā**r**thai**r**u**p**a**p**ā**d**i**t**āḥ **k**athāḥ /
ni**r**a**nt**a**r**aśleṣagha**n**āḥ su**jāt**ayo
ma**h**āsra**j**aścampa**k**a**k**uḍma**l**ai**r**i**v**a //9//

[114] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **k**a**th**ā “กถา” สอดคล้องกับ k ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ p 6 ครั้ง k และ r 5 ครั้ง[115] n และ d 3 ครั้ง t l v j h และ nt 2 ครั้ง

ba**bh**ū**v**a **v**ātsyā**y**a**n**a**v**aṃśa**s**a**mbh**a**v**o

dvi**j**o **j**a**g**adgī**t**a**g**u**ṇ**o ˙gra**ṇ**ī**ḥ** **s**a**t**ām /

a**n**e**k**a**g**uptārci**t**a**p**āda**p**aṅka**j**a**ḥ**

ku**b**era**n**ā**m**āṃśa i**v**a sva**y**a**mbh**u**v**a**ḥ** //10//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ v 6 ครั้ง n g t และ j 3 ครั้ง k ṇ y s b และ mbh 2 ครั้ง

u**v**ā**s**a **y**asya śru**t**i**ś**ā**nt**a**k**alma**ṣ**e

sa**d**ā **p**u**r**o**ḍ**ā**ś**a**p**a**v**itri**t**ā**d**ha**r**e /

sa**r**asva**t**ī **s**o**m**a**k**a**ṣ**ā**y**i**t**o**d**a**r**e

sa**m**asta**ś**ā**s**trasmṛ**t**ibandhu**r**e **m**ukhe //11//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t s และ r 5 ครั้ง[116] m และ ś 3 ครั้ง k p y v d และ ṣ 2 ครั้ง

ja**g**urgṛhe ˙bhyasta**s**a**m**asta**v**āṅma**y**aiḥ

sasā**r**i**k**aiḥ **p**añja**r**a**v**artibhiḥ **ś**u**k**aiḥ /

ni**g**ṛhya**m**āṇā baṭa**v**aḥ **p**a**d**e **p**a**d**e

ya**j**ūṃṣi **s**ā**m**ā**n**i ca **y**asya **ś**aṅkitāḥ //12//

---

[115] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **k**a**th**ā “กถา” สอดคล้องกับ k ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 2

[116] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **s**a**r**asva**t**ī “พระสรัสวตี” สอดคล้องกับ s r และ t ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ s 4 ครั้ง p y m และ v 3 ครั้ง j n k g ś r และ d 2 ครั้ง

hir**ā**ṇyagarbho **bh**u**v**a**n**āṇ**ḍ**a**k**ā**d**i**v**a

kṣa**p**ā**k**a**r**aḥ kṣī**r**a**m**a**h**ā**rṇ**a**v**ā**d**i**v**a /

a**bh**ūtsu**p**a**r**ṇ**o** **v**i**n**a**t**o**d**a**r**ā**d**i**v**a

dvijanma**n**ā**m**artha**p**a**t**iḥ **p**a**t**ista**t**aḥ //13//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ v 6 ครั้ง p d r และ t 4 ครั้ง[117] n 3 ครั้ง k h bh m และ rṇ 2 ครั้ง

vi**v**ṛṇvato **y**asya **v**isā**r**i **v**āṅma**y**aṃ

di**n**e **d**i**n**e śiṣyaga**ṇ**ā **n**a**v**ā **n**a**v**āḥ /

uṣaḥsu lagnāḥ śra**v**a**ṇ**e ·dhikāṃ śri**y**aṃ

pra**c**akri**r**e **c**anda**n**apalla**v**ā i**v**a //14//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ v 9 ครั้ง n 5 ครั้ง y 3 ครั้ง c ṇ r และ d 2 ครั้ง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

vidhā**n**a**s**aṃpā**d**i**t**a**d**ā**n**aśobhi**t**aiḥ

sphu**r**anmahā**v**ī**r**a**s**a**n**ātha**m**ūrtibhiḥ /

ma**kh**ai**r**a**s**aṃkhyai**r**a**j**a**y**atsu**r**ā**l**a**y**aṃ

su**kh**e**n**a **y**o **y**ūpa**k**a**r**airga**j**ai**r**i**v**a //15//

---

[117] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **a**r**th**a**p**a**t**i “อรรถปติ” ชื่อปู่ของพาณะ สอดคล้องกับ r p และ t ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 2

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ r 7 ครั้ง[118] y n และ s 4 ครั้ง v 3 ครั้ง kh j t และ d 2 ครั้ง

sa citra**bhānu**ṃ **ta**n**a**yaṃ **m**ahātmā**n**āṃ

sut**o**tta**mānā**ṃ śru**tiśāstraśāli**n**ām /

a**vāpa** **m**adhye sphaṭi**ko**pa**lāma**laṃ

kra**me**ṇa **k**ai**lāsa**mi**v**a kṣa**mābhṛtā**m //16//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ m 7 ครั้ง n 5 ครั้ง[119] t และ l 4 ครั้ง s 3 ครั้ง bh ś k v และ p 2 ครั้ง

mahātma**n**o ya**sya** **s**udū**ra**n**i**rga**t**āḥ

kala**ṅka**m**u**ktendu**kalāma**latviṣaḥ /

dviṣanma**n**aḥ prā**vi**viśuḥ **kṛ**tāntar**ā**

guṇā **nṛsi**ṃha**sya** **n**akhā**ṅku**r**ā** i**v**a //17//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ n 5 ครั้ง[120] l r m k และ v 3 ครั้ง t ṣ s sy และ ṅk 2 ครั้ง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

---

[118] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **ar**thapati “อรรถปติ” ชื่อปู่ของพาณะ สอดคล้องกับ r ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1 เนื่องจากเนื้อความในร้อยกรองบทนี้เป็นการพรรณนาคุณความดีของอรรถปติต่อเนื่องกับบทที่แล้ว

[119] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ citrabhā**nu** “จิตรภานุ” ชื่อบิดาของพาณะ สอดคล้องกับ n ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 2

[120] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ citrabhā**nu** “จิตรภานุ” ชื่อบิดาของพาณะ สอดคล้องกับ n ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

diśā**m**a**l**īk**ā**l**a**kabhaṅga**t**āṃ ga**t**as

tra**y**īva**dh**ū**k**arṇa**t**a**m**ā**l**apalla**v**aḥ /

ca**k**ā**r**a **y**asyādhva**r**a**dh**ū**m**a**s**aṃca**y**o

ma**l**ī**m**a**s**aḥ **ś**ukla**t**a**r**aṃ nijaṃ **y**a**s**aḥ //18//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ m 5 ครั้ง y l k และ t 4 ครั้ง s และ r 3 ครั้ง v ś และ dh 2 ครั้ง

sa**r**asvat**ī**p**ā**ṇ**i**sa**r**o**j**a**s**aṃputa-

pra**m**ṛṣṭaho**m**aśra**m**a**ś**ī**k**a**r**ā**m**bha**s**aḥ /

ya**ś**o·ṃśu**ś**uklī**k**ṛ**t**a**s**aptaviṣṭa**p**āt

ta**t**aḥ **s**u**t**o bā**ṇ**a i**t**i vya**j**ā**y**a**t**a //19//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t และ s 6 ครั้ง[121] m r และ ś 3 ครั้ง p k j และ ṇ 2 ครั้ง

dvije**n**a **t**e**n**ākṣa**t**a**k**aṇṭha**k**auṇṭhya**y**ā

ma**h**ā**m**a**n**o**m**o**h**a**m**a**l**ī**m**a**s**ā**n**dha**y**ā /

a**l**abdha**v**aidagdhya**v**i**l**ā**s**a**m**ugdhyā

dhi**y**ā **n**ibaddhe**y**a**m**a**t**idva**y**ī **k**athā //20//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ m 7 ครั้ง y 5 ครั้ง n 4 ครั้ง t k และ l 3 ครั้ง h v และ s 2 ครั้ง

[121] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **suta** “บุตร” สอดคล้องกับ t และ s ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

sta**n**a**y**uga**m**aśrusnā**t**aṃ sa**mīpatarav**arti **h**ṛda**y**aśokāgneḥ /

ca**r**a**t**i **v**i**m**uktā**hār**aṃ vra**tamiv**a bha**vato ripustrīnām** //1.1//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 5 ครั้ง r m และ v 4 ครั้ง n y p และ h 2 ครั้ง

dūraṃ **m**uktāla**tay**ā bi**sasitay**ā **v**ipralobhya**mān**o **me** /

haṃsa i**va d**arśi**t**āśo **mānas**ajanmā tva**y**ā **nīt**aḥ //1.2//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t และ m 4 ครั้ง y n และ s 3 ครั้ง d และ v 2 ครั้ง

ข) หรรษจริต

na**mast**uṅgaś**ir**aścumbi**c**andra**cām**a**racār**a**ve** /

trai**l**okya**n**aga**rārambhamūlastambh**āya **śambhave** //1.1//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ r 5 ครั้ง m c และ mbh 3 ครั้ง[122] n l v ś และ st 2 ครั้ง

hara**k**aṇṭhagra**hān**anda**mīlitākṣī **n**a**m**āmyu**m**ām /

kālakūṭaviṣasparśajā**tamū**rchāga**māmiv**a //1.2//

[122] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ ś**ambhu** “พระศัมภุ” นามฉายาของพระศิวะ สอดคล้องกับ m และ mbh ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 2

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ m 6 ครั้ง[123] k 3 ครั้ง n t v h และ l 2 ครั้ง

na**m**aḥ **s**arva**v**ide **t**asmai vyā**s**ā**y**a ka**v**i**v**edha**s**e /
cakre puṇyaṃ **sa**r**a**svatyā **y**o **v**arṣa**m**i**v**a bhā**r**a**t**am //1.3//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ v 5 ครั้ง[124] s 4 ครั้ง t r m และ y 2 ครั้ง

prā**y**aḥ **k**u**k**a**v**a**y**o **l**o**k**e **r**āgādhiṣṭhitadṛṣṭa**y**aḥ /
ko**k**i**l**ā i**v**a jā**y**ante **v**ācā**l**āḥ **k**āma**k**ā**r**iṇaḥ //1.4//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ k 7 ครั้ง[125] y 4 ครั้ง l และ v 3 ครั้ง r 2 ครั้ง

santi śvā**n**a i**v**ā**s**aṃkhyā **j**āti**bh**ā**j**o **gṛh**e **gṛh**e /
utpāda**k**ā **n**a ba**h**a**v**aḥ **k**a**v**ayaḥ śara**bh**ā i**v**a //1.5//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ v 4 ครั้ง[126] h 3 ครั้ง k g j s n และ bh 2 ครั้ง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

[123] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ u**mā** “พระนางอุมา” สอดคล้องกับ m ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

[124] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **v**yāsa “ฤษีวยาส” ชื่อผู้แต่งมหาภารตะ สอดคล้องกับ v ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

[125] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **ku**kavi “กวีที่ไม่ดี” สอดคล้องกับ k ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

[126] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ ka**vi** “กวี” สอดคล้องกับ v ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

anya**v**arṇapa**r**ā**v**ṛttyā bandhacihna**n**i**g**ūha**n**aiḥ /

a**n**ākhyā**t**aḥ sa**t**āṃ madhye ka**v**iścau**r**o **v**ibhāvya**t**e //1.6//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ v 4 ครั้ง[127] t และ n 3 ครั้ง r 2 ครั้ง

śle**ṣ**aprāya**m**u**d**īcye**ṣ**u pratīcyeṣvartha**m**ātrakam /

utpre**kṣ**ā **d**ā**kṣ**iṇātye**ṣ**u gau**ḍ**e**ṣ**va**kṣ**a**r**a**ḍ**amba**r**am // 1.7 //

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ ṣ และ kṣ 3 ครั้ง d ḍ r และ m 2 ครั้ง

na**v**o 'rtho jāti**r**agrāmyā śleṣo 'kliṣṭaḥ sphu**ṭ**o **r**asaḥ /

vi**k**a**ṭ**ākṣa**r**abandhaśca **k**ṛtsname**k**atra duṣka**r**am // 1.8 //

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ r 4 ครั้ง k 3 ครั้ง ṭ และ v 2 ครั้ง

kiṃ **k**a**v**esta**s**y**a** **k**ā**vy**ena sarva**v**ṛttānta**g**āmi**n**ī /

kathe**v**a bhāratī **y**a**s**y**a** **n**a **v**yāpno**t**i ja**g**attra**y**am // 1.9 //

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ k 4 ครั้ง[128] n และ v 3 ครั้ง g t y sy และ vy 2 ครั้ง

ucchvā**s**ānte 'pyakhinnāste **y**eṣāṃ **v**aktre **s**a**r**asva**t**ī /

kathamākhyā**y**i**k**ā**k**ā**r**ā na **t**e **v**andyaḥ **k**a**v**īśva**r**āḥ // 1.10 //

---

[127] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **kavi** “กวี” สอดคล้องกับ **v** ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

[128] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **kathā** “กถา” สอดคล้องกับ k ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ k 4 ครั้ง[129] r และ v 3 ครั้ง t y และ s 2 ครั้ง

ka**v**ī**n**āma**g**aladdarpo **n**ū**n**aṃ **v**āsa**v**adatta**y**ā /

śaktye**v**a **p**āṇḍu**p**utrāṇāṃ **g**ata**y**ā **k**arṇa**g**ocaram // 1.11 //

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ v 4 ครั้ง[130] n และ g 3 ครั้ง k และ p 2 ครั้ง

pada**b**andhojjvalo **h**ā**r**ī k**t**avarṇakramasthi**t**iḥ /

bhaṭṭā**r**a**h**a**r**iścandrasya gadya**b**andho n**p**āya**t**e // 1.12 //

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t และ r 3 ครั้ง p h และ b 2 ครั้ง

a**v**inā**ś**i**n**a**m**agrāmya**m**a**k**a**r**otsā**t**a**v**āha**n**aḥ /

vi**ś**uddhajā**t**i**bh**iḥ **k**o**ś**aṃ **r**atnai**r**i**v**a su**bh**āṣi**t**aiḥ // 1.13 //

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ v 4 ครั้ง[131] t n r และ ś 3 ครั้ง k bh และ m 2 ครั้ง

kīrtiḥ pra**v**a**r**ase**n**a**s**ya prayā**t**ā **k**umudojjvalā /

sāga**r**a**s**ya **p**a**r**aṃ **p**ā**r**aṃ **k**a**p**ise**n**e**v**a se**t**u**n**ā // 1.14 //

---

[129] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **k**a**v**i “กวี” สอดคล้องกับ k ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

[130] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **v**āsa**v**adattā “วาสวทัตตา” ชื่อร้อยแก้วผลงานของสุพันธุ สอดคล้องกับ v ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

[131] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **s**āta**v**āhana “พระเจ้าสาตวาหนะ” ชื่อผู้รวบรวมบทประพันธ์ร้อยกรองภาษาปรากฤต 700 บท สอดคล้องกับ v ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ s และ r 4 ครั้ง[132] k p และ n 3 ครั้ง t v และ sy 2 ครั้ง

sūtradhā**r**a**kṛtā**r**ambhairnāṭa**k**airbahu**bh**ūmi**k**aiḥ /

sapa**tā**k**a**iryaśo **l**e**bh**e **bh**ā**s**o de**v**a**k**u**l**ai**r**i**v**a // 1.15 //

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ k 5 ครั้ง[133] bh r และ s 3 ครั้ง t l และ v 2 ครั้ง

nirga**t**ā**s**u **n**a **v**ā **k**a**s**y**a** **k**ālidā**s**a**s**y**a** **s**ūktiṣu /

prī**t**irmadhu**r**a**s**ā**n**drā**s**u mañja**r**īṣvi**v**a jāya**t**e // 1.16 //

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ s 5 ครั้ง[134] t 3 ครั้ง k r n v และ sy 2 ครั้ง

samuddīpi**t**a**k**andarpā **k**ṛ**t**agau**r**īpra**s**ādha**n**ā /

ha**r**a**l**ī**l**e**v**a **n**o **k**asya **v**ismay**ā**y**a** bṛ**h**atkathā // 1.17 //

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ k 3 ครั้ง[135] h y s t l n r และ v 2 ครั้ง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

---

[132] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **s**e**t**u “สะพาน, ชื่อบทประพันธ์ของประวรเสน” สอดคล้องกับ s ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

[133] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ nāta**k**a “บทละครนาฏกะ” สอดคล้องกับ k ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

[134] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ kālidā**s**a “กวีที่ไม่ดี” สอดคล้องกับ s ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

[135] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ bṛhat**k**athā “พฤหัตกถา” สอดคล้องกับ k ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

āḍhya**r**ā**j**a**k**ṛ**t**otsāhairhṛdayasthaiḥ smṛ**t**ai**r**api /

jihvāntaḥ**k**ṛṣyamāṇe**v**a na **k**a**v**itve pra**v**arta**t**e // 1.18 //

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ k t และ v 3 ครั้ง j และ r 2 ครั้ง

tathā**p**i **n**ṛ**p**a**t**erbhaktyā bhī**t**o **n**irvahaṇā**k**u**l**aḥ /

karomyākhyāyi**k**āmbhodhau jihvāplava**n**acā**p**a**l**am // 1.19 //

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ k t n และ p 3 ครั้ง l 2 ครั้ง

sukha**pr**abodha**l**a**l**i**t**ā **s**u**v**arṇaghaṭanojjva**l**aiḥ /

śabdairākyāyikā bhā**t**i **ś**ayye**v**a **pr**a**t**ipāda**k**aiḥ // 1.20 //

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t และ l 3 ครั้ง k ś s v และ pr 2 ครั้ง

ja**y**a**t**i jva**l**atpra**t**ā**p**ajva**l**a**n**a**pr**ā**k**ā**r**a**k**ṛ**t**a**j**agadrakṣaḥ /

sa**k**a**l**a**pr**aṇa**y**ima**n**o**r**atha**s**iddhiśrī**p**arva**t**o harṣaḥ // 1.21 //

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 4 ครั้ง k และ l 3 ครั้ง s p j y n r และ pr 2 ครั้ง

ta**r**a**l**a**y**a**s**i dṛśaṃ **k**i**m**utsu**k**ā**m**a**k**a**l**uṣa**m**ā**n**a**s**a**v**ā**s**a**l**ā**l**i**t**e /

a**v**a**t**a**r**a **k**a**l**ahaṃsi **v**ā**p**i**k**āṃ **p**u**n**a**r**a**p**i **y**āsya**s**i **p**aṅkajā**l**a**y**am //1.22//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ l 6 ครั้ง k 5 ครั้ง[136] s และ p 4 ครั้ง v t r และ y 3 ครั้ง n 2 ครั้ง

a**tig**ambhī**r**e bhū**p**e **k**ū**p**a i**v**a ja**n**asya **n**i**r**a**v**a**t**ā**r**asya /

dadha**t**i **s**amīhi**t**a**s**iddhiṃ **g**uṇa**v**antaḥ **p**ārthi**v**ā ghaṭa**k**āḥ //2.1//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t และ v 4 ครั้ง p และ r 3 ครั้ง n k g และ s 2 ครั้ง

rāgi**ṇ**i **n**a**l**i**n**e **l**akṣmīṃ **d**i**v**a**s**o **n**i**d**adhā**t**i **d**i**n**a**k**a**r**aprabha**v**ām /

a**n**a**p**ekṣi**t**a**g**u**ṇ**a**d**oṣaḥ **p**a**r**o**p**a**k**ā**r**aḥ **s**a**t**āṃ vya**s**a**n**am //2.2//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ n 6 ครั้ง d และ r 4 ครั้ง t p และ s 3 ครั้ง k g ṇ l v 2 ครั้ง

svecch**o**pa**j**ā**t**a**v**iṣa**y**o 'p**i** **n**a **y**ā**t**i **v**aktuṃ

de**h**ī**t**i **m**ārgaṇaśa**t**aiśca **d**a**d**ā**t**i **d**uḥkham /

mo**h**ātsa**m**ākṣi**p**a**t**i **j**ī**v**a**n**a**m**apya**k**āṇḍe

kaṣṭaṃ **m**a**n**obha**v**a i**v**eśvara**d**urvi**d**agdhaḥ //2.3//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t และ d 6 ครั้ง m และ v 5 ครั้ง[137] n และ p 3 ครั้ง k h j และ y 2 ครั้ง

---

[136] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **ka**l**a**haṃsa “หงส์” สอดคล้องกับ l และ k ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1 และ 2 ตามลำดับ

[137] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **m**anobha**v**a “พระกามเทพ” สอดคล้องกับ m และ v ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 2

mithyai**v**ā**l**ikhi**t**āṃ **m**a**n**ora**th**a**ś**a**t**airniḥ**ś**e**ṣ**a**n**aṣṭāṃ śri**y**āṃ

cintā**s**ā**dh**a**n**a**k**alpa**n**ā**k**u**l**a**dh**i**y**āṃ **bh**ū**y**o **v**a**n**e **v**idvi**ṣ**ām /

ā**y**ā**t**aḥ **k**a**th**a**m**apya**y**aṃ smṛ**t**i**p**a**th**aṃ **ś**ūnyī**bh**a**v**acce**t**a**s**āṃ

nā**g**endraḥ **s**aha**t**e **n**a **m**ā**n**a**s**a**g**a**t**ā**n**ā**ś**ā**g**ajendrā**n**a**p**i //2.4//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ n 10 ครั้ง[138] t 7 ครั้ง y 5 ครั้ง s v และ m 4 ครั้ง k g th และ ś 3 ครั้ง bh dh l p และ ṣ 2 ครั้ง

ka**r**i**k**a**l**a**bh**a **v**i**m**uñca **l**o**l**a**t**āṃ ca**r**a **v**i**n**ayavra**t**a**m**ā**n**a**t**ā**n**a**n**aḥ /

mṛ**g**a**p**a**t**i**n**akha**k**oṭi**bh**aṅgu**r**o **g**u**r**u**r**u**p**a**r**i kṣa**m**a**t**e **n**a **t**e

ṅkuśaḥ //2.5//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t r และ n 6 ครั้ง m 4 ครั้ง k และ l 3 ครั้ง g p bh และ v 2 ครั้ง

ni**j**a**v**arṣā**h**i**t**asne**h**ā ba**h**u**bh**aktaja**n**ānvi**t**aḥ /

sukalā i**v**a **j**āyante pra**j**āpuṇye**n**a **bh**ū**bh**u**j**aḥ //3.1//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ j 5 ครั้ง[139] h ṇ และ bh 3 ครั้ง t และ v 2 ครั้ง

sādhū**n**ā**m**upa**k**artuṃ **l**akṣmīṃ draṣṭuṃ vi**h**āya**s**ā gantum /

na **k**u**t**ū**h**a**l**i **k**asya **m**a**n**a**ś**cari**t**aṃ ca **m**a**h**ātma**n**āṃ śro**t**um //3.2//

---

[138] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **n**ā**g**endra “พญาช้าง” สอดคล้องกับ n ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

[139] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ bhūbhu**j**a “พระเจ้าแผ่นดิน” สอดคล้องกับ j ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ n 4 ครั้ง k t m และ h 3 ครั้ง[140] s และ l 2 ครั้ง

ta**d**a**p**i **m**u**n**i**g**ī**t**a**m**a**t**i**p**ṛthu **t**a**d**a**p**i ja**g**advyā**p**i **p**āva**n**aṃ **t**a**d**a**p**i /

harṣaca**r**i**t**ā**d**a**bh**innaṃ pra**t**i**bh**ā**t**i **h**i **m**e **p**u**r**āṇa**m**i**d**am //3.3//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 8 ครั้ง p 7 ครั้ง[141] d 5 ครั้ง m 4 ครั้ง bh n h g และ r 2 ครั้ง

vaṃśā**n**u**g**a**m**a**v**i**v**ā**d**i sphuṭa**k**a**r**aṇaṃ **bh**a**r**a**t**a**m**ārga**bh**aja**n**a**g**u**r**u /

śrī**k**aṇṭha**v**i**n**iryā**t**aṃ **g**ī**t**a**m**i**d**aṃ harṣa**r**ājya**m**i**v**a //3.4//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ v 5 ครั้ง r และ m 4 ครั้ง t g และ n 3 ครั้ง k d และ bh 2 ครั้ง

paścā**d**aṅghriṃ pra**s**ārya tri**k**a**n**a**t**i**v**i**t**a**t**aṃ drā**gh**a**y**itvāṅga**m**uccai**r**

āsajyā**bh**ugna**k**aṇṭho **m**u**kh**a**m**u**r**a**s**i **s**aṭāṃ **dh**ū**l**i**dh**ūmrāṃ **v**i**dh**ū**y**a /

ghā**s**agrā**s**ā**bh**i**l**āṣā**d**a**n**a**v**a**r**a**t**aca**l**atprotha**t**uṇḍastu**r**aṅgo

mandaṃ **ś**abdāya**m**ā**n**o **v**i**l**i**kh**a**t**i **ś**a**y**a**n**ā**d**utthi**t**aḥ kṣmāṃ **kh**u**r**eṇa //3.5//

---

[140] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **m**a**n**as “ใจ” สอดคล้องกับ n และ m ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1 และ 2 ตามลำดับ

[141] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ harṣacari**t**a “หรรษจริต” และ **p**urāṇa สอดคล้องกับ t และ p ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1 และ 2 ตามลำดับ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 7 ครั้ง[142] s 6 ครั้ง m และ r 5 ครั้ง n y v และ l 4 ครั้ง kh d และ dh 3 ครั้ง k gh ś และ bh 2 ครั้ง

kurvannābhu**gn**apṛṣṭho **m**u**kh**a**n**i**k**a**ṭ**a**k**a**ṭ**iḥ **k**andha**r**ā**m**ā**t**i**r**aścīṃ

lo**l**e**n**ā**h**anya**m**ā**ṇ**aṃ **t**u**h**i**n**a**k**a**ṇ**a**m**u**cā **c**añca**t**ā **k**e**s**a**r**e**ṇ**a /

nidrā**k**aṇḍū**k**a**ṣ**āyaṃ **k**a**ṣ**a**t**i **n**ibi**ḍ**i**t**aśrotraśuktistu**r**aṅgas

tvaṅgatpakṣmāgralagnapratanuvusakaṇaṃ koṇamakṣṇaḥ khureṇa //3.6//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ k 11 ครั้ง ṇ n และ t 6 ครั้ง[143] m และ r 5 ครั้ง l 3 ครั้ง kh ṭ ṣ s h c และ gn 2 ครั้ง

yogaṃ svapne 'p**i** **n**echa**nt**i **k**urva**t**e **n**a **k**aragraham /

mahā**nt**o nā**m**a**m**ātreṇa **bh**a**v**a**nt**i **p**a**t**a**y**o **bh**u**v**aḥ //4.1//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ m และ nt 3 ครั้ง y k p n t bh และ v 2 ครั้ง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

sa**k**a**l**a**m**ahībhṛtkampa**kṛ**d**u**tpadya**t**a e**k**a e**v**a nṛ**p**a**v**aṃśe /

vi**p**u**l**e 'p**i** **p**ṛthupra**t**i**m**o **d**anta i**v**a gaṇādhi**p**asya **m**ukhe //4.2//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ p 5 ครั้ง[144] v 4 ครั้ง k และ m 3 ครั้ง t d และ l 2 ครั้ง

---

[142] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **t**uraṅga “ม้า” สอดคล้องกับ t ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

[143] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **t**uraṅga “ม้า” สอดคล้องกับ t ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 2

[144] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **nṛpa** “พระราชา” สอดคล้องกับ p ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

nidh**i**sta**r**uvi**k**ā**r**e**ṇ**a sanma**ṇ**iḥ sphu**r**a**t**ā **dh**āmnā /

śubhāga**m**o **ni**m**i**tte**n**a spaṣṭa**m**ākhyāya**t**e lo**k**e //4.3//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ m r และ n 3 ครั้ง k dh t และ ṇ 2 ครั้ง

a**r**u**ṇ**a i**v**a **p**u**r**aḥsa**r**o **r**a**v**iṃ **p**a**v**a**n**a i**v**ā**t**i**j**a**v**o **j**alāga**m**am /

śu**bh**a**m**a**ś**u**bh**a**m**a**th**ā**p**i **v**ā **n**ṛ**ṇ**āṃ ka**th**a**y**a**t**i **p**ūrva**n**i**d**arśa**n**o**d**a**y**aḥ //4.4//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ v 6 ครั้ง r p และ n 4 ครั้ง m 3 ครั้ง ṇ ś t j bh th d และ y 2 ครั้ง

udvega**m**ahā**v**arte **p**ā**t**a**y**a**t**i**p**a**y**odha**r**onna**m**a**n**akāle /

sa**r**idi**v**a **t**aṭa**m**a**n**u**v**arṣaṃ **v**i**v**ardha**m**ā**n**ā su**t**ā **p**i**t**a**r**am //4.5//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ v และ t 5 ครั้ง[145] m 4 ครั้ง p n และ r 3 ครั้ง y 2 ครั้ง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

niya**t**irvidhā**y**a **p**uṃsāṃ pratha**m**aṃ su**kh**a**m**u**p**a**r**i **d**ā**r**uṇaṃ **d**uḥ**kh**am /

kṛtvā**l**o**k**aṃ **t**a**r**a**l**ā **t**aḍi**d**i**v**a **v**ajraṃ **n**i**p**ā**t**a**y**a**t**i //5.1//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 5 ครั้ง[146] y p d และ r 3 ครั้ง v m n l และ k 2 ครั้ง

---

[145] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **sutā** “ลูกสาว” สอดคล้องกับ **t** ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

[146] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **niyati** “โชคชะตา” สอดคล้องกับ **t** ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

pā**t**ayat**i** **m**a**h**ā**p**u**r**uṣānsa**m**a**m**e**v**a ba**h**ū**n**a**n**ādar**e**ṇai**v**a /

pa**r**i**v**arta**m**ā**n**a e**k**a**ḥ** **k**ā**l**a**ḥ** śai**l**ā**n**i**v**ā**n**antaḥ //5.2//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ n 5 ครั้ง v และ m 4 ครั้ง p และ r 3 ครั้ง k t l และ h 2 ครั้ง

mātā**p**i**t**ṛsahasrāṇi **p**utradāraśa**t**ā**n**i ca /

yu**g**e **y**u**g**e vya**t**ī**t**ā**n**i **k**a**s**ya **t**e **k**a**s**ya **v**ā bha**v**ān //5.3//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 6 ครั้ง k p y g n v และ sy 2 ครั้ง

vi**h**aga **k**u**r**u dṛḍhaṃ **m**a**n**aḥ sva**y**aṃ tya**j**a **ś**u**c**a**m**āssva **v**i**v**e**k**a**v**artma**n**i /

sa**h**a **k**a**m**alasa**r**o**j**i**n**ī**ś**ri**y**ā **ś**r**a**yat**i** su**m**e**r**uś**i**r**o** **v**i**r**oca**n**aḥ //5.4//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ y r และ v 5 ครั้ง[147] n และ m 4 ครั้ง k และ s 3 ครั้ง h ś c j และ śr 2 ครั้ง

u**cc**i**t**yo**cc**i**t**ya bhu**v**i pra**h**i**t**a**n**i**g**ūḍhātmadū**t**a**n**ī**t**ā**n**ām /

vij**i**g**ī**ṣu**r**i**v**a kṛ**t**āntaḥ śū**r**āṇāṃ saṃgra**h**aṃ ku**r**u**t**e //6.1//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 5 ครั้ง[148] v n และ r 3 ครั้ง k g h ty และ cc 2 ครั้ง

---

[147] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **v**ihaga “นก” สอดคล้องกับ **v** ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

[148] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ kṛ**t**ānta “ม้า” สอดคล้องกับ **t** ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

visrabdhaghā**t**adoṣaḥ sva**v**adhāya khalasya **v**ī**r**a**k**opa**k**a**r**aḥ /

na**v**a**t**a**r**ubhaṅgadhva**n**i**r**i**v**a ha**r**i**n**idrā**t**aska**r**aḥ **k**a**r**iṇaḥ //6.2//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ r 7 ครั้ง v 5 ครั้ง k t และ n 3 ครั้ง

dvī**p**o**p**a**g**ī**t**a**g**uṇa**m**a**p**i **s**a**m**u**p**ārji**t**a**r**atna**r**āś**i**sā**r**a**m**a**p**i /

po**t**aṃ **p**a**v**a**n**a i**v**a **v**idhiḥ **p**u**r**uṣa**m**akāṇḍe **n**i**p**ā**t**aya**t**i //6.3//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ p 9 ครั้ง t 5 ครั้ง r และ m 4 ครั้ง v 3 ครั้ง s g และ n 2 ครั้ง

aṅgana**v**edī **v**asu**dh**ā **k**ulyā ja**l**a**dh**iḥ stha**l**ī ca pā**t**ā**l**am /

valmī**k**aśca **s**ume**r**uḥ **k**ṛtapra**t**iyajñasya **v**ī**r**asya //7.1//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ v 4 ครั้ง[149] k และ l 3 ครั้ง s r dh และ t 2 ครั้ง

dhṛta**dh**a**n**u**ṣ**i bāhu**ś**ā**l**i**n**i **ś**ai**l**ā **n**a **n**amanti yattadāścaryam /

ripusaṃjña**k**e**ṣ**u gaṇa**n**ā **k**ai**v**a **v**a**r**ā**k**e**ṣ**u **k**ā**k**e**ṣ**u //7.2//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ k และ n 5 ครั้ง ṣ 4 ครั้ง dh ś l r และ v 2 ครั้ง

saha**s**ā **s**ampā**d**a**y**a**t**ā ma**n**orathaprārthi**t**ā**n**i **v**astū**n**i /

dai**v**e**n**ā**p**i kri**y**a**t**e bhavyā**n**āṃ **p**ūrva**s**e**v**e**v**a //8.1//

---

[149] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **v**ī**r**a “ผู้กล้า” สอดคล้องกับ v ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ n 5 ครั้ง v และ s 4 ครั้ง t 3 ครั้ง p d และ y 2 ครั้ง

vidvajja**n**a**s**aṃparko **n**aṣṭeṣṭajñā**t**i**d**arśa**n**ābhyu**d**a**y**aḥ /

kasya **n**a **s**ukhā**y**a **bh**a**v**a**n**e **bh**a**v**a**t**i mahāratnalā**bh**aśca //8.2//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ n 5 ครั้ง bh 4 ครั้ง v 3 ครั้ง y s d และ t 2 ครั้ง

ค) จัณฑีศตกะ

mā bhāṅkṣīrvibhra**m**aṃ bhrū**r**a**dh**a**r**a **v**i**dh**u**r**a**t**ā **k**e**y**a**m**āsyāsya **r**āgaṃ

pāṇe prāṇye**v**a nā**y**aṃ **k**a**l**a**y**a**s**i **k**a**l**a**h**aśraddha**y**ā **k**iṃ triśū**l**am /

ityudyatko**p**a**k**e**t**ūnpra**k**ṛ**t**i**m**a**v**a**y**a**v**ānprā**p**a**y**antye**v**a **d**evyā

nyasto **v**o **m**ūrdhni **m**uṣyānma**r**u**d**a**s**u**h**ṛ**d**asūnsaṃha**r**annaṅghri**r**aṃhaḥ //1//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ r 7 ครั้ง k m y และ v 6 ครั้ง[150] t p s h d และ l 3 ครั้ง dh 2 ครั้ง

huṃkā**r**e nyakkṛ**t**o**d**anva**t**i **m**a**h**a**t**i **j**i**t**e **s**iñji**t**airnū**p**u**r**a**s**ya

śliṣyacchṛiṅgakṣa**t**e ·**p**i kṣa**r**a**d**a**s**ṛ**j**i **n**i**j**ālakta**k**abhrāntibhā**j**i /

skandhe **v**indhyādribuddhyā **n**i**k**a**ṣ**a**t**i **m**a**h**i**ṣ**a**s**y**ā**h**i**t**o ·**s**ū**n**a**h**ārṣī**d**

ajñā**n**ā**d**e**v**a ya**s**y**ā**śca**r**aṇa i**t**i **ś**i**v**aṃ **s**ā **ś**i**v**ā **v**aḥ **k**a**r**o**t**u //2//

[150] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **devī** “ผู้กล้า” สอดคล้องกับ **v** ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 2

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 10 ครั้ง h r และ v 5 ครั้ง d j n และ s 4 ครั้ง k และ sy 3 ครั้ง m ṣ p และ ś 2 ครั้ง

jāhnavyā **y**ā **n**a **j**ā**t**ā**n**u**n**a**y**a**p**a**r**a**h**a**r**a**kṣ**iptay**ā** **kṣ**ā**l**a**y**antyā

nū**n**aṃ **n**o **n**ū**p**u**r**eṇa gla**p**i**t**aś**a**ś**i**rucā jyotsna**y**ā **v**ā **n**akhā**n**ām /

tāṃ **ś**obhā**m**ā**d**adhā**n**ā **j**a**y**a**t**i **n**a**v**a**m**i**v**ā**l**aktakaṃ **p**īḍa**y**itvā

pā**d**e**n**ai**v**a **kṣ**i**p**antī **m**a**h**iṣa**m**a**s**u**r**a**s**ā**d**ā**n**a**n**iṣkāryamāryā //3//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ n 14 ครั้ง y 7 ครั้ง[151] p 6 ครั้ง r และ m 5 ครั้ง t และ v 4 ครั้ง j d ś และ kṣ 3 ครั้ง l s และ h 2 ครั้ง

mṛ**ty**o**st**ulyaṃ **t**ri**l**o**k**īṃ gra**s**i**t**u**m**a**t**i**r**a**s**ānniḥ**s**ṛ**t**āḥ **k**iṃ **n**u **j**ihvāḥ

kiṃ **v**ā **k**ṛṣṇāṅghri**p**admadyu**t**i**bh**i**r**a**r**uṇi**t**ā **v**iṣṇu**p**adyāḥ **p**a**d**avyaḥ /

prāptāḥ **s**aṃdhyāḥ sma**r**ā**r**eḥ sva**y**a**m**u**t**a **n**u**t**i**bh**i**st**isra i**ty**ūhya**m**ā**n**ā

de**v**airde**v**ī**t**riśū**l**ā**h**a**t**a**m**a**h**iṣa**j**u**s**o **r**aktādhā**r**ā **j**a**y**anti //4//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 8 ครั้ง r 7 ครั้ง m 5 ครั้ง k s และ v 4 ครั้ง n j และ p 3 ครั้ง bh ṣ y d h l ty st และ tr 2 ครั้ง

datte **d**arpātpra**h**ā**r**e **s**a**p**a**d**i **p**a**d**abha**r**otpi**ṣ**ṭa**d**e**h**āva**ś**i**ṣ**ṭāṃ

śli**ṣ**ṭāṃ **ś**ṛṅgasya **k**oṭiṃ **m**a**h**iṣa**s**u**r**a**r**i**p**ornū**p**u**r**agranthi**s**īmni /

muṣyādvaḥ **k**alma**ṣ**ā**ṇ**i vya**t**i**k**a**r**a**v**i**r**a**t**ā**v**ā**d**a**d**ānaḥ **k**u**m**ā**r**o

---

[151] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **ā**r**y**ā “พระนางอารยา” นามฉายาของพระนางปารวตี สอดคล้องกับ y ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 2

mātuḥ prabhra**ṣṭa**lī**lā**ku**va**la**ya**ka**li**kā**k**arṇa**pū**rā**da**re**ṇa**a //5//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ r 10 ครั้ง k และ d 8 ครั้ง[152] p 5 ครั้ง v m l และ ṣṭ 4 ครั้ง h s และ t 3 ครั้ง ś ṣ และ ṇ 2 ครั้ง

śaśvadviśvo**pa**kā**ra**pra**kṛ**ti**ra**vi**kṛ**ti**ḥ **s**āstu **ś**āntyai **ś**i**vā** **v**o
yasy**ā**ḥ **pā**d**o**pa**ś**alye tri**da**śa**pa**ti**ri**purdū**ra**du**ṣṭā**śa**yo 'p**i** /
nāk**e** **prā**patpra**ti**ṣṭhā**ma**sa**kṛ**dabhi**m**ukho **vā**da**y**añśṛṅga**k**oṭyā
hatvā **ko**ṇe**na** **v**īṇā**mi**v**a** **ra**ṇi**ta**ma**ṇ**iṃ **m**aṇḍalīṃ **nū**pu**ra**sy**a** //6//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ p 8 ครั้ง k 7 ครั้ง ś v และ r 6 ครั้ง[153] t d และ m 5 ครั้ง ṇ 4 ครั้ง n และ y 3 ครั้ง s sy และ pr 2 ครั้ง

niṣṭhyū**to** 'ṅguṣṭha**k**oṭyā **n**a**kha**ś**ikha**r**a**ha**ta**ḥ **pā**rṣṇi**n**iryā**ta**sā**ro**
garbhe **d**arbhāgra**s**ūcīla**g**hu**ri**v**a** **ga**ṇi**to** **n**o**pa**sarpansa**mī**p**a**m /
nāb**h**au **v**aktraṃ pra**v**iṣṭā**kṛ**ti**vi**kṛ**t**i **y**a**y**ā **pā**da**pā**te**n**a **k**ṛtvā
daityādhī**ś**o **vi**nā**ś**aṃ **ra**ṇa**bh**uvi **g**a**mi**taḥ **s**āstu **de**vī śri**y**e **v**aḥ
//7//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t และ v 8 ครั้ง[154] n 7 ครั้ง p 5 ครั้ง k r s และ d 4 ครั้ง g y และ ś 3 ครั้ง bh kh m ṇ 2 ครั้ง

---

[152] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **k**u**mā**r**a** “พระสกันทกุมาร” สอดคล้องกับ r และ k ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1 และ 2 ตามลำดับ

[153] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **śivā** “พระนางศิวา” นามฉายาของพระนางปารวตี สอดคล้องกับ ś และ v ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 3

[154] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **devī** “พระเทวี” หมายถึงพระนางปารวตี สอดคล้องกับ v ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

gra**st**āśvaḥ śalpa**lo**b**h**ā**di**va **h**a**r**i**t**a**h**a**r**e**r**a**pr**a**s**oḍhā**n**a**l**oṣmā

sthāṇau **k**aṇḍūṃ **vi**n**ī**ya **pr**a**t**i**m**a**hi**ṣa**r**u**ṣe**vānta**k**o**p**ānta**v**artī /

kṛṣṇaṃ **p**aṅkaṃ **y**athecchanva**r**u**ṇa**m**u**p**aga**t**o **m**ajja**n**ā**ye**v**a **y**asyāḥ

sva**sth**o ˙**bh**ūtpā**da**m**ā**ptvā hra**d**a**mi**va **m**a**h**i**ṣ**aḥ **sā**s**t**u **d**urgā śriye **v**aḥ //8//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ v 7 ครั้ง m 6 ครั้ง r และ y 5 ครั้ง h และ d 4 ครั้ง t n k ṣ และ p 3 ครั้ง ṇ l s bh pr st และ sth 2 ครั้ง

trai**l**okyā**t**aṅka**ś**āntyai pra**vi**ś**a**ti **v**iva**ś**e dhā**t**a**r**i dhyā**n**a**t**andrī**m**

indrāda**ye**ṣu dra**v**atsu dra**vi**ṇa**p**a**t**i**p**a**y**aḥ**p**ā**l**a**k**ā**l**ā**n**a**l**eṣu /

ye sparśe**n**ai**v**a **p**iṣṭvā **m**ahi**ṣ**a**m**a**t**i**r**u**ṣaṃ **tr**ā**t**a**v**antastri**l**o**k**īṃ

pāntu tvāṃ **p**añca caṇḍyāśca**r**a**ṇ**a**n**akha**n**ibhe**n**ā**p**a**r**e **l**o**k**a**p**ā**l**āḥ //9//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ p 8 ครั้ง t และ v 7 ครั้ง l และ n 6 ครั้ง[155] r และ ṣ 4 ครั้ง ś m y และ k 3 ครั้ง ṇ และ tr 2 ครั้ง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

prā**l**e**y**otpīḍa**p**īvnāṃ **n**akha**r**aja**n**i**k**ṛ**t**ā**m**ā**t**a**p**e**n**ā**t**i**p**aṇḍuḥ

pārvatyāḥ **p**ā**t**u **y**uṣmānpi**t**u**r**i**v**a **t**u**l**itādrīndra**s**ā**r**aḥ **s**a **p**ā**d**aḥ /

yo dhairyānmukta**l**ī**l**ā**s**a**m**uci**t**a**p**a**t**a**n**ā**p**ā**t**a**p**ī**t**ā**s**u**r**ā**s**īn

no **d**evyā e**v**a **v**ā**m**aścha**l**a**m**ahi**ṣ**a**t**a**n**ornā**k**a**l**o**k**advi**ṣ**o ˙**p**i //10//

---

[155] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **l**oka**p**ā**l**a “เทพโลกบาล” สอดคล้องกับ l และ p ซึ่งซ้ำกันมาก เป็นลำดับที่ 3 และ 1 ตามลำดับ

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 12 ครั้ง p 10 ครั้ง[156] l 6 ครั้ง n และ s 5 ครั้ง m v และ r 4 ครั้ง y และ k 3 ครั้ง d และ ṣ 2 ครั้ง

vakṣo vyā**j**ai**n**a**r**ā**j**aḥ **s**a **d**a**ś**a**bh**i**r**a**bh**i**n**a**tp**ā**ṇ**i**j**aiḥ prāksu**r**ā**r**eḥ

pañcai**v**ā**st**aṃ **n**ay**ā**m**o** **y**u**v**a**t**ica**r**aṇa**j**āḥ **ś**atru**m**e**t**e **v**a**y**aṃ **t**u /

ityu**tp**annā**bh**i**m**ā**n**airnakha**ś**a**ś**i**m**a**ṇ**i**bh**irjyotsna**y**ā svāṃśu**m**ayyā

yasyāḥ **p**ā**d**e **h**a**t**ā**r**au **h**asi**t**a i**v**a **h**a**r**iḥ **s**ā**st**u kālī śri**y**e **v**aḥ //11//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ r 7 ครั้ง y และ v 6 ครั้ง m และ t 5 ครั้ง n j bh และ ś 4 ครั้ง s และ h 3 ครั้ง ṇ d p tp และ st 2 ครั้ง

raktā**k**te 'la**k**ta**k**aśrī**r**vi**j**a**y**i**n**i **v**i**j**a**y**e **n**o **v**i**r**ā**j**aty**am**uṣmin

hā**s**o **h**astāgra**s**aṃvā**h**a**n**a**m**a**p**i **d**a**l**itādrīndra**s**ā**r**advi**ṣ**o 'sya /

trā**s**e**n**aivādya **s**a**r**vaḥ praṇa**m**a**t**i **k**a**d**a**n**e**n**ā**m**u**n**e**t**i kṣa**t**ā**r**iḥ

pā**d**o 'vyāccu**mbi**t**o** **v**o **r**a**h**a**s**i **v**i**h**a**s**a**t**ā try**mb**a**k**eṇā**mb**i**k**āy**ā**ḥ //12//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ n และ s 7 ครั้ง t 6 ครั้ง r และ v 5 ครั้ง k h และ m 4 ครั้ง j y d mb และ kt 3 ครั้ง p l และ rv 2 ครั้ง

bhaṅgo **n**a bhrū**l**a**t**ā**y**ā**st**u**l**i**t**aba**l**a**t**a**y**ā**n**āstha**m**asthnāṃ **t**u **c**akre

na krodhātpā**d**a**p**admaṃ **m**aha**d**a**m**ṛ**t**a**bh**u**j**ā**m**uddhṛ**t**aṃ **ś**alya**m**antaḥ /

vā**c**ā**l**aṃ **n**ū**p**u**r**aṃ **n**o **j**aga**d**a**j**a**n**i **j**a**y**aṃ **ś**aṃsa**d**aṃśe**n**a **p**ārṣṇer

[156] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **p**ā**d**a “พระบาท” สอดคล้องกับ p ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 2

muṣṇantyā**s**ūnsu**r**ā**r**eḥ **s**a**m**a**r**a**bh**u**v**i **y**a**y**ā **p**ārva**t**ī **p**ā**t**u **s**ā **v**aḥ //13//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 8 ครั้ง[157] n 7 ครั้ง m 6 ครั้ง p และ y 5 ครั้ง l d j และ r 4 ครั้ง bh v และ s 3 ครั้ง c และ ś 2 ครั้ง

ni**ry**annā**n**ā**str**a**ś**a**str**ā**val**i **v**a**l**a**t**i ba**l**aṃ **k**e**v**a**l**aṃ **d**ā**n**a**v**ā**n**āṃ

drāṅ nī**t**e **d**īrgha**n**idrāṃ dvi**ṣ**a**t**i **n**a **m**a**h**i**ṣ**ī**ty**ucya**s**e prā**y**a**ś**o ·dya /

a**str**ī**s**aṃbhāvya**v**ī**ry**ā tva**m**a**s**i kha**l**u **m**a**y**ā **n**ai**v**a**m**ā**k**ā**r**aṇīyā

kā**t**y**ā**y**y**anyā**tt**a**k**elā**v**i**t**i **h**a**s**a**t**i **h**a**r**e hrī**m**a**t**ī **h**antva**r**īnvaḥ //14//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ n และ v 7 ครั้ง[158] l และ t 6 ครั้ง m 5 ครั้ง k h s และ y 4 ครั้ง r และ str 3 ครั้ง d ś ṣ ry และ ty 2 ครั้ง

jā**t**ā **k**iṃ **t**e **h**a**r**e **bh**ī**r**bha**v**a**t**i **m**a**h**i**ṣ**a**t**o **bh**ī**r**a**v**aśyaṃ **h**a**r**ī**ṇ**ā**m**

a**dy**endordvau **k**a**l**aṅkau tya**j**a**t**i **p**a**t**i**r**a**p**āṃ dhairya**m**ā**l**okya candram /

vā**y**o **k**ampyastva**y**ā**n**yo **n**a**y**a **y**a**m**a **m**a**h**i**ṣ**ā**d**ātma**y**ugyaṃ **y**a**y**ā**r**au

pi**ṣ**te **n**a**ṣ**ṭaṃ **j**a**h**ā**s**a **dy**u**j**a**n**a**m**i**t**i **j**a**y**ā **s**āstu **dev**ī **ś**ri**y**e **v**aḥ //15//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ y 9 ครั้ง[159] t 7 ครั้ง m 6 ครั้ง j v h และ r 5 ครั้ง k n และ p 3 ครั้ง d bh ṣ s l และ dy 2 ครั้ง

---

[157] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **pārvatī** “พระนางปารวตี” สอดคล้องกับ t ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

[158] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **kātyāyanī** “พระนางกาตยายนี” นามฉายาของพระนางทุรคา สอดคล้องกับ n ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

[159] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **jayā** “นางชยา” สอดคล้องกับ y ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

śūla**pro**t**ā**d**u**p**ā**ntaplu**ta**m**a**h**i** m**a**h**i**ṣ**ā**d**u**tpa**t**antyā sra**v**antyā

vartmanyā**r**ajya**mā**n**e** s**a**p**a**d**i** m**a**kha**bh**u**j**ā**ṃ** **j**ā**t**as**a**ṃdhyā**pr**a**m**o**h**aḥ /

nṛtyanhā**se**n**a** m**a**tvā **v**i**j**a**y**a**m**a**h**a**m**a**haṃ **m**ā**n**a**y**ā**m**ī**t**i**v**ā**d**ī

yā**m**āśli**ṣ**ya **pr**a**n**ṛttaḥ **p**u**n**a**r**a**p**i **p**u**r**a**bh**itpārva**t**ī **p**ā**t**u **s**ā **v**aḥ //16//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ m 11 ครั้ง t 7 ครั้ง[160] p และ n 6 ครั้ง v และ h 5 ครั้ง d และ s 4 ครั้ง j y r และ pr 3 ครั้ง bh 2 ครั้ง

nā**k**au**k**o**n**ā**y**a**k**ā**d**yairdyu**v**asa**t**i**bh**i**r**asiśyā**m**a**dh**ā**m**ā **dh**a**r**itrīṃ

rundhanvardhiṣṇu**v**indhyā**c**a**l**a**c**a**k**i**t**a**m**a**n**o**v**ṛtti**bh**irvīkṣi**t**o **y**aḥ /

pā**d**otpiṣṭaḥ **s**a **y**asyā **m**ahiṣa**s**u**r**a**r**i**p**urnū**p**u**r**āntā**v**a**l**ambī

le**bh**e **l**o**l**endra**n**ī**l**o**p**a**l**aśa**k**a**l**a**t**u**l**āṃ stā**d**u**m**ā **s**ā śri**y**e **v**aḥ //17//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ l 9 ครั้ง r 6 ครั้ง k v s และ m 5 ครั้ง n p y และ t 4 ครั้ง bh 3 ครั้ง c d และ dh 2 ครั้ง

du**r**vā**r**asya **d**yudhāmnāṃ ma**h**i**ṣ**i**t**a**v**a**p**u**ṣ**o **v**idvi**ṣ**aḥ **p**ā**t**u **y**uṣmān

pā**rv**atyā **pr**e**t**a**p**ā**l**asva**p**u**r**u**ṣ**a**p**a**r**u**ṣ**aḥ **pr**e**ṣ**i**t**o ’sau **p**ṛ**ṣ**atkaḥ /

yaḥ **k**ṛtvā **l**akṣya**bh**e**d**aṃ **h**ṛ**t**a**bh**u**v**a**n**a**bh**a**y**o gāṃ **v**i**bh**i**d**y**a** **pr**a**v**iṣṭaḥ

pā**t**ā**l**aṃ **p**akṣa**p**ā**l**ī**p**a**v**a**n**a**k**ṛ**t**a**p**a**t**attārkṣyaśaṅkā**k**u**l**ā**h**iḥ //18//

[160] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **pārvatī** “พระนางปารวตี” สอดคล้องกับ t ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 2

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ p 11 ครั้ง t 8 ครั้ง[161] ṣ 7 ครั้ง v 6 ครั้ง l 5 ครั้ง bh 4 ครั้ง r h y k และ pr 3 ครั้ง d n rv และ dy 2 ครั้ง

vajraṃ **v**inya**s**ya **h**ā**r**e **h**a**r**i**k**a**r**a**g**a**l**i**t**aṃ **k**aṇṭhasūtre **c**a **c**akraṃ

ke**ś**ānbaddhvābdhi**p**ā**ś**airdhṛ**t**adha**n**a**d**a**g**a**d**ā

prākpra**l**ī**n**ānvi**h**a**s**ya /

de**v**ā**n**utsā**r**aṇotkā **k**i**l**a **m**a**h**iṣa**h**a**t**au **m**ī**l**a**t**o hre**p**a**y**antī

hrī**m**atyā **h**ai**m**a**v**atyā **v**i**m**a**t**i**v**i**h**a**t**a**y**e **t**arji**t**ā stājja**y**ā **v**aḥ //19//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 8 ครั้ง v และ h 7 ครั้ง m 5 ครั้ง[162] k r และ l 4 ครั้ง n d และ y 3 ครั้ง g c p ś และ sy 2 ครั้ง

khaḍge **p**ā**n**ī**y**a**m**āhlā**d**a**y**a**t**i **h**i **m**a**h**iṣaṃ **p**akṣa**p**ā**t**ī **p**ṛ**ṣ**atkaḥ

śū**l**e**n**e**ś**o **y**a**ś**o**bh**āgbha**v**a**t**i **p**a**r**i**l**aghuḥ syādvadhārhe 'pi **d**aṇḍaḥ /

hitvā **h**e**t**ī**r**i**t**ī**v**ā**bh**i**h**a**t**iba**h**a**l**i**t**a**p**rā**k**ta**n**ā**p**ā**ṭ**a**l**imnā

pārṣṇyai**v**a **p**ro**ṣ**i**t**āsuṃ **s**u**r**a**r**i**p**u**m**a**v**a**t**ātkurva**t**ī **p**ārva**t**ī **v**aḥ //20//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 11 ครั้ง p 10 ครั้ง[163] h 6 ครั้ง v 5 ครั้ง r และ l 4 ครั้ง n m ś ṣ และ y 3 ครั้ง d bh s และ pr 2 ครั้ง

---

[161] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **pārvatī** “พระนางปารวตี” สอดคล้องกับ p และ t ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1 และ 2 ตามลำดับ

[162] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **haimavatī** “พระนางไหมวดี” นามฉายาของพระนางปารวตี สอดคล้องกับ h, m, v และ t ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 2, 3, 2 และ 1 ตามลำดับ

[163] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **pārvatī** “พระนางปารวตี” สอดคล้องกับ p และ t ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 2 และ 1 ตามลำดับ

kṛtve**d**ṛkkarma lajjā**j**a**n**a**n**a**m**a**n**aś**n**e **ś**a**kr**a **m**āsū**nv**i**h**āsīr
vitte**ś**a sthāṇu**k**aṇṭhe **j**a**h**i **g**a**d**a**m**a**g**a**d**asyāya**m**e**v**o**p**a**y**o**g**aḥ /
jā**t**aśca**kr**i**nv**ica**kr**o **d**i**t**i**j**a i**t**i **s**u**r**āṃstyakta**h**e**t**īnbru**v**antyā
vrīḍāṃ vyā**p**ā**d**i**t**ā**r**irja**y**a**t**i **v**i**j**a**y**a**y**ā **n**ī**y**a**m**ā**n**ā bha**v**ā**n**ī //21//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ n 7 ครั้ง t และ y 6 ครั้ง j d m และ v 4 ครั้ง[164] g ś s h และ kr 3 ครั้ง k p r และ nv 2 ครั้ง

de**y**ādvo **v**āñchi**t**ā**n**i cch**a**l**a**m**y**a**m**a**h**i**ṣ**otpe**ṣ**a**r**o**ṣ**ā**n**u**ṣ**aṅgan
nī**t**aḥ **p**ā**t**ā**l**a**k**u**kṣ**iṃ **h**ṛ**t**a**bh**u**v**a**n**a**bh**a**y**o **bh**adra**k**ālyāḥ sa **p**ā**d**aḥ /
yaḥ prā**d**a**kṣ**iṇya**k**āṅkṣā**v**a**l**a**y**i**t**a**v**a**pu**ṣā **v**andya**m**ā**n**o **m**u**h**ūrtaṃ
śe**ṣ**e**ṇ**e**v**endu**k**ā**n**to**p**a**l**a**r**aci**t**a**m**a**h**ā**n**ū**p**u**r**ā**bh**oga**l**akṣmīḥ //22//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t v และ ṣ 6 ครั้ง n p m y และ l 5 ครั้ง k bh และ h 4 ครั้ง d และ r 3 ครั้ง kṣ 2 ครั้ง

śū**l**aṃ **t**ū**l**aṃ **n**u **g**āḍhaṃ pra**h**a**r**a **h**a**r**a **h**ṛ**ś**ī**k**e**ś**a **k**e**ś**o ˙**p**i **v**akraś
ca**k**reṇā**k**ā**r**i **k**iṃ **m**e **p**a**v**i**r**a**v**a**t**i **n**a **h**i tvāṣṭra**ś**atro dyurāṣṭram /
pā**ś**āḥ **k**e**ś**ābja**n**ā**l**ānya**n**a**l**a **n**a **l**a**bh**a**s**e **bh**ā**t**u**m**ityāttadarpaṃ
jalpande**v**ā**n**di**v**au**k**o**r**i**p**u**r**a**v**adhi **y**a**y**ā **s**āstu **ś**ā**n**tya**i** **ś**i**v**ā **v**aḥ //23//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ ś 9 ครั้ง v 8 ครั้ง[165] k และ r 6 ครั้ง l และ n 5 ครั้ง h และ p 4 ครั้ง t 3 ครั้ง s bh m และ y 2 ครั้ง

---

[164] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ bha**vānī** “พระนางภวานี” สอดคล้องกับ **v** และ **n** ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 3 และ 1

[165] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **śivā** “พระนางศิวา” สอดคล้องกับ ś และ v ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1 และ 2 ตามลำดับ

śārṅgin bā**ṇ**aṃ **v**i**m**uñca bhra**m**a**s**i **b**a**l**i**r**a**s**au **s**aṃya**t**aḥ ke**n**a **bāṇ**o

go**t**r**ā**re **h**anmya**h**aṃ **t**e **r**i**p**u**m**a**m**a**r**a**r**i**p**ustve**ṣ**a **g**o**t**ra**s**y**a** **ś**a**t**r**u**ḥ /

dai**t**y**ā** vyā**p**ādya**t**āṃ drā**g**a**j**a i**v**a **m**a**h**i**ṣ**o **h**anya**t**e **m**anma**h**e ˈdye-

tyutprā**s**yo**m**ā **p**u**r**astā**d** a**n**u **d**a**n**u**j**a**t**a**n**uṃ **m**ṛdnat**ī** **t**rāya**t**āṃ **v**aḥ //24//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ m 8 ครั้ง[166] t 7 ครั้ง r 6 ครั้ง h 5 ครั้ง n p และ tr 4 ครั้ง v s d และ g 3 ครั้ง b ṇ ś ṣ j ty และ sy 2 ครั้ง

spardhā**v**ardhi**t**a**v**indhya**d**urbha**r**abha**r**avya**s**t**ā**dvi**h**ā**y**a**s**ta**l**aṃ

ha**s**tā**d**utpa**t**i**t**ā prasā**d**a**y**a**t**u **v**aḥ **k**ṛtyā**n**i **k**ātyā**y**a**n**ī /

yāṃ **ś**ū**l**ā**m**i**v**a **d**e**v**a**d**ā**r**ughaṭi**t**āṃ ska**ndhen**a **m**o**h**ā**ndh**a**dh**īr

vadhyodde**ś**a**m**a**ś**e**ṣ**abā**ndh**a**v**a**k**u**l**a**dh**a**v**aṃsā**y**a **k**aṃso ˈ **n**a**y**at //25//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ v 7 ครั้ง y 6 ครั้ง[167] t และ d 5 ครั้ง k และ n 4 ครั้ง m h ś l r st และ ndh 3 ครั้ง dh 2 ครั้ง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

tūrṇaṃ **t**o**ṣ**ā**t**tu**r**ā**ṣ**āṭpra**bh**ṛ**t**i**ṣ**u **ś**a**m**i**t**e **ś**ātra**v**e **s**to**t**ra**k**ṛtsu

klā**nt**e**v**o**p**etya **p**atyu**st**a**t**a**bh**uja**y**u**g**a**l**asyā**l**a**m**ā**l**amba**n**ā**y**a /

de**h**ārdhe **g**e**h**abuddhiṃ pra**t**i**v**i**h**i**t**a**v**a**t**ī **l**ajja**y**ā**l**ī**y**a **k**ā**l**ī

---

[166] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **umā** “พระนางอุมา” สอดคล้องกับ m ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

[167] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **kātyāyanī** “พระนางกาตยายนี” นามฉายาของพระนางปารวตี สอดคล้องกับ y ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 2

kṛcchraṃ **v**o ˙**n**icch**a**y**a**i**v**ā**p**a**t**i**t**agh**n**a**t**a**r**āśle**ṣ**asaukhyā **v**i**h**a**nt**u //26//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 11 ครั้ง v 7 ครั้ง l 6 ครั้ง y 5 ครั้ง ṣ และ h 4 ครั้ง k p และ n 3 ครั้ง g bh m r ś st และ nt 2 ครั้ง

āstāṃ **m**u**gdh**e ˙rdhacandraḥ kṣi**p**a **s**u**r**a**s**a**r**i**t**aṃ **y**ā **s**a**p**atnī bha**v**atyāḥ

krīḍā **dv**ābhyāṃ **v**i**m**uñcā**p**a**r**a**m**a**l**a**m**a**m**u**n**a**i**k**en**a **m**e **p**āś**ak**e**n**a /

śū**l**aṃ prāge**v**a **l**agnaṃ **ś**i**r**a**s**i **y**a**d**abal**ā** **y**udhya**s**e ˙vyā**dv**i**d**a**gdh**aṃ

sotprā**s**ā**l**ā**p**a**p**ā**t**a**i**r**i**t**i **d**a**n**uja**m**u**m**ā **n**irdahantī **dṛś**ā **v**aḥ //27//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ m 8 ครั้ง[168] s 7 ครั้ง p 6 ครั้ง n r และ l 5 ครั้ง d v และ ś 4 ครั้ง t และ y 3 ครั้ง k dv และ gdh 2 ครั้ง

vaktrā**ṇ**āṃ **v**iklav**a**ḥ **k**iṃ **v**a**h**a**s**i ba**t**a **r**ucaṃ skanda **ṣ**aṇṇāṃ **viṣ**aṇṇā**m**

anyāḥ **ṣ**aṇmā**t**a**r**aste **bh**a**v**a **bh**a**v**a **s**a**k**a**l**astvaṃ śa**r**ī**r**ārdha**l**abdhyā /

jihmāṃ **h**anmyadya **k**ā**l**ī**m**i**t**i **s**a**m**a**m**a**s**u**bh**iḥ **k**aṇṭha**t**o nirga**t**ā gīr

gīrvā**ṇ**ā**r**eryayecchā**mṛd**upa**d**a**mṛd**i**t**asyādri**j**ā **s**ā**v**a**t**ādvaḥ //28//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ v 8 ครั้ง t 7 ครั้ง m 6 ครั้ง r และ s 5 ครั้ง k 4 ครั้ง ṣ bh d และ l 3 ครั้ง ṇ h และ j 2 ครั้ง

[168] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **umā** “พระนางอุมา” สอดคล้องกับ m ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

gāh**as**va **vyo**m**a**m**ā**rgaṃ **ga**t**a**m**a**h**i**ṣa**bh**a**y**airbradhna **v**iśrabdha**maś**vaiḥ

śṛṅgābhyāṃ **viś**vakarmanghaṭa**y**a**s**i **n**a **n**a**v**aṃ **ś**ārṅgi**n**aḥ **ś**ārṅga**m**anyat /

ai**bh**ī tvaṅniṣṭhu**re**yaṃ bi**bh**ṛ**h**i **m**ṛdu**m**i**m**ā**m**īś**v**a**r**etyātta**h**āsā

gau**r**ī **v**o ˈ**vy**ātkṣa**t**ā**r**i**ḥ** **sv**aca**r**aṇa**g**a**r**i**m**agrasta**g**īrvāṇa**g**arvā //29//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ m 10 ครั้ง g และ r 6 ครั้ง[169] h และ v 4 ครั้ง bh y n ś และ śv 3 ครั้ง t s vy และ sv 2 ครั้ง

kṣipto bāṇaḥ **k**ṛ**t**aste **tr**i**k**a**vi**n**a**t**i**t**a**t**o **n**irvalirma**dhy**a**de**śaḥ

prahrā**d**o **nū**p**u**rasya **kṣ**a**t**a**r**i**p**u**ś**i**r**asaḥ **p**ā**d**a**pā**t**a**irdiśo ˈgāt /

saṅgrā**m**e **s**aṃna**t**āṅgi vyatha**y**a**s**i **m**a**h**iṣaṃ **n**ai**k**a**m**anyā**n**a**p**i tvaṃ

ye **yudhy**ante ˈ**tr**a **n**a**iv**etya**v**a**t**u **p**a**t**i**p**a**r**ī**h**ā**s**a**h**ṛṣṭā **śiv**ā **v**aḥ //30//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 9 ครั้ง p 7 ครั้ง n 6 ครั้ง v และ s 5 ครั้ง r และ ś 4 ครั้ง k d y m และ h 3 ครั้ง kṣ dhy และ tr 2 ครั้ง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

merau **m**e **r**audraśṛṅgakṣa**t**a**v**a**p**u**ṣ**i **r**u**ṣ**o **n**ai**v**a **nī**t**ā** **n**a**dī**n**ā**ṃ

bhartā**r**o **r**ikta**t**āṃ **y**atta**d**a**p**i **h**i**t**a**m**a**bh**ū**nn**i**ḥ**sa**p**atno ˈtra **k**o ˈ**p**i /

e**t**a**nn**o **m**ṛ**s**ya**t**e **y**anma**h**i**ṣ**a **k**a**l**u**ṣ**i**t**ā svardhu**nī** **m**ūrdhni **m**ānyā

śaṃbhorbhindyāddha**s**antī **p**a**t**i**m**i**t**i **ś**a**m**ī**t**ā**r**ā**t**i**r**ī**t**i**r**u**m**ā **v**aḥ //31//

---

[169] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **gaurī** “พระนางเคารี” สอดคล้องกับ g และ r ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 2

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 12 ครั้ง m 9 ครั้ง[170] r 8 ครั้ง n และ p 5 ครั้ง ṣ 4 ครั้ง v และ ś 3 ครั้ง y h k d bh s และ nn 2 ครั้ง

sadyaḥ **s**ādhi**t**a**s**ādhya**m**uddhṛ**t**a**v**a**t**ī **ś**ū**l**aṃ **ś**i**v**ā **pā**t**u** **v**aḥ

pād**a**prānta**v**i**ṣ**akta e**v**a **m**a**h**i**ṣ**ā**k**āre **s**uradve**ṣ**iṇi /

diṣṭyā **d**e**v**a **v**ṛ**ṣ**a**dhv**a**j**o** **y**a**d**i bha**v**ā**neṣ**ā**p**i **n**aḥ svā**m**i**n**ī

saṃjā**t**ā **m**a**h**i**ṣ**a**dhv**a**je**t**i **j**a**y**a**y**ā **k**e**l**au **k**ṛ**t**e 'rdhasmi**t**ā //32//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t และ v 8 ครั้ง[171] ṣ 6 ครั้ง s 5 ครั้ง m และ d 4 ครั้ง k j y p และ n 3 ครั้ง l ś h และ dhv 2 ครั้ง

vidrāṇ**e**ndrāṇ**i** kiṃ tvaṃ dra**v**i**ṇ**a**d**a**d**a**y**i**t**e** **p**aśya **s**aṃkhyaṃ **sv**a**s**akhyāḥ

svāh**e** **sv**asthā **sv**a**bh**a**r**tarya**m**ṛ**t**a**bh**u**j**i **m**udhā **r**o**h**i**ṇ**ī **r**o**d**i**t**ī**v**a /

lakṣmi śrī**v**atsa**l**akṣmo**r**a**s**i **v**a**s**a**s**i **p**u**r**e**t**yā**r**ta**m**āśvā**s**a**y**antyāṃ

svargastrai**ṇ**aṃ **j**a**y**āyāṃ **j**a**y**a**t**i **h**a**t**a**r**i**p**orhre**p**i**t**aṃ **h**ai**m**a**v**a**t**yā //33//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t และ s 6 ครั้ง ṇ y r และ sv 5 ครั้ง ṣ h p และ m 4 ครั้ง d และ j 3 ครั้ง bh l rt และ ty 2 ครั้ง

---

[170] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **umā** “พระนางอุมา” สอดคล้องกับ m ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 2

[171] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **śivā** “พระนางศิวา” นามฉายาของพระนางปารวตี สอดคล้องกับ v ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

nir**v**ā**ṇ**a**ḥ** **k**iṃ** **t**v**a**me**k**o** **r**a**ṇ**a**ś**i**r**a**si** **ś**ikhiñśārṅga**dh**anvā**p**i** **v**idhyaṃs

tatte **dh**airyaṃ **k**v**a** **y**ā**t**aṃ **j**a**h**i**h**i** **j**a**l**a**p**a**te** **d**ī**n**a**t**āṃ **t**v**a**ṃ **n**a** **d**ī**n**aḥ /

śakto **n**o** **ś**atru**bh**aṅge** **bh**a**y**a**p**i**ś**u**n**a** **s**u**n**ā**s**ī**r**a** **n**ā**s**ī**r**a**dh**ū**l**ir

dhigyā**s**i** **k**v**e**t**i** **j**alpanri**p**u**r**a**v**a**dh**i** **y**a**y**ā** **p**ā**r**v**a**t**ī** **p**ā**t**u** **s**ā** **v**aḥ //34//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ n 8 ครั้ง t s และ p 6 ครั้ง[172] r และ ś 5 ครั้ง dh และ y 4 ครั้ง j และ v 3 ครั้ง และ ṇ k d h l bh kv tv และ rv 2 ครั้ง

nandi**nn**ā**n**anda**d**o** **m**e** **t**a**v**a** **m**u**r**a**j**a**mṛ**d**uḥ** **s**aṃpra**h**ā**r**e** **p**ra**h**ā**r**aḥ

kiṃ** **d**ante** **r**omni** **r**ugṇe** vra**j**a**s**i** ga**j**a**m**ukha tvaṃ** **v**aśībhū**t**a** e**v**a /

nighna**nn**ighna**nn**i**d**ā**n**īṃ dyu**j**a**n**a**m**i**h**a** **m**a**h**ā**k**āla** e**k**o ˈsmi** **n**ānyaḥ

kanyādrerdaitya**m**itthaṃ** **p**r**a**m**a**thapa**r**ibha**v**e** **m**ṛdna**t**ī** trāya**t**āṃ** **v**aḥ //35//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ m 9 ครั้ง n และ r 6 ครั้ง v 5 ครั้ง k j t d และ h 4 ครั้ง nn 3 ครั้ง s และ pr 2 ครั้ง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

vajraṃ** **m**ajño** **m**a**r**utvā**n**a**r**i** **h**a**r**i**r**u**r**a**s**aḥ** **ś**ū**l**a**m**īśaḥ** **ś**i**r**a**st**o

daṇḍaṃ** **t**uṇḍātkṛ**t**āntastva**r**i**t**a**g**a**t**i**g**a**d**ā**m**asthi**t**o ˈrthā**dh**i**n**āthaḥ /

prā**p**anyatpā**d**a**p**iṣṭe dvi**ṣ**i** **m**a**h**i**ṣ**a**v**a**p**uṣyaṅga**l**agnā**n**i bhū**y**o

ˈpyā**y**ū**m**sīvā**y**u**dh**ā**n**i dyu**v**a**s**a**t**a**y**a i**t**i** **st**ā**d**u**m**ā** **s**ā śri**y**e** **v**aḥ //36//

---

[172] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **p**ā**r**va**t**ī “พระนางปารวตี” สอดคล้องกับ p และ t ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 2 ทั้งสองตัว

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t และ r 7 ครั้ง m 6 ครั้ง[173] y และ v 5 ครั้ง d และ n 4 ครั้ง ś s และ p 3 ครั้ง g dh l ṣ h และ st 2 ครั้ง

dṛṣṭā**v**ā**s**a**kt**a**d**ṛṣṭiḥ **p**ra**th**a**m**a**m**iva **t**a**th**ā **s**aṃmukhī**n**ābhi**m**ukhye

sme**r**ā **h**ā**s**a**pr**agalbhe **pr**i**y**a**v**a**c**asi **k**ṛ**t**aśrotra**p**e**y**ādhi**k**o**kt**iḥ /

udyu**kt**ā **n**arma**k**armaṇya**v**a**t**u **p**aśu**p**a**t**au **p**ūrvatpārva**t**ī **v**aḥ

kurvāṇ**ā** **s**arva**m**īṣadvi**n**i**h**i**t**a**c**a**r**a**ṇ**āla**kt**a**k**e**v**a kṣa**t**ā**r**iḥ //37//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 7 ครั้ง v 6 ครั้ง[174] k s 5 ครั้ง p m kt 4 ครั้ง r n pr 3 ครั้ง ṇ c y th d h 2 ครั้ง

dai**t**y**o** **d**ordarpa**ś**ālī **na hi m**a**h**i**ṣ**a**v**a**p**uḥ **k**alpa**n**ī**y**ābhyu**p**ā**y**o

vā**y**o **v**ā**r**ī**ś**a **v**iṣṇo **v**ṛ**ṣ**aga**m**a**n**a **v**ṛ**ṣ**ankiṃ **viṣ**ā**d**o **v**ṛthai**v**a /

badhnī**t**a bradhna**m**iśrāḥ **k**a**v**a**c**a**m**a**c**a**k**itāścitrabhā**n**o **d**a**h**ā**r**ī**n**

e**v**aṃ **d**e**v**āñja**y**okte ja**y**a**t**i **h**a**t**a**r**i**p**orhre**p**i**t**aṃ **h**ai**m**a**v**a**t**y**ā**ḥ //38//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ v 13 ครั้ง t d n m y และ h 5 ครั้ง[175] p และ ṣ 4 ครั้ง k และ r 3 ครั้ง c ś และ ty 2 ครั้ง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

[173] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **umā** “พระนางอุมา” สอดคล้องกับ m ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 2

[174] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **pārvatī** “พระนางปารวตี” สอดคล้องกับ v และ t ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 2 และ 1 ตามลำดับ

[175] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **haimavatī** “พระนางไหมวดี” นามฉายาของพระนางปารวตี สอดคล้องกับ h, m, v และ t ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 2, 2, 1 และ 2 ตามลำดับ

ā vyo**m**avyā**p**i**s**īmnāṃ **v**a**n**a**m**a**t**i**g**a**h**a**n**aṃ **g**ā**h**a**m**ā**n**o **bh**uja**n**ā**m**

arci**rm**okṣe**ṇ**a **m**ūrcchanda**v**a**d**a**h**a**n**a**r**u**c**āṃ **l**o**c**a**n**ā**n**āṃ tra**y**asya /

yasyā **n**i**r**m**a**jja**m**ajjacca**r**a**ṇ**a**bh**a**r**a**n**a**to **g**āṃ **v**i**bh**idya pra**v**iṣṭaḥ

pā**t**ā**l**aṃ **p**aṅka**p**ā**t**onmukha i**v**a **m**a**h**i**ṣ**aḥ stā**d**u**m**ā **s**ā śri**y**e **v**aḥ //39//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ n 9 ครั้ง m 8 ครั้ง[176] v 6 ครั้ง t p และ h 4 ครั้ง g bh y และ r 3 ครั้ง c ṇ d l s และ rm 2 ครั้ง

nī**t**e **n**irvyājad**ī**rghā**m**a**gh**a**v**a**t**i **m**a**gh**a**v**a**dv**ajra**l**ajjā**n**i**d**ā**n**e

ni**dr**āṃ **dr**ā**g**e**v**a **d**e**v**a**dv**i**ṣ**i **m**u**ṣ**i**t**a**r**u**ṣ**aḥ **s**aṃsma**r**antyāḥ sva**bh**ā**v**am /

devyā **d**ṛgbhyastis**r**bhya**str**a**y**a i**v**a **g**a**l**i**t**ā **r**ā**ś**a**y**o **r**aktat**ā**y**ā**s

trā**y**antāṃ **v**a**str**i**ś**ū**l**akṣatakuha**r**a**bh**u**v**o **l**o**h**i**t**āmbhaḥsa**m**u**dr**āḥ //40//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ v 8 ครั้ง t 7 ครั้ง d n r 5 ครั้ง[177] m y l 4 ครั้ง ṣ dr str 3 ครั้ง g gh bh ś s h dv 2 ครั้ง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

kā**l**ī **k**alpānta**k**ā**l**ā**k**u**l**a**m**i**v**a **s**a**k**a**l**aṃ **l**o**k**a**m**ā**l**okya **p**ūrvaṃ

paścācchli**ṣ**ṭe **v**i**ṣ**ā**ṇ**e **v**i**d**i**t**a**d**i**t**i**s**u**t**ā **l**o**h**i**t**ā **m**atsa**r**e**ṇ**a /

pā**d**otpi**ṣ**ṭe **p**a**r**ā**s**au **n**i**p**a**t**a**t**i **m**a**h**i**ṣ**e **pr**āksva**bh**ā**v**e**n**a **g**au**r**ī

gau**r**ī **v**aḥ **p**ā**t**u **p**atyuḥ **pr**a**t**i**n**aya**n**a**m**i**v**āvi**ṣ**kṛ**t**ā**n**yo**n**ya**r**ū**p**ā //41//

---

[176] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **umā** “พระนางอุมา” สอดคล้องกับ m ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 2

[177] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **devī** “พระเทวี” หมายถึงพระนางปารวตี สอดคล้องกับ d และ v ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 3 และ 1

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 9 ครั้ง p 8 ครั้ง l และ v 7 ครั้ง k 6 ครั้ง m และ r 5 ครั้ง n 4 ครั้ง d และ s 3 ครั้ง g ṇ ṣ h ṣṭ ny และ pr 2 ครั้ง

gamyaṃ **n**āgnerna cendoḥ **s**a**p**a**d**i **d**i**n**a**kṛ**t**ā**m** dvā**d**a**ś**ā**n**ā**m**a**s**ahyaṃ

śakrasyākṣṇāṃ **s**a**h**asraṃ **s**a**h**a **s**u**r**a**s**a**d**a**s**ā **s**ā**d**a**y**antaṃ pra**s**ahya /

utpā**t**ogrāndha**k**ā**r**ā**g**a**m**a**m**i**v**a **m**a**h**iṣaṃ **n**ighna**t**ī **ś**arma **d**iśyād

de**v**ī **v**o **v**ā**m**a**p**ā**d**āmbu**r**u**h**a**n**akha**m**a**y**aiḥ **p**añca**bh**iścandra**m**o**bh**iḥ //42//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ s 9 ครั้ง d และ m 7 ครั้ง n 5 ครั้ง v และ h 4 ครั้ง t p r และ ś 3 ครั้ง k g bh และ y 2 ครั้ง

dattvā sthū**l**āntra**m**ā**l**ā**v**a**l**i**v**igha**s**a**h**a**s**adghasma**r**apre**t**a**k**āntaṃ

kātyā**y**anyātmanai**v**a tri**d**aśa**r**i**p**u**m**a**h**ā**d**aitya**d**a**h**o**p**a**h**ā**r**am /

viśrāntyai **p**ā**t**u **y**uṣmānkṣa**ṇ**a**m**u**p**a**r**i dhṛ**t**aṃ **k**e**s**a**r**iskandhabhi**tt**er

bibhra**tt**atke**s**a**r**ā**l**ī**m**a**l**i**m**ukha**r**a**r**a**ṇ**annū**p**u**r**aṃ **p**ā**d**a**p**admam //43//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ r 9 ครั้ง p 7 ครั้ง d l และ m 5 ครั้ง[178] v s และ h 4 ครั้ง k และ t 3 ครั้ง ṇ y และ tt 2 ครั้ง

[178] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **pāda** “พระบาท” สอดคล้องกับ p และ d ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 2 และ 3 ตามลำดับ

ko**p**ene**v**ā**r**u**ṇ**atvaṃ **d**a**dh**a**d**a**dh**i**k**a**t**a**r**ā**l**akṣya**l**ā**kṣ**ā**r**a**s**aśrīḥ

śliṣyacchṛṅgāgra**k**o**ṇ**akva**ṇ**i**t**a**m**a**ṇ**i**t**u**l**ā**k**oṭ**i**h**uṃkā**r**agarbhaḥ /

pratyā**s**a**nn**ātma**m**ṛtyupra**t**ibhaya**m**a**s**u**r**ai**r**ī**kṣ**i**t**o **h**antva**r**īnvaḥ

pā**d**o **d**evyāḥ **k**ṛ**t**ānto 'p**a**r**a** i**v**a **m**a**h**iṣasyo**p**a**r**iṣṭā**nn**i**v**iṣṭaḥ //44//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ r 9 ครั้ง t 6 ครั้ง k 5 ครั้ง ṇ d p m และ l 4 ครั้ง v s และ h 3 ครั้ง dh kṣ และ nn 2 ครั้ง

ā**h**antuṃ **nīyamānā** **bh**a**r**a**v**idhu**r**a**bh**ujasra**ṃs**a**m**ā**n**o**bh**a**y**ā**ṃs**aṃ

ka**ṃs**e**n**ai**n**ā**ṃs**i **s**ā **v**o **h**a**r**a**t**u **h**a**r**i**y**a**ś**o**r**akṣa**ṇ**ā**y**a kṣa**m**ā**p**i /

prākprā**ṇ**ā**n**asya **n**āsyadga**g**a**n**a**m**uda**p**a**t**adgo**c**a**r**aṃ **y**ā **ś**i**l**ā**y**āḥ

saṃprāpyā**g**ā**m**i**v**indhyā**c**a**l**a**ś**ikha**r**a**ś**i**l**āvā**s**a**y**o**g**odya**t**e**v**a //45//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ n 8 ครั้ง y และ r 7 ครั้ง m และ v 5 ครั้ง ś และ ṃs 4 ครั้ง[179] g t bh l s และ h 3 ครั้ง c ṇ และ p 2 ครั้ง

sāmnā **n**āmnā**y**a**y**o**n**erdhṛ**t**i**m**a**k**ṛ**t**a **h**a**r**e**rn**ā**p**i **c**akre**ṇ**a bhe**d**āt

sendrasyai**r**ā**v**a**ṇ**asyāpyu**p**a**r**i **k**a**l**uṣi**t**aḥ **k**e**v**a**l**aṃ **d**ā**n**a**v**ṛṣṭyā /

dānto **d**a**ṇḍ**e**n**a **m**ṛtyo**rn**a **c**a **v**ipha**l**a**y**athoktābhyu**p**ā**y**o **h**a**t**o 'r**r**ir

ye**n**o**p**ā**y**aḥ **s**a **p**ā**d**aḥ **s**ukha**y**a**t**u bha**v**a**t**aḥ **p**añca**m**aśca**ṇḍ**i**k**ā**y**āḥ //46//

---

[179] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ ka**ṃs**a “กังสะ” แม้ว่าคำนี้จะมีตัวอักษร ṃs ที่ซ้ำกันเป็นลำดับที่ 4 แต่การใช้พยัญชนะสังโยคนี้ต่อเนื่องกันก็สะท้อนถึงความตั้งใจบางประการ เป็นไปได้ว่าคำที่สะกดด้วยพยัญชนะสังโยคนี้อาจหาได้ยาก พาณะจึงใช้เพียง 4 ครั้งเท่านั้น

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ y 7 ครั้ง p และ t 6 ครั้ง[180] d n และ v 5 ครั้ง k และ r 4 ครั้ง s m และ l 3 ครั้ง c ṇ h ṇḍ และ rn 2 ครั้ง

bhartā **k**artā tri**l**okyā**str**i**p**u**r**a**v**a**dh**a**k**ṛ**t**ī **p**aśya**t**i tryakṣa eṣa

kva **str**ī kvā**y**o**dh**a**n**ecchā **n**a **t**u **s**a**d**ṛśa**m**i**d**aṃ prastu**t**aṃ **k**iṃ **m**a**y**e**t**i /

matvā **s**avyāja**s**avye**t**a**r**a**c**a**r**aṇa**c**a**l**āṅguṣṭha**k**oṇā**bh**i**m**ṛṣṭaṃ

sadyo **y**ā **l**ajji**t**e**v**āsu**r**a**p**a**t**i**m**a**v**a**dh**ītpārva**t**ī **p**ā**t**u **s**ā **v**aḥ //47//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 10 ครั้ง[181] s 6 ครั้ง m 5 ครั้ง k p r และ v 4 ครั้ง dh y และ l 3 ครั้ง c d n bh vy และ str 2 ครั้ง

vṛddho**kṣ**o **n**a **kṣ**a**m**aste **bh**a**v**a**t**u **bh**a**v**a **bh**a**v**advā**h**a **e**ṣo ʼdhu**ne**t**i**

kṣiptaḥ pā**d**e**n**a **dev**aṃ pra**t**i jhaṭi**t**i **y**a**y**ā **k**eli**k**ā**nt**aṃ **v**i**h**asya /

da**nt**ajyotsnā**v**i**t**ā**n**a**i**r**a**t**a**n**u**bh**i**r**a**t**a**n**urnyakkṛ**t**ārdhendu**bh**ā**bh**ir

gau**r**o **g**au**r**e**v**a jā**t**aḥ **kṣ**aṇa**m**i**v**a **m**a**h**i**ṣ**aḥ **s**ā**v**a**t**ā**d**ambi**k**ā **v**aḥ //48//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ v 11 ครั้ง t 10 ครั้ง n และ bh 6 ครั้ง d r และ kṣ 4 ครั้ง k m และ h 3 ครั้ง y ṣ และ nt 2 ครั้ง

---

[180] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **pād**a “พระบาท” สอดคล้องกับ p ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 2

[181] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **pārvat**ī “พระนางปารวตี” สอดคล้องกับ t ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

prākkā**m**aṃ da**h**a**t**ā **k**ṛ**t**aḥ **p**a**r**ibha**v**o **y**e**n**a tri**s**aṃdhyā**n**a**t**aiḥ
serṣyā **v**o ·**v**a**t**u **c**aṇḍi**k**ā **c**a**r**a**ṇ**a**y**oḥ svaṃ **p**ā**t**a**y**antī **p**a**t**im /
kurvatyābhyadhi**k**aṃ **k**ṛ**t**e **pr**a**t**i**k**ṛ**t**aṃ **m**ukte**n**a **m**au**l**au **m**uhur
bāṣpe**ṇ**ā**h**i**t**a**k**ajja**l**e**n**a **l**ikhi**t**aṃ svaṃ **n**ā**m**a **c**andre **y**a**y**ā //49//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 11 ครั้ง k 7 ครั้ง[182] m n และ y 5 ครั้ง c p h l และ v 3 ครั้ง ṇ r s และ pr 2 ครั้ง

tuṅgāṃ **ś**ṛṅgāgra**bh**ū**m**iṃ **ś**ri**t**a**v**a**t**i **m**a**r**u**t**āṃ pre**t**a**k**ā**y**e **n**i**k**ā**y**e
kuñjautsukyādvi**ś**atsu **ś**ru**t**i**k**u**h**a**r**a**p**uṭaṃ drākka**k**upkuñja**r**e**ṣ**u /
smitvā **v**aḥ **s**aṃhṛ**t**ā**s**orda**ś**a**n**a**r**uci**k**ṛ**t**ā**k**āṇḍa**k**ailā**s**a**bh**ā**s**aḥ
pāyātpṛṣṭhādhi**r**ūḍhe **sm**a**r**a**m**u**ṣ**i **m**a**h**i**ṣ**asyocca**h**ā**s**e**v**a de**v**ī //50//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t และ k 8 ครั้ง r 6 ครั้ง s 5 ครั้ง m และ v 4 ครั้ง y ś ṣ และ h 3 ครั้ง n p bh śr และ sm 2 ครั้ง

kṛtvā **p**ā**t**ā**l**a**p**aṅke **k**ṣ**a**y**a**r**a**y**a**mi**l**i**t**ai**k**ārṇa**v**e**cch**ā**v**a**g**ā**h**aṃ
dā**h**ānnetra**t**ra**y**āgnervi**l**a**y**ana**v**i**g**a**l**a**cch**ṛṅga**ś**ūnyotta**m**āṅgaḥ /
krīḍākroḍābhi**ś**aṅkāṃ **v**i**d**ha**d**a**p**i**h**i**t**a**v**yo**m**a**s**ī**m**ā **m**a**h**imnā
vīkṣya **k**ṣ**u**ṇṇo **y**a**y**ā**r**istṛṇa**m**i**v**a **m**a**h**iṣaḥ **s**ā**v**a**t**ā**d**ambi**k**ā **v**aḥ
//51//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ v 8 ครั้ง m 7 ครั้ง[183] y 6 ครั้ง h 5 ครั้ง t d และ l 4 ครั้ง k และ p 3 ครั้ง g r ś s cch และ kṣ 2 ครั้ง

---

[182] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **caṇḍikā** “พระนางจัณฑิกา” นามฉายาของพระนางปารวตี สอดคล้องกับ k ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 2

[183] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **am**bikā “พระนางอัมพิกา” นามฉายาของพระนางปารวตี สอดคล้องกับ m ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 2

śū**l**e **ś**ai**l**ā**v**i**k**ampaṃ **n**a **n**i**m**i**ṣ**i**t**a**m**i**ṣau **p**atti**ś**e **s**āṭṭa**h**ā**s**aṃ

prā**s**e **s**otprā**s**a**m**avyā**k**u**l**a**m**a**p**i **k**u**l**i**ś**e jā**t**a**ś**aṅkaṃ **n**a **ś**aṅkau /

cakre 'v**a**kraṃ **k**ṛ**p**āṇ**e** **n**a **k**ṛ**p**a**ṇ**a**m**a**s**u**r**ā**r**ā**t**ibhiḥ **p**ā**t**y**a**m**ā**n**e**

dai**t**yaṃ **p**ā**d**e**n**a **d**e**v**ī **m**a**h**i**ṣ**i**t**a**v**a**p**u**ṣ**a**ṃ **p**iṃṣa**t**ī **v**aḥ **p**u**n**ā**t**u //52//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ p 9 ครั้ง[184] 8 ครั้ง n และ m 7 ครั้ง t ś และ s 6 ครั้ง k และ v 5 ครั้ง l และ ṣ 4 ครั้ง d 3 ครั้ง r h ṇ และ ty 2 ครั้ง

ca**k**r**e** **c**a**k**r**a**sya **n**āstryā **n**a **c**a **kh**a**l**u pa**r**aśorna kṣu**r**a**p**r**a**sya **n**ā**s**er

yadva**k**r**a**ṃ **k**ai**t**a**v**ā**v**i**ṣ**k**ṛ**t**a**m**ahi**ṣ**a**t**a**n**au **v**idvi**ṣ**atyā**j**i**bh**ā**j**i /

pro**t**ātprā**s**e**n**a **m**ūrdhnaḥ **s**aghṛ**ṇ**a**m**a**bh**i**m**u**kh**ā**y**ā**t**a**y**ā **k**ā**l**a**r**ātryā

kalyā**ṇ**ānyā**n**a**n**ābjaṃ **s**ṛ**j**a**t**u **t**ada**s**ṛ**j**o dhā**r**a**y**ā **v**a**k**ri**t**aṃ **v**aḥ //53//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 8 ครั้ง n 7 ครั้ง[185] s และ v 5 ครั้ง j m r และ kr 4 ครั้ง k y และ c 3 ครั้ง kh ṇ bh l ṣ และ pr 2 ครั้ง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ha**st**ā**d**utpa**t**y**a** **y**ā**nt**y**ā** **g**a**g**a**ṇ**a**m**a**g**a**ṇ**i**tādhairya**v**īryā**v**a**l**e**p**aṃ

vai**l**akṣye**ṇ**e**v**a **p**āṇḍudyu**t**i**m**a**d**i**t**i**s**u**t**ā**r**ā**t**i**m**ā**p**ā**d**a**y**a**nt**y**ā**ḥ /

darpā**n**alpāṭṭa**h**ā**s**advi**g**u**ṇ**a**t**a**r**a**si**t**āḥ **s**apta**l**okī**j**a**n**a**n**y**ā**s

tarja**n**y**ā** **j**a**n**y**a**dū**t**y**o** **n**akha**r**uci**t**a**t**a**y**astarja**y**a**nt**y**ā** **j**a**y**anti //54//

---

[184] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **pāda** “พระบาท” สอดคล้องกับ p ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

[185] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **ānanābja** “พักตร์ดุจดอกบัว” สอดคล้องกับ n ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 2

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 9 ครั้ง d และ y 5 ครั้ง[186] g ṇ v และ s 4 ครั้ง j n p m r l ny st และ nty 3 ครั้ง ty และ h 2 ครั้ง

prā**l**e**y**ā**c**a**l**a**p**alva**l**ai**k**abi**s**i**n**ī **s**āryāstu **v**aḥ śre**y**a**s**e

yasyāḥ **p**ā**d**asa**r**ojasīmni **m**ahiṣa**kṣ**o**bh**ātkṣaṇaṃ **v**idru**t**aḥ /

niṣpiṣṭe **p**a**t**i**t**āstri**v**iṣṭa**p**a**r**i**p**au gītyutsa**v**ollā**s**i**n**o

lo**k**āḥ **s**apta **s**a**p**a**kṣ**a**p**ā**t**a**m**a**r**u**t**o **bh**ānti sma **bh**ṛṅgā i**v**a //55//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ s 8 ครั้ง p 7 ครั้ง t และ v 5 ครั้ง l 4 ครั้ง r n bh และ y 3 ครั้ง k m และ kṣ 2 ครั้ง

a**pr**āpyeṣu**r**u**d**ā**s**i**t**ā**s**i**r**a**ś**a**n**e**r**ā**r**ātku**t**aḥ **ś**aṅku**t**aś

cakravyutkra**m**a**k**ṛtpa**r**okṣa**p**a**r**a**ś**uḥ **ś**ū**l**e**n**a **ś**ūnyo **y**a**y**ā /

mṛ**t**yurdai**t**ya**p**a**t**eḥ **k**ṛ**t**aḥ **s**usa**d**ṛ**ś**aḥ **p**ā**d**āṅgu**l**ī**p**arva**t**aḥ

pārva**t**yā **pr**a**t**i**p**ā**l**y**a**t**ā**ṃ tribhuva**n**aṃ **n**iḥ**ś**a**l**y**a**ka**l**yaṃ **t**a**y**ā //56//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 9 ครั้ง ś 7 ครั้ง p และ r 6 ครั้ง[187] n และ s 4 ครั้ง k d y ty และ ly 3 ครั้ง m l และ pr 2 ครั้ง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

naṣṭā**n**aṣṭau **g**ajendrā**n**a**v**a**t**a **n**a **v**a**s**a**v**aḥ **k**iṃ **d**i**ś**o drāggṛhī**t**āḥ

śārṅginsaṅgrā**m**a**y**uktyā **l**aghu**r**a**s**i **g**a**m**i**t**aḥ **s**ādhu **t**ārkṣyeṇa **t**aikṣṇyam /

---

[186] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **dūtī** “ทูต” สอดคล้องกับ d และ t ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 2 และ 1 ตามลำดับ

[187] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **pārvatī** “พระนางปารวตี” สอดคล้องกับ p และ t ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 3 และ 1 ตามลำดับ

utkhā**t**ā **n**e**t**ra**p**aṅkti**rn**a **t**a**v**a **s**a**m**a**r**a**t**aḥ **p**aśya **n**aśyadba**l**aṃ svaṃ

sva**rn**āthetyātta**d**arpaṃ vya**s**u**m**a**s**u**r**a**m**u**m**ā **k**urva**t**ī **tr**ā**y**a**t**āṃ **v**aḥ //57//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 10 ครั้ง n m และ s 6 ครั้ง[188] v 5 ครั้ง r 3 ครั้ง k g d p y l ś tr และ rn 2 ครั้ง

śrutvā **ś**a**t**ruṃ **d**u**h**i**t**rā **n**i**h**a**t**a**m**a**t**ijaḍo ʻpyāga**t**o ʻh**n**āya **h**arṣā**d**

āśliṣyañchaila**k**alpaṃ **m**a**h**iṣa**m**a**v**a**n**ibhṛdbandha**v**o **v**indhyabuddhyā /

yasyāḥ śve**t**ī**k**ṛ**t**e ʻsminsmi**t**a**d**a**ś**a**n**a**r**ucā **t**ulya**r**ūpo **h**i**m**ādrir

drāgdrāghī**y**ā**n**i**v**āsī**d**a**v**a**t**a**m**a**s**a**n**i**r**āsā**y**a **s**ā stā**d**u**m**ā **v**aḥ //58//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 8 ครั้ง m และ v 6 ครั้ง[189] d n และ h 5 ครั้ง y และ s 4 ครั้ง r 3 ครั้ง k และ ś 2 ครั้ง

kṣipto ʻ**y**aṃ **m**and**r**ādriḥ **p**u**n**a**r**a**p**i **bh**a**v**a**t**ā **v**eṣṭya**t**āṃ **v**ā**s**u**k**e ʻbdhau

pr**ī**y**s**v**n**e**n**a **k**iṃ **t**e bi**s**a**t**a**n**u**t**a**n**u**bh**irbha**kṣ**i**t**aistārkṣya **n**āgaiḥ /

aṣṭā**bh**irdiggajendraiḥ **s**a**h**a **n**a **h**a**r**i**k**a**r**ī **k**arṣa**t**ī**m**aṃ **h**a**t**e **v**o

hrī**m**a**t**y**ā** **h**ai**m**a**v**a**t**y**ā**stridaśa**r**i**p**u**p**a**t**au **p**āntvi**t**i vyā**h**ṛ**t**ā**n**i //59//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 11 ครั้ง n 8 ครั้ง p r v และ h 5 ครั้ง[190] k และ m 4 ครั้ง bh และ s 3 ครั้ง y และ kṣ 2 ครั้ง

---

[188] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **um**ā “พระนางอุมา” สอดคล้องกับ m ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 2

[189] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **um**ā “พระนางอุมา” สอดคล้องกับ m ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 2

[190] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **h**aimav**t**ī “พระนางไหมวดี” นามฉายาของพระนางปารวตี สอดคล้องกับ h, v และ t พยัญชนะสองตัวแรกซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 3 ในขณะที่ t ซ้ำมากที่สุด

eṣa ploṣṭā **pu**r**āṇ**āṃ tra**y**a**m**a**s**u**hṛ**d**u**raḥ**p**āṭa**n**o ʻ**y**aṃ **nṛ**siṃ**h**o

hantā tvāṣṭraṃ dyu**r**āṣṭrā**dh**i**p**a i**t**i **v**i**v**i**dh**ānyutsa**v**ecchā**hṛ**t**ān**ām /

vidrāṇā**n**āṃ **v**i**m**arde **d**i**t**i**t**a**n**a**y**a**m**a**y**e **n**ā**k**alo**k**eśva**r**āṇ**ām**

aśraddhe**y**ā**n**i **k**armāṇya**v**a**t**u **v**i**d**a**dh**a**t**ī **p**ārva**t**ī **v**o **h**a**t**ā**r**iḥ //60//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t และ v 8 ครั้ง[191] n 7 ครั้ง 6 ครั้ง y r และ h 5 ครั้ง p และ m 4 ครั้ง k d dh และ ṇ 3 ครั้ง s 2 ครั้ง

śa**tr**au **ś**ā**t**a**tr**i**ś**ū**l**akṣa**t**a**v**i**p**u**ṣ**i **r**u**ṣ**ā **pr**e**ṣ**i**t**e **pr**e**t**a**k**āṣṭhāṃ

kā**l**ī **k**ī**l**ā**l**a**k**ulyā**tr**aya**m**a**dh**i**k**a**r**a**y**aṃ **v**īkṣya **v**iśvā**s**i**t**adyauḥ /

trisro**t**āstryamba**k**e**y**aṃ **v**a**h**a**t**i **t**a**v**a bhṛ**ś**aṃ **p**aśya **r**aktā **v**i**ś**e**ṣ**ān

no **m**ūrdhnā **dh**ārya**t**e **k**iṃ **h**asita**p**a**t**i**r**i**t**i **pr**ī**t**a**y**e **k**alpa**t**āṃ **v**aḥ //61//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 14 ครั้ง k 8 ครั้ง[192] v 7 ครั้ง ś 5 ครั้ง y r l ṣ และ tr 4 ครั้ง p และ pr 3 ครั้ง dh m s และ h 2 ครั้ง

śṛ**ṅ**ge **p**aśyordhva**d**ṛṣṭyā**dh**i**k**a**t**a**r**a**m**a**t**a**n**uḥ **s**anna **p**uṣpā**y**u**dh**o ʻ**sm**i

vyālā**s**a**ṅ**ge ʻ**p**i **n**ityaṃ **n**a **bh**a**v**a**t**i **bh**a**v**a**t**o **bh**īrna**y**ajño ʻ**sm**i **ye**n**a** /

tvaṃ **m**uñcoccaih **p**i**n**ā**k**inpu**n**a**r**a**p**i **v**i**ś**ikhaṃ **d**ā**n**a**v**ā**n**āṃ **p**u**r**o ʻ**h**aṃ

pā**y**ātsotprāsa**m**e**v**aṃ **h**asita**h**a**r**a**m**u**m**ā **m**ṛdna**t**ī **d**ā**n**a**v**aṃ **v**aḥ //62//

---

[191] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **pārvatī** “พระนางปารวตี” สอดคล้องกับ v และ t ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

[192] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **kālī** “พระนางกาลี” สอดคล้องกับ k ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 2

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ n 9 ครั้ง 8 ครั้ง p และ v 7 ครั้ง t และ m 6 ครั้ง 5 ครั้ง y r และ s 4 ครั้ง d bh และ h 3 ครั้ง k dh ś ṅg และ sm 2 ครั้ง

nandīś**o**tsāry**amāṇāpasṛtisamanamannākilokaṃ **nu**vatyā

napturhaste**n**a **h**astaṃ **tadanugatagateḥ ṣ**aṇmukhasyā**valamby**a /

jā**mā**t**u**rmā**tṛm**adhyo**pagamap**ari**hṛte d**arśa**ne ś**arma **d**iśyā**n**

nedīyaccu**mby**a**mānā mahiṣav**adha**mahe menay**ā **m**ūrdhnyu**mā**

vaḥ //63//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ m 12 ครั้ง[193] n 9 ครั้ง t 7 ครั้ง 5 ครั้ง v และ h 4 ครั้ง g และ p 3 ครั้ง k y l ś ṣ s nn และ mby 2 ครั้ง

bhaktyā **bh**ṛgva**trim**ukhyai**rmunibhi**ra**bhinutā** bibhra**tī n**ai**v**a

garvaṃ

śarvāṇī śarmaṇe vaḥ **praśamitasakalop**aplav**ā sā s**adāstu /

yā pārṣṇikṣuṇṇa**śatrurvigalitakuliśaprāsapāśatriśūl**aṃ

nākaukolokameva sva**mapi bhujavanaṃ saṃyuge**

·vastvamaṃsta //64//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ ś 7 ครั้ง v 6 ครั้ง[194] k n bh m l และ s 5 ครั้ง t และ p 4 ครั้ง g tr และ rv 3 ครั้ง ṇ y pr และ rm 2 ครั้ง

---

[193] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **umā** “พระนางอุมา” สอดคล้องกับ m ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

[194] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **śarvāṇī** “พระนางศรรวาณี” สอดคล้องกับ ś และ v ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1 และ 2 ตามลำดับ

cakraṃ **ś**au**r**eḥ pra**t**ī**p**aṃ pra**t**iha**t**a**m**a**g**a**m**atprāgdyu**dh**āmnāṃ **t**u **p**aścā**d**

ā**p**accā**p**aṃ ba**l**ā**r**erna **p**a**r**a**m**a**g**u**n**a**t**āṃ **p**ūstra**y**aploṣiṇo ˙**p**i /

śaktyā**l**aṃ **m**āṃ **v**i**j**e**t**uṃ **n**a **j**a**g**a**d**a**p**i **ś**i**ś**au **ṣ**aṇmukhe **k**ā **k**athe**t**i

nyakkurvannā**k**i**l**o**k**aṃ **r**i**p**u**r**a**v**a**dh**i **y**a**y**ā sā**v**a**t**ātpārva**t**ī **v**aḥ //65//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t และ p 9 ครั้ง[195] r 5 ครั้ง k m v และ ś 4 ครั้ง g y และ l 3 ครั้ง j d dh n และ ṣ 2 ครั้ง

vidrā**ṇ**e **r**udra**v**ṛnde sa**v**i**t**a**r**i **t**a**r**ale **v**ajri**ṇ**i dhvasta**v**ajre

jā**t**ā**ś**aṅke **ś**a**ś**ā**ṅ**ke **v**i**r**a**m**a**t**i **m**a**r**u**t**i tyakta**v**ai**r**e **k**ube**r**e /

vai**k**uṇ**th**e **k**uṇ**th**i**t**āstre **m**ahi**ṣ**a**m**a**t**i**r**u**ṣ**aṃ **p**au**r**u**ṣ**o**p**a**gh**na**n**i**gh**n**aṃ

nir**v**i**gh**n**a**ṃ **n**i**gh**n**a**t**ī **v**aḥ **ś**a**m**aya**t**u du**r**i**t**aṃ **bh**ū**r**i**bh**ā**v**ā **bh**a**v**ā**n**ī //66//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ r และ v 11 ครั้ง[196] t 10 ครั้ง m 5 ครั้ง n และ ś 4 ครั้ง k bh และ ṣ 3 ครั้ง ṇ และ p 2 ครั้ง

bhū**ṣ**āṃ **bh**ūyasta**v**ādya **dv**i**g**u**ṇ**a**t**a**r**a**m**a**h**a**ṃ **dā**t**u**me**v**ai**ṣ**a lagno

bhagne **d**ai**t**ye**n**a **d**arpānma**h**i**ṣ**i**t**a**v**a**p**u**ṣ**ā **k**iṃ **v**i**ṣ**ā**ṇ**e **v**i**ṣ**a**ṇ**ṇam /

i**t**yuktvā **p**ā**t**u **m**ā**t**urma**h**i**ṣ**a**v**adha**m**a**h**e **k**uñja**r**endrā**n**a**n**a**s**ya

nya**s**yannā**s**ye **g**u**h**o **v**aḥ smi**t**asi**t**a**r**uci**n**ī **dv**e**ṣ**i**ṇ**o **dv**e **v**i**ṣ**ā**ṇ**e //67//

---

[195] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **p**ā**r**va**t**ī “พระนางปารวตี” สอดคล้องกับ p และ t ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

[196] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ bha**v**ā**n**ī “พระนางภวานี” สอดคล้องกับ **v** ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ ṣ 9 ครั้ง v 8 ครั้ง t 7 ครั้ง h 5 ครั้ง ṇ n และ m 4 ครั้ง d bh r dv และ sy 3 ครั้ง k g p และ ty 2 ครั้ง

viśrāmyanti śra**m**ārtā i**v**a **t**a**p**a**n**a**bh**ṛ**t**aḥ **s**a**pt**a**y**aḥ **s**a**pt**a **y**asmin

su**pt**āḥ **s**a**pt**ā**p**i lokāḥ sthi**t**i**m**uṣi **m**ahiṣe **y**ā**m**i**n**ī**dh**āmni **y**atra /

dhā**r**ā**ṇ**āṃ **r**au**dh**i**r**ī**ṇ**ā**m**a**r**u**ṇ**i**m**a**n**i **n**a**bh**aḥ**s**āndra**s**aṃdhyāṃ **d**a**dh**ā**n**as

tasya dhvaṃ**s**ātsu**t**ādre**r**a**p**a**r**a**d**i**n**a**p**a**t**iḥ **p**ā**t**u **v**aḥ **p**ā**d**a**p**ā**t**aiḥ //68//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t และ p 7 ครั้ง s n m และ r 6 ครั้ง[197] dh y และ pt 4 ครั้ง ṇ d และ v 3 ครั้ง bh และ ṣ 2 ครั้ง

de**v**ā**r**erdā**n**a**v**ā**r**erdru**t**a**m**i**h**a **m**a**h**i**ṣ**accha**dm**a**n**aḥ **p**a**dm**a**s**a**dm**ā

vidrā**t**ī**ty**atra citraṃ **t**a**v**a ki**m**i**t**i **bh**a**v**annā**bh**i**j**ā**t**o **y**a**t**aḥ **s**aḥ /

nābhīto ˈ **bh**ūtsva**y**aṃbhū**r**i**v**a **s**a**m**a**r**a**bh**u**v**i tvaṃ **t**u **y**a**dv**i**s**mi**t**ā**sm**ī**ty**

uktvā **t**a**dv**i**sm**i**t**aṃ **v**aḥ **sm**a**r**a**r**i**p**u**m**a**h**i**ṣ**ī**v**ikra**m**e ˈvyājja**y**ā**y**āḥ //69//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 11 ครั้ง v 9 ครั้ง m และ r 6 ครั้ง bh และ y 5 ครั้ง sm 4 ครั้ง n s h และ dm 3 ครั้ง p ṣ ty และ dv 2 ครั้ง

[197] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **sutā** “ธิดา (แห่งขุนเขา)” ซึ่งหมายถึงพระนางปารวตี สอดคล้องกับ s และ t ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 2 และ 1

ni**str**iṃś**e**n**o**ci**t**aṃ **t**e **v**i**ś**a**s**a**n**a**m**u**r**a**s**aścaṇḍi **k**armā**s**y**a** gho**r**aṃ

vrīḍā**m**a**s**yo**p**a**r**i tvaṃ **k**u**r**u **d**ṛḍhahṛ**d**a**y**e **m**uñca **ś**a**str**āṇya**mū**n**i** /

itthaṃ **d**aityaiḥ **s**a**d**ainyaṃ **s**a**m**a**d**a**m**a**p**i **s**u**r**aistulya**m**e**v**ocya**m**ā**n**ā

rudrā**ṇ**ī **d**ā**r**u**ṇ**aṃ **v**o dra**v**a**y**a**t**u **d**u**r**i**t**aṃ **d**ā**n**a**v**aṃ **d**ā**r**a**y**antī //70//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ d และ r 9 ครั้ง[198] m 8 ครั้ง n 6 ครั้ง v และ s 5 ครั้ง t 4 ครั้ง y และ ś 3 ครั้ง k ṇ p sy และ str 2 ครั้ง

ca**kṣ**urdi**kṣ**u **kṣ**i**p**a**nty**āś**c**a**l**i**t**a**k**a**m**a**l**i**n**ī**c**ā**r**u**k**o**ṣ**ā**bh**i**t**āmraṃ

mandradhvā**n**ā**n**u**y**ā**t**aṃ jhaṭ**i**t**i** **v**a**l**a**y**i**n**o **m**uktabā**ṇ**a**s**y**a** **p**ā**ṇ**eḥ /

caṇḍyāḥ **s**avyā**p**a**s**avyaṃ **s**u**r**a**r**i**p**u**ṣ**u śa**r**ānpre**r**a**y**a**nty**ā ja**y**anti

truṭyantaḥ **p**ī**n**a**bh**āge sta**n**a**v**a**l**a**n**a**bh**a**r**ātsaṃdha**y**aḥ **k**añcu**k**a**s**y**a**//71//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ n 7 ครั้ง r 6 ครั้ง p และ y 5 ครั้ง k t และ l 4 ครั้ง c bh m s และ kṣ 3 ครั้ง ṇ v ṣ sy และ nty 2 ครั้ง

bā**h**ūtkṣe**p**a**s**a**m**ulla**s**a**t**k**u**ca**t**aṭaṃ prāntasphuṭa**tk**a**ñc**u**k**aṃ

gambhī**r**oda**r**anābhi**m**aṇḍa**l**aga**l**a**tk**ā**ñc**ī**dh**ṛ**t**ārdhāṃśu**k**am /

pārvatyā **m**a**h**iṣā**s**u**r**avya**t**i**k**a**r**e vyā**y**ā**m**a**r**amyaṃ **v**a**p**uḥ

paryastā**v**a**dh**i**b**andha**b**andhu**r**a**l**a**s**a**tk**eśocca**y**aṃ **p**ā**t**u **v**aḥ //72//

[198] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **rud**rānī “พระนางรุทราณี” สอดคล้องกับ r และ d ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ r 6 ครั้ง p 5 ครั้ง t m s และ tk 4 ครั้ง[199] k b l และ v 3 ครั้ง dh y h และ ñc 2 ครั้ง

ca**kr**aṃ **c**a**kr**ā**y**u**dh**a**s**ya kva**ṇ**a**t**i** **ni**pa**t**i**t**aṃ **r**o**m**a**ṇ**i grā**v**a**ṇ**ī**v**a
sthā**ṇ**orbā**ṇ**aśca le**bh**e pra**t**i**h**a**t**i**m**u**r**u**ṇ**ā **c**arma**ṇ**ā **v**arma**ṇ**e**v**a /
ya**s**ye**t**i **kr**o**dh**agarbhaṃ **h**asi**t**a**h**a**r**i**h**a**r**ā **t**a**s**ya gī**rv**ā**ṇ**aśatroḥ
pā**y**ātpāde**n**a **m**ṛtyuṃ **m**a**h**iṣa**t**a**n**u**bh**ṛ**t**aḥ ku**rv**a**t**ī **p**ā**rv**a**t**ī **v**aḥ
//73//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 12 ครั้ง[200] ṇ 9 ครั้ง v และ h 5 ครั้ง m และ r 4 ครั้ง c n p y kr rv และ sy 3 ครั้ง dh และ bh 2 ครั้ง

kṛtvā **v**aktrendubi**mb**aṃ **c**a**l**a**d**a**l**a**k**a**l**a**s**adbhrū**l**a**t**ā**c**ā**p**a**bh**aṅgaṃ
kṣo**bh**avyā**l**o**l**a**t**ā**r**aṃ sphu**r**a**d**a**r**uṇa**ruc**isphā**r**a**p**arya**nt**a**c**a**kṣ**uḥ /
saṃdhyā**s**e**v**ā**p**a**r**āddhaṃ **bh**a**v**a**m**i**v**a **p**u**r**a**t**o **v**ā**m**a**p**ā**d**ā**mb**uje**n**a
kṣipraṃ **d**aityaṃ **kṣ**i**p**a**nt**ī **m**ahi**ṣ**i**t**a**v**a**p**u**ṣ**aṃ **p**ārva**t**ī **v**aḥ **p**u**n**ā**t**u
//74//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ p 9 ครั้ง r และ v 7 ครั้ง t และ l 6 ครั้ง[201] c d และ kṣ 4 ครั้ง bh m และ s 3 ครั้ง k n ṣ nt และ mb 2 ครั้ง

---

[199] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **pārvatī** “พระนางปารวตี” สอดคล้องกับ p, r และ t ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 2, 1 และ 3

[200] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ pārva**t**ī “พระนางปารวตี” สอดคล้องกับ t ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

[201] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **pārvatī** “พระนางปารวตี” สอดคล้องกับ p, r และ t ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1, 2 และ 3

gaṅgā**s**aṃparka**d**uṣyatka**m**a**l**ava**n**a**s**a**m**uddhū**t**a**dh**ū**l**ī**v**icitro

vāñchā**s**aṃpūrṇa**bh**ā**v**ā**d**a**dh**i**k**a**t**a**r**a**r**a**s**aṃ **t**ūrṇa**m**ā**y**ānsa**m**ī**p**am /

kṣiptaḥ **p**ā**d**e**n**a **d**ū**r**aṃ **v**ṛ**ṣ**a**g**a i**v**a **y**a**y**ā **v**ā**m**a**p**ā**d**ā**bh**i**l**āṣ**ī**

de**v**ā**r**iḥ **k**a**i**t**a**v**ā**v**iṣkṛ**t**a**m**ahi**ṣ**a**v**a**p**uḥ **s**ā**v**a**t**ā**d**ambi**k**ā **v**aḥ //75//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ v 13 ครั้ง d 7 ครั้ง t และ m 6 ครั้ง s 5 ครั้ง k y r l และ ṣ 3 ครั้ง g dh n และ bh 2 ครั้ง

bha**dr**e bhrūcā**p**a**m**e**t**anna**m**a**y**a**s**i **n**u **v**ṛthā **v**isphu**r**annetrabāṇaṃ

nā**h**aṃ **k**e**l**au **r**a**h**asye pra**t**i**y**u**v**a**t**i**k**ṛtakhyā**t**i**d**o**ṣ**aḥ **p**i**n**ā**k**ī /

de**v**ī **s**otprā**s**a**m**e**v**am dhṛ**t**a**m**a**h**i**ṣ**a**t**a**n**uṃ **d**ṛpta**m**antaḥ**s**a**k**o**p**aṃ

de**v**ā**r**iṃ **p**ā**t**u **y**uṣmā**n**a**t**i**p**a**r**u**ṣ**a**p**a**d**ā **n**ighna**t**ī **bh**a**dr**a**k**ā**l**ī //76//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 10 ครั้ง n p และ v 6 ครั้ง k d และ m 5 ครั้ง r และ s 4 ครั้ง y ṣ และ h 3 ครั้ง bh l และ dr 2 ครั้ง

anyonyā**s**aṅgagāḍha**v**y**a**ti**k**a**r**a**d**a**l**i**t**abhraṣṭa**k**ā**p**ā**l**a**m**ā**l**āṃ

svāṃ **bh**oḥ **s**aṃtyajya **ś**aṃbhau khu**r**a**p**uṭa**d**a**l**i**t**a**pr**olla**s**a**d**dhū**l**i**p**āṇḍuḥ /

bhadre krīḍā**bh**i**m**ardī **t**a**v**a **s**a**v**idha**m**a**h**aṃ **k**ā**m**a**t**aḥ **pr**āpta īś**o**

'trai**v**aṃ **s**otprā**s**a**m**a**v**y**ā**nma**h**iṣa**s**u**r**a**r**i**p**uṃ nighna**t**ī **p**ārva**t**ī **v**aḥ //77//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t และ s 7 ครั้ง p m และ l 5 ครั้ง[202] v และ r 4 ครั้ง k และ bh 3 ครั้ง d ś h pr และ vy 2 ครั้ง

---

[202] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **p**ā**r**va**t**ī “พระนางปารวตี” สอดคล้องกับ p และ t ซึ่งซ้ำกันมาก เป็นลำดับที่ 2 และ 1 ตามลำดับ

jvā**l**ā**dh**ā**r**ā**k**a**r**ā**l**aṃ dhva**n**i**t**a**k**ṛ**t**a**bh**a**y**aṃ **y**aṃ **pr**a**bh**ettuṃ **n**a **ś**aktaṃ

cakraṃ **v**iṣṇordṛ**dh**āsri **pr**a**t**i**v**iha**t**a**r**a**y**aṃ **d**aitya**m**ā**l**ā**v**i**n**ā**ś**i /

kṣuṇṇastasyāsthi**s**ā**r**o **v**ibu**dh**a**r**i**p**u**p**a**t**eḥ **p**ā**d**a**p**ā**t**e**n**a **y**asyā

rudrāṇī **p**ā**t**u **s**ā **v**aḥ **pr**a**ś**a**m**i**t**a**s**a**k**a**l**o**p**apla**v**ā **n**irvighā**t**am //78//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 9 ครั้ง p r และ v 6 ครั้ง[203] n 5 ครั้ง y และ l 4 ครั้ง k dh ś s และ pr 3 ครั้ง d bh และ m 2 ครั้ง

gāḍhāvaṣṭambha**p**ā**d**aprabala**bh**ara**n**a**m**atpū**r**va**k**ā**y**ordhva**bh**ā**g**aṃ

daityaṃ **s**aṃjā**t**a**ś**ikṣaṃ ja**n**a**m**a**h**i**ṣ**a**m**i**v**a nyakkṛ**t**ā**g**ryāṅga**bh**ā**g**am /

ā**r**ū**ḍh**ā **ś**ū**l**apāṇiḥ **k**ṛ**t**a**v**ibu**dh**a**bh**a**y**aṃ **h**a**nt**u**k**ā**m**aṃ **s**a**g**a**r**vaṃ

de**y**ādvaści**nt**i**t**ā**n**i dru**t**a**m**a**h**i**ṣ**a**v**a**dh**ā**v**ā**p**t**a**t**u**ṣṭ**irbha**v**ā**n**ī //79//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t และ v 6 ครั้ง m 5 ครั้ง g n bh 4 ครั้ง[204] k d y h 3 ครั้ง ḍh dh p r l ś ṣ s nt rv ṣṭ 2 ครั้ง

brahmā **y**o**g**ai**k**a**t**ā**n**o **v**i**r**a**h**a**bh**a**v**a**bh**a**y**ā**ddh**ūrjaṭiḥ strī**k**ṛ**t**ātmā

va**kṣ**aḥ **ś**au**r**e**rv**i**ś**ālaṃ praṇa**y**a**k**ṛ**t**a**p**a**d**ā **p**admavāsā**dh**i**ś**e**t**e /

yu**ddh**a**kṣ**a**m**ā**m**e**v**a**m**e**t**e **v**i**j**a**h**a**t**u **dh**i**g**i**m**aṃ **y**astya**j**a**t**y**eṣ**a** **ś**akro

dṛptaṃ **d**ai**t**y**e**ndra**m**e**v**aṃ **s**ukha**y**a**t**u **s**a**m**a**dā** **n**ighna**t**ī **pārv**a**t**ī **v**aḥ //80//

---

[203] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **r**udrāṇī “พระนางรุทราณี” สอดคล้องกับ r ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 2

[204] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ bha**v**ā**n**ī “พระนางภวานี” สอดคล้องกับ v และ n ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1 และ 3

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 9 ครั้ง v 8 ครั้ง[205] m และ y 6 ครั้ง d และ ś 4 ครั้ง k p และ s 3 ครั้ง g j dh n bh r h kṣ ty ddh และ rv 2 ครั้ง

eva**m** **m**ugdhe **k**i**l**ā**s**ī**ḥ** **k**a**r**a**k**a**m**a**l**a**r**u**c**ā **m**ā **m**u**h**uḥ **k**e**ś**a**p**ā**ś**aṃ

so 'nyastrīṇāṃ **r**a**t**ā**d**au **k**a**l**a**h**a**s**a**m**u**c**i**t**o **y**aḥ pri**y**e **d**o**ṣ**a**l**abdhe /

vai**d**agdhyā**d**e**v**a**m**a**nt**aḥ**k**a**l**u**ṣ**i**t**a**v**a**c**a**n**aṃ **d**uṣṭa**d**e**v**ā**r**i**n**āthaṃ

de**v**ī **v**aḥ **p**ā**t**u **p**ārṣṇyā **d**ṛḍha**t**a**n**u**m**a**s**u**bh**irmo**c**a**y**a**nt**ī **bh**a**v**ā**n**ī //81//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ d และ v 8 ครั้ง[206] m 7 ครั้ง k 6 ครั้ง t และ l 5 ครั้ง c n r และ s 4 ครั้ง p และ y 3 ครั้ง bh ś ṣ h และ nt 2 ครั้ง

bā**l**o 'dyā**p**ī**ś**ajanmā **s**a**m**a**r**a**m**uḍu**p**a**bh**ṛtpāṃsu**l**ī**l**ā**v**i**l**ā**s**ī

nāgāsyaḥ **ś**ā**t**a**d**antaḥ sva**t**a**n**uka**r**a**m**a**d**ā**dv**i**v**a**l**aḥ **s**o 'p**i** **ś**āntaḥ /

dhigyā**s**i kve**t**i **d**uṣṭaṃ **m**u**d**i**t**a**t**a**n**u**m**u**d**aṃ **d**ā**n**a**v**aṃ **s**asphu**r**oktaṃ

pāyā**dv**aḥ **ś**ai**l**a**p**utrī **m**ahiṣa**t**a**n**u**bh**ṛ**t**aṃ **n**ighna**t**ī **v**ā**m**a**p**ārṣṇyā //82//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 8 ครั้ง m 7 ครั้ง d n p และ l 6 ครั้ง[207] s 5 ครั้ง ś 4 ครั้ง r และ v 3 ครั้ง bh และ dv 2 ครั้ง

---

[205] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **pā**r**va**t**ī** “พระนางปารวตี” สอดคล้องกับ v และ t ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 2 และ 1 ตามลำดับ

[206] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **devī** “พระเทวี” และ bha**v**ā**n**ī “พระนางภวานี” d และ v ในทั้งสองคำเป็นพยัญชนะที่ซ้ำกันมากที่สุด

[207] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **ś**aila**p**u**t**rī “ธิดาแห่งขุนเขา” หมายถึงพระนางปารวตี สอดคล้องกับ p และ t ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 3 และ 1 ตามลำดับ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

mūrdhnaḥ **ś**ū**l**aṃ **m**a**m**ai**t**adviph**l**a**m**a**bh**i**m**ukhaṃ **ś**aṃka**r**otkhā**t**a**ś**ū**l**aṃ

saṅgrā**m**āddū**r**a**m**e**t**addhṛ**t**a**m**a**r**i ha**r**i**ṇ**ā **m**anma**n**aḥ karṣa**t**ī**v**a /

ga**rv**ā**d**e**v**aṃ kṣi**p**a**nt**aṃ **v**ibu**dh**aja**n**a**v**i**bh**ūnda**i**tya**se**n**ā**d**h**i**n**āthaṃ

śa**rv**āṇ**ī** **p**ā**t**u **y**uṣmānpa**d**a**bh**a**r**a**d**a**l**a**n**ātprā**ṇ**a**t**o **d**ū**r**a**y**a**nt**ī //83//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ m 9 ครั้ง 8 ครั้ง t 7 ครั้ง r 6 ครั้ง n 5 ครั้ง d l v และ ś 4 ครั้ง ṇ และ bh 3 ครั้ง dh p y s nt และ rv 2 ครั้ง

bhrāmyaddhā**m**aurva**d**āha**kṣ**u**bh**i**t**a**j**a**l**a**c**a**r**a**vyasta**v**ī**c**īnsa**k**ampā
n

kṛtvai**v**āśu prasannānpu**n**a**r**a**p**i **j**a**l**adhīnmanda**r**a**kṣ**o**bh**a**bh**ā**j**aḥ /

darpā**d**ā**y**ānta**m**e**v**a śru**t**i**p**uṭa**p**a**r**uṣaṃ **n**ā**d**a**m**abhyudgi**r**antaṃ

kanyādreḥ **p**ā**t**u **y**uṣmāṃśca**r**aṇa**bh**a**r**a**n**a**t**aṃ **p**iṃṣa**t**ī **d**aitya**n**ātham //84//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ r 7 ครั้ง 6 ครั้ง t d และ p 5 ครั้ง n และ bh 4 ครั้ง j m และ v 3 ครั้ง c y l และ kṣ 2 ครั้ง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

mai**n**ā**m**indo ˈ **bh**i**n**ai**ṣ**īḥ śri**t**a**p**ṛthu**ś**ikha**r**āṃ **ś**ṛṅga**y**ugmasya **p**ārśvaṃ

yuddha**kṣ**a**m**ā**y**āṃ **t**a**n**uṃ svāṃ **r**a**t**i**m**a**d**a**v**ilas**a**tstrī**k**aṭā**kṣ**a**kṣ**a**m**e**y**am /

bhā**n**o **k**iṃ **v**ī**kṣ**i**te**n**a **kṣ**i**t**i**m**a**hi**ṣ**a**t**a**n**au tvaṃ **h**i **s**aṃnyasta**p**ā**d**o

darpā**d**e**v**aṃ **h**a**s**antaṃ vya**s**u**m**a**s**u**r**a**m**u**m**ā **k**urva**t**ī trā**y**a**t**āṃ **v**aḥ //85//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ m 9 ครั้ง[208] t 8 ครั้ง n 6 ครั้ง y s และ kṣ 5 ครั้ง d และ v 4 ครั้ง k p r และ h 3 ครั้ง bh ś และ ṣ 2 ครั้ง

saṅgrā**m**āttrasta**met**aṃ **ty**a**j**a **n**i**j**a**m**a**h**iṣaṃ **l**o**k**a**j**īve**ś**a **m**ṛ**ty**o

sthā**t**uṃ **ś**ū**l**āgra**bh**ū**m**au **g**a**t**a**bh**a**y**a**m**a**j**a**y**aṃ **m**a**tt**a**met**aṃ **gṛ**h**ā**ṇa /

dai**t**y**e** **p**ā**den**a **y**asyāś**ch**a**l**a**m**a**hiṣ**at**a**n**au **ś**ā**y**i**te** **d**īrgha**n**idrāṃ

bhāvotpa**tt**au **j**a**y**ai**v**aṃ **h**a**s**a**t**i **p**i**t**ṛ**pat**iṃ **s**āmbi**k**ā **v**aḥ **p**u**n**ā**t**u //86//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 10 ครั้ง m 9 ครั้ง j n และ y 5 ครั้ง p v และ h 4 ครั้ง d bh ty l ś และ s 3 ครั้ง k g tt และ ṣ 2 ครั้ง

śrutvai**t**atkarma **bh**ā**v**ā**d**a**n**i**bh**ṛ**t**a**r**a**bh**a**s**aṃ sthā**ṇ**u**n**ābhye**ty**a **d**ū**r**āc

chliṣṭā bā**h**u**p**ra**s**ā**r**aṃ śva**s**i**t**a**bh**a**r**aca**l**attā**r**a**k**ā dhū**t**a**h**astā /

dai**t**y**e** **g**īrvā**ṇ**aśa**tr**au **bh**u**v**a**n**a**s**ukha**m**u**ṣ**i **p**r**eṣ**i**te** **p**r**et**a**k**āṣṭhāṃ

gau**r**ī **v**o ʻvyānmi**l**atsu **t**r**i**d**i**viṣu **t**a**m**a**l**aṃ **l**ajja**y**ā **v**ā**r**a**y**antī //87//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 7 ครั้ง r 6 ครั้ง[209] bh และ r 5 ครั้ง d l และ s 4 ครั้ง n pr และ ṣ 3 ครั้ง k g ṇ m y h ty และ tr 2 ครั้ง

bhadre sthā**ṇ**usta**v**āṅghriḥ **kṣ**a**t**a**m**a**h**iṣa**r**a**ṇ**avyāja**k**aṇḍū**t**i**reṣ**a

---

[208] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **umā** “พระนางอุมา” สอดคล้องกับ m ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

[209] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **gaurī** “พระนางเคารี” สอดคล้องกับ r ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 2

trai**l**okya**kṣ**e**m**a**d**ā**tā **bh**u**v**a**n**a**bh**a**y**a**h**a**r**aḥ **ś**aṃka**r**o ˈ**t**o **h**a**r**o ˈ**p**i /

de**v**ā**n**āṃ **n**āy**i**k**e** tvadgu**ṇ**a**k**ṛ**t**a**v**aca**n**o ˈ**t**o **m**a**h**ā**d**e**v**a e**ṣ**a

ke**l**ā**v**e**v**aṃ sma**r**ā**r**irha**s**a**t**i **r**i**p**u**v**adhe **y**āṃ **ś**i**v**ā **p**ā**t**u **s**ā **v**aḥ //88//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ v 10 ครั้ง[210] t และ r 8 ครั้ง k n และ h 4 ครั้ง ṇ d bh m p y และ ṣ 3 ครั้ง l ś s และ kṣ 2 ครั้ง

khaḍgaḥ **k**ṛṣṇasya **n**ū**n**aṃ **r**a**h**i**t**a**g**uṇa**g**a**t**irna**nd**a**k**ākhyāṃ pra**y**ā**t**aḥ

śatrorbhaṅge**n**a **v**ā**m**astava **m**u**d**i**t**asu**r**o **n**a**nd**a**k**astveṣa **p**ā**d**aḥ /

bhāvā**de**vaṃ ja**y**ā**y**āṃ **n**u**t**i**k**ṛ**t**i **n**i**t**a**r**āṃ **s**aṃnidhau **de**va**t**ā**n**āṃ

savrīḍā **bh**adra**k**ālī **h**a**t**a**r**i**p**u**r**a**v**a**t**ādvīkṣi**t**ā **ś**aṃbhu**n**ā **v**aḥ //89//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 11 ครั้ง n 8 ครั้ง v 7 ครั้ง[211] k และ r 5 ครั้ง d 4 ครั้ง y และ s 3 ครั้ง g p bh m ś h และ nd 2 ครั้ง

e**k**e**n**ai**v**odga**m**e**n**a **p**ra**v**i**l**aya**m**a**s**u**r**aṃ **p**r**ā**p**a**y**ā**m**ī**t**i **p**ā**d**o

yasyāḥ **k**āntyā **n**akhā**n**āṃ **h**asa**t**i **s**u**r**a**ri**puṃ **h**antu**m**udyansaga**rv**am /

viṣṇostriḥ **p**ā**d**a**p**admaṃ ba**l**i**n**iya**m**a**v**idhā**v**uddhṛ**t**aṃ **k**ai**t**a**ve**n**a**

kṣi**pr**aṃ **s**ā **v**o **r**i**p**ūṇāṃ **v**i**t**a**r**a**t**u **v**i**p**a**d**aṃ **p**ā**rv**a**t**ī kṣuṇṇaśatruḥ //90//

---

[210] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **śivā** “พระนางศิวา” นามฉายาของพระนางปารวตี สอดคล้องกับ **v** ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

[211] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **vāma** “(พระบาท) ข้างซ้าย” สอดคล้องกับ **v** ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 3

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ v 9 ครั้ง p 8 ครั้ง t 7 ครั้ง[212] n และ r 6 ครั้ง m 5 ครั้ง y s 4 ครั้ง k d และ pr 3 ครั้ง b h และ rv 2 ครั้ง

khaḍgaṃ **kh**aṭvāṅga**y**uktaṃ **y**u**v**a**t**i**r**a**p**i **v**i**bh**o **t**e **ś**a**r**ī**r**ārdha**l**ī**n**ā

hā**s**yaṃ prāge**v**a **l**abdhaṃ **s**u**r**a**j**a**n**a**s**a**mi**t**au **d**uṣkṛ**t**e**n**a tva**y**ai**v**am /

jā**t**ā **bh**ū**y**o 'p**i** **l**ajjā **r**aṇa**t**a i**y**a**m**a**l**aṃ **h**ā**s**y**a**t**ā** **ś**ū**l**a**bh**artar

darpā**d**e**v**aṃ **h**asantaṃ **bh**a**v**a**m**asu**r**a**m**u**m**ā **n**ighna**t**ī trā**y**a**t**āṃ **v**aḥ //91//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 9 ครั้ง v 7 ครั้ง y และ r 6 ครั้ง l และ m 5 ครั้ง n bh และ s 4 ครั้ง h 3 ครั้ง kh j dh p ś และ sy 2 ครั้ง

sthā**ṇ**au **k**aṇḍū**v**i**n**o**d**o **n**u**d**a**t**i **d**i**n**a**k**ṛ**t**aste**j**a**s**ā **t**ā**p**i**t**aṃ **n**o

to**y**a**sth**ā**n**e **n**a cāptaṃ **s**u**kh**a**m**a**dh**i**k**a**t**a**r**aṃ **g**ā**h**a**n**e**n**āṅga**j**ā**t**am /

śūnyā**y**āṃ **y**uddhabhū**m**au **v**a**d**a**t**i **h**i **dh**i**g**i**d**aṃ **m**ā**h**i**ṣ**aṃ **r**ū**p**a**m**e**k**aṃ

rudrāṇyā**r**o**p**i**t**o **v**aḥ **s**u**kh**a**y**a**t**u **m**a**h**i**ṣ**e prā**ṇ**a**h**ṛtpā**d**a**p**admaḥ //92//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 10 ครั้ง n 8 ครั้ง d 6 ครั้ง m และ h 5 ครั้ง k y r และ p 4 ครั้ง s และ v 3 ครั้ง kh g j ṇ dh ṣ และ sth 2 ครั้ง

[212] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **pārvatī** “พระนางปารวตี” สอดคล้องกับ p, v และ t ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 2, 1 และ 3

piṃṣañcha**i**l**e**ndra**k**alpaṃ
ma**h**iṣa**m**a**t**i**g**u**r**urbhagna**g**ī**r**vā**ṇ**a**g**a**r**vaṃ

śaṃbhorjā**t**o **l**aghī**y**āñchra**m**a**r**a**h**i**t**a**v**a**p**urdū**r**a**m**abhyūhya**p**ā**t**aḥ /

vā**m**o **d**e**v**ā**r**i**p**ṛṣṭhe **k**ana**k**a**g**i**r**i**s**a**d**āṃ kṣe**m**a**k**ā**r**o ṅghri**p**admo

yasyā **d**u**r**vā**r**a e**v**aṃ **v**i**v**idha**g**u**ṇ**a**g**a**t**iḥ **s**ā**v**a**t**ā**d**ambi**k**ā **v**aḥ //93//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ v 8 ครั้ง[213] r 7 ครั้ง g t และ m 6 ครั้ง k และ p 5 ครั้ง d 4 ครั้ง rv 3 ครั้ง ṇ y l s และ h 2 ครั้ง

mārgaṃ śī**t**āṃśu**bh**ājāṃ **s**a**r**a**bh**a**s**a**m**alaghuṃ
hantu**m**udyansu**r**ā**r**iṃ

netrai**r**udvṛtta**t**ā**r**aiḥ **s**acaki**t**a**m**a**m**a**r**ai**r**u**nm**u**kh**airvīkṣya**m**ā**n**aḥ
/

yasyā **v**ā**m**o **m**ahī**y**ā**nm**u**d**i**t**a**s**u**r**a**m**a**n**ā **p**rāṇa**h**ṛtpā**d**apadmaḥ

prāptasta**nm**ūrdha**s**ī**m**āṃ **s**u**kh**a**y**a**t**u **bh**a**v**a**t**aḥ **s**ā **bh**a**v**ā**n**ī
ha**t**ā**r**iḥ //94//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ m 10 ครั้ง[214] r 9 ครั้ง 8 ครั้ง t และ s 7 ครั้ง 6 ครั้ง 5 ครั้ง n และ bh 4 ครั้ง y v h และ nm 3 ครั้ง kh d และ pr 2 ครั้ง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

mūrdhanyā**p**ā**t**a**bh**agne **miṣamahiṣatanuḥ**
sanna**n**iḥ**ś**abda**k**anṭhaḥ

śo**ṇ**ābjā**t**āmra**k**āntipra**t**a**t**agha**n**abṛhanmaṇḍa**l**e **p**ā**d**a**p**adme /

yasyā **l**e**bh**e **s**u**r**ā**r**irmadhu**r**a**s**a**n**i**bh**ṛ**t**advā**d**a**ś**ārdhāṅghri**l**ī**l**āṃ

---

[213] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **v**ā**m**a “(พระบาท) ข้างซ้าย” สอดคล้องกับ v ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

[214] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ v**ām**a “(พระบาท) ข้างซ้าย” สอดคล้องกับ m ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

śarvā**ṇ**ī **p**ā**t**u **s**ā **v**astri**bh**u**v**a**n**a**bh**a**y**a**h**ṛtsvargi**bh**iḥ stū**y**a**m**ā**n**ā //95//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 7 ครั้ง n และ bh 6 ครั้ง p m l ś และ s 4 ครั้ง y และ r 3 ครั้ง k ṇ d v ṣ และ h 2 ครั้ง

pā**d**otkṣe**p**ādvraja**dbh**irnakha**k**i**r**a**ṇ**a**ś**a**t**airbhūṣ**i**t**a**ś**candra**g**au**r**air

mūrdhāgre **c**ā**p**a**t**a**dbh**i**ś**c**r**a**ṇ**a**t**a**l**a**g**a**t**ai**r**aṃśu**bh**iḥ **ś**oṇ**a**ś**o**bh**aḥ /

saṃnyastā**l**ī**n**a**r**atna**pr**a**v**i**r**a**c**i**t**a**k**a**r**ai**ś**arci**t**aḥ kṣipta**k**āyair

yasyā **dev**aiḥ **pr**aṇ**ī**to **h**a**v**i**r**i**v**a ma**h**i**ṣ**aḥ **s**ā**v**a**t**ā**d**ambi**k**ā **v**aḥ //96//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 9 ครั้ง r 8 ครั้ง v 6 ครั้ง 5 ครั้ง k และ ṇ 4 ครั้ง d p ś และ śc 3 ครั้ง g c bh l ṣ s h dbh และ pr 2 ครั้ง

kvā**y**aṃ **t**īkṣṇogradhārāś**a**ta**n**i**ś**i**t**a**v**a**p**urvajra**r**ū**p**aḥ **s**u**r**ā**r**iḥ

pā**d**aś**c**ā**y**aṃ **s**a**r**ojadyu**t**i**r**a**n**a**t**i**g**u**r**uryoṣi**t**aḥ **kv**e**t**i **d**evyāḥ /

dhyā**y**aṃ dhyā**y**aṃ stu**t**o **y**aḥ **s**u**r**a**r**i**p**u**m**atha**n**e **v**ismayābaddhacittaiḥ

pā**r**vatyāḥ **s**o ' **v**a**t**ādvastri**bh**u**v**a**n**a**g**u**r**u**bh**iḥ **s**ā**d**a**r**aṃ **v**andya**m**ā**n**aḥ //97//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ r 11 ครั้ง t 9 ครั้ง n p v s และ y 5 ครั้ง[215] d 3 ครั้ง g bh m ś และ kv 2 ครั้ง

[215] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **pārvatī** “พระนางปารวตี” สอดคล้องกับ p, r และ t ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 3, 1 และ 2 ตามลำดับ

vajritvaṃ **v**ajra**pāṇ**erdi**t**i**t**a**n**a**y**a**b**h**i**d**aścakri**ṇ**aścakra**k**ṛtyaṃ

śū**l**itvaṃ **ś**ū**l**a**bh**artuḥ **s**u**r**a**k**aṭa**k**a**v**i**bh**oḥ **ś**aktit**ā** ṣaṇmukhasya /

yasyāḥ **p**ā**d**e**n**a **s**arvaṃ **k**ṛ**t**a**m**a**m**a**r**a**r**i**p**orbā**dh**a**y**ai**t**atsu**r**āṇāṃ

rudrāṇī **p**ā**t**u **s**ā **v**o **d**a**n**u**v**iphal**a**y**u**d**h**āṃ svargiṇāṃ kṣe**m**a**k**ārī //98//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t และ r 6 ครั้ง k ṇ และ v 5 ครั้ง[216] p และ y 4 ครั้ง d n bh m l ś และ s 3 ครั้ง dh 2 ครั้ง

pa**ṅg**urne**t**ā **h**a**r**īṇā**m**a**s**a**m**a**h**a**r**iyu**t**aḥ **s**y**a**nda**n**aścai**k**acakro

bhā**n**oḥ **s**ā**m**agrya**p**e**t**aḥ **k**ṛ**t**a i**t**i **v**idhi**n**ā tyakta**v**ai**r**aḥ **p**a**t**a**ṅg**e /

darpādbhrāmyanra**ṇ**akṣmāṃ pra**t**i**bh**aṭa**s**a**m**a**r**āśleṣalubdhaḥ **s**u**r**ā**r**ir

ya**s**y**ā**ḥ **p**ā**d**e**n**a **n**ī**t**aḥ **p**i**t**ṛ**p**a**t**i**s**a**d**a**n**aṃ **s**ā**v**a**t**ā**d**ambi**k**ā **v**aḥ //99//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 11 ครั้ง n p r และ s 6 ครั้ง d m และ v 4 ครั้ง k 3 ครั้ง ṇ bh h ṅg และ sy 2 ครั้ง

yuktaṃ **t**ā**v**adga**j**ā**n**āṃ pra**t**i**d**i**ś**a**m**a**y**a**n**aṃ **y**uddha**bh**ū**m**erdi**g**ī**ś**āṃ

hī**y**e**t**āś**g**a**j**atvaṃ **s**u**bh**aṭa**r**a**ṇ**a**k**ṛ**t**āṃ **k**arma**ṇ**ā **d**ā**r**u**ṇ**e**n**a /

yadyeṣa sthā**ṇ**u**s**aṃjño **bh**a**y**aca**k**i**t**a**d**ṛ**ś**ā **n**aśya**t**ītyadbhu**t**aṃ **t**ad

darpā**d**e**v**aṃ **h**a**s**antaṃ **s**u**r**a**r**i**p**u**m**a**v**a**t**ānnighna**t**ī **p**ārva**t**ī **v**aḥ //100//

---

[216] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **r**u**d**rā**ṇ**ī “พระนางรุทราณี” สอดคล้องกับ r และ ṇ ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1 และ 2 ตามลำดับ

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t 11 ครั้ง[217] y 6 ครั้ง ṇ d n r v ś และ s 4 ครั้ง k bh และ m 3 ครั้ง g j p และ h 2 ครั้ง

srastāṅgaḥ **s**anna**c**eṣṭo bha**y**a**h**a**t**a**v**a**c**a**n**aḥ **s**anna**d**o**rd**aṇḍa**ś**ākhaḥ
sthāṇurdrṣṭvā **y**a**mā**j**a**u kṣa**ṇ**a**mih**a **s**a**r**uṣaṃ **sthāṇur**e**v**o**p**a**j**ā**t**aḥ /
tasya dhvaṃsātsu**rār**erma**hiṣi**t**av**a**puṣo labdha**mānāv**akā**ś**aḥ
pārvatyā **v**ā**m**a**p**ā**d**aḥ **ś**a**m**a**y**a**t**u **d**u**r**i**t**aṃ **dār**u**ṇ**aṃ **v**aḥ **s**a**d**ai**v**a
//101//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ v 7 ครั้ง t และ r 6 ครั้ง[218] d และ m 5 ครั้ง ṇ p และ s 4 ครั้ง y ś ṣ และ h 3 ครั้ง c j n rd และ sth 2 ครั้ง

kunte **d**antairni**r**uddhe dha**n**u**ṣ**i **v**i**m**ukhi**t**ajye **viṣāṇen**a **mūlāt**
la**ṅgūlen**a pra**k**o**ṣ**ṭhe **v**a**l**a**y**i**n**i **p**a**t**i**te t**atkṛ**pān**e sva**pāṇ**eḥ /
ś**ū**l**e lolāṅghripāt**airla**lit**a**k**a**r**at**a**l**ātpracyu**te dūramurvyāṃ**
sarvā**ṅgīṇ**ā**m lulāy**aṃ ja**y**a**ti **c**a**r**a**ṇ**a**t**aścaṇḍi**kā cūrṇay**a**ntī** //102//

วฤตตยนุปราสะในบทนี้เกิดจากการซ้ำพยัญชนะ t และ l 10 ครั้ง 8 ครั้ง 6 ครั้ง 5 ครั้ง k ṇ n p y และ r 4 ครั้ง m v และ nt 3 ครั้ง c d ṣ และ ṅg 2 ครั้ง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

[217] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **pārvatī** “พระนางปารวตี” สอดคล้องกับ t ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 1

[218] คำสำคัญในร้อยกรองบทนี้คือ **pārvatī** “พระนางปารวตี” สอดคล้องกับ r, v และ t ซึ่งซ้ำกันมากเป็นลำดับที่ 2, 1 และ 2 ตามลำดับ

2.5) ศรุตยนุปราสะที่เชื่อมระหว่างบาท

ก) กาทัมพรี

jayanti bāṇāsuramaulilāli**t**ā
daśāsyacūḍāmaṇicakracumbinaḥ /
surāsurādhīśaśikhāntaśāyino
bhavacchidastryambakapādapāṃśavaḥ //2//

kaṭu kvaṇanto maladāyakāḥ kha**l**ā**s**
tudantyalaṃ bandhanaśṛṅkhalā iva /
manastu sādhudhvanibhiḥ pade pade
haranti santo maṇinūpurā iva //6//

subhāṣitaṃ hāri viśatyadho ga**l**ā**n**
na **d**urjanasyārkariporivāmṛtam /
tadeva dhatte hṛdayena sajjano
harirmahāratnamivātinirmalam //7//

sa citrabhānuṃ tanayaṃ mahātmā**n**āṃ
sutottamānāṃ śrutiśāstraśālinām /
avāpa madhye sphaṭikopalāmalaṃ
krameṇa kailāsamiva kṣamābhṛtām //16//

stanayugamaśrusnā**t**aṃ **s**amīpataravarti hṛdayaśokāgneḥ /

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

carati vimuktāhāraṃ vratamiva bhavato ripustrīnām //1.1//

ข) หรรษจริต

namastuṅgaśiraścumbicandracāmaracārave /

trailokyanagarāram**bh**a**m**ūlastambhāya śambhave //1.1//

harakaṇṭhagrahānandamīlitākṣī namāmyumām /

kālakūṭaviṣasparśa**j**ātamūrchāgamāmiva //1.2//

santi śvāna ivāsaṃkh**y**ā **j**ātibhājo gṛhe gṛhe /

utpādakā na bahavaḥ kavayaḥ śarabhā iva //1.5//

navo 'rtho jātiragrām**y**ā **ś**leṣo 'kliṣṭaḥ sphuṭo rasaḥ /

vikaṭākṣarabandhaśca kṛtsnamekatra duṣkaram // 1.8 //

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

kiṃ kavestasya kāvye**n**a **s**arvavṛttāntagāminī /

katheva bhāratī yasya na vyāpnoti jagattrayam // 1.9 //

sukhaprabodhalali**t**ā **s**uvarṇaghaṭanojjvalaiḥ /

śabdairākyāyikā bhāti śayyeva pratipādakaiḥ // 1.20 //

mithyaivālikhitāṃ manorathaśatairniḥśeṣanaṣṭāṃ śri**y**āṃ

cintāsādhanakalpanākuladhiyāṃ bhūyo vane vidviṣām /

āyātaḥ kathamapyayaṃ smṛtipathaṃ śūnyībhavaccetas**s**āṃ

nāgendraḥ sahate na mānasagatānāśāgajendrānapi //2.4//

tadapi munigītamatipṛ**th**u **t**adapi jagadvyāpi pāvanaṃ tadapi /

harṣacaritādabhinnaṃ pratibhāti hi me purāṇamidam //3.3//

aruṇa iva puraḥsaro ra**v**iṃ **p**avana ivātijavo jalāgamam /

śubhamaśubhamathāpi vā nṛṇāṃ kathayati pūrvanidarśanodayaḥ //4.4//

ค) จัณฑีศตกะ

mṛtyostulyaṃ trilokīṃ grasitumatirasānniḥsṛtāḥ kiṃ nu jihvāḥ

kiṃ vā kṛṣṇāṅghripadmadyutibhiraruṇitā viṣṇupadyāḥ padavyaḥ /

prāptāḥ saṃdhyāḥ smarāreḥ svayamuta nutibhistisra ityūhyamā**n**ā

devairdevītriśūlāhatamahiṣajuṣo raktādhārā jayanti //4//

prāleyotpīḍapīvnāṃ nakharajanikṛtāmātapenātipaṇḍuḥ

pārvatyāḥ pātu yuṣmānpituriva tulitādrīndrasāraḥ sa pādaḥ /

yo dhairyānmuktalīlāsamucitapatanāpātapītāsurās**ī**n

no devyā eva vāmaśchalamahiṣatanornākalokadviṣo 'pi //10//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

sadyaḥ sādhitasādhyamuddhṛtavatī śūlaṃ śivā pātu **v**aḥ
pādaprāntaviṣakta eva mahiṣākāre suradveṣiṇi /
diṣṭyā deva vṛṣadhvajo yadi bhavāneṣāpi naḥ svāmi**n**ī
saṃjātā mahiṣadhvajeti jayayā kelau kṛte ʻrdhasmitā //32//

vajraṃ majño marutvānari harirurasaḥ śūlamīśaḥ śira**st**o
daṇḍaṃ tuṇḍātkṛtāntastvaritagatigadāmasthito ʻrthādhināthaḥ /
prāpanyatpādapiṣṭe dviṣi mahiṣavapuṣyaṅgalagnāni bhūyo
ʻpyāyūṃsīvāyudhāni dyuvasataya iti stādumā sā śriye vaḥ //36//

kopenevāruṇatvaṃ dadhadadhikatarālakṣyalākṣārasaśrīḥ
śliṣyacchṛṅgāgrakoṇakvaṇitamaṇitulākoṭihuṃkāragarbhaḥ /
pratyāsannātmamṛtyupratibhayamasurairīkṣito hantvarīn**v**aḥ
pādo devyāḥ kṛtānto ʻpara iva mahiṣasyopariṣṭānniviṣṭaḥ //44//

prākkāmaṃ dahatā kṛtaḥ paribhavo yena trisaṃdhyāna**t**aiḥ
serṣyā vo ʻvatu caṇḍikā caraṇayoḥ svaṃ pātayantī patim /
kurvatyābhyadhikaṃ kṛte pratikṛtaṃ muktena maulau muhur
bāṣpeṇāhitakajjalena likhitaṃ svaṃ nāma candre yayā //49//

śūle śailāvikampaṃ na nimiṣitamiṣau pattiśe sāṭṭahāsaṃ
prāse sotprāsamavyākulamapi kuliśe jātaśaṅkaṃ na śaṅkau /
cakre ʻvakraṃ kṛpāṇe na kṛpaṇamasurārātibhiḥ pātyamā**n**e
daityaṃ pādena devī mahiṣitavapuṣaṃ piṃṣatī vaḥ punātu //52//

prāleyācalapalvalaikabisinī sāryāstu vaḥ śreyase

yasyāḥ pādasarojasīmni mahiṣakṣobhātkṣaṇaṃ vidrutaḥ /

niṣpiṣṭe patitāstriviṣṭaparipau gītyutsavollāsi**n**o

lokāḥ sapta sapakṣapātamaruto bhānti sma bhṛṅgā iva //55//

bhaktyā bhṛgvatrimukhyairmunibhirabhinutā bibhratī naiva garvaṃ

śarvāṇī śarmaṇe vaḥ praśamitasakalopaplavā sā sadāstu /

yā pārṣṇikṣuṇṇaśatrurvigalitakuliśaprāsapāśatriśū**l**aṃ

nākaukolokameva svamapi bhujavanaṃ saṃyuge 'vastvamaṃsta //64//

viśrāmyanti śramārtā iva tapanabhṛtaḥ saptayaḥ sapta yasmin

suptāḥ saptāpi lokāḥ sthitimuṣi mahiṣe yāminīdhāmni yatra /

dhārāṇāṃ raudhirīṇāmaruṇimani nabhaḥsāndrasaṃdhyāṃ dadhā**n**a**s**

tasya dhvaṃsātsutādrereparadinapatiḥ pātu vaḥ pādapātaiḥ //68//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

bāhūtkṣepasamullasatkucataṭaṃ prāntasphuṭatkañcu**k**aṃ

gambhīrodaranābhimaṇḍalagalatkāñcīdhṛtārdhāṃśukam /

pārvatyā mahiṣāsuravyatikare vyāyāmaramyaṃ vapuḥ

paryastāvadhibandhabandhuralasatkeśoccayaṃ pātu vaḥ //72//

evaṃ mugdhe kilāsīḥ karakamalarucā mā muhuḥ keśapāśaṃ

so ’nyastrīṇāṃ ratādau kalahasamucito yaḥ priye doṣalabdhe /

vaidagdhyādevamantaḥkaluṣitavacanaṃ duṣṭadevārinā**th**aṃ

devī vaḥ pātu pārṣṇyā dṛḍhatanumasubhirmocayantī bhavānī //81//

bālo ’dyāpīśajanmā samaramuḍupabhṛtpāṃsulīlāvilā**s**ī

nāgāsyaḥ śātadantaḥ svatanukaramadādvihvalaḥ so ’pi śāntaḥ /

dhigyāsi kveti duṣṭaṃ muditatanumudaṃ dānavaṃ sasphuroktaṃ

pāyādvaḥ śailaputrī mahiṣatanubhṛtaṃ nighnatī vāmapārṣṇyā //82//

mūrdhnaḥ śūlaṃ mamaitadviphalamabhimukhaṃ śaṃkarotkhātaśū**l**aṃ

saṅgrāmāddūrametaddhṛtamari hariṇā manmanaḥ karṣatīva /

garvādevaṃ kṣipantaṃ vibudhajanavibhūndaityasenādhināthaṃ

śarvāṇī pātu yuṣmānpadabharadalanātprāṇato dūrayantī //83//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

khaḍgaḥ kṛṣṇasya nūnaṃ rahitaguṇagatirnandakākhyāṃ prayātaḥ

śatrorbhaṅgena vāmastava muditasuro nandakastveṣa pādaḥ /

bhāvādevaṃ jayāyāṃ nutikṛti nitarāṃ saṃnidhau devatā**n**āṃ

savrīḍā bhadrakālī hataripuravatādvīkṣitā śaṃbhunā vaḥ //89//

sthāṇau kaṇḍūvinodo nudati dinakṛtastejasā tāpitaṃ **n**o

toyasthāne na cāptaṃ sukhamadhikataraṃ gāhanenāṅgajātam /

śūnyāyāṃ yuddhabhūmau vadati hi dhigidaṃ māhiṣaṃ rūpamekaṃ

rudrāṇyāropito vaḥ sukhayatu mahiṣe prāṇahṛtpādapadmaḥ //92//

vajritvaṃ vajrapāṇerdititanayabhidaścakriṇaścakrakṛt**y**aṃ

śūlitvaṃ śūlabhartuḥ surakaṭakavibhoḥ śaktitā ṣaṇmukhasya /

yasyāḥ pādena sarvaṃ kṛtamamararipor**b**ādhayaitatsurā**ṇ**āṃ

rudrāṇī pātu sā vo danuviphalayudhāṃ svargiṇāṃ kṣemakārī //98//

yuktaṃ tāvadgajānāṃ pratidiśamayanaṃ yuddhabhūmerdigīśāṃ

hīyetāśāgajatvaṃ subhaṭaraṇakṛtāṃ karmaṇā dāruṇena /

yadyeṣa sthāṇusaṃjño bhayacakitadṛśā naśyatītyadbhutaṃ **t**a**d**

darpādevaṃ hasantaṃ suraripumavatānnighnatī pārvatī vaḥ //100//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

3) เศลษะ

ก) กาทัมพรี

jayanti **bāṇāsura**maulilālitā

daśāsyacūḍāmaṇicakracumbinaḥ /

surāsurādhīśaśikhāntaśāyino

bhavacchidastryambakapādapāṃśavaḥ //2//

ละอองธุลี ณ พระบาทแห่งพระตรีเนตรซึ่งงดงามอยู่บนเศียรของอสูรพาณะ (/ของบรรพบุรุษของพาณะ)[219] สัมผัสวงรอบของจุฬามณี ของราวณะอย่างใกล้ชิด ค้างอยู่บนยอดมวยเกศาของจอมเทพและอสูร และตัดทำลายภพชาติ ย่อมมีชัยชนะ

kaṭu kvaṇanto **maladāyakāḥ** khalās

tudantyalaṃ bandhanaśṛṅkhalā iva /

manastu sādhudhvanibhiḥ **pade pade**

haranti santo maṇinūpurā iva //6//

คนชั่วที่ชอบตำหนิผู้อื่น กล่าววาจารุนแรง สามารถทำอันตรายได้ เหมือนโซ่ตรวนที่ส่งเสียงไม่ไพเราะและทำให้เปื้อนสนิม ส่วนสัตบุรุษย่อมโน้มน้าวใจเราได้ด้วยเสียงอันไพเราะในทุกถ้อยคำ เหมือนกำไลข้อเท้าแก้วที่โน้มน้าวใจเราได้ด้วยเสียงไพเราะในทุกย่างก้าว[220]

---

[219] **bāṇāsura** โดยทั่วไปแปลว่า “อสูรพาณะ” ซึ่งเป็นอสูรตนหนึ่งที่รบกับพระกฤษณะในเรื่องหริวงศ์ อสูรตนนี้บูชาพระศิวะ อรรถกถากาทัมพรีบางฉบับมองว่าคำนี้เป็นเศลษะ เพราะแปลได้อีกอย่างว่า “ผู้ให้ปราณแก่พาณะ” ซึ่งหมายถึงบรรพบุรุษของพาณะ เป็นสมาสจากคำว่า **bāṇa** ซึ่งหมายถึงพาณะผู้เป็นกวี + **asu** “ปราณ, ชีวิต” + **ra** จากธาตุ **rai** “ให้” ดูรายละเอียดเพิ่มเติมในเชิงอรรถที่ 265 ในบทแปลกาทัมพรีในภาคผนวกที่ 2

[220] คำว่า **maladāyaka** แปลว่า “ผู้ชอบตำหนิคนอื่น” หรืออาจแปลว่า “ทำให้เปื้อนสนิม” ก็ได้ **pade pade** แปลว่า “ทุกย่างก้าว” หรือแปลว่า “ทุกถ้อยคำ” ก็ได้

sphuratkalālāpavilāsakomalā

karoti rāgaṃ hṛdi kautukādikam /

rasena śayyāṃ svayamabhyupāgatā

kathā **janasyā**bhinavā vadhūriva //8//

กถาอันแปลกใหม่ อ่อนหวานงดงามด้วยถ้อยคำไพเราะ มลังเมลือง และที่บรรลุถึงความเป็นวรรณคดีด้วยรสได้เองนั้นย่อมสร้างความรู้สึกเป็นต้นว่าความอยากรู้อยากเห็นในใจของผู้คน ดุจคนที่เป็นเจ้าสาวมาหมาดๆ ผู้อ่อนหวานงดงามด้วยถ้อยคำไพเราะอย่างเห็นได้ชัด มาถึงเตียงเองด้วยความรัก แล้วกระทำความรู้สึกเป็นต้นว่าความอยากรู้อยากเห็นในใจของสามี[221]

haranti kaṃ n**ojjvaladīpakopamair**

navaiḥ **padārthair**upapāditāḥ kathāḥ /

nirantara**śleṣa**ghanāḥ **sujātayo**

mahāsrajaścampakakuḍmalairiva //9//

กถาที่อุดมไปด้วยเศลษะอย่างต่อเนื่อง มีการพรรณนาธรรมชาติอย่างงดงาม และประพันธ์ขึ้นด้วยความหมายของคำที่แปลกใหม่ซึ่งมีอุปมา ทีปกะ และศฤงคารรส ประดุจมาลัยพวงใหญ่ที่มีดอกมะลิงดงาม มีดอกไม้เรียงร้อยกันอย่างต่อเนื่อง ประดับด้วยสิ่งใหม่ ๆ คือ ช่อดอกจำปาอุปมาเหมือนเปลวเทียนที่ส่องสว่างนั้น จะไม่ดึงดูดใจผู้ใดเล่า[222]

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

---

[221] rasa แปลว่า “รสชาติ” หรือแปลว่า “ความรัก” ก็ได้ śayyā แปลว่า “เตียง” หรือแปลว่า “ความเป็นวรรณคดี, วรรณศิลป์” ก็ได้ jana แปลว่า “คน” หรือในที่นี้แปลว่า “สามี” ก็ได้

[222] ujjvala แปลว่า “ส่องสว่าง” หรือ “ศฤงคารรส” ก็ได้ dīpaka แปลว่า “เทียน, ประทีป” หรือแปลว่า “ทีปกะ” ชื่ออรรถาลังการประเภทหนึ่ง ก็ได้ upamā แปลว่า “เหมือน” หรือแปลว่า “อุปมา” ชื่ออรรถาลังการประเภทหนึ่ง ก็ได้ padārtha แปลว่า “ความหมายของคำ” หรือ “สิ่งของ” ก็ได้ śleṣa แปลว่า “ร้อยเรียงเข้าด้วยกัน” หรือ “เศลษะ” ชื่ออรรถาลังการประเภทหนึ่ง ก็ได้ sujāti แปลว่า “การพรรณนาธรรมชาติอย่างงดงาม” หมายถึงการใช้สวภาโวกติซึ่งเป็นอรรถาลังการประเภทหนึ่ง หรือแปลว่า “ดอกมะลิ” ก็ได้

vidhānasaṃpādita**dāna**śobhitaiḥ

sphuran**mahāvīra**sanāthamūrtibhiḥ /

makhairasaṃkhyairajayatsurālayaṃ

sukhena yo **yūpa**karairgajairiva //15//

อรรถปตินั้นพิชิตสรวงสวรรค์ได้โดยง่ายด้วยพิธีบูชาบวงสรวงหลายครั้งที่งดงามด้วยของถวายที่สำเร็จแล้วตามระเบียบแบบแผน มีรูปปรากฏด้วยไฟพิธีอันมลังเมลือง และมีเสาในพิธีเป็นมือ เสมือนว่าพิชิตสวรรค์นั้นได้ด้วยช้างนับไม่ถ้วนที่มีงวงประดุจเสาในพิธี งดงามด้วยน้ำมันจากขมับช้างที่ได้จากอาหารช้าง และมีร่างกายที่นักรบผู้ยิ่งใหญ่ป้องกันไว้[223]

stanayugamaśrusnātaṃ samīpataravarti hṛdayaśokāgneḥ /

carati **vimuktāhāraṃ** vratamiva bhavato ripustrīnām //

ปทุมถันทั้งคู่ของบรรดาสตรีของศัตรูของพระองค์ซึ่งอาบน้ำตา ปราศจากสร้อยไข่มุก และอยู่ใกล้ไฟโศกในหัวใจอย่างยิ่งนั้นก็ประหนึ่งกำลังบำเพ็ญพรตอดอาหารอยู่[224]

dūraṃ muktālatayā bisasitayā vipralobhyamāno me /

haṃsa iva darśit**āśo mānasa**janmā tvayā nītaḥ //

ความรักที่มองเห็นความหวังของข้าถูกท่านชักจูงพาไปไกลด้วยสร้อยไข่มุกที่ขาวดั่งใยบัว เสมือนหงส์ที่เกิดในทะเลสาบมานสะมองเห็นทิศทางแล้วถูกชักนำไปด้วยเถาลดาดูราวกับไข่มุกที่ขาวดั่งใยบัว ฉะนั้น[225]

---

[223] **yūpa** แปลว่า “เสาในยัญพิธี” หรือ “งวงช้าง” ก็ได้ **dāna** แปลว่า “การให้, ของถวาย” หรือ “น้ำมันจากขมับช้าง” ก็ได้ **vidhāna** แปลว่า “ระเบียบ, วิธีการที่ถูกต้อง” หรือ “อาหารช้าง” ก็ได้ **mahāvīra** แปลว่า “นักรบ” หรือ “ไฟพิธี” ก็ได้

[224] **vimuktāhāra** แปลว่า “การอดอาหาร” หรือ “ปราศจากสร้อยไข่มุก” ก็ได้

[225] **āśā** แปลว่า “ความหวัง” หรือ “ใย, เยื่อใย” **mānasa** แปลว่า “ใจ” หรือ “ทะเลสาบมานสะ” ก็ได้

ข) หรรษจริต

namaḥ sarvavide tasmai vyāsāya kavivedhase /

cakre **puṇyaṃ sarasvatyā** yo varṣamiva **bhāratam** //1.3//

ข้าขอน้อมไหว้ฤษีวยาสผู้เปรื่องปราดในหมู่กวี ผู้รอบรู้ ผู้รจนามหาภารตะให้ศักดิ์สิทธิ์ด้วยวรรณศิลป์ ประดุจกระทำดินแดนภารตวรรษให้เป็นโพรงด้วยแม่น้ำสรัสวตี[226]

prāyaḥ kukavayo loke **rāgā**dhiṣṭhita**dṛṣṭayaḥ** /

kokilā iva jāyante vācālāḥ kāmakāriṇaḥ //1.4//

กวีที่ไม่ดีส่วนใหญ่ในโลกนี้มักมีปัญญาถูกครอบงำด้วยราคะ คุยโวโอ้อวด และชอบทำอะไรตามอำเภอใจ เหมือนนกโกกิลาที่มีสายตาเต็มไปด้วยสีแดง ช่างเจรจา และทำอะไรตามความปรารถนา[227]

anya**varṇa**parāvṛttyā **bandha**cihnanigūhanaiḥ /

anākhyātaḥ satāṃ madhye kaviścauro vibhāvyate //1.6//

กวีที่ไม่นับว่าเป็นสัตบุรุษย่อมแสร้งแสดงตนด้วยการเปลี่ยนไปใช้คำอื่น และกลบทต่างๆ มาอำพราง เหมือนโจรที่เปลี่ยนตนเองเป็นวรรณะอื่น และใช้เครื่องผูกต่างๆ มาอำพราง[228]

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

[226] puṇya แปลว่า “ศักดิ์สิทธิ์” หรือ “โพรง, ทางน้ำไหล” sarasvatī แปลว่า “วรรณศิลป์” หรือ “พระสรัสวตี” ก็ได้ bhārata แปลว่า “ประเทศอินเดีย, ดินแดนภารตะ” หรือ “มหาภารตะ” ก็ได้

[227] rāga แปลว่า “สีแดง” หรือ “ราคะ” ก็ได้ dṛṣṭi แปลว่า “สายตา” หรือ “ปัญญา” ก็ได้

[228] bandha แปลว่า “เครื่องผูก, โซ่” หรือ “กลบท, การประพันธ์” ก็ได้ varṇa แปลว่า “วรรณะ” หรือ “ถ้อยคำ” ก็ได้

kiṃ kavestasya kāvyena sarva**vṛttā**ntagāminī /

katheva bhāratī yasya na vyāpnoti jagattrayam // 1.9 //

ผลงานการประพันธ์ของกวีผู้ใดแม้ไปถึงที่สุดแห่งศิลปะการประพันธ์ทั้งปวง แต่ไม่แพร่ไปในสามโลก เหมือนมหาภารตะซึ่งครอบคลุมเรื่องเล่าทั้งปวง ผลงานของกวีผู้นั้นจะมีประโยชน์อะไร[229]

ucchvāsānte 'pyakhinnāste yeṣāṃ **vaktre** sarasvatī /

kathamākhyāyikākārā na te vandyaḥ kavīśvarāḥ // 1.10 //

มหากวีทั้งหลายผู้ประพันธ์อาขยายิกา ไม่เหน็ดเหนื่อยแม้ในที่สุดของลมหายใจ และในคำประพันธ์ประเภทวักตระ มีพระสรัสวตีประทับอยู่ที่ริมฝีปากจะไม่น่าเคารพได้อย่างไร[230]

kavīnāmagaladdarpo nūnaṃ **vāsavadattayā** /

śaktyeva pāṇḍuputrāṇāṃ gatayā **karṇa**gocaram // 1.11 //

ความหยิ่งทะนงของเหล่ากวีตอนนี้เสื่อมสูญไปเมื่อเรื่องวาสวทัตตามาเข้าช่องโสต เสมือนหนึ่งความหยิ่งยโสของพวกปาณฑพสิ้นไปเพราะหอกที่พระอินทร์ประทานให้นั้นมาอยู่ในเงื้อมมือของกรรณะ[231]

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

[229] vṛtta แปลว่า “เรื่องเล่า” หรือ “ศิลปะการประพันธ์” ก็ได้

[230] ucchvāsa แปลว่า “ลมหายใจ” หรือ “อุจฉวาสะ” ชื่อตอนในคำประพันธ์ประเภทร้อยแก้ว ก็ได้ vaktra แปลว่า “ปาก” หรือ “ฉันท์วักตระ” ชื่อฉันท์ประเภทหนึ่ง ก็ได้

[231] vāsavadattā แปลว่า “ที่ให้โดยพระอินทร์วาสวเทพ” หรือ “วาสวทัตตา” ชื่อร้อยแก้วสันสกฤตเรื่องสำคัญ ประพันธ์โดยสุพันธุ กวีในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 6 karṇa แปลว่า “หู” หรือ “กรรณะ” ชื่อตัวละครสำคัญในมหาภารตะ เป็นพี่ต่างบิดาของเหล่าปาณฑพ แต่ต้องพลัดไปอยู่กับฝ่ายเการพ

avināśinamagrāmyamakarotsātavāhanaḥ /

viśuddha**jāti**bhiḥ **kośaṃ** ratnairiva subhāṣitaiḥ // 1.13 //

พระเจ้าสาตวาหนะทรงประพันธ์คาหาสัตตสอีที่ไม่เสื่อมสลายและไม่เป็นของดาษดื่นด้วยถ้อยคำที่งดงามและมีบทพรรณนาธรรมชาติอันเกลี้ยงเกลา ประดุจสร้างท้องพระคลังด้วยรัตนชาติที่มีกำเนิดบริสุทธิ์[232]

kīrtiḥ pravarasenasya prayātā kumudojjvalā /

sāgarasya paraṃ pāraṃ kapiseneva **setunā** // 1.14 //

เกียรติของกวีประวรเสนอันเรืองรองดุจดอกบัวกุมุทนั้นขจรขจายไปยังอีกฝั่งหนึ่งของสาครด้วยบทประพันธ์เสตุพันธุ เสมือนกองทัพวานรที่ไปถึงอีกฝั่งหนึ่งของสาครได้ด้วยสะพาน[233]

sūtradhārakṛtārambhairnāṭakairbahu**bhūmikaiḥ** /

sa**patākair**yaśo lebhe bhāso devakulairiva // 1.15 //

ภาสะได้เกียรติยศด้วยละครนาฏกะหลายเรื่องที่มีบทกล่าวนำโดยสูตรธาระ มีตัวละครจำนวนมากและประกอบด้วยเหตุการณ์ เสมือนได้เกียรติยศด้วยเทวาลัยที่มีหลายชั้น และประดับด้วยธงประดาก[234]

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

[232] jāti แปลว่า “กำเนิด” หรือ “สวภาโวกติ” ชื่ออรรถาลังการประเภทหนึ่ง kośa แปลว่า “ท้องพระคลัง” หรือ “โกศะ” ชื่อชุมนุมบทประพันธ์ภาษาปรากฤต 700 บท รู้จักกันในนาม “คาหาสัตตสอี”

[233] setu แปลว่า “สะพาน” หรือหมายถึง “เสตุพันธุ” ชื่อกวีนิพนธ์ภาษาปรากฤต

[234] bhūmikā แปลว่า “ชั้น” หรือ “ตัวละคร” patāka แปลว่า “ธงประดาก” หรือ “เหตุการณ์”

samuddīpita**kandarpā** kṛtagaurīprasādhanā /

haralīleva no kasya vismayāya bṛhatkathā // 1.17 //

เรื่องพฤหัตกถาที่จุดไฟแห่งรักดุจท่วงท่าแห่งพระหระที่กระตุ้นโดยพระกามเทพเพื่อให้ได้นางเคารีจะไม่มีอยู่เพื่อความอัศจรรย์ใจของผู้ใดหรือ[235]

sukhaprabodhalalitā **suvarṇa**ghaṭanojjvalaiḥ /

śabdair**ākhyāyikā** bhāti śayyeva pratipādakaiḥ // 1.20 //

อาขยายิกาก็เหมือนงานวรรณศิลป์ที่อ่านสนุกและกระตุ้นให้เกิดความสุขด้วยคำศัพท์ที่ให้ไว้ซึ่งพรายเพริศด้วยความสอดคล้องกันของตัวอักษรอันงดงาม เสมือนหญิงช่างฉอเลาะที่งามน่ารักและทำให้เกิดความสุขด้วยถ้อยคำสำเนียงที่งามพริ้งพรายคล้องจองดุจทองคำ[236]

atigambhīre bhūpe kūpa iva janasya niravatārasya /

dadhati samīhitasiddhiṃ guṇavantaḥ **pārthivā ghaṭakāḥ** //2.1//

เมื่อพระราชาเข้าถึงได้ยากยิ่งสำหรับคนที่ยังเข้าไม่ถึง บรรดากษัตริย์ผู้ทรงคุณและชาญฉลาดย่อมปรารถนาจะสมหวัง เหมือนคนที่เอื้อมลงไปไม่ถึงเพราะบ่อน้ำลึกเกินไปนั้น หม้อดินที่มีคุณย่อมตั้งความสำเร็จในสิ่งที่ปรารถนาไว้ได้[237]

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

[235] kandarpa แปลว่า “ความรัก” หรือ “พระกามเทพ” ก็ได้

[236] suvarṇa แปลว่า “ตัวอักษรที่งดงาม” แปลว่า “ทองคำ” ก็ได้ ākhyāyikā แปลว่า “อาขยายิกา” ชื่อของร้อยแก้วประเภทหนึ่ง หรือ “ช่างเจรจา” ก็ได้

[237] pārthiva แปลว่า “กษัตริย์” หรือ “ทำจากดิน” ก็ได้ ghaṭaka แปลว่า “ฉลาด” หรือ “หม้อ” ก็ได้

svecchopajātaviṣayo ˈpi na yāti vaktuṃ

dehīti **mārgaṇa**śataiśca dadāti duḥkham /

mohātsamākṣipati jīvanamapyakāṇḍe

kaṣṭaṃ manobhava iv**eśvara**durvidagdhaḥ //2.3//

อนิจจา ผู้ที่ไม่ฉลาดต่อเจ้านายก็เหมือนพระกามเทพที่ถูกพระศิวะเผาทำลาย คือ แม้จะมีความสุขทางประสาทสัมผัสอันเกิดขึ้นตามความปรารถนาของตนแต่ก็มิอาจกล่าวได้ว่า “ข้ามีตัวตน” เขาย่อมเป็นทุกข์ด้วยการร้องขอนับร้อยอย่าง (/ด้วยลูกศรนับร้อยดอก) และทอดทิ้งแม้การมีชีวิตด้วยความหลงโดยปราศจากสาเหตุ[238]

mithyaivālikhitāṃ manorathaśatairniḥśeṣanaṣṭāṃ śriyāṃ

cintāsādhanakalpanākuladhiyāṃ bhūyo vane vidviṣām /

āyātaḥ kathamapyayaṃ smṛtipathaṃ śūnyībhavaccetasāṃ

nāgendraḥ sahate na **mānasa**gatān**āśā**gajendrānapi //2.4//

พญาช้างตนนี้ได้ความรุ่งเรืองที่หายไปหมดสิ้นและเขียนไว้อย่างผิด ๆ ด้วยความปรารถนานับร้อยประการของศัตรูในป่าผู้มีปัญญาสับสนกับการบันดาลให้สำเร็จเพียงด้วยการคิดจินตนาการเป็นส่วนใหญ่เท่านั้น เมื่อได้หนทางที่จะระลึกถึงความรู้ตัวที่กำลังจะหายไปอย่างยากลำบาก จึงไม่อดทนรอแม้ช้างประจำทิศที่ไปสู่ทะเลสาบมานสะ (/ช้างที่มีความหวังเที่ยวไปตามอำเภอใจ)[239]

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

[238] **mārgaṇa** แปลว่า “การร้องขอ” หรือ “ลูกศร” ก็ได้ **īśvara** แปลว่า “เจ้านาย” หรือ “พระศิวะ” ก็ได้ durvidagdha แปลว่า “ไม่ฉลาด” หรือ “ถูกเผาผลาญ” ก็ได้

[239] **mānasa** แปลว่า “ใจ” หรือ “ทะเลสาบมานสะ” ก็ได้ **āśā** แปลว่า “ทิศ” หรือ “ความหวัง” ก็ได้

nija**varṣā**hita**snehā** bahubhaktajanānvitaḥ /

sukālā iva jāyante **prajā**puṇyena bhūbhujaḥ //3.1//

พระเจ้าแผ่นดินผู้ถึงพร้อมด้วยชนผู้ภักดีเป็นจำนวนมาก ผู้ให้ความรักแก่ดินแดนของตน (/ผู้เป็นความชุ่มชื้นที่ได้มาเองจากฝน) ย่อมดำรงอยู่ด้วยบุญของประชาชน ประหนึ่งฤดูกาลที่ดีที่เกิดขึ้นด้วยบุญของประชาราษฎร์ (/ประหนึ่งบรรพบุรุษที่อยู่ได้ด้วยบุญของลูกหลาน)[240]

tadapi munigītamati**pṛthu** tadapi jagadvyāpi **pāvanaṃ** tadapi /

harṣacaritādabhinnaṃ pratibhāti hi me purāṇamidam //3.3//

แม้วายุปุราณะจะขับร้องโดยมุนี กว้างใหญ่ไพศาล (/ยิ่งใหญ่กว่าท้าวปฤถุ) ครอบคลุมทั้งโลก และเกี่ยวกับพระพาย (/ศักดิ์สิทธิ์) แต่สำหรับข้า ปุราณะนี้ไม่ต่างอะไรกับวีรกรรมของพระเจ้าหรรษะ[241]

yogaṃ svapne 'pi necchanti kurvate na **karagraham** /

mahānto nāmamātreṇa bhavanti patayo bhuvaḥ //4.1//

พระราชาทั้งหลายย่อมไม่ปรารถนาการจัดกระบวนทัพ (/โอกาส) แม้ในความฝัน ไม่ทำเพียงการแต่งงาน (/การเก็บภาษี) ผู้ยิ่งใหญ่ (ที่แท้) ย่อมกลายเป็นเจ้าพิภพได้ด้วยเพียงชื่อเท่านั้น[242]

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

[240] varṣa แปลว่า “ฝน” หรือ “ดินแดน” ก็ได้ sneha แปลว่า “ความรัก” หรือ “ความชุ่มชื้น” sukāla แปลว่า “ฤดูกาลที่ดี” หรือ “บรรพบุรุษ” ก็ได้ prajā แปลว่า “ประชาชน” หรือ “ลูกหลาน” ก็ได้

[241] pṛthu แปลว่า “กว้าง” หรือ “ท้าวปฤถุ” ชื่อกษัตริย์ในสูรยวงศ์ pāvana แปลว่า “พระพาย” หรือ “ศักดิ์สิทธิ์”

[242] yoga แปลว่า “การจัดกระบวนทัพ” หรือ “โอกาส” karagraha แปลว่า “การแต่งงาน” หรือ “การเก็บภาษี”

udvegamah**āvarte** pātayati **payodharo**nnamanakāle /

saridiva taṭam**anuvarṣaṃ** vivardhamānā sutā pitaram //4.5//

ในเวลาที่ทรวงอกชูชัน ลูกสาวที่กำลังเจริญวัยย่อมทำให้บิดาตกลงในความเปลี่ยนแปลงครั้งยิ่งใหญ่ที่น่ากังวลทุกๆ ปี เสมือนแม่น้ำที่เพิ่มพูนขึ้นในเวลาที่เมฆตั้งเค้าย่อมกัดเซาะฝั่งน้ำให้พังลงไปในสะดือทะเลที่หมุนวนอย่างรวดเร็วทุกๆ หน้าฝน[243]

ค) จัณฑีศตกะ

mā bhāṅkṣīrvibhramaṃ bhrūradhara vidhuratā keyamāsyāsya **rāgaṃ**

pāṇe prāṇyeva nāyaṃ kalayasi kalahaśraddhayā kiṃ triśūlam /

ityudyatkopaketūnprakṛtimavayavānprāpayantyeva devyā

nyasto vo mūrdhni muṣyānmarudasuhṛdasūnsaṃharannaṅghriraṃhaḥ //1//

“คิ้วเอย อย่าทำลายความงาม ริมฝีปากเอย จะเศร้าสร้อยไปไย ใบหน้าเอย จงละทิ้งสีแดง (ที่บังเกิดจากความโกรธ) เสียเถิด มือเอ๋ย อสูรตนนี้ไม่มีชีวิตแล้ว เจ้าจะถือตรีศูลด้วยเชื่อมั่นในการสงครามไปทำไมเล่า” พระเทวีผู้ประหนึ่งว่ากระทำอวัยวะเครื่องหมายแห่งความโกรธที่พลุ่งพล่านให้กลับสู่ภาวะปกติด้วยความคิดเช่นนั้น ขอพระบาทของพระองค์ที่วางบนศีรษะของอสูรแล้วสังหารชีวิตของมันจงขจัดบาปของพวกท่านในวันนี้[244]

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

mṛtyostulyaṃ trilokīṃ grasitumatirasānniḥsṛtāḥ kiṃ nu jihvāḥ

kiṃ vā kṛṣṇāṅghripadmadyutibhiraruṇitā viṣṇupadyāḥ padavyaḥ /

prāptāḥ saṃdhyāḥ smarāreḥ svayamuta nutibhistisra ityūhyamānā

devairdevītriśūlāhatamahiṣajuṣo raktādhārā jayanti //4//

---

[243] **udvega** แปลว่า “น่ากังวล” หรือ “อย่างรวดเร็ว” ก็ได้ **āvarta** แปลว่า “ความเปลี่ยนแปลง” หรือ “สะดือทะเล” ก็ได้ **payodhara** “สิ่งที่ทรงไว้ซึ่งน้ำ” อาจหมายถึง “เมฆฝน” หรือ “ทรวงอก” ก็ได้ **anuvarṣam** แปลว่า “ทุก ๆ หน้าฝน” หรือ “ทุก ๆ ปี” ก็ได้

[244] **rāga** แปลว่า “สีแดง” หรือ “ความโกรธ” ก็ได้

ลิ้นที่แลบออกมาจากมฤตยูเสมือนว่าจะกลืนกินสามโลกด้วยความหื่นกระหาย หรือกระแสน้ำคงคา (/แนวบนท้องฟ้า/รอยพระบาทของพระวิษณุ) ที่แดงด้วยความมลังเมลืองจากบัวบาทของพระกฤษณะ หรือพิธีสนธยาทั้งสามที่ได้รับจากการเคารพบูชาของพระผู้เป็นอริกับพระกามเทพที่ทวยเทพนำมาเปรียบเทียบ จะเอาชนะธาราโลหิตที่ออกมาจากมหิษาสูรผู้ถูกพิฆาตด้วยตรีศูลของพระเทวีได้หรือ[245]

prāleyotpīḍapīvnāṃ nakharajanikṛtāmātapenātipaṇḍuḥ
pārvatyāḥ pātu yuṣmānpituriva tulitādrīndrasāraḥ sa pādaḥ /
yo dhairyānmuktalīlāsamucitapatanāpātapītāsurāsīn
no devyā eva **vāmaś**chalamahiṣatanornākalokadviṣo ·pi //10//

พระบาทใดไม่ใช่ข้างซ้าย เป็นปฏิปักษ์กับอสูรร่างกายที่เจ้าเล่ห์มารยา เติมชีวิตของมันให้เต็มอิ่มด้วยการกระทืบอย่างชัดเจนเหมาะสมด้วยลีลาที่ทรงสำแดงออกมาจากพุทธิปัญญา ขาวกระจ่างยิ่งด้วยแสงจันทร์คือนขาที่แข็งด้วยมีหิมะเกาะ ประดุจพระบิดาคือภูเขาที่หนักแน่นและยิ่งใหญ่ ขอพระบาทของพระนางปารวตีนั้นจงคุ้มครองพวกท่าน[246]

niryannānāstraśastrāvali valati balaṃ kevalaṃ dānavānāṃ
drāṅ nīte dīrghanidrāṃ dviṣati na **mahiṣī**tyucyase prāyaśo ·dya /
astrīsaṃbhāvyavīryā tvamasi khalu mayā naivamākāraṇīyā
kātyāyanyāttakelāviti hasati hare hrīmatī hantvarīnvaḥ //14//

เมื่อพระหระกำลังเล่นสนุกหยอกเย้าว่า “มหิษาสูรเพิ่มพูนกองทัพทานพที่กำลังจะซัดอาวุธต่างๆ เป็นทิวแถว แต่ทันทีที่ศัตรูถูกเจ้าสังหาร บัดนี้ข้าจะไม่เรียกเจ้าอย่างทั่วไปว่า “มหิษี” (มเหสี/นางควาย) เพราะได้ยินว่าเจ้ามีความเพียรที่ไม่ปรากฏในสตรี เจ้าไม่ควรถูกเรียกเช่นนั้นอีกแล้ว” ขอพระนางกาตยายนีผู้เขินอายจงสังหารศัตรูทั้งหลายของพวกท่านด้วยเถิด[247]

---

[245] viṣṇupadī แปลว่า “กระแสน้ำคงคา” “แนวบนท้องฟ้า” หรือ “รอยพระบาทของพระวิษณุ” ก็ได้

[246] vāma แปลว่า “ข้างซ้าย” หรือ “เป็นปฏิปักษ์” ก็ได้

[247] mahiṣī แปลว่า “มเหสี” หรือ “ควายตัวเมีย” ก็ได้

kṛtvedṛkkarma lajjājananam**anaśane** śakra māsūnvihāsīr

vitteśa sthāṇukaṇṭhe jahi gadam**agadasyā**yamevopayogaḥ /

jātaścakrinvicakro ditija iti surāṃstyaktahetīnbruvantyā

vrīḍāṃ vyāpāditārirjayati vijayayā nīyamānā bhavānī //21//

“ดูก่อนท้าวสักกะ เมื่อทำกรรมน่าละอายเช่นนี้แล้ว อย่าสละชีวิตในการอดอาหารเลย (/ดูกรท้าวสักกะผู้ไม่มีอสุนีบาต เมื่อทำกรรมน่าละอายเช่นนี้แล้ว อย่าสละชีวิตเลย) ดูก่อนจ้าวแห่งทรัพย์ จงฆ่าเชื้อโรคที่ศอพระศิวะเถิด นี่คือสิ่งเหมาะสมสำหรับผู้ไม่มีโรค (/ผู้ไม่มีคทา) ดูก่อนพระวิษณุผู้มีจักร แทตย์ผู้ไม่มีจักรกำเนิดแล้ว” นางวิชยากล่าวแก่เทวดาผู้สละอาวุธเช่นนี้ พระนางภวานีเมื่อเสด็จไปกับนางแล้วสังหารศัตรูย่อมมีชัยชนะความอับอาย[248]

deyādvo vāñchitāni cchalamayamahiṣotpeṣaroṣānuṣaṅgan

nītaḥ pātālakukṣiṃ hṛtabhuvanabhayo bhadrakālyāḥ sa pādaḥ /

yaḥ prādakṣiṇyakāṅkṣāvalayitavapuṣā vandyamāno muhūrtaṃ

śeṣeṇevendukāntopalaracitamahānūpur**ābhoga**lakṣmīḥ //22//

พระบาทใดขจัดความกลัวในโลก อันพระนางทรงพาไปสู่หุบเหวในบาดาลด้วยหมกมุ่นในความพิโรธที่จะบดขยี้มหิษาสูรผู้ฉ้อฉล งดงามด้วยพังพานคือกำไลข้อพระบาทวงใหญ่ที่ทำจากหินจันทรกานต์ประหนึ่งพญาเศษนาคกำลังน้อมอภิวันท์อยู่เพียงครู่ด้วยร่างที่ขนดเป็นวงกลมแล้วด้วยความปรารถนาจะประทักษิณ ขอพระบาทของพระนางกาลีผู้เจริญนั้นจงประทานสิ่งที่ปรารถนาแก่พวกท่าน[249]

[248] anaśana แปลว่า “การอดอาหาร” หรือ “ไม่มีอสุนีบาต” agada แปลว่า “ผู้ไม่มีคทา” หรือ “ผู้ไม่มีโรค” ก็ได้

[249] ābhoga แปลว่า “วงรอบ” หรือ “พังพาน” ก็ได้

śārṅgin **bāṇaṃ** vimuñca bhramasi balirasau saṃyataḥ kena **bāṇo**

gotrāre hanmyahaṃ te ripumamararipustveṣa gotrasya śatruḥ /

daityā vyāpādyatāṃ drāgaja iva mahiṣo hanyate manmahe ·dye-

tyutprāsyomā purastād anu danujatanuṃ mṛdnatī trāyatāṃ vaḥ //24//

พระนางอุมาทรงเยาะเย้ยอยู่ก่อนว่า “ดูก่อนพระวิษณุ นั่นคืออสูรพลิ ใครผูกอสูรพาณะ (/ลูกศร) ไว้เล่า จงปลดปล่อยพาณะ (/จงแผลงศร) ไปเสียเถิด ดูก่อนพระอินทร์ ข้าจะฆ่าศัตรูของท่าน อสูรตนนั้นเป็นอริของวงศ์ตระกูล ดูก่อนแทตย์ทั้งหลาย มหิษาสูรย่อมถูกสังหารเหมือนแพะในพิธีบูชา บวงสรวงข้าในวันนี้” แล้วทรงบดขยี้ร่างทานพมหิษะนั้นภายหลัง ขอพระองค์จงคุ้มครองพวกท่าน[250]

āstāṃ mugdhe ·rdhacandraḥ kṣipa surasaritaṃ yā **sapatnī** bhavatyāḥ

krīḍā dvābhyāṃ vimuñcāparamalamamunaikena me pāśakena /

śūlaṃ prāgeva lagnaṃ śirasi yad**abalā** yudhyase ·vyād**vidagdhaṃ**

sotprāsālāpapātairiti danujamumā nirdahantī dṛśā vaḥ //27//

“แน่ะหญิงงาม จงหยุดศรพระจันทร์ครึ่งซีกเสียเถิด แล้วจงทุ่มนางคงคาผู้ร่วมสามี (/ผู้เป็นคู่แข่ง) กับเจ้ามาแทน บ่วงบาศเล็กๆ บ่วงเดียวของข้ามันน่าเบื่อ จงเอาออกมาอีกสักอันเถิด กีฬานี้เล่นด้วยบ่วงบาศสองบ่วงมิใช่หรือ เนื่องจากข้าจะสู้รบกับผู้หญิง (/ผู้ไม่มีกองทัพ/ผู้ไม่มีกำลัง) ความเจ็บปวด (/หอก) จึงติดอยู่บนหัวข้าชัดเจน” ด้วยการใช้คำพูดเยาะเย้ยมาโจมตีเช่นนี้ พระนางอุมาผู้ทรงเผาผลาญทานพผู้ถูกเผา (/ผู้มีเล่ห์เหลี่ยม) ไปแล้วด้วยสายพระเนตร จงคุ้มครองพวกท่าน[251]

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

[250] **bāṇa** แปลว่า “ลูกศร” หรือ “พาณะ” ชื่ออสูรในเรื่องหริวงศ์

[251] **sapatnī** แปลว่า “ผู้ร่วมสามี” หรือ “ผู้เป็นคู่แข่ง” ก็ได้ **śūla** แปลว่า “หอก” หรือ “ความเจ็บปวด” ก็ได้ **abalā** แปลว่า “ผู้อ่อนแอ” “ผู้ไม่มีกำลัง” หรือ “ผู้หญิง” ก็ได้ **vidagdha** แปลว่า “ผู้ถูกเผาผลาญ” หรือ “ผู้มีเล่ห์เหลี่ยม” ก็ได้

kṣipto **bāṇaḥ** kṛtaste **trika**vinatitato nir**valirmadhyadeśaḥ**

prahrādo nūpurasya kṣataripuśirasaḥ pādapātairdiśo ˙gāt /

saṅgrāme saṃnatāṅgi vyathayasi mahiṣaṃ naikamanyānapi tvaṃ

ye yudhyante ˙tra naivetyavatu patiparīhāsahṛṣṭā śivā vaḥ //30//

“เจ้าแผลงศรไปแล้ว ช่วงกลางลำตัวของเจ้าไม่มีรอยขีดสามปล้องเพราะยืดออกจากสะโพกที่กลมกลึง เสียงของกำไลข้อเท้าที่มีหัวศัตรูถูกสังหารแล้วนั้นดังไปในชั้นบรรยากาศด้วยการกระทืบเท้าหลายครั้ง (/อสูรพาณะถูกกำจัดไปแล้ว ดินแดนมัธยประเทศที่ไม่มีอสูรพลิแผ่ขยายไปด้วยการน้อมนมัสการในอักขระศักดิ์สิทธิ์ทั้งสามของเจ้า อสูรประหราทะกระเด็นไปบนชั้นบรรยากาศด้วยการกระทืบและย่ำเท้าที่มีกำไลลงไปบนหัวศัตรู) ดูก่อนนางผู้มีกายค้อมลง (เพราะหนักทรวงอก) เจ้ามิได้สังหารเพียงมหิษาสูรตนเดียวในสงครามเท่านั้น แม้ตนอื่นๆ ที่เจ้ามิได้สัประยุทธ์ก็ถูกเจ้าสังหารด้วยเช่นกัน” ขอพระแม่ศิวาผู้ยินดีในการหยอกล้อของพระสวามีจงคุ้มครองพวกท่าน[252]

nirvāṇaḥ kiṃ tvameko raṇaśirasi śikhiñśārṅgadhanvāpi vidhyaṃs

tatte dhairyaṃ kva yātaṃ jahihi jalapate dīnatāṃ tvaṃ na dīnaḥ /

śakto no śatrubhaṅge bhayapiśuna sunāsīra nāsīradhūlir

dhigyāsi kveti jalpanripuravadhi yayā pārvatī pātu sā vaḥ //34//

“ดูก่อนพระอัคนี ท่านดับลงที่หน้าสมรภูมิแล้วหรือ แม้พระวิษณุก็โจมตีจนไม่เหลือลูกศรแล้วหรือ ดูก่อนพระวรุณ ความกล้าของท่านอยู่ไหนเล่า ท่านย่อมไม่เศร้าหมอง จงละทิ้งความเศร้าหมองเสียเถิด ดูก่อนพระอินทร์ผู้แสดงความกลัว ท่านมีกองทัพหน้าเป็นฝุ่นละออง ไม่อาจทำลายศัตรูได้เสียแล้ว โอ ท่านจะไปไหนเล่า” เมื่อศัตรูพูดเช่นนี้แล้วถูกพระนางองค์ใดสังหาร ขอพระนางองค์นั้นจงคุ้มครองพวกท่าน[253]

---

[252] **bāṇa** แปลว่า “ลูกศร” หรือ “พาณะ” ชื่ออสูรในเรื่องหริวงศ์ ก็ได้ **trika** แปลว่า “ทั้งสาม” หรือ “สะโพก” ก็ได้ **vali** แปลว่า “รอยขีด” หรือ “พลิ” ชื่ออสูร ก็ได้ **prahrāda** แปลว่า “เสียง” หรือ “ประหราทะ หรือประหลาทะ” ชื่ออสูร ก็ได้ **madhyadeśa** แปลว่า “ช่วงกลางลำตัว” หรือ “ดินแดนมัธยประเทศ” ก็ได้

[253] **nirvāṇa** แปลว่า “ไม่มีลูกศร” หรือ “ดับ” ก็ได้

nandinnānandado me tava murajamṛduḥ saṃprahāre prahāraḥ

kiṃ dante romni rugṇe vrajasi gajamukha tvaṃ vaśībhūta eva /

nighnannighnannidānīṃ dyujanamiha **mahākāla** eko ˙smi nānyaḥ

kanyādrerdaityamitthaṃ pramathaparibhave mṛdnatī trāyatāṃ vaḥ //35//

“ดูก่อนนันทิน การตีเจ้าเบาๆ คล้ายตีกลองมุรชะในสนามรบให้ความสุขแก่ข้า ดูก่อนพระคเณศ เมื่องาประหนึ่งเส้นขนถูกทำลายไป เจ้าก็ไร้อำนาจแล้ว จะเดินเพ่นพ่านไปทำไม ในที่นี้ข้าผู้เดียวคือมหากาล (ข้ารับใช้พระศิวะ /พระศิวะ) ผู้จะเข่นฆ่าทวยเทพในวันนี้ ไม่ใช่ใครอื่น” พระธิดาแห่งขุนเขาตรัสเช่นนั้นแล้วบดขยี้แทตย์เพื่อจะข่มขวัญบรรดาบริวารพระศิวะจงคุ้มครองพวกท่าน[254]

dṛṣṭāvāsaktadṛṣṭiḥ prathamamiva tathā saṃmukhīnābhimukhye

smerā hāsapragalbhe priyavacasi kṛtaśrotrapeyādhikoktiḥ /

udyuktā narmakarmaṇyavatu **paśupatau** pūrvatpārvatī vaḥ

kurvāṇā sarvamīṣadvinihitacaraṇālaktakeva kṣatāriḥ //37//

พระนางปารวตีผู้สังหารศัตรู ทรงเตรียมพร้อมจะสำราญอิริยาบถกับพระปศุปติ (/มหิษาสูร) ดังแต่ก่อน มีสายพระเนตรติดพันในศัตรูที่ถูกมอง ประหนึ่งกำลังเผชิญหน้าในการปรากฏกายเป็นครั้งแรกฉันนั้น ด้วยทักษะในการหยอกล้อ จึงแย้มสรวล เปล่งวาจาไพเราะเสนาะโสต วางพระบาทที่ทาน้ำสีแดง แล้วทรงกระทำสิ่งทั้งปวงเหมือนเป็นสิ่งเล็กน้อย ขอพระองค์จงคุ้มครองพวกท่าน[255]

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

[254] **mahākāla** “พระกาลผู้ยิ่งใหญ่” เป็นชื่อข้ารับใช้พระศิวะหรือเป็นชื่อพระศิวะก็ได้

[255] **paśupati** แปลว่า “เจ้าแห่งปศุสัตว์” หมายถึงนามฉายาของพระศิวะหรือในที่นี้หมายถึงมหิษาสูรก็ได้

āhantuṃ nīyamānā bharavidhurabhujasraṃsamānobhayāṃsaṃ

kaṃsenaināṃsi sā vo haratu hariyaśorakṣaṇāya **kṣamā**pi /

prākprāṇānasya nāsyadgaganamudapatadgocaraṃ yā śilāyāḥ

saṃprāpyāgāmivindhyācalaśikharaśilāvāsayogodyateva //45//

พระนางกษมาผู้สามารถทรงถูกกังสะอุ้มไปทำร้าย ไหล่ทั้งสองข้างของกังสะทรุดลงด้วยแขนทนรับน้ำหนักไม่ไหว ทรงอดทนเพื่อรักษาเกียรติยศของพระหริ จึงไม่สังหารชีวิตของกังสะในคราวแรก เมื่อไปถึงที่ก้อนหินตั้งอยู่ เสมือนทรงเตรียมพร้อมสำหรับประกอบโยคะคือการอยู่บนก้อนหินบนยอดเขาวินธัยในอนาคต แล้วทรงทะยานขึ้นสู่ท้องฟ้า ขอพระนางจงนำไปซึ่งบาปเคราะห์ของพวกท่าน[256]

sāmnā nāmnāyayonerdhṛtimakṛta harernāpi cakreṇa bhedāt

sendrasyairāvaṇasyāpyupari kaluṣitaḥ kevalaṃ dānavṛṣṭyā /

dānto daṇḍena mṛtyorna ca viphalayathoktābhyupāyo hato 'rir

yenopāyaḥ sa pādaḥ sukhayatu bhavataḥ pañcamaścaṇḍikāyāḥ //46//

ศัตรูนั้นไม่ยินดีด้วยการประนีประนอม (/สามเวท) ของพระพรหม แม้พระหริเอาจักรเข้าทำลายมันก็ไม่สาแก่ใจ แม้การโปรยปรายน้ำมันจากขมังช้างเอราวัณ มันเลอะเทอะแล้วก็ยังไม่พอใจ มันถูกทรมานด้วยไม้เท้ายมทัณฑ์ของมัจจุราช ก็ยังไม่พอใจ มันผู้ซึ่งอุบายที่กล่าวไปแล้วนั้นไม่ได้ผลกลับถูกสังหารด้วยพระบาทใด ขอพระบาทของพระนางจัณฑิกาอันเป็นอุบายประการที่ห้านั้นจงอำนวยความสุขแก่ท่าน[257]

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

[256] **kṣamā** แปลว่า “อดทน” “สามารถ, เชี่ยวชาญ” หรือ “กษมา” นามฉายาของพระนางทุรคา ก็ได้

[257] **sāman** แปลว่า “สามเวท” หรือ “การประนีประนอม, การไกล่เกลี่ย” ก็ได้

śṛṅge paśyordhvadṛṣṭyādhikataram**atanuḥ** sanna puṣpāyudho ऽsmi

vyālāsaṅge ऽpi nityaṃ na bhavati bhavato bhīrnayajño ऽsmi yena /

tvaṃ muñcoccaih pināKinpunarapi viśikhaṃ dānavānāṃ **puro** ऽhaṃ

pāyātsotprāsamevaṃ hasitaharamumā mṛdnatī dānavaṃ vaḥ //62//

“จงพินิจดูเขาทั้งสองของข้าอย่างละเอียดด้วยดวงเนตรที่สามเถิด ข้ามีร่างใหญ่ และมิใช่พระอนงค์ผู้มีดอกไม้เป็นอาวุธ ข้าย่อมไม่กลัวงูของท่าน เพราะข้าฉลาดวางแผน ดูก่อนพระผู้ทรงศรปินากะ พระองค์จงแผลงศรอย่างแรงมาอีกครั้งเถิด เพราะข้าคือเมืองของ (/อยู่ข้างหน้า) เหล่าทานพ” ขอพระนางอุมาผู้บดขยี้ทานพผู้โอ้อวดและเยาะเย้ยพระหระเช่นนี้จงคุ้มครองพวกท่าน[258]

nandīśotsāryamāṇāpasṛtisamanamannākilokaṃ nuvatyā

napturhastena hastaṃ tadanugatagateḥ ṣaṇmukhasyāvalambya /

jāmāturmātṛmadhyopagamaparihṛte darśane śarma diśyān

nedīyaccumbyamānā mahiṣavadhamahe menayā mūrdhnyumā vaḥ //63//

ในพิธีเฉลิมฉลองการสังหารมหิษาสูร พระนางอุมาผู้ได้จุมพิตจากนางเมนาที่พระเศียรซึ่งสายพระเนตรถูกหันเหไปด้วยพระชามาดาเข้ามาแทรกกลางพระมารดา นางจูงหัตถ์ของสกันทกุมารผู้มีหกหน้าซึ่งเดินตามมา แล้วทักทายร้องเรียกชาวสวรรค์ผู้น้อมไหว้พร้อมกับหลีกไปเพราะโคนันทิผู้ยิ่งใหญ่ (/พระศิวะ) ขอพระนางอุมาองค์นั้นจงบันดาลความสุขแก่พวกท่าน[259]

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

[258] atanu แปลว่า “ไม่เล็ก, ใหญ่โต” “ไม่มีร่าง” หรือ “พระกามเทพ, พระอนงค์” ก็ได้ puro แปลว่า “อยู่ข้างหน้า” หรือ “เมือง” ก็ได้

[259] nandīśa แปลว่า “โคนันทิผู้ยิ่งใหญ่” หรือ “ผู้เป็นใหญ่แห่งโคนันทิ” หมายถึงพระศิวะ ก็ได้

cakraṃ śaureḥ pratīpaṃ pratihatamagamatprāgdyudhāmnāṃ tu paścād

āpaccāpaṃ balārerna paramagunatāṃ pūstrayaploṣiṇo ˈpi /

śaktyālaṃ māṃ vijetuṃ na jagadapi śiśau ṣaṇmukhe kā katheti

nyakkurvannākilokaṃ ripuravadhi yayā sāvatātpārvatī vaḥ //65//

“จักรของพระวิษณุมาข้างหลังแล้วถูกทำลายก่อน ส่วนกองทัพของทวยเทพก็ถูกทำลายในภายหลัง ธนูของพระอินทร์ไม่ดีพอ แม้ธนูของพระศิวะก็ไม่มีคุณลักษณะที่ดี โลกจึงไม่อาจเอาชนะข้าได้ด้วยความสามารถ (/ด้วยหอก) เรื่องเล่าเกี่ยวกับเด็กหกหน้าคืออะไรหรือ” ศัตรูเยาะเย้ยเทวดาเช่นนี้แล้วถูกพระนางองค์ใดสังหาร ขอพระนางปารวตีองค์นั้นจงคุ้มครองพวกท่าน[260]

viśrāmyanti śramārtā iva tapanabhṛtaḥ saptayaḥ sapta yasmin

suptāḥ saptāpi lokāḥ sthitimuṣi mahiṣe yāminīdhāmni yatra /

dhārāṇāṃ raudhirīṇāmaruṇimani nabhaḥsāndra**saṃdhyāṃ** dadhānas

tasya dhvaṃsātsutādreraparadinapatiḥ pātu vaḥ **pāda**pātaiḥ //68//

มหิษาสูรผู้ทำลายโลกมีรูปลักษณ์ดุจรัตติกาลอยู่ในที่ใด ในที่นั้นม้าเจ็ดตัวของพระอาทิตย์ก็หยุดวิ่งประดุจทุกข์ทรมานจากความเหนื่อย แม้โลกทั้งเจ็ดก็หลับใหล เนื่องจากลำธารโลหิตมีสีแดงจากการสังหารอสูรตนนั้นด้วยการกระทืบหลายครั้ง ธิดาแห่งขุนเขาผู้กำหนดให้นางสนธยาอยู่ทั่วท้องฟ้าจึงเป็นดั่งดวงอาทิตย์อีกดวงผู้ทำให้เวลาสนธยาปรากฏเต็มท้องฟ้าจากการทำลายความมืดนั้นด้วยการสาดรังสี ขอธิดาองค์นั้นจงคุ้มครองพวกท่าน[261]

Chulalongkorn University

[260] cakra แปลว่า “จักร” หรือ “กองทัพ” ก็ได้

[261] saṃdhyā แปลว่า “เวลาสนธยา” หรือ “นางสนธยา” ชายาของพระศิวะอีกองค์หนึ่ง ก็ได้ pāda แปลว่า “เท้า” หรือ “รังสี” ก็ได้

devārerdānavārerdrutamiha mahiṣacchadmanaḥ padmasadmā

vidrātīty**atra** citraṃ tava kimiti bhavannābhijāto yataḥ saḥ /

nābhīto ˈbhūtsvayaṃbhūriva samarabhuvi tvaṃ tu yadvismitāsmīty

uktvā tadvismitaṃ vaḥ smararipumahiṣīvikrame ˈvyājjayāyāḥ //69//

“ข้าแต่พระศิวะ พระพรหมรีบวิ่งหนีจากอสูรผู้แปลงเป็นควายในที่นี้ฉะนี้แล้ว ในเรื่องนี้พระองค์ประหลาดพระทัยหรือไม่ เพราะพระพรหมทรงถือกำเนิดจากพระนาภีของพระวิษณุ (ยังมีความกลัว) ส่วนพระองค์ผู้ประหนึ่งเป็นเองก็มิใช่ว่าไม่กลัวในสนามรบ ข้าจึงประหลาดใจ” ขอความประหลาดใจของนางชยาในความกล้าหาญของมเหสีของพระผู้เป็นศัตรูของพระกามเทพหลังจากทูลเช่นนั้นแล้วจงคุ้มครองพวกท่าน[262]

nistriṃśenocitaṃ te viśasanamurasaścaṇḍi karmāsya ghoraṃ

vrīḍāmasyopari tvaṃ kuru dṛḍhahṛdaye muñca śastrāṇyamūni /

itthaṃ daityaiḥ sadainyaṃ samadamapi suraistulyamevocyamānā

rudrāṇī dāruṇaṃ vo dravayatu duritaṃ dānavaṃ dārayantī //70//

พระนางรุทราณีเมื่อจะสังหารทานพ พวกแทตย์ก็กล่าวด้วยความโศกเศร้าว่า “ดูก่อนพระนางจัณฑีผู้โหดร้าย การฉีกอกควายอันเป็นการกระทำที่โหดร้ายไม่เหมาะสมแก่พระองค์ ดูก่อนพระนางผู้ใจแข็งจงทำความอับอายบนควายตัวนั้นเถิด จงทิ้งอาวุธเหล่านั้นเสียเถิด” เช่นเดียวกับที่พวกเทวดากล่าวด้วยความหรรษาเช่นนี้ว่า “ข้าแต่พระนางจัณฑี การฉีกอกควายด้วยดาบอันเป็นการกระทำโหดร้ายนั้นเหมาะสมแก่พระองค์แล้ว ข้าแต่พระผู้ใจเด็ดเดี่ยว จงกระทำให้มันอับอาย จงซัดอาวุธเหล่านั้นเถิด” ขอพระองค์จงขจัดความทุกข์อันโหดร้ายทารุณแก่พวกท่าน[263]

---

[262] atra แปลว่า “ที่นี่” หรือ เป็นนามฉายาของพระศิวะ ก็ได้

[263] nistriṃśenocita แปลได้ 2 แบบ แบบแรกตัดสนธิได้เป็น nistriṃśena ucita “เหมาะสมด้วยการตัด” ส่วนอีกแบบหนึ่งตัดสนธิได้เป็น nistriṃśe na ucita “ไม่เหมาะสมในการตัด”

brahmā yogaikatāno virahabhavabhayāddhūrjaṭiḥ strīkṛtātmā

vakṣaḥ śaurerviśālaṃ praṇayakṛtapadā padmavāsādhiśete /

yuddha**kṣamām**evamete vijahatu dhigimaṃ yastyajatyeṣa **śakro**

dṛptaṃ daityendramevaṃ sukhayatu samadā nighnatī pārvatī vaḥ //80//

“พระพรหมทรงคร่ำเคร่งในโยคะ พระศิวะทรงกลัวการพลัดพรากจึงทรงมีอาตมันสำเร็จแล้วด้วยสตรี พระลักษมีผู้สถิตอยู่ในความรักก็บรรทมอยู่บนพระอุระอันกว้างของพระวิษณุ เทพเหล่านั้นจงละทิ้งพระนางกษมาในการยุทธ์ อนิจจา ผู้ใดมีพลังอำนาจ (/เป็นพระอินทร์) ผู้นั้นก็ละทิ้งพระนางเช่นนั้น” ขอพระนางปารวตีผู้พิโรธอย่างบ้าคลั่ง ผู้สังหารจอมแทตย์ที่กล่าวยโสโอหังเช่นนั้น จงบันดาลความสุขแก่พวกท่าน[264]

bhadre sthāṇustavāṅghriḥ kṣatamahiṣaraṇavyājakaṇḍūtireṣa

trailokyakṣemadātā bhuvanabhayaharaḥ **śaṃkaro** 'to **haro** 'pi /

devānāṃ nāyike tvadguṇakṛtavacano 'to **mahādeva** eṣa

kelāvevaṃ smarārirhasati ripuvadhe yāṃ śivā pātu sā vaḥ //88//

“ยอดรัก เท้าของเจ้าคือเสา (/พระศิวะ) ที่ทำลายการก่อกวนที่ปรากฏในสงครามของมหิษาสูร ด้วยเหตุนี้เท้านั้นจึงสร้างความสุข (/เป็นพระศิวะศังกร) ซึ่งประทานความเกษมแก่สามโลก เป็นผู้ทำลาย (/เป็นพระหระ) ซึ่งขจัดความกลัวของชาวโลก ดูก่อนนายิกาแห่งทวยเทพ เนื่องจากมีถ้อยคำที่สำเร็จแล้วจากคุณความดีของเจ้า เท้านั้นจึงเป็นเทพผู้ยิ่งใหญ่ (/มหาเทพ)” พระผู้เป็นอริกับพระกามเทพทรงหยอกล้อพระนางองค์ใดในการเริงรักเนื่องด้วยการสังหารศัตรู ขอพระนางศิวาองค์นั้นจงคุ้มครองพวกท่าน[265]

---

[264] **śakra** แปลว่า “ผู้มีพลังอำนาจ” หรือ “ท้าวศักระ” นามฉายาของพระอินทร์ ก็ได้

[265] **śaṃkara** แปลว่า “ทำให้เกิดความสุข” หรือ “พระศังกร” นามฉายาของพระศิวะ ก็ได้ **hara** แปลว่า “ผู้ทำลาย” หรือ “พระหระ” นามฉายาของพระศิวะ ก็ได้ **mahādeva** แปลว่า “เทพผู้ยิ่งใหญ่” หรือ “มหาเทพ” นามฉายาของพระศิวะ ก็ได้

piṃṣañchailendrakalpaṃ mahiṣamatigururbhagnagīrvāṇagarvaṃ

śaṃbhorjāto laghīyāñchramarahitavapurdūramabhyūhyapātaḥ /

vāmo devāripṛṣṭhe kanakagirisadāṃ kṣemakāro ṅghripadmo

yasyā durvāra evaṃ vividhaguṇagatiḥ sāvatādambikā vaḥ //93//

บัวบาทข้างซ้ายของพระนางองค์ใดต้านทานได้ยาก มียางก้าวที่ประกอบด้วยคุณสมบัติหลายประการ หนักยิ่ง(แต่)งดงามเพราะปราศจากความเหน็ดเหนื่อย มีการเตะที่อนุมานไปได้ไกล ว่องไวกว่าพระศิวะ อยู่ด้านหลังของอสูร เมื่อได้สังหารมหิษาสูรผู้ประหนึ่งจอมเขาที่ทำลายศักดิ์ศรีของทวยเทพไปแล้ว จึงสร้างความเกษมแก่เทวดาทั้งหลายฉะนี้ ขอพระนางอัมพิกาองค์นั้นจงคุ้มครองพวกท่าน[266]

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

[266] **vāma** แปลว่า “ข้างซ้าย” หรือ “เป็นปฏิปักษ์” ก็ได้

4) การวางคำกริยาไว้ข้างหน้าบาท

4.1) กริยาอาขยาต

ก) กาทัมพรี

jayanti bāṇāsuramaulilālitā
daśāsyacūḍāmaṇicakracumbinaḥ /
surāsurādhīśaśikhāntaśāyino
bhavacchidastryambakapādapāṃśavaḥ //2//

jayatyupendraḥ sa cakāra dūrato
bibhitsayā yaḥ kṣaṇalabdhalakṣayā /
dṛśaiva kopāruṇayā riporuraḥ
svayaṃ bhayādbhinnamivāsrapāṭalam //3//

namāmi bharvoścaraṇāmbujadvayaṃ
saśekharairmaukharibhiḥ kṛtārcanam /
samastasāmantakirīṭavedikā-
viṭaṅkapīṭholluṭitāruṇāṅguli //4//

kaṭu kvaṇanto maladāyakāḥ khalās
tudantyalaṃ bandhanaśṛṅkhalā iva /
manastu sādhudhvanibhiḥ pade pade
haranti santo maṇinūpurā iva //6//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

sphuratkalālāpavilāsakomalā

karoti rāgaṃ hṛdi kautukādikam /

rasena śayyāṃ svayamabhyupāgatā

kathā janasyābhinavā vadhūriva //8//

haranti kaṃ nojjvaladīpakopamair

navaiḥ padārthairupapāditāḥ kathāḥ /

nirantaraśleṣaghanāḥ sujātayo

mahāsrajaścampakakuḍmalairiva //9//

babhūva vātsyāyanavaṃśasaṃbhavo

dvijo jagadgītaguṇo 'graṇīḥ satām /

anekaguptārcitapādapaṅkajaḥ

kuberanāmāṃśa iva svayaṃbhuvaḥ //10//

uvāsa yasya śrutiśāntakalmaṣe

sadā puroḍāśapavitritādhare /

sarasvatī somakaṣāyitodare

samastaśāstrasmṛtibandhure mukhe //11//

jagurgṛhe 'bhyastasamastavāṅmayaiḥ

sasārikaiḥ pañjaravartibhiḥ śukaiḥ /

nigṛhyamāṇā baṭavaḥ pade pade

yajūṃṣi sāmāni ca yasya śaṅkitāḥ //12//

hiraṇyagarbho bhuvanāṇḍakādiva

kṣapākaraḥ kṣīramahārṇavādiva /

abhūtsuparṇo vinatodarādiva

dvijanmanāmarthapatiḥ patistataḥ //13//

vivṛṇvato yasya visāri vāṅmayaṃ

dine dine śiṣyagaṇā navā navāḥ /

uṣaḥsu lagnāḥ śravaṇe ʻdhikāṃ śriyaṃ

pracakrire candanapallavā iva //14//

sa citrabhānuṃ tanayaṃ mahātmānāṃ

sutottamānāṃ śrutiśāstraśālinām /

avāpa madhye sphaṭikopalāmalaṃ

krameṇa kailāsamiva kṣamābhṛtām //16//

diśāmalīkālakabhaṅgatāṃ gatas

trayīvadhūkarṇatamālapallavaḥ /

cakāra yasyādhvaradhūmasaṃcayo

malīmasaḥ śuklataraṃ nijaṃ yasaḥ //18//

stanayugamaśrusnātaṃ samīpataravarti hṛdayaśokāgneḥ /

carati vimuktāhāraṃ vratamiva bhavato ripustrīnām //1.1//

ข) หรรษจริต

namaḥ sarvavide tasmai vyāsāya kavivedhase /

cakre puṇyaṃ sarasvatyā yo varṣamiva bhāratam //1.3//

santi śvāna ivāsaṃkhyā jātibhājo gṛhe gṛhe /

utpādakā na bahavaḥ kavayaḥ śarabhā iva //1.5//

tathāpi nṛpaterbhaktyā bhīto nirvahaṇākulaḥ /

karomyākhyāyikāmbhodhau jihvāplavanacāpalam // 1.19 //

jayati jvalatpratāpajvalanaprākārakṛtajagadrakṣaḥ /

sakalapraṇayimanorathasiddhiśrīparvato harṣaḥ // 1.21 //

taralayasi dṛśaṃ kimutsukāmakaluṣamānasavāsalālite /

avatara kalahaṃsi vāpikāṃ punarapi yāsyasi paṅkajālayam //1.22//

atigambhīre bhūpe kūpa iva janasya niravatārasya /

dadhati samīhitasiddhiṃ guṇavantaḥ pārthivā ghaṭakāḥ //2.1//

karikalabha vimuñca lolatāṃ **cara** vinayavratamānatānanaḥ /

mṛgapatinakhakoṭibhaṅguro gururupari kṣamate na te ṅkuśaḥ //2.5//

tadapi munigītamatipṛthu tadapi jagadvyāpi pāvanaṃ tadapi /

harṣacaritādabhinnaṃ **pratibhāti** hi me purāṇamidam //3.3//

yogaṃ svapne ʻpi necchanti **kurvate** na karagraham /

mahānto nāmamātreṇa **bhavanti** patayo bhuvaḥ //4.1//

sakalamahībhṛtkampakṛd**utpadyata** eka eva nṛpavaṃśe /

vipule ʻpi pṛthupratimo danta iva gaṇādhipasya mukhe //4.2//

aruṇa iva puraḥsaro raviṃ pavana ivātijavo jalāgamam /

śubhamaśubhamathāpi vā nṛṇāṃ **kathayati** pūrvanidarśanodayaḥ /4.4//

udvegamahāvarte **pātayati**payodharonnamanakāle /

saridiva taṭamanuvarṣaṃ vivardhamānā sutā pitaram //4.5//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

pātayati mahāpuruṣānsamameva bahūnanādareṇaiva /

parivartamāna ekaḥ kālaḥ śailānivānantaḥ //5.2//

vihaga kuru dṛḍhaṃ manaḥ svayaṃ **tyaja** śucamāssva vivekavartmani /

saha kamalasarojinīśriyā **śrayati** sumeruśiro virocanaḥ //5.4//

ค) จัณฑีศตกะ

datte darpātprahāre sapadi padabharotpiṣṭadehāvaśiṣṭāṃ
śliṣṭāṃ śṛṅgasya koṭiṃ mahiṣasuraripornūpuragranthisīmni /
muṣyādvaḥ kalmaṣāṇi vyatikaraviratāvādadānaḥ kumāro
mātuḥ prabhraṣṭalīlākuvalayakalikākarṇapūrādareṇa //5//

trailokyātaṅkaśāntyai praviśati vivaśe dhātari dhyānatandrīm
indrādayeṣu dravatsu draviṇapatipayaḥpālakālānaleṣu /
ye sparśenaiva piṣṭvā mahiṣamatiruṣaṃ trātavantastrilokīṃ
pāntu tvāṃ pañca caṇḍyāścaraṇanakhanibhenāpare lokapālāḥ
//9//

nākaukonāyakādyairdyuvasatibhirasiśyāmadhāmā dharitrīṃ
rundhanvardhiṣṇuvindhyācalacakitamanovṛttibhirvīkṣito yaḥ /
pādotpiṣṭaḥ sa yasyā mahiṣasuraripurnūpurāntāvalambī
lebhe lolendranīlopalaśakalatulāṃ stādumā sā śriye vaḥ //17//

deyādvo vāñchitāni cchalamayamahiṣotpeṣaroṣānuṣaṅgan
nītaḥ pātālakukṣiṃ hṛtabhuvanabhayo bhadrakālyāḥ sa pādaḥ /
yaḥ prādakṣiṇyakāṅkṣāvalayitavapuṣā vandyamāno muhūrtaṃ
śeṣeṇevendukāntopalaracitamahānūpurābhogalakṣmīḥ //22//

āstāṃ mugdhe ' rdhacandraḥ kṣipa surasaritaṃ yā sapatnī bhavatyāḥ

krīḍā dvābhyāṃ vimuñcāparamalamamunaikena me pāśakena /

śūlaṃ prāgeva lagnaṃ śirasi yadabalā yudhyase 'vyādvidagdhaṃ

sotprāsālāpapātairiti danujamumā nirdahantī dṛśā vaḥ //27//

gāhasva vyomamārgaṃ gatamahiṣabhayairbradhna viśrabdhamaśvaiḥ

śṛṅgābhyāṃ viśvakarmanghaṭayasi na navaṃ śārṅginaḥ śārṅgamanyat /

aibhī tvaṅniṣṭhureyaṃ bibhṛhi mṛdumimāmīśvaretyāttahāsā

gaurī vo 'vyātkṣatāriḥ svacaraṇagarimagrastagīrvāṇagarvā //29//

vajraṃ majño marutvānari harirurasaḥ śūlamīśaḥ śirasto

daṇḍaṃ tuṇḍātkṛtāntastvaritagatigadāmasthito 'rthādhināthaḥ /

prāpanyatpādapiṣṭe dviṣi mahiṣavapuṣyaṅgalagnāni bhūyo

'pyāyūṃsīvāyudhāni dyuvasataya iti stādumā sā śriye vaḥ //36//

daityo dordarpaśālī na hi mahiṣavapuḥ kalpanīyābhyupāyo

vāyo vārīśa viṣṇo vṛṣagamana vṛṣankiṃ viṣādo vṛthaiva /

badhnīta bradhnamiśrāḥ kavacamacakitāścitrabhāno dahārīn

evaṃ devāñjayokte jayati hatariporhrepitaṃ haimavatyāḥ //38//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

nīte nirvyājadīrghāmaghavati maghavadvajralajjānidāne

nidrāṃ drāgeva devadviṣi muṣitaruṣaḥ saṃsmarantyāḥ svabhāvam /

devyā dṛgbhyastisṛbhyastraya iva galitā rāśayo raktatāyās

trāyantāṃ vastriśūlakṣatakuharabhuvo lohitāmbhaḥsamudrāḥ //40//

tuṅgāṃ śṛṅgāgrabhūmiṃ śritavati marutāṃ pretakāye nikāye

kuñjautsukyādviśatsu śrutikuharapuṭaṃ drākkakupkuñjareṣu /

smitvā vaḥ saṃhṛtāsordaśanarucikṛtākāṇḍakailāsabhāsaḥ

pāyātprṣṭhādhirūḍhe smaramuṣi mahiṣasyoccahāseva devī //50//

cakre cakrasya nāstryā na ca khalu paraśorna kṣuraprasya nāser

yadvakraṃ kaitavāviṣkṛtamahiṣatanau vidviṣatyājibhāji /

protātprāsena mūrdhnaḥ saghṛṇamabhimukhāyātayā kālarātryā

kalyāṇānyānanābjaṃ sṛjatu tadasṛjo dhārayā vakritaṃ vaḥ //53//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

kṣipto ' yaṃ mandarādriḥ punarapi bhavatā veṣṭyatāṃ vāsuke 'bdhau

prīyāsvānena kiṃ te bisatanutanubhirbhakṣitaistārkṣya nāgaiḥ /

aṣṭābhirdiggajendraiḥ saha na harikarī karṣatīmaṃ hate vo

hrīmatyā haimavatyāstridaśaripupatau pāntviti vyāhṛtāni //59//

śṛṅge paśyordhvadṛṣṭyādhikataramatanuḥ sanna puṣpāyudho ’smi

vyālāsaṅge ’pi nityaṃ na bhavati bhavato bhīrnayajño ’smi yena /

tvaṃ muñcoccaih pināķinpunarapi viśikhaṃ dānavānāṃ puro ’haṃ

pāyātsotprāsamevaṃ hasitaharamumā mṛdnatī dānavaṃ vaḥ //62//

viśrāmyanti śramārtā iva tapanabhṛtaḥ saptayaḥ sapta yasmin

suptāḥ saptāpi lokāḥ sthitimuṣi mahiṣe yāminīdhāmni yatra /

dhārāṇāṃ raudhirīṇāmaruṇimani nabhaḥsāndrasaṃdhyāṃ dadhānas

tasya dhvaṃsātsutādreraparadinapatiḥ pātu vaḥ pādapātaiḥ //68//

cakraṃ cakrāyudhasya kvaṇati nipatitaṃ romaṇi grāvaṇīva

sthāṇorbāṇaśca lebhe pratihatimuruṇā carmaṇā varmaṇeva /

yasyeti krodhagarbhaṃ hasitahariharā tasya gīrvāṇaśatroḥ

pāyātpādena mṛtyuṃ mahiṣatanubhṛtaḥ kurvatī pārvatī vaḥ //73//

gāḍhāvaṣṭambhapādaprabalabharanamatpūrvakāyordhvabhāgaṃ

daityaṃ saṃjātaśikṣaṃ janamahiṣamiva nyakkṛtāgryāṅgabhāgam /

ārūḍhā śūlapāṇiḥ kṛtavibudhabhayaṃ hantukāmaṃ sagarvaṃ

deyādvaścintitāni drutamahiṣavadhāvāptatuṣṭirbhavānī //79//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

bālo ऽdyāpīśajanmā samaramuḍupabhṛtpāṃsulīlāvilāsī

nāgāsyaḥ śātadantaḥ svatanukaramadādvihvalaḥ so ऽpi śāntaḥ /

dhigyāsi kveti duṣṭaṃ muditatanumudaṃ dānavaṃ sasphuroktaṃ

pāyādvaḥ śailaputrī mahiṣatanubhṛtaṃ nighnatī vāmapārṣṇyā //82//

yuktaṃ tāvadgajānāṃ pratidiśamayanaṃ yuddhabhūmerdigīśāṃ

hīyetāśāgajatvaṃ subhaṭaraṇakṛtāṃ karmaṇā dāruṇena /

yadyeṣa sthāṇusaṃjño bhayacakitadṛśā naśyatītyadbhutaṃ tad

darpādevaṃ hasantaṃ suraripumavatānnighnatī pārvatī vaḥ //100//

2. กริยากฤตที่ทำหน้าที่เสมือนกริยาอาขยาต

ก) หรรษจริต

mithyaivālikhitāṃ manorathaśatairniḥśeṣanaṣṭāṃ śriyāṃ

cintāsādhanakalpanākuladhiyāṃ bhūyo vane vidviṣām /

āyātaḥ kathamapyayaṃ smṛtipathaṃ śūnyībhavaccetasāṃ

nāgendraḥ sahate na mānasagatānāśāgajendrānapi //2.4//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ข) จัณฑีศตกะ

niṣṭhyūto 'ṅguṣṭhakoṭyā nakhaśikharahataḥ pārṣṇiniryātasāro
garbhe darbhāgrasūcīlaghuriva gaṇito nopasarpansamīpam /
nābhau vaktraṃ praviṣṭākṛtivikṛti yayā pādapātena kṛtvā
daityādhīśo vināśaṃ raṇabhuvi gamitaḥ sāstu devī śriye vaḥ //7//

jātā kiṃ te hare bhīrbhavati mahiṣato bhīravaśyaṃ harīṇām
adyendordvau kalaṅkau tyajati patirapāṃ dhairyamālokya candram /
vāyo kampyastvayānyo naya yama mahiṣādātmayugyaṃ yayārau
piṣṭe naṣṭaṃ jahāsa dyujanamiti jayā sāstu devī śriye vaḥ //15//

kṛtvedṛkkarma lajjājananamanaśane śakra māsūnvihāsīr
vitteśa sthāṇukaṇṭhe jahi gadamagadasyāyamevopayogaḥ /
jātaścakrinvicakro ditija iti surāṃstyaktahetīnbruvantyā
vrīḍāṃ vyāpāditārirjayati vijayayā nīyamānā bhavānī //21//

deyādvo vāñchitāni cchalamayamahiṣotpeṣaroṣānuṣaṅgan
nītaḥ pātālakukṣiṃ hṛtabhuvanabhayo bhadrakālyāḥ sa pādaḥ /
yaḥ prādakṣiṇyakāṅkṣāvalayitavapuṣā vandyamāno muhūrtaṃ
śeṣeṇevendukāntopalaracitamahānūpurābhogalakṣmīḥ //22//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

kṣipto bāṇaḥ kṛtaste trikavinatitato nirvalirmadhyadeśaḥ
prahrādo nūpurasya kṣataripuśirasaḥ pādapātairdiśo ʻgāt /
saṅgrāme saṃnatāṅgi vyathayasi mahiṣaṃ naikamanyānapi tvaṃ
ye yudhyante ʻtra naivetyavatu patiparīhāsahṛṣṭā śivā vaḥ //30//

sadyaḥ sādhitasādhyamuddhṛtavatī śūlaṃ śivā pātu vaḥ
pādaprāntaviṣakta eva mahiṣākāre suradveṣiṇi /
diṣṭyā deva vṛṣadhvajo yadi bhavāneṣāpi naḥ svāminī
saṃjātā mahiṣadhvajeti jayayā kelau kṛte ʻrdhasmitā //32//

nirvāṇaḥ kiṃ tvameko raṇaśirasi śikhiñśārṅgadhanvāpi vidhyaṃs
tatte dhairyaṃ kva yātaṃ jahihi jalapate dīnatāṃ tvaṃ na dīnaḥ /
śakto no śatrubhaṅge bhayapiśuna sunāsīra nāsīradhūlir
dhigyāsi kveti jalpanripuravadhi yayā pārvatī pātu sā vaḥ //34//

vṛddhokṣo na kṣamaste bhavatu bhava bhavadvāha eṣo ʻdhuneti
kṣiptaḥ pādena devaṃ prati jhaṭiti yayā kelikāntaṃ vihasya /
dantajyotsnāvitānairatanubhiratanurnyakkṛtārdhendubhābhir
gauro gaureva jātaḥ kṣaṇamiva mahiṣaḥ sāvatādambikā vaḥ //48//

naṣṭānaṣṭau gajendrānavata na vasavaḥ kiṃ diśo drāggṛhītāḥ
śārṅginsaṅgrāmayuktyā laghurasi gamitaḥ sādhu tārkṣyeṇa taikṣṇyam /
utkhātā netrapaṅktirna tava samarataḥ paśya naśyadbalaṃ svaṃ
svarnāthetyāttadarpaṃ vyasumasuramumā kurvatī trāyatāṃ vaḥ //57//

gaṅgāsaṃparkaduṣyatkamalavanasamuddhūtadhūlīvicitro
vāñchāsaṃpūrṇabhāvādadhikatararasaṃ tūrṇamāyānsamīpam /
kṣiptaḥ pādena dūraṃ vṛṣaga iva yayā vāmapādābhilāṣī
devāriḥ kaitavāviṣkṛtamahiṣavapuḥ sāvatādambikā vaḥ //75//

jvālādhārākarālaṃ dhvanitakṛtabhayaṃ yaṃ prabhettuṃ na śaktaṃ
cakraṃ viṣṇordṛdhāsri prativihatarayaṃ daityamālāvināśi /
kṣuṇṇastasyāsthisāro vibudharipupateḥ pādapātena yasyā
rudrāṇī pātu sā vaḥ praśamitasakalopaplavā nirvighātam //78//

gāḍhāvaṣṭambhapādaprabalabharanamatpūrvakāyordhvabhāgaṃ
daityaṃ saṃjātaśikṣaṃ janamahiṣamiva nyakkṛtāgryāṅgabhāgam /
ārūḍhā śūlapāṇiḥ kṛtavibudhabhayaṃ hantukāmaṃ sagarvaṃ
deyādvaścintitāni drutamahiṣavadhāvāptatuṣṭirbhavānī //79//

khaḍgaṃ khaṭvāṅgayuktaṃ yuvatirapi vibho te śarīrārdhalīnā
hāsyaṃ prāgeva labdhaṃ surajanasamitau duṣkṛtena tvayaivam /
jātā bhūyo ˙pi lajjā raṇata iyamalaṃ hāsyatā śūlabhartar
darpādevaṃ hasantaṃ bhavamasuramumā nighnatī trāyatāṃ vaḥ //91//

mārgaṃ śītāṃśubhājāṃ sarabhasamalaghuṃ hantumudyansurāriṃ
netrairudvṛttatāraiḥ sacakitamamarairunmukhairvīkṣyamānaḥ /
yasyā vāmo mahīyānmuditasuramanā prāṇahṛtpādapadmaḥ
prāptastanmūrdhasīmāṃ sukhayatu bhavataḥ sā bhavānī hatāriḥ //94//

ภาคผนวก ข
ตัวบทที่ใช้ในการศึกษา

1. กาทัมพรี

1.) ร้อยกรองเกริ่นนำเรื่อง

rajojuṣe janmani sattvavṛttaye
sthitau prajānāṃ pralaye tamaḥspṛśe /
ajāya sargasthitināśahetave
trayīmayāya triguṇātmane namaḥ //1//

ขอน้อมนมัสการแด่พระพรหมซึ่งไม่มีผู้ใดให้กำเนิด
ทรงเป็นเหตุแห่งการสร้าง การดำรงอยู่ และการทำลาย
ทรงประกอบด้วยคัมภีร์ไตรเพท และทรงมีคุณะทั้งสามในอาตมัน
คือ มีรชัสในการสร้างสิ่งมีชีวิต มีสัตตวะเป็นธรรมชาติในการดำรงอยู่
และเกี่ยวข้องกับตมัสในการทำลายล้าง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

jayanti bāṇāsuramaulilālitā

daśāsyacūḍāmaṇicakracumbinaḥ /

surāsurādhīśaśikhāntaśāyino

bhavacchidastryambakapādapāṃśavaḥ //2//

ละอองธุลี ณ พระบาทแห่งพระตรีเนตรซึ่งงดงามอยู่บนเศียรของอสูรพาณะ[267]
สัมผัสวงรอบของจุฬามณี[268] ของราวณะอย่างใกล้ชิด
ค้างอยู่บนยอดมวยเกศาของจอมเทพและอสูร
และตัดทำลายภพชาติ ย่อมมีชัยชนะ

jayatyupendraḥ sa cakāra dūrato

bibhitsayā yaḥ kṣaṇalabdhalakṣayā /

dṛśaiva kopāruṇayā riporuraḥ

svayaṃ bhayādbhinnamivāsrapāṭalam //3//

อนุชาของพระอินทร์ [พระวิษณุ/นรสิงห์]
ผู้ทำให้อกของศัตรูมีสีแดงระเรื่อดั่งเลือดด้วยดวงเนตร
ที่แดงก่ำเพราะความพิโรธมาแต่ไกลนั้นย่อมมีชัยชนะ
เนตรนั้นปรารถนาจะทำลายศัตรูจึงเล็งเหยื่ออยู่ชั่วขณะ
ประหนึ่งว่าจะทำให้อกนั้นแตกทำลายไปเนื่องจากความหวาดกลัวของศัตรูนั้นเอง

---

[267] **bāṇāsura** ยังมีมติไม่ตรงกันอยู่ โดยทั่วไปแปลว่า “อสูรพาณะ” ซึ่งเป็นอสูรตนหนึ่งที่รบกับพระกฤษณะในหริวงศ์ อสูรตนนี้บูชาพระศิวะ อรรถกถากาทัมพรีบางฉบับมองว่าคำนี้แปลได้อีกอย่างว่า “ผู้ให้ปราณแก่พาณะ” ซึ่งหมายถึงบรรพบุรุษของพาณะ เป็นสมาสจากคำว่า **bāṇa** แปลว่าพาณะ + **asu** แปลว่าปราณ หรือชีวิต + **ra** จากธาตุ **rai** แปลว่าให้ เนื่องจากคำประพันธ์บทนี้มุ่งนมัสการพระศิวะ อรรถกถาจารย์จึงมองว่าพาณะอาจใช้คำว่า “พาณะ” เพื่อสื่อถึงตัวของพาณะเอง เพราะทั้งพาณะที่เป็นกวีและพาณะที่เป็นอสูรต่างก็นับถือพระศิวะเช่นกัน (Kale, 1968: [2]) อย่างไรก็ตามสำนวนแปลกาทัมพรีของผู้แปลชาวตะวันตกส่วนใหญ่ไม่เก็บความหมายนี้ไว้ (Ridding, 1896: 1; Smith, 2009: 3)

[268] คำว่า “จุฬามณี” ในที่นี้ ผู้ศึกษาแปลทับศัพท์จากคำว่า “**cūḍāmaṇi**” ในตัวบทข้างต้น ตามความเข้าใจของชาวฮินดู จูฑามณีหรือจุฬามณีหมายถึงอัญมณีประดับมงกุฎ ในขณะที่คนไทยส่วนใหญ่คุ้นเคยกับเจดีย์จุฬามณีที่อยู่บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ตามความเชื่อของพุทธศาสนา ในที่นี้ใช้ตามความหมายของฮินดู

namāmi bharvoścaraṇāmbujadvayaṃ

saśekharairmaukharibhiḥ kṛtārcanam /

samastasāmantakirīṭavedikā-

viṭaṅkapīṭholluṭitāruṇāṅguli //4//

ข้าน้อมไหว้บัวบาททั้งคู่ของภรรวุ[269] ซึ่งพวกกษัตริย์เมาขริ[270]
ผู้สวมมงกุฎกระทำการบูชา ภรรวุมีนิ้วเท้าสีแดงเรืองรอง
อยู่บนที่นั่งสูงสุดบนแท่นบูชาบวงสรวงอันมีเทริดของบรรดาสามนตราชมารวมกัน

akāraṇāviṣkṛtavairadāruṇād

asajjanātkasya bhayaṃ na jāyate /

viṣaṃ mahāheriva yasya durvacaḥ

suduḥsahaṃ saṃnihitaṃ sadā mukhe //5//

ใครหรือจะไม่กลัวคนชั่วผู้โหดร้ายที่แสดงความเป็นปรปักษ์โดยไม่มีสาเหตุ
มีวาจาชั่วที่ทนได้ยากติดอยู่ที่ปากตลอดเวลาดุจพิษงูใหญ่

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

[269] ชื่อนี้สะกดต่างกันออกไปในแต่ละฉบับว่า bharścu bhartsu bhatsu bhaścu bharcu และ bharvu คำนี้ไม่ทราบว่าหมายถึงใคร อรรถกถากาทัมพรีของภานุจันทร์และสิทธจันทร์กล่าวว่าหมายถึงครูของพาณะคนหนึ่ง (Tubb, 2014: 347) น่าสังเกตว่าไม่ปรากฏชื่อภรรวุในบทนำเรื่องหรรษจริตแต่อย่างใด (Ridding, 1896: 1; Smith, 2009: 513) ไม่ว่าภรรวุจะเป็นครูคนหนึ่งของพาณะหรือไม่ก็ตาม จะเห็นได้ว่า ภรรวุคงเป็นพราหมณ์ผู้ใหญ่คนหนึ่งที่พาณะเคารพ หรืออาจมีตำแหน่งเป็นหัวหน้าพราหมณ์หรือเป็นพราหมณ์ผู้ประกอบพิธีในวังของพระเจ้าหรรษะก็ได้

[270] ชื่อวงศ์กษัตริย์ เป็นญาติของพระเจ้าหรรษะ

kaṭu kvaṇanto maladāyakāḥ khalās

tudantyalaṃ bandhanaśṛṅkhalā iva /

manastu sādhudhvanibhiḥ pade pade

haranti santo maṇinūpurā iva //6//

คนชั่วที่ชอบตำหนิผู้อื่น กล่าววาจารุนแรง สามารถทำอันตรายได้
เหมือนโซ่ตรวนที่ส่งเสียงไม่ไพเราะและทำให้เปื้อนสนิม
ส่วนสัตบุรุษย่อมโน้มน้าวใจเราได้ด้วยเสียงอันไพเราะในทุกถ้อยคำ
เหมือนกำไลข้อเท้าแก้วที่โน้มน้าวใจเราได้ด้วยเสียงไพเราะในทุกย่างก้าว

subhāṣitaṃ hāri viśatyadho galān

na durjanasyārkariporivāmṛtam /

tadeva dhatte hṛdayena sajjano

harirmahāratnamivātinirmalam //7//

ถ้อยคำงดงามที่กล่าวไว้ดีแล้วย่อมไม่ลงไปต่ำกว่าคอของคนชั่ว
ประดุจน้ำอมฤตย่อมไม่ลงไปถึงคอของราหู
ส่วนคนดีย่อมยึดถือคำที่ดีนั้นไว้ด้วยหัวใจ
ดุจพระหริสวมมหารัตนะไร้มลทินไว้แนบพระหทัย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

sphuratkalālāpavilāsakomalā

karoti rāgaṃ hṛdi kautukādikam /

rasena śayyāṃ svayamabhyupāgatā

kathā janasyābhinavā vadhūriva //8//

กถาอันแปลกใหม่ อ่อนหวานงดงามด้วยถ้อยคำไพเราะ
มลังเมลือง และที่บรรลุถึงความเป็นวรรณคดีด้วยรสได้เองนั้น
ย่อมสร้างความรู้สึกเป็นต้นว่าความอยากรู้อยากเห็นในใจของผู้คน
ดุจคนที่เป็นเจ้าสาวมาหมาด ๆ ผู้อ่อนหวานงดงามด้วยถ้อยคำไพเราะอย่างเห็นได้ชัด

มาถึงเตียงเองด้วยความรัก แล้วกระทำความรู้สึกเป็นต้นว่าความอยากรู้อยากเห็นในใจของสามี

haranti kaṃ nojjvaladīpakopamair

navaiḥ padārthairupapāditāḥ kathāḥ /

nirantaraśleṣaghanāḥ sujātayo

mahāsrajaścampakakuḍmalairiva //9//

กถาที่อุดมไปด้วยเศลษะอย่างต่อเนื่อง มีการพรรณนาธรรมชาติอย่างงดงาม และประพันธ์ขึ้นด้วยความหมายของคำที่แปลกใหม่ซึ่งมีอุปมา ทีปกะ และศฤงคารรส
ประดุจมาลัยพวงใหญ่ที่มีดอกมะลิงดงาม มีดอกไม้เรียงร้อยกันอย่างต่อเนื่อง ประดับด้วยสิ่งใหม่ ๆ คือ ช่อดอกจำปาอุปมาเหมือนเปลวเทียนที่ส่องสว่างนั้น จะไม่ดึงดูดใจผู้ใดเล่า

babhūva vātsyāyanavaṃśasaṃbhavo

dvijo jagadgītaguṇo ·graṇīḥ satām /

anekaguptārcitapādapaṅkajaḥ

kuberanāmāṃśa iva svayaṃbhuvaḥ //10//

พราหมณ์ผู้หนึ่งเกิดในตระกูลวาตสยายนะ
มีคุณความดีที่โลกซ้องสรรเสริญ เป็นหัวหน้าแห่งสัตบุรุษ
มีบัวบาทที่กษัตริย์คุปตะหลายพระองค์ต่างเคารพบูชา
เขานามว่า กุเพระ ผู้ประหนึ่งว่าแบ่งภาคมาจากพระพรหมสยมภู

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

uvāsa yasya śrutiśāntakalmaṣe

sadā puroḍāśapavitritādhare /

sarasvatī somakaṣāyitodare

samastaśāstrasmṛtibandhure mukhe //11//

พระสรัสวตีประทับอยู่ที่ปากของกุเพระตลอดเวลา
ปากนั้นมีบาปสงบไปแล้วด้วยคัมภีร์ศรุติ
มีริมฝีปากบริสุทธิ์ด้วยบทสวดสังเวย มีช่องปากแดงด้วยน้ำโสม
และงดงามด้วยคัมภีร์ศาสตร์และสมฤติทั้งปวง

jagurgṛhe ˙bhyastasamastavāṅmayaiḥ

sasārikaiḥ pañjaravartibhiḥ śukaiḥ /

nigṛhyamāṇā baṭavaḥ pade pade

yajūṃṣi sāmāni ca yasya śaṅkitāḥ //12//

ที่บ้านของกุเพระ นกแก้วกับนกสาลิกาวนเวียนอยู่ที่หน้าต่าง
จนมีความรู้เรื่องถ้อยคำทุกประการจากการท่องซ้ำไปซ้ำมา
พวกมันกำลังจับผิดเด็กผู้ชายหลายคนที่ยังจำไม่แม่นซึ่งขับยชุรเวทกับสามเวทอยู่

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

hiraṇyagarbho bhuvanāṇḍakādiva

kṣapākaraḥ kṣīramahārṇavādiva /

abhūtsuparṇo vinatodarādiva

dvijanmanāmarthapatiḥ patistataḥ //13//

อรรถปติผู้เป็นใหญ่ในบรรดาทวิชาติก็ถือกำเนิดจากเขา
เหมือนพระพรหมหิรัณยครรภ์ทรงเกิดจากไข่คือโลก
ดวงจันทร์เกิดจากเกษียรสมุทร
สุบรรณเกิดจากครรภ์ของนางวินตา

vivṛṇvato yasya visāri vāṅmayaṃ

dine dine śiṣyagaṇā navā navāḥ /

uṣaḥsu lagnāḥ śravaṇe ·dhikāṃ śriyaṃ

pracakrire candanapallavā iva //14//

ทุกวันยามเช้า กลุ่มลูกศิษย์คนใหม่ ๆ ของเขา
ซึ่งมีความตั้งใจและกำลังอรรถาธิบายความรู้เกี่ยวกับถ้อยคำให้กว้างขวางนั้น
ก็ทำให้สิริมงคลเพิ่มพูนยิ่งขึ้นที่หู
ประดุจหน่ออ่อนต้นจันทน์ที่เพิ่มพูนความงามยิ่งขึ้นในยามเช้า

vidhānasaṃpāditadānaśobhitaiḥ

sphuranmahāvīrasanāthamūrtibhiḥ /

makhairasaṃkhyairajayatsurālayaṃ

sukhena yo yūpakarairgajairiva //15//

อรรถปตินั้นพิชิตสรวงสวรรค์ได้โดยง่ายด้วยพิธีบูชาบวงสรวงหลายครั้ง
พิธีนั้นงดงามด้วยของถวายที่สำเร็จแล้วตามระเบียบแบบแผน
มีรูปปรากฏด้วยไฟพิธีอันมลังเมลือง และมีเสาในพิธีเป็นมือ
เสมือนว่าพิชิตสวรรค์นั้นได้ด้วยช้างนับไม่ถ้วนที่มีงวงประดุจเสาในพิธี
งดงามด้วยน้ำมันจากขมับช้างที่ได้จากอาหารช้าง และมีร่างกายที่นักรบผู้ยิ่งใหญ่
ป้องกันไว้

sa citrabhānuṃ tanayaṃ mahātmānāṃ

sutottamānāṃ śrutiśāstraśālinām /

avāpa madhye sphaṭikopalāmalaṃ

krameṇa kailāsamiva kṣamābhṛtām //16//

ลำดับต่อมา เขาได้จิตรภานุ บุตรผู้ไร้มลทินดุจแก้วผลึก
ท่ามกลางบุตรผู้เลิศทั้งหลายผู้มหาตมะ

ผู้เชี่ยวชาญคัมภีร์ศาสตร์และคัมภีร์ศรุติ
ประดุจภูเขาไกรลาสที่ไร้มลทินดุจแก้วผลึกท่ามกลางภูเขาทั้งหลาย

mahātmano yasya sudūranirgatāḥ
kalaṅkamuktendukalāmalatviṣaḥ /
dviṣanmanaḥ prāviviśuḥ kṛtāntarā
guṇā nṛsiṃhasya nakhāṅkurā iva //17//

คุณความดีของจิตรภานุผู้มหาตมะนั้นขจรขจายไปไกลยิ่ง
เรืองรองผ่องใสดุจพระจันทร์เสี้ยวที่ปราศมลทิน
แทงทะลุใจศัตรูประดุจคมเล็บของนรสิงห์

diśāmalīkālakabhaṅgatāṃ gatas
trayīvadhūkarṇatamālapallavaḥ /
cakāra yasyādhvaradhūmasaṃcayo
malīmasaḥ śuklataraṃ nijaṃ yasaḥ //18//

กลุ่มควันไฟจากพิธีบูชาบวงสรวงของเขา
กลายเป็นปอยผมขมวดบนหน้าผากของหญิงสาวคือทิศทั้งหลาย
เป็นช่อดอกหมากประดับหูของเจ้าสาวคือคัมภีร์ไตรเพท
แม้จะสกปรก แต่ก็ทำให้เกียรติยศของตนเองบริสุทธิ์ยิ่งขึ้น

sarasvatīpāṇisarojasaṃpuṭa-
pramṛṣṭahomaśramaśīkarāmbhasaḥ /
yaśo'ṃśuśuklīkṛtasaptaviṣṭapāt
tataḥ suto bāṇa iti vyajāyata //19//

บุตรนามว่า พาณะ ผู้เป็นเหงื่อ (lit. หยดน้ำแห่งความเหนื่อยยาก)
จากพิธีบูชาบวงสรวงซึ่งพระสรัสวตีใช้อุ้งพระหัตถ์ดุจดอกบัวเช็ดออกแล้ว
ได้ถือกำเนิดจากจิตรภานุผู้ทำให้โลกทั้งเจ็ดผ่องใสด้วยรัศมีแห่งเกียรติยศ

dvijena tenākṣatakaṇṭhakauṇṭhyayā

mahāmanomohamalīmasāndhayā /

alabdhavaidagdhyavilāsamugdhyā

dhiyā nibaddheyamatidvayī kathā //20//

กถาอันโดดเด่นเรื่องนี้ พราหมณ์ผู้นี้ [พาณะ] ร้อยกรองขึ้น
ด้วยปัญญาที่ไม่ชาญฉลาดในเสียงที่ต่อเนื่อง
มืดบอดและมีมลทินด้วยโมหะอันยิ่งใหญ่ในใจ
และโง่เขลาเนื่องจากยังไม่บรรลุความงามและความชำนาญ

2.) ร้อยกรองที่แทรกในเรื่อง

stanayugamaśrusnātaṃ samīpataravarti hṛdayaśokāgneḥ /

carati vimuktāhāraṃ vratamiva bhavato ripustrīnām //1.1//

ปทุมถันทั้งคู่ของบรรดาสตรีของศัตรูของพระองค์
ซึ่งอาบน้ำตา ปราศจากสร้อยไข่มุก และอยู่ใกล้ไฟโศกในหัวใจอย่างยิ่งนั้น
ก็ประหนึ่งกำลังบำเพ็ญพรตอดอาหารอยู่

dūraṃ muktālatayā bisasitayā vipralobhyamāno me /

haṃsa iva darśitāśo mānasajanmā tvayā nītaḥ //1.2//

ความรักที่มองเห็นความหวังของข้า
ถูกท่านชักจูงพาไปไกลด้วยสร้อยไข่มุกที่ขาวดั่งใยบัว
เสมือนหงส์ที่เกิดในทะเลสาบมานสะมองเห็นทิศทาง
แล้วถูกชักนำไปด้วยเถาลดาที่ดูราวกับไข่มุกที่ขาวดั่งใยบัวฉะนั้น

2. หรรษจริต

1.) ร้อยกรองตอนต้นอุจฉวาสะที่ 1

namastuṅgaśiraścumbicandracāmaracārave /

trailokyanagarārambhamūlastambhāya śambhave //1.1//

ข้าขอน้อมอภิวันท์แด่พระศัมภุ[271]
ผู้งดงามด้วยดวงจันทร์คือแส้จามรีมาสัมผัสพระเศียรที่มุ่นมวยสูงอย่างแผ่วเบา
ผู้ทรงเป็นเสาเอกเมื่อคราวแรกตั้งพระนครในสามโลก

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

harakaṇṭhagrahānandamīlitākṣī namāmyumām /

kālakūṭaviṣasparśajātamūrchāgamāmiva //1.2//

ข้าขอนมัสการพระนางอุมา
ผู้หลับพระเนตรพริ้มในยามอภิรมย์ด้วยการโอบกระหวัดพระศอแห่งพระหระ
ประหนึ่งว่าทรงสิ้นสติไม่สมประดีเนื่องจากสัมผัสพิษกาลกูฏ

[271] “ผู้มีใจกรุณา” (Monier-Williams, 2008: 1,055) เป็นนามฉายาของพระศิวะ

namaḥ sarvavide tasmai vyāsāya kavivedhase /

cakre puṇyaṃ sarasvatyā yo varṣamiva bhāratam //1.3//

ข้าขอน้อมไหว้ฤษีวยาสผู้เปรื่องปราดในหมู่กวี
ผู้รอบรู้ ผู้รจนามหาภารตะให้ศักดิ์สิทธิ์ด้วยวรรณศิลป์
ประดุจกระทำดินแดนภารตวรรษให้เป็นโพรงด้วยแม่น้ำสรัสวตี

prāyaḥ kukavayo loke rāgādhiṣṭhitadṛṣṭayaḥ /

kokilā iva jāyante vācālāḥ kāmakāriṇaḥ //1.4//

กวีที่ไม่ดีส่วนใหญ่ในโลกนี้มักมีปัญญาถูกครอบงำด้วยราคะ
คุยโวโอ้อวด และชอบทำอะไรตามอำเภอใจ
เหมือนนกโกกิลาที่มีสายตาเต็มไปด้วยสีแดง
ช่างเจรจา และทำอะไรตามความปรารถนา

santi śvāna ivāsaṃkhyā jātibhājo gṛhe gṛhe /

utpādakā na bahavaḥ kavayaḥ śarabhā iva //1.5//

กวีจำนวนมากที่หมกมุ่นในสวภาโวกติ[272] นั้น
ประดุจเหล่าสุนัขนับไม่ถ้วนที่อาศัยอยู่ในบ้านแต่ละหลัง ๆ
ต่างกับ (กวีจำนวนน้อย)[273] ที่มีพลังสร้างสรรค์เช่นตัวศรภะ[274]

---

[272] สวภาโวกติเป็นอรรถาลังการประเภทหนึ่ง หมายถึง “... การกล่าวถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งตามสภาพที่เป็นอยู่โดยธรรมชาติโดยไม่นำความรู้สึกของกวีเข้าไปแทรกมากนัก” (กุสุมา รักษมณี, 2549: 36) มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “ชาติ” (Monier-Williams, 2008: 418)

[273] เนื่องด้วยภาษาสันสกฤตมีวิภัตติปัจจัยซึ่งทำให้สามารถละภาคประธานหรือภาคแสดงได้ในบางกรณี การละเว้นภาคประธานในร้อยกรองบทนี้ทำให้ความหมายกำกวมได้ กล่าวคือ หากจะแปลให้สอดคล้องกับความตอนแรก ข้อความที่ละไว้ก็ควรเป็นกวีจำนวนน้อยหรือมีกวีไม่กี่คนที่จะมีพลังสร้างสรรค์ หรือผู้อ่านอาจใส่ชื่อพาณะในคำที่ละไว้ก็ย่อมได้เช่นกัน

[274] ศรภะ เป็นชื่อของสัตว์มหัศจรรย์ในจินตนาการของคนอินเดียโบราณ มีแปดขา ทรงพลังเหนือช้างและสิงโต มักอยู่ในภูเขาที่มีหิมะ (Monier-Williams, 2008: 1,057)

anyavarṇaparāvṛttyā bandhacihnanigūhanaiḥ /

anākhyātaḥ satāṃ madhye kaviścauro vibhāvyate //1.6//

กวีที่ไม่นับในท่ามกลางสัตบุรุษย่อมแสร้งแสดงตน
ด้วยการเปลี่ยนไปใช้คำอื่น และกลบทต่าง ๆ อำพราง
เหมือนโจรที่เปลี่ยนตนเองเป็นวรรณะอื่น และใช้เครื่องผูกต่าง ๆ มาอำพราง

śleṣaprāyamudīcyeṣu pratīcyeṣvarthamātrakam /

utprekṣā dākṣiṇātyeṣu gauḍeṣvakṣaraḍambaram // 1.7 //

การใช้เศลษะหลายครั้งปรากฏในภาคเหนือ
ความหมายปรากฏในภาคตะวันตกเท่านั้น
อุตเปรกษาปรากฏในภาคใต้
การใช้อักขระจำนวนมากปรากฏในแคว้นเคาฑะ

navo 'rtho jātiragrāmyā śleṣo 'kliṣṭaḥ sphuṭo rasaḥ /

vikaṭākṣarabandhaśca kṛtsnamekatra duṣkaram // 1.8 //

ความหมายใหม่ บทพรรณนาธรรมชาติที่ไม่ธรรมดาเกินไป
เศลษะที่เกลี้ยงเกลา รสที่ชัดเจน และการผูกอักษรที่ทรงพลัง
ทั้งหมดนี้ทำได้ยากในที่เดียวกัน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

kiṃ kavestasya kāvyena sarvavṛttāntagāminī /

katheva bhāratī yasya na vyāpnoti jagattrayam // 1.9 //

ผลงานการประพันธ์ของกวีผู้ใด
แม้ไปถึงที่สุดแห่งศิลปะการประพันธ์ทั้งปวง
แต่ไม่แพร่ไปในสามโลกเหมือนมหาภารตะซึ่งครอบคลุมเรื่องเล่าทั้งปวง
ผลงานของกวีผู้นั้นจะมีประโยชน์อะไร

ucchvāsānte 'pyakhinnāste yeṣāṃ vaktre sarasvatī /

kathamākhyāyikākārā na te vandyaḥ kavīśvarāḥ // 1.10 //

มหากวีทั้งหลายผู้ประพันธ์อาขยายิกา
ไม่เหน็ดเหนื่อยแม้ในที่สุดของลมหายใจ
และในคำประพันธ์ประเภทวักตระ
มีพระสรัสวตีประทับอยู่ที่ริมฝีปากจะไม่น่าเคารพได้อย่างไร

kavīnāmagaladdarpo nūnaṃ vāsavadattayā /

śaktyeva pāṇḍuputrāṇāṃ gatayā karṇagocaram // 1.11 //

ความหยิ่งทะนงของเหล่ากวีตอนนี้เสื่อมสูญไปเมื่อเรื่องวาสวทัตตามาเข้าช่องโสต
เสมือนหนึ่งความหยิ่งยโสของพวกปาณฑพสิ้นไป
เพราะหอกที่พระอินทร์ประทานให้นั้นมาอยู่ในเงื้อมมือของกรรณะ

padabandhojjvalo hārī kṛtavarṇakramasthitiḥ /

bhaṭṭārahariścandrasya gadyabandho nṛpāyate // 1.12 //

ร้อยแก้วของหริศจันทร์ผู้เจริญซึ่งเจิดจรัสด้วยการผูกคำ
โดดเด่น รักษาลำดับของตัวอักษร กลายเป็นราชาแล้ว

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

avināśinamagrāmyamakarotsātavāhanaḥ /

viśuddhajātibhiḥ kośaṃ ratnairiva subhāṣitaiḥ // 1.13 //

พระเจ้าสาตวาหนะทรงประพันธ์คาหาสัตตสอี
ที่ไม่เสื่อมสลายและไม่เป็นของดาษดื่น
ด้วยถ้อยคำที่งดงามและมีบทพรรณนาธรรมชาติอันเกลี้ยงเกลา
ประดุจสร้างท้องพระคลังด้วยรัตนชาติที่มีกำเนิดบริสุทธิ์

kīrtiḥ pravarasenasya prayātā kumudojjvalā /

sāgarasya paraṃ pāraṃ kapiseneva setunā // 1.14 //

เกียรติของกวีประวรเสนอันเรืองรองดุจดอกบัวกุมุทนั้น
ขจรขจายไปยังอีกฝั่งหนึ่งของสาครด้วยบทประพันธ์เสตุพันธุ
เสมือนกองทัพวานรที่ไปถึงอีกฝั่งหนึ่งของสาครได้ด้วยสะพาน

sūtradhārakṛtārambhairnāṭakairbahubhūmikaiḥ /

sapatākairyaśo lebhe bhāso devakulairiva // 1.15 //

ภาสะได้เกียรติยศด้วยละครนาฏกะหลายเรื่องที่มีบทกล่าวนำโดยสูตรธาระ
มีตัวละครจำนวนมาก และประกอบด้วยเหตุการณ์
เสมือนได้เกียรติยศด้วยเทวาลัยที่มีหลายชั้น และประดับด้วยธงประดาก

nirgatāsu na vā kasya kālidāsasya sūktiṣu /

prītirmadhurasāndrāsu mañjarīṣviva jāyate // 1.16 //

ความปีติของผู้ใดจะไม่เกิดขึ้นเมื่อถ้อยคำที่อ่อนหวานดุจช่อดอกไม้ของกาลิทาส
ปรากฏ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

samuddīpitakandarpā kṛtagaurīprasādhanā /

haralīleva no kasya vismayāya bṛhatkathā // 1.17 //

เรื่องพฤหัตกถาที่จุดไฟแห่งรัก
ดุจท่วงท่าแห่งพระหระที่กระตุ้นโดยพระกามเทพเพื่อให้ได้นางเคารี
จะไม่มีอยู่เพื่อความอัศจรรย์ใจของผู้ใดหรือ

āḍhyarājakṛtotsāhairhṛdayasthaiḥ smṛtairapi /

jihvāntaḥkṛṣyamāṇeva na kavitve pravartate // 1.18 //

ลิ้นของข้าประหนึ่งว่าถูกดึงกลับเข้าไปข้างใน
ไม่อาจสร้างงานประพันธ์ได้ (lit. ไม่เป็นไปเพื่อความเป็นกวี)
เพราะความพยายามที่อาฒยราช[275] ทำไว้ยังเป็นที่จดจำและสถิตอยู่ในใจ

tathāpi nṛpaterbhaktyā bhīto nirvahaṇākulaḥ /

karomyākhyāyikāmbhodhau jihvāplavanacāpalam // 1.19 //

แม้เช่นนั้น ด้วยความภักดีต่อพระราชา
ข้าผู้เกรงกลัว ผู้สับสนในตอนจบสมบูรณ์
ก็ยังกระทำการเคลื่อนไหวคือใช้ลิ้นว่ายไปในมหาสมุทรแห่งอาขยายิกา

sukhaprabodhalalitā suvarṇaghaṭanojjvalaiḥ /

śabdairākhyāyikā bhāti śayyeva pratipādakaiḥ // 1.20 //

อาขยายิกาก็เหมือนงานวรรณศิลป์
ที่อ่านสนุกและกระตุ้นให้เกิดความสุขด้วยคำศัพท์ที่ให้ไว้
ซึ่งพรายเพริศด้วยความสอดคล้องกันของตัวอักษรอันงดงาม
เสมือนหญิงช่างฉอเลาะที่งามน่ารักและทำให้เกิดความสุข
ด้วยถ้อยคำสำเนียงที่งามพริ้งพรายคล้องจองดุจทองคำ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

[275] กวีปรากฤตผู้เขียนอาขยายิกาเป็นภาษาปรากฤต ยังไม่พบต้นฉบับ ปราชญ์บางท่านกล่าวว่าหมายถึงพระเจ้าหรรษะเองอันเนื่องมาจากคำนี้แปลตามตัวอักษรได้ว่า “พระราชาผู้ร่ำรวย” ซึ่งน่าจะหมายถึงพระเจ้าหรรษะ นอกจากนี้เมื่อสังเกตลำดับของบุคคลที่พาณะกล่าวถึง พระเจ้าหรรษะอยู่ในลำดับสุดท้ายก่อนจะเริ่มเรื่องในลำดับต่อไป อาฒยราชก็อยู่ในลำดับสุดท้ายในบรรดากวีทั้งหลายด้วยเช่นกัน ความเห็นว่า “อาฒยราช” เป็นใครจึงยังไม่มีข้อยุติ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน Winternitz (2008: 51)

jayati jvalatpratāpajvalanaprākārakṛtajagadrakṣaḥ /

sakalapraṇayimanorathasiddhiśrīparvato harṣaḥ // 1.21 //

พระเจ้าหรรษะผู้ครองโลกที่เรืองเดชานุภาพดุจปราการส่องสว่าง
ผู้ทรงเป็นศรีบรรพตที่บันดาลความสำเร็จสมมโนรถแก่ผู้ร้องขอทั้งปวง
ย่อมมีชัยชนะ

2.) ร้อยกรองที่แทรกในอุจฉวาสะที่ 1

taralayasi dṛśaṃ kimutsukāmakaluṣamānasavāsalālite /

avatara kalahaṃsa vāpikāṃ punarapi yāsyasi paṅkajālayam //1.22//

หงส์เอ๋ย
เจ้าถูกเลี้ยงอยู่ในทะเลสาบมานสะอันใสสะอาด
เจ้าจะกลอกตาที่กังวลอยู่ทำไมเล่า จงลงสู่บ่อน้ำเถิด
ประเดี๋ยวก็จะกลับไปสู่ที่อยู่คือดอกบัวนั่นแล

3.) ร้อยกรองตอนต้นอุจฉวาสะที่ 2

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

atigambhīre bhūpe kūpa iva janasya niravatārasya /

dadhati samīhitasiddhiṃ guṇavantaḥ pārthivā ghaṭakāḥ //2.1//

เมื่อพระราชาเข้าถึงได้ยากยิ่งสำหรับคนที่ยังเข้าไม่ถึง
บรรดากษัตริย์ผู้ทรงคุณและชาญฉลาดย่อมปรารถนาจะสมหวัง
เหมือนคนที่เอื้อมลงไปไม่ถึงเพราะบ่อน้ำลึกเกินไปนั้น
หม้อดินที่มีคุณย่อมตั้งความสำเร็จในสิ่งที่ปรารถนาไว้ได้

rāgiṇi naline lakṣmīṃ divaso nidadhāti dinakaraprabhavām /

anapekṣitaguṇadoṣaḥ paropakāraḥ satāṃ vyasanam //2.2//

ยามกลางวันย่อมนำความงามที่ได้จากดวงอาทิตย์ใส่ลงไปในดอกบัวที่มีสีแดง
การอุปการะผู้อื่นโดยมิได้พิจารณาคุณและโทษย่อมเป็นหายนะของคนดีทั้งหลาย

4.) ร้อยกรองที่แทรกในอุจฉวาสะที่ 2

svecchopajātaviṣayo ˙pi na yāti vaktuṃ

dehīti mārgaṇaśataiśca dadāti duḥkham /

mohātsamākṣipati jīvanamapyakāṇḍe

kaṣṭaṃ manobhava iveśvaradurvidagdhaḥ //2.3//

อนิจจา ผู้ที่ไม่ฉลาดต่อเจ้านาย
ก็เหมือนพระกามเทพที่ถูกพระศิวะเผาผลาญ
แม้จะมีความสุขทางประสาทสัมผัสอันเกิดขึ้นตามความปรารถนาของตน
แต่ก็มิอาจกล่าวได้ว่า “ข้ามีตัวตน”
เขาย่อมเป็นทุกข์ด้วยการร้องขอนับร้อยอย่าง (/ด้วยลูกศรนับร้อยดอก)
และทอดทิ้งแม้การมีชีวิตด้วยความหลงโดยปราศจากสาเหตุ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

mithyaivālikhitāṃ manorathaśatairniḥśeṣanaṣṭāṃ śriyāṃ

cintāsādhanakalpanākuladhiyāṃ bhūyo vane vidviṣām /

āyātaḥ kathamapyayaṃ smṛtipathaṃ śūnyībhavaccetasāṃ

nāgendraḥ sahate na mānasagatānāśāgajendrānapi //2.4//

พญาช้างตนนี้ได้ความรุ่งเรืองที่หายไปหมดสิ้นซึ่งจารึกไว้ไม่ถูกต้อง
ด้วยความปรารถนานับร้อยประการของศัตรูในป่า
เขามีปัญญาสับสนกับการบันดาลให้สำเร็จเพียงด้วยการคิดจินตนาการเป็นส่วนใหญ่
เท่านั้น
เมื่อได้หนทางที่จะระลึกถึงความรู้ตัวที่กำลังจะหายไป

จึงไม่อดทนรอแม้ช้างประจำทิศที่ไปสู่ทะเลสาบมานสะ
(/ช้างที่มีความหวังเที่ยวไปตามอำเภอใจ)

karikalabha vimuñca lolatāṃ cara vinayavratamānatānanaḥ /

mṛgapatinakhakoṭibhaṅguro gururupari kṣamate na te 'ṅkuśaḥ //2.5//

เจ้าช้างน้อย
เจ้าก้มหน้าแล้วจงละทิ้งความกระสับกระส่าย
ทำตามคำสั่งเพื่อระเบียบวินัยด้วย
ขอสับช้างอันหนักที่โค้งงอดุจปลายเล็บสิงโตข้างบนนั้นไม่ทนเจ้าหรอกนะ

5.) ร้อยกรองตอนต้นอุจฉวาสะที่ 3

nijavarṣāhitasnehā bahubhaktajanānvitaḥ /

sukālā iva jāyante prajāpuṇyena bhūbhujaḥ //3.1//

พระเจ้าแผ่นดินผู้ถึงพร้อมด้วยชนผู้ภักดีเป็นจำนวนมาก
ผู้ให้ความรักแก่ดินแดนของตน (/ผู้เป็นความชุ่มชื้นที่ได้มาเองจากฝน)
ย่อมดำรงอยู่ด้วยบุญของประชาชน
ประหนึ่งฤดูกาลที่ดีที่เกิดขึ้นด้วยบุญของประชาราษฎร์
(/ประหนึ่งบรรพบุรุษที่อยู่ได้ด้วยบุญของลูกหลาน)

sādhūnāmupakartuṃ lakṣmīṃ draṣṭuṃ vihāyasā gantum /

na kutūhali kasya manaścaritaṃ ca mahātmanāṃ śrotum //3.2//

ใจที่กระตือรือร้นของผู้ใดเล่าจะไม่ถูกฝึกให้อุปการะคนดี
เห็นโชค ไปทางสวรรค์ และฟังผู้ยิ่งใหญ่

6.) ร้อยกรองที่แทรกในอุจฉวาสะที่ 3

tadapi munigītamatipṛthu tadapi jagadvyāpi pāvanaṃ tadapi /

harṣacaritādabhinnaṃ pratibhāti hi me purāṇamidam //3.3//

แม้วายุปุราณะจะขับร้องโดยมุนี
กว้างใหญ่ไพศาล (/ยิ่งใหญ่กว่าท้าวปฤถุ)
ครอบคลุมทั้งโลก และเกี่ยวกับพระพาย (/ศักดิ์สิทธิ์)
แต่สำหรับข้า ปุราณะนี้ไม่ต่างอะไรกับวีรกรรมของพระเจ้าหรรษะ

vaṃśānugamavivādi sphuṭakaraṇaṃ bharatamārgabhajanaguru /

śrīkaṇṭhaviniryātaṃ gītamidaṃ harṣarājyamiva //3.4//

ความเป็นราชาของพระเจ้าหรรษะนี้เปรียบประดุจเพลงขับ
ที่สืบทอดจากครอบครัวสู่ครอบครัว (/ร้องลำลองกับขลุ่ย)
ไม่มีใครโต้แย้ง กระจ่างชัดเจน
หนักแน่นด้วยความเคารพต่อหนทางของท้าวภรตะ (/พระภรตมุนี)
ออกมาจากคออันประเสริฐ (/ดินแดนศรีกัณฐะ[276])

paścādaṅghriṃ prasārya trikanativitataṃ drāghayitvāṅgamuccair

āsajyābhugnakaṇṭho mukhamurasi saṭāṃ dhūlidhūmrāṃ vidhūya /

ghāsagrāsābhilāṣādanavaratacalatprothatuṇḍasturaṅgo

mandaṃ śabdāyamāno vilikhati śayanādutthitaḥ kṣmāṃ khureṇa //3.5//

ม้ายืดเท้าหลัง ยืดตัวที่ได้ขยายส่วนที่งอของสะโพกให้สูงขึ้น
ก้มคอเล็กน้อย เอาปากไปใกล้หน้าอก
สะบัดแผงขนที่เป็นสีเทาด้วยฝุ่น
ส่ายรูจมูกไปมาเรื่อย ๆ ด้วยอยากจะเคี้ยวกินฟ่อนหญ้า
ค่อย ๆ ส่งเสียง ลุกจากที่นอน คุ้ยเขี่ยพื้นดินด้วยกีบเท้า

[276] ชื่อดินแดนที่ตกทอดมาแต่บรรพบุรุษของพระเจ้าหรรษะ

kurvannābhugnapṛṣṭho mukhanikaṭakaṭiḥ kandharāmātiraścīṃ

lolenāhanyamāṇaṃ tuhinakaṇamucā cañcatā kesareṇa /

nidrākaṇḍūkaṣāyaṃ kaṣati nibiḍitaśrotraśuktisturaṅgas

tvaṅgatpakṣmāgralagnapratanuvusakaṇaṃ koṇamakṣṇaḥ khureṇa //3.6//

ม้าที่งอหลังเล็กน้อย มีสะโพกอยู่ใกล้ปาก
ยืดคอไปทางขวาง มีขนกระจุกอยู่ที่หู
เอากีบเท้าขยี้หางตาที่ถูกแยงด้วยขนแผงคอ
หางตานั้นเรืองรองดุจเกล็ดหิมะที่ไหวระริกด้วยความกระสับกระส่าย
มีรอยเปื้อนเพราะมันเกายามนอนหลับ
มีเศษฟางเส้นบาง ๆ ติดอยู่ที่ปลายขนตาที่กำลังสั่นไหว

7.) ร้อยกรองตอนต้นอุจฉวาสะที่ 4

yogaṃ svapne 'pi necchanti kurvate na karagraham /

mahānto nāmamātreṇa bhavanti patayo bhuvaḥ //4.1//

พระราชาทั้งหลายย่อมไม่ปรารถนาการจัดกระบวนทัพ (/โอกาส) แม้ในความฝัน
ไม่ทำเพียงการแต่งงาน (/การเก็บภาษี)
ผู้ยิ่งใหญ่ (ที่แท้) ย่อมกลายเป็นเจ้าพิภพได้ด้วยเพียงชื่อเท่านั้น

sakalamahībhṛtkampakṛdutpadyata eka eva nṛpavaṃśe /

vipule 'pi pṛthupratimo danta iva gaṇādhipasya mukhe //4.2//

พระราชาที่ครองโลกทั้งปวงและทำให้แผ่นดินไหวประดุจท้าวปฤถุ
จะอุบัติขึ้นในวงศ์ของกษัตริย์องค์เดียวเท่านั้น
เสมือนงาในช่องปากอันกว้าง
จะอุบัติขึ้นในโอษฐ์ที่กว้างใหญ่ของพระคเณศเพียงข้างเดียวเท่านั้น

8.) ร้อยกรองที่แทรกในอุจฉวาสะที่ 4

nidhistaruvikāreṇa sanmaṇiḥ sphuratā dhāmnā /

śubhāgamo nimittena spaṣṭamākhyāyate loke //4.3//

คนในโลกกล่าวกันอย่างชัดเจนว่า
ขุมทรัพย์มากับต้นไม้ที่ผิดรูป
แก้วมณีของแท้ย่อมมากับสถานที่ที่รุ่งเรือง
และโชคดีย่อมมากับลางสังหรณ์

aruṇa iva puraḥsaro raviṃ pavana ivātijavo jalāgamam /

śubhamaśubhamathāpi vā nṛṇāṃ kathayati pūrvanidarśanodayaḥ //4.4//

การเกิดขึ้นก่อนของลางบอกเหตุ
ย่อมบอกสิ่งที่ดีหรือไม่ดีแก่มนุษย์ทั้งหลาย
เหมือนอรุณที่มาก่อนดวงอาทิตย์
และลมที่มาไวกว่าฝน

udvegamahāvarte pātayati payodharonnamanakāle /

saridiva taṭamanuvarṣaṃ vivardhamānā sutā pitaram //4.5//

ในเวลาที่ทรวงอกชูชัน ลูกสาวที่กำลังเจริญวัย
ย่อมทำให้บิดาตกลงในความเปลี่ยนแปลงครั้งยิ่งใหญ่ที่น่ากังวลทุก ๆ ปี
เสมือนแม่น้ำที่เพิ่มพูนขึ้นในเวลาที่เมฆตั้งเค้า
ย่อมกัดเซาะฝั่งน้ำให้พังลงไปในสะดือทะเลที่หมุนวนอย่างรวดเร็วทุก ๆ หน้าฝน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

9.) ร้อยกรองตอนต้นอุจฉวาสะที่ 5

niyatirvidhāya puṃsāṃ prathamaṃ sukhamupari dāruṇaṃ duḥkham /

kṛtvālokaṃ taralā taḍidiva vajraṃ nipātayati //5.1//

โชคชะตาเมื่อวางความสุขแก่มนุษย์ทั้งหลายเป็นลำดับแรกแล้ว
ก็ทำให้ความทุกข์แสนสาหัสตกลงมาด้วย
เหมือนฟ้าแลบที่ไม่แน่นอน
เมื่อทำความเรืองรองแล้วก็ทำให้ฟ้าผ่าตกลงมา

pātayati mahāpuruṣānsamameva bahūnanādareṇaiva /

parivartamāna ekaḥ kālaḥ śailānivānantaḥ //5.2//

เวลาที่หมุนไปไม่มีที่สิ้นสุดอย่างเดียวเท่านั้น
ทำให้มหาบุรุษจำนวนมากตายตกลงไปเสมอกันโดยไม่แยแส
ประหนึ่งพญาอนันตนาคราชเพียงตนเดียว
ทำให้ภูเขาทั้งหลายพังทลายลงไปด้วยการเลื้อยไปรอบ ๆ อย่างไม่แยแสนั่นเทียว

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

10.) ร้อยกรองที่แทรกอยู่ในอุจฉวาสะที่ 5

mātāpitṛsahasrāṇi putradāraśatāni ca /

yuge yuge vyatītāni kasya te kasya vā bhavān //5.3//

พ่อแม่หลายพันคนกับลูกเมียอีกหลายร้อยคนต้องตายไปทีละคู่ ๆ
พวกเขามีชีวิตอยู่เพื่ออะไร
หรือท่านมีชีวิตอยู่เพื่ออะไรหรือ

vihaga kuru dṛḍhaṃ manaḥ svayaṃ tyaja śucamāssva vivekavartmani /

saha kamalasarojinīśriyā śrayati sumeruśiro virocanaḥ //5.4//

นกเอ๋ย
จงทำใจเจ้าเองให้เข้มแข็ง
ละทิ้งความโศกเศร้า อยู่ในทางปลีกวิเวกเสียเถิด
เพราะความรุ่งเรืองของยอดเขาสุเมรุ
ย่อมสถิตอยู่ได้ก็ด้วยความงามของสระบัว

11.) ร้อยกรองตอนต้นอุจฉวาสะที่ 6

uccityoccitya bhuvi prahitanigūḍhātmadūtanītānām /

vijigīṣuriva kṛtāntaḥ śūrāṇāṃ saṃgrahaṃ kurute //6.1//

พระยมประหนึ่งว่าปรารถนาจะเอาชนะบรรดานักรบ
จึงส่งทูตของตนไปอย่างลับ ๆ ให้ไปนำพวกเขามากองไว้บนพื้นดิน

visrabdhaghātadoṣaḥ svavadhāya khalasya vīrakopakaraḥ /

navatarubhaṅgadhvaniriva harinidrātaskaraḥ kariṇaḥ //6.2//

โทษของการทำลายความเชื่อใจคือ
ทำให้เกิดความโกรธแก่ผู้มีอำนาจจนทำลายคนโฉดนั้นเอง
ประหนึ่งเสียงการทำลายต้นไม้เพิ่งงอก
ที่พรากการนอนหลับของสิงโตจนทำลายช้างใจโฉดเชือกนั้นเอง

Chulalongkorn University

12.) ร้อยกรองที่แทรกอยู่ในอุจฉวาสะที่ 6

dvīpopagītaguṇamapi samupārjitaratnarāśisāramapi /

potaṃ pavana iva vidhiḥ puruṣamakāṇḍe nipātayati //6.3//

โชคชะตาย่อมทำให้มนุษย์ตกต่ำได้อย่างไม่คาดคิด
ประดุจลมทำให้เรือสำเภาที่แม้ผู้คนป่าวประกาศคุณความดีไปทั่วเกาะ
แม้จะร่ำรวยด้วยมีกองรัตนะที่หามาได้นั้น
ต้องจมลงอย่างไม่คาดคิด

13.) ร้อยกรองตอนต้นอุจฉวาสะที่ 7

aṅganavedī vasudhā kulyā jaladhiḥ sthalī ca pātālam /

valmīkaśca sumeruḥ kṛtapratiyajñasya vīrasya //7.1//

สำหรับผู้กล้าที่กระทำปฏิญญาไว้แล้ว
พื้นพสุธาคือแท่นพิธีที่ปูหญ้าไว้
มหาสมุทรคือคลอง บาดาลคือพื้นดิน
และภูเขาสุเมรุคือจอมปลวก

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

dhṛtadhanuṣi bāhuśālini śailā na namanti yattadāścaryam /

ripusaṃjñakeṣu gaṇanā kaiva varākeṣu kākeṣu //7.2//

น่าอัศจรรย์ใจยิ่งนัก
ภูเขาทั้งหลายไม่นอบน้อมต่อนักรบผู้มีแขนแข็งแรงที่กระชับธนูไว้มั่น
เมื่อกาชั่วได้สมญาว่าเป็นศัตรูแล้ว ยังต้องมีการพิจารณาอะไรอีกหรือ

14.) ร้อยกรองตอนต้นอุจฉวาสะที่ 8

sahasā sampādayatā manorathaprārthitāni vastūni /

daivenāpi kriyate bhavyānāṃ pūrvaseveva //8.1//

เรื่องทั้งหลายสมมาดปรารถนาโดยพลัน
ประหนึ่งโชคชะตาได้ผูกพันกับโชคดีมาแต่กาลก่อน

vidvajjanasaṃparko naṣṭeṣṭajñātidarśanābhyudayaḥ /

kasya na sukhāya bhavane bhavati mahāratnalābhaśca //8.2//

การได้สมาคมกับคนฉลาด การได้พบญาติที่รักที่หายไป และการได้มหารัตนะ
เหล่านี้จะไม่เป็นไปเพื่อความสุขของผู้ใดในโลกหรือ

3. จัณฑีศตกะ

mā bhāṅkṣīrvibhramaṃ bhrūradhara vidhuratā keyamāsyāsya rāgaṃ

pāṇe prāṇyeva nāyaṃ kalayasi kalahaśraddhayā kiṃ triśūlam /

ityudyatkopaketūnprakṛtimavayavānprāpayantyeva devyā

nyasto vo mūrdhni muṣyānmarudasuhṛdasūnsaṃharannaṅghriraṃhaḥ //1//

“คิ้วเอย อย่าทำลายความงาม ริมฝีปากเอย จะเศร้าสร้อยไปไย ใบหน้าเอย จงละทิ้งสีแดง (ที่บังเกิดจากความโกรธ) เสียเถิด มือเอ๋ย อสูรตนนี้ไม่มีชีวิตแล้ว เจ้าจะถือตรีศูลด้วยเชื่อมั่นในการสงครามไปทำไมเล่า” พระเทวีผู้ประหนึ่งว่ากระทำอวัยวะเครื่องหมายแห่งความโกรธที่พลุ่งพล่านให้กลับสู่ภาวะปกติด้วยความคิดเช่นนั้น ขอพระบาทของพระองค์ที่วางบนศีรษะของอสูรแล้วสังหารชีวิตของมันจงขจัดบาปของพวกท่านในวันนี้

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

huṃkāre nyakkṛtodanvati mahati jite siñjitairnūpurasya

śliṣyacchṛiṅgakṣate ·pi kṣaradasṛji nijālaktakabhrāntibhāji /

skandhe vindhyādribuddhyā nikaṣati mahiṣasyāhito ·sūnahārṣīd

ajñānādeva yasyāścaraṇa iti śivaṃ sā śivā vaḥ karotu //2//

เมื่อเสียงดัง “ฮึ่ม” ที่ข่มมหาสมุทร ถูกพิชิตโดยเสียงดังกรุ๋งกริ๋งของกำไลข้อพระบาท พระนางศิวาผู้วางพระบาทบนไหล่ที่มีแผลจากเขาสัตว์ติดอยู่ มีเลือดไหล และสั่นระริกด้วยเลือดของมหิษาสูรเอง แล้วบดขยี้อย่างไม่แยแสด้วยพุทธิปัญญาประหนึ่งภูเขาวินธัยฉะนี้ ขอพระองค์โปรดอำนวยพรแก่พวกท่านด้วยเถิด

jāhnavyā yā na jātānunayaparaharakṣiptayā kṣālayantyā

nūnaṃ no nūpureṇa glapitaśaśirucā jyotsnayā vā nakhānām /

tāṃ śobhāmādadhānā jayati navamivālaktakaṃ pīḍayitvā

pādenaiva kṣipantī mahiṣamasurasādānaniṣkāryamāryā //3//

ความงามใดไม่เกิดจากพระนางคงคาผู้ขจัดมลทินซึ่งพระหระผู้ประเสริฐทรงส่งไปด้วยความเคารพ ไม่เกิดจากกำไลข้อพระบาท ไม่เกิดจากแสงจันทร์ที่ถูกกลบไป และไม่เกิดจากแสงเรืองของนขาด้วย พระนางอารยาผู้ทรงไว้ซึ่งความงามนั้นประหนึ่งว่ามีชัยชนะหลังจากเหยียบเลือดสดใหม่ และเอาพระบาทส่งมหิษาสูรผู้ไร้ประโยชน์ที่จะถือเอาแก่นสารของชีวิตไป

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

mṛtyostulyaṃ trilokīṃ grasitumatirasānniḥsṛtāḥ kiṃ nu jihvāḥ

kiṃ vā kṛṣṇāṅghripadmadyutibhiraruṇitā viṣṇupadyāḥ padavyaḥ /

prāptāḥ saṃdhyāḥ smarāreḥ svayamuta nutibhistisra ityūhyamānā

devairdevītriśūlāhatamahiṣajuṣo raktādhārā jayanti //4//

ลิ้นที่แลบออกมาจากมฤตยูเสมือนว่าจะกลืนกินสามโลกด้วยความหื่นกระหาย หรือกระแสน้ำคงคา (/แนวบนท้องฟ้า/รอยพระบาทของพระวิษณุ) ที่แดงด้วยความมลังเมลืองจากบัวบาทของพระกฤษณะ หรือพิธีสนธยาทั้งสามที่ได้รับจากการเคารพบูชาของพระผู้เป็น

อริกับพระกามเทพที่ทวยเทพนำมาเปรียบเทียบ จะเอาชนะธาราโลหิตที่ออกมาจากมหิษาสูรผู้ถูกพิฆาตด้วยตรีศูลของพระเทวีได้หรือ

datte darpātprahāre sapadi padabharotpiṣṭadehāvaśiṣṭāṃ
śliṣṭāṃ śṛṅgasya koṭiṃ mahiṣasuraripornūpuragranthisīmni /
muṣyādvaḥ kalmaṣāṇi vyatikaraviratāvādadānaḥ kumāro
mātuḥ prabhraṣṭalīlākuvalayakalikākarṇapūrādareṇa //5//

เมื่อพระเทวีทรงประหารความหยิ่งผยองของศัตรูแล้ว ทันใดนั้นกุมารของพระนางทรงถือปลายเขาของมหิษาสูรผู้เป็นศัตรูอันเป็นเศษเหลือจากร่างที่ถูกบดขยี้แล้วด้วยน้ำหนักของพระบาท และที่ค้างอยู่บริเวณกระพรวนของกำไลข้อเท้า ด้วยสำคัญว่าดอกไม้ทัดคือดอกบัวตูมร่วงลงมาแล้วอย่างมีลีลาในอวสานการยุทธ์ ขอพระสกันทกุมารนั้นจงขจัดบาปของพวกเราด้วยเถิด

śaśvadviśvopakāraprakṛtiravikṛtiḥ sāstu śāntyai śivā vo
yasyāḥ pādopaśalye tridaśapatiripurdūraduṣṭāśayo 'pi /
nāke prāpatpratiṣṭhāmasakṛdabhimukho vādayañśṛṅgakoṭyā
hatvā koṇena vīṇāmiva raṇitamaṇiṃ maṇḍalīṃ nūpurasya //6//

พระนางศิวาผู้อุปการะสรรพสัตว์เป็นนิตย์ ผู้มั่นคง ผู้ซึ่งศัตรูของจอมตรีทศเทพแม้จะมีใจประทุษร้ายมานาน เพียงดีดรัตนวีณาบริเวณกำไลข้อพระบาทและเป่าเขาสัตว์ที่ปลายพระบาทเฉพาะพระพักตร์หลายครั้งยังได้ที่สถิตในสรวงสวรรค์ ขอพระองค์จงสถิตอยู่เพื่อความผาสุกของพวกท่าน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

niṣṭhyūto ऽṅguṣṭhakoṭyā nakhaśikharahataḥ pārṣṇiniryātasāro

garbhe darbhāgrasūcīlaghuriva gaṇito nopasarpansamīpam /

nābhau vaktraṃ praviṣṭākṛtivikṛti yayā pādapātena kṛtvā

daityādhīśo vināśaṃ raṇabhuvi gamitaḥ sāstu devī śriye vaḥ //7//

จอมแทตย์ซึ่งไม่มีผู้ใดมองว่าเล็กกระจิริดเท่าเข็มหรือยอดหญ้าทรรภะ พระเทวีองค์ใดทำให้ความแข็งแกร่งปลาสนาการไปด้วยการเตะ ทรงส่งไปด้วยปลายพระบาทอังคุฐ ทรงพิฆาตด้วยปลายนขา เมื่อมันเข้ามาใกล้อุ้งพระบาท จึงทรงกระทืบจนใบหน้าที่บิดเบี้ยวไปโผล่ตรงสะดือ มันจึงถึงความพินาศในสนามรบ ขอพระเทวีองค์นั้นโปรดสถิตอยู่เพื่อความมีโชคของพวกท่าน

grastāśvaḥ śalpalobhādiva haritahareraprasoḍhānaloṣmā

sthāṇau kaṇḍūṃ vinīya pratimahiṣaruṣevāntakopāntavartī /

kṛṣṇaṃ paṅkaṃ yathecchanvaruṇamupagato majjanāyeva yasyāḥ

svastho ऽbhūtpādamāptvā hradamiva mahiṣaḥ sāstu durgā śriye vaḥ //8//

มหิษาสูรเขมือบม้าของพระอาทิตย์ประหนึ่งด้วยความอยากจะกินหญ้าจึงร้อนด้วยไฟที่ทนได้ยาก ด้วยพิโรธอสูรนั้นโดยเฉพาะ พระเทวีทรงหยุดความกระสันในพระศิวะมหาเทพไว้แล้วเสด็จไปดุจดั่งพระยม มันอยากได้โคลนตมสีดำฉันใด จึงดำน้ำไปฉันนั้น[277] ครั้นไปถึงพระบาทที่ประดุจหนองน้ำของพระเทวีมันจึงได้ความสุข ขอพระนางทุรคาองค์นั้นจงสถิตอยู่เพื่อความมีโชคของพวกท่าน

[277] อรรถกถาจัณฑีศตกะกล่าวว่า ข้อความนี้เป็นเศลษะซึ่งจะแปลได้ว่า “ปรารถนาพระกฤษณะผู้ประดุจเปือกตม จึงเข้าไปหาพระวรุณประหนึ่งว่าจะดำน้ำ” อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยเห็นว่าอาจไม่ใช่เศลษะก็ได้ เพราะตามตำนานมหิษาสูรไม่มีเรื่องราวเกี่ยวข้องกับพระกฤษณะและพระวรุณแต่อย่างใด

trailokyātaṅkaśāntyai praviśati vivaśe dhātari dhyānatandrīm

indrādayeṣu dravatsu draviṇapatipayaḥpālakālānaleṣu /

ye sparśenaiva piṣṭvā mahiṣamatiruṣaṃ trātavantastrilokīṃ

pāntu tvāṃ pañca caṇḍyāścaraṇanakhanibhenāpare lokapālāḥ //9//

เมื่อพระพรหมธาดาผู้ไร้พลังกำลังเข้าสู่ความเหน็ดเหนื่อยในฌานเพื่อความสงบสุขและความวิบัติของสามโลก และเมื่อทวยเทพซึ่งมีพระอินทร์เป็นหัวหน้าอันได้แก่ท้าวกุเวร พระวรุณ พระยม พระอัคนีกำลังโจมตีอยู่เช่นนั้น ขอเทพโลกบาลทั้งห้าองค์ผู้มีลักษณะเหมือนนขาของพระบาทพระนางจัณฑีซึ่งบดขยี้มหิษาสูรที่เกรี้ยวกราดยิ่งนั้นจงคุ้มครองสามโลกนั้นโปรดอภิบาลท่านด้วยเถิด

prāleyotpīḍapīvnāṃ nakharajanikṛtāmātapenātipaṇḍuḥ

pārvatyāḥ pātu yuṣmānpituriva tulitādrīndrasāraḥ sa pādaḥ /

yo dhairyānmuktalīlāsamucitapatanāpātapītāsurāsīn

no devyā eva vāmaśchalamahiṣatanornākalokadviṣo ·pi //10//

พระบาทใดไม่ใช่ข้างซ้าย เป็นปฏิปักษ์กับอสูรร่างกายที่เจ้าเล่ห์มารยา เติมชีวิตของมันให้เต็มอิ่มด้วยการกระทืบอย่างชัดเจนเหมาะสมด้วยลีลาที่ทรงสำแดงออกมาจากพุทธิปัญญาขาวกระจ่างยิ่งด้วยแสงจันทร์คือนขาที่แข็งด้วยมีหิมะเกาะ ประดุจพระบิดาคือภูเขาที่หนักแน่นและยิ่งใหญ่ ขอพระบาทของพระนางปารวตีนั้นจงคุ้มครองพวกท่าน

vakṣo vyājainarājaḥ sa daśabhirabhinatpāṇijaiḥ prāksurāreḥ

pañcaivāstaṃ nayāmo yuvaticaraṇajāḥ śatrumete vayaṃ tu /

ityutpannābhimānairnakhaśaśimaṇibhirjyotsnayā svāṃśumayyā

yasyāḥ pāde hatārau hasita iva hariḥ sāstu kālī śriye vaḥ //11//

เมื่อพระบาทของพระเทวีองค์ใดสังหารศัตรูไปแล้วด้วยนขาคือรัตนจันทราซึ่งมีความหยิ่งผยองเกิดขึ้นจากความมลังเมลืองในรัศมีของตนว่า “ราชสีห์ (นรสิงห์) ผู้คดโกงตนนั้นฉีกอกของ (หิรัณยกศิปุ) อสูรในปุราณกาลไปด้วยเล็บทั้งสิบ ส่วนเราทั้งห้าผู้เกิดจากพระบาท

ของพระเทวีจะนำศัตรูไปสู่จุดจบ” ดังนี้ พระหริจึงประหนึ่งถูกเยาะเย้ย ขอพระนางกาลีองค์นั้นจงสถิตอยู่เพื่อความรุ่งเรืองของพวกท่าน

raktākte ऽlaktakaśrīrvijayini vijaye no virājatyamuṣmin

hāso hastāgrasaṃvāhanamapi dalitādrīndrasāradviṣo ऽsya /

trāsenaivādya sarvaḥ praṇamati kadanenāmuneti kṣatāriḥ

pādo ऽvyāccumbito vo rahasi vihasatā tryambakeṇāmbikāyāḥ //12//

“ดูก่อนนางวิชยา ความงามของน้ำสีแดงปรากฏแก่พวกเราในพระบาทที่เปื้อนเลือดและมีชัยชนะเมื่อครั้งนั้น การขยับนิ้วพระบาทขณะบดขยี้ศัตรูผู้หนักแน่นยิ่งใหญ่ดุจขุนเขาแล้วถูไปมาเป็นเรื่องสนุก ด้วยการสังหารนั้น ปวงชนในวันนี้จึงน้อมอภิวันท์ด้วยความเกรงกลัว” ขอพระบาทที่สังหารศัตรูของพระนางซึ่งพระตรีเนตรผู้หยอกล้อเช่นนี้แล้วจุมพิตในที่รโหฐานจงคุ้มครองพวกท่าน

bhaṅgo na bhrūlatāyāstulitabalatayānāsthamasthnāṃ tu cakre

na krodhātpādapadmaṃ mahadamṛtabhujāmuddhṛtaṃ śalyamantaḥ /

vācālaṃ nūpuraṃ no jagadajani jayaṃ śaṃsadaṃśena pārṣṇer

muṣṇantyāsūnsurāreḥ samarabhuvi yayā pārvatī pātu sā vaḥ //13//

พระนางทรงทำลายปราณของอสูรในสมรภูมิโดยมิได้ขมวดพระขนง ทรงบดขยี้กระดูกของมันอย่างไม่แยแสด้วยความที่พระองค์ประมาณกำลังไว้แล้ว บัวบาทยิ่งใหญ่อันเป็นหอกในท่ามกลางทวยเทพนั้นพระนางมิได้ทรงยกขึ้นด้วยความพิโรธ กำไลข้อพระบาทที่ส่งเสียงดังคือโลกของเราที่แซ่ซ้องสดุดีชัยชนะอยู่ที่ส้นพระบาท ขอพระนางปารวตีองค์นั้นจงคุ้มครองพวกท่าน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

niryannānāstraśastrāvali valati balaṃ kevalaṃ dānavānāṃ

drāṅ nīte dīrghanidrāṃ dviṣati na mahiṣītyucyase prāyaśo ʻdya /

astrīsaṃbhāvyavīryā tvamasi khalu mayā naivamākāraṇīyā

kātyāyanyāttakelāviti hasati hare hrīmatī hantvarīnvaḥ //14//

เมื่อพระหระกำลังเล่นสนุกหยอกเย้าว่า “มหิษาสูรเพิ่มพูนกองทัพทานพที่กำลังจะชัดอาวุธต่าง ๆ เป็นทิวแถว แต่ทันทีที่ศัตรูถูกเจ้าสังหาร บัดนี้ข้าจะไม่เรียกเจ้าอย่างทั่วไปว่า “มหิษี” (มเหสี/นางควาย) เพราะได้ยินว่าเจ้ามีความเพียรที่ไม่ปรากฏในสตรี เจ้าไม่ควรถูกเรียกเช่นนั้นอีกแล้ว” ขอพระนางกาตยายนีผู้เขินอายจงสังหารศัตรูทั้งหลายของพวกท่านด้วยเถิด

jātā kiṃ te hare bhīrbhavati mahiṣato bhīravaśyaṃ harīṇām

adyendordvau kalaṅkau tyajati patirapāṃ dhairyamālokya candram /

vāyo kampyastvayānyo naya yama mahiṣādātmayugyaṃ yayārau

piṣṭe naṣṭaṃ jahāsa dyujanamiti jayā sāstu devī śriye vaḥ //15//

ครั้นเมื่อศัตรูถูกพระเทวีทำลายแล้ว นางชยา[278] ก็ยั่วเย้าเทวดาผู้พินาศแล้วด้วยคำว่า “แน่ะพระหริ พระองค์กลัวมหิษาสูรหรือ เพราะว่าพวกลิงย่อมกลัวควายเป็นแน่แท้ บัดนี้พระจันทร์มีรอยสองแห่งแล้วหรือ จ้าวสมุทรเห็นพระจันทร์แล้วจึงแบ่งความเข้มแข็งให้ไปหรือ แน่ะพระพาย พระองค์ควรไปพัดคนอื่นให้สั่นไหว นี่แน่ะพระยม จงนำพาหนะที่คู่ควรกับตนไปจากควายตัวนี้ด้วย” ขอพระเทวีองค์นั้นจงสถิตอยู่เพื่อความเจริญของพวกท่าน

[278] ชื่อนางกำนัลของพระอุมา

śūlaprotādupāntaplutamahi mahiṣādutpatantyā sravantyā

vartmanyārajyamāne sapadi makhabhujāṃ jātasaṃdhyāpramohaḥ /

nṛtyanhāsena matvā vijayamahamahaṃ mānayāmītivādī

yāmāśliṣya pranṛttaḥ punarapi purabhitpārvatī pātu sā vaḥ //16//

เมื่อชั้นบรรยากาศที่ปกคลุมพื้นดินใกล้เคียงถูกย้อมเป็นสีแดงด้วยสายน้ำที่พุ่งขึ้นจากมหิษาสูร ทันทีที่ถูกหอกแทงไปนั้น พระศิวะผู้หลงว่าเวลาสนธยามาถึงจึงทรงฟ้อนรำอย่างสนุกสนาน พอระลึกได้ จึงตรัสว่า “ข้ากำลังบูชาพิธีเฉลิมฉลองชัยชนะอยู่” ทรงสวมกอดพระเทวีองค์ใดแล้วทรงฟ้อนรำอีกครั้ง ขอพระเทวีองค์นั้นจงคุ้มครองพวกท่านด้วยเทอญ

nākaukonāyakādyairdyuvasatibhirasiśyāmadhāmā dharitrīṃ

rundhanvardhiṣṇuvindhyācalacakitamanovṛttibhirvīkṣito yaḥ /

pādotpiṣṭaḥ sa yasyā mahiṣasuraripurnūpurāntāvalambī

lebhe lolendranīlopalaśakalatulāṃ stādumā sā śriye vaḥ //17//

มหิษาสูรผู้มีรูปลักษณ์ดุจเมฆฝนที่มีดาบ ขณะขวางแผ่นดินอยู่นั้น ทวยเทพอันมีเทวราชาเป็นต้นก็มองด้วยความคิดฟุ้งซ่านหวั่นเกรงว่าภูเขาวินธัยกำลังสูงขึ้น เมื่อมันถูกบดขยี้ด้วยพระบาทแล้วห้อยอยู่ที่ปลายกำไลข้อพระบาทของพระผู้ใด จึงแลดูละม้ายคล้ายสะเก็ดก้อนไพลินกำลังกลิ้งไป ขอพระอุมาองค์นั้นจงสถิตอยู่เพื่อความเจริญของพวกท่าน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

durvārasya dyudhāmnāṃ mahiṣitavapuṣo vidviṣaḥ pātu yuṣmān

pārvatyā pretapālasvapuruṣaparuṣaḥ preṣito ·sau pṛṣatkaḥ /

yaḥ kṛtvā lakṣyabhedaṃ hṛtabhuvanabhayo gāṃ vibhidya praviṣṭaḥ

pātālaṃ pakṣapālīpavanakṛtapatattārkṣyaśaṅkākulāhiḥ //18//

ลูกศรใดขจัดความกลัวของชาวโลก เมื่อทำลายเป้าแล้ว ก็ชำแรกพื้นดินเข้าสู่บาดาลไป ประหนึ่งงูกลัวครุฑที่ตกไปด้วยลมปีก ขอลูกศรที่โหดร้ายดุจยมทูตซึ่งพระนางปารวตีทรงแผลงไปที่ศัตรูผู้มีร่างเป็นควายที่เหล่าเทวดาต้านทานได้ยากนั้นจงคุ้มครองพวกท่าน

vajraṃ vinyasya hāre harikaragalitaṃ kaṇṭhasūtre ca cakraṃ

keśānbaddhvābdhipāśairdhṛtadhanadagadā prākpralīnānvihasya /

devānutsāraṇotkā kila mahiṣahatau mīlato hrepayantī

hrīmatyā haimavatyā vimativihataye tarjitā stājjayā vaḥ //19//

ได้สดับมาว่าเมื่อพระเทวีประสงค์จะกำจัดศัตรู ทรงวางวัชระที่หลุดจากหัตถ์ของพระอินทร์ไว้ที่สร้อยไข่มุก และทรงวางจักรที่หลุดจากหัตถ์ของพระหริไว้ที่สร้อยพระศอ ทรงผูกเกศาด้วยบ่วงบาศของพระวรุณ ทรงถือคทาของท้าวกุเวร แย้มสรวลเยาะเย้ยเทวดาผู้หนีไปก่อน แล้วทรงข่มขวัญทวยเทพผู้หลับเนตรสังหารมหิษาสูร ขอนางชยาผู้กลัวเกรงพระอุมาไหมวดีผู้มีความละอายต่อบาปนั้นจงสถิตอยู่เพื่อทำลายอวิชชาของพวกท่าน

khaḍge pānīyamāhlādayati hi mahiṣaṃ pakṣapātī pṛṣatkaḥ

śūleneśo yaśobhāgbhavati parilaghuḥ syādvadhārhe 'pi daṇḍaḥ /

hitvā hetīritīvābhihatibahalitaprāktanāpāṭalimnā

pārṣṇyaiva proṣitāsuṃ suraripumavatātkurvatī pārvatī vaḥ //20//

เนื่องจาก (เลือด) ซึ่งดื่มได้ที่ดาบทำให้มหิษาสูรฮึกเหิม ลูกศรก็แล่นแฉลบไปข้าง ๆ ตรีศูลอาจทำให้มันกลายเป็นพระศิวะเป็นเจ้าผู้มีส่วนแห่งเกียรติยศ แม้ไม้เท้าก็อาจเบาไปสำหรับมันผู้สมควรถูกฆ่า ขอพระนางปารวตีผู้ละทิ้งอาวุธทั้งหลายแล้วสังหารอสูรนั้นให้สิ้นชีวิตไปด้วยฝ่าพระบาทที่ประหนึ่งว่าสีแดงที่มีอยู่ก่อนจะหนาขึ้นมาด้วยการสังหารเช่นนั้น จงปกป้องพวกท่าน

kṛtvedṛkkarma lajjājananamanaśane śakra māsūnvihāsīr

vitteśa sthāṇukaṇṭhe jahi gadamagadasyāyamevopayogaḥ /

jātaścakrinvicakro ditija iti surāṃstyaktahetīnbruvantyā

vrīḍāṃ vyāpāditārirjayati vijayayā nīyamānā bhavānī //21//

“ดูก่อนท้าวสักกะ เมื่อทำกรรมน่าละอายเช่นนี้แล้ว อย่าสละชีวิตในการอดอาหารเลย (/ ดูกรท้าวสักกะผู้ไม่มีอสุนีบาต เมื่อทำกรรมน่าละอายเช่นนี้แล้ว อย่าสละชีวิตเลย) ดูก่อน

จ้าวแห่งทรัพย์ จงฆ่าเชื้อโรคที่ศอพระศิวะเถิด นี่คือสิ่งเหมาะสมสำหรับผู้ไม่มีโรค (/ผู้ไม่มีคทา) ดูก่อนพระวิษณุผู้มีจักร แทตย์ผู้ไม่มีจักรกำเนิดแล้ว” นางวิชยา[279] กล่าวแก่เทวดาผู้สละอาวุธเช่นนี้ พระนางภวานีเมื่อเสด็จไปกับนางชยาแล้วสังหารศัตรูย่อมมีชัยชนะความอับอาย

deyādvo vāñchitāni cchalamayamahiṣotpeṣaroṣānuṣaṅgan

nītaḥ pātālakukṣiṃ hṛtabhuvanabhayo bhadrakālyāḥ sa pādaḥ /

yaḥ prādakṣiṇyakāṅkṣāvalayitavapuṣā vandyamāno muhūrtaṃ

śeṣeṇevendukāntopalaracitamahānūpurābhogalakṣmīḥ //22//

พระบาทใดขจัดความกลัวในโลก อันพระนางทรงพาไปสู่หุบเหวในบาดาลด้วยหมกมุ่นในความพิโรธที่จะบดขยี้มหิษาสูรผู้ฉ้อฉล งดงามด้วยวงรอบ (/พังพาน) คือกำไลข้อพระบาทอันยิ่งใหญ่ที่ทำจากหินจันทรกานต์ ประหนึ่งพญาเศษนาคกำลังน้อมอภิวันท์อยู่เพียงครู่ด้วยร่างที่ขนดเป็นวงกลมแล้วด้วยความปรารถนาจะประทักษิณ ขอพระบาทของพระนางกาลีผู้เจริญนั้นจงประทานสิ่งที่ปรารถนาแก่พวกท่าน

śūlaṃ tūlaṃ nu gāḍhaṃ prahara hara hṛśīkeśa keśo ·pi vakraś

cakreṇākāri kiṃ me paviravati na hi tvāṣṭraśatro dyurāṣṭram /

pāśāḥ keśābjanālānyanala na labhase bhātumityāttadarpaṃ

jalpandevāndivaukoripuravadhi yayā sāstu śāntyai śivā vaḥ //23//

มหิษาสูรกล่าวแก่เทพทั้งหลายด้วยความทะนงตนว่า “ดูก่อนพระหระ ตรีศูลกลายเป็นต้นฝ้ายแล้วหรือ จงฟาดมาอย่างแรงเถิด ดูก่อนพระวิษณุผู้มีเกศาตรง ผมข้าถูกจักรทำให้หยิกแล้วหรือ ดูก่อนพระอินทร์ สายฟ้าท่านไม่ช่วยป้องกันทวยเทพหรอกหรือ ดูก่อนพระวรุณบ่วงบาศกลายเป็นก้านดอกบัวแล้วหรือ ดูก่อนพระอัคนี ท่านมิได้เรืองรองแล้วหรือ” แล้วก็ถูกพระนางองค์ใดสังหาร ขอพระนางศิวาองค์นั้นจงสถิตอยู่เพื่อความสงบของพวกท่าน

[279] ชื่อนางกำนัลของพระอุมา

śārṅgin bāṇaṃ vimuñca bhramasi balirasau saṃyataḥ kena bāṇo

gotrāre hanmyahaṃ te ripumamararipustveṣa gotrasya śatruḥ /

daityā vyāpādyatāṃ drāgaja iva mahiṣo hanyate manmahe 'dye-

tyutprāsyomā purastād anu danujatanuṃ mṛdnatī trāyatāṃ vaḥ //24//

พระนางอุมาทรงเยาะเย้ยอยู่ก่อนว่า “ดูก่อนพระวิษณุ นั่นคืออสูรพลิ ใครผูกอสูรพาณะ (/ลูกศร) ไว้เล่า จงปลดปล่อยพาณะ (/จงแผลงศร) ไปเสียเถิด ดูก่อนพระอินทร์ ข้าจะฆ่าศัตรูของท่าน อสูรตนนั้นเป็นอริของวงศ์ตระกูล ดูก่อนแทตย์ทั้งหลาย มหิษาสูรย่อมถูกสังหารเหมือนแพะในพิธีบูชาบวงสรวงข้าในวันนี้” แล้วทรงบดขยี้ร่างทานพมหิษะนั้นภายหลัง ขอพระองค์จงคุ้มครองพวกท่าน

spardhāvardhitavindhyadurbharabharavyastādvihāyastalaṃ

hastādutpatitā prasādayatu vaḥ kṛtyāni kātyāyanī /

yāṃ śūlāmiva devadārughaṭitāṃ skandhena mohāndhadhīr

vadhyoddeśamaśeṣabāndhavakuladhavaṃsāya kaṃso 'nayat //25//

กังสะผู้มีปัญญามืดบอดด้วยโมหะอุ้มพระเทวีที่ประดุจหอกที่ทำจากไม้เทพทาโรไปด้วยมือที่แหลกละเอียดด้วยน้ำหนักที่แบกไปได้ยากดุจภูเขาวินธัยที่สูงขึ้นด้วยความริษยานั้นไปสู่ที่สำหรับประหารเพื่อความพินาศของตระกูลและญาติพี่น้องทั้งหมด ขอพระนางกาตยายนีผู้ทะยานขึ้นสู่ท้องฟ้าไปแล้วนั้นจงประสาทพรแก่การงานของพวกท่าน

tūrṇaṃ toṣātturāṣāṭprabhṛtiṣu śamite śātrave stotrakṛtsu

klāntevopetya patyustatabhujayugalasyālamālambanāya /

dehārdhe gehabuddhiṃ prativihitavatī lajjayālīya kālī

kṛcchraṃ vo 'nicchayaivāpatitaghanatarāśleṣasaukhyā vihantu //26//

เมื่อปราบศัตรูแล้ว พระนางกาลีผู้ปฏิปักษ์ต่อความรู้การบ้านการเรือนเสมือนว่าเหน็ดเหนื่อยก็เสด็จเข้าไปท่ามกลางทวยเทพผู้แซ่ซ้องสดุดีด้วยความยินดีโดยพลัน แล้วอิงแอบอย่างขวยเขินที่พระวรกายครึ่งหนึ่งของพระสวามีที่ทรงเหยียดพาหาทั้งคู่เพื่อประคอง ทรงเป็นสุขจาก

การสวมกอดอย่างแนบแน่นซึ่งได้มาโดยมิได้ปรารถนา ขอพระนางองค์นั้นจงทำลายอุปสรรคแก่พวกท่าน

āstāṃ mugdhe ˈrdhacandraḥ kṣipa surasaritaṃ yā sapatnī bhavatyāḥ

krīḍā dvābhyāṃ vimuñcāparamalamamunaikena me pāśakena /

śūlaṃ prāgeva lagnaṃ śirasi yadabalā yudhyase ˈvyādvidagdhaṃ

sotprāsālāpapātairiti danujamumā nirdahantī dṛśā vaḥ //27//

“แน่ะหญิงงาม จงหยุดศรพระจันทร์ครึ่งซีกเสียเถิด แล้วจงทุ่มนางคงคาผู้ร่วมสามี (/ผู้เป็นคู่แข่ง) กับเจ้ามาแทน บ่วงบาศเล็ก ๆ บ่วงเดียวของข้ามันน่าเบื่อ จงเอาออกมาอีกสักอันเถิด กีฬานี้เล่นด้วยบ่วงบาศสองบ่วงมิใช่หรือ เนื่องจากข้าจะสู้รบกับผู้หญิง (/ผู้ไม่มีกองทัพ/ผู้ไม่มีกำลัง) ความเจ็บปวด (/หอก) จึงติดอยู่บนหัวข้าชัดเจน” ด้วยการใช้คำพูดเยาะเย้ยมาโจมตีเช่นนี้ พระนางอุมาผู้ทรงเผาผลาญทานพผู้ถูกเผา (/ผู้มีเล่ห์เหลี่ยม) ไปแล้วด้วยสายพระเนตร จงคุ้มครองพวกท่าน

vaktrāṇāṃ viklavaḥ kiṃ vahasi bata rucaṃ skanda ṣaṇṇāṃ viṣaṇṇām

anyāḥ ṣaṇmātaraste bhava bhava sakalastvaṃ śarīrārdhalabdhyā /

jihmāṃ hanmyadya kālīmiti samamasubhiḥ kaṇṭhato nirgatā gīr

gīrvāṇāreryayecchāmṛdupadamṛditasyādrijā sāvatādvaḥ //28//

“สกันทะเอ๋ย ทำไมเจ้าจึงว้าวุ่น พรากความสดใสของใบหน้าทั้งหกไปสู่ความหม่นหมองเล่า ก็เจ้ามีแม่หกคนมิใช่หรือ ดูก่อนพระศิวะ พระองค์จะสมบูรณ์พร้อมก็ด้วยได้สรีระอีกครึ่งหนึ่งกลับมา วันนี้ข้าจะสังหารนางกาลีผู้คดโกง” ถ้อยคำนี้ออกมาจากคอพร้อมด้วยลมหายใจของอสูรผู้ถูกพระนางบดขยี้ด้วยพระบาทที่อ่อนละมุน ขอธิดาแห่งขุนเขาองค์นั้นจงคุ้มครองพวกท่าน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

gāhasva vyomamārgaṃ gatamahiṣabhayairbradhna viśrabdhamaśvaiḥ

śṛṅgābhyāṃ viśvakarmanghaṭayasi na navaṃ śārṅginaḥ śārṅgamanyat /

aibhī tvaṅniṣṭhureyaṃ bibhṛhi mṛdumimāmīśvaretyāttahāsā

gaurī vo ʻvyātkṣatāriḥ svacaraṇagarimagrastagīrvāṇagarvā //29//

พระนางเคารีทรงรับเอาเกียรติภูมิของเทวดาไปด้วยความยิ่งใหญ่ของพระบาทของพระองค์เอง ทรงสังหารศัตรูแล้วแย้มสรวลพลางตรัสว่า “ดูก่อนสูรยเทพ ท่านจงชักรถดำดิ่งเข้าสู่ท้องฟ้าที่เงียบสงบด้วยม้าที่ปราศจากความกลัวมหิษาสูรเถิด ดูก่อนพระวิศวกรรม ท่านจะไม่สร้างธนูอีกคันหนึ่งจากเขาควายทั้งคู่ถวายพระวิษณุหรือ ดูก่อนพระอิศวร หนังช้างนี้หยาบกระด้างนัก จงสวมหนังควายอันอ่อนนุ่มนี้เถิด” ขอพระองค์จงคุ้มครองพวกท่าน

kṣipto bāṇaḥ kṛtaste trikavinatitato nirvalirmadhyadeśaḥ

prahrādoḥḥ nūpurasya kṣataripuśirasaḥ pādapātairdiśo ʻgāt /

saṅgrāme saṃnatāṅgi vyathayasi mahiṣaṃ naikamanyānapi tvaṃ

ye yudhyante ʻtra naivetyavatu patiparīhāsahṛṣṭā śivā vaḥ //30//

“เจ้าแผลงศรไปแล้ว ช่วงกลางลำตัวของเจ้าไม่มีรอยขีดสามปล้องเพราะยืดออกจากสะโพกที่กลมกลึง เสียงของกำไลข้อเท้าที่มีหัวศัตรูถูกสังหารแล้วนั้นดังไปในชั้นบรรยากาศด้วยการกระทืบเท้าหลายครั้ง (/อสูรพาณะถูกกำจัดไปแล้ว ดินแดนมัธยประเทศที่ไม่มีอสูรพลิแผ่ขยายไปด้วยการน้อมนมัสการในอักขระศักดิ์สิทธิ์ทั้งสามของเจ้า อสูรประหราทะกระเด็นไปบนชั้นบรรยากาศด้วยการกระทืบและย่ำเท้าที่มีกำไลลงไปบนหัวศัตรู) ดูก่อนนางผู้มีกายค้อมลง (เพราะหนักทรวงอก) เจ้ามิได้สังหารเพียงมหิษาสูรตนเดียวในสงครามเท่านั้น แม้ตนอื่น ๆ ที่เจ้ามิได้สัประยุทธ์ก็ถูกเจ้าสังหารด้วยเช่นกัน”
ขอพระนางศิวาผู้ยินดีในการหยอกล้อของพระสวามีเช่นนี้จงคุ้มครองพวกท่าน

merau me raudraśṛṅgakṣatavapuṣi ruṣo naiva nītā nadīnāṃ

bhartāro riktatāṃ yattadapi hitamabhūnniḥsapatno ऽtra ko ऽpi /

etanno mṛṣyate yanmahiṣa kaluṣitā svardhunī mūrdhni mānyā

śaṃbhorbhindyāddhasantī patimiti śamītārātirītirumā vaḥ //31//

“ดูก่อนมหิษาสูร เมื่อภูเขาเมรุมีร่างได้บาดแผลจากเขาอันดุร้าย ข้าไม่โกรธหรอก สวามีทั้งหลายของแม่น้ำจะถูกนำไปสู่ความเหือดแห้งนั่นก็เป็นเรื่องดี ข้าไม่โกรธ แม้ใครจะไม่มีศัตรูคู่แข่ง ข้าก็ไม่โกรธ แต่ข้าจะไม่ทน หากแม่น้ำของสวรรค์ที่ไม่บริสุทธิ์นั้นเป็นที่เคารพบนเศียรของพระศิวะศัมภุ” ขอพระนางอุมาผู้ทำลายศัตรู ผู้หยอกล้อสวามีเช่นนั้นจงขจัดโชคร้ายของพวกท่าน

sadyaḥ sādhitasādhyamuddhṛtavatī śūlaṃ śivā pātu vaḥ

pādaprāntaviṣakta eva mahiṣākāre suradveṣiṇi /

diṣṭyā deva vṛṣadhvajo yadi bhavāneṣāpi naḥ svāminī

saṃjātā mahiṣadhvajeti jayayā kelau kṛte ऽrdhasmitā //32//

เมื่ออสูรรูปควายห้อยต่องแต่งอยู่ปลายพระบาท พระนางศิวาทรงแย้มยิ้มอยู่ครึ่งหนึ่งในเพราะความสนุกสนานที่นางชยากล่าวทันใดว่า “โชคดีกระไร ข้าแต่เทวะ ถ้าพระองค์มีธงรูปโคผู้ นายหญิงของพวกเราก็มีธงรูปควายได้เหมือนกัน” แล้วทรงยกตรีศูลที่บันดาลความสำเร็จ ขอพระองค์จงคุ้มครองพวกท่าน

vidrāṇendrāṇi kiṃ tvaṃ draviṇadadayite paśya saṃkhyaṃ svasakhyāḥ

svāhe svasthā svabhartaryamṛtabhuji mudhā rohiṇī roditīva /

lakṣmi śrīvatsalakṣmorasi vasasi puretyārtamāśvāsayantyāṃ

svargastraiṇaṃ jayāyāṃ jayati hatariporhrepitaṃ haimavatyā //33//

“ดูก่อนอินทราณี พระองค์จะวิ่งหนีไปทำไม ดูก่อนชายาของท้าวกุเวร จงดูการยุทธ์ของสหายของพระองค์เถิด ดูก่อนนางสวาหา ความสวัสดีจงมีในสวามีของพระองค์ผู้เสวยส่วนที่เหลือจากพิธีบูชาบวงสรวง นางโรหิณีเสมือนหนึ่งกำลังกันแสงอย่างไร้ประโยชน์ ดูก่อนพระ

ลักษมี พระองค์ย่อมประทับอยู่บนอุระที่มีเครื่องหมายของพระวิษณุมาแต่โบราณกาล” เมื่อนางชยาปลอบบรรดาสตรีในสรวงสวรรค์ผู้โศกตรมฉะนี้ การพิชิตศัตรูที่พระนางไหมวดีสังหารแล้วย่อมมีชัยชนะ

nirvāṇaḥ kiṃ tvameko raṇaśirasi śikhiñśārṅgadhanvāpi vidhyaṃs

tatte dhairyaṃ kva yātaṃ jahihi jalapate dīnatāṃ tvaṃ na dīnaḥ /

śakto no śatrubhaṅge bhayapiśuna sunāsīra nāsīradhūlir

dhigyāsi kveti jalpanripuravadhi yayā pārvatī pātu sā vaḥ //34//

“ดูก่อนพระอัคนี ท่านดับลงที่หน้าสมรภูมิแล้วหรือ แม้พระวิษณุก็โจมตีจนไม่เหลือลูกศรแล้วหรือ ดูก่อนพระวรุณ ความกล้าของท่านอยู่ไหนเล่า ท่านย่อมไม่เศร้าหมอง จงละทิ้งความเศร้าหมองเสียเถิด ดูก่อนพระอินทร์ผู้แสดงความกลัว ท่านมีกองทัพหน้าเป็นฝุ่นละออง ไม่อาจทำลายศัตรูได้เสียแล้ว โอ ท่านจะไปไหนเล่า” เมื่อศัตรูพูดเช่นนี้แล้วถูกพระนางองค์ใดสังหาร ขอพระนางองค์นั้นจงคุ้มครองพวกท่าน

nandinnānandado me tava murajamṛduḥ saṃprahāre prahāraḥ

kiṃ dante romni rugṇe vrajasi gajamukha tvaṃ vaśībhūta eva /

nighnannighnannidānīṃ dyujanamiha mahākāla eko ’smi nānyaḥ

kanyādrerdaityamitthaṃ pramathaparibhave mṛdnatī trāyatāṃ vaḥ //35//

“ดูก่อนนันทิน การตีเจ้าเบา ๆ คล้ายตีกลองมุรชะในสนามรบให้ความสุขแก่ข้า ดูก่อนพระคเณศ เมื่องาประหนึ่งเส้นขนถูกทำลายไป เจ้าก็ไร้อำนาจแล้ว จะเดินเพ่นพ่านไปทำไม ในที่นี้ข้าผู้เดียวคือมหากาล (ข้ารับใช้พระศิวะ /พระศิวะ) ผู้จะเข่นฆ่าทวยเทพในวันนี้ ไม่ใช่ใครอื่น” พระธิดาแห่งขุนเขาตรัสเช่นนั้นแล้วบดขยี้แทตย์เพื่อจะข่มขวัญบรรดาบริวารพระศิวะจงคุ้มครองพวกท่าน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

vajraṃ majño marutvānari harirurasaḥ śūlamīśaḥ śirasto

daṇḍaṃ tuṇḍātkṛtāntastvaritagatigadāmasthito ʻrthādhināthaḥ /

prāpanyatpādapiṣṭe dviṣi mahiṣavapuṣyaṅgalagnāni bhūyo

ʻpyāyūṃsīvāyudhāni dyuvasataya iti stādumā sā śriye vaḥ //36//

เมื่อศัตรูในร่างควายถูกบดขยี้ด้วยพระบาทของพระนางองค์ใดแล้ว ทวยเทพก็ได้อาวุธประหนึ่งชีวิตที่ติดอยู่ในร่างควายคืนมาเป็นส่วนใหญ่ พระอินทร์ผู้เสด็จมาพร้อมกับเทพมรุตได้สายฟ้าจากไขกระดูก พระหริได้จักรจากอก พระอิศวรได้ตรีศูลจากหัว พระยมได้ไม้เท้ายมทัณฑ์จากปาก ท้าวกุเวรจ้าวแห่งทรัพย์ผู้ไม่มีความอดทนได้คทาที่แล่นไปรวดเร็วจากกระดูก ขอพระนางอุมาพระองค์นั้นจงสถิตอยู่เพื่อความเจริญของพวกท่าน

dṛṣṭāvāsaktadṛṣṭiḥ prathamamiva tathā saṃmukhīnābhimukhye

smerā hāsapragalbhe priyavacasi kṛtaśrotrapeyādhikoktiḥ /

udyuktā narmakarmaṇyavatu paśupatau pūrvatpārvatī vaḥ

kurvāṇā sarvamīṣadvinihitacaraṇālaktakeva kṣatāriḥ //37//

พระนางปารวตีผู้สังหารศัตรู ทรงเตรียมพร้อมจะสำราญอิริยาบถกับพระปศุปติ (/มหิษาสูร) ดังแต่ก่อน มีสายพระเนตรติดพันในศัตรูที่ถูกมอง ประหนึ่งกำลังเผชิญหน้าในการปรากฏกายเป็นครั้งแรกฉันนั้น ด้วยทักษะในการหยอกล้อ จึงแย้มสรวล เปล่งวาจาไพเราะเสนาะโสต วางพระบาทที่ทาน้ำสีแดง แล้วทรงกระทำสิ่งทั้งปวงเหมือนเป็นสิ่งเล็กน้อย ขอพระองค์จงคุ้มครองพวกท่าน

daityo dordarpaśālī na hi mahiṣavapuḥ kalpanīyābhyupāyo

vāyo vārīśa viṣṇo vṛṣagamana vṛṣankiṃ viṣādo vṛthaiva /

badhnīta bradhnamiśrāḥ kavacamacakitāścitrabhāno dahārīn

evaṃ devāñjayokte jayati hatariporhrepitaṃ haimavatyāḥ //38//

“ไม่มีวิธีใดที่จะเอาชนะแทตย์ร่างควายผู้กอปรด้วยความทะนงตนในท่อนแขน ดูก่อนพระพาย พระวรุณ พระวิษณุ พระศิวะ พระอินทร์ จะเศร้าหมองให้ป่วยการไปทำไมเล่า ทวย

เทพผู้ไม่หวาดกลัวที่มากับสูรยเทพจงสวมเสื้อเกราะเข้าเถิด ดูก่อนพระอัคนี จงเผาผลาญศัตรูทั้งหลายเถิด” เมื่อนางชยากล่าวเช่นนี้แก่ทวยเทพแล้ว การพิชิตศัตรูที่พระนางไหมวดีสังหารแล้วย่อมมีชัยชนะ

ā vyomavyāpisīmnāṃ vanamatigahanaṃ gāhamāno bhujanām

arcirmokṣeṇa mūrcchandavadahanarucāṃ locanānāṃ trayasya /

yasyā nirmajjamajjaccaraṇabharanato gāṃ vibhidya praviṣṭaḥ

pātālaṃ paṅkapātonmukha iva mahiṣaḥ stādumā sā śriye vaḥ //39//

มหิษาสูรดำดิ่งไปสู่ป่าที่ลึกยิ่งของพาหาทั้งหลายของพระนางองค์ใดที่แผ่ขยายขอบเขตไปถึงฟ้า ตัวมันชะงักงันด้วยการปล่อยแสงจากดวงตาทั้งสามที่เรืองรองดุจไฟป่า ด้วยน้ำหนักพระบาทที่จมลงสู่ร่างที่อ่อนแรง มันจึงชำแรกพื้นดิน แล้วเข้าสู่บาดาลไปประดุจรอคอยเพื่อจะได้จมลงสู่โคลนตม ขอพระนาง อุมาองค์นั้นจงสถิตอยู่เพื่อโชคลาภของพวกท่าน

nīte nirvyājadīrghāmaghavati maghavadvajralajjānidāne

nidrāṃ drāgeva devadviṣi muṣitaruṣaḥ saṃsmarantyāḥ svabhāvam /

devyā dṛgbhyastisṛbhyastraya iva galitā rāśayo raktatāyās

trāyantāṃ vastriśūlakṣatakuharabhuvo lohitāmbhaḥsamudrāḥ //40//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

เมื่ออสูรใจบาปที่เป็นเหตุแห่งความอับอายแก่สายฟ้าของพระอินทร์สิ้นชีพลง (lit. ถูกนำไปสู่การหลับอันยาวนาน) ในทันใดซึ่งไม่มีใครรบกวนได้ ขอทะเลโลหิตที่ไหลออกจากรูที่เป็นแผลด้วยตรีศูล ประดุจกองสีแดงออกมาจากดวงตาทั้งสามของพระเทวีผู้ไม่มีความพิโรธและกำลังระลึกถึงสภาวะเดิมของพระองค์นั้นจงคุ้มครองพวกท่าน

kālī kalpāntakālākulamiva sakalaṃ lokamālokya pūrvaṃ

paścācchliṣṭe viṣāṇe viditaditisutā lohitā matsareṇa /

pādotpiṣṭe parāsau nipatati mahiṣe prāksvabhāvena gaurī

gaurī vaḥ pātu patyuḥ pratinayanamivāviṣkṛtānyonyarūpā //41//

พระนางเคารีครั้นเห็นโลกทั้งปวงระส่ำระสายด้วยเป็นเวลาสิ้นกัลป์ จึงกลายร่างเป็นกาลีก่อน ภายหลังเมื่อเขาควายติดอยู่จึงกลายเป็นนางแทตย์ผู้หยั่งรู้และมีกายสีแดงด้วยความพิโรธ เมื่อมหิษาสูรถูกบดขยี้ด้วยพระบาทและสิ้นชีวิตแล้ว จึงกลับเป็นมีกายสีขาวตามสภาพเดิมดังแต่ก่อน ขอพระนางผู้มีสรีระร่างที่เชื่อมโยงกันดังที่ได้ประจักษ์แก่นัยนาของพระสวามีจงคุ้มครองพวกท่าน

gamyaṃ nāgnerna cendoḥ sapadi dinakṛtāṃ dvādaśānāmasahyaṃ

śakrasyākṣṇāṃ sahasraṃ saha surasadasā sādayantaṃ prasahya /

utpātogrāndhakārāgamamiva mahiṣaṃ nighnatī śarma diśyād

devī vo vāmapādāmburuhanakhamayaiḥ pañcabhiścandramobhiḥ //42//

เมื่อสังหารมหิษาสูรผู้ประดุจการมาของความมืดขั้นอุกฤษฏ์อันเป็นหายนะ ขอพระเทวีจงชี้ที่พึ่งแก่พวกท่านด้วยดวงจันทร์ทั้งห้าที่เกิดขึ้นจากนขาคือดอกบัวทั้งห้าของพระบาทข้างซ้ายที่พึ่งที่เอาชนะและพิชิตดวงตาทั้งพันของท้าวสักกะกับเทวสภา ที่ไฟไปไม่ถึง ดวงจันทร์โคจรไม่ถึง และเป็นไปไม่ได้สำหรับดวงอาทิตย์ทั้งสิบสองดวง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

dattvā sthūlāntramālāvalivighasahasadghasmarapretakāntaṃ

kātyāyanyātmanaiva tridaśaripumahādaityadahopahāram /

viśrāntyai pātu yuṣmānkṣaṇamupari dhṛtaṃ kesariskandhabhitter

bibhrattatkesarālīmalimukhararaṇannūpuraṃ pādapadmam //43//

บัวบาทที่มีกำไลข้อพระบาทส่งเสียงกรุ๋งกริ๋งเหมือนเสียงผึ้ง อันพระนางกาตยายนีประทานเครื่องสังเวยคือร่างอสูรมหาแทตย์อันเป็นที่ชอบใจแก่เปรตที่ตะกละตะกรามและสนุกสนานด้วยเศษอาหารคือลำไส้ใหญ่เรียงเป็นระเบียบ และที่พระนางทรงยกขึ้นเองชั่วขณะเหนือไหล่สิงโตที่ประดุจกำแพง แล้วทรงค้ำแผงคอสิงโตนั้นไว้ จงคุ้มครองพวกท่านเพื่อความสงบสุข

kopenevāruṇatvaṃ dadhadadhikatarālakṣyalākṣārasaśrīḥ

śliṣyacchṛṅgāgrakoṇakvaṇitamaṇitulākoṭihuṃkāragarbhaḥ /

pratyāsannātmamṛtyupratibhayamasurairīkṣito hantvarīnvaḥ

pādo devyāḥ kṛtānto 'para iva mahiṣasyopariṣṭānniviṣṭaḥ //44//

ขอพระบาทของพระเทวีจงฆ่าศัตรูของพวกท่าน พระบาทที่เรืองรองด้วยน้ำครั่งที่เห็นได้ชัดเจนยิ่ง เสมือนหนึ่งทรงไว้ซึ่งสีแดงจากความพิโรธ ประกอบด้วยเสียงดัง “ฮึ่ม” และกำไลข้อพระบาทแก้วที่ส่งเสียงขณะบรรเลงด้วยไม้ดีดวีณาคือปลายเขา เสมือนหนึ่งพระยมอีกองค์หนึ่งมาสถิตอยู่เหนือมหิษาสูร เหล่าอสูรจึงเฝ้ามองด้วยความกลัวว่าความตายของตนเข้ามาใกล้

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

āhantuṃ nīyamānā bharavidhurabhujasraṃsamānobhayāṃsaṃ

kaṃsenāṃsi sā vo haratu hariyaśorakṣaṇāya kṣamāpi /

prākprāṇānasya nāsyadgaganamudapatadgocaraṃ yā śilāyāḥ

saṃprāpyāgāmivindhyācalaśikharaśilāvāsayogodyateva //45//

พระนางกษมาผู้สามารถทรงถูกกังสะอุ้มไปทำร้าย ไหล่ทั้งสองข้างของกังสะทรุดลงด้วยแขนทนรับน้ำหนักไม่ไหว ทรงอดทนเพื่อรักษาเกียรติยศของพระหริ จึงไม่สังหารชีวิตของกังสะในคราวแรก เมื่อไปถึงที่ก้อนหินตั้งอยู่ เสมือนทรงเตรียมพร้อมสำหรับประกอบโยคะคือการ

อยู่บนก้อนหินบนยอดเขาวินธัยในอนาคต แล้วทรงทะยานขึ้นสู่ท้องฟ้า ขอพระนางจงนำไปซึ่งบาปเคราะห์ของพวกท่าน

sāmnā nāmnāyayonerdhṛtimakṛta harernāpi cakreṇa bhedāt

sendrasyairāvaṇasyāpyupari kaluṣitaḥ kevalaṃ dānavṛṣṭyā /

dānto daṇḍena mṛtyorna ca viphalayathoktābhyupāyo hato 'rir

yenopāyaḥ sa pādaḥ sukhayatu bhavataḥ pañcamaścaṇḍikāyāḥ //46//

ศัตรูนั้นไม่ยินดีด้วยการประนีประนอม (/สามเวท) ของพระพรหม แม้พระหริเอาจักรเข้าทำลายมันก็ไม่สาแก่ใจ แม้การโปรยปรายน้ำมันจากขมังช้างเอราวัณ มันเลอะเทอะแล้วก็ยังไม่พอใจ มันถูกทรมานด้วยไม้เท้ายมทัณฑ์ของมัจจุราช ก็ยังไม่พอใจ มันผู้ซึ่งอุบายที่กล่าวไปแล้วนั้นไม่ได้ผลกลับถูกสังหารด้วยพระบาทใด ขอพระบาทของพระนางจัณฑิกาอันเป็นอุบายประการที่ห้านั้นจงอำนวยความสุขแก่ท่าน

bhartā kartā trilokyāstripuravadhakṛtī paśyati tryakṣa eṣa

kva strī kvāyodhanecchā na tu sadṛśamidaṃ prastutaṃ kiṃ mayeti /

matvā savyājasavyetaracaraṇacalāṅguṣṭhakoṇābhimṛṣṭaṃ

sadyo yā lajjitevāsurapatimavadhītpārvatī pātu sā vaḥ //47//

“พระสวามี พระตรีเนตรผู้สร้างสามโลก ผู้สังหารอสูรตรีปุระ ทอดพระเนตรอยู่ สตรีกับความปรารถนาในการยุทธ์มิอาจเทียบกันได้ สิ่งนี้ไม่เหมาะสม ข้าจะเริ่มอย่างไรดี” พระนางผู้มีความละอายองค์ใดทรงคิดเช่นนี้ แล้วสังหารจอมอสูรผู้ถูกโจมตีด้วยปลายพระบาทอังคุฐที่เคลื่อนไหวอยู่ในพระบาทข้างขวาที่หลอกล่ออยู่ ขอพระนางปารวตีองค์นั้นจงคุ้มครองพวกท่าน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

vṛddhokṣo na kṣamaste bhavatu bhava bhavadvāha eṣo ·dhuneti

kṣiptaḥ pādena devaṃ prati jhaṭiti yayā kelikāntaṃ vihasya /

dantajyotsnāvitānairatanubhiratanurnyakkṛtārdhendubhābhir

gauro gaureva jātaḥ kṣaṇamiva mahiṣaḥ sāvatādambikā vaḥ //48//

“ดูก่อนพระศิวะ โคแก่ไม่เหมาะแก่พระองค์ ควายตัวนี้จงเป็นพาหนะของพระองค์บัดนี้เถิด” พระนางองค์ใดหยอกล้อเทวะผู้รักสนุกเช่นนี้แล้วกระทืบมหิษาสูรโดยพลัน ด้วยพระทนต์ซี่ใหญ่จำนวนมากที่เรืองรองข่มแสงพระจันทร์ครึ่งซีกจึงเสมือนว่าโคเผือกตัวใหญ่เกิดขึ้นชั่วขณะ ขอพระนางอัมพิกาองค์นั้นจงคุ้มครองพวกท่าน

prākkāmaṃ dahatā kṛtaḥ paribhavo yena trisaṃdhyānataiḥ

serṣyā vo ·vatu caṇḍikā caraṇayoḥ svaṃ pātayantī patim /

kurvatyābhyadhikaṃ kṛte pratikṛtaṃ muktena maulau muhur

bāṣpeṇāhitakajjalena likhitaṃ svaṃ nāma candre yayā //49//

พระนางจัณฑิกาผู้หึงหวงจากการน้อมไหว้นางสนธยาสามเวลา ทรงทำให้พระสวามีผู้เผาพระกามเทพไปในกาลก่อนผู้ดูหมิ่นพระองค์นั้นทรุดลงแทบพระบาททั้งสองด้วยพระองค์เอง ทรงเอาคืนยิ่งกว่าด้วยน้ำพระเนตรที่หยดลงบนพระเศียร (ของพระสวามี) ชั่วขณะ และทรงจารึกพระนามของพระนางเองไว้ที่พระจันทร์ด้วยเขม่าตะเกียง ขอพระนางองค์นั้นทรงคุ้มครองพวกท่าน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

tuṅgāṃ śṛṅgāgrabhūmiṃ śritavati marutāṃ pretakāye nikāye

kuñjautsukyādviśatsu śrutikuharapuṭaṃ drākkakupkuñjareṣu /

smitvā vaḥ saṃhṛtāsordaśanarucikṛtākāṇḍakailāsabhāsaḥ

pāyātpṛṣṭhādhirūḍhe smaramuṣi mahiṣasyoccahāseva devī //50//

เมื่อทวยเทพหันไปทึกทักว่าบริเวณปลายเขาแหลมของมหิษาสูรที่ถูกสังหารชีวิตไปแล้วนั้นปรากฏดุจเขาไกรลาสอย่างไม่คาดคิดด้วยความเรืองรองของฟัน และเมื่อช้างประจำทิศทั้งหลายเข้าสู่โพรงคือช่องหู (ของอสูรนั้น) ด้วยความอยากอยู่ในพุ่มไม้ พระเทวีจึงแย้มยิ้ม

ประหนึ่งมีเสียงสรวลดังขณะขึ้นไปประทับบนหลังพระศิวะ ขอพระเทวีองค์นั้นจงคุ้มครองพวกท่าน

kṛtvā pātālapaṅke kṣayarayamilitaikārṇavecchāvagāhaṃ

dāhānnetratrayāgnervilayanavigalacchṛṅgaśūnyottamāṅgaḥ /

krīḍākroḍābhiśaṅkāṃ vidadhadapihitavyomasīmā mahimnā

vīkṣya kṣuṇṇo yayāristṛṇamiva mahiṣaḥ sāvatādambikā vaḥ //51//

ควายที่เป็นศัตรูดำลงไปในเปือกตมของบาดาลด้วยปรารถนามหาสมุทรแห่งหนึ่งที่เกิดขึ้นจากกระแสน้ำในคราวสิ้นกัลป์ กระทำความน่ากลัวดุจหมูป่ากำลังเล่นสนุก และบดบังขอบฟ้าไว้ด้วยร่างมหึมา มีหัวว่างเปล่าเพราะเขาของมันถูกทำลายด้วยไฟจากตาทั้งสาม ขอพระนางอัมพิกาผู้มองมันดุจหญ้าและพิชิตได้แล้วองค์นั้นจงคุ้มครองพวกท่าน

śūle śailāvikampaṃ na nimiṣitamiṣau pattiśe sāṭṭahāsaṃ

prāse sotprāsamavyākulamapi kuliśe jātaśaṅkaṃ na śaṅkau /

cakre ˙vakraṃ kṛpāṇe na kṛpaṇamasurārātibhiḥ pātyamāne

daityaṃ pādena devī mahiṣitavapuṣaṃ piṃṣatī vaḥ punātu //52//

ขอพระเทวีผู้เอาพระบาทบดขยี้แทตย์ร่างควายซึ่งประดุจภูเขาที่ไม่หวั่นไหวต่อตรีศูล ไม่กระพริบตาต่อลูกศร หัวเราะดังเยาะเย้ยหอกปลายแหลม คุยโวโอ้อวดต่อหอกซัด ไม่หวาดหวั่นต่อสายฟ้า ไม่เกิดความสงสัยในอาวุธศังกุ ไม่คดโกงต่อจักร และไม่ระย่อต่อดาบที่ทวยเทพซัดเข้าไป จงล้างบาปของพวกท่าน

cakre cakrasya nāstryā na ca khalu paraśorna kṣuraprasya nāser

yadvakraṃ kaitavāviṣkṛtamahiṣatanau vidviṣatyājibhāji /

protātprāsena mūrdhnaḥ saghṛṇamabhimukhāyātayā kālarātryā

kalyāṇānyānanābjaṃ sṛjatu tadasṛjo dhārayā vakritaṃ vaḥ //53//

ขอพักตร์ดุจดอกบัวของพระนางกาลราตรีจงสร้างสิ่งดีงามแก่พวกท่าน พักตร์ของพระนางปราศจากอารมณ์ตอบสนองต่อจักร ขวาน ลูกศรกษุรประ และดาบของมหิษาสูรในสงคราม อ่อนโยนด้วยความกรุณาเต็มเปี่ยมเพราะทรงเห็นเลือดไหลออกมาจากศีรษะของมันที่ถูกหอกปักอยู่

hastādutpatya yāntyā gaganamagaṇitādhairyavīryāvalepaṃ

vailakṣyeṇeva pāṇḍudyutimaditisutārātimāpādayantyāḥ /

darpānalpāṭṭahāsadviguṇatarasitāḥ saptalokījananyās

tarjanyā janyadūtyo nakharucitatayastarjayantyā jayanti //54//

นขาที่เรืองรองจำนวนมากที่มีสีขาวยิ่งขึ้นด้วยเสียงสรวลอันดังหลายครั้งอย่างทะนงตนคือทูตสงครามของพระมารดาแห่งโลกทั้งเจ็ดผู้ทรงเป็นนิ้วดรรชนีคอยข่มขวัญศัตรู ทรงทะยานขึ้นจากมือ (ของกังสะ) ไปสู่ท้องฟ้า และสังหารอสูรตนนั้นผู้มีตัวขาวเผือกประหนึ่งผิดธรรมชาติและมิได้ฉาบทาด้วยความกล้าและความตื่นเต้นนับมิได้ นขาเหล่านั้นย่อมมีชัยชนะ

prāleyācalapalvalaikabisinī sāryāstu vaḥ śreyase

yasyāḥ pādasarojasīmni mahiṣakṣobhātkṣaṇaṃ vidrutaḥ /

niṣpiṣṭe patitāstriviṣṭaparipau gītyutsavollāsino

lokāḥ sapta sapakṣapātamaruto bhānti sma bhṛṅgā iva //55//

เมื่อศัตรูแห่งสามโลกถูกทำลาย โลกทั้งเจ็ดที่เสื่อมไปและแตกตื่นไปชั่วขณะจากการก่อกวนของมหิษาสูรก็กลับสนุกสนานด้วยมหรสพและเพลงขับ ปรากฏดั่งผึ้งหลวงที่มีเทพมรุตอยู่

เคียงข้างในขอบเขตคือบัวบาทของพระองค์ ขอพระนางอารยาผู้เป็นบัวต้นเดียวในสระบนภูเขาหิมาลัยองค์นั้นจงสถิตอยู่เพื่อความเจริญของพวกท่าน

aprāpyeṣurudāsitāsiraśanerārātkutaḥ śaṅkutaś

cakravyutkramakṛtparokṣaparaśuḥ śūlena śūnyo yayā /

mṛtyurdaityapateḥ kṛtaḥ susadṛśaḥ pādāṅgulīparvataḥ

pārvatyā pratipālyatāṃ tribhuvanaṃ niḥśalyakalyaṃ tayā //56//

ความตายของจอมแทตย์หาไม่ได้จากลูกศร ไม่ต้องใช้ดาบ ห่างไกลจากสายฟ้า ไร้ประโยชน์ด้วยหอก ไม่แยแสต่อกงจักร มิได้ใช้ขวาน ว่างเปล่าจากตรีศูล พระนางองค์ใดทำให้จอมแทตย์นั้นตายอย่างเหมาะสมยิ่งด้วยข้อต่อนิ้วพระบาท ขอพระนางปารวตีองค์นั้นจงคุ้มครองสามโลกให้มีความสวัสดีและปราศจากความเจ็บปวดด้วย

naṣṭānaṣṭau gajendrānavata na vasavaḥ kiṃ diśo drāggṛhītāḥ

śārṅginsaṅgrāmayuktyā laghurasi gamitaḥ sādhu tārkṣyeṇa taikṣṇyam /

utkhātā netrapaṅktirna tava samarataḥ paśya naśyadbalaṃ svaṃ

svarnāthetyāttadarpaṃ vyasumasuramumā kurvatī trāyatāṃ vaḥ //57//

“ดูก่อนเทพวสุทั้งหลาย ไม่ต้องคุ้มกันพญาช้างทั้งแปดที่หายไปหรอก พวกท่านจะรีบถือครองทิศทั้งหลายไปทำไม ดูก่อนพระวิษณุ พระองค์รีบทรงครุฑไปจึงว่องไวด้วยพร้อมในการสงคราม ดูก่อนพระอินทร์ที่พึ่งแห่งสรวงสวรรค์ แถวของดวงตาทั้งหลายพระองค์ไม่ถูกทำลาย จงดูไพร่พลของพระองค์ที่กำลังพินาศจากการสู้รบเถิด” ขอพระนางอุมาผู้ตรัสเช่นนั้นแล้วสังหารอสูรผู้มีความหยิ่งผยองให้สิ้นชีพนั้นจงคุ้มครองพวกท่าน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

śrutvā śatruṃ duhitrā nihatamatijaḍo ऽpyāgato ऽhnāya harṣād

āśliṣyañchailakalpaṃ mahiṣamavanibhṛdbandhavo vindhyabuddhyā /

yasyāḥ śvetīkṛte ऽsminsmitadaśanarucā tulyarūpo himādrir

drāgdrāghīyānivāsīdavatamasanirāsāya sā stādumā vaḥ //58//

ภูเขาหิมาลัยผู้เป็นญาติพี่น้องของภูเขาทั้งหลาย และมีรูปเท่ากับมหิษาสูรผู้ถูกทำให้มีสีขาวด้วยความเรืองรองในพระทนต์จากการแย้มสรวลของพระนางองค์ใด แม้จะไม่ขยับเขยื้อนเลย แต่เมื่อได้ยินว่าธิดาสังหารศัตรูได้แล้วก็มาด้วยความดีใจ ก็พลันสวมกอดมหิษาสูรผู้มีกายใหญ่โตดุจภูเขาด้วยคิดว่าเป็นภูเขาวินธัย ภูเขาหิมาลัยนั้นจึงประหนึ่งว่ามีกายยาวขึ้นทันที ขอพระนางอุมาองค์นั้นจงสถิตอยู่เพื่อกำจัดอวิชชาของพวกท่าน

kṣipto ऽyaṃ mandarādriḥ punarapi bhavatā veṣṭyatāṃ vāsuke ऽbdhau

prīyāsvānena kiṃ te bisatanutanubhirbhakṣitaistārkṣya nāgaiḥ /

aṣṭābhirdiggajendraiḥ saha na harikarī karṣatīmaṃ hate vo

hrīmatyā haimavatyāstridaśaripupatau pāntviti vyāhṛtāni //59//

“ดูก่อนวาสุกิ ท่านจงพันรอบภูเขามันทระที่ถูกโยนลงไปในทะเลนี้อีกครั้ง ดูก่อนพญาครุฑท่านจะกินเหล่านาคที่มีร่างบอบบางดุจต้นบัวเป็นภักษาหารไปทำไมเล่า จงพอใจด้วยควายตัวนี้เถิด ช้างของพระอินทร์กับช้างประจำทิศทั้งหลายยังไม่ลากอสูรตนนี้ไปอีก” เมื่อจอมอสูรของทวยเทพถูกพระนางผู้มีความละอายสังหารแล้ว ขอพระเสาวนีย์ของพระนางไหมวดีจงคุ้มครองพวกท่าน

eṣa ploṣṭā purāṇāṃ trayamasuhṛduraḥpāṭano ऽyaṃ nṛsiṃho

hantā tvāṣṭraṃ dyurāṣṭrādhipa iti vividhānyutsavecchāhṛtānām /

vidrāṇānāṃ vimarde dititanayamaye nākalokeśvarāṇām

aśraddheyāni karmāṇyavatu vidadhatī pārvatī vo hatāriḥ //60//

เมื่อทวยเทพวิ่งหนีไปในการทำลายแทตย์แล้วหวนกลับมาด้วยปรารถนาการเฉลิมฉลองพระนางปารวตีผู้สังหารศัตรู ผู้ทรงประกอบวีรกรรมเหลือเชื่อหลายประการ จึงตรัสว่า “นี่

คือพระศิวะผู้เผาผลาญเมืองทั้งสามหรือ? นี่คือนรสิงห์ผู้ฉีกอกของศัตรูหรือ? นี่คือเทวราชาผู้สังหารตวัษฏฤหรือ?" ḥจงคุ้มครองพวกท่าน

śatrau śātatriśūlakṣatavipuṣi ruṣā preṣite pretakāṣṭhāṃ
kālī kīlālakulyātrayamadhikarayaṃ vīkṣya viśvāsitadyauḥ /
trisrotāstryambakeyaṃ vahati tava bhṛśaṃ paśya raktā viśeṣān
no mūrdhnā dhāryate kiṃ hasitapatiriti prītaye kalpatāṃ vaḥ //61//

เมื่อศัตรูผู้มีร่างที่ได้บาดแผลจากตรีศูลอันแหลมคมถูกส่งไปยังทิศของพระยมแล้วด้วยความพิโรธ พระนางกาลีผู้ซึ่งเทวดาเชื่อมั่นทอดพระเนตรเห็นสายธารโลหิตทั้งสามอันไหลแรงยิ่งจึงทรงหยอกล้อพระสวามีว่า "ข้าแต่พระตรีเนตร จงดูเถิด สายน้ำสีแดงทั้งสามนี้ไหลไปอย่างแรงน่าอัศจรรย์ยิ่งนัก พระองค์จะไม่ทรงไว้บนเศียรของพระองค์สักหน่อยหรือ" ขอพระนางจงอำนวยพรเพื่อความยินดีของพวกท่าน

śṛṅge paśyordhvadṛṣṭyādhikataramatanuḥ sanna puṣpāyudho 'smi
vyālāsaṅge 'pi nityaṃ na bhavati bhavato bhīrnayajño 'smi yena /
tvaṃ muñcoccaih pināKinpunarapi viśikhaṃ dānavānāṃ puro 'haṃ
pāyātsotprāsamevaṃ hasitaharamumā mṛdnatī dānavaṃ vaḥ //62//

"จงพินิจดูเขาทั้งสองของข้าอย่างละเอียดด้วยดวงเนตรที่สามเถิด ข้ามีร่างใหญ่ และมิใช่พระอนงค์ผู้มีดอกไม้เป็นอาวุธ ข้าย่อมไม่กลัวงูของท่าน เพราะข้าฉลาดวางแผน ดูก่อนพระผู้ทรงศรปินากะ พระองค์จงแผลงศรอย่างแรงมาอีกครั้งเถิด เพราะข้าคือเมืองของ (/อยู่ข้างหน้า) เหล่าทานพ" ขอพระนางอุมาผู้บดขยี้ทานพผู้โอ้อวดและเยาะเย้ยพระหระเช่นนี้จงคุ้มครองพวกท่าน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

nandīśotsāryamāṇāpasṛtisamanamannākilokaṃ nuvatyā

napturhastena hastaṃ tadanugatagateḥ ṣaṇmukhasyāvalambya /

jāmāturmātṛmadhyopagamaparihṛte darśane śarma diśyān

nedīyaccumbyamānā mahiṣavadhamahe menayā mūrdhnyumā vaḥ //63//

ในพิธีเฉลิมฉลองการสังหารมหิษาสูร พระนางอุมาผู้ได้จุมพิตจากนางเมนาที่พระเศียรซึ่งสายพระเนตรถูกหันเหไปด้วยพระชามาดาเข้ามาแทรกกลางพระมารดา นางจูงหัตถ์ของสกันทกุมารผู้มีหกหน้าซึ่งเดินตามมา แล้วทักทายร้องเรียกชาวสวรรค์ผู้น้อมไหว้พร้อมกับหลีกไปเพราะโคนันทิผู้ยิ่งใหญ่ (/พระศิวะ) ขอพระนางอุมาองค์นั้นจงบันดาลความสุขแก่พวกท่าน

bhaktyā bhṛgvatrimukhyairmunibhirabhinutā bibhratī naiva garvaṃ

śarvāṇī śarmaṇe vaḥ praśamitasakalopaplavā sā sadāstu /

yā pārṣṇikṣuṇṇaśatrurvigalitakuliśaprāsapāśatriśūlaṃ

nākaukolokameva svamapi bhujavanaṃ saṃyuge 'vastvamaṃsta //64//

พระนางองค์ใดซึ่งบรรดามุนีมีฤษีภฤคุและอัตริเป็นประธานแซ่ซ้องสดุดีด้วยความภักดี แต่ก็ไม่ทรงหยิ่งผยอง ในสนามรบไม่ใส่พระทัยพาหาจำนวนมากของพระองค์และทวยเทพผู้ทำให้ตรีศูล บ่วงบาศ หอก และวัชระให้พลัดตกไป กลับบดขยี้ศัตรูด้วยส้นพระบาท ขอพระนางศรรวาณีผู้ขจัดเคราะห์ร้ายทั้งปวงพระองค์นั้นจงสถิตอยู่เพื่อความสุขของพวกท่านในกาลทุกเมื่อ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

cakraṃ śaureḥ pratīpaṃ pratihatamagamatprāgdyudhāmnāṃ tu paścād

āpaccāpaṃ balārerna paramagunatāṃ pūstrayaploṣiṇo 'pi /

śaktyālaṃ māṃ vijetuṃ na jagadapi śiśau ṣaṇmukhe kā katheti

nyakkurvannākilokaṃ ripuravadhi yayā sāvatātpārvatī vaḥ //65//

“จักรของพระวิษณุมาข้างหลังแล้วถูกทำลายก่อน ส่วนกองทัพของทวยเทพก็ถูกทำลายในภายหลัง ธนูของพระอินทร์ไม่ดีพอ แม้ธนูของพระศิวะก็ไม่มีคุณลักษณะที่ดี โลกจึงไม่อาจเอาชนะข้าได้ด้วยความสามารถ (/ด้วยหอก) เรื่องเล่าเกี่ยวกับเด็กหกหน้าคืออะไรหรือ”

ศัตรูเยาะเย้ยเทวดาเช่นนี้แล้วถูกพระนางองค์ใดสังหาร ขอพระนางปารวตีองค์นั้นจงคุ้มครองพวกท่าน

vidrāṇe rudravṛnde savitari tarale vajriṇi dhvastavajre

jātāśaṅke śaśāṅke viramati maruti tyaktavaire kubere /

vaikuṇṭhe kuṇṭhitāstre mahiṣamatiruṣaṃ pauruṣopaghnanighnaṃ

nirvighnaṃ nighnatī vaḥ śamayatu duritaṃ bhūribhāvā bhavānī //66//

เมื่อบรรดาเทพรุทระหนีไป พระอินทร์ถูกทำลายสายฟ้า พระอาทิตย์สั่นไหว พระจันทร์ก็หวาดกลัว พระพายก็ไม่พานพัด ท้าวกุเวรละทิ้งศัตรู อาวุธพระวิษณุก็ถูกทำให้แข็งทื่อ ขอพระนางภวานีผู้มีความยิ่งใหญ่ ผู้สังหารมหิษาสูรที่ดุร้ายยิ่งที่ได้ทำลายที่พึ่งของมนุษย์ไปอย่างไม่ถูกขัดขวาง จงขจัดทุกข์ของพวกท่าน

bhūṣāṃ bhūyastavādya dviguṇataramahaṃ dātumevaiṣa lagno

bhagne daityena darpānmahiṣitavapuṣā kiṃ viṣāṇe viṣaṇṇam /

ityuktvā pātu māturmahiṣavadhamahe kuñjarendrānanasya

nyasyannāsye guho vaḥ smitasitarucinī dveṣiṇo dve viṣāṇe //67//

“วันนี้ข้านี้ตั้งใจจะมอบเครื่องประดับให้แก่เจ้าเป็นสองเท่านั่นเทียว เมื่องาถูกแทตย์ร่างควายทำลายไปแล้วด้วยความหยิ่งผยอง เจ้าจะโศกเศร้าไปทำไม” สกันทกุมารตรัสเช่นนี้แล้วโยนเขาทั้งสองที่งดงามด้วยสีขาวของรอยยิ้มไปยังพระพักตร์ของพญาช้างในพิธีเฉลิมฉลองการสังหารมหิษาสูรของพระมารดา ขอพระองค์จงคุ้มครองพวกท่าน

viśrāmyanti śramārtā iva tapanabhṛtaḥ saptayaḥ sapta yasmin

suptāḥ saptāpi lokāḥ sthitimuṣi mahiṣe yāminīdhāmni yatra /

dhārāṇāṃ raudhirīṇāmaruṇimani nabhaḥsāndrasaṃdhyāṃ dadhānas

tasya dhvaṃsātsutādreraparadinapatiḥ pātu vaḥ pādapātaiḥ //68//

มหิษาสูรผู้ทำลายโลกมีรูปลักษณ์ดุจรัตติกาลอยู่ในที่ใด ในที่นั้นม้าเจ็ดตัวของพระอาทิตย์ก็หยุดวิ่งประดุจทุกข์ทรมานจากความเหนื่อย แม้โลกทั้งเจ็ดก็หลับใหล เนื่องจากลำธารโลหิตมีสีแดงจากการสังหารอสูรตนนั้นด้วยการกระทืบหลายครั้ง ธิดาแห่งขุนเขาผู้กำหนดให้นางสนธยาอยู่ทั่วท้องฟ้าจึงเป็นดั่งดวงอาทิตย์อีกดวงผู้ทำให้เวลาสนธยาปรากฏเต็มท้องฟ้าจากการทำลายความมืดนั้นด้วยการสาดรังสี ขอธิดาองค์นั้นจงคุ้มครองพวกท่าน

devārerdānavārerdrutamiha mahiṣacchadmanaḥ padmasadmā

vidrātītyatra citraṃ tava kimiti bhavannābhijāto yataḥ saḥ /

nābhīto ˙bhūtsvayaṃbhūriva samarabhuvi tvaṃ tu yadvismitāsmīty

uktvā tadvismitaṃ vaḥ smararipumahiṣīvikrame ˙vyājjayāyāḥ //69//

“ข้าแต่พระศิวะ พระพรหมรีบวิ่งหนีจากอสูรผู้แปลงเป็นควายในที่นี้ฉะนี้แล้ว ในเรื่องนี้พระองค์ประหลาดพระทัยหรือไม่ เพราะพระพรหมทรงถือกำเนิดจากพระนาภีของพระวิษณุ (ยังมีความกลัว) ส่วนพระองค์ผู้ประหนึ่งเป็นเองก็มิใช่ว่าไม่กลัวในสนามรบ ข้าจึงประหลาดใจ” ขอความประหลาดใจของนางชยาในความกล้าหาญของมเหสีของพระผู้เป็นศัตรูของพระกามเทพหลังจากทูลเช่นนั้นแล้วจงคุ้มครองพวกท่าน

nistriṃśenocitaṃ te viśasanamurasaścaṇḍi karmāsya ghoraṃ

vrīḍāmasyopari tvaṃ kuru dṛḍhahṛdaye muñca śastrāṇyamūni /

itthaṃ daityaiḥ sadainyaṃ samadamapi suraistulyamevocyamānā

rudrāṇī dāruṇaṃ vo dravayatu duritaṃ dānavaṃ dārayantī //70//

พระนางรุทราณีเมื่อจะสังหารทานพ พวกแทตย์ก็กล่าวด้วยความโศกเศร้าว่า “ดูก่อนพระนางจัณฑีผู้โหดร้าย การฉีกอกควายอันเป็นการกระทำที่โหดร้ายไม่เหมาะสมแก่พระองค์

ดูก่อนพระนางผู้ใจแข็ง จงทำความอับอายบนความตัวนั้นเถิด จงทิ้งอาวุธเหล่านั้นเสียเถิด” เช่นเดียวกับที่พวกเทวดากล่าวด้วยความหรรษาเช่นนี้ว่า “ข้าแต่พระนางจัณฑี การฉีกอกความด้วยดาบอันเป็นการกระทำโหดร้ายนั้นเหมาะสมแก่พระองค์แล้ว ข้าแต่พระผู้ใจเด็ดเดี่ยว จงกระทำให้มันอับอาย จงซัดอาวุธเหล่านั้นเถิด” ขอพระองค์จงขจัดความทุกข์อันโหดร้ายทารุณแก่พวกท่าน

cakṣurdikṣu kṣipantyāścalitakamalinīcārukoṣābhitāmraṃ

mandradhvānānuyātaṃ jhaṭiti valayino muktabāṇasya pāṇeḥ /

caṇḍyāḥ savyāpasavyaṃ suraripuṣu śarānprerayantyā jayanti

truṭyantaḥ pīnabhāge stanavalanabharātsaṃdhayaḥ kañcukasya//71//

รอยต่อของเสื้อเกราะที่ทำให้ความอวบอูมเผยออกมาจากน้ำหนักของปทุมถันของพระนางจัณฑีที่กระเพื่อมอยู่ย่อมมีชัยชนะ พระนางผู้ทอดสายพระเนตรที่แดงยิ่งดุจกระเปาะอันงดงามของดอกบัวที่สั่นไหวไปทั่วสารทิศ และเหลือบพระเนตรไปอย่างทันท่วงทีตามเสียงดังทุ้มลึกของลูกศรที่แผลงออกมาจากหัตถ์ที่มีกำไล ทรงแผลงศรไปยังเหล่าอสูรทั้งซ้ายขวา

bāhūtkṣepasamullasatkucataṭaṃ prāntasphuṭatkañcukaṃ

gambhīrodaranābhimaṇḍalagalatkāñcīdhṛtārdhāṃśukam /

pārvatyā mahiṣāsuravyatikare vyāyāmaramyaṃ vapuḥ

paryastāvadhibandhabandhuralasatkeśoccayaṃ pātu vaḥ //72//

ขอสรีระร่างของพระนางปารวตีโปรดคุ้มครองพวกท่านด้วย ร่างที่เผยให้เห็นเนินปทุมถันด้วยการชูพาหา ชายเสื้อเกราะปริออก ผ้าครึ่งหนึ่งที่เหน็บไว้ตรงเข็มขัดเลื่อนลงไปอยู่ที่บริเวณพระนาภีตรงพระอุทรที่ยุบลงไป ร่างที่พอพระทัยการใช้กำลังในการกำจัดมหิษาสูร และมีพระเมาลีงอนสลวยมลังเมลืองด้วยเครื่องผูกที่สกัดกั้นถูกโยนทิ้งไป

cakraṃ cakrāyudhasya kvaṇati nipatitaṃ romaṇi grāvaṇīva

sthāṇorbāṇaśca lebhe pratihatimuruṇā carmaṇā varmaṇeva /

yasyeti krodhagarbhaṃ hasitahariharā tasya gīrvāṇaśatroḥ

pāyātpādena mṛtyuṃ mahiṣatanubhṛtaḥ kurvatī pārvatī vaḥ //73//

“จักรของพระวิษณุที่ตกไปยังขน (ของอสูรนั้น) ส่งเสียงราวกับว่าตกไปยังก้อนหิน ลูกศรของพระศิวะถูกโต้กลับด้วยขาอ่อนที่มีหนังราวกับเสื้อเกราะ” พระนางปารวตีผู้เยาะเย้ยพระหริหระโดยเก็บความพิโรธไว้ภายในเช่นนี้ แล้วจึงกระทืบอสูรในร่างควายให้ถึงตาย ขอพระองค์จงคุ้มครองพวกท่าน

kṛtvā vaktrendubimbaṃ caladalakalasadbhrūlatācāpabhaṅgaṃ

kṣobhavyālolatāraṃ sphuradaruṇarucisphāraparyantacakṣuḥ /

saṃdhyāsevāparāddhaṃ bhavamiva purato vāmapādāmbujena

kṣipraṃ daityaṃ kṣipantī mahiṣitavapuṣaṃ pārvatī vaḥ punātu //74//

ครั้นทรงกระทำให้พักตร์ที่งามดุจดวงจันทร์มีขนงคือธนูที่โค้งเรียวนั้นขมวดอยู่เสมือนใบไม้เล็ก ๆ กำลังสั่นไหว มีขอบเนตรขยายกว้างและงามเรืองรองด้วยสีแดง (/ดุจรุ่งอรุณ) เป็นประกาย และมีดวงเนตรกลอกไปมาตามอารมณ์ ขอพระนางปารวตีผู้เอาพระบาทเหวี่ยงแทตย์ร่างควายไปข้างหน้าพระศิวะทันทีเสมือนพระสวามีกำลังทำผิดด้วยการบูชานางสนธยาจงชำระพวกท่านให้บริสุทธิ์ด้วยเถิด

gaṅgāsaṃparkaduṣyatkamalavanasamuddhūtadhūlīvicitro

vāñchāsaṃpūrṇabhāvādadhikatararasaṃ tūrṇamāyānsamīpam /

kṣiptaḥ pādena dūraṃ vṛṣaga iva yayā vāmapādābhilāṣī

devāriḥ kaitavāviṣkṛtamahiṣavapuḥ sāvatādambikā vaḥ //75//

อสูรร่างควายที่ถูกเปิดเผยกลโกง ผู้ปรารถนาพระบาทข้างซ้าย ผู้ประดุจพระศิวะคือมีลายพร้อยด้วยฝุ่นธุลีที่ฟุ้งขึ้นมาจากกอบัวที่ย่ำไปจนพันกันอยู่ในแม่น้ำคงคา (/ที่มีมลทินจากการ

ร่วมรักกับนางคงคา) รีบเข้ามาใกล้ด้วยปรารถนาอย่างเต็มเปี่ยมและแรงกล้า กลับถูกพระนางเตะกระเด็นไปไกล ขอพระนางอัมพิกาองค์นั้นจงคุ้มครองพวกท่าน

bhadre bhrūcāpametannamayasi nu vṛthā visphurannetrabāṇaṃ

nāhaṃ kelau rahasye pratiyuvatikṛtakhyātidoṣaḥ pinākī /

devī sotprāsamevam dhṛtamahiṣatanuṃ dṛptamantaḥsakopaṃ

devāriṃ pātu yuṣmānatiparuṣapadā nighnatī bhadrakālī //76//

“แน่ะนางผู้น่ารัก เจ้ากำลังดัดคันธนูคือคิ้วที่มีดวงตาเป็นลูกศรที่สั่นไหวนั้นให้โค้งงอโดยเปล่าประโยชน์ ข้ามิใช่พระผู้ทรงศรปินากะ ผู้เรียกชื่อนางสนมอย่างผิด ๆ ในการร่วมรักอย่างลับ ๆ หรอกนะ” ขอพระเทวีกาลีผู้เจริญทรงเอาพระบาทสังหารอสูรร่างควายที่เกรี้ยวกราดบ้าคลั่งและกล่าวดูหมิ่นเช่นนี้จงคุ้มครองพวกท่าน

anyonyāsaṅgagāḍhavyatikaradalitabhraṣṭakāpālamālāṃ

svāṃ bhoḥ saṃtyajya śaṃbhau khurapuṭadalitaprollasaddhūlipāṇḍuḥ /

bhadre krīḍābhimardī tava savidhamahaṃ kāmataḥ prāpta īśo

'traivaṃ sotprāsamavyānmahiṣasuraripuṃ nighnatī pārvatī vaḥ //77//

“ดูก่อนนางผู้เจริญ ข้าทิ้งมาลาหัวกะโหลกของข้าเองที่หล่นแตกด้วยการเบียดกันแน่นจนกระทบกันนั้นไว้ที่พระศิวะ มีกายสีขาวด้วยฝุ่นที่ระยิบระยับแหลกละเอียดด้วยเกือก ข้าคือพระเป็นเจ้าผู้มีสงครามเป็นการเล่นสนุก มาหาเจ้าตามธรรมเนียมด้วยความรัก” ขอพระนางปารวตีผู้สังหารมหิษาสูรศัตรูผู้กล่าววาจาจาบจ้วงเช่นนี้จงคุ้มครองพวกท่าน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

jvālādhārākarālaṃ dhvanitakṛtabhayaṃ yaṃ prabhettuṃ na śaktaṃ

cakraṃ viṣṇordṛdhāsri prativihatarayaṃ daityamālāvināśi /

kṣuṇṇastasyāsthisāro vibudharipupateḥ pādapātena yasyā

rudrāṇī pātu sā vaḥ praśamitasakalopaplavā nirvighātam //78//

จักรของพระวิษณุที่มีเลือดเกรอะกรัง ทำลายเหล่าแทตย์เป็นแถว น่าเกรงขามดุจธาราแห่งเปลวเพลิง มีเสียงน่าสะพรึงกลัว ยังไม่อาจทำลายจอมอสูรได้ กลับถูกทำลายกลับมาอย่างแรง ไขกระดูกของจอมอสูรนี้ถูกบดขยี้ด้วยการกระทืบบาทของพระนางองค์ใด ขอพระนางรุทราณีผู้ทำให้ภัยพิบัติทั้งปวงสงบลงแล้วจงคุ้มครองพวกท่านให้ปราศจากอุปสรรค

gāḍhāvaṣṭambhapādaprabalabharanamatpūrvakāyordhvabhāgaṃ

daityaṃ saṃjātaśikṣaṃ janamahiṣamiva nyakkṛtāgryāṅgabhāgam /

ārūḍhā śūlapāṇiḥ kṛtavibudhabhayaṃ hantukāmaṃ sagarvaṃ

deyādvaścintitāni drutamahiṣavadhāvāptatuṣṭirbhavānī //79//

พระนางภวานีทรงถือหอกขึ้นไปอยู่บนแทตย์ที่หยิ่งผยองผู้ทำให้ทวยเทพหวาดกลัวและอยากจะสังหารพระองค์ ทำให้ส่วนที่เชิดขึ้นของกายส่วนหน้าของมันโน้มลงด้วยน้ำหนักของกำลังพระบาทที่ตั้งอยู่อย่างมั่นคง เมื่อกายส่วนหน้าถูกกดข่มแล้ว มันจึงประดุจควายทั่วไปที่ถูกฝึก ทรงดีพระทัยที่ได้สังหารมหิษาสูรที่วิ่งหนีไป ขอพระองค์จงประทานสิ่งที่คิดไว้แก่พวกท่าน

CHULALONGKORN UNIVERSITY

brahmā yogaikatāno virahabhavabhayāddhūrjaṭiḥ strīkṛtātmā

vakṣaḥ śaurerviśālaṃ praṇayakṛtapadā padmavāsādhiśete /

yuddhakṣamāmevamete vijahatu dhigimaṃ yastyajatyeṣa śakro

dṛptaṃ daityendramevaṃ sukhayatu samadā nighnatī pārvatī vaḥ //80//

“พระพรหมทรงคร่ำเคร่งในโยคะ พระศิวะทรงกลัวการพลัดพรากจึงทรงมีอาตมันสำเร็จแล้วด้วยสตรี พระลักษมีผู้สถิตอยู่ในความรักก็บรรทมอยู่บนพระอุระอันกว้างของพระวิษณุ เทพเหล่านั้นจงละทิ้งพระนางกษมาในการยุทธ์ (/สนามรบ) อนิจจา ผู้ใดมีพลังอำนาจ (/เป็น

พระอินทร์) ผู้นั้นก็ละทิ้งพระองค์ (/ที่แห่งนั้น) เช่นนั้น" ขอพระนางปารวตีผู้พิโรธอย่างบ้าคลั่ง ผู้สังหารจอมแทตย์ที่กล่าวยโสโอหังเช่นนั้น จงบันดาลความสุขแก่พวกท่าน

evaṃ mugdhe kilāsīḥ karakamalarucā mā muhuḥ keśapāśaṃ
so ऽnyastrīṇāṃ ratādau kalahasamucito yaḥ priye doṣalabdhe /
vaidagdhyādevamantaḥkaluṣitavacanaṃ duṣṭadevārināthaṃ
devī vaḥ pātu pārṣṇyā dṛḍhatanumasubhirmocayantī bhavānī //81//

"ดูก่อนนางผู้ไร้เดียงสา อย่าสลัดผมดุจบ่วงบาศด้วยมือดั่งดอกบัวที่งามมลังเมลืองซ้ำแล้วซ้ำเล่าเช่นนั้นเลย บ่วงบาศนั้นเหมาะสมสำหรับการต่อสู้เมื่อคู่รักได้กระทำผิดในการร่วมรักกับหญิงอื่นเป็นต้น" พระเทวีภวานีทรงปลดปล่อยจอมแทตย์ผู้ชั่วร้าย มีกายบึกบึน และกล่าววาจาจาบจ้วงอย่างหลักแหลมเช่นนั้นให้เป็นอิสระจากปราณด้วยพระบาท ขอพระองค์จงคุ้มครองพวกท่าน

bālo ऽdyāpīśajanmā samaramuḍupabhṛtpāṃsulīlāvilāsī
nāgāsyaḥ śātadantaḥ svatanukaramadādvihvalaḥ so ऽpi śāntaḥ /
dhigyāsi kveti duṣṭaṃ muditatanumudaṃ dānavaṃ sasphuroktaṃ
pāyādvaḥ śailaputrī mahiṣatanubhṛtaṃ nighnatī vāmapārṣṇyā //82//

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

"ในสงคราม พระการติเกยะผู้เกิดจากพระเป็นเจ้ากลับกลายเป็นเด็กน้อยเสียแล้ววันนี้ พระศิวะก็งดงามด้วยการเล่นกับฝุ่น แม้พระผู้มีพักตร์เป็นช้างมีงาแหลมคม และหงุดหงิดงุ่นง่านด้วยความมัวเมาจากงวงอันบอบบางของตนก็ยังสงบลง เฮ้ย! แล้วเจ้าจะไปไหนเล่า" ขอพระธิดาแห่งขุนเขาผู้เอาพระบาทข้างซ้ายบดขยี้ทานพร่างควายผู้ชั่วร้าย ผู้ยินดีในร่างที่น่ายินดี และกล่าววาจาก้องกังวานเช่นนั้น จงคุ้มครองพวกท่าน

mūrdhnaḥ śūlaṃ mamaitadviphalamabhimukhaṃ śaṃkarotkhātaśūlaṃ

saṅgrāmāddūrametaddhṛtamari hariṇā manmanaḥ karṣatīva /

garvādevaṃ kṣipantaṃ vibudhajanavibhūndaityasenādhināthaṃ

śarvāṇī pātu yuṣmānpadabharadalanātprāṇato dūrayantī //83//

“ตรีศูลที่พระศิวะศังกรทรงยกขึ้นแล้วพุ่งมานั้นไร้ผลเพราะทำให้ข้าปวดหัวเท่านั้น จักรที่พระหริทรงไว้ประหนึ่งจะโน้มน้าวใจข้าให้ไกลจากสงคราม” พระนางศรรวาณีผู้ใช้น้ำหนักพระบาทบดขยี้สังหารจอมทัพของเหล่าแทตย์ผู้ดูหมิ่นพระเป็นเจ้าของทวยเทพด้วยความหยิ่งผยองเช่นนี้ จงคุ้มครองพวกท่านด้วยเถิด

bhrāmyaddhāmaurvadāhakṣubhitajalacaravyastavīcīnsakampān

kṛtvaivāśu prasannānpunarapi jaladhīnmandarakṣobhabhājaḥ /

darpādāyāntameva śrutiputaparuṣaṃ nādamabhyudgirantaṃ

kanyādreḥ pātu yuṣmāṃścaraṇabharanataṃ piṃṣatī daityanātham //84//

ธิดาแห่งขุนเขาผู้บดขยี้จอมแทตย์ให้หงิกงอด้วยน้ำหนักของพระบาทนั้นจงคุ้มครองพวกท่าน จอมแทตย์ผู้กระทำมหาสมุทรที่ใสสะอาดให้มีคลื่นกระเพื่อมไหวแผ่ไปด้วยสัตว์น้ำทั้งหลายถูกไฟใต้น้ำแปลบปลาบก่อกวน ผู้ทำให้ภูเขามันทระไหวอีกครั้งโดยพลัน แล้วบันลือเสียงดังสนั่นอันระคายหู และมาถึงด้วยความหยิ่งยโส

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

maināmindo ˙bhinaiṣīḥ śritapṛthuśikharāṃ śṛṅgayugmasya pārśvaṃ

yuddhakṣamāyāṃ tanuṃ svāṃ ratimadavilasatstrīkaṭākṣakṣameyam /

bhāno kiṃ vīkṣitena kṣitimahiṣatanau tvaṃ hi saṃnyastapādo

darpādevaṃ hasantaṃ vyasumasuramumā kurvatī trāyatāṃ vaḥ //85//

“พระจันทร์เอ๋ย อย่าเอาร่างของเจ้าเองซึ่งอยู่บนยอดเขาอันกว้างใหญ่มาใกล้เขาทั้งคู่ของข้าในสนามรบเลย เพราะร่างนี้เหมาะสำหรับการชำเลืองมองของสตรีรูปงามพิลาสด้วยความมัวเมาในการร่วมรักเท่านั้น พระอาทิตย์เอ๋ย หยุดเพ่งมองข้าได้แล้ว เพราะเจ้าย่อมสาดรังสีไป

บนร่างควายบนแผ่นดินได้เท่านั้น” ขอพระนางอุมาผู้กระทำอสูรที่เยาะเย้ยด้วยความโอหังเช่นนี้ให้ถึงฆาตจงคุ้มครองพวกท่านด้วยเถิด

saṅgrāmāttrastametaṃ tyaja nijamahiṣaṃ lokajīveśa mṛtyo
sthātuṃ śūlāgrabhūmau gatabhayamajayaṃ mattametaṃ gṛhāṇa /
daitye pādena yasyāśchalamahiṣatanau śāyite dīrghanidrāṃ
bhāvotpattau jayaivaṃ hasati pitṛpatiṃ sāmbikā vaḥ punātu //86//

เมื่อแทตย์ร่างควายผู้ฉ้อฉลถูกพิฆาต (lit. ถูกทำให้นอนลงสู่การนิทราอันยาวนาน) ด้วยพระบาทของพระนางองค์ใด นางชยาก็หยอกล้อพระยมในเพราะการอุบัติขึ้นของความคิดว่า “ข้าแต่มัจจุราช เจ้าชีวิตของสัตว์โลก จงละทิ้งควายของพระองค์ตัวที่หวาดกลัวสงคราม แล้วจงรับเอาควายตัวที่ไม่กลัวที่จะสถิตอยู่บนพื้นคือปลายศูล ตัวที่บ้าคลั่งและพ่ายแพ้ตัวนี้” ขอพระนางอัมพิกาองค์นั้นจงชำระล้างพวกท่านให้บริสุทธิ์

śrutvaitatkarma bhāvādanibhṛtarabhasaṃ sthāṇunābhyetya dūrāc
chliṣṭā bāhuprasāraṃ śvasitabharacalattārakā dhūtahastā /
daitye gīrvāṇaśatrau bhuvanasukhamuṣi preṣite pretakāṣṭhāṃ
gaurī vo 'vyānmilatsu tridiviṣu tamalaṃ lajjayā vārayantī //87//

เมื่อแทตย์ อสูรผู้ทำลายความสุขของชาวโลกถูกส่งไปยมโลกแล้ว พระศิวะทรงทราบวีรกรรมนั้น ด้วยความรักจึงรีบเสด็จมาหาอย่างเห็นได้ชัดมาแต่ไกล แล้วทรงยืดพาหาสวมกอด พระนางเคารีผู้มีหัตถ์สั่นเทาและกลอกเนตรดำไปมาพร้อมถอนหายใจแรง ทรงห้ามพระศิวะด้วยความเขินอายขณะที่ทวยเทพชุมนุมกันอยู่ ขอพระนางจงคุ้มครองพวกท่าน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

bhadre sthāṇustavāṅghriḥ kṣatamahiṣaraṇavyājakaṇḍūtireṣa

trailokyakṣemadātā bhuvanabhayaharaḥ śaṃkaro ऽto haro ऽpi /

devānāṃ nāyike tvadguṇakṛtavacano ऽto mahādeva eṣa

kelāvevaṃ smarārirhasati ripuvadhe yāṃ śivā pātu sā vaḥ //88//

“ยอดรัก เท้าของเจ้าคือเสา (/พระศิวะ) ที่ทำลายการก่อกวนที่ปรากฏในสงครามของมหิษาสูร ด้วยเหตุนี้เท้านั้นจึงสร้างความสุข (/เป็นพระศิวะศังกร) ซึ่งประทานความเกษมแก่สามโลก เป็นผู้ทำลาย (/เป็นพระหระ) ซึ่งขจัดความกลัวของชาวโลก ดูก่อนนายิกาแห่งทวยเทพ เนื่องจากมีถ้อยคำที่สำเร็จแล้วจากคุณความดีของเจ้า เท้านั้นจึงเป็นเทพผู้ยิ่งใหญ่ (/มหาเทพ)” พระผู้เป็นอริกับพระกามเทพทรงหยอกล้อพระนางองค์ใดในการเริงรักเนื่องด้วยการสังหารศัตรู ขอพระนางศิวาองค์นั้นจงคุ้มครองพวกท่าน

khaḍgaḥ kṛṣṇasya nūnaṃ rahitaguṇagatirnandakākhyāṃ prayātaḥ

śatrorbhaṅgena vāmastava muditasuro nandakastveṣa pādaḥ /

bhāvādevaṃ jayāyāṃ nutikṛti nitarāṃ saṃnidhau devatānāṃ

savrīḍā bhadrakālī hataripuravatādvīkṣitā śaṃbhunā vaḥ //89//

“ดาบของพระกฤษณะที่เคลื่อนไหวโดยปราศจากคุณสมบัติยังได้ชื่อ “นันทกะ” เลยมิใช่หรือ พระบาทข้างซ้ายของพระองค์ที่ทำให้ทวยเทพยินดีด้วยการทำลายศัตรูต่างหากควรได้ชื่อนั้น” เมื่อนางชยาสดุดีอยู่ใกล้เทวดาทั้งหลายโดยเฉพาะด้วยความชื่นชมเช่นนั้น พระนางกาลีผู้ประเสริฐผู้สังหารศัตรูแล้วทรงขวยเขินเพราะพระศิวะทอดพระเนตรอยู่นั้นจงคุ้มครองพวกท่าน

ekenaivodgamena pravilayamasuraṃ prāpayāmīti pādo

yasyāḥ kāntyā nakhānāṃ hasati suraripuṃ hantumudyansagarvam /

viṣṇostriḥ pādapadmaṃ baliniyamavidhāvuddhṛtaṃ kaitavena

kṣipraṃ sā vo ripūṇāṃ vitaratu vipadaṃ pārvatī kṣuṇṇaśatruḥ //90//

พระบาทที่มีนขาทั้งหลายของพระนางผู้งามน่ารักองค์ใดที่ทรงยกขึ้นด้วยความองอาจเพื่อสังหารศัตรูของเทวดา เยาะเย้ยบัวบาททั้งสามของพระวิษณุที่ทรงยกขึ้นด้วยอุบายเพื่อสกัดกั้นอสูรพลิว่า “ข้าจะยังอสูรนี้ให้ถึงความบรรลัยด้วยการยกเพียงครั้งเดียว” ขอพระนางปารวตีผู้บดขยี้ศัตรูองค์นั้นจงสร้างความวิบัติแก่เหล่าศัตรูของพวกท่านโดยพลัน

khaḍgaṃ khaṭvāṅgayuktaṃ yuvatirapi vibho te śarīrārdhalīnā

hāsyaṃ prāgeva labdhaṃ surajanasamitau duṣkṛtena tvayaivam /

jātā bhūyo 'pi lajjā raṇata iyamalaṃ hāsyatā śūlabhartar

darpādevaṃ hasantaṃ bhavamasuramumā nighnatī trāyatāṃ vaḥ //91//

“ดูก่อนพระตรีศุลีผู้เป็นใหญ่ ดาบของท่านทำจากไม้เท้าหัวกะโหลก ชายาของท่านแอบอยู่ในร่างกายครึ่งหนึ่ง ท่านผู้ประพฤติชั่วได้ความน่าขบขันในเทวสภาอยู่ก่อนแล้ว ความน่าอับอายจากสงครามจึงเกิดขึ้นทับทวีคูณ หยุดทำสิ่งน่าอับอายเสียเถิด” ขอพระนางอุมาผู้บดขยี้อสูรผู้เยาะเย้ยพระศิวะด้วยความหยิ่งผยองเช่นนี้จงคุ้มครองพวกท่าน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

sthāṇau kaṇḍūvinodo nudati dinakṛtastejasā tāpitaṃ no

toyasthāne na cāptaṃ sukhamadhikataraṃ gāhanenāṅgajātam /

śūnyāyāṃ yuddhabhūmau vadati hi dhigidaṃ māhiṣaṃ rūpamekaṃ

rudrāṇyāropito vaḥ sukhayatu mahiṣe prāṇahṛtpādapadmaḥ //92//

“ข้าเกาอย่างเป็นสุขขณะพระศิวะขับไล่ข้า อวัยวะทั้งหลายของข้าแม้ถูกแผดเผาด้วยความร้อนของพระอาทิตย์ และดำลงไปในน้ำก็ยังไม่ได้ความสุขอย่างยิ่ง” ครั้นเมื่อมหิษาสูรพูดอยู่ในสนามรบที่ว่างเปล่าหลังจากเหลืออสูรรูปควายอยู่ตนเดียว ขอบัวบาทที่พระนางรุทราณีทรงยกขึ้นประหารศัตรูนั้นจงประทานความสุขแก่พวกท่าน

piṃṣañchailendrakalpaṃ mahiṣamatigururbhagnagīrvāṇagarvaṃ

śaṃbhorjāto laghīyāñchramarahitavapurdūramabhyūhyapātaḥ /

vāmo devāripṛṣṭhe kanakagirisadāṃ kṣemakāro ṅghripadmo

yasyā durvāra evaṃ vividhaguṇagatiḥ sāvatādambikā vaḥ //93//

บัวบาทข้างซ้ายของพระนางองค์ใดต้านทานได้ยาก มีย่างก้าวที่ประกอบด้วยคุณสมบัติหลายประการ หนักยิ่ง(แต่)งดงามเพราะปราศจากความเหน็ดเหนื่อย มีการเตะที่อนุมานไปได้ไกลว่องไวกว่าพระศิวะ อยู่ด้านหลังของอสูร เมื่อได้สังหารมหิษาสูรผู้ประหนึ่งจอมเขาที่ทำลายศักดิ์ศรีของทวยเทพไปแล้ว จึงสร้างความเกษมแก่เทวดาทั้งหลายฉะนี้ ขอพระนางอัมพิกาองค์นั้นจงคุ้มครองพวกท่าน

mārgaṃ śītāṃśubhājāṃ sarabhasamalaghuṃ hantumudyansurāriṃ

netrairudvṛttatāraiḥ sacakitamamarairunmukhairvīkṣyamānaḥ /

yasyā vāmo mahīyānmuditasuramanā prāṇahṛtpādapadmaḥ

prāptas tanmūrdhasīmāṃ sukhayatu bhavataḥ sā bhavānī hatāriḥ //94//

บัวบาทข้างซ้ายอันยิ่งใหญ่ของพระนางองค์ใดถูกยกขึ้นสู่ทางแห่งนักษัตรเพื่อสังหารอสูรตัวฉกาจผู้ทะยานอยาก ซึ่งเหล่าอมรแหงนพักตร์อย่างอกสั่นขวัญแขวนถลึงตามองอยู่ พระบาทนั้นพรากชีวิตของศัตรูแล้วสถิตอยู่บนขอบเขตคือศีรษะของมัน ทำให้ทวยเทพมีใจยินดี ขอพระนางภวานีผู้สังหารศัตรูพระองค์นั้นจงบันดาลความสุขแก่ท่าน

mūrdhanyāpātabhagne miṣamahiṣatanuḥ sannaniḥśabdakaṇṭhaḥ

śoṇābjātāmrakāntipratataghanabṛhanmaṇḍale pādapadme /

yasyā lebhe surārirmadhurasanibhṛtadvādaśārdhāṅghrilīlāṃ

śarvāṇī pātu sā vastribhuvanabhayahṛtsvargibhiḥ stūyamānā //95//

อสูรร่างควายเจ้ามารยาเมื่อหัวมันแตกตกลงไปแล้ว คอมันจึงสิ้นเสียง สิ้นเรี่ยวแรง มันได้ลีลาดุจผึ้งที่ถูกท่วมทับด้วยน้ำหวานจากน้ำผึ้งในดอกบัวคือพระบาทของพระนางองค์ใดที่มี

มณฑลกว้างใหญ่และแน่นหนาซึ่งเต็มไปด้วยสีแดงเรื่อเรืองดุจบัวแดง ขอพระนางศรรวาณีองค์นั้นผู้ขจัดความกลัวของสามโลกและทวยเทพสดุดีจงคุ้มครองพวกท่าน

pādotkṣepādvrajadbhirnakhakiraṇaśatairbhūṣitaścandragaurair
mūrdhāgre cāpatadbhiścaraṇatalagatairaṃśubhiḥ śoṇaśobhaḥ /
saṃnyastālīnaratnapraviracitakaraiścarcitaḥ kṣiptakāyair
yasyā devaiḥ praṇīto haviriva mahiṣaḥ sāvatādambikā vaḥ //96//

มหิษาสูรงดงามด้วยรัศมีนับร้อยของเล็บที่ขาวดั่งดวงจันทร์และระยิบระยับอยู่จากการยกพระบาท เล็บนั้นมีสีแดงงดงามด้วยแสงจากฝ่าพระบาทที่กระทืบศีรษะส่วนบน มันจึงถูกปกคลุมด้วยรังสีที่มีแก้วมณีประดับฝังติดอยู่ ดูเหมือนเครื่องสังเวยที่ทวยเทพผู้ทอดกายแสดงความเคารพแล้วนำมาถวายพระนาง ขอให้พระนางอัมพิกาองค์นั้นจงคุ้มครองพวกท่าน

kvāyaṃ tīkṣṇogradhārāśataniśitavapurvajrarūpaḥ surāriḥ
pādaścāyaṃ sarojadyutiranatiguruyoṣitaḥ kveti devyāḥ /
dhyāyaṃ dhyāyaṃ stuto yaḥ suraripumathane vismayābaddhacittaiḥ
pārvatyāḥ so 'vatādvastribhuvanagurubhiḥ sādaraṃ vandyamānaḥ //97//

พระบาทใดซึ่งปวงชนเฝ้าระลึกถึงและสดุดีว่า “เป็นไปไม่ได้ที่จะเทียบกันระหว่างอสูรผู้มีรูปดุจวัชระ มีร่างกายคมกล้าดุจลำธารร้อยสายที่รุนแรงและทรงพลังผู้นี้กับพระบาทของสตรีผู้เป็นพระเทวีซึ่งไม่หนักและงามมลังเมลืองดุจดอกบัว” ขอพระบาทของพระนางปารวตีซึ่งบรรดาเทพผู้เป็นครูของสามโลก ผู้มีพระทัยผูกไว้ด้วยความอัศจรรย์ใจในการทำลายอสูรพากันน้อมอภิวันท์จงคุ้มครองพวกท่าน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

vajritvaṃ vajrapāṇerdititanayabhidaścakriṇaścakrakṛtyaṃ

śūlitvaṃ śūlabhartuḥ surakaṭakavibhoḥ śaktitā ṣaṇmukhasya /

yasyāḥ pādena sarvaṃ kṛtamamarariporbādhayaitatsurāṇāṃ

rudrāṇī pātu sā vo danuviphalayudhāṃ svargiṇāṃ kṣemakārī //98//

การเป็นผู้มีวัชระปรากฏแก่พระวัชรปาณี สิ่งที่พึงทำด้วยจักรมีอยู่แก่พระจักรีผู้ทำลายบุตรนางทิติ การมีตรีศูลปรากฏแก่พระผู้ทรงตรีศูล การถือหอกปรากฏแก่พระการติเกยะผู้เป็นใหญ่แห่งเทวเสนา สิ่งทั้งปวงสำเร็จแล้วด้วยพระบาทของพระนางองค์ใดเพื่อทรมานอสูรของเหล่าเทวา ขอพระนางรุทราณีผู้กระทำความเกษมแก่ทวยเทพที่รบกับทนุตนนั้นไม่สำเร็จจงคุ้มครองพวกท่าน

paṅgurnetā harīṇāmasamahariyutaḥ syandanaścaikacakro

bhānoḥ sāmagryapetaḥ kṛta iti vidhinā tyaktavairaḥ pataṅge /

darpādbhrāmyanraṇakṣmāṃ pratibhaṭasamarāśleṣalubdhaḥ surārir

yasyāḥ pādena nītaḥ pitṛpatisadanaṃ sāvatādambikā vaḥ //99//

“สารถีผู้ชักรถม้าก็ขาพิการ รถศึกของพระอาทิตย์เทียมม้าไม่เสมอกัน มีล้อเดียว และถูกทำให้ปราศจากความสมบูรณ์พร้อม” มหิษาสูรทิ้งความเป็นปรปักษ์ไว้ที่สูรยเทพด้วยวิธีเช่นนี้ อสูรนั้นเดินไปมาในสนามรบด้วยความหยิ่งผยอง ปรารถนาจะประจัญบานคู่ต่อสู้ ถูกนำไปสู่ยมโลกด้วยพระบาทของพระนางองค์ใด ขอพระนางอัมพิกาองค์นั้นจงคุ้มครองพวกท่าน

yuktaṃ tāvadgajānāṃ pratidiśamayanaṃ yuddhabhūmerdigīśāṃ

hīyetāśāgajatvaṃ subhaṭaraṇakṛtāṃ karmaṇā dāruṇena /

yadyeṣa sthāṇusaṃjño bhayacakitadṛśā naśyatītyadbhutaṃ tad

darpādevaṃ hasantaṃ suraripumavatānnighnatī pārvatī vaḥ //100//

“ถ้าช้างประจำทิศแตกตื่นไปเพราะเหล่าทหารกระทำวีรกรรมอันโหดร้ายเข้าสัประยุทธ์ และพระศิวะผู้มีสมญาว่า “สถาณุ” (“เสาหลัก”) ยังพินาศไปด้วยดวงเนตรที่หวาดกลัวแล้ว การที่ช้างผู้เป็นใหญ่ประจำทิศทั้งหลายต้องจากสมรภูมิไปสู่แต่ละทิศย่อมเหมาะสมแล้ว นั่น

เป็นเรื่องน่าอัศจรรย์” ขอพระนางปารวตีผู้บดขยี้อสูรที่อัศจรรย์ใจและเยาะเย้ยด้วยความหยิ่งผยองไปเช่นนี้จงคุ้มครองพวกท่าน

srastāṅgaḥ sannaceṣṭo bhayahatavacanaḥ sannadordaṇḍaśākhaḥ

sthāṇurdṛṣṭvā yamājau kṣaṇamiha saruṣaṃ sthāṇurevopajātaḥ /

tasya dhvaṃsātsurārermahiṣitavapuṣo labdhamānāvakāśaḥ

pārvatyā vāmapādaḥ śamayatu duritaṃ dāruṇaṃ vaḥ sadaiva //101//

พระศิวะครั้นเห็นอสูรที่เกรี้ยวกราดในสนามรบตนใดเพียงชั่วครู่ก็มีกายแข็งทื่อเป็นเสา เพราะพระองค์มีสรีระร่างกะปลกกะเปลี้ย มีการเคลื่อนไหวชะงักงัน มีคำพูดถูกทำลายด้วยความกลัว มีก้านคือท่อนพาหาตกลง ขอพระบาทข้างซ้ายของพระนางปารวตีที่ได้โอกาสแห่งเกียรติยศจากการทำลายอสูรร่างกายตนนั้นจงขจัดอุปสรรคอันโหดร้ายของพวกท่านในกาลทุกเมื่อเทอญ

kunte dantairniruddhe dhanuṣi vimukhitajye viṣāṇena mūlāt

laṅgūlena prakoṣṭhe valayini patite tatkṛpāne svapāṇeḥ /

śūle lolāṅghripātairlalitakaratalātpracyute dūramurvyāṃ

sarvāṅgīṇāṃ lulāyaṃ jayati caraṇataścaṇḍikā cūrṇayantī //102//

เมื่อหอกถูกสกัดด้วยฟัน ธนูที่มีสายหย่อนถูกขวางไว้หมดสิ้นด้วยเขา ต้นแขนที่มีกำไลถูกปัดป้องด้วยหาง ดาบร่วงหล่นจากหัตถ์ของพระองค์เอง ตรีศูลตกลงบนพื้นดินไกลจากฝ่าพระหัตถ์ที่งดงามด้วยการกระทืบหน้าไปมา พระนางจัณฑิกาผู้เอาพระบาทสังหารควายที่กำลังครอบงำทั่วร่างนั้นย่อมมีชัยชนะ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

4. ร้อยกรองอื่นๆ ในตำราการประพันธ์และชุมนุมสุภาษิต

1.) ร้อยกรองที่ Sternbach รวบรวมและชำระไว้

anyonyāhatidantanādamukharaṃ prahvaṃ mukhaṃ kurvatā
netre sāśrukaṇe nimīlya pulakavyāsaṅgi kaṇḍūyatā /
hā hā heti suniṣṭhuraṃ vivadatā bāhū prasārya kṣaṇaṃ
puṇyāgniḥ pathikena pīyata iva jyālāhataśmaśruṇā //1//

นักเดินทางผู้กระทำริมฝีปากที่โค้งมนให้มีเสียงดังด้วยเสียงฟันกระทบกัน หลับตาที่มีหยาดน้ำตาแล้วถูเนื้อตัวที่ขนลุกไม่หยุดหย่อน เหยียดแขนสองข้างออกไปชั่วขณะแล้วร้องอย่างทรมานว่า “ฮือ ฮือ ฮือ” มีหนวดที่บาดเจ็บจากเหล็กในและสายธนูจึงประหนึ่งว่ากำลังดื่มไฟกลางจัตุรัสพระนคร

arciṣyanti vidārya vaktrakuharāṇyāsṛkkato vāsukes
tarjanyā viṣakarburān gaṇayataḥ saṃspṛśya dantāṅkurān /
ekaṃ trīṇi navāṣṭa sapta ṣaḍiti pradhvastasaṅkhyākramā
vācaḥ krauñcaripoḥ śiśutvavikalāḥ śreyāṃsi puṣṇantu vaḥ //2//

ขอความซุกซนอย่างเด็กของพระการติเกยะผู้เป็นอริของภูเขาเกราญจะ ผู้แหวกช่องปากอันเรืองรองจากมุมปากของพญานาควาสุกิ เอานิ้วชี้แตะซี่ฟันที่มีพิษหลายประการ ผู้ทำให้ลำดับเลขหายไปด้วยการท่องว่า “หนึ่ง สาม หก เจ็ด แปด เก้า” นั้น จงอำนวยความสวัสดีแก่พวกท่าน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

asminnīṣadvitatavalitastokavicchinnabhugnaḥ

kiṃ cillīlopacitavinataḥ puñjitaścotthitaśca /

dhūmodgārastaruṇamahiṣaskandhanīlo davāgneḥ

svairaṃ sarpansṛjati gagane gatvarānpattrabhaṅgān //3//

ควันไฟป่าที่กำลังพวยพุ่งขึ้นมานั้นมีรูปบิดเบี้ยวเพราะถูกขวางกั้นเพียงเล็กน้อยแล้วค่อยๆ หวนกลับแผ่ไป ควันนั้นโค้งงอเพิ่มขึ้นอย่างมีลีลา และมีสีนิลดุจร่างกระบือหนุ่ม กำลังวาดลวดลายเคลื่อนไปบนท้องฟ้าอย่างเป็นอิสระ

udayadbarhiṣi dardurāravapuṣi prakṣīṇapānthāyuṣi

cyotadvipluṣi candraruṅmuṣi sakhe haṃsadviṣi prāvṛṣi /

mā muñcoccakucāntasaṃnatagaladbāṣpākulāṃ bālikāṃ

kāle kālakarālanīlajaladavyāluptabhāsvattviṣi //4//

เพื่อนเอย ในฤดูฝนที่เป็นอริกับหงส์ อันเป็นเวลาที่หญ้าสำหรับพิธีบูชาบวงสรวงกำลังงอกงาม มีความงามของบรรดานกน้ำและกบ เป็นเวลาที่ชีวิตของนักเดินทางกำลังถดถอย มีหยดน้ำร่วงลงมา เป็นช่วงเวลาที่พรากความเรืองรองของดวงจันทร์และความเจิดจรัสของดวงอาทิตย์ถูกกลบด้วยเมฆฝนดำทะมึนน่าเกรงขาม ขอจงอย่าทิ้งสาวน้อยผู้มีน้ำตาท่วมท้นที่ไหลมาจนถึงปลายปทุมถันที่อยู่ลึกลงไปนั้นเลย

ekaikātiśayālavaḥ paraguṇajñānaikavaijñānikāḥ

santyete dhanikāḥ kalāsu sakalāsvācāryacaryācaṇāḥ /

apyete sumanogirāṃ niśamanādbibhyatyaho ślāghayā

dhūte mūrdhani kuṇḍale kaṣaṇataḥ kṣīṇe bhavetāmiti //5//

อนิจจา คนที่เป็นภาชนะบรรจุความเป็นเลิศเหนือทุกคน มีความรอบรู้อย่างเดียวคือรู้คุณสมบัติของผู้อื่น มีชื่อเสียงด้วยการประพฤติตนอย่างอาจารย์ในศิลปศาสตร์ทั้งปวง และร่ำรวย แต่เนื่องจากเขาชอบคุยโวโอ้อวด เขาจึงกลัวที่จะได้ยินคำพูด

ของนักปราชญ์ เหมือนกุณฑลที่สั่นไหวบนศีรษะย่อมเสื่อมค่าด้วยหินลองทอง ฉะนั้น

ete samullasadbhāso rājante kundakorakāḥ /
śītabhītā latākundamāśritā iva tārakāḥ //6//

ช่อมลุลีเหล่านั้นส่องแสงระยิบระยับ ประหนึ่งดวงดาวที่กลัวความหนาวเหน็บมาอาศัยเถามลุลีเป็นที่พำนัก

kārañjīḥ kūjayanto nijajaṭhararavavyañjitā bījakośīr
utpākānkṛṣṇalānāṃ pṛthusuṣiragatāñśimbikānpāṭayantaḥ /
jhillīkājhallarīṇāṃ badhiritabhuvanaṃ jhaṃkṛtaṃ khe kṣipantaḥ
śiñjānāśvatthapattraprakarajhaṇajhaṇārāviṇo vānti vātāḥ //7//

ลมที่ทำให้กระเปาะดอกหยีน้ำปรากฏชัดเจนด้วยเสียงหนักแน่นของตนเอง พัดเม็ดมะกล่ำตาหนูสีดำที่ยังอ่อนให้กระจายไปในแม่น้ำกว้าง ซัดเสียงบ่นพึมพำน่าหนวกหูของพวกจิ้งหรีดที่เหมือนเสียงฉาบให้ไปในท้องฟ้า และมีเสียงดังกราว ๆ จากการกระทบกันของใบต้นโพจำนวนมากนั้น กำลังพัดมา

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

kṣipto hastāvalagnaḥ prasabhamabhihato ʻpyādadāno ʻṅśukāntaṃ
gṛhṇankeśeṣvapāstaścaraṇanipatito nekṣitaḥ saṃbhrameṇa /
āliṅgan yo ʻvadhūtastripurayuvatibhiḥ sāśrunetrotpalābhiḥ
kāmīvārdrāparādhaḥ sa dahatu duritaṃ śāmbhavo vaḥ śarāgniḥ //8//

ไฟจากศรพระศิวะเมื่อถูกซัดไปแล้วก็ไปติดอยู่ที่มือของชายาอสูรตรีปุระซึ่งเนตรดุจบัวขาบของพวกนางมีน้ำตาคลอ แม้พวกนางจะปัดป้องอย่างแรงก็กลับฉวยเอาชายผ้า คว้าเข้าที่ผม ครั้นพวกนางสลัดจนตกไปแทบเท้าและไม่ชายตามองเพราะ

กระวนกระวาย ไฟนั้นก็กลับโอบกอดพวกนางประหนึ่งคู่รักมีภรรยาคนใหม่ ขอไฟนั้นจงเผาผลาญอุปสรรคของพวกท่าน

gataprāyā rātriḥ kṛśatanu śaśī sīdata iva
pradīpo ·yaṃ nidrāvaśamupagato ghūrṇata iva /
praṇāmānto mānastyajasi na tathāpi krudhamaho
kucapratyāsattyā hṛdayamapi te caṇḍi kaṭhinam //9//

แม้ราตรีที่มีร่างบอบบางใกล้จะจากไป ดวงจันทร์ประหนึ่งว่าจะเลือนหายไป ดวงประทีปเหมือนได้ล่วงเข้าสู่นิทราแล้วกำลังจะดับไป ความเย่อหยิ่งจองหองก็สิ้นสุดไปด้วยการยกย่อง กระนั้นก็ตาม พระองค์ไม่ละทิ้งความพิโรธเลย ข้าแต่พระนางจัณฑี เมื่อได้อยู่ใกล้ทรวงอก แม้หทัยของพระองค์ก็แข็งยิ่งนัก

gambhīrasyāpi sataḥ saṃprati guruśokapīḍitasyeva /
kūpasya niśāpagame bāṣpeṇa nirudhyate kaṇṭhaḥ //10//

เมื่อจะขจัดความมืดของบ่อน้ำลึก ลำคอถูกขวางกั้นไว้ด้วยน้ำตาและเหมือนถูกบีบคั้นด้วยความโศกแสนสาหัสในบัดนี้

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

gambhīrodgarjitena tribhuvanavivaraṃ vyāpya bhūkampadena
prācīmākramya viśvaṃ paripibati payomedure kālameghe /
dṛṣṭā dhārākadambastabakadhavalitāḥ proṣitairunmayūkhā
mūrcchāśyāmāyamānā yamamahiṣakulākṛṣyamāṇā ivāśāḥ //11//

ขณะเมฆดำทะมึนที่มีน้ำเต็มเปี่ยมแผ่ไปทั่วชั้นบรรยากาศด้วยเสียงคำรามที่ทำให้แผ่นดินสั่นไหวมาถึงทิศตะวันตกและพรากเอาทุกสิ่งทุกอย่างไปแล้วนั้น พวกนักเดินทางได้ทำให้ท้องฟ้า (/ความหวัง) ที่บรรดาควายของพระยมกำลังพรากไปและ

ที่กลายเป็นสีดำเพราะความมืดมนนั้นกลับเป็นสีขาวสว่างกระจ่างด้วยช่อดอกกระทุ่มที่โปรยปรายเป็นสายธาร

grīṣmoṣmaploṣaśuṣyatpayasi bakabhayabhrāntapāṭhīnabhāji
prāyaḥ paṅkaikaśeṣaṃ gatavati sarasi svalpatoye luṭhitvā /
kṛtvā kṛtvā jalādrīkṛtamupari jaratkarpaṭārdhaṃ prapāyāṃ
toyaṃ pītvāpi pānthaḥ pathi vahati hahāheti kurvan pipāsuḥ //12//

เมื่อพบสระน้ำที่มีน้ำแห้งไปด้วยการเผาผลาญของไอร้อนจากฤดูร้อน เหลือน้ำอยู่น้อยนิด ซึ่งพวกนักเรียนผู้รอนแรมแบ่งเอาไปด้วยความกลัวพวกอันธพาล และกลายเป็นเปือกตมอย่างเดียวเสียส่วนใหญ่ นักเดินทางผู้กระหายน้ำก็ทำผ้าขี้ริ้วเก่าคร่ำคร่าครึ่งหนึ่งให้ชุ่มน้ำครั้งแล้วครั้งเล่า แล้วดื่มน้ำในบ่อน้ำ ถอนหายใจ แล้วก็ไปตามทาง

ghrātvā śroṇīmajāyā vitatamabhimukhaṃ nāsasaṃkocabhaṅgaṃ
sthitvā sūryaṃ nirīkṣya pravikasitasaṭo ghaṭṭayankṣamāṃ khureṇa /
bloblokārānprakurvan maṇiśakalanibhaṃ cālayannetrayugmaṃ
chāgaścāṭūnanekāṃścatura iva viṭo manmathāndhaḥ karoti //13//

แพะตัวผู้เกี้ยวพาราสีหลายอย่างดุจนักเลงผู้ชาญฉลาดและมืดบอดด้วยความรัก มันจุมพิตไปทั่วสะโพกผายของนางแพะราวกับจะทำให้จมูกที่ย่นนั้นหักไป ยืนมองดวงอาทิตย์ ถูพื้นดินด้วยกีบเท้า สยายมุ่นมวยผม ทำเสียง “แบะ แบะ” กลอกตาเป็นประกายแก้วมณีทั้งคู่ไปมา

citrāya tvayi cintite tanubhuvā cakre tatajyaṃ dhanur
vartiṃ dhartumupāgate ṅguliyuge bāṇo guṇe yojitaḥ /
prārabdhe tava citrakarmaṇi dhanurmuktāstrabhinnā bhṛśaṃ
bhittiṃ drāgavalambya keśava ciraṃ sā tatra citrāyate //14//

ข้าแต่พระวิษณุ ครั้นเมื่อแผ่นดินที่บอบบางระลึกถึงการวาดภาพของพระองค์ ลูกศรที่ประกอบกับสายธนูซึ่งนิ้วหัตถ์ทั้งคู่คีบติดกันไว้เพื่อจะวาดลวดลายได้ยืดสายธนูออกไป (/พาณะผู้ประกอบด้วยคุณสมบัติเมื่อนิ้วทั้งสองจรดรอไว้แล้วเพื่อแต่งคำประพันธ์ได้ทำให้ที่แห้งแล้งเป็นที่ต้องการอย่างยิ่ง) เมื่อจิตรกรรมของพระองค์เริ่มบังเกิดขึ้น ผืนแผ่นดิน ณ ที่นั้นก็แตกออกอย่างรุนแรงด้วยอาวุธที่ซัดออกมาจากธนู ค้างอยู่ชั่วขณะ แล้วก็ปรากฏลวดลายวิจิตรอยู่เป็นเวลานาน

jātāḥ pānthanakhaṃpacāḥ pracayino gantrīpathe pāṃśavaḥ
kāsārodaraśeṣamambu mahiṣo mathnāti tāmyattimi /
dṛṣṭirdhāvati dhātakīvanamasṛktarṣeṇa tārakṣavī
kaṇṭhānbibhrati viṣkirāḥ śaraśamīnīḍeṣu nāḍiṃdhamān //15//

ฝุ่นที่ทำให้เล็บของนักเดินทางร้อนระอุมากองกันอยู่บนถนน ควายทำให้น้ำที่เหลืออยู่ก้นสระขุ่นจนปลาติมิสำลักน้ำ สายตาของหมาในมุ่งสู่ป่าดอกไม้พู่ไฟด้วยความกระหายเลือด คณานกต่างชูคอกระวนกระวายกันอยู่ในรังต้นพิมาน

tāpaṃ stamberamasya prakaṭayati karaḥ śīkaraiḥ kukṣimukṣan
paṅkāṅkaṃ palvalānāṃ vahati taṭavanaṃ māhiṣaiḥ kāyakāṣaiḥ /
uttāmyattālavaśca pratapati taraṇāvāṃśavīṃ tāpatandrīm
adridroṇīkuṭīre kuhariṇi hariṇārātayo yāpayanti //16//

งวงที่พ่นละอองน้ำให้ท้องเปียกแสดงถึงความร้อนของช้าง ป่าชายเลนพัดเอาโคลนด้านหนึ่งของสระน้ำไปเพราะควายเอาร่างกายถูไปมา เมื่อดวงอาทิตย์กำลังเผา

ผลาญความเหน็ดเหนื่อยจากความร้อนของแสงอาทิตย์ เหล่าสิงโตที่มีปากแห้งผากก็จำศีลอยู่ในที่อยู่คือภูเขาและหุบเขาที่มีโพรง

dāmodarakarāghātavihvalīkṛtacetasā /

dṛṣṭaṃ cāṇūramallena śatacandraṃ nabhastalam //17//

นักมวยปล้ำจาณูระได้เห็นท้องฟ้าที่มีดวงจันทร์นับร้อยดวงแล้วด้วยความรู้สึกตัวที่อ่อนแรงลงหลังจากพระกฤษณะเอามือฟาดลงไป

dāridryasyāparā mūrtiryāñcā na draviṇālpatā /

jaradgavadhanaḥ śambhustathāpi parameśvaraḥ //18//

การขอคือรูปลักษณ์อีกอย่างหนึ่งของความยากจน ไม่ใช่การมีทรัพย์น้อย แม้พระปรเมศวรผู้มีโคแก่เป็นทรัพย์ก็ยังมีความสุขได้

dāridryānalasaṃtāpaḥ śāntaḥ saṃtoṣavāriṇā /

yācakāśāvighātāntardāhaḥ kenopaśāmyate //19//

ความร้อนจากไฟแห่งความยากจนสงบได้ด้วยน้ำแห่งความสันโดษ แต่ไฟภายในที่ทำลายความหวังของยาจกใครเล่าจะดับได้

dāhacchedananikaṣairatiśuddhasyāpi re vṛthā garimā /

yadasi tulāmadhirūḍhaṃ kāñcana guñjāphalaiḥ sārdham //20//

อนิจจาทองคำเอ๋ย เมื่อเจ้าขึ้นสู่ตราชั่งพร้อมด้วยเม็ดมะกล่ำ น้ำหนักของเจ้าผู้บริสุทธิ์อย่างยิ่งก็ไร้ความหมายด้วยการเผา การตัด และหินลองทอง

duḥkhāni sandiśantyāstasyāḥ kaṇṭhaṃ muhurmuhurbāṣpāḥ /

svalpāvaśeṣajīvitanirvāṇabhiyeva niruṇaddhi //21//

ขณะที่นางกำลังเล่าความทุกข์อยู่ น้ำตามาจุกอยู่ที่คอซ้ำแล้วซ้ำเล่า ประหนึ่งกลัวว่าชีวิตที่เหลืออยู่น้อยนิดจะดับลง

dūrādeva kṛto ˙ñjalirna sa punaḥ pānīyapānocito

rūpālokanavismitena calito mūrdhnā na śāntyā tṛṣaḥ /

romāñco ˙pi nirantaraṃ prakaṭitaḥ prītyā na śaityādapām

akṣuṇṇo vidhiradhvagena ghaṭito vīkṣya prapāpālikām //22//

เมื่อนักเดินทางยังไม่ได้ดื่มน้ำที่ดื่มได้อีกครั้ง จึงทำอัญชลีมาแต่ไกล เขาไม่หวั่นไหวต่อความอัศจรรย์ใจที่ได้เห็นความงามเพราะดับความปรารถนาไว้ล่วงหน้า แม้ขนลุกชันก็ไม่ปรากฏทันทีด้วยความปีติหรือด้วยความเย็นของน้ำ พฤติกรรมที่ต่อเนื่องเหล่านี้นักเดินทางวางแผนไว้แล้วหลังจากได้เห็นหญิงสาวผู้ให้น้ำแก่นักเดินทาง

dvāraṃ gṛhasya pihitaṃ śayanasya pārśve

vahnirjvalatyupari tūlapaṭo garīyān /

aṅkānukūlamanurāgavaśātkalatram

itthaṃ karoti kimasau svapatastuṣāraḥ //23//

ประตูบ้านด้านข้างเตียงปิดแล้ว ไฟสว่างอยู่ข้างบน หลังคามุงจากก็แน่นหนายิ่งความเหน็บหนาวนั้นทำให้ชายผู้หลับอยู่กอดภรรยาไว้ด้วยอำนาจราคะเช่นนี้ได้อย่างไรเล่า

nādhanyānāṃ nivāsaṃ vidadhati girayaḥ śekharībhūtacandraḥ

śṛṅgairjyotsnāpravāhaṃ dhṛtamiva tuhinaṃ diṅmukheṣu kṣipantaḥ /

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

yeṣāmuccaistarūṇāmapahatagatinā vāyunā kampitānām
ākāśe viprakīrṇaḥ kusumacayaḥ ivābhāti tārāgrahaughaḥ //24//

ภูเขาทั้งหลายมิได้ให้ที่อยู่แก่เหล่าคนยากจน (เพราะภูเขานั้น) มีดวงจันทร์เป็นมงกุฎ กระจายความเย็นไปทั่วสารทิศ ประหนึ่งสาดแม่น้ำแสงจันทร์ที่ยอดเขาทั้งหลายกักเก็บไว้ เมื่อต้นไม้สูงบนภูเขาเหล่านั้นถูกลมแรงพัดให้สั่นไหว กองดอกไม้ก็กระจัดกระจายไปในอากาศ เสมือนหมู่ดาวเคราะห์ปรากฏขึ้น

niḥśaṅka śaṅkara karagrathitāhibhoga
bhogaprada pradalitāmaravairivṛnda /
vṛndārakārcita citābhasitāṅgarāga
rāgātidūra duritāpahara prasīda //25//

ข้าแต่พระศิวะศังกรผู้ซึ่งไม่มีใครสงสัย ทรงมีพังพานงูพันกับพระกร ทรงประทานโภคทรัพย์ ทรงทำลายศัตรูของเทวดาไปเป็นจำนวนมาก ทรงได้การบูชาจากทวยเทพ ทรงมีสีพระวรกายปกคลุมด้วยขี้เถ้า ทรงห่างไกลจากราคะ ทรงขจัดบาป ขอพระองค์โปรดประทานพรด้วยเถิด

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

nīlotpalavane rejuḥ pādāḥ śyāmāyitā raveḥ /
ghanabandhanamuktasya śyāmikāmalinā iva //26//

แสงอาทิตย์ที่กลายเป็นสีดำมาป้ายสีไว้ในกอบัวขาบ เสมือนหนึ่งเปื้อนสีดำของไข่มุกที่ร้อยเข้าด้วยกันแน่น

patatu tavorasi satataṃ dayitādhammillamallikāprakaraḥ /
ratirasarabhasakacagrahalulitālakavallarīgalitaḥ //27//

ดอกมัลลิกาจำนวนมากในผมเปียรอบศีรษะของสาวน้อยที่ร่วงลงมาจากเถาวัลย์คือปอยผมที่ยุ่งเหยิงจากการฉวยผมไว้ด้วยแรงปรารถนาในรสรัก จงตกลงมาบนทรวงอกของเจ้าไม่ขาดสายด้วยเถิด

paricchinnasvādo 'mṛtaguḍamadhukṣaudrapayasāṃ
kadāciccābhyāsādbhajati nanu vairasyamadhikam /
priyābimboṣṭhe vā rucirakavivākye 'pyanavadhir
navānandaḥ ko 'pi sphurati tu raso 'sau nirupamaḥ //28//

แท้จริงแล้ว รสชาติอันจำกัดของน้ำอมฤต น้ำอ้อย น้ำผึ้ง น้ำหวาน และนมย่อมไปสู่ความจืดชืดอย่างยิ่งในบางคราวเนื่องจากการลิ้มรสซ้ำๆ แต่ทว่าความยินดีอันแปลกใหม่บางประการที่ไม่มีขีดจำกัดในริมฝีปากที่เสมือนผลตำลึงของนางผู้เป็นที่รักหรือในถ้อยคำอันงดงามของกวีย่อมเจิดจรัส นั่นคือรสอันหาที่เปรียบมิได้

paripatati payonidhau pataṅgaḥ
sarasiruhāmudareṣu mattabhṛṅgaḥ /
upavanatarukoṭare vihaṅgaḥ
yuvatijaneṣu śanaiḥ śanairanaṅgaḥ //29//

ตั๊กแตนย่อมบินวนเวียนไปรอบๆ มหาสมุทร
ผึ้งดำที่มัวเมาย่อมบินวนเวียนอยู่ในกระเปาะดอกบัว
นกย่อมบินวนเวียนในโพรงต้นไม้ในสวน
ความรักย่อมวนเวียน (/ย่อมกัดกร่อน) ในเหล่าหญิงสาวทีละเล็กทีละน้อย

pādāvaṣṭambhanamrīkṛtamahiṣatanorullasadbāhumūlaṃ
śūlaṃ prollāsayantyāḥ saralitavapuṣo madhyabhāgasya devyāḥ /

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

viśliṣtaspaṣṭadṛṣṭonnataviralabahuvyaktagaurāntarālās

tisro vaḥ pāntu rekhāḥ kramavaśavikasatkañcukaprāntamuktāḥ //30//

เมื่อพระวรกายของพระเทวีผู้กวัดแกว่งหอกอยู่ยืดขึ้น ขอให้เส้นเรขาทั้งสามต่อไปนี้จงคุ้มครองพวกท่าน คือ ต้นแขนที่ส่องประกายของร่างมหิษาสูรที่ถูกพระบาทอันมั่นคงกำราบแล้ว ชั้นบรรยากาศสีขาวที่แผ่ขยายออกไปกว้างขวางจนเห็นได้ชัดและโดดเด่น และไข่มุกตรงขอบเสื้อเกราะที่ปริออกด้วยความหนักแน่นในการเดิน

puṇyāgnau pūrṇavāñchaḥ prathamamagaṇitaploṣadoṣaḥ pradoṣe

pānthastaptvā prasuptastadanu tatatṛṇe dhāmani grāmadevyāḥ /

utkampī karpaṭārghe jarati parijaḍe chidriṇi cchinnanidro

vāte vāti prakāmaṃ himakaṇini kaṇankoṇataḥ koṇameti //31//

ยามค่ำที่ไฟกลางจัตุรัส นักเดินทางผู้ถูกยามเย็นเผาผลาญนับไม่ถ้วนมาก่อน เมื่อรู้สึกอุ่น จึงผล็อยหลับไปบนพื้นหญ้าอันกว้างขวางในเทวาลัยของเทวีประจำหมู่บ้าน เมื่อผ้าขี้ริ้วอันมีค่าเสื่อมสภาพ ความหนาวเย็นได้โอกาส และลมที่มีเกล็ดหิมะพัดไปตามอำเภอใจ เขาจึงย้ายจากมุมหนึ่งไปสู่มุมหนึ่ง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

prātarbāṣpāmbubinduvyatikaravigalatklinnasṛkkaḥ kathaṃcit

kiṃcit saṃkubjajaṅghājanitajaḍajavo jīrṇajānurjarārtaḥ /

muṣṭyāvaṣṭabhya yaṣṭiṃ kaṭiputavicaṭatkarpaṭaḥ pluṣṭakanthaḥ

kunthannutthāya pānthaḥ pathi paruṣamarunmūrchyamāṇaḥ prayāti

//32//

เช้าวันรุ่งขึ้น นักเดินทางผู้ซึ่งหยาดน้ำตาเปื้อนเป็นคราบติดอยู่ที่มุมปาก เคลื่อนไหวไม่ได้เพราะขาโก่ง เข่าเสื่อม ทุกข์ทรมานจากความชรา คว้าไม้เท้าด้วยกำปั้น สวมผ้าขี้ริ้วขาดเป็นรูโหว่ตรงก้น มีคอแห้งผาก ลุกขึ้นยืนอย่างยากลำบาก ตัวแข็งที่อด้วยลมแรง ขณะที่รู้สึกเจ็บปวด ก็ออกเดินไปตามทาง

prītiṃ na prakaṭīkaroti suhṛdi dravyavyayāśaṅkayā

bhītaḥ pratyupakārakāraṇabhayānnākṛṣyate sevayā /

mithyā jalpati vittamārgaṇabhayātstutyāpi na prīyate

kīnāśo vibhavavyayavyatikaratrastaḥ kathaṃ prāṇīti //33//

คนตระหนี่ผู้กลัวความพินาศจากการใช้ทรัพย์ย่อมไม่แสดงความยินดีกับเพื่อน เพราะกลัวจะเสียทรัพย์ กลัวเหตุที่จะต้องอุปการะตอบ ไม่ถูกโน้มน้าวใจด้วยความผูกพัน พูดพล่ามในทางเสื่อมเสีย ไม่ทำให้เพื่อนยินดีแม้ด้วยการชื่นชมเพราะกลัวจะเสียทรัพย์ แล้วเขาจะดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างไร

babhūva gāḍhasaṃtāpā mṛṇālavalayojjvalā /

utkeva candanāpāṇḍu- ghanastanavatī śarat //34//

ฤดูใบไม้ร่วงที่ร้อนจัด มลังเมลืองด้วยใยบัวดุจสายสะอิ้ง มีปทุมถันคือเมฆที่เป็นสีเหลืองอ่อนด้วยจวงจันทน์ จึงเสมือนว่ากำลังโศกเศร้าอยู่

bhojaḥ kalāvidrudro vā kālidāsasya mānanāt /

vibudheṣu kṛto rājā yena doṣākaro 'pyasau //35//

ท้าวโภชะผู้รู้ศิลปศาสตร์ทรงเป็นพระรุทระด้วยการให้เกียรติกาลิทาส กาลิทาสผู้เป็นที่รวมแห่งโทษนั้นคือราชาที่ท้าวโภชะทรงแต่งตั้งไว้ในหมู่ปราชญ์ (เสมือน) พระจันทร์คือราชาที่พระรุทระแต่งตั้งไว้ในหมู่เทวดา

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

bhrāmyaccītkāricakrabhramabharitaghaṭīyantracakrapramukta-
srotaḥ pūrṇapraṇālīpathasaraṇisirāsārisītkāri vāri /
kaupaṃ pānthāḥ prakāmaṃ sitamaṇimusalākāravisphāridhāraṃ
vikṣiptakṣuṇṇamuktākaṇanikaranibhāsārapātaṃ pibanti //36//

เหล่านักเดินทางดื่มน้ำตามอำเภอใจจากบ่อน้ำที่มีสายน้ำกระจายออกมาเป็นวงกลม ด้วยระหัดวิดน้ำที่มีล้อหมุนทำเสียงดังไปมา ส่งเสียงดังเอี๊ยดอ๊าด ด้วยน้ำที่ไหลไปตามทางคือร่องน้ำที่เต็มเปี่ยม กวัดแกว่งไปมาด้วยอาการดุจไม้ตะบองที่มีแก้วมณีสีขาว สาดน้ำออกมาอย่างแรงดุจมุกดาหลายเม็ดถูกบดแล้วซัดออกมา

malayajapaṅkaliptatanavo navahāralatāvibhūṣitāḥ
sitataradantapatrakṛtavaktraruco rucirāmalāṃśukāḥ /
śaśabhṛti vitatadhāmni dhavalayati dharāmatibhāvyatāṃ gatāḥ
priyavasatiṃ vrajanti sukhameva nirastabhiyo 'bhisārikāḥ //37//

บรรดาหญิงใจกล้าผู้ไร้ความกลัวลูบไล้เรือนร่างด้วยเครื่องประทิ่นจากภูเขามัลยะ ประดับเถาลดาคือสร้อยไข่มุกเส้นใหม่ มีใบหน้าสว่างด้วยซี่ฟันที่ขาวยิ่ง สวมผ้าขาวผ่องไร้มลทิน ได้รับความงามยิ่งภายใต้ดวงจันทร์ที่ขาวกระจ่างและเรืองรองไปสู่ที่อยู่อันน่าพึงใจอย่างง่ายดายนั่นเทียว

mukhamātreṇa kāvyasya karotyahṛdayo janaḥ /
chāyāmacchāmapi śyāmāṃ rāhustārāpateriva //38//

คนไร้หัวใจย่อมกระทำให้เกิดเงาอันดำมืดอย่างชัดเจนแก่กาวยะด้วยสักว่าปาก เฉกเช่นราหูย่อมทำเงาสีดำที่ชัดเจนให้แก่ดวงจันทร์ด้วยสักว่าปาก

mṛtyuḥ śarīragoptāraṃ vasurakṣaṃ vasuṃdharā /

duścāriṇī ca hasati svapatiṃ putravatsalam //39//

มัจจุราชย่อมหัวเราะผู้รักษาชีวิต

พระนางธรณีย่อมหัวเราะคนรักษาทรัพย์

ภรรยานิสัยไม่ดีย่อมหัวเราะสามีตนเองที่รักลูก

maulau vegādudañcatyapi caraṇabharanyañcadurvītalatvād

akṣuṇṇasvargalokasthitimuditasurajyeṣṭhagoṣṭhīstutāya /

saṃtrāsānniḥsarantyāpyaviratavisaraddakṣiṇārdhānubandhād

atyaktāyādriputryā tripuraharajagatkleśahantre namaste //40//

ขอน้อมอภิวันท์แด่พระองค์ผู้สังหารกิเลสของสัตว์โลกด้วยการกำจัดอสูรตรีปุระ ผู้คนในชุมนุมกวีต่างแซ่ซ้องสดุดีด้วยทรงประเสริฐสุดในหมู่ทวยเทพผู้ยินดีในการสถิตอยู่ของโลกสวรรค์ที่ไม่เสื่อมสลายไปเพราะพื้นโลกจมลงด้วยน้ำหนักพระบาท ในขณะที่พระเศียรยังตั้งขึ้นตรงอย่างแน่วแน่ แม้พระนางปารวตีจะเสด็จออกมาด้วยความหวาดกลัวแต่ก็ไม่เคยทิ้งพระองค์เพราะทรงติดตามอยู่ที่ครึ่งหนึ่งของเบื้องขวาอย่างเปิดเผยอยู่เสมอ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

yacchan kṣaṇamapi jalado ballabhatāmeti sarvalokasya /

nityaprasāritakaraḥ karoti sūryo 'pi saṃtāpaṃ //41//

เมฆฝนขณะแผ่ไปชั่วขณะก็กลายเป็นสิ่งสวยงามแก่โลกทั้งปวง

ดวงอาทิตย์ที่มีรัศมีแผ่ไปตลอดเวลาย่อมทำความร้อนแก่โลกทั้งปวง

yathā yathāsyāḥ stanayoḥ samunnatis

tathā tathā locanameti vakratām /

aho sahante bata nāparodayaṃ

nisargato ˈntarmalinā manāgapi //42//

ปทุมถันของนางชูชันขึ้นฉันใด สายตาของบุรุษย่อมบรรลุถึงความเจ้าเล่ห์ฉันนั้น โอ บุรุษทั้งหลายย่อมไม่อาจทนต่อการชูชันอย่างยิ่งด้วยมลทินในใจตามธรรมชาติโดยพลัน

yasyodyoge balānāṃ diśi diśi valatāmujjihānai rajobhir

jambālinyambarasya sravadamaradhunīvāripūreṇa mārge /

saṃsīdaccakraśalyākulataraṇikarotpīḍitāśvīyadatta-

dvitrāvaskandamandaḥ kathamapi calati syandano bhānavīyaḥ //43//

รถศึกของพระอาทิตย์เคลื่อนไปอย่างยากลำบาก รถนั้นช้าเพราะม้าถูกฟาดสองสามครั้งด้วยมือคือรังสีที่ซัดกระหน่ำหอกลงมาและล้อรถกำลังจมลงเพราะใช้กำลังบนทางของท้องฟ้าที่ไม่แจ่มใสเพราะฝุ่นฟุ้งขึ้นมาผสมกับกระแสน้ำจากแม่น้ำคงคาที่ไหลอยู่จนกลายเป็นก้อนเมฆทั่วทุกสารทิศ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

rajanipurandhrirodhratilakastimiradvipayūthakesarī

rajatamayo ˈbhiṣekakalaśaḥ kusumāyudhamedinīpateḥ /

ayamudayācalaikacūḍāmaṇirabhinavadarpaṇo diśām

udayati gaganasarasi haṃsasya hasanniva vibhramaṃ śaśī //44//

ดวงจันทร์กำลังขึ้นไป ประหนึ่งว่ากำลังยิ้มเยาะความไม่แน่นอนของหงส์ในสระน้ำคือพระอาทิตย์บนท้องฟ้า ดวงจันทร์นี้มีต้นกฤษณาและต้นนางแย้มเป็นคู่รักในยามกลางคืน เป็นประหนึ่งราชสีห์ในท่ามกลางโขลงช้างสีดำ เป็นหม้อกลศเงินสำหรับ

พิธีอภิเษกของพระกามเทพผู้เป็นราชา เป็นจุฑามณีเม็ดเดียวที่ภูเขาทางทิศตะวันออก และเป็นกระจกบานใหม่ของทิศทั้งหลาย

vaktrāmbhojaṃ sarasvatyadhivasati sadā śoṇa evādharaste
bāhuḥ kākusthavīryasmṛtikaraṇapaṭurdakṣiṇaste samudraḥ /
vāhinyaḥ pārśvametāḥ sucirapariciṭāṃ naiva muñcantyabhīkṣṇaṃ
svacche 'ntarmānase 'sminkathamavanipate te 'mbupānābhilāṣaḥ //45//

ข้าแต่พระราชา พระสรัสวตีประทับอยู่ที่พระพักตร์คือดอกบัวในกาลทุกเมื่อ โอษฐ์ของพระองค์มีสีแดง (/คือแม่น้ำโศณะ) พาหาของพระองค์คือมหาสมุทรทางทิศใต้ (/พาหาข้างขวาคือมหาสมุทร) ที่ยิ่งใหญ่จนเป็นเหตุให้ระลึกถึงวีรกรรมของพระรามกากุตสถะ กองทัพเหล่านั้นไม่เคยละทิ้งการระดมสรรพกำลังใกล้พระองค์เป็นเวลานานยิ่ง พระองค์จะประสงค์ดื่มน้ำไปทำไมในเมื่อภายในพระทัยนั้นบริสุทธิ์อยู่แล้ว

vakroktyā menṭharājasya vahantyā sṛṇirūpatām /
āviddhā iva dhunvanti mūrdhānaṃ kavikuñjarāḥ //46//

อัครกวีทั้งหลายส่ายศีรษะไปมา
ประหนึ่งว่าถูกวโกรกติของเมณฑราชา
ที่เปลี่ยนรูปเป็นขอสับช้าง (/ศัตรู) ทิ่มแทง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

varamiyamaṅkuśakṣatiralakṣitamāpatitā

vinayavidhitsayā śirasi te gajayūthapate /

na punarapaścimā karajavajraśikhābhihatiḥ

prasabhasamutthitasya niśitā vanakesariṇaḥ //47//

ดูก่อนจ่าโขลง บาดแผลจากขอสับช้างบนศีรษะของท่านที่มีผู้สับไว้ไม่ให้เห็นโดยมีจุดประสงค์เพื่อระเบียบวินัยนั้นประเสริฐแล้ว การที่ราชสีห์เจ้าป่าลุกขึ้นพรวดพราดเอาเล็บที่คมกล้าดุจสายฟ้าตะปบบนศีรษะอย่างแรงอีกหลายครั้งไม่ดีไปกว่า

vātākīrṇaviśīrṇavīraṇatṛṇaśreṇījhaṇatkāriṇi

grīṣme soṣmaṇi caṇḍasūryakiraṇaprakvāthyamānāmbhasi /

cittāropitakāminīmukhaśaśijyotsnāhṛtaklāntayo

madhyāhne 'pi sukhaṃ prayānti pathikāḥ svaṃ deśamutkaṇṭhitāḥ //48//

ในฤดูร้อนที่ร้อนระอุ มีเสียงดังแกรก ๆ ของแนวหญ้าแฝกหอมที่ถูกลมพัดกระจัดกระจาย และมีน้ำที่ถูกทำให้ร้อนด้วยรังสีจากดวงอาทิตย์ที่โหดร้าย นักเดินทางผู้คิดถึงที่อยู่ของตน หายเหนื่อยได้ด้วยความสดใสของดวงจันทร์คือใบหน้าของคู่รักที่ฝากใจไว้แล้ว ก็ออกเดินไปอย่างมีความสุขแม้ในยามเที่ยงวัน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

vikacakacakalāpaḥ kiṃcidākuñcito 'yaṃ

kucakalaśaniveśī śobhate śyāmalākṣyāḥ /

madhurasaparitoṣātkiṃcidutphullakoṣe

kamala iva nilīnaḥ peṭakaḥ ṣaṭpadānām //49//

แววมยุราที่มีขนและไร้ขน โค้งมนเล็กน้อย และอยู่ในหม้อกลศคือปทุมถันของนางผู้มีเนตรดำขลับ งดงามประหนึ่งกลุ่มผึ้งแอบอยู่ในดอกบัวที่กระเปาะบานออกน้อยหนึ่งด้วยความพึงพอใจในรสหวานของน้ำผึ้ง

viyoginī candanapaṅkapāṇḍur

mṛṇālikāhāranibaddhajīvā /

bālā calāmbhaḥkaṇadantureṣu

haṃsīva śiśye nalinīdaleṣu //50//

สาวน้อยพลัดพรากจากคู่รัก มีกายสีเหลืองนวลด้วยทาเครื่องลูบไล้คือกระแจะจันทน์ มีชีวิตผูกติดอยู่กับอาหารคือรากบัว เสมือนนางหงส์นอนอยู่บนใบบัวทั้งหลายที่ไม่เสมอกันเพราะมีหยดน้ำกลิ้งไปมา

viśrāntiṃ nūpure yāte śrūyate rasanādhvaniḥ /

prāyaḥ kānte ratiśrānte kāminī puruṣāyate //51//

เมื่อกำไลข้อเท้าหยุดเคลื่อนไหว เสียงที่ไพเราะ (/เสียงของลิ้น) ก็ดังขึ้น ส่วนใหญ่เมื่อชายคนรักเหน็ดเหนื่อยจากการร่วมรักแล้ว หญิงคนรักก็จะกระทำตนประหนึ่งบุรุษเพศ

saṃviṣṭo grāmadevyāstṛṇaghaṭitakuṭīkuḍyakoṇaikadeśe

śīte saṃvāti vāyau himakaṇini kaṇaddantapaṃktidvayāgraḥ /

pānthaḥ kanyāṃ niśīthe parikalitajarattantusantānagurvīṃ

grīvāpādāgrajānudvayaghaṭanaraṭatkarpaṭāṃ prāvṛṇoti //52//

เวลาสองยาม เมื่อลมหนาวที่มีละอองหิมะพัดมา นักเดินทางผู้ซึ่งฟันหน้าทั้งบนและล่างกระทบกันจนเกิดเสียงนั้นเข้าไปในที่หนึ่งตรงมุมกำแพงกุฏิหญ้าของเทวาลัยประจำหมู่บ้าน แล้วห่มผ้าตนเองเหมือนหญิงสาวร่างใหญ่ด้วยการเอาเส้นเชือกเก่าๆ ที่หาได้มาผูกต่อกัน ทำให้ผ้าขี้ริ้วมีเสียงเล็ดลอดจากการขยับเขยื้อนคอปลายเท้า และเข่าทั้งคู่

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

sa jayatyādivarāho daṃṣṭrāniṣpiṣṭakulagirikaseruḥ /

yasya puraḥ surakariṇaḥ sāṅkuramāṣopamā jātāḥ //53//

เหล่าเทวคชาของเทพองค์ใดเกิดแล้วในกาลก่อนเหมือนถั่วเขียวแตกหน่อ พระวิษณุผู้อวตารเป็นหมูป่าผู้บดขยี้เทือกเขาสำคัญและดินแดนกเสรุ[280] ด้วยเขี้ยวองค์นั้นย่อมมีชัยชนะ

sanmārge tāvadāste prabhavati puruṣastāvadevendriyāṇāṃ

lajjāṃ tāvadvidhatte vinayamapi samālambate tāvadeva /

bhrūcāpākṛṣṭamuktāḥ śravaṇapathajupo nīlapakṣamāna ete

yāvallīlāvatīnāṃ na hṛdi dhṛtamuṣo dṛṣṭibāṇāḥ patanti //54//

สายตาประดุจลูกศรของสาวงามที่มีปีกศรสีนิล ยาวถึงบริเวณหู น้าวมาด้วยคิ้วดุจคันธนูแล้วแผลงไป ย่อมไม่ตกลงในหัวใจตราบใดที่บุรุษยังตั้งอยู่ในทางที่ถูกต้อง ยังควบคุมอินทรีย์ ยังมีความละอาย และยังข่มใจไว้ได้

sarvāśārudhi dagdhavīrudhi sadā sāraṅgabaddhakrudhi

kṣāmakṣamāruhi mandamunmadhulihi svacchandakundadruhi /

śuṣyacchrotasi taptabhūmirajasi jvālāyamānāmbhasi

jyeṣṭhe māsi kharārkatejasi kathaṃ pāntha vrajañjīvasi //55//

ดูก่อนนักเดินทาง ในเดือนแรกที่มีแสงอาทิตย์ร้อนแรง ความหวังทั้งปวงถูกขัดขวาง ต้นไม้ถูกเผาผลาญ กวางเลียงผาหมกมุ่นอยู่ในความโกรธ ความอดทนเหลือเพียงน้อยนิด พวกผึ้งบินไปอย่างเชื่องช้า ดอกมลุลีถูกเด็ดไปตามอำเภอใจ แม่น้ำเหือดแห้ง ฝุ่นบนพื้นดินร้อนระอุ มีพรายน้ำส่องประกาย ขณะที่รอนแรมไปนั้น ท่านมีชีวิตอยู่ได้อย่างไร

[280] หนึ่งในดินแดนทั้งเก้าของภารตวรรษ

sāmānyavipravidveṣe kulanāśo bhavetkila /

umārūpasya vidveṣe nāśaḥ kavikulasya hi //56//

ได้ยินว่าความพินาศของตระกูลอาจเกิดขึ้นแก่คนที่เกลียดพราหมณ์ทั่วไป ความพินาศในหมู่กวีก็อาจเกิดขึ้นแก่ผู้ที่เป็นปฏิปักษ์ต่อรูปพระนางอุมา

sevā sukhānāṃ vyasanaṃ dhanānāṃ

yācñā gurūnāṃ kunṛpaḥ prajānām /

pranaṣṭaśīlasya sutaḥ kulānāṃ

mūlāvaghātaḥ kaṭhinaḥ kuṭhāraḥ //57//

การรับใช้ย่อมทำลายรากฐานของความสุข

ภัยพิบัติย่อมทำลายรากฐานของทรัพย์

การขอย่อมทำลายรากฐานของครู

พระราชาที่เลวทรามย่อมทำลายรากฐานของประชาชน

บุตรของผู้มีศีลพินาศย่อมทำลายรากฐานของตระกูล

ขวานเล่มใหญ่ย่อมทำลายโคนต้นไม้

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

sthitiḥ kavīnāmiva kuñjarānāṃ

svamandire vā nṛpamandire vā /

gṛhe gṛhe kiṃ maśakā ivaite

bhavanti bhūpālavibhūṣitāṅgāḥ //58//

การสถิตอยู่ของกวีทั้งหลายก็เหมือนการดำรงอยู่ของเหล่ากุญชร จะในเรือนของตนก็ดี หรือในวังพระราชาก็ดี ผู้ที่มีร่างกายงดงามเพราะพระราชาจะบินอยู่ในบ้านทุกหลังเหมือนแมลงวันกระนั้นหรือ

smartuṃ viyogidayitā divasasya yāṃ yāṃ
rekhāṃ cakāra bhuvi tāmrarucā kareṇa /
tāṃ tāmarālacalapakṣmaśikhāvimuktair
muktāphaladyutibhiraśrubhirunmamārja //59//

สาวน้อยพลัดพรากจากคู่รัก นางเอามือขีดเส้นบนพื้นดินด้วยสีแดงเพื่อจะนับวัน แต่แล้วกลับลบเส้นนั้นทิ้งด้วยน้ำตาที่เรืองรองดุจไข่มุกร่วงหล่นจากปลายขนตาที่โค้งงอและสั่นไหว

svecchāramyaṃ luṭhitvā pitururasi ciraṃ bhasmadhūlīcitāṅgo
gaṅgāvāriṇyagādhe jhaṭiti harajaṭājūṭato dattajhampaḥ /
sadyaḥ sītkārakārī jalajaḍimaraṇaddantapaṃktirguho vaḥ
kampī pāyādapāyājjvalitaśikhiśikhe cakṣusi nyastahastaḥ //60//

ขอพระการติเกยะผู้เกลือกลิ้งไปบนอุระของพระบิดาอย่างรื่นรมย์สบายพระทัยอยู่นานจนมีกายคลุกฝุ่นขี้เถ้า ทรงกระโดดจากมุ่นมวยผมอันเป็นชฎาของพระหระลงในแม่น้ำคงคาที่ลึกโดยพลัน ในขณะเดียวกันนั้นก็ทรงทำเสียง “ซี้ด” เกิดเป็นเสียงผ่านแถวของฟันด้วยความไร้เดียงสาต่อน้ำ
ขอพระองค์ผู้น่าเกรงขาม ผู้วางพระหัตถ์ลงบนแวววมยุราบนหางนกยูงที่เจิดจรัสจงคุ้มครองพวกท่านจากอบายด้วยเทอญ

svedāmbhaḥ kaṇikācitena vapuṣā śītānilasparśanaṃ
tarṣotkarṣajuṣā mukhena śiśirasvacchāmbupānādaraḥ /
dūrādhvaklamaniḥsahairavayavaiśchāyāsu viśrāntayaḥ
kaśmīrānparito nidāghasamaye dhanyaḥ paribhrāmyati //61//

ในฤดูร้อน เพราะร่างกายเป็นที่รวมของหยดน้ำ เหงื่อจึงได้สัมผัสลมเย็น เพราะใบหน้าแสดงความกระหายน้ำยิ่ง ผู้คนจึงใส่ใจเวลาดื่มน้ำที่ใสและเย็น เพราะ

อวัยวะทั้งหลายทนความเหน็ดเหนื่อยจากระยะทางไกลไม่ได้ คนจึงหยุดอยู่ที่ร่มเงาทั้งหลาย คนโชคดีรอนแรมไปทั่วแคว้นกัศมีระอย่างนี้

hara hara purahara paruṣaṃ
kva halāhalaphalguyācanāvacasoḥ /
ekaiva tava rasajñā
tadubhayarasatāratamyajñā //62//

ข้าแต่พระหระผู้ทำลายอสูรปุระ ขอพระองค์จงขจัดอุปสรรคนี้ด้วยเถิด เป็นไปไม่ได้ที่จะเทียบกันระหว่างพิษหลาหละกับคำขอร้องที่เล็กน้อย ชิวหาเพียงหนึ่งเดียวของพระองค์เท่านั้นย่อมรู้ความแตกต่างของรสทั้งสองนั่นเทียว

hāro jalārdravasanaṃ nalinīdalāni
prāleyaśīkaramucaśca himāṃśubhāsaḥ /
yasyendhanāni sarasāni ca candanāni
nirvāṇameṣyati kathaṃ sa manobhavāgniḥ //63//

สร้อยไข่มุก เสื้อผ้าเปียกชื้น ใบบัว แสงจันทร์ที่ขับความเย็นของหิมะ ฟืน สระน้ำ และกระแจะจันทน์ (/กระแจะจันทน์ที่หอมกรุ่น) มีอยู่แก่ผู้ใด ไฟในใจของเขานั้นจะดับลงได้อย่างไรเล่า

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

he hemanta smariṣyāmi yāte tvayi guṇadvayam /
ayatnaśītalaṃ vāri niśāśca suratakṣamāḥ //64//

ดูก่อนฤดูหนาว เมื่อเจ้าจากไปแล้ว ข้าจะระลึกถึงคุณความดีสองประการของเจ้า คือ น้ำที่เย็นโดยไม่ต้องพยายาม และยามกลางคืนที่เหมาะสำหรับความบันเทิงสุขในรสรัก

2.) ร้อยกรองที่ Tubb สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นของพาณะ

viyati visarpatīva kumudeṣu bahūbhavatīva yoṣitāṃ
pratiphalatīva jaṭharaśarakāṇḍavipāṇḍuṣu gaṇḍabhittiṣu /
ambhasi vikasatīva hasatīva sudhādhavaleṣu dhāmasu
dhvajapaṭapallaveṣu lalatīva samīracaleṣu candrikā //65//

บนท้องฟ้า ดวงจันทร์ดูเหมือนกำลังเคลื่อนคล้อย
ท่ามกลางดอกบัว ดวงจันทร์ประหนึ่งเพิ่มจำนวน
บนโหนกแก้มที่ซีดดุจคันศรที่แข็งของเหล่าสตรี ดวงจันทร์เสมือนว่าสะท้อนอยู่
บนผืนน้ำ ดวงจันทร์ประดุจฉายแสง
ในบ้านที่ขัดถูจนขาวแล้ว ดวงจันทร์เสมือนหนึ่งกำลังหัวเราะ
และบนผืนธงที่พลิ้วไหวไปตามลม ดวงจันทร์ราวกับว่ากำลังเล่นสนุก

3. ร้อยกรองจากบทละครเรื่อง*มุกุฏตาฑิตกะในศฤงคารประกาศะ*

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

yathā mukuṭatāḍite bhīmaḥ
ดังที่ภีมะกล่าวไว้ในบทละครเรื่อง*มุกุฏตาฑิตกะ*ว่า

dhvastāḥ kṣudrā dhārtarāṣṭrāḥ samastāḥ
pītaṃ raktaṃ svādu duḥśāsanasya /
pūrṇā kṛṣṇākeśabandhapratijñā
tiṣṭhatyekaḥ kauravasyorubhaṅgaḥ //66//

บรรดาโอรสธฤตราษฎร์ที่ยังเยาว์วัยก็พินาศไปหมดสิ้นแล้ว
เลือดของทุหศาสนะที่มีรสหวาน ข้าก็ได้ดื่มแล้ว

คำสาบานเรื่องการผูกผมของนางเทราปทีก็สมบูรณ์แล้ว
เหลือเพียงการฉีกต้นขาทุรโยธน์อย่างเดียวเท่านั้น

ūrū nipīḍya gadayā yadi nāsya tasya
pādena ratnamukuṭaṃ śakalīkaromi /
dehaṃ nipītanijadhūmavijṛmbhamāṇa-
jvālājaṭālavapuṣi jvalane juhomi //67//

หากข้ามิได้บดขยี้ต้นขาทั้งสองข้างด้วยคทา
และทำลายมงกุฎรัตนะด้วยเท้าของข้านี้
ข้าจะสังเวยร่างในกองไฟที่งดงามด้วยมงกุฎคือเปลวไฟ
ที่ค่อยๆ เผยควันออกมาหลังจากดื่มเข้าไป

4. ร้อยกรองจากบทละครเรื่อง*มุกุฏตาฑิตกะ*ในอรรถกถา*นลจัมปู*ของจันทรปาละ

yadāha mukuṭatāḍitake bāṇaḥ
ดังที่พาณะกล่าวไว้ในบทละครเรื่อง*มุกุฏตาฑิตกะ*ว่า

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

āśāḥ proṣitadiggajā iva guhāḥ pradhvastasiṃhā iva
droṇyaḥ kṛttamahādrumā iva bhuvaḥ protkhātaśailā iva /
bibhrāṇāḥ kṣayakālariktasakalatrailokyakaṣṭāṃ daśāṃ
jātāḥ kṣīṇamahārathāḥ kurupaterdevasya śūnyāssabhāḥ //68//

สภาทั้งหลายของราชาแห่งแคว้นกุรุซึ่งนักรบถูกทำลายไปแล้วนั้น
มีสภาพเลวร้ายเสมือนว่าทั่วทั้งสามโลกสูญสิ้นไปในยามประลัย
ว่างเปล่าประหนึ่งทิศทั้งหลายไม่มีช้างประจำทิศสถิตอยู่
ถ้ำทั้งหลายปราศจากสิงโต ต้นไม้ใหญ่ที่หุบเหวทั้งหลายถูกตัดไป
และภูเขาทั้งหลายถูกขุดขึ้นไปจากแผ่นดิน

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์

นายนาวิน โบษกรนัฏ (นามสกุลเดิม วรรณเวช) เกิดเมื่อวันอังคารที่ 25 กันยายน พ.ศ. 2527 ที่จังหวัดเชียงราย สำเร็จปริญญาอักษรศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย (เกียรตินิยมอันดับสอง) จากคณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร พระราชวังสนามจันทร์ เมื่อ พ.ศ. 2548 และปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาบาลีและสันสกฤต จากคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อ พ.ศ. 2551 ต่อมาได้เข้าศึกษาปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาบาลี-สันสกฤต และพุทธศาสน์ศึกษา จากสาขาวิชาภาษาเอเชียใต้ (สาขาวิชาภาษาบาลีและสันสกฤตเดิม) ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อปีการศึกษา 2558 โดยได้รับทุนการศึกษาต่อปริญญาเอกภายในประเทศจากมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

ประวัติการทำงาน

- 2552-2553 อาจารย์ประจำภาควิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี

- 2553-ปัจจุบัน อาจารย์ประจำสาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาไทยและภาษาวัฒนธรรมตะวันออก คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

ผลงานทางวิชาการ (บางส่วน)

- 2552 บาลีสันสกฤตแผลงของสุนทรภู่. สุนทรภู่ครูกลอนอักษรศิลป์: หลากมุมมองผ่านผลงานสุนทรภู่ (ดนัย ชาทิพฮด บรรณาธิการ). สกลนคร: สาขาวิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนคร.

- 2553 กวียานุโลมสันสกฤต: กรณีศึกษารามกฤษณวิโลมกาวยะ. วารสารอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 39,2

- 2555. การละเมิด: ความสำคัญต่อการเล่าเรื่องในมหาภารตะ. วารสารศิลปศาสตร์. 12,2: 155-174.

- 2556. กลบทจารึกวัดโพธิ์กับเพลงไทย: ศิลป์ส่องทางแก่กัน? จากวรรณคดีสู่คีตศิลป์. จากวรรณคดีสู่คีตศิลป์. ปทุมธานี: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

- 2556. นายในกับปัญหา “ความจริงในเรื่องเล่า” และ “ร่างทรงของอดีต”. วารสารสงขลานครินทร์ ฉบับมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์. (มีนาคม-เมษายน): 247-255.

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University